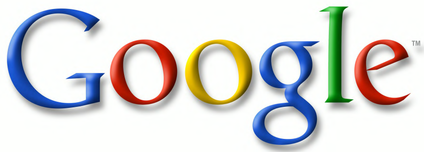

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

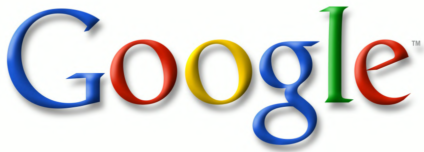
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

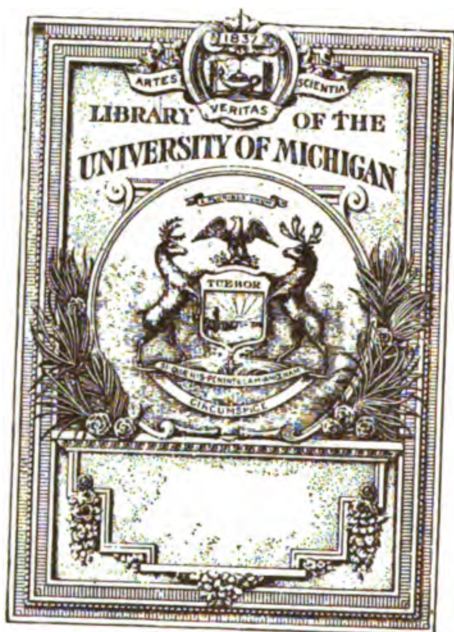
Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

B 444479

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

DJ
401
.G4
B5

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE,

INZONDERHEID VAN DE

PROVINCIË GRONINGEN,

ONDER REDACTIE VAN

Dr. G. ACKER STRATINGH, Mr. H. O. FEITH EN
Mr. W. B. S. BOELES.

DERDE DEEL.

GRONINGEN,
J. B. WOLTERS.

1866.

Burgersdijk
8-6-1923

GEDRUKT BIJ J. VAN DER WOUDE.

INHOUD VAN HET DERDE DEEL.

Bladz.

GRONINGEN EN DE OMMELANDEN,

TIJDENS HET

STADHOUDERSCHAP

VAN

FRANCISCO VERDUGO;

Volgens de berigten van den stads-secretaris Joh. Julsing, uit de jaren 1589—1594.

Op het archief te Groningen (*Reg.*, *Eerste Verv.* bl. 425) berust, gelijk ik reeds met een enkel woord, op bladz. 98, dl. I. van dit tijdschrift heb gemeld, een handschrift, ongeveer 80 blz. in folio groot, houdende geschiedkundige aanteekeningen uit de jaren 1589 tot 1594. Zigtbaar is het van dag tot dag geschreven, en wel voor 't meerendeel in het Latijn en Platduitsch; het laatste gedeelte, handelende over het beleg van Groningen in 1594, is geheel in het Spaansch gesteld. Tot enkele uitdrukkingen en de meeste persoonsnamen, in het bijzonder van dien van Verdugo, is het Joodsch-Hebreeuwsch alphabet gebezigd, terwijl de schrijver zich nu en dan ook nog van de Grieksche, Fransche en Hoogduitsche talen heeft bediend.

Gaf deze omstandigheid veeltijds eene groote moeijelijkheid om den zin van het geschrevene te vatten, en den tekst te ontcijferen, te meer, daar sommige zinnen uit al die verschillende talen te zamen waren gesteld — deze moeijelijkheid werd nog aanzienlijk vermeerderd door het slordige schrift en het menigvuldig gemis van scheid- en sluitteekens.

Door een aanhoudend geduld en niet zonder hulp van anderen is het mij evenwel gelukt een naauwkeurig afschrift van hetzelve te vervaardigen. Wegens die mengeling van talen was het, zooals het daar ligt, tot de uitgave geheel ongeschikt. Bovendien kon ook een groot gedeelte van den inhoud, als van geen geschiedkundig belang, mijns inziens veilig achterwege blijven. Daarom ben ik te rade geworden, om — met weglating van de telkens vermelde, dikwerf leugenachtige, geruchten, die betrekkelijk den oorlog tusschen Hendrik IV en de Ligue te Groningen werden uitgestrooid, en van de uitvoerige godvruchtige beschouwingen en gebeden, waartoe de schrijver in de gebeurtenissen aanleiding vond — het zuiver geschiedkundige er uit te ziften en dit, uitgezonderd alleen wat in de toenmalige moedertaal geschreven was [1]), te vertalen, voor zoo ver mijne kennis reikte. Het Spaansche gedeelte is namelijk door mijn vader in onze taal overgebragt.

De onderwerpelijke aanteekeningen betreffen een gewigtig tijdperk van onze provinciale geschiedenis — de noodlottige jaren, in welke Groningen de Spaansche zijde hield. Ieder, die in de geschiedenis van dien tijd eenigzins te huis is, zal deze berigten niet van belang ontbloot achten. Uit hetgeen de schrijver heeft opgeteekend spreekt immers in 't algemeen de namelooze en steeds klimmende ellende, door Rennenberg's verraad veroorzaakt, zoo duidelijk, dat misschien geene pen een meer juisten indruk van den toenmaligen volkstoestand heeft kunnen geven, dan dien, welke in de medegedeelde feiten zoo ongekunsteld is neergelegd.

Groningen zag zich in de verwachting van Spanje bedrogen; een krachtige bijstand tot handhaving van zijn standpunt, telkens beloofd, bleef altoos achterwege. Wat zou Spanje's stadhouder Verdugo, steeds door zijne vijanden bestookt, bij gemis van geld en een genoegzaam aantal soldaten? Dat men met onzen schrijver hem niet te hard valle, wanneer zijn volk aan het plunderen en stroopen ging, en hij aanhoudend geldelijke ondersteuning vroeg of den ingezetenen schatting afdwong! Hij was toch niet de onmiddellijke oorzaak van een rampvollen toestand, die op den duur wel onhoudbaar moest worden. Allengs werd men immers volkomen overtuigd, dat van Spanje geene hulp of verbetering te wachten

[1]) Zoo dikwijls een en dezelfde zin uit meer dan eene taal gevormd was, heb ik het Platduitsch alleen woordelijk teruggegeven, gelijk de lezer beneden nu en dan zal kunnen opmerken.

was. Hierdoor nam het aantal van hen, die aanvankelijk met Phebens (zie dl. II, blz. 249) het *ferendum et sperandum* tot gedragslijn stelden, bij den dag toe, tot dat hun wensch eindelijk den volksgeest uitdrukte, voor welken de weinige overgeblevene pilaren van het Spaansche gezag te Groningen moesten vallen, en waardoor de lang gekoesterde hoop, de afschudding der onverdragelijke overheersching, in vervulling trad.

De kennis van den volkstoestand in de onmiddellijk aan de reductie voorafgaande jaren is mitsdien een voor den geschiedschrijver belangrijk onderwerp, — een onderwerp tevens, dat nog weinig uit goede bronnen in bijzonderheden is toegelicht. Dit bewoog den heer Feith tot de mededeeling van brieven en andere stukken uit de jaren 1580—1594; mij gaf het aanleiding tot de bewerking van het onderwerpelijk handschrift.

Ter beoordeeling van de waarde der bronnen is het dus tevens van groot belang den schrijver te kennen. Ofschoon deze zich nu nergens in dit handschrift noemt, vond ik toch voldoende aanwijzingen, die buiten eenigen twijfel stellen, dat Johannes Julsing, secretaris der stad Groningen, de eigenhandige steller is geweest.

Ten eerste komt de hand volkomen overeen met die, waarmede een op het Groninger archief aanwezig en gewis door den secretaris geschreven origineel ordelboek van Burgemeesteren en Raad, over de jaren 1576—1604, is geschreven. Wijders blijkt telkens, dat de schrijver de wetenschap, van hetgeen hij schreef, verkreeg door zijne tegenwoordigheid bij de raadsvergaderingen en de inzage der stukken; terwijl de door hem medegedeelde bijzonderheid, dat wegens dringenden spoed geene minuten gehouden waren van twee brieven, door de stadsregering op den 24 Aug. 1591 aan hare gezanten te Brussel gezonden, alleen aan den secretaris bekend kon zijn. Hij noemt Burgemeesters en Raad ook meermalen „mijne Heeren." Om maar meer aanwijzingen van dien aard voorbij te gaan, wijs ik nog op het berigt, dat zijne vrouw den 25 Julij 1591, met hunne beide zoontjes, Bernard en Nicolaas, naar Emden vertrokken was, en dat zijne schoonmoeder Anna van Coeverden den 28 Mei 1593 is overleden.

Vergelijkt men hiermede hetgeen in het *Programma funebre* van Bernard Julsing, die den 1 Jan. 1647 als burgemeester van Groningen overleed, staat te lezen, dan wordt alle twijfel

opgeheven. Hieruit blijkt namelijk dat Bernard, den 7 Dec. 1583 geboren, een zoon (en dus in 1591 een zoontje) was van Johannes Julsing en Geertruida van Coeverden; dat zijne ouders hem naar de Latijnsche school te Emden hadden gezonden, ten einde hij zich daar vrijer zou kunnen ontwikkelen, dan in zijne geboortestad, die destijds nog aan de Spaansche zijde was; dat zijn vader in vele vreemde, met name in de Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche, talen zeer ervaren en gedurende 36 jaren secretaris van de stad was geweest, of, gelijk er woordelijk staat: Patre viro consultis. D. Johanne Julsing, per annos XXXVI continuos secretario hujus Reip. meritissimo, linguarum exoticarum, inprimisque eruditarum Latinae, Graecae et Hebraicae callentissimo, matre Gertruda van Coeverden [1]).

Geen ander dan Johannes Julsing kan dus de schrijver zijn. Hij was, gelijk zijn geschrift en het programma uitwijzen, een ijverig staats- of hervormingsgezinde. Uit vrees voor de bovendrijvende partij, van welke het behoud zijner betrekking voor hem afhing, moest hij, gelijk uit zijne eigene woorden een en andermaal zal blijken, zeer voorzigtig en behoedzaam zijn. De reden, waarom hij dit, nimmer voor de pers bestemd, geschrift voor een oningewijde zoo duister mogelijk maakte, ligt alzoo voor de hand. Voor de juistheid der door hem geboekte feiten bezitten wij een waarborg in de omstandigheid, dat hij een tijdgenoot, ja veeltijds een ooggetuige was. Immers overleed Julsing, gelijk mij van elders zeker bleek, eerst den 16 Julij 1604. Dat hij een braaf en regtschapen man is geweest, die het met zijne toen ongelukkige woonplaats en het zwaar geteisterd vaderland wel meende, getuigt bijna elke bladzijde in de talrijke vrome wenschen en gebeden, die zijne geschiedkundige berigten afwisselen.

Schreef Julsing van het standpunt der Hervormingsgezinden, de nazaat — wil hij de gebeurtenissen van een onzijdig standpunt en alzoo in het ware licht beschouwen, — hoort ook gaarne de voorstelling der wederpartij. Daarom was het mij, bij de behandeling van deze aanteekeningen, een waar genoegen, eene andere, meer uitgebreide, ook voor de geschie-

---

[1]) Anna van Coeverden, bovengenoemd, is gehuwd geweest met Lubbert van Coeverden; van daar droeg Geertruida van Coeverden, de vrouw van onzen schrijver, denzelfden geslachtsnaam, als hare moeder. Zie *Regist. Gron. Archief*, 1e *Verv.* 1576, no. 76.

denis der naburige gewesten, hoogst belangrijke bron voor hetzelfde tijdperk onder mijn bereik te erlangen; de gedenkschriften namelijk van Verdugo's stadhouderschap, geschreven door hem zelven, door den man, die in de volgende bladzijden zoowel, als door van Reijd en anderen, niet gunstig wordt geschilderd.

Ik bedoel: *I commentarj di Francesco Verdugo, delle cose successe in Frisia nel tempo ch'egli fu governatore e capitan generale in quella provincia, non mai prima messi in luce, e tradotti dalla lingua Spagnuola nella Italiana, con la vita del medesimo Verdugo. Dedicata da Girolamo Frachetta Al Signor D. Giovan Alfonso Pimentello d'Herrera, Vicario e capitan generale del Regno di Napoli, &. &. &. Napoli, l'anno MDCV.* 8°.

Ik vlei mij eerlang aan de beoefenaars der vaderlandsche geschiedenis eene dienst te doen, door zoo mogelijk te zorgen, dat de inhoud van dit hier te lande immer vruchteloos gezochte werk nader bekend worde.

Met dit weinige vertrouw ik de volgende berigten van Julsing voldoende bij onze lezers te hebben ingeleid.

Den 16 Dec. 1589. Ik heb aan Arnoldus, Prior der predikheeren, (op last der Heeren) de akte zijner aanstelling [1]) met het placet van Zijne Koninklijke Majesteit teruggegeven, en bovendien drie brieven, door verschillende personen aan hem geschreven.

Den 19 Dec. 1589. Arnoldus Nijlen heeft zijne aanstelling, afgegeven door Octavius, bisschop van Calato, apostolischen Nuntius, met het placet des konings, in de sacristij van de St. Maartenskerk, overgelegd aan de voornaamste prelaten en andere geestelijken, die van het land herwaarts opgeroepen waren. Na van de overgelegde aanstelling kennis genomen te hebben, begaven vele geestelijken zich naar de raadsvergadering, waar de Luitenant en Hoofdmannen tevens op uitnoodiging verschenen zijn.

Den 20 Dec. 1589. Graaf Frederik van den Bergh heeft, door zijne hiertoe uitgevaardigde plakkaten, belet, dat men brood, bier en andere levensmiddelen te

---

[1]) Tot bisschop van Groningen namelijk. Vgl. over Arnoldus Nylen de *Oudh. en Gest. van Gron.* Leid. 1721, blz. 85.

Zoutkamp zou invoeren. Deze omstandigheid aangrijpende, heeft graaf Willem van Nassau zijne licenten ingetrokken, bij welke aan de boeren vergunning verleend was om gerst, haver, boter, kaas en alle andere landbouwvoortbrengselen naar Groningen te vervoeren en te verkoopen; aan de visschers heeft hij verboden verder op het Reitdiep te visschen, tevens om eenige visch hoegenaamd te Groningen ter markt te brengen; insgelijks aan de schippers om hout, turf en andere brandstoffen met hunne schepen te Groningen aan te voeren, waarvan niet weinig ongerief wordt te gemoet gezien. Deze maatregel is aan den stadhouder overgebriefd, tegelijk met de aanvrage om een redmiddel in dezen, ten einde niet binnen kort alles te gronde moge gaan en in verval geraken; met verzoek om antwoord ten slotte, bij schrijven, gedagteekend den 20 Decemb. 1589.

Den 22 Dec. 1589. Alle leden der gezworen meente zijn vergaderd geweest om over de aanstelling van Arnoldus Nijlen, Prior der predikheeren, te beraadslagen. De behandeling is verdaagd tot 12 uur, zonder dat er toen iets bepaalds is besloten. De Prior Arnoldus is als vicaris-generaal toegelaten onder protest, waarvan de beteekening is toevertrouwd en opgedragen aan den Syndicus Wilhelmus Hammonius.

Den 8 Jan. 1590. De grijze luitenant Gouda, die eenige malen zeer ontstuimig van den Raad zijne verschenen jaarwedde opgevorderd heeft, niet in loopende maar in grove munt, naar den koers namelijk van den tijd, waarin hij het Syndicaat [1]) verkreeg, heeft nu

---

[1]) Dr. Johan de Gouda, Syndicus der stad Groningen, is bij commissiebrief van 18 Sept. 1586, door Philips II tot Luitenant en eersten Hoofdman benoemd. De tractementen der Hoofdmannen zijn geregeld bij eene Stadsresolutie van 1542, te vinden in een Hs. getiteld: *Sententien en dicta, Extracten uit het Ordonnantie- en Ordelboek, enz., van Burgerm. en Raad,* op het Gron. archief (Hss. in 4°, no. 77) aldus luidende:

Anno — 42 maendach nae den sondach Invocanit zijn Borgmrn ende Raedt, Swoorne Meente, Boumeesteren, Oldermans ende Hovelingen van de Gilden overeengekomen ende verdragen, dat de veer Hooftmannen jaerlijx elck van de stadt tho gasie sullen hebben veertich embder gulden, de tho betalen, als de Raede haer verdienst ende gasie betaelt wert, ende wanneer de Raedt de Hooftluiden bij sich begeert tho hebben, sullen sic

van al de, hierom bepaaldelijk bijeen geroepen gezworenen geëischt, dat hem niet slechts in zwaar geld betaling geschieden, maar ook wilde hij, dat hem voor de vertraging en het uitstel van betaling zeven ten honderd uitgekeerd zou worden. Ziedaar 's mans ondragelijke onbeschaamdheid! Hij verzocht de voldoening niet, maar gebood haar in zekeren zin, en stootte eenige woorden uit, zoo al niet van een razende, ten minste niet van een in alle opzigten wijs mensch, ja van iemand die menschelijk verstand en oordeel verloren heeft; namelijk, tot zulke hooge waardigheden gekomen te zijn, dat hij teregt allen beneden zich achtte, en dat zij niet zoodanigen waren, welke hij bijzonder waardig achtte om met hem een onderhoud te hebben en in overleg te treden; dat zij met de, aan fijnere beschaving vreemde, westfaalsche boeren handelen konden.

Den 13 Jan. 1590. Alle gezworenen hebben besloten aan den Jezuit Henricus Simmerius twee straten ter bewoning afgestaan, namelijk de St. Jans- en Popkenstraat. Eenigen, die het Jezuitenvolk voorthelpen, hebben beloofd, dat alles zonder eenige schade of kosten voor de stad of burgerij tot stand zou komen. Te verwonderen is het van waar zulke groote schatten te verwachten zijn, met welke zij niet alleen alle gebouwen in deze straten vertrouwen te kunnen betalen, maar ook alle vertrekken ter hunner plaats, drie voor elk hunner (twaalf in getal), passend ingerigt te bouwen en met allerhande huisraad te voorzien [1]).

---

komen, ende helpen, dat beste raede voor de stadt, als andere borgheren."

Eene halve eeuw later, is „30 Dec. 1589, derselver gagie van 40 Embder gebragt op 100 daalder, als de Borgemeesters."

[1]) De hier volgende berigten over de onderhandelingen met de Jezuiten, die, met de in 1588 van Philips erlangde vergunning, te Groningen een Seminarium wilden vestigen, verspreiden meer licht over dit nog nimmer geheel opgehelderd onderwerp. De schrijver geeft, mijns inziens, in de meest duidelijke bewoordingen (zie ook beneden, op den 15 Dec. 1590) te kennen, dat van het bewuste Seminarium nimmer iets gekomen is. Dit beneemt evenwel niets aan de waarheid, dat reeds sedert 1590 tot aan de Reductie zich enkele Jezuiten te Groningen hebben opgehouden, welke gehuisvest zijn geweest in de Popkenstraat. Men vgl. vooral

Den 15 Jan. 1590. Het besluit van de gezwoorne meente is door eene commissie uit den Raad aan den Jezuit Henricus Simmerius beteekend, welke de aangewezen plaats voor zijne ambtgenooten al te beperkt achtte; hij verlangde eenige gebouwen, ja de geheele straten, ook, dat de St. Walburgskerk hem bovendien afgestaan zou worden.

Foei, welk eene verregaande onbeschaamdheid! Het aanbod, onzerzijds zeer vrijgevig geacht, is door den Jezuit bij den eersten opslag verworpen, oordeelende dat het zou beter zijn het voornemen te laten varen, dan dat de aangevangen zaak ter halver wege bleef steken en niet tot een gewenscht einde gebragt werd. Onverrigter zake schijnt hij (als 's mans inzigt niet verandert) van hier te zullen vertrekken, wat God geve!

Den 17 Jan. 1590. De onderhandeling van den Jezuit is door de gezwoorne meente op de lange baan gehouden. Van alle kanten doen zich meer moeijelijkheden op; den man onverrigter zake te laten gaan is weinig geraden, hem hier te houden is nog veel gevaarlijker, ja zonder bedrog en onregt jegens zoo velen, die uit hunne woonsteden en huizen verjaagd moeten worden, kan het evengemelde niet tot stand komen.

De Jezuit schijnt meer zin te hebben aan de plaats van het Olde Convent, dan aan die, welke hem is aangeboden en hij als te beperkt (immers hebben zij geleerd op vrije voeten te dansen) verworpen heeft. Wat er besloten is, weet ik niet en van elders is het mij ook niet verteld. Des namiddags is men wederom vergaderd. Ik geloof dat „dobbelt gage" een voorwendsel geeft tot vele bijeenkomsten [1]).

---

wijlen Mr. Feith, *Over den grond, waarop thans een nieuw Akademiegebouw voor 's Rijks Hoogeschool te Groningen wordt opgerigt.* blz. 7; Westendorp, *Bijzonderheden uit de gesch. d. Hervorming*, enz. blz. 70 en volg.

[1]) In het Hs. getiteld: *Sententien en dicta van B. en R.*, vond ik ook, dat den 3 en 7 Maart 1587 de volgende tractementsverhoogingen hebben plaats gevonden: „De Borgemeesteren van 30 op 100 daald; de Raadsheren van 15 op 50 daald. tot 4 Arentsgld. de daler, telkens voor ieder comparitie *dubbelt loot*; gelijk ook de gesworens." Die tractementen waren vroeger nog geringer, en bestonden oudtijds uitsluitend in de *stukjes lood*, als presentiegeld, welke in betaling gegeven werden voor den wijn, dien de waard in het Wijnhuis tapte. Deze bragt die loodjes den rentmeester weder in rekening.

Den 18 Jan. 1590. De gilden zijn bijeengeroepen over de onderhandeling met den Jezuit. De smeden en bakkers zijn van oordeel, dat de Jezuiten niet toegelaten moeten worden.

Den 4 Febr. 1590. Ik ben bij mijne Heeren verklaagd, omdat ik al te vrijmoedig iets ten nadeele van den Jezuit zou gezegd hebben; wat en door wien, weet ik niet. Dit weet ik slechts, dat Robertus Hammonius, die door velen voor een bedrieger en spion gehouden wordt, eenige dagen geleden, toen de gilden over de zaak van den Jezuit vergaderen zouden, met mij wandelende op de markt, vertelde, dat de burgerij die nieuwigheden in geen geval wilde toelaten; dat het hem ook niet geraden voorkwam, dat zij hier in zoo grooten getale kwamen; ook noemde hij eenige privilegien op (welke ik mij niet meer herinner), die hiermede in lijnregten strijd waren; dat ook de geestelijken hen ten zeerste wederstreefden — hetwelk ik toen slechts toegestemd heb. Of hiervan eene valsche aanklagt tegen mij herkomstig is, weet ik niet.

Ik zie, dat het oordeel en de gezindheid der burgers omtrent deze aangelegenheid zeer uiteenloopen, en dikwijls vrees ik, dat het verschil van gevoelen ons oneenigheden, scheuringen en uitbarstingen zal verwekken, van welke het allermeest een garnizoen te vreezen is. Verdugo wenscht immers niets liever, dan dat er verdeeling kome in de gezindheid der burgers, en hij, op eene dusdanige geschikte aanleiding steunende, het van Zijne Koninklijke Majesteit verkrijge ons met eene bezetting krijgsvolk te bezwaren; waartoe hij niet geraken kan, zoolang de burgers eendragtig, onderling eenig en eensgezind zijn.

Nadat de voorwaarden gelezen waren, welke de Jezuit voorgesteld heeft, zeide het raadslid Rolef Roberts, dat zij op dit zoo hagchelijk tijdstip niet kunnen toegelaten worden; ja door den Raad is beslist en uitgemaakt [1]) om hem onverrigter zake te

---

[1]) Uit de vergelijking dezer berigten blijkt, dat de gezwoorne meente, de gilden en de Raad afzonderlijk vergaderden en beraadslaagden over het votum door hen in de algemeene vergadering van het corps der stadsregering uit te brengen.

laten gaan; dat immers de geldelijke nood bij ons tot het uiterste is geklommen; dat het krijgsvolk te lande naauwelijks meer onderhouden, noch op den bepaalden tijd de soldij, die van de landlieden bij militaire executie met geweld afgedwongen wordt, betaald kan worden. Ook houd ik hem niet vreemd aan de valsche aanklagte; hoe het zij, ik huiver voor elke verandering en voor nieuwigheden in den staat; reeds voorlang toch bragten veranderingen van de staatsinrigtingen verderf aan.

Voor eenige dagen is Blanckemeijer, een Duitscher, hier met eenige troepen aangekomen; reeds zijn zij naar Aduard vertrokken. Zes vaandelen Spanjaarden, nagenoeg 600 man, zijn naar Appingedam op marsch gegaan.

Den 14 Febr. 1590. Zestig Spaansche soldaten hebben zich bij de Duitsche, onder Blanckemeijer, in Aduard gevoegd.

Den 16 Febr. 1590. Spaansch krijgsvolk heeft zich regtstreeks naar Winsum begeven.

Den 17 Febr. 1590. Arnoldus Nijlen is op de gebruikelijke wijze in het pastoorsambt van St. Maarten bevestigd.

Den 19 Febr. 1590. Door de voerlieden, kloosters en anderen zijn vele paarden bijeengebragt om kanonnen en ander bagaadje, benoodigd tot de verovering van de schansen te vervoeren. Stopen (?) heeft zich overgegeven; het krijgsvolk is met alle bagaadje ongedeerd weggezonden.

Den 7 Maart 1590. Men zegt, dat eenige soldaten door Verdugo naar West-Friesland afgezonden zijn om buit van daar te halen, de huizen in brand te steken en andere vijandelijkheden (haast zou ik zeggen) schandelijke daden (volgens hunne gewoonte) te bedrijven.

Den 9 Maart 1590. De soldaten, onder den hopman Herema staande, zijn den weg naar de Heerepoort ingeslagen, om verder, Drenthe doortrekkende, een vijandelijken inval in Friesland te doen, naar men zegt, werwaarts ook het grootste gedeelte van het Spaansche krijgsvolk gezonden is. Den volgenden dag zijn eenigen naar de hun aangewezen plaats teruggekeerd, zonder eenig meldenswaardig feit volvoerd te hebben, uitgezonderd dat zij de arme boe-

ren in Vries, Y en naburige Drentsche dorpen, op eene verbazingwekkende wijze beroofd hebben.

Den 10 Maart 1590. Graaf Willem van Nassau heeft het vrijgeleide (sauveguarde) opgezegd, niet alleen aan de landbewoners maar ook aan de burgers, zoowel aan geestelijken als wereldlijken; alzoo dat hij na dezen niemand door de voorgewende sauveguarde als gedekt wil aanmerken. De zaak is door beide collegiën met Verdugo besproken. Wat zij ten antwoord gekregen hebben is mij onbekend.

Den 11 Maart 1590. Het Spaansch krijgsvolk, ten getale van ongeveer twee honderd manschappen, terugkeerende van den togt, die naar Friesland ondernomen was, heeft zich regtstreeks naar Winsum begeven, om de stadsmuren heen langs de gracht, na de houten brug bij de Kranepoort overgegaan te zijn.

Den 24 Maart 1590. Op last van Verdugo is den Hopman Herema opgedragen en bevolen om 50 soldaten van zijn vaandel, met het vaandel, naar Delfzijl te zenden en wel zoo spoedig mogelijk. Wij houden het voor zeker, dat eene vertraging niet gevaarlijk zal zijn, maar het is nu en dan zaak, zich ijverig in de weer te toonen. Dit draagt er toe bij om vertrouwen te verwerven en ons ontwijfelbaar te doen gelooven, dat hij ons belang met ijver zoekt te behartigen.

Den 30 Maart 1590. Men zegt dat de Pyraten [1], die eenige jaren geleden de zeeën zeer onveilig maakten, vele kooplieden en schippers van hunne goederen, ja van al hun vermogen vijandig beroofden, heimelijk met Spaansche soldaten zaamgespannen en elkander beloofd hebben de eene of andere stadspoort, op een afgesproken uur (waarover echter bij velen nog onzekerheid bestaat), met geweld en gewapenderhand te bemagtigen, de burgers, die de wacht hebben, te willen neersabelen, het Spaansch krijgsvolk binnenlaten en ten laatste alle burgers van hunne bezittingen berooven, zooals in sommige steden van Vlaanderen (namelijk te Yperen en Kortrijk) voor eenige weken gebeurd is. Ten einde tijdig voor het algemeen belang te zorgen, heeft de Raad op halsstraf bevolen, dat alle Pyraten voor hem geroepen zouden worden,

[1] Onder *Pyraten* zullen hier zeker *Kapers* te verstaan zijn.

en hen, nadat zij nog laat bijeengeroepen en in den Raad toegelaten waren, aangezegd en opgelegd om buiten de stadsmuren te vertrekken. Men zegt dat een aanzienlijk burger brieven van Pyraten onder de oogen heeft gehad, die met dat doel aan Spaansche soldaten gerigt waren, gelijk verteld wordt op getuigenis van Lancelot, die dit uit den mond van een aanzienlijk burger gehoord zou hebben.

Verdugo is, eenige dagen geleden, met vele paarden door Drenthe naar Koevorden gereisd. Door den Drost bij den doop van diens pas geboren zoon genoodigd, zal hij de doopvader zijn. Men zegt dat het geheele landschap Drenthe of zijne voornaamste adelijken of wel afgevaardigden [van hunnentwege] door den Drost verzocht zijn om den zuigeling ten doop te houden *(ofte tot gevaders)*. Een vrij groot aantal heeft zich dan ook derwaarts begeven.

Den 1 April 1590. Het Spaansche krijgsvolk te Appingedam heeft sommige dorpbewoners, naar men zegt, de opbrengst van levensmiddelen afgevorderd, bij gebreke waarvan zij geheele dorpen aan de verwoesting willen prijs geven „ofte pluesteren." De Syndicus is naar Appingedam gezonden, vergezeld van den secretaris Popco Everhardi. Tegen den avond zijn zij teruggekeerd; wat berigt zij medegebragt hebben weet ik niet, want bij hun verslag was ik niet tegenwoordig.

Den 8 April 1590. De Syndicus is afgezonden naar Verdugo, die in Koevorden zich te goede doet, ten einde hem van den rampzaligen toestand onzer provincie eene schilderij op te hangen; dat dagelijks vele landbewoners namelijk de wijk nemen met al hunne til- en vervoerbare have, en dat er niet de minste hoop meer bestaat om geld tot onderhoud der solten bijeen te brengen, als Verdugo niet bij tijds elders een redmiddel voor den wankelenden staat zoekt.

Den 10 April 1590. Tegen 2 uur na den middag keerde de Syndicus in de stad terug. De Raad is ijlings op zijne komst bijeengeroepen, om te vernemen, welke goede tijding hij van Verdugo medegebragt zou hebben; *mitter tromme ommegeslaghen, dat alle soldaten hem daetlicken wuther stadt begeuen sullen bij Lijves-*

straffe. Mogelijk heeft de Syndicus de bedreigingen uit Verdugo's mond overgebragt.

Er zijn brieven onderschept, door Verdugo aan onderscheidene personen geschreven, gedagteekend „den 15 Martij; in den brieff an sijn Alt. stundt aan het slot: *soe bidde ick uwe hoocheit ootmoedelieken mij te vergeven van tgene ick voergenomen hadde te doene.*

Den 12 April 1590. „Men secht, dat de Spangiaerden in den Dam Loppersum gepluestert sallen hebben." De stadhouder de Verdugo wordt per brief uit Koevorden (waar hij eenige dagen vertoefd heeft) herwaarts teruggeroepen, om aan den nood te gemoet te komen en aan de ten eenenmale onherstelbare zaak de genezende hand te slaan. Hij zal de laauwheid [1]) niet uitschudden, maar men zal voortgaan op het oude pad, dat wij altoos als het verderf hebben leeren kennen. In den uitersten nood nemen wij onze toevlucht tot hem, alsof hij bijstand zou bieden. Verdugo is des avonds uit Koevorden teruggekomen.

Den 15 April 1590. Des avonds hebben de Geuzen [2]) eene overwinning verkondigd, door het lossen van 't geschut en talrijke vuren, welke van de stadsmuren zijn gezien.

Den 18 April 1590. De Luitenant, Hoofdmannen, de vertegenwoordigers der Ommelanden en de Burgemeesters hebben zich tot Verdugo begeven, om met hem te beraadslagen over den nood, die ten toppunt gestegen blijkt te zijn. Een dag vroeger heeft de Gouda vrij gebiedend en onstuimig de voldoening van zijne verschenen jaarwedde geëischt, den Raad en evenzoo ook de gezworen meente op de meest krenkende wijze beleedigende.

Groningen verhoogt velen door zich zelven te vernederen!

Den 28 April 1590. De stadhouder de Verdugo is in de Koninklijke Kamer verschenen, waar hij den Luitenant met de Hoofdmannen heeft laten noodigen, klagende

---

[1]) *Veternum*, eigenlijk *slaapziekte.* De schrijver zinspeelt er op, dat het beter zou zijn zich zelven te redden, door afschudding van het Spaansche juk, dan telkens bij den duivel ter biecht te komen.

[2]) Het Statenvolk, onder Willem van Nassau, elders door hem *de vijand* genoemd.

nog geen antwoord bekomen te hebben op drie brieven achtervolgens tot den vijand gerigt. De behandeling is tot laat in den avond verdaagd. Wat er geschied of besloten is, weet ik niet, ook tracht of zoek ik niet zeer om het te weten te komen.

Den 7 Mei 1590. Voor weinige dagen heeft Verdugo eene vrij talrijke afdeeling krijgsvolk naar Friesland afgezonden, waartoe weten wij niet, zoo het niet is wegens eenige boeren, die met de betaling van de schatting, volgens gerucht, ten achteren zijn en gewapenderhand tot de voeldoening gedwongen moeten worden.

Drie dagen na den inval zijn zij teruggekeerd, beladen met groote schande, want op den terugtogt hebben zij de koeijen, ossen en ander vee, dat zij van daar niet met eenige hoop op gelukkigen uitslag konden mede voeren, doodgeschoten, uit vrees, dat de buit weder den vijand, die hen op de hielen zat, in handen zou vallen. Te woeden tegen het stomme en redelooze vee, waaruit de soldij en de bijdragen tot het onderhoud der soldaten bijeengebragt worden, is eene, zelfs voor Turken, afschuwelijke euveldaad.

Eenige dagen geleden zou het krijgsvolk, door volslagen gebrek aan alle dingen genoopt, van hier vertrokken zijn, indien het krijgsbeheer niet tot dusver door de met geweld van de boeren afgeperste bijdragen voortgezet was.

Zestien burgers, die naar de Koevordsche jaarmarkt op reis waren, zijn voor twee of drie dagen in Drenthe door eenige Zwolsche ruiters gevankelijk naar Zwol weggevoerd.

Den 9 Mei 1590. Hier is een tromslager uit Zwol aangekomen, de naamsopgave der gevangenen bij zich hebbende, misschien om met de vrouwen, kinderen of vrienden over hunnen vrijkoop eene overeenkomst te treffen.

Den 27 Mei 1590. De onzen [1]), die in Selwert de wacht houden, werpen daar eene sterkte op, waartoe zij de naburige boeren, die op zware strafbedreiging zijn opgeroepen, gebruiken. Het is hun niet genoeg de beklagenswaardige boeren in armoede gestort te hebben, maar zij moeten hen, door dezen arbeid

[1]) Zoo duidt hij altoos de Spaansche soldaten aan.

uitgeput en tot het uiterste, ja tot wanhoop gebragt, nu ook nog aan den dood ten prooi geven, wat ongetwijfeld spoedig zal gebeuren.

Voor eenige dagen heeft eene, wegens hare regtschapenheid en zedigheid zeer geprezen, vrouw, bij Aduard wonende, die door de schattingen geheel uitgezogen en door hare schuldeischers niet minder met mandaten tot het uitsterste vervolgd was, het einde harer ellende niet voorziende, zich in eene gracht gestort (na de zorg voor hare kinderen aan de meid opgedragen te hebben), en is alzoo door te verdrinken treurig omgekomen. Gezegend zij hare nagedachtenis! Claes Hindricks is de naam van haren man.

Den 28 Mei 1590. Eenige soldaten, ten getale van 400, komende van Steenwijk, hebben zich in Aduard met die van Blanckemeijer vereenigd. Naar men zegt, zouden gisteren ongeveer 300 Spanjaarden op de Nienoordt gekomen zijn, vergezeld van 300 ruiters, en dat 300 Spanjaarden in Zuidlaren, Midlaren en naburige plaatsen overnacht hebben, „end dat noch ongefeer anderhalff dusent Spangiaerden, bij hem hebbende een groeten antall van schuppen, spaën end anderer instrumenten, in aantocht herwerts an sinnen, de omtrent Couerden, Emlichem end daer inder naheid, rhede gearriveert sijn sulden."

Den 13 Junij 1590. Acht troepen Spanjaarden, die weinige dagen geleden daar gekomen zijn, houden nog hun kwartier te Zuidlaren. Brood, kaas en bier wordt tot hun onderhoud uit de stad verschaft. De Stadhouder de Verdugo „is gemeent west hem in Oldampt logeren tho lathen; omme sulcks affthowenden is den Oldampsteren geordineert een jaere schattinge promptlijck vpthobrengen, daer men den Spanjaerden een dach dre edder veer tho Suedtlaeren wert mede onderholden in vitalen, als boeuengeschr.

Den gehele Landschaft van der Drenthe is opgelacht een merkliche antal van vlaecken gereedt end veerdich tho maecken end anhero binnen desse stadt tho brengen."

Den 15 Junij 1590. In den jongsten nacht zouden onze soldaten, naar men zegt, het beleg om Enumatil geslagen hebben. Verdugo heeft zich, met eenige

paarden, tegen acht uur derwaarts begeven. Alle Spaansche troepen en de Duitschers, die onder Blanckemeijer dienen, hebben daar, volgens zeggen, hunne legerplaats opgeslagen.

Den 16 Junij 1590. Men verhaalt dat door een kanonskogel een Spaanschen vaandrig het hoofd is afgeschoten. „De lijffjunge van graff friederich geschoeten mit enige andere anonymi.

De Koningschen hebben de schants Enumatil ondergraeuen, dat hem mit groff geschut gheen schaeden gedaen worden kan.

Den 20 Junij 1590. Ematil is overgeven;" het krijgsvolk is ongedeerd met het zijdgeweer ontslagen. De Hopman Gerrijdt de Jonge is met zijne bedienden gevangen gehouden.

Den 25 Junij 1590. „De groeue stucken, halue cartouwen genoempt, binnen der stadt wedergecommen.

Den 30 Junij 1590. Een gat ingelopen in den dam, bij den vpslach, daer een man verdroncken, wordt gestoppet. Darwertss gesunden 400 iseren rongen, boeuen de beuorens daer heen gesunden sint, mit 200 kaprauens offte sparren. Durch middell van den dam, de op groete kosten geslagen, vermeent men den nyensyll end de schants daer selfs onnutte end weerloess tho macken" [1]).

Den 5 Julij 1590. Door Egeneus? zijn 102 balken, 3000 rongen en andere bouwstoffen van geen geringen prijs, aan graaf Frederik gezonden, om de schans te Enumatil sterker te maken. Men verzocht dat de keuring in tegenwoordigheid van den graaf zou plaats hebben, of wel een schriftelijk bewijs, dat hij zijne waren ontvangen had.

Den 13 Julij 1590. Peter Philips is gisteren, beladen met brieven voor den Raad, van het Hof teruggekeerd.

Den 20 Julij 1590. „Albert Starkenborg sint verleden nacht van den knechten in Soltkamp wal omtrent hundert ossen beroeuet.

Den 21 Julij 1590. Verscheijden vluchtmeren van dat de

---

[1]) Op het Gron. archief is nog de brief voorhanden (1590, no. 11) van Verdugo aan Luitenant en Hoofdmannen, d.d. 24 Junij, om hem te zenden dijkvorken met twee en drie ijzeren tanden, tot stopping der rivier bij den Opslag, en daartoe de landlieden op te roepen. De Opslag was eene schans aan het Reitdiep. Zie den *Tegenw. Staat*. I, 510.

vijandt in den Soltcamp hem verstarcket end voernhements sijn solde de geistlicke guedern doert gansche landt tho plunderen en voerts al het vhe wech tho drijven, — waervan de Borgeren, weijdende in den Ommelanden, waerschouwet geworden omme vp hoer hoede tho sijn end hoeren thogedachten schaden voerthocommen.

Gerrijdt de Jonge, hopman gewest in Enematill, is versonden vp Couorden, itlicke dagen geuangen seten hebbende vp Ebbingepoerte, bij Thewes, den dener; is geconvoijeert durch des Drosten Lieutenant, geaccompagneert wall mit omtrent 50 schutten, de int Gorecht gelegen, en neet binnen der stadt gewest.

Den 26 Julij 1590. De koningsche hebben een inuall in Frieslandt gedaen; men secht dat se wall 60 huessen verbrandt en dat de huesslueden hem mit hoer wheer en wapen vpgemaeckt en hem weder wuthen landen doen ilen, en het roeff affgemaeckt; beholtlicken itlicke geuangen mannen.

De soldaten *stratenschenners*, liggende tegenwoerdich tho Helpman, Onna en Haeren, leuen en holden hof na hoer maniere, verdarben den gemenen man jammerlichen; strauffen, roeuen en rauben alles, wes se vp vrije heren en landtstraeten van guedt en personen becoemen konnen.

De sergeant-Maijor van den Spangiaerden is ouerloepen nach nijensijll", tegelijk met zijn broeder.

Den 31 Julij 1590. De tegenwoordige zomer behoort, wegens de ongehoorde droogte, allen vromen aanleiding te geven om zich tot God te wenden en door aanhoudende gebeden verzachting van zijn toorn af te smeeken.

Ik heb menschen van een zestigjarigen, ja van meer gevorderden, leeftijd gesproken, die zich geene zoo geweldige en aanhoudende hitte herinnerden; niet alleen gevoelen Neder-Duitschland of België den geessel der dorre onvruchtbaarheid, maar ook geheel Duitschland, Frankrijk, Spanje, Italië, in welke landen alle vruchten en voortbrengselen des aardrijks zeer schraal zijn; — ja er worden bijna in 't geheel geene ingezameld, als waren zij afgeweid.

In den avond verlangde Verdugo schriftelijk, dat hem eene zekere geldsom tot onderhoud der soldaten

verschaft zou worden. Twee dagen geleden ontving hij een weigerachtig antwoord op zijn verzoek, ja op zijn dringenden eisch, haast zou ik zeggen, op zijn gebedel. Morgen zal er duizend gulden, door verschillende burgers op het gebedel als het ware bijeengeschraapt, verzonden worden.

Den 2 Aug. 1590. Verdugo verlangde dat hem tot onderhoud der soldaten nog vijfduizend gulden toegeteld zoude worden boven de duizend, welke onze landverrader [1]) hem heeft gebragt. Wij hebben een hoogst onbeschaamd bedelaar tot Landvoogd, wiens verzoeken meestal van bedreigingen vergezeld gaan; hij kent de bij soldaten gebruikelijke wijze van afpersen.

Den 4 Aug. 1590. De Syndicus, die gisteren naar het legerkamp gezonden was, is in den avond, vergezeld van twee dienaars, teruggekeerd. De vertegenwoordigers van het land hebben zich bij den Raad vervoegd, om te vernemen wat berigt de Syndicus van Verdugo gekregen heeft. De burgerij klaagt zeer over den tegenwoordigen staat van zaken, en dat zijne (Verdugo's nl.) plannen en bedoeling, en alzoo zijn wensch, geene andere strekking hebben, dan de bewoners dezer streek in armoede te storten en hun al hun vermogen af te nemen en te ontrooven. Deze aan zich te trekken of aan het Spaansch krijgsvolk als buit ten roof te geven — dat is het besturen der bezittingen van het beklagenswaardig volkje, dat hij krachtens zijn eed verpligt is te beschermen!

Den 6 Aug. 1590. De Syndicus is naar Verdugo in het legerkamp afgezonden, om (naar men zegt) de vijfduizend gulden tot onderhoud der soldaten derwaarts te brengen.

Gisteren hebben eenige Spanjaarden, na de Aduarder brug overgegaan te zijn, sommige dorpelingen eene vrij groote som gelds afgeperst; heden zijn anderen denzelfden weg ingeslagen, gelokt door de gegronde hoop, dat een uitstapje van eenige uren

[1]) Nostrae πατρίδος προδότης staat er. Hij bedoelt hier den Sijndicus W. Hammonius, den ijverigen Spaanschgezinde, op wien hij het, teregt of te onregt, wij laten dit in het midden, niet begrepen had. Dezen man, die eene belangrijke rol in onze gewestelijke geschiedenis heeft gespeeld, hopen wij later, uit nog onbewerkte bronnen, nader te leeren kennen.

hun geene mindere vruchten zal opleveren, dan hunne voorgangers.

Eenige ruiters, die onder het roode vaandel dienen [1], hebben de deuren van de kerk te Anlo opengebroken en alle goederen, meubelen en huisraad van verschillende soort en van groote waarde, dat door de boeren en ingezetenen aldaar bijeen gedragen was, als op eene gewijde plaats, die naar hunne meening door de Spanjaarden in 't geheel niet gegeschonden zou worden, weggeroofd, alsof dit hun als buit ten deel gevallen ware.

Den 13 Aug. 1590. Christoffer Jurgens, overste of Hopman der soldaten in Delfzijl, is omstreeks acht ure in den voordemiddag den' weg van alle vleesch gegaan.

Men zegt, dat hij vele duizenden gelds in klinkende munt, welke hij door zeeroof op onschuldige kooplieden te bedrijven, vergaderde, heeft nagelaten. Vervloekte erfenis en waarschijnlijk ook diegenen vervloekt, aan wie zij te beurt valt; winst geeft echter eene goede reuk. Al zijne goederen zijn verzegeld, — waarom zal naderhand blijken.

Omstreeks 80 Spaansche krijgslieden, zoowel voetvolk als ruiters, hebben zich, het brugje, de Groeve genaamd, overgaande, naar Duurswold begeven en zijn na eene bepaalde geldsom van de ingezetenen dier streek met aandrang verzocht en afgeperst te hebben, regtstreeks op Noordbroek getrokken, van waar eenige volmagten zijn afgevaardigd, om over den inval en de onbillijke bejegening der Spanjaarden klagte te doen. Over deze zaak zijn brieven aan Verdugo *in vpslach* geschreven, die de Oversten der rondtrekkende Spanjaarden afgezonden heeft om hen terug te roepen.

Den 17 Aug. 1590. De vrouw van Brunger Brungersma, wiens vader Jullo Brungersma, zaliger gedachtenis, met den grootsten lof den Aduarder regtsstoel heeft bediend en bestuurd, heeft men gevonden met afgesneden hals, met twee zoontjes, eveneens vermoord, van welke het eene door den moedermoorder in hare

---

[1]) Sub signo militantes rubeo. Een vaandel, met het roode Bourgondische kruis op een witten grond? Vgl. J. ter Gouw, *de oorsprong der Nederlandsche vlag*. Amst. 1863, bladz. 20 en volg.

armen was gelegd. Haar man, Brungersma, had den nacht onder den blooten hemel doorgebragt, opdat zijn vee niet als buit in handen zou vallen van de soldaten, die 's avonds uitgaan. O Jupiter! de bewerker dezer rampen ontga toch Uw oog niet!

Den 18 Aug. 1590. Verdugo verzocht schriftelijk, dat Michael Broersema in plaats van den overleden Christoffer Jurgens zou aangesteld worden, en wilde niet dat dit hem geweigerd werd (een verzoek van groote mannen gaat immers altoos met bedreigingen gepaard); in geval van weigering dreigt hij den dorpsbewoners de bijdragen te willen afvorderen, — *de quartieren maecken*. Luitenant, Hoofdmannen en talrijke volmagten van het land van beiderlei rang hebben zich bij den Raad gevoegd, om over het verzoek van den Stadhouder te beraadslagen.

Men houdt den wolf bij de ooren [1]; de weigering van het verzoek zal den ondergang van onze landstreek ten gevolge hebben, dewijl hij zich in alles, zoo al niet opzettelijk als vijand, in allen gevalle als een zeer bitter tegenstrever zal betoonen; en als Broersema toegelaten wordt, zullen wij niet alleen, maar ook alle kooplieden den Stadhouder ten buit zijn blootgesteld.

De Spaansche en andere soldaten, gedwongen om van legerplaats te veranderen, wegens den hoogen waterstand, dewijl de dijken in sommige streken door storm vernield en doorgebroken zijn, hebben zich gisteren naar Noordhorn en Aduard begeven en nieuwe legerplaatsen opgeslagen. Vele vrouwen, kinderen en jongens beneden de krijgsjaren zijn verdronken; alle leeftocht, een onnoemelijk aantal huisraad en paarden zijn door de overstrooming verloren gegaan. Men zegt, dat er veel te Niezijl aangekomen is. De vijand verheugt zich — en niet ten onregte — over de ontvangst van een en ander, ofschoon die schans voldoende van al het noodige voorzien is [2].

---

[1]) Lupus tenetur auribus, d. i. men weet niet of men het toestaan of weigeren zal.

[2]) Een ander tijdgenoot verhaalt dit ongeval duidelijker in de volgende bewoordigen: Ende had Verdugo (gene rechte kennisse vant landt hebbende) hem gelegert met een regiment Spaenjaerden opt uterlandt, buyten die dijck, bij den Opslach; soo gebeurde het, omtrent Sint Jacobs

Men zegt dat eenige benden Spanjaarden, — dezelfden die zich daar te voren eenige maanden, niet zonder onregtmatige handelingen te doen en tot groote schade van de ingezetenen, opgehouden hebben — naar Appingadam terugkeeren.

De vijand, of althans een goed deel van hem, is naar men zegt teruggekeerd tot het beleg van Nijmegen; van waar eenigen waren opgeroepen, omdat men vreesde, dat Verdugo, met de Spanjaarden, die in aantogt waren, een vijandelijken inval in Friesland zoude doen.

De vijand had eene welgeoefende ruiterij, maar Verdugo is hem met zijn voetvolk vele mijlen voorgekomen, terwijl de ruiterij van beide kanten verslagen en naar andere plaatsen verloopen is.

Den 19 Aug. 1590. Eenige Spaansche soldaten zijn, terwijl zij binnen de stad trachtten komen, door de burgers, die nabij de poorten op de wacht waren, teruggejaagd; ook zijn er velen van hunne vaandels weggeloopen.

Op dezen dag is de Stadhouder de Verdugo op een wagen in de stad teruggekomen, zeer morsig en bijna verscheurd, slechts van één jongen vergezeld.

Den 20 Aug. 1590. In de stad zijn Spaansche soldaten in vrij grooten getale gezien, hetwelk Verdugo aanleiding gaf om door een omroeper te bevelen, dat zij allen vóór zonsondergang de stad moesten verlaten. De halsstraf werd bedreigd en aangezegd in geval een bevonden werd dit gebod wederstreefd te hebben. De ingezetenen van Helpman, Haren en Onnen heffen luide klagten aan over den roof, de diefstallen en het gewapend geweld der ruiters, die onder het roode vaandel dienen, over welke Menda, de Lui-

---

dach, welke Sanct die Spaenjaerden grote ende godtlike eere bewijzen, dat Godt Almachtich enen sterckcn stormwint uijtten noordtwesten liet waeijen, dewelcke het water alsoo ontstuymich maeckende, dat Verdugo bijnae met al sijn volck verdroncken soude hebben, indien sij niet in tijts op te dijcken waren gevluchtet ende voorts naer Gronningen. Sijne Genade, dit horende, sondt mij met enige andere uijt het leger nae de Nijenne Bomsterzijl, omde viandt nae te ijlen, de welcke wij eensdeels afterhaelden, medebrengende sommige gevangens van de viandt, als oock enige buijt; keerden alsoo wederomme int leger tot Collum. Zie Fr. van Vervov, *Enige gedenckweerdige geschiedenissen. Leeuw.* 1841, blz. 46, 47.

tenant van Verdugo, die tot (het bedrijven van) alle daden, welke men van een roofdier verwachten kan, geboren is, het bevel voert.

Den 23 Aug. 1590. Johan Schaffer tho Wolde [1]), een vroom en opregt man, — die, zonder twijfel, met vurige gebeden de herstelling van Gods Kerk gesmeekt heeft, — eenige dagen geleden gestorven, wordt ter aarde besteld.

Spaansche soldaten, die twee of drie dagen geleden van Haren uit Drenthe zijn doorgetrokken, hebben op eene erbarmelijke wijze de dorpen geplunderd; ja eenigen in asch gelegd, te weten Borger (en) Westrup, na het openbreken der deuren de kerken ontheiligende. Alle tilbare goederen, die de arme boeren daar, als naar een toevlugtsoord en eene onschendbare plaats, bijeengebragt hebben, vielen hun ten buit. Alles wordt hier weggedreven en weggedragen.

Den 1 Sept. 1590. Drie troepen, zoogenaamde vaandelen, van Blanckemeijer's soldaten, zijn te Essen aangekomen. Zij zullen, naar men vertelt, den weg door Drenthe afleggen, welken de Spanjaarden voor weinige dagen zijn ingeslagen. Gedeeltelijk zijn wij reeds bevrijd van de vrees, die vele vaderlandslievenden beangst en gekweld heeft, toen het omloopend krijgsvolk, van hetwelk men een inval in de stad, hetzij door list, hetzij door het geweldadig verbreken eener poort, vreesde, tot aan onze poorten drong.

Den 4 Sept. 1590. Er is eene vergadering (een Landsdach) gehouden, in welke een vrij groot aantal, wereldlijken zoowel als geestelijken, uit de Ommelanden opgekomen is, welligt in de stellige verwachting eenige verlichting hunner rampen van Verdugo te zullen erlangen.

Den 7 Sept. 1590. Te Emden zijn twee schepen binnengekomen, een van Rupelle, het ander van Amsterdam.

Den 8 Sept. 1590. Twee schepen met waren geladen zijn uit Engeland te Emden aangekomen. [2])

---

[1]) Kropswolde.

[2]) Dit was destijds voor de stedelingen eene niet onbelangrijke gebeurtenis, daar zij veelal te Emden hunne levensmiddelen moesten inkoopen. Zie beneden, 30, 31 Julij 1594.

Den 15 Sept. 1590. De vijanden zijn ten getale van 600 te Warphum aangekomen; fluks zijn zij naar Loppersum op marsch gegaan, alwaar de vrij prachtige pastorie door hen verbrand is; onder den terugtogt naar de schepen legden zij het dorp Enum in de asch.

Men verhaalt dat de vijandelijke ruiterij, die te Lochem, Harderwijk en enkele andere omliggende steden in garnizoen gelegd is, bijeentrekt en met vereende krachten de Spanjaarden wil aanvallen, die het stift Munster vijandelijk plunderen, of wel het krijgsvolk, dat, nog niet lang geleden door Herman graaf van den Bergh aangenomen, de heerlijkheid Lingen geheel opeet, waar het als vee op de stallen opgesloten wordt, dewijl anders allen zich op de vlucht zouden begeven. Wegens geldgebrek heeft men hen immers den eed nog niet afgenomen, want volgens gewoon gebruik ontvangen zij de maandelijksche soldij vóór de eedsaflegging.

Den 6 Oct. 1590. Het krijgsvolk, door Herman van den Bergh aangeworven, overnachtte den vorigen nacht te Wedde en in de omliggende dorpen, om den volgenden in het Oldambt, te Meeden, Noordbroek en Zuidbroek door te brengen. De boeren, die den overmoed en de roofzucht van soldaten herhaaldelijk ondervonden hebben, zijn wegens hunne aankomst niet weinig in de angst gejaagd.

Als zij bij de Ommelanders overwinteren, zal zonder twijfel alles te gronde gaan en buit gemaakt en de boeren tot de uiterste armoede gebragt worden, eer de winter voorbij is, wat God genadig verhoede!

Den 11 Oct. 1590. Door geloofwaardige personen wordt aan onderscheidenen geschreven, dat Navarre tot aan eene algemeene vernieling toe op de vlucht gejaagd en verslagen is; ja, dat de Fransche adel zich van zijne legerbenden gescheiden en ieder naar zijne haardsteden is vertrokken, en dat de vrij talrijke Duitsche ruiterij naar Duitschland is teruggekeerd, Navarre, wegens het niet betalen harer soldij, verlatende.

Den 14 Oct. 1590. In de beide hoofdkerken zijn plegtige feesten, zoogenaamde processiën, gehouden en Gode dankzeggingen gebragt voor de behaalde zege en het verslaan van den Koning van Navarre. Door

Paulus is der gemeente van den kansel aangekondigd, dat ten triumph het geschut in den avond gelost zal worden.

De kanonnen (groene stucken), hier en daar op het bolwerk geplaatst, zijn (dan ook) gelost, en de burgers, die door de geheele stad op de wacht zijn, hebben, door meermalen hunne roeren te lossen, geen gering vreugdebetoon aan den dag gelegd, dewijl de koning van Navarre op de vlucht gejaagd en verslagen was.

Den 15 Dec. 1590. „Die Syndikos wort ein grot meister, handelt alle saken of sueket na siinn willen, al mer (achte ik) tot siinn profiite, dan tot walvaert vant vnd bevorderenge vant gemenebest." [1])

De afgebroken onderhandeling der Jezuiten is met een hevigen strijd onder de burgerij voor goed afgesprongen (actum). Naauwelijks treft men een of ander aan, die hen toegedaan is. De gildevereenigingen hebben nagenoeg eendragtig en eenstemmig zich luide tegen hen laten hooren; zij doen hunnen Oldermannen de allervreesselijkste bedreigingen, bijaldien niet ten eenenmale van het bewuste Jezuitencollegie afgezien wordt. In alle herbergen zijn zij blootgesteld aan het gelach en de bespotting der goede burgers, niet van Pausgezinden alleen, maar ook van hen, die der Hervorming zijn toegedaan. Gave God, dat zij evenzoo overeenstemden opzigtelijk de verdediging van het geteisterd vaderland!

Verdugo is met weinig krijgsvolk, noch van geld, de zenuw van den krijg, voorzien, van het Hof teruggekeerd. Het zal mij verwonderen wat hij onderneemt, zoodra hij hier zal zijn aangekomen. Werkeloos kan of durft hij niet zijn, wegens de (helaas!) al te zeer verbitterde en opgewondene gemoederen der burgers. Hoe, indien de reservetroepen, die, naar men zegt, spoedig hem zullen volgen, onderweg een weinig worden opgehouden, of door hunne spoedige aankomst de stellige verwachting niet in vervulling treedt? Verwonderen zal het mij, welke houding de burgers zullen aannemen. Stellig hangen ons bewegin-

[1]) Deze zinsnede is onder anderen geheel met Joodsch-Hebreeuwsche letters geschreven.

gen boven het hoofd; aan twist en verwarring valt evenmin te twijfelen. Voor den slag der grijzen, mag men wel ijzen [1]). Als tegen aanstaande Mei geen ander, geheel verschillend krijgsbestuur ingesteld wordt, zullen zij zonder eenigen twijfel naar den een of anderen nieuwen vorm van staatsbestuur omzien. Och mogten de burgers een kloek, bescheiden man, die ook voor de verarmden een oplettend oog heeft, kunnen vinden, om zich in zijne hoede en bescherming te begeven; — iemand, die met woord en daad een reddende Hercules is, en ons uitgeplunderd, in de diepste armoede gestort, vaderland in de voormalige ware vrijheid handhaaft. De gemeente of de burgers zijn, op enkele uitzonderingen na eenstemmig; zij verlangen eeniglijk, dat de Spaansche klaauw van hunnen nek worde geschud.

Den 18 April 1591. Weinige dagen geleden heeft eene bende ruiters, gekenmerkt met het roode vaandel, wier Kapitein de stadhouder Verdugo is, die Menda tot zijn Luitenant aangesteld heeft, naar men zegt, bij de twee- of driehonderd arme boeren in het Osnabrugsche, die zich in een met struiken en wallen middelmatig versterkt kamp verscholen hadden, doen vallen. Menda heeft eenige helpers en voorloopers (wier aantal onder dit vaandel bijna even groot is, dan dat der ruiters) aangezet tot het vernielen der struiken, wallen en versterkingen, door welke de arme boeren zich beveiligd waanden. Zoodra dit bewerkstelligd was, zijn zij in der haast — gelijk te begrijpen is — zonder eenige orde te bewaren, uit elkander gestoven, ieder naar het zijne, uitgezonderd zij, die het leven er bij ingeschoten hebben en wier aantal gezegd wordt bij de 300, of minstens 200 te beloopen. Ziedaar de ondragelijke wreedheid van het Spaansche krijgsvolk, welke door alle Christenvorsten verdient gefnuikt en bedwongen te worden, waartoe Gode, zonder wiens wil en geestbezieling al onze arbeid ijdel is, zijn geest verleene!

---

[1]) In het oorspronkelijke staat het spreekwoord: *Bos lassus fortius figit pedem*, hetwelk Sartorius (*Adagiorum Chiliades*) vertaalt: *Den slagh der Grijzen, mag men wel voor ijsen*, er bijvoegende: Significat senes lacessitos gravius ferire, quippe qui provocati pro senili sua tardaque virtute acrius saeviunt ac urgent.

Den 21 Mei 1591. Onder de burgers is het gerucht algemeen verspreid, dat Nijmegen, door de langdurige belegering genoodzaakt, zich zou hebben overgegeven. Ook wordt van Zutphen verteld, dat het garnizoen en de burgers gezamenderhand en eensgezind in de magt der vijanden zouden zijn overgegaan, bijna uitgeput door het nijpendst gebrek aan alles. Ofschoon de onzen dat, wat weinig voorspoedig en niet in ons belang is, ten zeerste pogen te bedekken, kan echter hetgeen in de nabijheid voorvalt niet lang verborgen blijven; dagelijks bijna gaan de kooplieden daar heen en van daar terug, zoodat de waarheid der zaak niet lang geheim gehouden of onderdrukt kan worden. Indien de overgave waar is, gelijk gezegd, dan zal het mij verwonderen, wat de burgers hier omtrent hunne aangelegenheid zullen bepalen, of zij zich ook te vreden zullen stellen met, door al te lang te dralen, ten verderve te gaan. De overmoedige heerschappij van eenigen en wel zeer weinigen en de onverdragelijke omslag belet de ingezetenen om gemeenschappelijk iets in hun belang te kunnen vaststellen. Echter valt het niet te betwijfelen, of zij zullen hunne zaken beginnen te wantrouwen en weldra een knagend wormpje voelen, wegens het slechte staatsbestuur. Voor het tegenwoordige moeten wij evenwel noodwendig het voorbeeld van Aratus, den Sycionier, en van Thrasybulus, den Athener, voor oogen houden, anders zou eene opschudding, nimmer te bevredigen of geheel bij te leggen, het gevolg zijn.

Den 20 Junij 1591. De vijand rukt met al zijne strijdkrachten op Helpman aan. [1]) Onze soldaten, die voor een paar dagen, na de schansen in de Ommelanden verlaten te hebben, de muren meer genaderd zijn, houden enkele kleine schermutselingen met den vijand. De onzen hebben ook op den molenberg post gevat, ten einde des te meer voor de aanvallen der vijanden beveiligd te zijn. Men wil, dat het vijandelijk leger uit zes regimenten voetvolk en 18 benden paardevolk bestaat.

Ten huize van Leo [2]) heb ik eene vrouw gespro-

---

[1]) Vgl. den *Tegenw. Staat*, I, blz. 512.

[2]) Leo Alberti, destijds adjunct-Secretaris.

ken, die, kortelings uit Leeuwarden gekomen, om hare hoog bejaarde moeder naar Friesland mede te nemen, verhaalde, dat de vijand een veel talrijker leger bij zich voerde, dan de gevangene heeft willen opgeven, en ook vele stukken geschut, gewoonlijk cartouwen genoemd, kogels, kruid en de tot het voeren van oorlog en het voortzetten eener belegering noodwendige zaken.

Den 29 Junij 1591. Voer Groeningen gecoemen [1]; den 25 weder affgetoegen en 8 vendel na den vpslach en de reste na Delffsijll getogen.

Den 2 Julij 1591. Delffsijll vpgegeuen, sunder daer enich schoot vp tho schieten ofte oeck dat geschut daer voer geplantet thebben; daer inne gewest 15 ofte 18 gude metalen stucken, force prouisie van ammonitie en etelwaeren." Over de voorwaarden van de overgave is nog niet iets zekers bekend.

Den 7 Julij 1591. „De vpslach ouergegeuen na als het rondeele neffens den dijck wech end plat geschoeten weer, naar men zegt.

Den 11 Julij 1591. Enematill vpgegeuen, na dat groff geschut dapper daer vpgespeelt, dat men vast mit een wagen heft konnen daer inne vaeren, na het seggen van de soldaten, de daer binnen gelegen.

Den 16 Julij 1591. 5 van den Sijlster end een van de Vpslachster knechten vpt schutendeep onthoofdet.

Den 17 Julij 1591. 75 knechten ofte daeromtrent wuth der schuetenschueveren schants weer loes scheten gaen."

Den 25 Julij 1591. Mijne vrouw is met onze twee zoontjes, Bernard en Nicolaas, naar Emden op reis gegaan, waar zij den volgenden dag — naar ik vernomen heb, — behouden is aangekomen.

Op den tweeden Julij, in den laten avond, kwam na den maaltijd mijn broeder Gilto bij mij, met het berigt, dat de vesting Delfzijl in de magt der vijanden gekomen was. Wij gingen wandelen en bestegen de muren bij de Heerepoort, waar Balthasar Henricus met Johannes Henricus de wacht hield. Zij vergezelden ons tot de Steentilpoort, waar wij afklommen en de woning van broeder Gilto bin-

[1] De vijand nl., of het Statenvolk onder prins Maurits, dat in de eerstvolgende dagen alle schansen in het Westerkwartier veroverde.

nen gingen, die ons van zijn bier te drinken gaf. De burgers, die op den dwinger, bij de Steentilpoort, op de wacht stonden (wier aantal vrij groot was) voeren vrijmoedig, ja al te uitgelaten uit op den Raad, omdat met diens verlof en toestemming de soldaten, welke bijna verraderlijk hunne schansen overgegeven hadden, „in den schutenschuvers schants" gelegd waren, en dat ons ten laatste hetzelfde te vreestond, „hebben oeck wel gewunschet, dat de heren heur van harten muchten menen, sulde heur het waecken neet verdrieten; waervp ick heur vermanet, dat se weer en wapen inder handt hadden en dat de wacht heur en neet den heren beuoelen weer, en dat het vorwaer van der stadt bij heur stundt en dat se voer hoeft een ider also voele weren als een borgemester ofte Raedsheer, en wen daer een garnisoen inder stadt gebracht worde, dat dan wenich onderschedt van den personen geholden sulde worden." Wegens deze of hierop neerkomende woorden ben ik zeer zwart gemaakt bij Verdugo, die hierover bij de 4 Burgemeesters heeft geklaagd, welke mij op den 3 Julij voor zich hebben geroepen, maar, omdat ik niet bij de hand was, heeft de Burgemeester Vpkena mij over zijne grieve vermaand en te kennen gegeven, dat Verdugo ook eenige raadsheeren verdacht hield. De bewustheid de regte zaak voor te hebben is mij eene metalen muur.

Den 23 Julij (Aug.) 1591. „Sint de soldaten wuth der schuetenschueveren schans, woe insgelijks van voer der aepoerte na Selwert vertoegen. Des morgents Verdugo na sijn alteze (vp derzelver verschrijvinge) vp Nimwegen getoegen; hijr van an vnss heren gesanten gescr. men hadde leuer gesien, dat de soldaten tho Winssum en then Damme gelecht hadden worden.

Den 24 Julij (Aug.) 1591. Vant pilleren, roeuen en roeuen der soldaten over den armen wuthgeteerden huessman, anden H. gesanten geschreuen en dat vns den thouaert van de waeren wuth den Ommelanden daer dorch benoemen [1]). Desse twe breuen inder ijle geschr., daer gheen minute van geholden.

[1]) Daar Delfzijl en de schansen te Enumatil en Lettelbert in Maurits' handen gevallen waren, zag Groningen zich van alle zijden den toevoer afgesneden. *Tegenw. Staat*, t. a. p.

Den 17 Sept. 1591. Is Prengers vendell bueten der aepoerte gemonstert.

Den 7 Dec. 1591. Joachim Canter heeft den 7 December tegen drie ure in den ochtend het tijdige met het eeuwige verwisseld.

Den 31 Dec. 1591. Naar ik hoor zijn door graaf Willem brieven aan den Burgemeester Ulger geschreven, „daer een brief ande samplicke heren inne versloeten. Omtrent elf uren voer den middag hefft Vlger den brief ontfangen und (door) Johan ten Buur heft burgemester oek ene weder antwordet, wess inholdes, weet ick neet.

Den 2 Jan. 1592. Is de Olde raedt mit de geswoeren meente versamblet; de breuen, als ick verstaen van Duirt Vlger, sulden hem voergelesen worden; sin des voermiddages nemant dan Vlger tho woerde ghewest.

Den 29 Jan. 1592. Is Borgemester Johan Thedema omtrent tijn vhren inden auondt inden heren gerustet. Gezegend zij zijne nagedachtenis! Vp wones. den 8 dach na sijn verstarff honorifice ther eerden bestedet; de hooftmannendeners (na older gewoonte) hem gedragen; een goedt vroem, vprecht, ernsthaft heer."

Den 7 April 1592. Is de gravin van den Bergh hier aangekomen.

„Gijsbert Arendes, Artilleriemester en uit hoofde van deze • betrekking een koepman van salpeter en Bussencruet int gros, heftt an Stadt en Lande vercoft 8565 punden salpeter tot 46 daler 't hundert, summa 3941 daler iij stv. brab., hijrvan ordinancie gepasseert vp Johan van Deest [1]) den 27 aprilis 1592; — een propere en abele behendicheet, salpeter en Bussenpuluer is in sijn vorwaer, he vercoft an Stadt en Lande int gros, bedragende een excessiue somme als vurscr, nempt dit weder in sijn bewaersamb; heft idt salpeter laeten brengen durch sijnen soene, de sich sunsten mit laeckenkopenschap ernerett; doch de passagiën sint vaerlick eget voer de reijse sijns soens marcklichen tgenieten," hier schijnen twee op één punt overeentestemmen, tegen den regel der wijsgeeren en redenaars: *in troebel water is het goed visschen.*

---

[1]) Johan van Deest was stads-rentmeester

Den 7 Mei 1592. Vp den Marckede van den Raedtsher Derk Draper verstaen, dat de koepman verschr. bij Marten van Dortmen then achteren wal souenhondert daler of meer, van boter, en dat Marten gebancqueroutet, en dat de penningen daer mede inne gereeckent." Ziedaar eene allerschandelijkste daad!

Den 14 Mei 1592. Des nachtes daerna hebben de guesen wel omtrent 200 starck, soe men secht, daer Gerrijdt de Junge mede bijgewest sulde sijn, meer als veertich ofte vijftich nije webben Linwandes, mit voel andere linwarck, verscheden borgeren thobehoerende, van de bleecke bueten Ebbingepoerte, wech gehaelt; der bleeckster Gese, de doch weecklich en lange gequinet, swaerlich verwondet.

Pinxster auondt, na de wijn, gecoeret en een ijder thues wedergecommen," is men andermaal vergaderd. Er zijn brieven gelezen, door de koninklijke Majesteit, zoo men zegt, anderen door den Secretaris Diamant onderteekend.

Eenige dagen daarna zijn met groote verrukking brieven gelezen, door Pieter Ernst graaf van Mansfeld afgezonden en vol van de grootste beloften, te weten, dat hij ons bij tijds te hulp zal komen, wanneer de vijand iets tegen ons onderneemt, en dat Ernestus en de Stadhouder Verdugo in last hebben ons te helpen.

Den 16 Junij 1592. De Drost van Drenthe heeft brieven herwaarts gezonden, aan wien weet ik niet, (houdende) dat Pieter Ernst graaf van Mansfeld 10000 manschappen te voet en 1500 te paard tot hulp der Steenwijkers zou aanvoeren, waardoor enkelen niet weinig zijn vervrolijkt.

Den 4 Julij 1592. „Steinwijck ouergegeuen, omtrent 3 vhren nach middage, na als daer over 17000 schoeten vp geschoeten, soe men secht, en gesprenget, dar de Stadt gans oepen geworden. De soldaten mit de Borgeren, de doch inder vijandes gewalt en macht all weren, in genaden vpgenoemen; de soldaten, de hijr onder de vendels hoeren, is verloeuet weder na hoer vendels te trecken; de andere is opgelecht ouer den Rhein hem tho begeuen. Daer hebben tijn hoplueden in gelegen, waervan dre dootgeschoeten, als graue Lodwich, Blondell en Hessell.

Den 13 Julij 1592. Dat gold bij Johan Ottens, den dener, wuth Domdeeken hues gehaelt, bedragende (soe men sachte) 8000 gl., daer mede vp der tafell van de Raedtcamer gespegelt, in mede bijwesent van de geswoeren (de des dages beuoerens daervp verdaget) tot onderholdt van de arme borgerie; wegen Cor. Mat. alhyr bestellet [1]), sint verscheiden clachte namelijk communicatiue vp Verdugo vp de baene gesmeten, — van dat wij vergaen sulden, als dat iser int vuijr ofte Ruijst; dat des vijandes commiszarij, vpt hues tho Kouerden gefesloijeert, hem alle fortressen des huesses openbaeret; — dat men ouer twe jaeren mit de twee thogesunden Regimenten Spanjaerden, guede soldaten noet heft; willen [2]) den vijandt een affbrueck doen, dan denseluen, omme een Dam tho slaen, den gansen sommer geoccupeert. En is oeck des voermiddages neet een woert geuppert omme Verdugo tho verschrijuen om mer. [3]) Is den geswoeren meente nergents minder van [4]) gewest; neet tegenstaende des heft Domdeyken des namiddages een brieff geschreuen, waermede sijn ancumpst alhijr begeert wort mit een gueden antall van soldaten, als he sall konnen tho wege brengen, woe veer de vijandt sijn angesicht herwerts sulde willen kheren.

Den 15 Julij 1592. Weder breuen an Verdugo geschreuen, kort na den middage, vmb hijr tho koemen.

Den 14 Aug. 1592. Voer den middage hebben hem vast onvoorziens sehen laten wall omtrent (soe men sachte) 300 rueteren, all an deser sijde vant gerichte [5]), en hebben all het vehe wuth de kampen wechgedreuen. Den vnss. soldaten wuth de schansen beiegnet, dan weijnich roem daeraff gehaelt. Weijniche dagen hijr beuoerens heft B: Johan van Ballen miner" in de volle vergadering weinig eervol gedacht.

Den 5 Sept. 1592. Brieven geschreven aan Verdugo, „daer in versocht wort, dat de ordinarijs garnisoen thom genugen weder herwerts gesunden moegen worden.

[1]) De Gezworenen namelijk, van welke in den vorigen zin sprake is.
[2]) *Willen* beteekend hier zooveel als: *men wil*; met die 3 Regimenten namelijk.
[3]) *Om mer*, d. i. om meer soldaten. [4]) van = aan toe.
[5]) d. i. de geregtsplaats of het galgeveld, buiten de Heerepoort.

Den 17 Sept. 1592. Heft Verdugo gister dat screuen van Maurits ontfangen, des inholdes, dat Stadt en Lande wall geneget weren mit hem tho verdragen.

Den 19 Sept. 1592. Verdugo begeert gueden Raedt en welmenunge van de Heren 't hebben, daer neet weinich vp gefulmineert.

Den 25 Sept. 1592. Gisbert Arendes een ordinancie gegeuen van negenhundert en 20 daler, wegens 2000 pundt salpeters; de vercopers nhaeme daer neet in angemeldet, vellichte he koper en verkoper kan stercken".

Op de brieven van Maurits en de Staten ter aanmaning ontvangen is onze regtvaardiging aan Maurits, die in het legerkamp bij Steenwijk zich ophoudt, verzonden. De dag is mij onbekend.

Aan zijne keizerlijke en koninklijke Majesteit en aan den Hertog van Parma zijn brieven geschreven. De dag is mij onbekend.

Den 3 Nov. 1592. De burgemeester Ubbena en de Syndicus zijn naar den Hertog van Parma op reis gegaan, begeleid door een vrij groot aantal soldaten, naar men zegt; „des nachtes then huese Eggo Emckens gelogeert; groete clachten ouer de erschreckliche moetwille, pilleren, stelen en roeuen op den huessman, onangesehen de vss. heren en der soldaten oeuericheit daer mede tegenwoordich, de se neet hebben koenen bestueren.

Den 9 Nov. 1592. Is den samptlichen geswoerenen de instructie voergelesen worden, daer de gesanten vss. anden hertogh mede getoegen; daer tho breuen geaddresseert anden Coninck, des inholdes, als ick verstae, dat men vns tegens den tijdt sulde moeten helpen ofte vns den eed ontslaen, want wij vns selfs langer neet helpen khunden, mit begeerte van eenen heren tho moegen versien worden, de vns mucht erholden bij de olde Catholijke Roemsche religie, mede daer inne geallegeert het Tractaet in anno 36 vpgericht, en dessen den guardiaen behandiget, daer in de zitting, de se selfs will oeuerbrengen.

Den 26 Nov. 1592. Voer een maendt ofte daer omtrent de erschreckliche woerden bij Garbrant Peters tot Hillebrant in de croene gesproecken, van dat se den Borgeren in hoer blodige hemden weder thues wolden senden.

Den 3 Dec. 1592. An den gesanten geschreuen van den inundatie, daer dorch ontellike menschen en vehe verdruncken en suffoceert; noch ene an Verdugo, omme noch thebben soeuen ofte achthundert guede soldaten, mit genoechsame prouisie van gelt, beyde bij Popco geschreuen [1]).

Den 15 Jan. 1593 is Borgemr Derck Schaffer vp syn Winhoff, onder stadt tafel, in den heren gerustet." Hij overleed in verbanning.

Den 27 Jan. 1593. De beide graven Herman en Frederik van den Bergh zijn, vergezeld van een vrij groot aantal krijgsvolk „na Lingen getoegen, in occursum van voele salpeter, dat bij Verdugo, den stadholder, dorch 4 vendlen voetvolckes end een vaeue rueter heft laethen brengen, als men secht.

Den 4 Febr. 1593. Sint de soldaten wedergecoomen, mit hem brengende een groete quantiteit salpeter, dat, in der wage geweget, wuthgebracht heft achtijn duesent seshundert end vijffendtzestich punden; noch 2000 iseren platen.

Den 15 Febr. 1593. Tusschen den maendaghe en dingesdage, sijnde den 16 Febr., des nachtes tusschen 11 en 12 vhre, is B. Johan Wifringh ilich gerustet, dat noch vrunden noch naberen daer zoe bald hebben koenen bij koemen, ofte het weer mit hem gedaen". Een beschermende Hercules, indien hem een langer leven ware te beurt gevallen.

„Vant geld, dat hues bij hues doer de 8 vendels vergaedert, daer in ider quartier een Raedtsheer mede bij gewest, belopende in ider quartier 30 ofte 40 Daler, min ofte meer, 't welck neuens de Bussenspijse vergadert, is bij den Raedtsheren anden kruetkoper int gros ouerandtwoerdet, sunder recepisse van hem tho geuen"; zoo groot is namelijk het vertrouwen op dezen man.

Den 23 Febr. 1593. „Heft men begunnet dat rondell voer Bottringe poerte tho maecken.

Den 24 Febr. 1593. B. Johan Wifringh ther eerden bestedet.

Sondage, den eersten Februarij is Verdugo hyr binnen gecoemen, des auondes, kort na vijff vhren",

[1]) Popco Everhardi, secretaris der Hoofdmannenkamer.

genoodigd naar men zegt, door eenigen van zijne aanhangers.

Den 13 Maart 1593. „Gijsbert Arendes artilleriemester een ordinancie becoemen vp Johan van Deest, van 6519 daler end 6½ st. brab., heercoemende van 13500 punden salpeter, ider hundert tot 46 daler, en van 91 iseren platen, tot beslach van der cortouwen Raeden.

Den 28 Mei 1593. Des auondes omtrent tusschen 5 en 6 vhren is mijn huesfrowen moeder Anna van Couerden inden heren salichliken entslapen.

In Junio de Artilleriemester een ordinancie becoemen van 304 dal. 11 st. brab.

Den 15 Julij 1593. Des morgents vroe heft vnsse Gen. H. Stadholder de Verdugo hem mit alle sijn kriegsuolck vpgemaeket na Suedtlaren, omme aldaer sijn veltleger tho slaen. De schantsen omme de stadt vast heel gebloetet [1]); hebben 13 ofte 14 Rueteren van den viandt geuangen kregen. Des anderen dages sint de knechten liggende inde schantsen onder der stadt weder vp handt gecoemen en dat vp de verschrijuinge van de Heren, zoe men sacht, beuruchtende vellichte, dat de borger sulde beginnen na de vrede tho iancken, een dach ofte twe aldaer verharret en vp Haeren hem begeuen.

Den 31 Aug. 1593. Is de vijandt mit 7 ofte 8 bende rueteren starck oeuer de groeue vp Suedtlaeren getoegen. Slochteren verlathen, Winschoete, Wedde, Gramsberge, Steenwyckshues en voele meer andere schantzen binnen weinich dagen daer beuorens ingecregen.

Den 7 Sept. 1593. Bescheet van de gesanten becoemen in datum den 4 Septembris vss, dat de laeste knechten vant secours tusschen Wesell en N. ouerschepet weren. Des anderen ofte darden dages daer nae de copien van een brieff in latin van Guilielmo ad S. Clementem, ordinarijs Raedt van Co Mat. tho Hispanien en aen Keijsers hoeue binnen Praga, gedateert den 3 Augusti; noch de copia van de brieff des Ertzhertogen Ernesti van Oistenreich, beide oepen van den Drost tho Lingen an een Erb. Raedt

[1]) = ontbloot, te weten van krijgsvolk.

ouergesunden, Daer beneuens schrijuende, dat he durch beuell van vnss. Gen. H. Stadtholder de vss. breuen hadde vpgebroeken, en dat de copien, al wal neet onderteickent weren bij een Notarijs, dan dat men hem in deme behoerde geloeuê tho stellen.

Den 11 Sept. 1593. Breuen en beschiet gecoemen, dat Ernestus Eertzhertoch etc. wert tho Bruessel arriveren den 15 Septembris, mit voele fursten, hertogen en andere heren, de eensdeels bij nhaemen gespecificeert mede ouergesunden, en dat de cameren en gemaecken, omme de vss. heren met den Gouerneur Generael tho logeren, binnen Bruessel thogerustet woerden".

Den 15 Sept. 1593. Onze afgevaardigden, de burgemeester Ubbena en de Syndicus Hammonius, zijn van het Hof teruggekeerd omstreeks één uur na den eten, een zeer groot hulpcorps van goede krijgslieden te voet en te paard medebrengende.

Den 25 Sept. 1593. „Slochteren wederupgegeuen, Winschoten en Rengershues van de goesen verlopen, Reyda berennet, 25 verscheden benden van peertvolck getelt by een vrouwe; voer een dach ofte twe adewerderzijl mit gewalt ingenomen, alle soldaten; weinich meer als 30, na het gemeen seggen, ommegebracht.

Den 27 Sept. 1593. Alle peert- end voetvolck vp Suedtlaren versamblet; men secht dat se oeuer de punte na de swarte dijck trecken werden, omme den vijandt tho versuecken.

Den 30 Sept. 1593 is het gantse leger weder vp Suedtlaeren gearriveert; des dages beuoerens heft men dapper schieten hoert.

Den 4 Oct. 1593 is overleden, omstreeks elf uur vóór den eten, de Luitenant Johan de Gouda. Gezegend zij zijne nagedachtenis!

Den 11 Oct. 1593. Vnsse conuoij van peertuolck mit de wagenen mit allerhande voerraedt van prouiande voert leger voer Conorden omtrent Blanckeweer en Haeren bij den vijandt angetroffen, nedergelacht en de prouiand veronnuttiget en tho niete gemaeckt, na het gemeen seggen.

Den 12 Oct. 1593. De Lieutenant Johan de Gouda p. m. mit prechtiger solemniteit ther eerden bestedet.

Den 17 Oct. 1593 stierf de luitenant, gemeenlijk de heer

van Baden genoemd. Hij had negen wonden bekomen in het voormelde gevecht van den 11en. Gevraagd zijnde of hij een priester wilde hebben, antwoordde hij: neen! en, dat hij bij zijn heer, God, gebiecht had en in den krijg gegaan was om het te doen ophouden.

Den 5 Nov. 1593. Men zegt dat de vijanden de schans te Aduarderzijl genaderd zijn, met meer dan honderd en vijftig schepen.

Den 6 Nov. 1593. De graven Frederik en Hendrik van den Bergh, gebroeders, zijn derwaarts vertrokken, vergezeld van vele krijgslieden te voet en eenigen te paard, ten einde den vijand het hoofd te bieden en te bestrijden. Wat er gebeuren zal, zal de tijd toonen.

Den 7 Mei 1594. Er zijn berigten gekomen, dat de vijanden de vesting Coevorden te hulp gekomen zijn, en dat de stadhouder met zijne ruiterij en het grootste gedeelte van het voetvolk naar Lingen vertrokken is, en dat daarom drie vaandels voetvolk herwaarts gekomen zijn.

Den 22 Mei 1594. De Geuzen zijn te Helpman gekomen. Vele vaandels te paard en te voet.

Den 25 Mei 1594. De onzen hebben sedert middernacht hevig geschoten op de vijanden, die eene schans opwierpen met eene mijn, beginnende achter den tuin van mijn buurman en strekkende tot Drenkelaarstoren.

Den 26 Mei 1594. Sedert den voorgaanden nacht heeft men ontelbare malen geschoten.

Den 28 Mei 1594. De Geuzen vluchten uit deze streek, en men verhaalt, dat onze kavallerie de geheele kavallerie en één regiment voetvolk der Geuzen neêrgesabeld heeft, waardoor zij bevreesd geworden en op de vlucht gegaan zijn; maar gelukkig zullen wij morgen andere en meer ware tijdingen erlangen.

Den 30 Mei 1594. Gedurende den voorgaanden nacht en gister hebben de onzen en de vijanden ontelbare geweerschoten gelost en aanhoudend geschermutseld, en onze soldaten hebben besloten eene mijn der vijanden te veroveren, terwijl de burgers den muur en het oude rondeel bewaren.

Den 31 Mei 1594. De vijanden hebben de schans te Aduar-

derzijl stormenderhand ingenomen en de hopman Prenger benevens zijn luitenant en al de soldaten gedood, nadat zij vooraf vele kanonschoten gelost hadden.

Den 1 Junij 1594. Voor den middag hebben ongeveer tweehonderd soldaten vele Geuzen gedood in eene mijn vóór de Heerepoort, evenals zij des daags te voren gedaan hadden.

Den 2 Junij 1594. De geuzen zijn te Selwerd gekomen, vooreerst 4 vaandels voetvolk.

Den 3 Junij 1594. Mijn dierbare en zeer beminde buurman Egbert Symons is door een schot getroffen, ten gevolge waarvan hij spoedig overleden is, terwijl hij een oogenblik uitzag, starende over de borstwering van den wal tegenover zijn tuin. Hij laat vele jongens en meisjes na, als ik het wel heb negen. Op denzelfden dag zijn nog eenige anderen door de vijanden van buiten gewond door geweerschoten.

Den 4 Junij 1594. De geuzen hebben tallooze schoten gedaan, beginnende des morgens te drie uur, en in de stad zijn eenige soldaten geplaatst om den wal van Drenkelaarstoren tot aan het oude rondeel te bewaken, aangezien de burgers vluchten en de taak der soldaten niet willen vervullen. Eenige soldaten zijn gekwetst. Een schoenmaker heeft de helft van zijn hoofd verloren. Hij heeft vijf kleine kinderen nagelaten. Gezegend zij zijne nagedachtenis! Johan Revelinck heeft aan mijne vrouw gezegd, dat niet een Geus het drie dagen vol zou houden. Dienzelfden dag hebben wij onze papieren verborgen, de Reitter ons goud- en zilverwerk onder de deur van ons kamertje, achter in ons huis.

Den 7 Junij 1594. De vijanden hebben in den voorgaanden nacht eenige schoten gedaan, maar niet zoovele als des nachts te voren. Heden hebben zij weinige gelost.

Den 8 Junij 1594. De hopman Prenger en mijn waarde buurman Egbert Symons zijn des voormiddags begraven.

Den 9 Junij 1594. Last verstrekt op Jakob Thomas, om zoovele handlangers in dienst te nemen als hij goed zal vinden en dat hij bevel over hen zal hebben; — dat zij alles verrigten, wat hij hen gebieden zal.

Den 10 Junij 1594. Last gegeven aan Swart Johan om al

de wilgenboomen te kappen of te laten kappen, ten einde schanskorven te maken.

Den 12 Junij 1594. Johan then Buer, met verlangen verwacht en bemind, is omstreeks den middag aangekomen, vergezeld van een trompetter, twee paarden en een wagen. De wagen en paarden zijn spoedig weder naar het leger vertrokken; de trompetter bleef buiten de „Bottringe" poort.

Den 13 Junij 1594. De vijanden hebben 's voormiddags ontelbare schoten gedaan.

De trompetter is teruggekomen met..... voorslagen. De voornaamsten uit de burgerij bijeengekomen zijnde willen allen vrede maken, met uitzondering van eenige weinigen.

Den 14 Junij 1594. Er zijn vele schoten gedaan.

De Vriezen, vereenigd met de Jezuiten, hebben besloten om de vredesgezinden te dooden en te vatten, te beginnen te zes uur des morgens, wanneer de poorten geopend en de schuitenschuivers met de soldaten ingerukt zouden zijn. Maar het verraad is ontdekt door Jasper van Bemmel [1].

Er is antwoord door den trompetter gekomen.

Den 15 Junij 1594. De vijanden hebben vóór den eten ontelbare schoten gedaan.

Den 16 Junij 1594. De geuzen hebben vele schoten gedaan. Men zegt dat de geuzen vluchten en de graven Herman, Hendrik en Frederik met Verdugo aankomen met veel volk, en dat zij hebben gehoord, dat te Haren schermutseld werd, hetwelk de aandacht trekt.

Den 22 Junij 1594. De Oldermans en Hovelingen van al de gilden zijn bijeengekomen bij de Minderbroeders en hebben besloten, om het te houden met de raadsheeren der stad; vervolgens zijn ten zelfden dage al de gilden, het grootste gedeelte althans, te zamengekomen en hebben hetzelfde bepaald, namelijk dit, dat zij zich aan hunne regering overgeven en onderwerpen en niet anders dan vrede verlangen.

Den 23 Junij 1594. De burgers, opgeroepen om van hun gevoelen te doen blijken, hebben bijna allen besloten

---

[1] Vgl. het *Dagverhaal*, in dl. I, van dit Tijdschrift, blz. 106, waar deze persoon Jasper van Brumel genoemd wordt.

om vrede te maken en te beginnen, ten einde tot het doel te geraken, dat huizen en menschen niet meer beschoten zouden worden; als waardoor groote schade veroorzaakt werd.

De Raad heeft eenigen gedaagd, — ten einde niet allen bijeen te doen komen, die raad hadden te geven, — en beloofd iets te zullen doen en ten uitvoer te brengen. De Vriezen zijn zeer vergramd. Zij willen den vrede niet, veel liever den oorlog. Zij hebben zich versterkt met eenigen mijner naburen en anderen, en in 't oogloopend met de schuitenschuivers en de Jezuiten, die een grooten dorst hebben naar menschenbloed, en God zal (er in) voorzien, Hij weet wat wij al noodig hebben.

Den 24 Junij 1594. Twee boden zijn gekomen van onze afgevaardigden, van welke een door de vijanden gevat is en de andere aangekomen, met een brief. De katholieken zijn zeer rustig, gelijk ik gezien heb, toen ik van Luert ging over de markt en nabij het huis mijner naburen kwam. Des avonds zijn vele burgers opgeroepen om morgen bij de Raadsheeren te komen.

Den 25 Junij 1594. Na zes uur ben ik uitgegaan, vergezeld van mijn buurman Reiner Fricx. Terwijl ik een oogenblik op de markt was, zag ik vele gezellen in hun wambuis en met hunne degens aankomen, zoodat de burgers zeiden, dat zij niet naar boven bij de Heeren wilden gaan, uit vrees, dat de gezellen de deur zouden sluiten en hen ombrengen. Er is, men weet niet waardoor, eene opschudding ontstaan; de burgers hebben zich gewapend en de schuitenschuivers „mit de soldaten de vesten mit groeter furie vpgeclummen 'en, oesterstraet langes, in hoer geweer en slachorder an coemen trecken, den ider een groene tuech vp de hoet, stormhoet ofte inde Bvssem, end andere hebbenn den als een symbolum koninges tho zijn; daer de Borger onder hoer vendell tegens gecoemen, sunder tho weten van dat teicken, en sulde oeuell hebben affgeloepen, wen Laukema, als oeverste, daer mit groeter vlijt, arbeijdt en moeijte, neet tegens gewest were, gaende tusschen den soldaten en schuetenschueueren, gevraeget end den borgeren, ider wi, vrede en eendracht

mit bloeten hoenede biddende, alsoe dat de saecke, godt loff, geslichtet.

Meynt knoeckenhouwer dootslagen en Johan Weier, nalatende een huess vull clene kinderkens. B. Jarges wort voele roemes nagegeven int stueren en appaisseren van de verbolgen schuetenschuvers, den meer schult gegeven als de soldaten.

Men vertelt voele judicia; dat de vss. bijcumpst tho verstoeren mit andacht bij itliche lueden beloepen en gepractizeert, bloet tho willen sien. Timon Wifringe, de olde verdagede borger, bij den dener geropen sijnde vmb boeuen 't komen, de mit hoere mantell gingen vp, geen quaedt denckende, sinnen de gesellen int wambois mit hoere gewereu onder den arm thogetreden; de ongedaget, als Sicco Ries, den gedageden gepreuenieert. Guede lueden hebben neet anders kuenen insehen ofte den heren sulde van selven hebben moeten tho koer geschien, doch daer kan oeck wall een missuorstandt sich under gemenget hebben, God weis" [1].

Den 26 Junij 1594. De Heeren hebben een tamboer naar het leger gezonden, met een brief, waarin zij zich verontschuldigen, dat de trompetter hier nog vertoeft en dat dit veroorzaakt is door eenige onlusten tusschen de burgers en soldaten.

Den 27 Junij 1594. De trompetter is omstrecks den middag vertrokken en met hem een tamboer van ons volk, om het antwoord te erlangen op den brief, dien de trompetter ontvangen heeft. Ik ben zeer bevreesd, dat de vijanden van hier vooraf alle daden van vijandschap zullen plegen en meer schieten dan tot dusver.

Den 28 Junij 1594. Alexander Grotvelt's luitenant en de luitenant van graaf Herman of Frederik, benevens een edelman, zijn bij de Oosterpoort geschoten. De trompetter is uit leger teruggekomen.

Den 30 Junij 1594. De Raad en al de gezworenen met Br. Arend en Westendorp [2]) en andere geestelijke en

---

[1]) Tot verduidelijking van dit oproertje leze men Reijd, *Nederl. oorlogen.* Leeuw. 1650, blz. 237, en het *Dagverhaal*, in dl. I van dit Tijdschrift, blz. 112 en volg.

[2]) Broeder Arend was een geestelijke, ook bij Westendorp, *Bijzon-*

kerkelijke personen hebben besloten om geene overeenkomst met de vijanden aan te gaan, maar de hulp van Zijne Majesteit af te wachten, en dat ieder moet opbrengen naar zijn vermogen, en zijne zilveren bekers om geld te maken, wat ook allen beloofd hebben te zullen doen.

Den 10 Julij 1594. Omstreeks negen of tien uur des avonds hebben de vijanden de schans voor de Oosterpoort stormenderhand ingenomen. Vele soldaten, die niet over de stadsgracht konden komen, zijn gesneuveld en verdronken.

Den 17 Julij 1594. Sedert zes weken hebben de vijanden aanhoudend op de stad geschoten, dag en nacht vurende, des morgens beginnende. Johan then Buer is gisteren naar het leger vertrokken met een tamboer om eene boodschap te doen en datgene te beginnen, wat de oproerigen den 25 bevorens belemmerd hebben.

Bovengemelde tamboer, uit het leger teruggekeerd, verhaalt, dat hij en Johan then Buer met spijs en drank onthaald zijn als Graven. Na den eten is hij naar het leger teruggekeerd met brieven, geschreven door Popco, een ongelukkig burger. Morgen verwachten wij een trompetter.

Den 18 Julij 1594. Des avonds zijn mijn nabuur Reiner Frix en ik, terwijl te zamen een weinig keuvelden en spraken, in zijn huis, beide bijna door een kanonskogel gedood.

Den 19 Julij 1594. Omstreeks te negen uur zijn naar het leger vertrokken, om met de vijanden te onderhandelen en vrede te sluiten, van wege de stad Vlgher Vlgher, en Albert Eeldts; van wege de Kamer des Konings Johan van Ballen, Frerick Moeijsten en Popco secretaris; alsmede de kommandeur van Warffum en Kriith, officiaal, Hendrick Hovinck, taelman, en Johan Maler, bouwmeester. Deszelfden daags, omtrent vijf uur na den eten, zijn aangekomen de heer van Wassener en andere gijzelaars. Zij zijn gelogeerd in het huis van wijlen den Luitenant de Gouda.

---

derheden enz., blz. 69, 71 en Reijd, a. w. blz. 373 vermeld; Westendorp waarschijnlijk de bekende Spaanschgezinde Dr. George van Westendorp.

Den 20 Julij 1594. Des voormiddags heb ik, met mijn broeder Gilto, den omtrek der stad eens opgenomen en zeer groote puinhoopen en veranderingen van al de huizen gezien. Dit was de eerste maal, dat ik gedurende den tijd, dat wij belegerd waren, heb durven gaan van Drencklerstoren tot aan Papenpoortken.

Den 21 Julij 1594. Omstreeks zes uur des avonds zijn uit het leger in de stad teruggekomen al de bovengenoemde afgevaardigden, uitgenomen Johan van Ballen, Frederick Moeijsteen en de kommandeur van Warffum.

Den 23 Julij 1594. De graaf Mauritz heeft door een tamboer in de stad laten uitroepen, dat al zijne soldaten buiten de stad moesten gaan, op straffe des doods; en hij heeft eene menigte wagens gevonden, ten einde onze soldaten uit deze streek te doen vertrekken.

Den 24 Julij 1594. Zes vaandels infanterie zijn omstreeks den middag in de stad gekomen, en de onzen zijn er uitgetrokken; de graven Maurits en Willem zijn na den eten in de stad gekomen en omstreeks drie of vier uur naar het leger teruggekeerd.

Den 26 Julij 1594. Ik en mijne vrouw zijn, met onzen zoon, naar Emden vertrokken en des morgens aldaar aangekomen, nadat wij eenige brooden en andere waren hadden aangeschaft, zijn wij den 31 Julij van Emden vertrokken en den volgenden dag vóór den eten omstreeks tien uur met onze waren aangekomen.

Den 2 Aug. 1594. Graaf Wilhelm en eenige Staten hebben andere raadsheeren aangesteld; al de ouden zijn ontslagen. Tot burgemeesters verkoren Harmen Koninck, Egbert Alberda, Mello Coenders en Joachim Alting.

God schenke hun wijsheid, opdat zij in staat zijn hunnen pligt te doen, zooals het behoort!

Den 3 Aug. 1594. De vredesartikelen zijn, met het overige, afgekondigd.

Den 5 Aug. 1594. Ik heb met graaf Willem van Nassau gesproken over het geschut, dat de artilleriemeester hier houden wil, omdat de wapens des Konings er op staan. De burgemeesters hebben groote moeite

gedaan om ze weêr te krijgen. De tijd zal ons leeren.

Den 6 Aug. 1594. De hopmannen der burgers hebben hunnen eed van getrouwheid afgelegd, en de stad heeft bevolen, dat zij al de burgers zullen laten onderteekenen, ieder in zijne kluft.

Den 7 Aug. 1594. Z. Exc. is des morgens omstreeks 5 uur uit de stad vertrokken; ieder zegt, dat hij naar Holland reist. De afgevaardigden der Ommelanden zijn in den Raad geweest, maar ik weet niet, wat zij voorgesteld of gedaan hebben, aangezien ik niet in den Raad was.

Krankbezoeker aan te stellen.

1602.

Wij Borgermesters ende Raedt der Stadt Groeningen doen khundt ende betuegen midts dessen, alsoe noedich oeck heijlsamb beuonden, dat een visitator ofte vermaner tot denst der krancken ende anders geëligeert ende angesettet worde, ende dan noedich wil sijn, dat hem een geboerlich onderholdt assigneret oeck gepresteert wordt, soe jst dat wij verspreecken ende beloeuen bij desen, dat die visitator, gecoeren ofte alnoch tho kiesen, alle jaer boeuen syn vrye woninge sal hebben tgenieten twehundert daler. Oercunde wij mit vnss vpgedruckten signete den 16 Decembris 1602 [1]).

[1]) In het Archief, bl. 383, H. S. in folio 100.

VRIJE OF GOEDE WIJNEN.

Er is wel reeds eene lijst opgegeven van personen, welke vroeger hier ter stede zoogenaamde *vrije* of *goede wijnen* of geld daarvoor genoten, maar zonder eenige opheldering en ook verre van volledig noch juist; en uit hetgeen ik daaromtrent hier en daar vond medegedeeld, is mij buitendien gebleken, dat men niet regt weet, wat daaronder te verstaan is. Dit deed mij besluiten, om vroegere aanteekeningen daarover gemaakt nog eens weder ter hand te nemen en met nieuwe vermeerderd tot toelichting van dit punt te bezigen, en hiermede eene bijdrage te leveren over eene zeer oude en bijzondere gewoonte die te dezer plaatse in zwang is geweest.

Wat den oorsprong dezer inrigting betreft, uit de stadsresolutiën kan men daaromtrent geen licht erlangen. Zij moet dus van eene vroegere herkomst zijn, gelijk dan ook in de stadsresolutiën van den 23 Nov. 1712 en 28 Maart 1714 daarvan gesproken wordt, als van eene gewoonte, die sedert onheugelijke tijden heeft plaats gehad. Eenig meerder licht daaromtrent kan men bekomen uit de oude stadsrekeningen der 16 eeuw. Daaruit blijkt, dat het toen — en zeker al veel vroeger — de gewoonte was op de hooge feestdagen aan de Regenten, Ministers en meer andere ambtenaren, uit de stadskelder in het Stads- of Heerenwijnhuis tot belooning, erkentenis of vereering eenige maten wijns uit te deelen.

Om den grond of de reden van deze gewoonte op te diepen, moet ik herinneren dat voortijds de leden der regering en andere ambtenaren geene vaste belooning of bezoldiging, zoogenaamd tractement, genoten. Toen het *Stadboek* van

1425 is opgemaakt of herzien, was dit nog zeer waarschijnlijk het geval, en werd het bekleeden van eene plaats in de regering en van andere ambten nog bloot als eene eere- en lastpost beschouwd, zonder geldelijke voordeelen daaraan verbonden; want er is daarin eene boete bepaald van 20 oude fransche schilden, wanneer iemand weigerde de benoeming van lid van den Raad of tot een ander ambt aan te nemen (L. I, Art. 2.). Later nog werd er zelfs die strenge wet gemaakt, dat men òf de benoeming aannemen, òf de stad verlaten moest [1]). Zoo ver bekend is, ontvingen de Regeringspersonen, Burgemeesteren en Raad, alsmede Gezworen gemeente en Bouwmeesters van de Gilden alleen zekere loodjes of looden penningen met het stadswapen voorzien, die voor presentiepenningen dienden en alleen waarde hadden, om voor ieder van die loodjes een kwart wijn in het stadswijnhuis te drinken of te laten halen. De waard van het wijnhuis gaf deze loodjes in betaling zijner wijnhuispacht aan den stads Rentmeester terug, om dan weder voor presentiegelden te dienen. Maar deze loodjes, ook in de zamenleving uitgegeven wordende, werden afgeschaft bij Raadsresolutie van den 9 Mei 1609. Vóór dit tijdstip genoten echter Burgemeesters en Raadsheeren ook reeds eenig jaargeld. Want uit de Raadsresolutie van 7 Maart 1587 (zie boven, bl. 8) blijkt, dat eerst het jaargeld der Burgemeesters was 30 daalder, en toen verhoogd is op honderd d., dat der Raadsheeren van 15 op 50 d., met een dubbel lood voor hen, die in de vergadering verschenen. Volgens Resolutie van 30 Maart 1631 werd het jaargeld van een Burgemeester op 1000 guldens verhoogd, dat van een Raadsheer op 750 gl., waarbij na 1749, ter vergoeding van eenige vernietigde voordeelen, gekomen is 36 stuivers presentiegeld voor een Raadsheer en 48 st. voor een Burgemeester voor ieder afzonderlijken regtdag [2]).

Zoo werden ook mettertijd de overige stadsambtenaren bezoldigd, maar de bijzondere uitkeering van de vrije wijnen bleef daarbij in gebruik.

---

[1]) Lorgion, *Geschiedk. Beschrijv. van Groningen*, I, 261.

[2]) Wichers, *Tract. van Reductie*, I, 169. Driessen, *Mon. Gron.* IV, 889. *Tegenw. Staat*, II, 128. Deze zegt, dat men voor de loodjes wijn kon laten halen, anderen, daarvoor drinken in het wijnhuis. Dit zal wel eerst alleen gebruikelijk en wettig zijn geweest, maar het laten halen er later bijgekomen zijn, even als dit met de vrije wijnen alleen het geval was.

Een gift in wijn werd van ouds beschouwd ook als een vereerend geschenk, dat men gaf aan iemand, wien men in geld geen geschenk van eenige waarde met welvoegelijkheid konde of durfde aanbieden. Zoo blijkt uit de stadsrekeningen, als die van 1543, mede, dat er jaarlijks veel wijn aan allerlei vreemdelingen, zelfs boden en knechten, werd geschonken. En hoe onder de geschenken van Groningen en andere steden van ons land aan de Landvoogdes Maria bij haar plegtig bezoek daarvan in 1545, ook de wijn eene voorname plaats besloeg, heeft ons het verhaal van dat bezoek doen zien (D. II, 207.) Voorts was de wijn niet alleen bij aanzienlijke wereldlijken, maar vooral ook bij de geestelijken en kloosterlingen een drank, welke geschonken werd bij feestelijke gelegenheden, op geboortedagen, op kerkelijke feestdagen en bij andere plegtige gelegenheden. Men bedong alzoo bij de huren, pachten of eeuwige renten niet zelden eenige kannen wijns of vermaakte bij uiterste wilsbeschikking een zeker stuiver gelds aan het een of ander klooster, ten einde de kloosterlingen op bepaalde dagen van het jaar daarvan wijn konden drinken [1]. Dit een en ander was wel algemeen in gebruik, maar of de gift van onze vrije wijnen ook in andere steden van ons land gebruikelijk was, is mij onbekend gebleven.

Er bestond verschil in de mate van deze vereering naar verschil van den rang der personen, en met de verandering hiervan had er ook verandering in gene plaats en daarbij uitbreiding.

Wij. leeren een en ander nader kennen uit de lijsten. en andere opgaven, die hiervan nog overig zijn op het Groninger Archief. Hieruit blijkt, dat de Regeringsleden en hoogere ambtenaren daartoe hadden acht gezette feestdagen, die men *verschijndagen* noemde, te weten Paschen, den derden vrijdag na Paschen, de Hemelvaart van Christus, Pinksteren, Sakramentsdag, de Hemelvaart van Maria, de geboorte van Maria en Kersdag. Andere ambtenaren hadden maar zes zulke dagen en die ontvingen de goede wijnen niet op Hemelvaart en de geboorte van Maria, zijnde den 8 September. Weder anderen hadden maar vier verschijndagen enz. Op elk van die dagen werd oudtijds aan ieder daartoe geregtigde gelijkelijk een kwart wijns uitgereikt; naderhand bedraagt de hoeveelheid wijn of (later) geld daarvoor voor

[1] Ypeij en Feith, *Oudhed. van het Gooregt en Groningen*, bl. 305.

sommigen meer. Wij zullen hier de volledigste lijst mededeelen, die er van bestaat, die van den verschijndag op Sakramentsdag des jaars 1528, en deze vergelijken met twee anderen van dit jaar op Paschen en Hemelvaart en met twee op Sakramentsdag en Lieve Vrouwendag van het jaar 1526.

Eltelt tho Lellens.
Lubbert Koeneynck.
Reynt Albardae.
Johan Hornynken.
Peter Vlger.
Hylbrant Entens.
Luken Rolteman.
Harmen van Campen.
Lambert Amelens.
Allert Klant.
Hynryck Schulteynck.
Claes Lubbers.
Johan Hyllebrans.
These tho Osterhusen.
Johan Folkers.
Wyllem van Barsen.
Den Staedt holder, 11 kanne.
Mester Evert Jarges.
Mester Hughe de Nuyel.
Mester Jacop Amelens.
Mester Vlfferdt Doctor.
Doctor Augustynus.
Mester Ryner de
Johannes de Scryuer.
Johan van Metelen, Rentemester.
Steuen Valke, Rentemester.
Eyse Jarges.

Hynryck van Leverden.
Johan Westerwolt.
Wolter Sygers.
Reyner Spormaker.
} Boumesters.

Mester Bouwe.
Ghert in de Wage.
Claes Stael.
} Talmans.

Albert Koeners.
Harmen Vlger.
Helperyck Dunker.
Johan Schynkels.
} Hovelyngen van de Schutten.

Hynryck van Zoest.
Harmen te Werde.
} Weyffelers.

Harmen Vlger, Vener.
Gherleff Neyenbus, Schulte.
Roleff Wybens.
Wolter Lussenck.
Ghert Koeneynck.
Klosterman.
Johan Helperyck.
Roleff Wybens, Schryffmester.
Hylbrant Schynkel, Schutten-(dener.
Claes de loper.
Hynryck trumper.
De junge pyper.
De darde pyper.
De trumslager.
De pyper.

Summa LVIII quarten is XVII arens gl. — IIII st.

Item desse voers. sellen hoeren wyn laeten haelen vp den hyllygen Sakramente dach vp dat wynhuis jnder tyt doe de borgemester Eltet tho Lellens borgemester was jnt jaer vns Heren dusent vyffhundert en achtentwyntheych.

De 16 eerste personen die op deze lijst voorkomen, zijn de 4 Burgemeesteren en 12 Raadsheeren; daarop volgen: de Stadhouder; 4 Pastoors; de Stadsdoctor Augustynus, *medykus* bovendien genoemd in de lijsten van 1526; twee Schrijvers; want Mester Ryner zal dit zoowel zijn geweest als de volgende persoon Johannes de Schryuer, daar hij nader ook zoo genoemd wordt, doch alleen voorkomt, in de derde kleinste lijst van 1528 en in de tweede den titel draagt van *Sekertarys;* de stad had toen twee Secretarissen, even als twee Rentmeesters die volgen; verder Eyse Jarges, op de lijsten van 1526, Bussemester, d. i. Artilleriemeester, betiteld; 4 Bouwmeesters; 3 Taalmans; 4 Hovelingen van de Schutten; 2 Deurwaarders (Weyffelers); Harmen Vlger, *Vener*, vermoedelijk de Stadsvaandrager [1]); de Stadsschout; dan volgen 5 personen, die nergens nader aangeduid worden, doch het zullen zijn de Stadsdienaren of boden; voorts nog de schrijfmeester; de schuttendienaar, de looper; de trompetter; 3 pijpers; 1 tromslager. — Allen ontvangen hier 1 kwart; de Stadhouder alleen 2 kannen, dat zijn 4 kwarten, als zijnde het geheele bedrag 58 kw. en het getal personen 55. Een kwart, of zooals men schreef *quart* of *quaert*, was eene zeer gewone vochtmaat, vooral voor wijn, en bedroeg, zooals vroeger hier is opgegeven (D. II, 2), eene $\frac{1}{2}$ N. kan en gold toen 3 Groninger stuivers of 15 centen, gelijk de geheele som voor de 58 kw. bedraagt 17 Arends guldens en 4 stuivers, d. i. van ons tegenwoordig geld *ƒ* 8.70, zijnde de arends gulden = 50 centen of een $\frac{1}{2}$ gulden.

Op de tweede lijst van Paschen 1528 zijn 50 personen met den Stadhouder en mist men een pastoor, de drie pijpers

---

[1]) De stad had zeker hare banier; wij mogen dat veronderstellen, al vernam men er ook niets van; doch hare geschiedbladen laten haar ook niet geheel onvermeld. Men leest er van, dat in den oorlog met Edsard, Graaf van Oostfriesland, in 1501 de halve stad uittrok met hare banier, om Appingadam, door Edsard bezet, in te nemen; maar deze onderneming mislukte, zoodat een groot aantal volks omkwam en de banier in handen der Oostfriezen geraakte, die haar in zegepraal naar Emden bragten en aldaar in de groote kerk ophingen. *Tegenw. Staat van Stad en Lande*, I, 236. — Men wenscht te weten, of die banier daar nog ergens bewaard wordt en waaruit zij bestond, uit het wapen van de stad met den groenen balk of dat met de kerk (de St. Walburgs- of liever Martinikerk)? Dit zij hier in het voorbijgaan aangeteekend en aan de aandacht onzer lezers aanbevolen.

met den trompetter en tromslager, maar daarentegen komt aan het eind voor Roleff Mepsche. Een Rodolphus de Mepsche was toen pastoor te Bedum; en hoe die hier kan gemeld zijn, weten wij niet. Hij komt ook op de andere lijsten niet voor. Het bedrag is 53 kwarten wijn en aan geld 15 Arends gl. en 9 st. of *f* 7.95. — De derde kleinste lijst van Hemelvaart 1528 bevat slechts 29 personen met den Stadhouder en alzoo slechts 32 kwarten, bedragende 9 Arends guldens en 6 stuivers = *f* 4.80. Hierop heeft men alleen de Burgemeesters en Raådsheeren, den Stadhouder, 3 Pastoors, 1 Schrijver, 2 Rentmeesters, 5 Stadsdienaren (?) en den Schrijfmeester.

De grootste lijst van Sakramentsdag 1526 heeft 49 personen met den stadhouder en ook 49 kwarten wijn, bedragende de som van 5 Philips guldens min 3 stuiver = *f* 7.35, wordende de Ph. gulden toen gerekend op 30 stuiver. De stadhouder ontving dus toen of ditmaal ook maar één kwart, even als op Lieve Vrouwen dag volgens de tweede kleinste lijst van dit jaar. Deze heeft 43 personen en zooveel kwarten wijn, ter somma van 4 Phil. guldens en 9 stuiver = *f* 6.45. Op de eerstgenoemde lijst ontbreken 1 pastoor, 2 bouwmeesters, 2 schrijvers en de looper; op de laatstgenoemde 1 raadslid en 1 pastoor, 2 schrijvers, 2 bouwmeesters, de looper, trompetter, tromslager en 3 pijpers.

Hoezeer nu de Roomsch-Katholieke godsdienst na de invoering der Hervorming bij de reductie der stad hier niet openlijk meer mogt worden beleden en er sommige feestdagen afgeschaft werden, zoo bleef evenwel het gebruik der vrije wijnen op den ouden voet stand houden en werden zij nog aan nieuwe zoowel als oude beambten geschonken; zoo b. v. bij Resolutie van den 22 Aug. 1605 aan de nieuwe burgemeesteren, en bij Resolutie van den 19 April 1660 aan de buitenmoeders der beide weeshuizen. Aldus meldt Emmius bij zijne beschrijving van het nieuwe in zijn tijd opgerigte Provinciaal werkhuis in een deel van het Dominikaner klooster, hoe hierover vier opzieners zijn aangesteld geworden, twee uit de stad en twee uit het land, die hun werk kosteloos verrigtten, maar alle ¼ jaar met twee maten wijn, denkelijk 2 kwarten, werden vereerd [1]). Met het ophouden van dit werkhuis en ambt, hield ook deze wijngift op, en

---

[1]) *De Agro Frisiae* etc. *f* 68.

zoo vindt men deze niet meer op de volgende lijsten, maar nu die aan den stads geweldige in de plaats daarvan gekomen: — De uitreiking dezer wijnen in natura is alzoo onafgebroken, met meer of minder verandering, voortgegaan tot het jaar 1776 of het afbreken van het wijnhuis en de voldoening verder daarvan in geld tot aan den jare 1795. Eenmaal evenwel zijn dezelve voor een tijd ingehouden, om namelijk o. a. mede te dienen tot oprigting van een fonds tot betaling der renten en wederaflossing der kapitalen, welke de stad tot den wederopbouw der Akerk en toren, die in 1710 was ingestort, had moeten opnemen, doch die maatregel, bij secrete Resolutie van 24 Julij 1710 genomen, is bij resolutie van den 23 Nov. 1712 en 20 Maart 1714 weder ingetrokken.

In vorige tijden werd het stadswijnhuis onder die voorwaarde verhuurd, dat de huurder deze wijnen uitgaf en daarvoor wegens de stad de gezette betaling ontving. Doch bij het afbreken van het wijnhuis werd bij Resolutie van den 18 Febr. 1775 bepaald, dat de levering dezer wijnen met Petri 1776 zou ophouden en dat dezelve vervolgens door de stad jaarlijks in geld zouden worden betaald. Hieromtrent werd een vaste voet beraamd en bij Resolutie van 12 Febr. 1776 vastgesteld, invoege hierna volgt.

De vier Burgemeesteren en de twaalf Raadsheeren hadden jaarlijks 8 verschijndagen, ieder naar 36 stuivers, makende te zamen eene som van	*f*	230- 8 -„
De Stads Syndicus, de Stads Rentmeester en de beide Stads Secretarissen ieder 8 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van	-	57-12-„
Negen Predikanten en de Rentmeester der Predikanten goederen ieder 8 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van	-	144- „ -„
Rector en Conrector der Latijnsche scholen ieder 8 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van.	-	28-16-„
Vier Weesheeren en een Secretaris ieder 6 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van	-	54- „ -„
Vier Voogden van het Burger weeshuis ieder 6 verschijndagen, ieder naar 36 st., makende eene som van	-	43- 4 -„
Transportere . .	*f*	558- „ -„

Transport . .	*f*	558- „ -„
Drie Buitenmoeders van hetzelve, ieder 8 verschijndagen, ieder naar 3½ quaart, bedragende te zamen aan geld	-	75-12-„
Twee Voogden van het Diakonie kinderhuis, ieder 6 verschijndagen, ieder naar 36 st., bedragende te zamen aan geld	-	21-12-„
Vier Buitenmoeders van hetzelve ieder 8 verschijndagen, ieder naar 3½ quaart, makende aan geld te zamen	-	100-16-„
De Drost van het Oldambt, die van Wedde, de Ambtenaren van het klei-Oldambt, die van het Gooregt en de Stadsbouwmeester ieder 8 verschijndagen, telkens naar 1 quaart, makende voor deze vijf aan geld	-	36- „ -„
Acht Kluftheeren en een Secretaris ieder 8 verschijndagen, ieder van een quaart, dus aan geld.	-	64-16-„
Drie Taallieden ieder 6 verschijndagen, ieder naar een quaart, makende aan geld . . .	-	16- 4 -„
Twee Stads en twee Oldambster Deurwaarders ieder 4 verschijndagen, ieder naar een quaart, makende aan geld	-	14- 8 -„
Vier Raadsdienaren, een Rentmeestersdienaar en een Panderschult ieder 8 quaart, makende in 8 verschijndagen aan geld	-	43- 4 -„
Vier Musikanten, een Campanist, een Torenwachter en een Tromslager, ieder 6 verschijndagen, ieder naar 1 quaart, makende aan geld	-	37-16-„
De Olderman van het Gildregt had 8 verschijndagen, ieder naar 2 quaart, en de acht Gildregtsheeren, benevens den Secretaris en Dienaar hadden 8 verschijndagen, ieder naar 1 quaart, te zamen	-	86- 8 -„
Ieder Burgerofficier had 6 verschijndagen, ieder naar 2 quaart, en ieder Sergeant had 6 verschijndagen, ieder naar 1 quaart, te zamen makende	-	777-12-„
De Schuttenbode had 6 verschijndagen, ieder naar 1 quaart, zijnde aan geld	-	5- 8 -„
De Stads geweldige had 6 verschijndagen, ieder naar 2 quaart, makende aan geld	-	10-16-„
Transportere . .	*f*	1848-12-„

	Transport . .	ƒ 1848-12-„
Vier Stads musikanten, de Torenwachter en de Campanist hadden nog daarenboven ieder 4 verschijndagen als buitengewoon, ieder naar een quaart, makende aan geld	-	21-12-„
De beide Stadsdeurwaarders genoten jaarlijks, als cedulschrijvers, ieder 11 quaart, dus 22 quaart, zijnde aan geld	-	59-16-„
Bedragende dus te zamen . . .	ƒ	1890-11-„

De jaarlijksche uitdeeling dezer gelden werd opgedragen aan een der Stadsklerken, onder genot van twee stuivers van elke gulden. Zij duurde op dien voet voort tot in het jaar 1795, wanneer de staatsomwenteling, toen in het vaderland voorgevallen, ook daarin verandering te weeg bragt.

Men ziet uit deze lijst, hoe het bedrag der uitdeeling aanmerkelijk gestegen was met hare uitbreiding en den hoogeren prijs der wijnen. In plaats van eene enkele kwart trokken de regeringsleden, predikanten, scholarchen, weesheeren, voogden, burgerofficieren, de olderman van het gildregt, de stadsgeweldige nu 2 kwarten, de buitenmoeders der weeshuizen zelfs 3½ kw.; anderen moesten zich met hun kwart blijven vergenoegen, en zoo bleven ook de verschijndagen meerendeels op 8, deels op 6, deels op 4 bepaald. Het kwart wijn bedroeg nu niet meer 3 stuivers, als wij boven zagen, maar 18 st., en het geheele bedrag was aldus aanzienlijk vermeerderd, tot ƒ 1890 toe.

Wanneer wij met deze authentieke lijst vergelijken die, welke medegedeeld is in de *Groninger Volks-Almanak* van 1844, bl. 205, en overgenomen door den heer H. A. Wijnne, in zijn onlangs uitgegeven werk: *Handel en ontwikkeling van Stad en Provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd*, Gron. 1865, bl. 116, dan zien wij, dat deze verre van volledig is. Er ontbreken aan de posten voor de regeringsleden, voor den syndicus, rentmeester en de beide secretarissen, alsmede voor de drosten, ambtmannen, en den bouwmeester; de post voor den olderman en de gildregtsheeren enz. komt niet overeen, er is een verschil van ƒ 7—4 te kort op die lijst, blijkbaar daaruit ontstaan, dat de dienaar van het gildregt niet mede gerekend is. — Zoo min als gezegde lijst volledig is, zoo wordt ook in het opschrift daarop onjuist gezegd, dat in 1654 reeds de vrije wijnen in geld zouden betaald zijn. Er schuilt zeker eene fout in die opgaaf, maar hoe die er ingekomen en op te lossen is, dit kunnen wij niet zeggen. —

Men heeft deze vrije wijnen ook verward met den vrijdom van belasting op den wijn, welken voornoemde personen zouden genoten hebben [1]). Maar dit is niet het geval geweest.

Men zou hier nog kunnen vragen, welke soort van wijn, toen die nog in natura gegeven werd, hier toe mag gebruikt zijn? Men had en dronk toch al reeds vroeg verschillende soorten van wijn; en zoo was ook, volgens de beschrijving, welke de Groninger predikant A. Trommius in het laatst der 17de eeuw van het Raad- en Wijnhuis der stad geeft, althans in die eeuw ook allerlei wijn in groote en kleine mate in dat wijnhuis te bekomen [2]). De gewoonste zullen echter wel de Fransche roode en de Rijnwijnen geweest zijn, van dezen weder de eerstgenoemde, en daartoe zullen dan ook wel de vrije wijnen te rekenen zijn. Hoe men onderscheid maakte tusschen beiden en den Rijnwijn meer als bijzonder beschouwde, laat zich opmaken uit de bepaling, dat de huurder van het Stadswijnhuis steeds een of twee stukken onvervalschten Hochheimer of Moesel Rijnschen wijn in voorraad moest hebben, vooral ten dienste van zieke en zwakke inwoners der stad [3]).

Zooals gezegd is, duurde de uitdeeling der wijngelden op eene enkele uitzondering na geregeld voort tot in het jaar 1795, wanneer de omwenteling daarin ook eenige verandering bragt. Bij het 8ste artikel namelijk van het hoofdstuk der voorschriften voor deze stadsregering, handelende van den vorm en de installering der Municipaliteit, was, onder anderen, bepaald, dat de leden der stadsregering, behalve het daarbij vastgestelde traktement, geene jura zouden genieten, die regelregt of zijdelings uit de stadskas betaald werden. Uit hoofde hiervan begreep men, dat de uitkeering der wijngelden aan de leden der stadsregering voortaan behoorde op te houden, gelijk dan ook bij Resolutie van den 7 Maart 1796 werd vastgesteld. En aangezien het Burgerlijk regiment op den 5 Aug. 1795 was ontbonden, zoo werd bij gemelde Resolutie tevens bepaald, dat de uitkeering van het wijngeld aan de gewezen Burgerofficieren voortaan insgelijks zou ophouden. Door deze bepalingen werd inkomstig ten voordeele van de stad uitgewonnen de som van *f* 1008.

Dit heeft alzoo stand gehouden tot in jaar 1803. Toen

---

[1]) Mr. W. B. S. Boeles, *de Geestel. Goederen* enz. bl. 68.

[2]) Lorgion, *Geschiedk. Beschrijv. der stad Groningen*, I, 217.

[3]) Deze bepaling vindt men onder de voorwaarden van verhuring van het wijnhuis, althans die van 1685. Zie mijn stukje over het *oude Raad- en Wijnhuis*, in de *Gron. Volks-Alm.* 1840, bl. 24.

had er wederom eene verandering in het staatsbestuur plaats, ten gevolge waarvan de destijds bestaande stadsregering ontbonden en eene nieuwere in hare plaats aangesteld is. Deze nieuwe regering begreep, dat de instructie, waarop de afgetredene regering gediend had, voor haar van geene verbindende kracht was, en besloot daarom bij Resolutie van 15 Febr. 1803, dat op grond van het 99ste artikel van het Reglement van regering voor de gemeente der stad Groningen en haren tafel voortaan mede aan de leden der stadsregering de wijngelden overeenkomstig de Resolutie van den zittenden raad van 15 Maart 1779, 17 Febr. 1780, in den oud-Raad bevestigd, alsmede volgens Resolutie van 12 Febr. 1776 zouden worden betaald, zooals zulks van ouds had plaats gehad. Ook werden deze wijngelden bij Resolutie van 4 Febr. 1805 toegekend aan de leden van den toen nieuws aangestelden Raad van Finantiën en diens commies.

In den jare 1809 werd door onzen toenmaligen Vorst den Koning van Holland, een besluit genomen, houdende, dat na den 1 Jan. 1810 geenerhande betalingen uit plaatselijke en andere publieke kassen meer zouden worden gedaan aan predikanten of andere geestelijken en kerkelijke bedienden of voor eenige objecten van de eeredienst. Ten gevolge hiervan werd bij Stadsresolutie van 25 Dec. 1809, No. 4, verstaan, dat de wijngelden, welke de predikanten der Nederduitsche Hervormde Gemeente dezer stad uit de stadskas genoten, aan hen over het loopende jaar nog zouden worden uitbetaald, doch dat die uitbetaling met den 1 Jan. 1810 zou ophouden, gelijk ook geschied is. Dan op het einde van het jaar 1810 vervoegden de gemelde predikanten zich bij den toenmaligen Maire der stad en verzochten, dat aan hen die wijngelden wederom, gelijk bevorens, mogten worden uitgekeerd, aangezien zij vermeenden, dat die wijngelden gerekend moesten worden te behooren onder de praestanda, waarvan de continuatie bij provisie was bepaald bij het Besluit van zijne doorluchtige Hoogheid den Prins algemeenen Stadhouder van zijne Majesteit den Keizer van Frankrijk van den 24 Oct. 1810, No. 15. De Maire, in dat gevoelen der predikanten deelende, droeg dat verzoek bij missive van den 9 Jan. 1811 gunstig voor aan den Prefect in het Departement van de Wester-Eems. Het gevolg hiervan is geweest, dat de prefect, in aanmerking nemende, dat de zoogenaamde vrije wijnen, welke de predikanten voortijds plagten te genieten, eigenaardig konden gerekend worden te behooren

onder de praestanda, waarvan de provisionele continuatie bij voorschreven besluit was gedecreteerd, en dat de betaling van dit object in geld de natuur van hetzelve niet veranderde, bij Dispositie van den 22 Jan. 1811, No. 17, den Maire heeft gemagtigd, om de betaling der wijngelden aan de predikanten over 1810 en vervolgens uit de stedelijke kas op den gewonen voet te doen uitbetalen, alles nogtans bij provisie en tot dat daaromtrent door zijne Majesteit den Keizer of zijn doorluchtige Hoogheid den Prins Gouverneur Generaal nader zou zijn gedisponeerd, van welke gunstige dispositie aan de predikanten bij Resolutie van den 31 Jan. 1811, No. 4, kennis is gegeven.

De predikanten hebben echter van deze gunst geen genot gehad. De stadsregering had het bedrag zoo van deze wijngelden als van die der overige stadsambtenaren op de stadsbegrooting over de dienst van 1811 in uitgave gebragt, maar het toenmalige bewind vond niet goed deze uitgave toe te staan; en sedert dien tijd heeft de uitbetaling der wijngelden ook geheel opgehouden, alleen evenwel met uitzondering van die der predikanten. Deze verzochten namelijk in het jaar 1816 op nieuw, dat hun de wijngelden, gelijk bevorens, wederom jaarlijks mogten worden uitbetaald, aangezien zij op grond van het 194ste artikel der Grondwet vermeenden, daarop aanspraak te kunnen maken. De stadsregering in aanmerking nemende, dat de predikanten tijdens de aanneming dier Grondwet de wijngelden niet genoten hadden en dat dus het aangehaalde 194ste artikel der Grondwet in dezen van geene toepassing kon zijn, als sprekende alleen van zoodanige traktementen, pensioenen en inkomsten als toen ter tijd door de onderscheidene godsdienstige gezindten of derzelver leeraars genoten werden, wees bij hare Resolutie van 2 Dec. 1816, No. 1, dat verzoek van de hand. De predikanten intusschen op de wederuitbetaling dezer gelden aandringende, is eindelijk bij Resolutie van 3 Mei en 11 Junij 1821, No. 3 en 4, op voorstel van den Gouverneur dezer provincie, besloten, dat de wijngelden wederom als van ouds, te beginnen met het jaar 1813, aan de predikanten zouden worden uitbetaald, en wel uit het kantoor der predikantengoederen bij wijze van voorschot, zoo nogtans, dat het bedrag dier gelden aan dat kantoor zou worden teruggegeven, bijaldien die uitbetaling inkomstig over de jaren waarin dat voorschot zou plaats hebben van 's Rijks wege zoude geschieden.

Die teruggave is niet geschied, maar de predikanten zijn niettemin hunne wijngelden blijven trekken — de eenigsten dus van alle personen, welke die hebben genoten — doch ze zijn versmolten onder hun tractement. Deze inkomsten toch, met die welke zij onder den naam van huishuur en klassikaalgeld uit dat kantoor ontvingen buiten het gewone tractement, werden bij goedvinden van de Kerkvoogden den 2 Nov. 1829 op het fonds der gemeente overgebragt met de bepaling, dat deze gelden voortaan daaruit onder ééne algemeene benaming van *tractement* zouden worden uitbetaald, dat toen tegelijk op de ronde som van *f* 1200 is gebragt, behalve hetgeen zij uit de Landskas genoten.

Zoo heeft die overoude gewoonte meer of min stand gehouden — kan men zeggen — tot in onzen tijd. Hoe hardnekkig men ook daaraan is blijven vasthouden, die tijd — de 19de eeuw, waarin zoo veel is en wordt omgekeerd — heeft ook eindelijk daaraan een einde gemaakt. Zij mogten — die wijnen — echter in hunnen tijd even eigenaardig den naam van *goede wijnen*, dien zij mede voerden, als van *vrije* dragen. Zij getuigen toch van dien goeden ouden tijd, toen de regenten en andere ambtenaren nog weinig of geene belooning ontvingen en hunne bediening meer tot eer dan tot voordeel beschouwden. Zij herinneren ons aan die oudvaderlijke regering, waarin de overheden, even als de vaders hun gezin, hunne onderzaten beschouwden en dezen gelijk zich zelven op zekere tijden ter belooning van hunne diensten onthaalden. Er is iets poëtisch, iets idyllisch in, dat de hoogste overheidspersoon, de eerste Burgemeester, met den laagsten dienaar der stad, den tamboer of pijper, beiden gelijkelijk hun wijn mogten halen en drinken. Nadat zij echter bezoldigd werden, werden natuurlijk zulke bijzondere voordeelen, als het genot van die vrije wijnen was, meer en meer overbodig en minder overeenkomstig met de eischen van de nieuwere betere staatshuishouding, die teregt al wat bijzonder voorregt of voordeel oplevert afgeschaft wil hebben. Maar zoo min als zij in onzen tijd meer past, zoo goed en zoo billijk en zoo eerwaardig was die aloude gewoonte eens in haren tijd. Aldus hebbe men haar te beoordeelen, maar niet te veroordeelen, gelijk men zoo dikwijls ten onregte doet met vroegere instellingen en gebruiken of zonder reden met smaad en minachting daarop terug ziet.

NOG IETS

OVER DE EEMS, ALS GRENSSTROOM.

Tengevolge van mijn opstel over de Eems in deze Bijdragen (D. II, 181), mogt ik van eene bevriende hand het na te melden werk ter lezing ontvangen, waarin ook het vraagstuk over de Eems als grensstroom behandeld wordt. Ik vond het van belang genoeg, om bij wijze van naschrift, dit nog kortelijk mede te deelen.

Dat werk is namelijk: *Handbuch uber das Practische Seerecht der Engländer und Franzosen in Hinsicht auf das von ihnen in Kriegszeiten angehaltene neutrale Eigenthum* u. s. w. *von* Fr. Joh. Jacobsen, Königl. dänischen Advokaten, Hamb. 1803. In den Isten band van dit werk en wel het Iste hoofdstuk, wordt gehandeld van de grenzen en voorregten van het onzijdige zeegebied enz. en hierbij o. a. twee gevallen uit den Franschen revolutieoorlog besproken, waarin een vooral, het laatste, ons onderwerp aangaat (S 59). — In 1801, te weten, werd een Oostfriesch handelschip, *de twee Gebroeders* geheeten, kapitein Nordholt, door Engelsche oorlogschepen, die de Wester-Eems opvoeren, genomen op het wad, dat zich langs de kust van onze provincie Groningen aan den mond dier Eems uitstrekt. Pruissen reclameerde de schepen, als zijnde genomen op zijn onzijdig grondgebied, en wel op dezelfde gronden, als wij hebben gezien, dat van onze overburen zijn of nog worden aangevoerd ten bewijze, dat de geheele Eems tot aan de Groninger kust onder Oostfriesland behoort.

Onder die gronden vinden wij hier alzoo ook vermeld de overlevering, door getuigen bijgebragt, dat Groningerland zich niet verder uitstrekt, dan een man, staande hier aan

het strand of den oever der Eems, een hoefijzer van een paard werpen kan (Verg. bov. bl. 201.) Misschien heeft dus de Burgemeester van Emden, H. Loesing, bij wien wij van die overlevering gewaagd vonden, haar daaraan ontleend. Hoe dit zij, wij zien hier in dit getuigenis het bestaan van deze overlevering bevestigd — de waarheid daarvan echter niet; deze moet toch uit andere bewijzen blijken. En als zoodanig worden dan bijgebragt die welke de geschiedenis zou opleveren, namelijk: 1° de Keizerlijke leenbrief van 1454, en 2° de uitoefening van het overheidsregt. Het ligt niet in ons voornemen, deze bewijzen, zooals zij hier worden voorgedragen en beoordeeld, breeder aan te voeren. Het zij genoeg om met een enkel woord de aandacht er op te vestigen. Zij kunnen allezins bevestigen, wat wij omtrent en wel tegen de bewering van onze naburen aangemerkt hebben. Het oordeel toch hier geveld, uit een geographisch en historisch gezigtspunt beide, is ook ontkennend. En dit oordeel berust nog gedeeltelijk op den inhoud van genoemden leenbrief van 1454, zooals die valschelijk de Eems onder de aanhoorigheden van Oostfriesland opnoemt. Het zou zeker nog ongunstiger uitgevallen zijn, wanneer dit aan den Schrijver bekend ware geweest. Doch wij verwijzen verder den lezer, welke in deze zaak belang stelt, naar het werk zelf. Alleen nemen wij nog deze gelegenheid waar, om aan te teekenen, dat het werkje, waarin de tweede leenbrief van 1464 vervat is en dat door ons vermeld is onder den titel, *Etlike Verbundtbrieven vnd Verdrage* u. s. w zonder naam van den Schrijver (bl. 194), door den Oostfrieschen Schrijver Tjaden aan Ubbo Emmius wordt toegeschreven. Zie dit vermeld door onzen medewerker, Mr. Boeles, in de levenschets, die hij van Emmius even als van andere Groninger hoogleeraren heeft gegeven, achter het *Gedenkboek der hoogeschool te Groningen*, door Dr. W. J. A. Jonckbloet, bl. 5.

OMWENTELING TE GRONINGEN IN 1795.

Onlangs trof ik onder andere papieren, voor het Archief afgestaan, aan het volgende verhaal der omwenteling te Groningen in 1795, welk ongeteekend stuk ik van genoegzaam belang acht om het in dit tijdschrift te plaatsen. In dit verhaal is die belangrijke gebeurtenis nog al naauwkeurig beschreven, waardoor het kan dienen tot opheldering en aanvulling van de beschrijving dier dagen opgenomen in andere werken [1]. Het wordt hier gedrukt, zooals het is geschreven, met bijvoeging van het daarbij liggende rapport van gecommitteerden naar den Engelschen generaal Catheart. In de aanteekeningen en bijlagen zijn door mij tot aanvulling en opheldering eenige tot dit onderwerp belangrijke Resolutien der toenmalige regering alsmede brieven enz. medegedeeld.

A°. 1795.

Den 23 Januarij wierdt door de generaal majoor en commandant dezer stad C. van Maneil 's agtermiddaags tegen 4 uuren een piquet cavallerij van acht man op de Groote markt gecommandeert te verschijnen, 't welk daar zijnde, naar hunne geweeren gevisiteerd en met scherpe patronen geladen en voorzien hebbende, wederom is afgetrokken, waardoor de burgerij eenig kwaad vermoeden en allerleij argwaan opvattende, zig des 's nagts in de herberg, 's Lands Welvaren genaamd, bij menigte verzamelt hield, waaruit egter niets proflueerde. Edog den volgenden agtermiddag den 24 wederom te 4 uuren een veel groter menigte militairen zo van cavallerij als van infanterij op de grote markt ziende para-

---

[1]) Onder anderen in de *Geschiedkundige Beschrijving der stad Groningen* door Dr. E. J. Diest Lorgion; 2de dl. 265 en volg.

deren en de geweeren met scherpe patronen voorzien wordende, alsmede de voorheen in den jare 1787 van 't Genoodschap ontnomene 3 stukken canon, zoo voor de hoofdwacht geplaatst insgelijks met scherp geladen, wierd de gisting in de gemoederen en de beweging onder de burgerij veel erger en groter, [1]) tot dat Burgemeesteren en Raadt op aanzoek daaromtrent van de burgers aan de presiderende heer Burgemeester E. T. van Sickinghe geschied, goedgevonden te vergaderen en uit 't midden toen twee burgers, zijnde de hopman van Bolhuis en Entrup op 't Raadhuis bij zich ontboden en afvroegen, welke de redenen van misnoegen onder de burgers waren, waarop dezelve declareerden, dat zij zeer te ontvreden over de handelwijze van de heer commandant, daarop kwaad vermoeden hadden gekregen, evenals of zulks rust verstorende men iets tegen hun in den zin had, en dat dezelve nu niet eerder zouden of kunnen rusten, bevorens de heeren van de Raad goedgevonden hun de in 't jaar 1787 ontnomene geweeren, met al 'tgeen daar bij annex was uit de magazijnen wederom ter hand te stellen, waarop den volgenden dag wederom den Raad vergaderde en is de vorige resolutie van den jare 1787 ingetrokken geworden en de geweeren cum annexis wierden hun des agtermiddaags te half 4 uuren onder veel blijdschaps toejuiging wederom ter hand gesteld, verzamelende daartoe 't gewezene Genoodschapscorps op de vischmarkt, waarop zij ook terstond wederom een wacht betrokken op de korenbeurs, [2]) voor welke mede de canonnen, de vorige nagt op aanzoek van de regering bij de commandant toen ontladen, wederom gebragt en geplaatst wierden; denzelfden avond ontsloegen de beide staatsleden bij vergadering hun onderling van hun genomene resolutie in den jare 1787 en wierd aan de Ommelander ingezetenen de verzogte geweeren mede ter hand gesteld en even als voorheen de Genoodschappen weder ingevoert, blijkens de geslagene staatsresolutie. Deze week liep het hier rustig en stil mede af en wierden toen kort daarop [3]) mede acht gecommitteerdens

[1]) Uit de resolutie van 24 Januarij verneemt men, dat er eene commissie werd benoemd om de rust en veiligheid van personen en goederen te bewaren en dat er des nachts onrust en oproer bij den geweermaker Thonus was geweest van wien men geweeren eischte.

[2]) Bij resolutie van 27 Januarij werd de wacht van het exercitiegenootschap van de korenbeurs verlegd naar de kamer van Huslij den architect van het in aanbouw zijnde stadshuis, op de Groote Markt.

[3]) Resolutie van 27 Januarij; zij werden genoemd, Burgercommitté tot defensie.

door de gansche burgerij, bij trommelslag in alle kerken en plaatsen geciteert, gekozen, strekkende tot beveiliging van de inwendige rust en defensie van buiten, tot welkers inwendige verstandhouding de militairen en burgers hun te zamen verbonden en de hand van broederschap gaven en ieder compagnie een ton bier tot vervrolijking ontving.

De 5 Februarij ontwaarde men dat de Engelsche retirerende armeè op Noordhorn tegen den avond zoude arriveeren, waarop geen kleine beweging onder 't volk weder ontstond, als willende niet dulden, dat dezelve de stad tegens 's anderen daags zoude intrekken, zo besloot de vergaderde Burgemeesteren en Raadt en naar gehoudene lantdag (want die continueerde dagelijks) alsmede de heeren Staaten, twee uit hun midden naar de Engelsche Generaal af te zenden, zijnde geweest de heer H. L. Wichers en de heer secretaris E. Lewe met verzoek van zijn marschroete, zoo die door de stad mogte leggen, te willen veranderen, waarop die heeren dien avond om elf uuren vertrokken en Zijn Ed. toen verzogten van de patenten, die schoon dezelve door de stad lagen, te willen intrekken, en tot voorkoming van alle oproeren zowel, als 't mogelijk onnodig bloedstorten in de stad, zijn marschroute terug te nemen over de Leek en vervolgens op Zuidlaren en over de Groeve naar 't Oldambt, 't welk toen gratieus door den Generaal op hun Edlens herhaalde instantiën en verzoeken is geaccordeert en geschiedt [1]), en aan de burgerij des anderen daags gecommuniceert wierd. Inmiddels bleef men in de stad ijverig bezig met zich in staat van tegenweer tegens alle invasie te stellen, zijnde de Engelsche troupen successivelijk zoo op 't Hogezand als in d' Oldambten des anderen daags gekomen, en bij de ingezetenen ingebilletteerd gebleven, wordende zij dagelijksch zoo van brood als haver en 't verdere benodigde uit de stad voor hunne rekening geproviandeert, onthoudende hun zoo veel mogelijk in dien tijd de gewapende genoodschaps burgers van zonder hunne geweeren bij hun te komen en zich van de nationale Fransche coucardes te ontdoen, welke uithoofde van ongenoegen met de Engelschen in menigte wierden agter gelaten, en als toen deed het genootschap zich wederom voorzien van oude zwarte coucarden. [2])

---

[1]) Zie eene beschrijving van de reis der gecommitteerden naar den Generaal en hun bezoek bij dezen in de hierachter gevoegde bijlage.

[2]) De resolutie van 12 Februarij stond aan de officieren van het

Den 8 Februarij, wanneer men de aannadering der Franschen meer en meer ontwaarde, vernam de regering door een brief van den heer Drost van d' Oldambte N. Guichart, dat de Engelschen patent tot afmarsch naar Oostfriesland, [1]) zoo men meende, wierd gegeven en zijn successivelijk in ruste wederom ook afgetrokken, en als toen wierd den 7 Februarij ook bij de regering geresolveerd van naar omstandigheid des tijds den volgenden dag de raadseedstaving (welke is op den 8 Februarij) te surcheren, te meer daar zijn hoogheid Prins Willem de vijfde met deszelfs geheele famillie reeds uit den Haag over Scheveningen met een schippers pink naar Engeland vertrokken was, en men eerlang door den inmarsch der Franschen een resolutie te gemoete zag, waardoor een ander form van regeering ontstaan zoude (hebbende inmiddels de door de Gezworens keuze nieuws ingekozene Raadsheer W. J. Wichers met voorbijgaan toen van de heer Louis Lohman voor de op hem gevallene keuze lang bevorens daarvoor, zo wel aan de heer Erfstadhouder bij missive als naderhand bij requeste aan Burgemeesteren en Raad bedankt gehad). Denzelfden dag den 8 Februarij wierd des voordemiddags door Burgemeesteren en Raad op aanzoek van de burgerij mede de resolutie ingetrokken, nopens de surcheance van de predikant Theodorus Brunsvelt de Blau en

---

burgerlijk regiment toe de oranje echarpes af te leggen en zich van een ander teeken te voorzien, opdat niet voor de Franschen bij hun intrekken, daaruit onaangenaamheden zouden ontstaan. Ter voorkoming van ongeregeldheden bij den intogt der Fransche troepen werd den 20 Februarij afgekondigd eene publicatie, waarbij tot voorkoming van desordres bij den inmarsch van Fransche troepen werd verboden, dat niemand zich op de ruimte van de groote markt mogt vervoegen, maar dat elk zich zou moeten houden op de rijpen binnen de paaltjes.— De bijlagen 2 en 3 bevatten brieven, waaruit blijken de pogingen aangewend om de komst dezer troepen te bevorderen.

[1]) De Engelschen schijnen op hun marsch hier en daar nog al aanmerkelijke schaden te hebben veroorzaakt. Den 15 Februarij ontving de regering der stad berigt van den regter van Bellingwolde, dat zich eenige Engelsche troepen weder meester hadden gemaakt van den Nieuwe Schans. Uit „eene generaale lijst der geleedene schaden van alle inwoneren, bij het aanweezen der Engelsche troupes, in de Fortresse Bourtange gedurende den tijd van agt daagen, zoo door rooving als afpersing van goederen geschied," blijkt dat de schade werd gewaardeerd op eene som van ƒ 5654-11. Deze lijst is in het Archief bl. 208 dl. 58 Verzamel. van stukken.

dezelve in zijn vorige post als negende predikant alhier ten vollen herstelt.

Den 11 Februarij wierd bij oproeping van de burgerij op verzoek van het reeds aangestelde commitié van defensie hun ampeler magt ter uitoeffening gegeven en in een committé revolutionair verandert, bestaande uit de volgende burgers, Jacobus van de Steege, Lambertus van Oostbroek, Johannes Koning, Joseph Snebelie, Lambert Rouwée, Albert Johan de Sitter, Antonius van Peer en Johannes Poelman, 't welk door hun is uitgeoeffend geworden op den 13 Februarij, wanneer de oude en nieuwe Raadt, sampt Taalmannen en Gezworene meente en de Sijndicus om twee uuren 's agtermiddaags op het Raadhuis geciteert, vergadert waren, erscheen die commissie in meergemelde acht perzonen bestaande, en deedt de eerste onder haar aan de regeering een aanspraak waarin zij te kennen gaven, dat wegens deeze tijdsomstandigheden zij uit naam van het volk hun aanzeiden van hunne posten te moeten desisteren, exempt de 2 stads secretarien en de stadsrentmeester, die niet genoemt wierden, en in den kring der burgers weder te keeren, en dat zij het dienstig geoordeelt hadden een ander regeering aan te stellen, hun veiligheid voor hunne personen en goederen belovende.

AANSPRAAK.

Mede Burgers!

„Het committé revolutionair sprekende uit naam der gantsche Burgerij, vervoegd zich in deeze zaal en verklaard uithoofde der tegenwoordige tijdsomstandigheden hoogst nodig te zijn, dat er een nieuwe form van regeering werde ingevoert en ten dien einde te gelijker tijd de nu zijnde regeering ontslagen, als kunnende volgens hunnen gedanen eed daar toe niet mede werkzaam zijn.

Het committé revolutionair ontslaat U daarom Burgers, van de posten die Gij nu bekleed en verklaard, dat Gij alle en een ieder van U in 't bijzonder zijt wedergekeerd tot den kring van ambteloze Burgers.

Het committé heeft ook reeds gezorgd, dat er ter vermijding van regeringloosheid eene provisioneele stads regeering

werde gekozen, hetwelk zij voornemens is in Uwe plaatsen te installeren. Het verwacht daarom van U, dat Gij deze raadzaal ruimt en naar Uwe woningen als Burgers terugkeert, in welke betrekking Gij ook aanspraak hebt op volkomene veiligheid voor Uwe personen en goederen en die ook het committé U wegens de Burgerij van Groningen toezegt en aanneemt U daarin te handhaven.

De raad hunne posten daarop verlaten hebbende verschenen de leden der nieuwe provisioneele regering in de vergadering.

Hetwelk des voor de middaags was in het werk gesteld geworden door de oproeping van de 18 vaandels, uit welkers afzonderlijk midden een gekozen, dewelke tot kiezers aangesteld wierden en alle 18 naar gekozen te zijn, hun terstond op de consistoriekamer van de groote of Martinikerk vervoegden, welkers namen zijn geweest: Pieter van Bergen, Eltjo Kniphuizen, Klaas Lijberingh, Jannes Folkers, Jan S. Blaupot, Baudewijn Tieboel, Gregorius Kijff, Marcus Jan Busch, Jan Reinders, Hindrik Gerrit van Bulderen, Abraham Hulshoff, Copius Metting van Bolhuis, Adriaan Bothenius Trip, Johan Herman Geertzema, Hermannus ter Wolbeek, Otto Georg Veldtman, Rudolph Helprich Eissonius en Johannes Hovingh.

Dewelke uit de gantsche burgerij 16 personen benoemden, deze zijn geweest: Louis Bothenius Lohman, Jan Hora Siccama, Jan Tido Fokkens, Herman Tjassens, Theunis Hulshoff, Izaak Busch, Tammo Adriaan ten Berge, Willem Entrup, Eppo Cremers, Hermannus Kijff, Johan Adriaan Meurs, Wicher van Swinderen, Schato Trip, Wolter Wolthers, Hindrik van Sijsen en Jan T. Sickens.

Welke de regeering van de stad herstelt, de naam van municipaliteit gegeven wierdt, welke door publicatie overal aangeslagen, den volke wierde bekend gemaakt en wierd des zaterdaags daarop zijnde den 14 de Vrijheidsboom op de groote markt geplant, door de moeskers en door de schippers gedragen, gaande vooraf een detachement ingezetenen te paard in huzaren uniform, daarop volgde 2 stukken geschut, een partij musicanten, een gedeelte van 't Genoodschap, de Boom in 't midden voerende, daarop volgde een groote trein jonge maagden, alle in het wit gekleed, vervolgens 2 stukken geschut, 't ander gedeelte van 't Genoodschap, de heeren van 't committé van defensie, de heeren kiezers, de municipaliteit, daarop de 18 burger vaandels, vervolgens een

detachement cavallerij, zoo onder als na 't planten van de vrijheidsboom, wierden er telkens 21 schoten uit de kanonnen van de stadswallen gedaan, en de boom geplant zijnde, wierd dezelve door de jonge maagden onder 't herhaalen van Housée en 't zingen van 't Fransche deuntje genaamt de Carmignole bedanst, op de klokken gespeelt en de nationale vlaggen van de torens en kerken waaiden toen, naar welker gehoudene vreugdebetuiging dezelfde trein naar 't groote kerkhoff, invoegen gekomen, weder afdefileerde. Des agtermiddaags wierd de houten riggeling om de boom gewerkt [1]).

Den 16 Februarij wierd bij de municipaliteit dezer stad tot fiscaal aangestelt de heer Doctor Homan in stede van de pro interim waarnemende heer auditeur militair Arentzenius, die zulks waarnam voor den geaufugeerden stads fiscaal J. D. Brugman, den 17 wierdt tot Raadt en Syndicus provisioneel aangestelt de heer secretaris C. Gockinga in plaats van welke aangesteld wierd tot Syndicus de heer A. W. de Sitter, alsmede tot een derde stads-secretaris provisioneel benoemt de heer H. W. Hovingh. Op dienzelfden dag wierd even eens als bij de stad is geschied, door een committé uit de Ommelanden de geheele Ommelander regeering bedankt op 't Ommelanderhuis ten dien einde des morgens om 10 uuren vergadert, en wierden ook door hunne kiezers wederom 18 nieuwe volks repraesentanten terstond aangesteld, welkers namen waren, Evert Egberts van Maarslag, Enno Rijpma van Baflo, Jacob Eises van Wierhuizen, Geert Reinders van Winsum, Berent Pieters van Eenrum, Leu Tammes van Huizinga, Onno Tomas van Middelstum, Jan Hindriks van Woltersum, Reinder Eleman van Garsthuizen, Pieter Meinders van 't Zandt, de Vries van Wirdum, Martinus Verkade van Appingadam, Tijmen Warnders van Loppersum, Jan Nienhuis van Noordhorn, Jan Cornelis van Lutkegast, Klaas

---

[1]) Bij resolutie van 10 Februarij werd de zandhoogte op de markt achter het Raadhuis aangewezen om er den vrijheidsboom op te kunnen planten, terwijl in die van 13 Februarij werd bepaald, bij het planten van den vrijheidsboom „de nationale cocardes op te zetten, ten blijke van de erkentenis aan de grootmoedige weldaden van de verhevene Fransche natie." De afbeelding van het planten van den *vrijheidsboom* naar eene in het Archief aanwezig schilderij in olieverf is te vinden in de *Gesch. Beschr.* van *Gron.* door Dr. E. J. Lorgion, bl. 259. Op bl. 270 is aldaar vermeld, dat de boom den 10 Mei 1804 door het volk is omvergehaald, met veel rumoer langs de straten is gebragt naar de kranepoort en daar in het water is geworpen.

Jans op de Waart, Evert Nienhuis van Dorquert en David Hartzema van Zuidhorn. Deze repraesentanten door het volk goedgekeurd zijnde, volgde een algemeen houzée.

Tot secretaris van de Ommelanden wierd aangesteld de heer A. P. Driessen en tot Syndicus de heer C. Star Lichtenvoort. Den 17 Februarij wierd 't collegie van de heeren Gedeputeerden, der Provintiale rekenkamer en andere zo generaliteits als provintiale ambten veranderd, in welke ambten provisioneel door den repraesentanten des volks van stad en lande wierden benoemd en aangesteld de volgende burgers.

Staten Generaal.

Van de stad de Burgers.	Van de Ommelanden de Burgers.
A. J. de Sitter.	H. de Sandra Veldtman.
T. Modderman.	S. G. Geertzema.

Raad van State.

S. F. Gockinga.	H. Lewe.

Generaliteits rekenkamer.

H. Tjassens.	J. Jarghes.

Gedeputeerde Staten.

W. Siccama.	J. Mestingh.
R. de Drews.	J. Geertsema Wijchgel.
T. Tiddens.	L. Tonkes.
H. G. Homan.	Geert Cornellis Plenter.

Provintiale rekenkamer.

A. J. Hesselingh.	S. J. Niehoff.
A. B. Trip.	Jacob Thomas.
C. H. Tjaden Jullens.	Pieter Pieters.

Den 11 April de tijd van provisioneele aanstelling van de stadsregering geexpireert zijnde, wierd bij publicatie door 't committé revolutionair den volke aangekondigt om op bekomene citatie in de groote kerk te willen komen, ter stemming van een nieuwe municipaltiteit geheellijk of gedeeltelijk en wierd door de zamen vergaderde menigte als toen besloten de oude regeering te verzoeken van te willen nog eenige tijd verblijven te continueeren, 't welk toen door hun ook is aangenomen geworden, zijnde eenige dagen bevorens door 't committé revolutionair de schepperijen van hunne scheppers

en ministers ook ontslagen, en daarvoor provisioneele volmagten in plaats gestelt, en is een wijle tijd daarna gemelde committé revolutionair voor hunne genomene moeitens bedankt geworden [1]) en geschiede de afzetting en de op nieuws aan te stellene provintiale ambten door de toenmalige provisioneele staten door wien ook den 9 November de leeden van den provintialen hove van justitie, benevens hunne bediendens zijn van hunne posten geremoveert, en anderen in hunne plaats aangestelt, (zie de Gron. courant van den 10 November 1795)en van stads wege door de provisioneele municipaliteit naar goedvinden, voor wien ook met oproeping en goedkeuring van 't volk een instructie is geformeert geworden en eindelijk is in de maand November deszelvigen jaars op herhaalde instantien van de ingezetenen en veelvuldige gehoudene conferentiën door de stad, 't Oldambt en 't Gorecht mede voor een vrij en onafhangelijk volk verklaard, waardoor zij mede zitting op den landdag konden bekomen, waartoe 6 uit 't Oldambt een uit 't Gorecht en een uit Sappemeer en 't Hoogezand te nemen, zij gequalificeert wierden, door welke acquisitie zij toen ook genegen en gewillig waren de bepaalde vijf en twintigsten penning tot fournering van de hondert millioenen, gecontracteerd voor de Franschen, mede behoorden ingevolge der repraesentanten van stad en lande hun placaat op te brengen, 't welk voorheen daarop afgeschoven en geweigerd wierd. Welke zaak zijn beslag en naar hun wensch volbragt zijnde, wierde zulks den 29 November in de kerken afgekondigt en 't volk door de van hun daar bevorens toe gequalificeert geweest, zijn de volmagten in ieder carspel mede toen opgeroepen om te zamen te komen tot het stemmen van 2 kiezers uit ieder carspel, zo in 't Oldambt als Gorecht, om daaruit een repraesentant te stellen, te weten, zes uit den Oldambte, een uit 't Gorecht, een uit Sappemeer, alsmede kwamen te zamen zes uit de Ommelanden en zes uit de stad, welke ten oogmerk zoude hebben om te zamen te vergaderen tot het maken en formeeren van

[1]) De verteeringen door het committé en de burgers repraesentanten in hunne vergaderingen in de herberg de *Daniël* aan de groote markt waren nog al belangrijk. Uit de rekeningen van den kastelein blijkt, dat van 22 Febr. tot 21 Maart daar was verteerd de som van *f* 1127 — 6 st. Deze rekeningen zijn in het Archief bl. 137, 147, 149 en 151, dl. 29, Verzam. van stukken. — De resolutie betreffende de belooning der leden van het committié en de beschrijving der medaille aan hen vereerd zijn in bijlage 4 medegedeeld.

een nieuw ontwerp ter bestiering van een provintiale en stedelijke regeering, voor 't toekomstige. Nadat de organisatie der burgerij alhier ter stede geeffectueerd en een nieuwe wapening en vergrooting van de wagt doende burgers compagniën ingevoert was, wierd in November op aanzoek van H. H. mogenden eene generale telling en opneming van alle menschen zonder eenig onderscheid in deze geheele provintie ter uitvoer gebracht, belopende daarvan 't getal in deze stad op 23,759 in 't Oldambt 35,217, in het Gorecht 8464, in 't Hunsingo-quartier 18,217, in 't Fivelingo-quartier 15,474, in het Wester-quartier 11,715 te zamen uitmakende 112,846 levendige zielen.

Gelderland	180000
Holland	825000
Zeeland	75000
Utrecht	102000
Friesland	150000
Overijssel	134000
Stad en lande van Groningen . .	80000
Bataaf Brabant.	210000
Drenthe	40000
Te zamen	1796000 zielen.

BIJLAGE. 1.

1795.

Tot nader informatie van de conferentie door de Raadsheer H. L. Wichers en de secretaris E. Lewe met de Engelsche generaal Catheart gehouden, word door een egte hand hier bijgevoegt, dat die Heeren des avonds onder swaare sneeuwvlagen met een rijtuig met twee paarden bespannen uit de stad zijn vertrokken, verzelt zijnde door J. Schnebbelje (die verzogt is om mede te gaan omdat het Engelsch verstond, maar nog meer, omdat lid was van 't committé van defensie van de stad) als mede van den Commissaris van oorlog genaamt, ... [1]) die zig op dien dag de stads regeringe had aangemeld „ongetwijffelt om te recognosceren, hoe de zaken in deze critique ogenblikken in de stad stonden, vooral om-

[1]) *Charpentiër.*

dat de Engelsche troupes over de stad zouden marcheren. Die Heeren in 't midden van de nagt te Zuidhorn arriverende troffen aldaar werkelijk de Engelsche troupes aan en vernemende, dat de Engelsche generaal op de borgh Klinkema logeerde, toebehorende aan de Borgemeester W. Siccama, lieten terstond bij den generaal belet vragen, terwijl intusschen de Commissaris van oorlog vooraf is gegaan, met dat gevolg, dat zij benevens Schnebbelje kort daarop wierden geaccepteert en door den generaal Catheart, geheel gekleed, in de daagsche agterkamer, alwaar hij op een rustbank zijn legerstede had genomen op het vriendelijkste zijn ontfangen. Na kortelijk hun last geopent te hebben, in het bijzonder, dat de staat van zaken in de stad zodanig onrustig was, dat dezelve allesints aanried, dat tot voorkominge van alle onheilen en bloedstortingen, dat voorzeker te wagten stond, hij met zijne troupes niet op de stad wilde trekken, maar over Ematil na de Leek op Zuidlaren over de Groeve, 't Hogezand en verders naar 't Oldambt zijne marschroute nemen. 'T samen hier over eens geworden zijnde is hetzelve op verzoek van den generaal door die Heeren, welke zig ten dien einde eenige ogenblikken in een ander vertrek hebben geabsenteert in een schriftelijk addres vervat, 't welk mede op hun verzoek een schriftelijk andwoord, in 't Engelsch, hebben terug ontfangen en vervolgens bij hun retour en rapport in originali overgegeven.

BIJLAGE 2.

Waarde medeburger!

Ingevolge mijne belofte hebbe ik mij aan de Sluis bij de generaal willen vervoegen, dog hem niet gevonden en hebbe mij vervolgens naa Zwolle begeeven, alwaar ik de generaal Renier gevonden hebbe. Ik hebbe hem de situatie van Groningen op het aller slimst voorgestelt en om de zaak een wijnig meer aan te dringen een wijnig slimmer gemaakt; hij heeft mij belooft van zoo spoedig mogelijk zijne troupes te laaten opmarcheeren, dog dewijl hij zoo een zwaare marsch gehad had, zijne troupes eenigzints moesten uitrusten, dog vriend onder ons in het geheim gesegt, zoo zal het mogelijk wel agt daagen duuren eer gij de vrienden zult zien, indien

het eerder gebeurt, valt het mij magtig in de hand. Ik hebbe aan de Commandant een idé gegeven om een expres aan de regering te Assen te scrijven en hen te gelasten van tegens overmorgen brood voor drieduizend man te besorgen, dat zal de drost wel aan de Engelschen overbrieven en hen doen vertrekken. Dog dit is maar een *bulbak*, hier meede meene ik aan mijne belofte voldaan te hebben. Verders wensche ik alle heil en broederschap.

Q. N.

Naadat ik de gansche stad hebbe doorgeloopen om een expresse, zoo hebbe ik deselve niet kunnen bekomen en ben verpligt deese tot morgen met de post te bewaren. Naar de kant van Hardenberg is ongeveer drie duisent man, Hasselt en de Zwarte Sluis rijkelijk twee, en hier in Zwolle krielt het en alle daagen koomen er hier nog in en marcheeren al weer op.

BIJLAGE. 3.

Citoijen naadat ik Uwe mijne laatste missive uit Zwoll gescreven hebbe, zoo hebbe ik nog een naader conferentie met de Generaal gehad, hij zeide mij geen goede caart van de provincie van Groningen te hebben, ik hadde gelukkig een groote kaart te Zwolle, die ik hem direct gegeven hebbe en lang met hem in deselve gestudeert. Hij scheen meer spoed te willen maaken dan de vorige dag, ik maakte de zaak zoo allarmant als mij moogelijk was en zeide hem onder anderen, dat ik gehoort hadde, (zooals het gerugt in Zwolle was) dat de boeren om Groningen veertig duisend gulden contributie moesten opbrengen. Als de Generaal nu te Groningen komt, verwagte ik van uw lieden, dat gij hem dan vooral zegt, dat het gevaar groot was en mij niet beschaamt laat staan. Gister avond zijn circa 800 man te Meppelt en een ander boeltie op Hoogeveen gekoomen, die zoo naar uw trekken. Nu vriend moet gij mij niet kwaalijk neemen, dat ik uw een raad geeve. Vooreerst de voornaamste confusie, die hier met de franschen plaats heeft, komt door de assignaaten, dewijl de staaten hier geen prijs van deselve gemaakt hebben, dus was het best gij een placaat liet uitgaan teegens hoeveel de ingezeetenen de assignaaten

moesten aanneemen, als gij die boel van de assignaaten hier ziet, dat is ellendig. Wanneer de F. bij Uw koomen moet gij verdagt zijn, dat zij in geen publique gebouwen willen ingequartiert zijn, maar bij de burgers, dus zult gij een lijst der huisen dienen te hebben. De gansche revolutie is hier in de provincie geschied, dog zonder tusschenkomst van de Fransche Commissarissen worden zij het nog lang niet eens.

Teegens het laatst van deze week vriend hoope ik mij weer bij uw te bevinden, nu verders alle heil en broederschag toewenschende [1]).

VOLLENHOVE, Woensdag namiddag.

(get.) SLOET.

Au Citoijen A. J. DE SITTER.
à Groningue.

BIJLAGE. 4.

In de vergadering van municipaliteit en kiezers van 18 Augustus 1795 werd door gecommitteerden, daartoe benoemd bij resolutie van 12 Augustus 1795, rapport uitgebragt over de belooning te geven aan de leden van het committé revolutionair. Zij stelden het volgende voor: „En wat het tweede point belangt, om namelijk aan het gewezene committé revolutionair ene billijke beloning toe te leggen, zouden gecommitteerden van oordeel zijn, zonder te treden in enig onderzoek omtrent den tijd van deszelfs aanwezen, aangewendde kosten, nog reeds aan hetzelve opgeschotene en verstrekte penningen, alleenlijk uit hoofde van veelvuldige aangewendde moeiten en gedane diensten, vooral in zulke critique tijdsomstandigheden, als waarin onze stad en provincie als toen was ingewikkeld, dat uit dien hoofde (boven en behalven een medaillon of teken van verdienste tot zoodane waarde en met zoodane ornamenten en inscriptien, als bij de municipaliteit en agttien kiezers nader zal worden bepaald, voor-

---

[1]) Deze en de voorgaande brief in het Archief, bl. 150 en 151, deel 58, Verz. van stukken.

zien, ten blijke hetzelve zich bij het Vaderland verdienstelijk hebbe gemaakt aan ieder der leden) mede van staatswege aan gemeld committé diende te worden toegelegd een honorarium van *f* 4600 gl. te verdelen bij hoofden of *ook wel naar den tijd hunner bedieninge*, bij hun zelven te bepalen, zijnde naar gedagten van gecommitteerden deze beloning, immers zooveel mogelijk, met de billijkheid en dus ook met de wille des volks bestaanbaar." Overeenkomstig dit rapport werd op dien dag besloten en „de bezorging der medaillons voor de gewezene leden van het committé revolutionair en de nadere bepaling daaromtrent aan dezelfde vorige gecommitteerden overgelaten, welke daartoe zijn verzocht en geauthoriseerd." Deze medaillons waren vervaardigd in 1796, toen gecommitteerden in de vergadering van 13 Augustus voordroegen, „dat dezelve medaillons volgens het project daarvan bij gecommitteerden gemaakt waren vervaardigd gelijk dezelve ter vergadering wierden geexhibeerd te samen moetende kosten ene summa van eenduizend zes en zestig gl. zeven st. en het dus thans in die staat was dat dezelve aan de Burgers, voor welke die waren gedestineerd, konden worden gedistribueerd, hebben de Municipaliteit en agttien Kiezers na gehoudene deliberatie, agreërende de wijze op welke gecommitteerden aan hunlieder intentie hebben voldaan, dezelve voor hunne aangewendde moeite bedankt en wijders gecommitteerd en verzogt de gezeide medaillons te distribueren en aan ieder der leden van het gewezen Committé Revolutionair dezer stad met een extract der opgemelde resolutie van den 18 Augustus 1795 ter hand te stellen." In de rekening van 1795 komt betrekkelijk deze medaille de volgende uitgave voor, „C. M. van Bolhuis bet. Eenduizend ses en sestig guldens, zijnde kosten tot vervaardigen van 8 gouden medailles, luid. quit. *f* 1066."

Deze gouden medailles, van welke er slechts acht, zijnde het getal der leden van het Committé Revolutionair, zijn gemaakt, zijn zeer zeldzaam. De heer Mr. J. H. Quintus, in wiens belangrijke verzameling van penningen en munten zich een exemplaar bevindt, heeft de vriendelijkheid gehad mij in staat te stellen de beschrijving er van hier mede te deelen. Volgens den Muntmeeter geplaatst voor den catalogus van R. Smidt van Gelder, heeft deze medaille eene grootte van 32. Op de voorzijde ziet men op den achtergrond regts een opkomende zon, links de stad Groningen en op den voorgrond Minerva, aan wie eene knielende stedemaagd, op wier borst

het wapen der stad Groningen, met de regterhand een speer met de vrijheidshoed aanbiedt, waarbij staat Hercules met de knods opgeheven tegen den regterschouder, omschrift „de burgervrijheid door beleid en moed te Groningen herst^{d} MDCCXCV.” Op de keerzijde leest men; „Op den wil des volks en ter beloning van het committé revolutionair aangelegd den XXVII van louwmaand en in werking gebragt den XII van sprockelmaand in het eerste jaar der Bataafsche vrijheid is dit gedenkteeken geschonken aan den burger...”

Ontslag van eene trouwbelofte.

Wij Borgermesteren ende Raedt der stadt Groeningen doen khundt ende betuegen midts dessen, dat voer ons jm gerichte erschene Joest van Cleue exhiberende seeckere attestatie bij den weerden walgeleerden heeren Feitone prediger des woerdes gepasseert, dateert den 28 Mai jungst, vermeldende deselue attestatie jn effecte, alse dat de E. Rolof Battingk vnsse mederaedtszuorwanter em (Feitoni) geandwoerdet, dat sijn L. Joost van Cleue neet khunde annemen voer een swaeger, dan steldet sijn dochter vrij, ende dat Joost des voorss. Radtsheereheftrouw verclaert, dat se tot Joost van Cleue neet geaffectioneert ende zoe hoere beijder dochter Joostgen Battinges den Joost van Cleue nemet, dat se hoer genes weges wil weten. Jtem dat Joostgen Battinges voors. des Raedtsh. ende sijne huesfrouw voers. dochter, em (heer Feitoni voers.) geuraget sijnde, geandtwoerdet, dat se Joost van Cleue neet khunde annemen voer hoeren eheman mit ongenade van hoere olderen, gunnende hem alle guedt ende wunschede, dat jdt hem wal gaen moege. Ende zoe Joost van Cleue voers. nae voerlesinge van de voers. attestatie verclaert, dat he der dochter Joostgen Battinges tegens hoer ende hoer olderen danck ende wille neet en begeerde ende daer van acte versocht, hebben em sulckes neet weten tho verweigeren, dan hem tgene voerss. geerne mitgedeelt omme hem tho strecken naer behoeren, te meer derwilen wij vuth hetgene voerss. mede verstaen, dat beijde personen van den anderen vrij sijn ende hem open staet jder sijn beter gelegenheid tho soecken. Actum den VIII Junij anno XVI^{c} twe, dat oercunde wij mith vnss vpgedruckten signete. [1]).

[1]) In het Archief bl. 381 H. S. in folio 100.

EEN FRIESCH BRUNO-MUNTJE

TEN ONREGTE TOEGESCHREVEN AAN DE HEEREN VAN KUINRE EN AAN MEWEKINUS HEER VAN RUINEN.

De heer van der Chijs schreef in zijn werk: „de munten der voormalige heeren en steden van Overijssel (Haarlem erven Bohn, 1854 pl. XX. No. 1, tekst, bl. 161) zeker door hem aldaar afgebeeld zilveren muntje toe aan de heeren van Kuinre: hij had dat muntje, 'twelk het eigendom is van prof. Serrure te Gent, eerst ter zijde gelegd, doch later bespeurd, dat het toch tot Kuinre *zou* behooren: het muntje is van zilver, weegt 0.4 wigjes en kwam zeer zeldzaam voor, althans de heer van der Chijs had er nimmer een tweede exemplaar van gezien.

Rondom het links gekeerde hoofd, in een parelcirkel op de voorzijde, leest de heer van der Chijs:

NEGL (?) AS KVN......

Op de keerzijde, die door een eenvoudig kruis in vieren gedeeld is, leest hij om een parelcirkel tusschen de beenen van het kruis:

MIL (?) |ITIS| DER (?) |INR.

Jonkhr. I. E. H. Hooft van Iddekinge van Paterswolde, in Drenthe, heeft in de Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen, onder redactie van Dr. Acker Stratingh, Mr. H. O. Feith en Mr. W. B. S. Boeles deel II, bl. 20, 1865 in zijn stukje „over de heerlijkheid Ruinen en over eene vermoedelijk aldaar

geslagene munt" [1]), dat muntje toegeschreven aan Mewekinus, heer van Ruinen in Drenthe (1262-1292): hij leest:

voorzijde:

HECLAS RUNE......

keerzijde:

HIL |ITIS| DE |INR (?)

De heer Cam: Picqué geeft in de „Revue de la numismatique Belge (4de serie T. III prem: livraison p. 165 Bruxelles Aug. Dec. 1865) eene korte beoordeeling van dat stukje en stemt met dien geachten muntkenner in: hij zegt:

„Nous croijons, pour notre part, que M. Hooft est parfaitement dans le vrai; nous lisons comme lui, MECIAS au droit de la monnaie en question, on regrettera seulement qu'il ne l'ait pas fait reproduire par un bon dessinateur; cela eut fixé les doutes de tout le monde".

Ik verschil in gevoelen met beide die heeren.

Het is jammer, dat men het muntje moet beoordeelen alléén naar de afteekening, zonder het oorspronkelijke te zien:

De teekenaar drukt zoo ligt zijn eigen oordeel uit.

Ik neem tot grondslag de teekening van den heer v. d. Chijs:

De lezing van dien heer is niet toegelicht:

Voor zijne meening blijkt niets dan dat hij op de voorzijde KVN (Kuinre) leest, waar de heer Hooft en ik (zoo als later zal blijken) iets anders lezen, de andere letters ontcijfert hij niet, veel min heeft hij ze toegelicht: hij schijnt ook niet zeker in zijn denkbeeld.

Ik kan hem dus niet nader wederleggen en ga over tot de lezing en opvatting van den heer Hooft.

Het is reeds op zich zelve onaannemelijk eenige munt aan eenigen heer van Ruinen toe te schrijven:

Geen chronijk, of geschiedschrijver, zelfs geene overlevering, zelfs Piccardt niet maken melding van muntregt van de heeren van Ruinen of van aldaar geslagene munten: geen numismaticus of verzamelaar heeft dusverre munten gezien, die aan Ruinen werden toegeschreven, en, als daar munten waren geslagen, dan zou het toch niet bij dat ééne muntje gebleven zijn: er zouden onderdeelen en veelvouden moeten,

[1]) Het stukje over Ruinen is zeer merkwaardig: wij rekenen het echter van belang hier aan te teekenen: dat in het begin 1e bladz. 8e regel van onderen, in plaats van Sweelo, gelezen moet worden Tweeloo; daar er ook in de nabijheid een Sweelo is, kon dit in de beoordeeling der grenzen verwarring geven.

althans kunnen zijn: geene vonst noch in Ruinen en Ruinerwold, noch elders bragt ze dusverre aan het licht.

Ruinen was eene onbeduidende heerlijkheid, die in gewigt en geschiedkundige vermaardheid volstrekt niet, zoo als de heer Hooft van Iddekinge doet, met Koevorden kan worden gelijk gesteld.

Maar het *regt* om munt te slaan doet meer af: had Ruinen dit regt? dit is niet bewezen en ook niet denkelijk: het muntregt was niet zoo algemeen; het was een regale of privilegie van den keizer, van de majesteit van het gezag: In de bulla aurea Caroli IV (1356) capite XCII lezen wij: „Regale insuper cudendi monetam, QUOD ET OLIM ERAT DE RESERVATIS CAESARI, non solum Regibus Bohemiae, quibus id jam ante immemoriali praescriptione acquisitum fuerat, hic confirmatur, sed etiam omnibus aliis principibus Electoribus indulgetur". Volgens de bulla aurea was het alzoo vroeger een privilegie van den keizer, 'twelk eerst door die bul aan de zeven keurvorsten werd verleend.

Serrure in zijne notice sur le Cabinet du prince de Ligne 1847 p. 182 zegt: „l'empereur Henri (Keizer Hendrik III) par diplome donné à Stavelot en 1040, vendit à l'abbaye de Nivelles le droit de battre monnaie."

Ik vermeld dit laatste hier bijzonder om dat het juist is van den keizer Hendrik III (dezelfde, die bij den bekenden giftbrief van 21 Mey 1040 het praedium in villa Cruoninga wegschonk), onder wiens regering ik geloof dat het muntje geslagen is: de Duitsche keizers muntten alléén het geld, dat in 't geheele keizerrijk gangbaar was; de leenmannen konden het alléén doen, als zij daartoe het regt hadden verkregen.

Zelfs als men twijfelt, kan het muntregt niet worden toegeschreven aan eenen leenman, waarvan het niet bewezen is dat hij het regt had.

Dat men het regt, om munt te slaan, kon hebben, zonder een munthuis te bezitten, komt niet in aanmerking: de heer Mr. H. O. Feith in zijn *„muntregt van de Ommelanden"* vermeldt, zelfs in veel lateren tijd, rondreizende munters, die te Appingadam gemunt hadden.

Het komt hier op het regt aan.

Verder: de heer Hooft van Iddekinge stelt dat *Mewekinus* verkort of verbasterd is in *Mecias:*

Maar dit ligt niet voor de hand: de verkorting is *Mewes* en niet Mecias: Mewes, Meus is nog eene zeer gewone naam

in die streken, die gelatiniseerd Mewekinus werd, maar Mecias kan er nooit van komen.

Het type van het muntje is ouder dan 1262, althans heeft er meer van.

Het woord *milcs* komt ook op de munten niet voor dan op die van Kuinre, volgens den Heer Hooft zelven.

Het zou ook vreemd zijn, bij de groote zucht tot verkorting, dat hier het woord *militis* in genitivo en vol uit stond.

Ik zou voor Drenthe de eer van „een tweede munthuis naast dat van Koevorden te hebben,” zoo als de heer Hooft van Iddekinge schrijft, niet afwijzen, maar geschiedkundige waarheid gaat boven al.

Ik houd het muntje eenvoudig voor een Friesch Brunomuntje of muntje (denarius) van Bruno III, die voorkomt van 1038 tot 1057, welke munten volgens Dirks in zijne Bijdragen tot de munt- en Penningkunde van Friesland (later te vermelden) alle het borstbeeld vertoonen van Koning Hendrik III 1039, Keizer 1047—1056, regts gewend met eenen kruisscepter; deze was de leenheer en leenman Bruno III, zoon van Ludolf, graaf van Brunswijk, aan welke zijne gemalin Geertrui de graafschappen, Stavoren, Ooster, Wester, en Islego als nalatenschap van haren vader, graaf Arnold had aangebragt: Bruno had vele bezittingen: zijne muntplaatsen waren, Bolsward, Dockum, Leeuwarden, Stavoren: de heer Dirks vermeldt uit eene vonst in Rusland gedaan en medegedeeld door Dr. von Köhne, directeur van 't keizerlijk muntkabinet te Petersburg een aantal munten — van elk dier plaatsen.

Ik lees op het muntje:

Voorzijde:

NEC (Henricus) LA Imperator Augustus SRVN.... Brun.....

De B. van Brun is blijkbaar afgesleten volgens de teekening: B. en S. hebben in dat schrift veel van elkander, gelijk ook L en I.

Keerzijde: eene der volgende lezingen:

HILIVNSVERT MO of
HILIVISVERT MO of
HILILISVERT MO of
HILILIEVERT MO (Leeuwarden Liewert. Liert moneta,)

De verkorting HEC voor Henricus vindt men meer:

Imperator augustus was eene gebruikelijke bijvoeging: op

de munten vermeld bij Dirks staat er achter IE, E, RE, IRE, IE, ER, PE, of IR (imp: rex.)

De plaatsing van HIL voor de L is ook gebruikelijk: onder anderen op de munten van Ludovicus pius, die dikwijls voorkomen met:

HLVDOVICUS, ILLVDOVICUS, HILLVDOVICVS. [1]

De groote verminking van de naam Leeuwarden is ook te zien bij Dirks in zijne meermalen aangehaalde Bijdragen van de munt- en Penningkunde van Friesland in de Vrije Fries VI. 1 bl. 192 en 200, alwaar Leeuwarden op de Bruno- en Egbertmunten voorkomt als volgt:

LIVNVRET, LIVAVERO, LIVNΛERT, TIVAVREO, LIAVVREO, TIVΛVREO, en VBEO, LIΛNΛERT, LIVΛVERT, LVVΛRETH, LVVΛERTVΛ, LVΛVERTH, LVVΛERTN.

Men vindt aldaar op bl. 108 en volgg. meer bijzonderheden van de Friesche Bruno-munten en van die van zijn' zoon en opvolger Egbert, waartoe ook betrekking heeft een stukje van den Heer Hooft van Iddekinge in de Revue de la numismatique Belge van 1865, die aldaar eene Bruno-munt aan bisschop Burchard aan Groningen toeschrijft.

Dat bij het door mij behandelde Bruno-muntje het borstbeedtje links, terwijl die bij Dirks vermeld alle regts zijn gewend, doet niets af: bij de middeneeuwsche munten komt dit meer voor.

Bij de ontcijfering van omschriften van middeneeuwsche munten moet eene gelukkige gissing eene naauwkeurige lezing te hulp komen.

Men noemt dikwijls de numismatiek eene rijke bron voor geschiedkundige waarheid.

Opdat nu niet de geschiedenis ten onregte zou vermelden dat de Heeren van Ruinen het muntregt hadden of munten geslagen hebben, heb ik mij geroepen gevoeld deze bedenkingen te maken.

---

[1]) Zie onder meer mijne mededeeling over gevondene munten van Lodewijk de Vroome in de Konst- en Letter Bode van 15 April 1842 No. 16 en van der Chijs, Tijdschrift voor munt- en Penningkunde deel II 1838 bl. 940, waarbij ook de bijvoeging Imp: Aug.

NIET MEER TE BELEDIGEN NA DE BETALING VAN HET MAN- OF ZOENGELD.

Wij Borgemesteren ende Raedt der stadt Groeningen doen V ondergeschreven tho weten, woe Luppo Remkens sich an ons beclaget, dat ghij hem neet allene hemelick dan openbaer bedrouwen voernhemens tsijn enige daetlicheijt ende viantlicke gewalden an hem tho ertoenen, wen ghij hem sulden koenen bedrapen, allent int versmaung der justitie ende cleenachtinge der Broecken, daer wij bemelten Luppo enden den sijnen ex officio mede beuredet gehadt, hijr mede bijgenoeget, dat voors. Luppo ons jn Gerichte ertoent seeckere copia eens contracts daer jnne vermeldet, dat he mit V als naeste ende sibbeste bloetsverwanten tot salige Rener Tonnis den nedergelachte, van dat mangeldt ende noetsoene affgecoemen, v oeck then vullen de beloefde penningen vp angestemmete terminen verrichtet ende betaelt, waerentegens ghij hem oeck vrede ende velicheijt thogesacht ontheten ende beloeuet etc. Ende alsoe ons genes weges tho lijden staet, dat emant van priuate lueden mit gewaldt angeuallen sulde worden, dan leuer vrede ende velicheijt voer jedermennichlicken geern gestichtet, vermeherett ende handhauet sehegen, soe jst dat wij bemelten Luppo Remkes mit alle den sijnen oeck hauen ende guederen voer een jder van V ondergeschreuen bij pene drehundert daler voer allen gewaldt ende moetwille beuredet ende versekert willen hebben, woe wij hem dan alnoch am kreftigsten beureden ende versekeren midts desen, alsoe dat ghij hem mit woerden noch enige daetlicheijt neet soelen beledigen ofte vernadelen ofte wij dechten sulckes boeuen de vorschreuen broecke an V persoen tot schreck ende exempell van anderen na behoer 't punieren ende straffen, daer ghij alsoe inden besten moegen tho verdacht sijn, V daer naer tho richtende ende V wijder verloep ende ongeuall tho schuttende, Des sall een jder van V voer de vorschreuen vredesbroecke, angesicht deses, genoechsame cautie moeten stellen ofte bij mangell van dien an Peter ther Moeth ofte thoener desses van sijnen wege, lijfflicke handtastinge doen, dat ghij tgene vorschreuen een jder voer V persoen gehoer-

samlich sullen ende willen achteruolgen ende nagaen, woe voerschreuen Luppo Remkes van sijne sijden oeck enige van V sulckx jm gerichte anden heren Borgemester sijns pandts, mit handtastinge vp hueden rhede ontheten ende beloeuet, den jdt onnoedich hoer handt anderwarff van sich tho gheuen, V dennoch steedts voerbeholden ende onuercortet jnt gene ghij enichsins vp dat voerschreuen contract ende verhandlinge gerichtlicken tspreken moegen hebben, dat ghij mit recht soelen moeten veruolgen, alle gewalt moetwille ende jniuriose woerden verlatende ende ther sijden stellende, den boeden gheuet deszen breeff by voerschreuen pene wederomme. Schreuen onder vnszen signete den XXVI Septembris 1579.

Tonnis Janszens mit Hincke, Johan, Hinrick ende Jacob Tonnis gebroederen (Tonnis voerschreuen soens) oeck Remmert ende Meko Luyrts gebroederen, sampt Johan Remmerts, ende voert alle anderen soe mit dit mandaet soelen moegen ersocht worden ende tgene voerschreuen enichsins angaan mach. [1])

Verkoop van de Kapel te Solwert. 1602.

Wij Borgermesteren ende Raedt der stadt Groeningen doen khundt ende betuegen midts dessen, dat wij den Ernt. Lodewijck Hoernekens vnss mede Raedtsuerwanter als kerkuoeget tot sunte Marten hebben committeert ende authoriseert, woe wij sij E. alnoch committeren ende authoriseren bij desen omme tot profijt der voors. kercke mit ende beneuens der kerckvoeghden then Damme, de kerck ofte cappelle tho Solwert vpten hoegsten prijs anden meestbiedende tho vercoepen. Dat oercunde wij mit vnss vpgedruckten signete, den 30 Julij 1602. [2])

[1]) In het Archief bl. 20 H. S. in folio 100

[2]) In het Archief bl. 174 H. S. in folio 100.

HET GESCHIL OVER DE REGTEN

VAN

TOL EN STAPEL TE EMDEN,

TUSSCHEN DEZE STAD EN DE

STAD GRONINGEN.

Wat wij in ons opstel over de Eems ten aanzien van de oude Tol- en Stapelregten daarop te Emden gevestigd toegezegd hebben (*Bijdr.* II, 192), bieden wij thans aan in eene historische schets van het geschil, dat er eeuwen lang gevoerd is over die regten, vooral over het Stapelregt, tusschen de stad Emden en Groningen. Zij levert eene belangrijke bijdrage op voor de geschiedenis van den handel, dien beide steden reeds vroeg dreven en waarin zij als mededing-sters jegens elkander vooral zich voordoen, maar het onderwerp hangt ook buitendien met hare en onze gewestelijke geschiedenis naauw te zamen; het betreft te meer een punt, dat verre van uitgemaakt is, niet slechts in bijzaken, maar ook in de hoofdzaak. Deze is de vraag: wie van beiden, de stad Groningen of Emden, in dezen strijd de zege heeft behaald?

Is het moeijelijk met zekerheid te zeggen, of en in hoe ver de Friezen in hun eigen land al dan niet vrij geweest zijn van de tollen, die op de rivieren en wegen aldaar van ouds gevestigd waren, men mag dit laatste zonder twijfel veronderstellen van de bewoners der stad Groningen, die als vreemdelingen zijn te beschouwen, dewijl Groningen niet tot Friesland heeft behoord. Doch is het om die reden aannemelijk, dat zij oorspronkelijk geen vrijdom van tol te Emden heeft bezeten, zij kon dien door verdrag bekomen hebben.

Het komt hier dus vooral aan op de verbonden, waarin tusschen de stad Groningen, hetzij met deze of gene Friesche gewesten gezamentlijk, zooals in het eerst, hetzij, gelijk later meer het geval is geweest, ook meer afzonderlijk, en de stad Emden of hare overheden hieromtrent schikkingen zijn getroffen. Van die verbonden en wel de laatstgenoemde treft men eerst in de 15de eeuw aan, en men kan dus niet zeggen, hoe het vroeger, al in de middeneeuwen, daarmede gesteld is geweest. Er kan ook toen voldoende reden bestaan hebben, waarom de geschiedenis hier zwijgt. Groningen was wel reeds van ouds zelve eene marktplaats met tol en munt, maar eigenlijk alleen van Drenthe, waaronder het behoorde. Door de nabuurschap echter anderzijds van de Friesche Ommelanden, zal zij dit ook al spoedig van deze geworden zijn, eerst uit gewoonte en vrijwillig over en weer; maar mettertijd wist zij door verdrag zich te verheffen tot de schier uitsluitende stapel- en alzoo handelsplaats van die Ommelanden en, hiermede naauw verbonden, zelfs als eene Friesche stad zich te doen beschouwen.

Dit verkreeg vooral in den loop van de 15de eeuw zijn beslag, en toen zal ook hare handel zich meer tot het buitenland uitgebreid hebben en o. a. de vrijdom van handel en scheepvaart langs de Eems naar Westphalen voor haar een punt van gewigt geworden zijn, te meer naar mate de gewone oude tol op dezen stroom te Emden aanmerkelijke uitbreiding ten nadeele daarvan ontving, zooals wij zullen zien. Het zijn dan de verbonden der stad, zoo meer algemeene met de Friesche landen, als bijzondere, vooral met Oostfriesland en de stad Emden zelve aangegaan, welke wij hebben te onderzoeken met het oog op de tol- en stapelregten aldaar uitgeoefend. Wordt in de verbonden van 1361 en 1367, het eerste zelfs met al de vrije Friesche landen van het Flie tot de Wezer, het tweede met die tusschen de Lauwers en de Eems gesloten, alleen in dit opzigt van de Friezen gesproken, als vrij van tol, behalve den gewonen tol, welke zal zijn de oude keizerlijke of rijkstol; — in latere onderhandelingen tusschen den graaf van Holland met de Friezen, alsmede ook met de stad Groningen, van de jaren 1420 en volgende, om zich onder zijn gebied te stellen, wordt zonder uitzondering de vrijdom van tol, ook aan die stad, zoowel als aan hare Friesche bondgenooten toegezegd [1]. Deze on-

[1] Zie de Verdragen van 1420 en 1421 bij van Mieris, *Charterboek van Holland*, IV, 559, 572, 575. In dezen wordt bepaald, dat de Graaf al-

derhandelingen bleven echter, zooals men weet, zonder gevolg, doch het verdrag van 1422 tusschen de Friezen bewesten de Lauwers en die beoosten deze rivier en de Eems alsmede de stad Groningen onderling gesloten, houdt eveneens in, dat men over en weder vrij zal handelen en varen op den ouden tol [1]). Men leest op het jaar 1427, dat Ocko ten Broeke, een der voornaamste hoofdelingen in Oostfriesland, tolvrijheid aan de Groningers verleend heeft van de door hen te Aurich gekochte ossen en koeijen [2]). Misschien is hier die oude gewone tol bedoeld. In het 20jarig verbond tusschen de Ommelanden en eenige hoofdelingen van Oostfriesland van datzelfde jaar wordt desgelijks bepaald, dat elk vrij zou mogen trekken en reizen, zonder andere dan de wettige van ouds ingestelde en niet met geweld ingevoerde tollen te betalen [3]). Groningen was in dit verbond niet begrepen en daarom sloot zij zich naauwer aan de Ommelanden aan, door het bekende verbond van 1428, dat wel het *eerste* wordt geheeten, met het Westerkwartier, vervolgens in 1434 en 1436 ook met Fivelingo en Hunzingo ingegaan. Daarbij wist zij het uitsluitend handelsregt over de Ommelanden aan zich te bekomen

---

leen hebben zal den tol van alle goederen, die men uit het land voert, den 100sten penning van uitheemsche kooplieden, terwijl de onderzaten overal tolvrij zullen varen in hun en zijn land. In het verdrag van 1421 tusschen den graaf van Holland, de Oostfriesche hoofdelingen, de stad Groningen en de Ommelanden luidt het artikel omtrent den tol aldus bij van Mieris, IV, 597: „Item, so sullen alle coeplnden wt de voirgescreve Hertoge Johans landen van Hollant, ende van Zeelant altyt vry mogen varen, ende keren in, ende doir onser Ocko, Sijbets, ende der stat van Grueningen landen, ende oic in, ende doir den landen voirsz. by der Lauwers op ten ouden tol, sonder anders enigen tol, of anders ongelt te betalen, ende die oude tol en salmen oic nerghent verhogen, behoudelic in desen, dat die ghemeen ondersaten Hertoge Johans voirsz. in sinen landen van Oestergo, ende Westergo, ende anderen sinen landen an die Westzide der Lauwers in Vrieslant, ende des gelijcs die ghemeen ondersaten Ocko, Sijbets, ende der stat van Grueningen, ende der landen voirsz. van bij Oestzide der Lauwers toter Weser toe, die een onder anderen, ende elc in des anderen heerlicheden van ons, te water ende te lande, mit horen goeden, ende comanscepen veylich sullen mogen comen, merren, ende keren, copen, ende vercopen sonder daer in des anderen landen voirgenoemt enich tol, of onghelt te gheven in eniger manieren."

[1]) Van Mieris, IV, 618.

[2]) Westendorp, *Jaarb.* II, 423.

[3]) Van Idsinga, *Staatsrecht*, II, 347, Westendorp, a. w. II, 430.

tegen het beding van vrijen handel met de Oostfriezen bestaande. Op het jaar 1430 worden althans de eerste sporen gevonden van de eischen van Groningen nopens het stapelregt, daarin bestaande, dat de voornaamste voortbrengselen der Ommelanden in die stad eerst moesten worden ter markt gebragt, zoodanige niet uitgevoerd mogten worden en geene vreemdelingen alhier handel mogten drijven. Het was ook omstreeks dien tijd, te weten in 1431, dat de Hamburgers Emden innamen, verstoord op haren hoofdeling Imel Abdena, omdat deze in plaats van den handel en de vaart op de Eems te beschermen tegen de vrijbuiters, dezen integendeel begunstigde en zelfs in de haven te Emden toeliet. Zoo werden de Hamburgers ook meester van den tol aldaar en den Eemsstroom zelven, en het is nu onder hunne heerschappij dat wij van de twisten over het stapelregt vooral tusschen hen en de Groningers voor het eerst vernemen. Want even als te Groningen, zoo had men het tolregt te Emden zelf niet alleen langzamerhand, maar ook tot stapelregt uitgebreid. Was de oude Rijkstol eerst gering geweest en had die bloot gediend tot onderhoud van de haven, er zal met toeneming van den handel meer geëischt en vereischt zijn. De hoofdeling Hisko, vader van Imel, had alzoo in 1412 een accijns op onderscheidene daar aangevoerd wordende koopwaren ingevoerd [1]; en men wil dan ook wel van hem den oorsprong van het Emder stapelregt afleiden, maar men leert het bestaan daarvan eerst met zekerheid later kennen. Ongemerkt zal het tolregt zich hier ook, even als te Groningen en elders tot stapelregt, dat hiermede even als met het marktregt naauw zamenhong, ontwikkeld hebben, zoodat men den eersten aanvang daarvan niet wél kan aanwijzen [2]). De Hamburgers nu lieten niet

---

[1]) E. Beninga, *Hist van Oostfriesl.* in A. Matthaei *vet. aevi Anal.* IV, 179. Beninga geeft de lijst van koopwaren op, waarop toen eerst accijns gelegd zou zijn en bevestigd door den regerenden keizer, krachtens vorige privilegiën door koning Karel Martel en keizer Karel den Groote verleend. — Hebben wij reeds onzen twijfel geuit omtrent deze privilegiën (II, 191), van die bevestiging brengt hij ook geen bewijs bij.

[2]) In de oude Friesche wetten, of liever in eene aanteekening daarop, vindt men vermeld, dat doordien de vanen van Stavoren en Jever op de muren van Rome waren geplant geworden bij hare verovering door de Friezen onder koning Karel, deze hen met het voorregt had begunstigd (even als met meer anderen), dat die plaatsen de eenige stapel- en muntplaatsen van Friesland zouden zijn. Von Richthofen, *Fries. Rechtsq.* S. 410. De

na handel te drijven met de Ommelanden, waartoe de magtige hoofdelingen te Farmsum en Termunten de hand leenden, die dit vergrijp tegen Groningen dan ook geducht moesten boeten [1]). In het tweejarig bestand tusschen de Hamburgers, Groningers, Oostfriezen en Ommelanders in 1434 door zoenslieden opgemaakt, werd bepaald, dat in dien tusschentijd Groningen en hare helpers zich niets zouden onderwinden aan gene zijde der Eems, ten ware dat iemand hunne kooplieden, burgers of inwoners overlast deed zonder regt; even als de Hamburgers en Emders en hunne helpers zich geen dingtale zouden onderwinden aan deze zijde der Eems. De kooplieden zouden onderling vrij en veilig met elkander mogen reizen en te lande en op zee hunne goederen onverhinderd vervoeren [2]). Men beproefde wel, na omkomst van dit bestand, tot een vasten vrede te komen, maar te vergeefs, en de krijg tusschen de Hamburgers en de Groningers op de Eems duurde voort en maakte dezen stroom onveilig, totdat

---

Haan Hettema, *het Fivelingöer en Oldampster Landr.* bl. 132. Het is moeijelijk, zelfs te gissen, in hoe verre dit ook op eenigen grond steunt en reeds van stapelregt tijdens Karel den Groote sprake kan zijn. Hoe dit zij, dat van Emden is diensvolgens niet van die oudheid en wettigheid aan te nemen.

[1]) Zie o. a. Westendorp, II, 465; Diest Lorgion, *Geschiedk. beschrijv. der stad Groningen*, I, 181 en vv.

[2]) De inhoud van dit verbond en wel het eerste gedeelte wordt verschillend en onjuist opgegeven naar Emmius, *Rer. Fris. Hist.* XXII, 335 die dat aldus uitdrukt: „interea Groningani abstinerent locis et negotiis cisamasanis." Westendorp, *Jaarb.* II, 469, en anderen nemen dit zoo als of er stond, dat in dien tusschentijd de Groningers zich van *den handel* in en op overeemsche plaatsen zouden moeten onthouden. Lorgion (a. w. I, 184) merkt te regt op, dat dit in strijd is met het bepaalde omtrent het openstaan van den handel en het onderling verkeer aan weerszijden en vertolkt dan ook beter de woorden van Emmius aldus „dat die van Groningen zich niet zouden mogen mengen in de zaken van Oostfriesland;" zoo ook de schrijver van den *Teg. St. v. Stad en Lande*, I, 154, dat men beloofde „sig onderling met elkanders zaaken niet te bemoeijen;" maar toch niet geheel overeenkomstig met de woorden zelve van het verdrag, die volgens het oorspronkelijke op het Gron. Arch. *Reg.* I, bl. 84, aldus luiden: „so scholen de van Groninghen ende ere hulpere nen onderwind hebben an desser sijt der Eemse ten en were dat yumment eren Copman, borgers ende inwoners overlast dede sunder recht," en vervolgens: „Voirt meer soo en scholen wij noch de van Embden ende onse medehulpere nene dinctale sich onderwinden aen gennen sijdt der Eemse." Het zal zien op geregtelijke vervolgingen over en weer.

in 1437 hieraan een einde kwam door beleid van Edzard Cirksena, na overwinning van Focko Ukena en zijne aanhangers den magtigsten hoofdeling van Oostfriesland. Toen werd o. a. bepaald, dat die van Groningen vrij en onbemoeid door de Hamburgers zouden blijven in hunne hense en handelsregten die zij van ouds al jaren her genoten hadden, en dat de koopman aan beide zijden vrij zou mogen varen en handelen te water en te lande, zonder eenig nieuw ongeld, dan alleen de oude tollen en geregtigheden toe te laten [1]).

Een inbreuk van den kant van Emden op het Groninger stapelregt deed het pas gesmoorde vuur weder aanwakkeren. Een koopman namelijk uit die stad had in de Ommelanden granen gekocht en geladen, om ze uit te voeren, zonder te voldoen aan het stapelregt van Groningen. De olderman aldaar nam daarom het vaartuig in beslag, en dit werd ten behoeve dier stad verbeurd verklaard. De schipper wendde zich daarover tot den Hamburgschen bevelhebber in Emden en deze schreef aan den Raad van Groningen, hoe die schipper zich beklaagde, dat de Groningers in vollen vrede, terwijl handel en scheepvaart overal openstonden, hem schip en lading hadden afgenomen. Hij verzocht, dat men, om zijnentwil, den koopman, die tegen het bevel van den raad granen in de Ommelanden had op-

---

[1]) Deze bepalingen luiden in het oorspronkelijke, op het Gron. Arch. *Reg.* I, bl. 90, aanwezige verdrag aldus: „ende darup scholen de van Gronynghe vmme alsodane schelinghe vnde twidracht alse se alduslanghe mit malkanderen gehad hebben in vrigheid der hense alse se oldinghes vor mannighen jaren gewest sind bliuen van der van Hamborgh wegen. Vort mer so schal de kopman van beyden sijden vrig ende velich tho watere vnde lande wanderen, varen, keren vnde vorkeren, ane alle gheverde, vnde den scholen se van beyden siden na alleren vormoghe vorderen, beschutten vnde beschermen, sonder jenigherleie nye unghelt darup to makende, men dat bi olden tolen ende rechticheiden tolatende" enz. Emmius (a. w. p. 342) zegt, dat bij dit verbond het stapelregt in de Ommelanden aan de Groningers is toegekend geworden en aan de Hamburgers de vrije vaart op de Eems. Dit laatste is althans mis. En zoo hebben toch de latere schrijvers hem hierin meestal nagevolgd. Zie *Teg. Staat* I, 156, schoon zich beroepende op het verbond in het stads Archief; Westendorp, *Jaarb.* II, 489, die echter het eerste opvat van de Landswarf en het laatste verbetert door aan beide partijen de vrije vaart op de Eems toe te zeggen; Lorgion, a. w. I, 186. Zoo zegt ook Klopp, *Gesch. Ostfr.* S. 215, onjuist dat toen den Hamburgers het vrije gebruik van de Eems verzekerd is.

gekocht, om deze uit het land te voeren, zonder ze eerst in de stad te koop te bieden, vergiffenis zou schenken en het verbeurd verklaarde terug geven, ten einde nieuwe onlusten voor te komen, te meer daar door zijne lieden drie of viermaal zoo veel aan granen was ingevoerd en over Appingadam naar Groningen vervoerd geworden. — Zijn verzoek vond echter geen ingang, daar de Groningers vreesden, dat elke toegevendheid ligt nadeelig voor hunne regten konde zijn. Daarentegen overrompelde de aanvoerder van een Hamburger schip, waarmede hij tegen de zeeroovers moest waken, het eiland Rottum en roofde er de goederen van Groninger koopheden en hunne bondgenooten. Dit eiland moet dus toen tot een soort van stapelplaats gediend hebben. Omgekeerd namen de Groningers nu, in 1438, voor goed het kasteel van de Houwerda's te Termunten in, dat nog steeds Hamburger bezetting had behouden en aan den handel der Groningers veel schade en nadeel toebragt. Hetzelfde lot wedervoer de burgt der Gockinga's te Zuidbroek — en zoo kwam en bleef het Oldambt aan de stad Groningen. De Hamburgers waren intusschen ook met de Hollanders in oorlog geraakt ook wegens handelsbelangen en hiertoe aangestookt door eenige Oostfriesche verbannen hoofdelingen. Bij eene mislukte overrompeling door eene Hollandsche scheepsmagt van het versterkte Larrelt nabij Emden waren vele lieden en schepen daarvan gevangen gemaakt. In een daarvan bevond zich ook een kanon, dat aan twee Groninger ingezetenen behoorde en door dezen aan genen was geleend. Om schadevergoeding te bekomen, noodzaakten deze Groningers, met behulp der stedelijke regering, een burger van Emden, die zich te Groningen om handelszaken ophield, als borg in de stad te blijven. Daar kwam nog bij, dat de Hamburger bevelhebber van Emden een Emder koopman, die in gemeenschap met een Groninger een schip had bevracht en zonder voldoening van den tol de stad Emden des nachts was voorbij gevaren, in de gevangenis had doen zetten en het schip met de lading openlijk verkoopen. Er wordt daarbij gezegd, dat dit geschied was tegen de gewoonte in en het uitdrukkelijk verbod, door den Emder bevelhebber onlangs openlijk en nadrukkelijk uitgevaardigd, tot bevestiging van het bestaande regt. De Groninger regering beklaagde zich over het een en ander bij dien bevelhebber en eischte het stuk geschut en schip van hunne burgers terug. Maar deze schreef scherp wederom. Omtrent de zaak van het

schip verklaarde hij, dat de eisch van den raad onregtvaardig was, en dat hij zich daaromtrent gaarne wilde onderwerpen aan de uitspraak van bekwame lieden en aan een wettig oordeel; want dat de aanvoerder van het schip regtmatig gestraft was, omdat hij, door heimelijk voorbij te varen en geen tol te betalen, het havenregt geschonden en de uitgevaardigde wet veracht had enz., zijn brief eindigende met de bede, dat de raad zijne woorden niet verkeerd mogt opvatten, en dat men in het beraadslagen liever de billijkheid, dan de begeerlijkheid zou volgen. — De Groningers, over dit schrijven vertoornd, beantwoordden het op een hoogen toon. Andere geschillen maakten de verwijdering nog grooter, en de oorlog scheen onvermijdelijk. Maar gelukkig gebruikten eenige bedachtzame en vaderlandlievende mannen hunnen invloed, om den krijg te voorkomen. Zij wezen de twistenden op het gevaar, waardoor zij allen van den kant van Holland werden bedreigd, inzonderheid nu de magtige Hertog van Bourgondie Graaf van Holland was en reeds genoegzaam had doen blijken, dat hij slechts op eene geschikte gelegenheid wachtte, om zijne heerschappij in Friesland te vestigen. Het was voornamelijk weder voornoemde Edzard van Greetzijl, die op de bewaring van den vrede en op eene verzoening aandrong, en die dan ook bewerkte, dat er, op den 28 Januarij 1439, eene bijeenkomst werd gehouden. In deze werd een wapenstilstand gesloten voor den tijd van zes maanden, gedurende welken op eene voor beide partijen geschikt gelegene plaats gevolmagtigden zouden bijeenkomen, om al de geschillen te onderzoeken en te vereffenen. Wat den handel betreft, werd bepaald, dat die in dien tusschentijd aan beide zijden naar ouder gewoonte zou mogen gedreven worden. In 't bijzonder zouden de Groningers en hunne onderzaten granen mogen koopen en vervoeren, onder voorwaarde echter, dat zij eerst de haven van Emden aandeden en aldaar den last tot verkoop aanboden, vóórdat zij dien verder vervoerden [1]) Van

---

[1]) Emmius, a. w. XXII, 342—345. Lorgion a. w. I, 187—193. Er is dit niet gering verschil bij deze beide en andere schrijvers in de opgaaf van de laatste bepaling, dat Emmius — en wel juist — die als algemeen neemt van alle koorn, desgelijks Westendorp, a. w. II, 494, en Klopp, a. w. S. 215; Lorgion daarentegen onjuist alleen van koorn in Oostfriesland gekocht; zoo ook *Teg. St. v. Stad en Lande*, I, 157, schoon zich ook weder beroepende op het stuk zelf in het Groninger Archief voor-

de vereffening der genoemde geschillen verneemt men echter verder niets, en het is te betwijfelen of de zaak van het Emder stapelregt tusschen partijen voor vast geregeld is.

Intusschen had dit jaar de afstand plaats door de Hamburgers van de stad Emden met hare regten, schoon eerst tijdelijk, aan meergenoemden Oostfrieschen hoofdeling Edzard Cirksena; en bevestigde de stad Groningen haar handelsregt in de Ommelanden door de vaststelling, dat niemand vervolgens daar koophandel zoude mogen drijven, tenzij hij burger te Groningen ware en er zijn buur- en gildregt hadde gewonnen [1]. Eerst onder en met Ulrich Cirksena, die zijn broeder Edzard opvolgde, hadden er weder oneenigheden en onderhandelingen plaats, ook den handel en de scheepvaart op de Eems betreffende, die echter telkens weder bijgelegd werden, zonder dat hierdoor, naar 't schijnt, verandering is gebragt in den stand van zaken, wat den tol en den stapel te Emden aangaat. Wij vermelden er daarom alleen van, dat in de overeenkomst van Groningen met Ulrich in 1444 onderling bepaald is, dat men uit geenerlei oorzaken den koophandel belemmeren, noch eenig ingezeten leed aandoen, geene kapers toelaten en zorgen zou, dat van geenerlei zijde elkander schade toegebragt werd [2]. Ulrich gaf in 1447 Emden

handen, *Reg.* I, bl. 93, No. 7. Geen dier S. geeft ook op, althans duidelijk genoeg, dat deze bepaling, even als het geheele bestand, slechts eene tijdelijke was. Tot bewijs van een en ander deelen wij de eigene woorden van die bepaling uit het oorspronkelijke mede: „Vurdemeer schol vnde mach de Copman an beyden sijden bijnnen dess. vorscreuen tyd varen, wanderen, keren vndo vorkeren na older sede vnde wonheyd vnde besundern moghen de van Gronynghe vnde ere vndersaten Schepe vthreden korne to ladende vnde to kopende. Men wes se also gheladen van korne hebben, das scholen se to Emeden mede in de hauene legghen, vnde darsulves den borgheren vnde anderen der van hamborgh vndersaten vorkopen wes me des behoeff heft." Daar het alzoo geene vaste maar slechts eene tijdelijke bepaling was, houdt geen steek de opmerking, welke Klopp hier bij maakt, namelijk, dat dit, zoover hij weet, de eerste maal is, dat het Stapelregt der stad Emden door eene andere stad in een openbaar stuk erkend is geworden, en dat dit op zijn minst zou aanduiden, dat de aanspraak op die erkenning lang vooraf moet zijn gegaan. Dat zegt te veel: immers eene tijdelijke overeenkomst sluit nog geene erkenning van eene zaak in, die nog nader moet beslist worden.

[1]) Zie het *Oldersmanboek*, door Mr. H. O. Feith, bl. 5. Westendorp, a. w. II. 497. Deze roept hierbij uit: „Dit was een sterke stap voorwaarts!" Ja, op den weg van volkomene uitsluiting van elken vreemdeling buiten allen handel in dit gewest.

[2]) Emmius, a. w. XXII, 357. Westendorp, a. w. II, 506.

weder aan de Hamburgers over. Met dezen nu hield de stad Groningen eene bijeenkomst te Appingadam in 1448, waarin al de verschillen tusschen de beide naijverige koopsteden werden bijgelegd en wederzijds de vrije handel en scheepvaart toegestaan [1]). Doch er rees al spoedig weder oneenigheid. De reden daartoe gaf het ophouden te Emden door de Hamburgers van een Groninger burger tegen zijn wil met zijn schip, dat koorn inhield. Zoo had die schipper het voorgedragen aan den raad van Groningen en deze zich daarover gewend aan de Hamburgers. Dezen antwoordden hierop eerst vrij zacht: dat zij niets hadden gedaan, dan de Groningers ook zouden hebben gedaan in dergelijk geval. Zij hadden, te weten, den schipper verzocht, wegens het groote gebrek dat er in Emden aan koorn heerschte, dat hij gelegenheid zou geven zijn koorn voor een billijken prijs te koopen, of althans drie dagen te blijven, totdat hunne schepen, die verwacht werden, uit naburig Westphalen, waren aangekomen; dat aan dit verzoek de schipper bereidwillig had voldaan, en zij verzochten dus, dat men hunne handelwijze niet euvel mogt opnemen, als op zich zelve toch zeer redelijk en voor hunnen toestand noodzakelijk, met aanbod wederkeerig ruimschoots van dienst te zullen zijn. De Groningers namen deze verontschuldiging niet aan, maar zonden hierop gezanten, om het verschil te vereffenen en andere beleedigingen hun aangedaan; doch zonder vrucht, daar van weerszijden nu een onverzoenlijke haat uit de woorden en daden zich openbaarde, zoodat beide partijen (zegt Emmius), hoe naauwer zij door geheime besluiten en verdragen verbonden waren geweest, thans des te meer verbitterd werden door de wederzijdsche beleedigingen [2]). Er bestond namelijk reeds lang spanning tusschen de Hamburgers en Ulrich Cirksena en andere Oostfriesche edelen en zij ontzagen daarom eerst de Groningers, uit vrees dat deze zich met Ulrich zouden vereenigen; maar intusschen versterking ontvangen hebbende, handelden zij vervolgens vijandig met oorlogschepen op de

---

[1]) Emmius, a. w. XXII, 364. Westendorp, II, 521. Daar wij dit zoo alleen uit Emmius vernemen is niet nader na te gaan, in hoe ver deze bepaling is op te vatten.

[2]) Onze eenige bron is hier ook Emmius, a. w. XXIV, 367; van dit voorgevallene op het jaar 1450 tusschen de Hamburgers en Groningers wordt zelfs bij geen ander schrijver, Groninger noch Oostfrieschen, iets gemeld.

wadden, stroomen en havens, tegen Ulrich en zijne aanhangers. Zoo brak er dan eindelijk een openbare oorlog tusschen hen uit, die echter eindigde met den wederafstand van Emden aan Ulrich in 1453, ook wel weder voor zekeren tijd, maar die afstand werd vervolgens duurzaam [1]). Ulrich wist verder tevens o. a. de regten, welke de nazaten van den vroegeren hoofdeling van Emden Imel Abdena nog niet hadden opgegeven, aan zich te verkrijgen, gelijk hij ook later zich verdroeg met den bisschop van Munster omtrent de aanspraak, welke deze kerkvoogd daarop oorspronkelijk had. Daarenboven werd hij in hetzelfde jaar tot Opperhoofdeling in Oostfriesland verkozen en in het volgende verheven tot erfelijk Graaf van dat land en alzoo ook beleend o. a. met den tol en accijns aldaar (*Bijdr.* II, 193).

Ulrich betoonde zich dan ook deze verheffing allezins waardig. Hij was het, die met Groningen een meer duurzamen vrede onderhield en in 1457 twee opmerkelijke verdragen sloot, vooral betreffende den handel en de scheepvaart op de Eems. Bij het eerste werd aan alle Groningers en Ommelanders toegestaan met hunne schepen van vijf boorden grootte (kleinere rivierschepen), even zoo als de Oostfriezen, de markten van Westphalen volgens ouder gewoonte te mogen bezoeken, doch dit aan de Hollanders, die geen ingeborenen waren, verboden. Bij het tweede, tevens met zijn neef en vriend Sibet van Dornum aangegaan, werd vergund aan alle ingezetenen van Stad en Lande vrijen handel in geheel Oostfriesland te mogen drijven, gelijk hunne eigene onderzaten, zonder eenige schatting of ongelden te betalen, mits dezelfde voorregten wederkeerig door de regering van Groningen en de Ommelanden aan de Oostfriezen in dit gewest werden toegezegd. Men zou dan gelijkelijk de Eems en alle stroomen in Westphalen en Saterland en de markten al-

---

[1]) Bij de overeenkomst daarvan werd door de Hamburgers o. a. voor altoos bedongen vrijheid van handel en wandel, zonder eenigerlei belasting of bezwaar; maar bij het later nader verdrag tusschen de Graven Edzard en Uko gebroeders en de Hamburgers in 1493 te Groningen gesloten, wegens de geheele volledige overdragt van de stad Emden enz. wordt dit met genoegzaam gelijke bewoordingen herhaald, doch met de bijvoeging: „Beholden doch der Stadt Emden öre Gerechtigheyd und frijheyd, so se na older zeede und Wonheit bij der von Hamborg Tyden betherto gehadt hebben" enz. Zie deze overeenkomsten bij Brenneisen, *Ost-fries. Historie*, T. I, L. III, p. 72, No. 26, § 2, en T. I, L. IV, p. 118, No. 20.

aldaar ongehinderd mogen bevaren en gebruiken [1]). Was dit verbond doorgegaan, dan zou het stelsel van monopolie voor beide naburige gewesten reeds toen opgeheven en vrije handel en verkeer onderling verzekerd zijn geweest. Maar ongelukkig had dit stelsel reeds te diepe wortelen geschoten en wel in het gildewezen te Groningen, om zoo in eens uitgerukt te kunnen worden. Doch hooren wij Emmius, die omtrent het aannemen en herroepen van dit laatste verbond de volgende bijzonderheden verhaalt. Door Ulrich en Sibet, naar 't schijnt, het eerst aangeboden, bragt de voorwaarde daaraan verknocht van vrijen handel in Stad en Lande den raad niet weinig in verlegenheid en weifeling, als zijnde geheel strijdig met de verbonden over den alleenhandel der stad met de Ommelanden gesloten en aandruischende tegen de voordeelen, daaruit voortvloeijende. Anderzijds lachte de geheel vrije han-

---

1) Beiden verbonden zijn voorhanden op het Groninger Archief in Vidimusbrieven van het jaar 1611, *Reg.* III, bl. 278, No. 15, 16, het laatste ook in het oorspronkelijke, *Reg.* I, bl. 130, No. 15, dit, door de stad Groningen en Ommelanden afgegeven, gedrukt bij Brenneisen, a. w. T. I, L. III, p. 80, No. 32, ook bij J. J. Harkenroht, *Oostfr. Oorspronk.* bl. 82; en dat door Ulrich en Sibet afgegeven met het eerste verbond van Ulrich met de stad in de Aanteek. van E. F. Harkenroht op E. Beninga, *Hist. van Oostfr.* in Matth. *Anal*, IV, 312, die alleen den inhoud van de beide verdragen kortelijk opgeeft en met elkander vermengt. De gelijkluidende woorden in beide stukken van dit laatste verdrag, waar het hier vooral op aankomt, zijn deze: „dat alle öre koop-Luiden, Borger, Inwooner ende Undersaten sullen en mogen öre koopenschup ende Neeringe suecken ende doen, in allen onsen Herrlicheiden ende Gebeeden, tho Water ende tho Lande, gelijck onses selves Undersaten, frij, velich, onbehindert, sunder aller Schattinge edder Ungeld, in den rechten Marckeden, ende buten Marckeden, van allen Guederen, wo de gelegen mogen wesen, inden ons, en allen onsen Undersaten alle die vorschr. Privilegien ende Puncten, in allen Maneeren als de vorgeschr. sind, in allen oeren Landen ende Wateren, de se mächtig sind, ende onder em gelegen, genieten mogen und geholden werden, so ons die besegelt sind; Als dat wij, ende die onse drie Eemse, en alle andere Rieviere und Water, in allen Hoecken, Ostwerts, Südwerst, Westwerst en Noordwerst sprütende in en uth, doer en wedder doer, up en neden in West-phaels, in Zegeedenland, up Zassmarckenden, en in alle anderen Steden, Oythe, Apc, en anderswaer die gelegen sind, daer men Marckede ende Kopenschup holdet, fry, velich, als vorschreven is, varen, en bruicken gelijck den oiren". Emmius (a. w. XXIV, 376), den hoofdinhoud van het laatste verdrag mededeelende, voegt achter de bepaling van *vrijdom van alle schatting en ongeld*, de woorden: „uitgezonderd alleen de veeschatting" (excepto solo vectigali pecuario), die er niet staan!

del en vaart op de Eems velen zeer toe en was het verbond daarom zeer gewenscht door de Ommelanden. En zoo, niet dan na lang beraad, stemde de raad er eindelijk in toe. Maar toen deze overeenkomst te Groningen bij het volk bekend werd, betoonden zich de gilden daarover zeer verbolgen. Zij achtten die tegen hun belang en eenmaal verworven regt gesloten. Door hunne hoofden aangevoerd liepen de leden te zamen op het St. Maartenskerkhof, waar toen eenige burgemeesters en raadsheeren vergaderd waren onder een lindeboom, zooals zij meermalen plagten te doen, omsingelden en drongen hen, om aan hun eisch, de vernietiging van het verbond, te zullen voldoen. Toen de geheele raad drie dagen daarna over dezen eisch beraadslaagde en aarzelde een besluit te nemen, verschenen de gilden zelfs gewapend voor het raadhuis en noodzaakten de regering door geweld, om zich plegtig te verbinden, dat verbond te herroepen, gelijk ook geschiedde [1]. In den verzegelden brief daarvan afgegeven, moest de raad belooven, dat voortaan nimmer granen of zaden, welke tusschen de Eems en de Lauwers waren gegroeid, zouden mogen worden uitgevoerd, en geene verandering in den stapel of accijns te maken noch eenige andere nieuwigheid, dan met toestemming der gezworene gemeente en der hovelingen van de gilden. Tevens bedong de gezworene gemeente, dat het haar, bij eene vergadering met den raad, vrij zou staan, zich af te zonderen, ten einde onderling te raadplegen [2]. En als gevolg hiervan waarschijnlijk, verdroegen raad en gezworene gemeente nog in het volgende jaar, dat voortaan niemand van de burgers, buren noch inwoners der stad over

---

[1]) Emmius is hier weder de eenige bron. Beninga zwijgt van deze gebeurtenis en vermeldt alleen, dat dit verbond is aangenomen; ja J. J. Harkenroht voegt er zelfs bij t. a. p., dat dat „verdrag nog op heden (1731) loflijk wordt onderhouden.” Er bestaat echter geene reden, om aan de waarheid van Emmius opgaaf te twijfelen, waarbij hij authentieke berigten schijnt voor zich gehad te hebben, te minder daar de herroeping door hetgene volgt bevestigd wordt. Dat het verbond echter later nog gediend heeft, blijkt uit den Vidimus daarvan in 1611, even als van andere stukken, het geschil, dat ons hier bezig houdt, betreffende. Hoe men zich echter van wege Emden heeft kunnen beroepen op dit verbond ten bewijze van haar stapelregt jegens Groningen, (zie *Bijl.* 5), weet ik niet met den inhoud te rijmen.

[2]) *Gron. Arch. Reg.*, *Iste vervolg*, bl. 28, No. 33 van 1457. *Teg. Staat*, I, 169. Westendorp, a. w. II, 557, Lorgion, a. w. I, 209.

de Eems mogt gaan reizen, om aldaar eenig goed te koopen, dat aldaar verboden was [1]). — Zoo zegepraalde de bekrompene geest van alleenhandel op nieuwere en betere inzigten; zoo werden de harde grondslagen gelegd van het Groningsche Gild-, Water- en Stapelregt, zooals dat tot aan onze eeuw heeft bestaan, en tevens van de magt der gilden, die zulk een voorname rol ook in de staatkundige geschiedenis van deze stad, in den strijd vooral van de autocratie met de democratie hebben gespeeld. In plaats nu van het vorige, slooten toch Ulrich en de stad in 1459 een ander eeuwig verbond, waarbij bepaald werd, dat de kooplieden wederzijds vrij mogten koopen, varen en verkeeren, als van ouds gebruikelijk was geweest en op den hierop staanden tol, en dat er ter vereffening van alle opkomende verschillen jaarlijks eene vriendschappelijke bijeenkomst zou gehouden worden [2]). Men kan dit verdrag houden voor eene bevestiging of hernieuwing van het eerste verdrag van 1457, voor zoo verre de stad betreft. Bleven de Ommelanden nu voortaan daarvan uitgesloten, zij behield haren vrijen handel en vaart op de Eems, zooals zij tot nog toe genoten had, alleen betalende de oude gebruikelijke tolgelden.

Zoo was er eenigen tijd rust in deze zaak, totdat de uitoefening van het handelsregt te Emden weder zoo drukkend schijnt geworden te zijn voor Groningen en andere plaatsen, dat men op middelen zon, om zich van dien last te bevrijden. De bisschop van Munster vooral was mede voortdurend daarover ontevreden, te meer, omdat hij zelf nog aanspraak meende te hebben op den tol en andere regten te Emden. Tusschen dezen bisschop en onze stad werd alzoo in 1483 het ontwerp gesmeed, om de Eems door een nieuw kanaal van Heede over Boertange en Vlagtwedde in de Westerwoldsche A af te leiden, ten einde daardoor onmiddellijk uit Munsterland in den Dollard en naar Groningen

---

[1]) *Oldermansboek*, bl. 6. Wij merken hierbij op, dat dit besluit wel is opgenomen in dat boek, maar niet het vorige; doch het verbod van koop en uitvoer van binnenlandsche granen wordt in andere bepalingen daarvan duidelijk genoeg aangenomen, zooals in den *koopmanseedt*, bl. 4 enz.

[2]) *Gron. Arch.* I, bl. 135, No. 6. Emmius, a. w. XXV, 384. *Teg. Staat*, I, 170, die echter van eerstgenoemde bepaling gewaagt, als alleen ten behoeve van de kooplieden der stad gemaakt. Westendorp, a. w. II, 562.

en omgekeerd te kunnen stevenen en handel te drijven, alsmede zoo den tol en stapel te Emden te ontgaan [1]). Dit laatste, het stapelregt, wordt ook als reden voor Groningen opgegeven bij dezen en genen Groningschen zoowel als Oostfrieschen schrijver [2]). Emmius echter en anderen op zijn voetspoor doen alleen als reden voorkomen het voordeel van den handel voor Groningen [3]). In het verdrag wordt ook wel geene andere vermeld, dan dat voordeel beiderzijds daaruit te trekken. Maar men kan niet verwachten, dat hier in een politiek stuk, zoodanige reden, als de ontduiking van tol enz., zou aangeduid zijn. Dat men te Emden dit wel voor de hoofdreden van het plan hield, blijkt daaruit, dat dit plan later door Emden aan Groningen is voorgehouden geworden, als bewijs, dat zij, zoowel als Munsterland, aan haar stapelregt is onderworpen geweest (*Bijl.* 5). Maar dit mag werkelijk van den kant van den bisschop van Munster eene reden en wel hoofdreden en deze daarom de eerste aanlegger van dit plan en werk geweest zijn, zooals algemeen aangegeven wordt, voor de stad kan de ontwijking van de tollen en andere regtstreeksche handelsvoordeelen daaruit te trekken genoeg geweest zijn, om daaraan de hand te leenen. Hoe dit zij — want met volkomen zekerheid is dit niet uit te maken — men begon inderdaad met ijver de handen aan het werk te slaan, maar de voor dien tijd onoverkomelijke hinderpalen, welke de grond opleverde, en de bezwaren in 't vervolg te duchten, verijdelden de uitvoering daarvan. „De Eemse toe graven bleef een verlooren cost", zooals S. Beninga zich daarover uitdrukt en zeer ontevreden betoont [4]). Er worden nog sporen

---

[1]) Dit verdrag is voorhanden op het *Groninger Arch. Reg.* I, bl. 215, No. 15 van 1483. Wij laten den hoofdinhoud daarvan volgen in *Bijl.* 8.

[2]) B. Alting, *de pilaaren ende Peerlen van Groningen*, 1750, bl. 49, noemt op: 1⁰. handelsbelang en 2⁰. bevrijding van de Emder tollen en derzelver aankleve. Klopp, a. w. S. 248, spreekt meer uitdrukkelijk en alleen zelfs van het stapelregt.

[3]) Emmius, a. w. XXVIII, 442. *Teg. Staat*, I, 187. Westendorp, a. w. II, 637. Lorgion, a. w. I, 312.

[4]) *Chron.* bl. 3, (Brouër. v. Nidek, *Anal.*) Men weet dat deze uitdrukking *verloren kost* of *kostverloren* eene bijzondere uitdrukking is voor zulke begonnen maar gestaakte werken en aan vele plaatsen daarvan eigen. Dezelfde S. meldt ook nog, dat Groningen bij den wederafstand van haar regt op Westerwolde enz. aan den Bisschop van Munster hem de 60 vaten boter kwijt gescholden heeft, die zij hem tot hulp gegeven had om de nieuwe Eems te graven. Verg. *Bijl.* 5.

van het begonnen kanaal gevonden bij het huis de *Stobbe*, omtrent een half uur aan deze zijde van de Boertanger Schans [1]). En na het mislukken van dit plan, dat in het begin der 18de eeuw nog, zelfs herhaaldelijk, is hervat, maar even vruchteloos [2]), verdroeg zich de bisschop van Munster met den toen regerenden graaf van Oostfriesland Edzard en de stad Emden in het jaar 1497 over het tol- en stapelregt aldaar en omtrent zijne aanspraken op deze en andere regten in dat gewest. Edzard betoonde zich bereid voor den afstand van zijne vorderingen den bisschop 10,000 Rijnsche guldens te betalen; de bisschop erkende van zijnen kant het Emder stapelregt, zoodat een schip uit Munsterland bij de op- en nedervaart voorbij Emden drie dagen lang aldaar moest aanleggen en zijne koopwaren te veil bieden, in de beide jaarmarkten gedurende acht dagen, zoolang namelijk die markten duurden. Voorts werd tenzelfde jare ook nog een nader vergelijk getroffen over de tollen enz. in beide landen te betalen [3]).

Zoo oefende men toen te Emden niet alleen het tolregt, maar ook werkelijk het stapelregt uit en wel krachtens de bevestiging daarvan den 4 November 1494 door een privilegiebrief van keizer Maximiliaan aan de stad Emden gegeven [4]). Men leert dan ook nu uit deze en gene bescheiden

---

[1]) Zie de *Plaats. Beschrijv. van Westwoldingerland* enz. door J. de Rhoer in de werken van het Gron. Genoots. *P. E. J. P.* D. IV, St. 2, bl. 240. Westendorp, a. w. II, 638.

[2]) Zie de Stadsresolutien, 13 April en 31 Aug. 1701, 17 Mei en 3 Junij 1709, 20 Oct. 1713, 25 Jan. 1714; 11 Oct. 1737; ook nog andere stukken dienaangaande op het Gron. Arch. *Reg.* V, bl. 158, No. 155.

[3]) Zie Wiardi, *Ostfr. Gesch.* II, 150, Klopp, a. w. S. 258, en het verdrag over het stapelregt o. a. bij Brenneisen, a. w. T. I, L. IV, p. 124, No. 25, en dat over de tollen p. 125, No. 26. In een verdrag van 1572, ook bij Brenneisen, a. w. T. I, L. V, p. 255, No. 60, is dit een ander met eenige verandering herhaald en de strijd die er nog met den bisschop van Munster bestond over het stapelregt te Emden bijgelegd.

[4]) Deze brief is op het Groninger Archief in afschrift, *Reg*, I, bl. 252, No. 25, en *Reg.* V, bl. 136, No. 36, en gedrukt bij Brenneisen, a. w. T. I, L. V, p. 204, No. 37; een uittreksel daarvan in de Dissertatie van Mr. H. O. Feith, *de Gildis Groninganis*, 1838, p. 22. Wat Emden vroeg en verkreeg is in deze woorden vervat: Wie ab Menschen Gedächtniss, herkommen und gehalten, dass alle Schiffe, so auff dem Wasser, die Embs genannt, auf oder nieder beij der genannten Stadt geführet, daselbst niedergeleget, und fürter nach alter Gewohnheit damit gefahren und gehandelt, auch zu Zeiten die grossen Schiffe, die auf der See ge-

nader dat regt kennen, hetwelk ook gemeenlijk vervolgens het *regt der voorbijvaart* of *niederlage* genoemd is geworden. Het bestond daarin, dat alle schepen, welke de Eems op of neder voorbij Emden voeren, bij deze stad moesten aanleggen, de haven inloopen, daar drie dagen verwijlen en hunne waren te koop bieden. Hierna konden zij met hetgene niet verkocht was, na betaling van den tol daarvoor, verder varen. Groote of zeeschepen, die wegens storm de haven moesten binnenloopen, konden volstaan met de betaling van het gewone havengeld tot onderhoud daarvan. Zooals Emden het voordraagt in den privilegiebrief, had zij reeds lang dat regt uitgeoefend, maar berustte het alleen op gewoonte; van een vroeger voorregt, zooals men wel voorgeeft, wordt niets gezegd en het was dus eene bevestiging van eene aangenomene gewoonte (usurpatie), geen oud regt, zooals het tolregt, en eerder als eene uitbreiding dan als eene aankleve daarvan te beschouwen. Doch hoe dit zij, het werd nu bevestigd door den keizer, maar toch met voorbehoud van zijne en des rijks regten en die van anderen. En opgemerkt dient hierbij, dat even vóór den privilegiebrief van Emden, namelijk den 24 Mei 1494, diezelfde keizer al de privilegien van Groningen bevestigd heeft [1]).

braucht, wenn die mit mercklich Ungestüm des Sees begriffen, um mehrer Sicherheit willen, in die Behabung der genannten Stadt Emden gelegt, daselbst geanckert, und eine Zeitlang, um ein ziemlich Geld, damit sie den Tamm oder Teich beij derselben Stadt bauen und in wesen behalten, nach alter Gewohnheit enthalten, dieselben aber nit schuldig seijn beij ihnen niederzulegen, und solches alles, ohne Männigliches Wiedersprechen, noch dermassen geübt und gebraucht werde, und Uns darauf demühtiglichen angeruffen und gebehten, dass Wir ihnen solch ihr alt Herkommen, Ubung, Gebrauch und Gewohnheit zu confirmiren und zu bestäten gnädiglich geruheten." Dit deed en gebood de keizer op eene boete van 50 mark gouds, met deze clausule: „Doch Uns und dem Reiche an Unseren und sonst männiglich an seinen Rechten unvorgreiffentlich und unschädlich." Brenneisen voegt er bij, dat dit met graaf Edzard's goedkeuring en medewerking geschied is. Dit kan zijn, schoon in den brief daarvan niets voorkomt. Bekend is het, dat de Graven van Oostfriesland ook wel getracht hebben het regt van voorbijvaart, zoowel als het tolregt, voor zich te handhaven tegen Emden, en dit ook tot niet geringe oneenigheid tusschen beiden aanleiding heeft gegeven, waarin Emden echter gezegevierd heeft.

[1]) Volgens brief daarvan voorhanden op het Gron. Archief, *Reg.* I, bl. 252, No. 25.

Als nu dat voorbehoud voor geene ijdele clausule is te houden, dan mag hier de vraag opgeworpen worden, of dat Emder privilegie wel van toepassing was op Groningen? Tot nog toe leerde ons de geschiedenis niet, althans niet met zekerheid, dat onze stad aan het Emder stapelregt onderworpen was. Het laatste toen nog wel geldende verdrag met graaf Ulrich van 1459 houdt alleen in de betaling van den ouden gebruikelijken tol. Men verneemt dan ook niets stelligs van de uitvoering van het Emder stapelregt jegens Groningen onder de verdere regering van Edzard over Oostfriesland, tot 1528, terwijl hij ook een tijdlang, van 1506—1515, Heer van Groningen en Ommelanden was en als zoodanig de voorregten van de stad bevestigde, ook haar stapelregt; alleen bedong hij dat regt ook voor Appingadam in granen. Hij was een vriend van vrijen handel en begunstigde daarom ook de Ommelanden, zoo veel mogelijk, tegen Groningen. En hier kan ook wel alleen sprake zijn van het tijdvak, waarin Edzard Heer van Groningen was; want vóór alsmede na dien tijd zal de strijd met hem haar wel geen handel op de Eems toegelaten hebben. Er is nu later wel van wege Emden aangevoerd geworden, dat de burgemeester van Groningen Coert Coenders graaf Edzard destijds verzocht heeft vrijen afvoer van een aantal voeders wijn de Eems af voorbij Emden, omdat men toen niet veilig door Koevorden konde reizen, en dat hem dit vergund was (*Bijl.* 5). Maar tegen dit eenige geval, dat men bijbrengt, staat over de uitdrukkelijke op geregtelijke getuigenissen steunende verklaring van Groningen, in haar klaagschrift van 1544 (*Bijl.* 4) afgelegd, dat zij vóór en in den tijd van Edzard volle vrijheid in de Eemsvaart genoten heeft, uitgenomen den ouden gebruikelijken tol. En misschien slaat dan hierop ook wel de vergunning door Edzard aan voornoemden burgemeester verleend. Want dat de stad geheelen vrijdom, ook van dezen tol zou hebben bezeten, zooals later in 1559 hare syndicus Abring heeft getracht te betoogen (*Bijl.* 7), is niet aannemelijk, als strijdig met hare eigene zoo even vermelde erkentenis en met de geschiedenis.

Eerst werd de twist daarover weder levendig onder de regering van graaf Enno II over Oostfriesland en die van den hertog van Gelder over Groningen en Ommelanden. De eerste aanleiding schijnt daartoe gegeven te hebben de klagte van eenige Groninger burgers, die in 1529 met nieuwe schepen uit Westphalen met hout geladen de haven van

Emden waren binnengeloopen, maar de lading niet hebbende verkocht, waren vrijgelaten voor eene zekere vereering ten behoeve van de stad nog boven de gewone tollen te geven. Wij vernemen dit uit een antwoord van de regering van Emden in het jaar 1531 op een schrijven van die van Groningen daarover. Burgemeesteren en raad van Emden zeggen daarin nog, dat zij meenden hiermede wèl gedaan en een gunst bewezen te hebben aan die burgers; doch zoo dit den raad van Groningen niet aanstond, zouden zij voortaan zich strikt houden aan haar regt, waarmede Emden al voor 150 jaren door den keizer begiftigd zoude zijn geweest [1]). Op welken privilegiebrief de raad van Emden hier zinspeelt en zich beroept, weten wij niet. De geschiedenis kent geen ander, dan dien van 1494, en geen stapelregt of regt van voorbijvaart al in de 14de eeuw, daar eerst in de volgende de Hamburgers daarmede zullen begonnen zijn, zooals wij gezien hebben. Er zal hier ook weder verwarring van dat regt met het oude tolregt heerschen. Hoe dit zij, het was te verwachten, dat het met de toenemende magt van Emden niet bij die bedreiging zou blijven. Graaf Enno, te weten, droeg in 1539 aan haar over de pligt om voor de veilige vaart van de Eems te zorgen en daarvoor met den tol ook het regt om het tonnen- en bakengeld van de schepen te heffen [2]). De eindbeslissing echter in zaken, welke de voorbijvaart en den stroom en de haven meer betroffen, was en bleef bij den grafelijken ambtman op den burg te Emden. Althans zoo werd dit in de politieverordening van gravin Anna van 1545 vastgesteld [3]). Hierdoor en door de verhooging van den tol op de ossen en andere koopwaren werden de kosten der schippers en kooplieden verhoogd, niettegenstaande nog in het vergelijk tusschen den hertog van Gelder, ook als Heer van Groningen en Ommelanden, met graaf Enno van 1535 tusschen de onderzaten van beiden vrije handel op gewonen tol- en weggeld was bepaald [4]). Groningen bragt hare klagten daarover in bij de koninginne Maria, gouvernante der Nederlanden van wege keizer Karel V, die intusschen den

---

[1]) Die brief is op het Gron. Archief, *Reg.* I, bl. 382, No. 9 en in *Bijlage* 1 medegedeeld, als de eerste van dien aard, die hier in aanmerking komt. Het wordt zelfs van de zijde van Groningen voorgesteld, alsof hiermede voor het eerst de twist begonnen is. *Bijl.* 2, 5, 7.

[2]) Klopp, a. w. s. 449. [3]) Brenneisen a. w.T. II, 200.

[4]) Zie dit vergelijk bij Brenneisen, a. w. T. I, L. V. p. 174.

hertog van Gelder ook in het bestuur over dit gewest was opgevolgd. De gouvernante schreef daarop den 11 Maart 1542 wel een scherpen brief aan de gravin Anna van Oostfriesland en herhaalde dien, op aanhouden van Groningen, ook aan haren zwager graaf Johan van Oostfriesland, voormonder van hare zonen de jonge graven, in 1543 en 1544 meermalen, maar te vergeefs [1]), zoodat de stad zich op nieuw en het sterkst daarover bij haar beklaagde zoo bij een uitvoerig bezwaarschrift aan haar den 9 Junij 1544 overgegeven [2]), als in persoon tijdens haar bezoek ook van deze stad op hare rondreis door de Nederlanden ter bevordering der gevraagde beden in 1545 [3]). Zij beproefde toen ook nog de zaak in der minne te schikken en zond den luitenant der hoofdmannen kamer te Groningen, Marten van Naarden, naar Emden, om het geschil bij te leggen, of bijaldien dit niet gelukte, aan te dringen op eene bijeenkomst te Brussel met aanbod harer bemiddeling. Het eerste gelukte niet, maar het laatste nam de gravin aan, nadat er nog vooraf te Oosterwierum in het Johannieter klooster een gesprek gehouden was tusschen hare afgevaardigden en Marten van Naarden en den abt van Aduard van deze zijde, dat even vruchteloos afliep. Men handelde dus te Brussel. Doch toen de Emder gemagtigden te sterk stonden op hun bezitregt en de bul van Maximiliaan, nam Maria, gebeten, gelijk

---

[1]) Zie den brief van den 11 Maart 1542 in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 25, alsmede anderen van 1543 en 1544 onder de stukken betreffende het regt van voorbijvaart van 1542—1559, ald. II, bl. 165, No. 83, op het jaar 1559.

[2]) Zie dit bezwaarschrift uit de stukken voorn. in het Gron. Arch. hierachter in *Bijl.* 2 medegedeeld, zonder de hierbij behoorende getuigenissen, afgelegd voor stadhouder en hoofdmannen van Groningen, over het vorderen van tol te Emden van ossen enz. van den 2 en 20 Mei 1544, ook in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 33, No. 1.

[3]) Hoe wèl de gouvernante hier, gelijk overal, ontvangen werd, is ons uit het omstandig verhaal van hare reis, in deze *Bijdr.* II, bl. 207, medegedeeld, bekend. Behalve de gevraagde bede ontving zij hier gelijk elders vele geschenken, o. a. ook een gouden kop gevuld met geld. Men heeft het laten voorkomen, als of dit geschenk vooral zou gediend hebben om haar tegen de Emders te winnen. Zoo *Teg. Staat*, I, 367, en Klopp, a. w. s. 440. E. Beninga, a. w. bl. 718, en Emmius, a. w. LIX, 928, zwijgen er van, en misschien teregt. Want is dat geschenk niet bloot aan te merken als een blijk van hulde, het mag niet anders dan in 't algemeen er toe mede gestrekt hebben, om hare gunst te winnen.

men wil, buitendien op Emden als eene toenmalige wijkplaats van allen, die, der hervorming toegedaan, de roomsche kerk verlieten, deze gelegenheid waar, om de zaak te verzenden naar den keizer, welke zich thans in Brabant ophield. Maar de Emders bevreesd voor den nadeeligen invloed der landvoogdesse op het gemoed haar's broeders, beriepen zich daarvan op het rijkskamergerigt. Euvel nam de keizer deze stoutheid, zoodat hij de Emders niet alleen scherpelijk gelastte de Groningers niet te bezwaren met verhooging van tol- en andere lasten [1]), maar zelfs een plakkaat uitvaardigde, om van alle Oostfriesche schepen, komende in zijne Nederlanden, telkens af te vorderen dan 20sten penning der koopwaren en 25 gulden van den bodem [2]). Nog deed Emden wel pogingen daartegen en schreef de burgemeester en tevens drost aldaar Mr. Hendrik Grauwert een brief aan den luitenant Marten van Naarden, waarin hij hare regten zocht te verdedigen en de eischen van Groningen te wederleggen, met verzoek het zijne te doen, om deze stad tot andere gedachten te brengen en intusschen bij arrestatie van Oost-

---

[1]) Zie dezen brief van den 14 Febr. 1545, in het Gron. Arch., *Reg. Iste verv.* bl. 70, No. 30, in afschrift voorhanden, in *Bijl.* 3. Buitendien zijn er ter meergemelde plaats in het Gron. Arch. op het jaar 1559, No. 83, nog vele stukken van dit jaar over die zaak.

[2]) Zie dit plakkaat van den 21 Oct. 1545 in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 36, No. 7 (ook in een vidimus van 21 Junij 1611, *Reg.* III, bl. 283, No. 49), in *Bijl.* 4. Emmius (a. w. LIX, 929), zegt wel, dat dit bevelschrift vooreerst in de kanselarij liggen bleef, totdat bleek wat de gravin en de Emders zouden doen, zoodat er alleen een exemplaar daarvan aan de Groningers werd gegeven, om daarmede schrik te verwekken, ja, dat het met eenigen tijd opzettelijk is ingetrokken. Maar de schrijver van de *Tegenw. Staat* (t. a. pl.) merkt hierop aan, dat een exemplaar daarvan, ook toegezonden aan het hof van Friesland, bij Schwartzenberg, *Plakk.* III, 95, het tegendeel schijnt te bewijzen. Wij kunnen er bijvoegen, dat dit zeker blijkt uit den brief, op het Gron. Arch. *Reg. Iste verv.*, bl. 70, No. 35, van de landvoogdes aan de stad Groningen van den 21 Oct. 1545, waarin zij schrijft het plakkaat tegen Emden ook ter uitvoering gezonden te hebben aan de raden in Friesland en aan de schouten van Amsterdam en Waterland en waarbij zij generale plakkaatbrieven overzendt gerigt aan alle officieren; alsmede uit een latere aanschrijving van 16 Apr. 1548, omdat aan de eerste niet voldaan werd, aan Amsterdam en meer andere steden, onder de stukken in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 165, No. 83. Of het plakkaat evenwel uitgevoerd is geworden blijft nog twijfelachtig. Klopp, a. w. s. 450, ontkent dit even als van de volgende plakkaten.

friesche schepen en goederen die los te laten [1]). Doch dit hielp niet, en drie jaren later, in 1548, wist onze stad zelfs van den keizer te Augsburg, alwaar hij toen dien vermaarden rijksdag hield, op welken het Interim vastgesteld is, eene bulle, nog nadeeliger dan de vorige, tegen Emden te verwerven, als waarin meer nadrukkelijk den graven van Oostfriesland zoowel als der stad Emden de uitoefening der regten, welke zij zich ten aanzien van den tol en den stapel aangematigd hadden, bepaaldelijk jegens Groningen, op zware straffe verboden werd [2]). De keizer wilde echter, dat dit bevel niet terstond bekend gemaakt werde, maar liggen bleef, tot hij dit te kennen gaf. Hij begeerde namelijk af te wachten de gevolgen, die het Interim in Oostfriesland hebben mogt. Dit deed de zaak slepende houden, totdat men twee jaren later daarover weder te Appingedam bijeenkwam. Aldaar vertoonden nu die van Groningen de keizerlijke bul, maar van welke, als zonder verhoor der belanghebbenden verkregen, de Emders dadelijk beroep in stelden bij het rijk; en zoo werd ook deze bijeenkomst onder wederzijdsch misnoegen afgebroken [3]). Inmiddels zond men van hier een schip met boter geladen de Eems op met last aan den schipper om Emden niet aan te doen. Doch het schip werd nagezet en met den schipper Geert Hooft in de haven gebragt. Dit geschiedde op den 8 Aug. 1550. Ook nog

---

[1]) Zie dien brief van den 16 Nov. 1545 op het Gron. Arch. in afschrift, *Reg. Iste Verv.* bl. 70, No. 31, in *Bijl.* 5. Hij is belangrijk om de redenen, welke over en weer tegen en voor de twistzaak hierin worden aangevoerd. De schrijver van den brief, Mr. H. Grauwert, staat bekend als in zijn tijd een voornaam en zeer geacht persoon. Hij was eerst secretaris van graaf Edzard, vervolgens zijn ambtman, ook (de laatste) op het door hem gebouwde kasteel te Groningen en eindelijk drost en burgemeester te Emden. Zie over hem E. Beninga, a. w. bl. 486. Brenneisen, a. w. T. I. L. IV, p. 130 en L. V, p. 201.

[2]) Zie deze bul van 30 Junij 1548 in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 47, No. 7 (ook ald. in een vidimus van 29 Junij 1611), in *Bijl.* 6. Te gelijker tijd en misschien op het voorbeeld van Groningen, in 1547, had ook de stad Osnabrug wegens de voorbijvaart te Emden bezwaren gemaakt en de gravin Anna daarover afgevaardigden naar den keizer en de koningin te Brussel gezonden. E. Beninga, a. w. bl. 784. Meer verneemt men daarvan niet.

[3]) E. Beninga teekent aan, dat Dr. Abrinck, medicus d. i. syndicus en afgevaardigde van Groningen, dien wij vooral in deze zaak van wege haar werkzaam vinden, in deze bijeenkomst getuigd had, dit mandaat eerst den vorigen herfst van Brussel mede genomen te hebben.

andere schippers werden wegens schending van het regt van voorbijvaart te Emden aangehouden [1]. Dit deed de gemoederen hier en ginds nog meer verbitteren. Te Brussel nam men dit bedrijf der Emders ook zoo kwalijk, dat in 1550 het octrooi van 1545 hernieuwd en den Groningers vrijheid gegeven werd de bul van 1548 in al de Nederlanden ten uitvoer te brengen, met last aan de geregtshoven om daarin de behulpzame hand te bieden [2]. Deze invorderingsmiddelen stelde men hier ter stede ook metterdaad in het werk, door na het einde der gewone vrije jaarmarkt in de maand October eenige Emder kooplieden te gijzelen en hunne goederen in beslag te nemen. De regering van Groningen gelastte zelfs aan sommige van hare ingezetenen om de schulden en gelden, welke zij aan de ingezetenen van Oostfriesland en Emden schuldig waren, vooreerst niet uit te betalen [3]. Te vergeefs verzocht de gravin de loslating der gevangenen en zond zij gemagtigden herwaarts met dat verzoek of, zoo de gevangenen ergens van beschuldigd werden, dat zij aan de regtbank van het rijk, waaronder zij behoorden, zouden onderworpen worden. Deze gemagtigden keerden ook onverrigter zake terug. Men wilde de gevangenen niet loslaten, voordat de Groninger burgers te

[1] Dit blijkt uit de verklaring voor de hoofdmannen kamer afgelegd door twee schippers, den 13 Sept. 1550; adidem van twee andere schippers, den 14 Sept. 1550. *Gron. Arch. Reg.* II, bl. 55, No. 8 en 9. Hiervoor gaat ook nog verklaring door eenige schippers afgelegd voor dezelfde kamer, over de voorbijvaart voor Emden, van 2 Sept. 1550. Schipper G. Hooft verkreeg later schadevergoeding van de stad voor het verlies van zijn schip, volgens kwitantie van den 2 Julij 1551 daarvoor afgegeven. *Gron. Arch. Reg.* II, bl. 63, No. 7. Nog meer deze arrestatien betreffende vindt men daar in den bundel stukken van 1542—1559 op dit laatste jaar No. 83.

[2] Zie deze stukken, allen van 6 Oct. 1550, ook in het Gron. Archief: het vernieuwde octrooi *Reg.* II, bl. 56, No. 18 (ook in een vidimus van 25 Oct. 1550 en 29 Junij 1611); het octrooi om daaraan executie te mogen geven, *Reg.* II, bl. 57, No. 20 (ook in een afschrift van een vidimus van 29 Junij 1611); Keizerl. Majesteits executorialen op de aanhouding der Emder en Oostfriesche schepen en goederen, *Reg.* II, bl. 57, No. 24; commissie van keizer Karel V aan alle deurwaarders enz. *Reg.* II, bl. 56, No. 14. Hiertoe behoort ook nog het proces-verbaal der insinuatie te Lier en te Bergen, door den deurwaarder van Brabant, van het plakkaat van 6 Oct. 1550 aangaande de goederen van Emden gegeven, van 6 April 1551, in *Reg.* II, bl. 64, No. 18.

[3] Zie dit mandaat, van zaturd. na undecim mill. virg. 1550 in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 58, No. 27.

Emden ontslagen waren en de vaart op de Eems onbelemmerd gelaten werd [1]). Evenwel schijnen toch de gevangenen kort daarop ontslagen te zijn [2]). Men bleef overigens elkander nog niet vriendelijk behandelen. Dit blijkt uit het octrooi door keizer Karel nog aan de Groningers verleend in 1552, om als een contra-tol van de Overeemsche ossen en beesten te mogen nemen één schaap of drie blanken [3]). En dat men hier noch daar gerust heeft, blijkt verder uit de *Positien en Articulen* enz. opgesteld door den voormelden syndicus der stad Groningen Dr. H. Abringe (of Abrinck) tot in 1559, op last dier stad den 7 Junij 1557 hem verstrekt, om te dienen, zooals het heet, ter eeuwiger memorie van de volstrekt vrije voorbijvaart voorbij Emden, zelfs zonder eenigen tol, volgens getuigenissen van oude lieden in naburig Westphalen en andere regtsgronden hierbij verzameld [4]). Dit stuk is in drie exemplaren op het Groninger Archief aanwezig, een is het eigenhandige van den syndicus zelven, maar alle drie blijken nog in ontwerp vervat te zijn, en het mag betwijfeld worden of dit ontwerp zijn beslag heeft verkregen en bekrachtigd is geworden door den bevoegden regter. De vraag is ook zeer, of dit niet achterwege is gebleven ten gevolge van de gunstige beschikking, die er intusschen door den nieuwen keizer jegens de toenmalige graven van Oostfriesland plaats vond. In 1558 namelijk werden de drie zonen van

[1]) Resolutie van den raad van Groningen, van 20 Oct. 1550, in *Gron. Arch. Reg.* V, bl. 135, No. 17.

[2]) E. Beninga, a. w. bl. 801, zwijgt wel hiervan, maar Emmius, a. w. LX, 945, verzekert dit.

[3]) Zie dit octrooi in het Gron. Arch. *Reg.* II, bl. 64, No. 1.

[4]) Zie dit stuk, het laatste in meergenoemden bundel in het Gron. Arch. op het jaar 1559, No. 83. Er gaan nog vooraf meer andere stukken, van vorige jaren, betreffende de onderhandelingen te Brussel en te Appingedam en anderen, die wij onvermeld hebben gelaten. Het schijnt wel, dat al deze en gene voornoemde stukken, ook die niet meer in dezen bundel zich bevinden, maar blijken daaruit afgezonderd te zijn, toen bijeen verzameld zijn voor dit doel. Wij laten dit stuk van 1559 ook als *Bijl.* 7 volgen, om daaruit te zien, eensdeels, dat het nog maar een ontwerp is, anderdeels de gronden van Groningen tegen het Emder regt van voorbijvaart, doch met weglating van de afzonderlijke getuigenissen, die er bij gediend zouden hebben, den lastbrief aan Dr. Abring, den vergunbrief van den bisschop van Munster, om in zijn stift die getuigenissen in te winnen, zijn schrijven daarover aan den regter van Friesoite, allen van 1557, en andere stukken hiertoe behoord hebbende.

gravin Anna beleend met het graafschap van Oostfriesland door koning Ferdinand, opvolger van keizer Karel V. Behalve den gewonen inhoud, mag in den leenbrief toen ingelascht zijn de zinsnede over de Eems enz. als een onderhoorig deel van dat graafschap, zooals wij vroeger reeds opgemerkt hebben, maar wat ons thans aangaat, aan het slot komt een bijvoegsel voor aan de echtheid waarvan niet is te twijfelen, waarin van onwaarde verklaard worden zulke privilegien, welke door iemand zijner voorgangers verleend mogten zijn strijdig met den inhoud van den leenbrief [1]). Dit wordt vrij algemeen, door onze zoowel als Oostfriesche schrijvers opgevat, als doelende inzonderheid op den vrijdom van het Emder tol- en stapelregt aan de Groningers door den vorigen keizer gegeven. Zoo nemen het Beninga (a. w. bl. 833), Emmius (a. w. LX, 956), Brenneisen (t. a. p.), *Teg. Staat* (1, 369), Klopp (a. w. I, S. 450). Brenneisen voegt er bij, dat de opheffing daarvan op aanstaan van gravin Anna geschied is en voert tot bewijs aan haar schrijven aan de regering der stad Emden, waarin zij deze bekend maakt met die beleening, in 't bijzonder ook met die clausule, omdat die vooral ook haar aanging. Wiarda (a. w. III, S. 68) alleen zwijgt hierover en schijnt die clausule toe te passen op andere ten nadeele van het Oostfriesche huis bestaande politieke landsaangelegenheden, waarover Klopp vervolgens ook spreekt (a. w. II, 24). Feith, onze medewerker, is de eenige zoover wij weten, die heeft ontkend dat door die clausule de vrijdom van Groningen van het Emder stapelregt is opgeheven geworden [2]). Hij grond zich daarop, dat dit daarin niet uitdrukkelijk wordt vermeld. En dit is waar en het zou voorzeker alle onzekerheid weggenomen hebben, wanneer dit geschied ware. Maar men kan

---

[1]) Die slotwoorden luiden aldus: „Wollen und ordnen auch hiemit im Nahmen mehrhochgenannter Römischer Käyserl. Maj., und aus derselben Kaijserlicher Macht, Volkommenheit, da einige Privilegien, Brieff oder Begnädigung dieser Belehnung zugegen von Ihrer Käyserl. Majestät, Uns oder Unsern Vorfahren, Römischen Käysern und Königen ausbracht und erhalten, dass dieselbe von Unwürden, nichtig und krafftlos seyen sollen." Brenneisen, a. w. T. I, L. V, p. 243.

[2]) In zijne aangeh. *Dissertatio de Gildis*, p. 23. Lorgion (a. w. I, 395) zegt alleen, dat het geschil van Groningen met Oostfriesland over de vrije vaart op de Eems toen zonder vijandelijkheden geeindigd is, met verwijzing op voornoemden schrijver en anderen, zonder er bij te voegen hoe, ten gunste van Groningen of Emden?

daartegen ook aanvoeren, dat het algemeene het bijzondere insluit en dan de clausule zoowel op den vrijdom van Groningen als andere voormelde politieke aangelegenheden van toepassing kan geweest zijn, of zoo niet, dat dan juist die vrijdom hier had uitgezonderd moeten zijn. Hoe dit zij, Feith is buitendien van meening, dat de Groningers wel degelijk dien vrijdom hebben behouden en beroept zich daarbij op de uitspraak welke de stad nog in 1559 in regten daaromtrent zou gevorderd hebben. Maar die uitspraak, vervat in voormelde *Positien* enz., hangt blijkbaar met den Oostfrieschen leenbrief van 1558 niet te zamen; reeds vroeger, in 1557, is men begonnen dat stuk op touw te zetten, en het is zeer te betwijfelen, zooals wij reeds aanmerkten, dat dit is afgedaan geworden, zoodat de verklaringen, daarin vervat, als een regterlijk gewijsde kunnen beschouwd worden. Neen, veeleer is te denken, dat het zoo verre niet gekomen is en men van deze zijde de zaak heeft laten rusten, na en wegens die herroeping.

Hiermede komt de verdere geschiedenis ook geheel overeen. Men verneemt vervolgens van den twist zelven over het Emder tol- en stapelregt tusschen die stad en Groningen niets meer; wel dit, dat Emden in het bezit daarvan bevestigd is geworden, zonder eenige uitzonderingen zoo min als verzet dezerzijds; integendeel herhaalde blijken, dat Groningen zich daaraan op eene andere wijze zocht te onttrekken.

Bij het Delfzijlster vergelijk in de oneenigheden tusschen den graaf van Oostfriesland en de stad Emden door de staten-generaal der Nederlanden opgemaakt in 1595 is de stad Emden in al hare privilegien gehandhaafd, inzonderheid ook in het privilegie van de voorbijvaart; voorts werd er omtrent de tollen, accijnsen enz. bepaald, dat de oude regtmatige tollen en accijnsen zouden verblijven aan den graaf, de bijzondere der stad aan deze [1]). Er werd ten aanzien van ons land, gewest of stad, zoo min als eenig ander, iets bepaald of voorbehouden; evenmin in de latere vergelijken, het Haagsche van 1603 en het Oosterhuizische van 1611 [2]). Bij ons ingesteld onderzoek of er in het Archief te Emden ook nog

[1]) Zie dit vergelijk bij Brenneisen, a. w. T. II, p. 50.

[2]) Zie die beiden ook bij Brenneisen, T. II, p. 307 en 350. Opmerkelijk is wel, dat vele stukken, betreffende den twist over het regt van voorbijvaart, gevidimeerd zijn in dit jaar. Zij kunnen echter kwalijk gediend hebben tot het laatstgenoemde vergelijk, als zijnde die vidimusbrieven opgemaakt meestal in Junij, dus na het vaststellen van dat verge-

andere blijken voor of tegen den vrijdom van Groningen na 1558 te vinden zijn, is mij alleen opgegeven een viertal brieven uit den jare 1608. Deze betreffen een verzoek aan den raad van Emden door de gedeputeerde staten van Stad en Ommelanden, om vrije onbelemmerde voorbijvaart te verleenen aan een Groninger burger, met name Joh. Geerdts, die in Westphalen en het stift Munster hout ten behoeve van drie zijlen in de Ommelanden had gekocht en daarmede de boven-Eems afkwam. In dezen noch in de andere hierbij behoorende brieven is van eenig regt noch aanspraak op dien vrijdom van de zijde van Groningen sprake; integendeel, er wordt eerstelijk aangevoerd de algemeene dringende behoefte om bij den bouw van dammen en dijken door niets opgehouden te worden; alsdan een beroep gedaan op de billijkheid van den raad, en ten laatste de goede vriendschappelijke nabuurlijke verhouding in de schaal gelegd, als zoo vele gronden, waarop men de hoop op eene voldoening aan het verzoek bouwt [1]).

Hier komen dan ook nog in aanmerking de pogingen, welke Groningen vervolgens in het werk heeft gesteld, om zich een anderen weg, dan langs Emden, naar de versche Eems te verschaffen. Nog vóór de reeds genoemde hernieuwde pogingen met den bisschop van Munster ondernomen in het begin der 18de eeuw, heeft zij dit ook herhaaldelijk beproefd in de 17de eeuw met den vorst van Oostfriesland zelven, terwijl deze met de stad Emden overhoop lag en zij Staten bezetting in had, namelijk in de jaren 1651, 1655 en 1661. Het plan was, om eene vaart, ten vervolge van de bestaande, aan te leggen van de Nieuwe Schans naar Weener in de Eems [2]). In 1696 heeft de toenmalige vorst van Oostfries-

lijk in Mei 1611. Waartoe zij dan mogen gediend hebben, is ons niet gebleken. Zij geven echter te kennen, dat die zaak op dat jaar ter sprake, zoo niet in behandeling is geweest.

[1]) De eerste brief is van den 19 Maart 1608 en een aanzoek van de hierin belanghebbenden aan de Staten, om hunne tusschenkomst in dezen, en de drie overigen van de gedeputeerde staten van de stad Groningen van den 25 Maart, 11 en 22 April van datzelfde jaar. Daarbij is ook nog een concept tot een antwoord van den Emder raad. Wij hebben deze mededeeling te danken aan de vriendelijkheid van den heer E. Edzards te Emden, die ten slotte schrijft, dat er over deze zaak niets meer in het Archief te Emden te vinden is en dat het schijnt, dat verdere verschillen niet voorgekomen zijn, maar de Groningers zich naar het regt geschikt en het privilegie van Emden erkend hebben.

[2]) Zie de Raadsbesluiten van 13 Dec. 1651, 18 Mei en 8 Dec. 1655,

land met de stad dit plan weder voorgenomen [1]); en in 1801—1806 is daarvan weder sprake geweest. De Emder regering protesteerde echter steeds tegen die plannen, omdat die hoogst nadeelig waren voor den handel, in 't bijzonder voor het stapelregt van hare stad en strijdig met hare daaromtrent welbevestigde privilegien, zich vooral ook beroepende op de in voormelde staatsstukken haar toegezegde handhaving daarin door de Nederlandsche regering; — en zoo kwam van die ontwerpen niets te regt [2]). Het is dan ook niet onvermoedelijk, dat Groningen hiermede, zoo niet al vroeger met behulp van den bisschop van Munster, beoogd heeft, niet alleen voordeel voor haren handel in 't algemeen, maar ook in 't bijzonder de onafhankelijkheid van den tol en de voorbijvaart te Emden.

Tot bewijs van hare onderworpenheid daaraan kan ook nog dienen het te Emden in 1745 daarover uitgegeven werkje [3]). Het blijkt hoofdzakelijk geschreven te zijn ter verdediging van het regt dier stad bij den koning van Pruissen, Frederik den Groote, onder wiens regering Oostfriesland toen (1744) gekomen was, tegen de handelwijze van eenige kooplieden te Leer, welke stad in dat land zelf toen ook als mededingster van Emden in den handel was opgetreden. Die koop-

---

20 Oct. 1661. Reeds vroeger in 1584, had de stad eene vaart laten graven uit het Damsterdiep, langs Slochteren door het Oldambt naar Winschoten; zelfs werden er volgens Stadsbesluit van 31 Jan. 1585, gemagtigden benoemd ten onderzoek, of eene diergelijke vaart gemaakt konde worden van Winschoten langs de Bourtange naar Rhenen in de Eems; doch dit geschiedde, omdat toen Staatsche oorlogschepen den mond dier rivier bezet hadden en allen toevoer afsneden aan Groningen, die toen nog de Spaansche zijde hield. Zie over deze vaart *Teg. St.* I, 506, en *de Dollard*, bl. 21.

[1]) Zie het contract met dien vorst van den 18 Aug. 1696 in het Gron. Arch. *Reg.* IV, bl. 283, No. 5, en de approbatie der staten-generaal van den 20 Febr. 1697, ald. *Reg.* IV, bl. 286, No. 2. Men vindt buitendien over deze vaart alsmede die van 1585 aanteekeningen in het handschrift vermeld op het *Reg.* V, bl. 158, No. 155.

[2]) Tot bewijs en voorbeeld in dezen kan dienen een schrijven van de regering van Emden aan die van Groningen van den 5 nov. 1660, op het eerstgenoemd voorgenomen plan van dat jaar, uit het Gron. Arch. *Reg. Iste Verv.* bl. 221, No. 61, *Bijl.* 9 medegedeeld.

[3]) *Rechten- und Geschicht- mässige Ausführung des der Stadt Embden, aus dem Privilegio Kaysers Maximiliani I, de anno* 1494 *zuständigen* u. s. w. *Rechts der Vorbeyfarth*, Emd. 1745.

lieden, te weten, zochten en wisten den aldaar gevestigden tol en stapel te ontduiken, door hunne goederen te doen aanvoeren langs sluipwegen, zonder Emden aan te doen, en wel in de haven van de Nieuwe-Schans op ons grondgebied en van daar door Reiderland naar hunne stad en andere plaatsen. Er is ook sprake in van de geschillen daarover gevoerd met Groningen, maar louter historisch, als van eene afgedane en uitgemaakte zaak ten voordeele van Emden. En dat dit werkelijk ook hier te Groningen, even als te Emden, zoo werd beschouwd, wordt eindelijk bevestigd door de uitspraak van een Groninger regtsgeleerde van dien tijd, Bernhard Alting, die hierover aldus schrijft: „Ende aengaende den Emder tol, heeft Keyser Karel de V. naderhandt aen Groningen verleent een grote ende geëxtendeerde Bulle van vrijheit; maer doen de beyde Steden tegens malkanderen quamen in contensie, heeft d'eene de possessie van de tol tot nu toe behouden, ende d'ander de Bulle"[1]. Een deskundige en met Groningen zoo ingenomen ingezeten dier stad, als B. Alting was, zou zoo iets niet gezegd hebben, als zij na 1558 tot in zijn tijd vrijdom van het Emder tol- en stapelregt genoten had.

En dit zal later ook niet het geval geweest zijn, zoolang Emden in bezit is gebleven van dit regt. Frederik de Groote bevestigde Emden daarin, en toen hij haar in 1751 tot een vrijhaven verklaarde, werd het stapelregt evenwel niet opgeheven. Er kwam alleen die verandering en meer vrijheid daarin, dat behalve de gewone haven-, ton- en bakengelden geen tol of impost meer gevorderd werd van de waren, welke vreemde schepen aldaar aan- en weder wegvoerden, om niet in Emden of Oostfriesland gebruikt te worden. Wel is waar werd het Emden, door verloop der Eems van hare muren, meer en meer moeijelijk haar regt te handhaven en had zij ook zelfs een deel daarvan moeten afstaan ten behoeve der stad Leer, doch het bleef toch meer of min bestaan tot in onze eeuw. Terwijl het Groninger stapelregt in 1795 te niete ging ten gevolge der staatkundige revolutie, toen in ons land voorgevallen, zoo is het Emder stapelregt eerst onder de tusschenregering van het koningrijk Holland opgeheven geworden en vervolgens bij de nieuwe statenregeling, toen Oostfriesland

[1] A. w. bl. 50. Hij spreekt alleen van den Emder tol, maar dat hij hieronder ook begrijpt den Emder stapel, volgt uit zijne aanhaling van de keizerlijke bul en zijne zeer vermoedelijke opvatting van den laatsten, als aankleve van den eersten. Verg. boven bl. 95, Aant. 2.

onder het koninkrijk Hannover is gekomen, ook voor vast afgeschaft gebleven [1]. — Als waarschijnlijke slotsom dus van ons onderzoek in dezen meenen wij te mogen aannemen, dat Groningen niet is vrij gebleven van het stapelregt te Emden, dat althans zoo ver de geschiedenis spreekt, deze meer hiervoor pleit, dan voor den vrijdom van Groningen. Want dat hiermede de zaak ten vollen uitgemaakt is, zou misschien te veel beweerd zijn en niet aangenomen worden door den lezer, die stelliger bewijzen daarvoor verlangt.

Eene andere vraag nog is die, wat regt was in dezen? Men heeft hier te onderscheiden: 1° den ouden rijkstol te Emden; 2° de latere verhooging daarvan, en 3° het stapelregt of regt van voorbijvaart aldaar. Zoo ver wij uit de wederzijdsche verdragen hebben kunnen nagaan, was Groningen onderworpen aan eerstgenoemden tol, even als ieder ander stad of staat, maar behoefde zij zich niet te onderwerpen aan de willekeurige verhooging van dien tol. Emden erkent evenzeer in haar schrijven van 1661 (*Bijl.* 9), als keizer Karel V in zijne bul van 1548 (*Bijl.* 6), dat zonder keizerlijke vergunning of goedkeuring geene verhooging van tol noch nieuwe mogt ingevoerd worden. Zij had ook het regt zich te verzetten tegen het stapelregt. Hierin was Emden wel bevestigd geworden door keizer Maximiliaan in 1494, doch onverkort het regt van anderen, en dat Groningen vóór dien tijd zich daaraan onderworpen had, regtens of feitelijk, dit is niet te bewijzen. Zij behoefde dus dien voorregtsbrief van Maximiliaan ten gunste van Emden niet te erkennen; en met regt mogt zij dan ook van keizer Karel V vrijdom van een en ander vragen en erlangen, al moge hier ook de gunst van dezen keizer, tevens haren bijzonderen Heer, jegens haar en zijne ongunst jegens Emden, welke stad der hervorming zeer was toegedaan en haar begunstigde, hiertoe medegewerkt hebben en al valt op de gronden, door keizer Karel in zijne bul vooral voor den vrijdom van Groningen aangevoerd, nog al wat af te dingen. Hij beroept zich namelijk op de vrijheid der Friezen bij de beleening van Ulrich in 1454 met het graafschap van Oostfriesland gewaarborgd en betrekt deze clausule ook tot Groningen, als zijnde eene Friesche stad. Vooreerst was dit van ouds niet het geval en al laat en liet zich Groningen toen en vroeger ook als zoodanig beschouwen,

---

[1]) Een en ander van het boven vermelde is ontleend aan Klopp a. w. III, 6, 18, 21, 296.

dan kon die bepaling toch wel niet anders en verder dan op Oostfriesland slaan. En wat hij ook over en tegen die beleening zegt, zij was toch wettig en bevestigd geworden door zijne voorgangers en dus ook wat den tol en accijnsen aangaat, daarin vervat en toen bestaande. Het beroep op het natuurlijk en gemeen regt gaat dan ook niet door, en klinkt wel fraai, maar past weinig in den mond van den keizer en van de stad, die zelve zoo zeer door hem met voorregten en wel met stapelregt en handelsmonopolie begunstigd was. En de stad, althans haar syndicus, Abring ging ook zeker te verre, wanneer hij dien vrijdom wilde uitgestrekt hebben, ook op dien van allen vroegeren tol (bl. 98 en *Bijl.* 7). Dit mag ook misschien de reden mede geweest zijn, dat Karels opvolger Ferdinand dien vrijdom herriep, en zoo onregt weder in de plaats van regt trad, door Groningen te berooven van een regt, dat haar werkelijk van ouds toekwam, de vrije vaart op de Eems, zonder aan den stapel te Emden onderworpen te zijn. — Doch wij laten verder gaarne aan meer deskundigen en bevoegden over te beoordeelen wat hier regt of onregt was. Het komt hier ook meer op een naauwkeurig onderzoek der feiten aan en vooral op de vraag, of Groningen zich al of niet heeft kunnen handhaven in haar regt van vrijdom van stapel te Emden. Uit dit historisch oogpunt kan ons onderwerp gezegd worden thans nog alleen belangrijk te zijn, minder althans nog uit dat van regt, daar de vraag hierover met de opheffing van het Emder stapelregt niet meer zoo te pas komt, als met opzigt tot het bezitregt op de Eems, gelijk wij dit vroeger hebben behandeld en gezien dat nog onbeslist is.

BIJLAGEN.

I.

Brief van de stad Emden aan de stad Groningen over het nemen van zeker geld, in 1529, *boven de gewone tollen, van Groninger schepen enz.* Den 6 April 1531.

Vnnsenn fruntlykenn groet voir Ersame vnnd voirsychtighe gunstyghe gude frunde, J. E. scryffte de gy voir der sulff-thjen Borghere Bernndt Symon vnnd Joesth Schutenmakere, Clawes Meynardts vnnd Luetke vnnd Johan von Meppen jdtzundes ann vnns gheferdyghet. Als wo men henn jn denn jair neghen vnd twyntich bouen ghewoentlykenn Tollen seker Gelt hebbenn affghenoemen So wy vth jnghelachter supplication wyder hebben verstaen vnnd daer vp bogherenn restitution. Na denn J. E. de vnnse bouen olde herkumpsth yn gynenn dynghenn verkorthet vnnd overuallen hebbenn, myt lengeren hebbenn wy voirlesenn. Dar vp so g (even) wy J. E. thor antwordth, dat de suluyghenn J. E. Borghere, denn wynther her auer vp Westfalenn itlike nye schepe hebbenn bouwen lathen, vorder de myt plancken vnnd ander holtwar vull gheladenn bynnen Embden ghesegelt, vnnd vermenden all szo de verbyuaerdt ann syck tho eghen, vnnd der Stadt Embden gherechticheyt tho verkrenken, dar wy se wyder vp berichteden, dat se den schepe sampth jngeschepedenn Guederen na older zede vnnd ghewoenheyt solden verkopenn, Na denn vnnser aller g. h. keyserl. Maij. woill ouer annderhalff hundert jarenn de stadt Embdenn dar mede gnediclick beghenadyghet vnnd ghepreuilegerdth hadden, Ock vnnse olde ghebruck vnnd ghewoenheit ys ghewesth, dat ghyn frombdth man de verbyvaerdth mach ghenethen vnnd bruken etc. So se oversth myt denn schepen vnnd jngeschepeden Guederen na oerhen willen nycht tho Gelde konden komen, Hebben wy dorch oerer bede vnnd mannychfoldygher navolghent, henn vp datmæll verloeuet vnnd eyne vereryngke thot be-

hoeft der Stadt tymmeryughe van henn ghenoemen vnd vermenden wy hadden J. E. vnd den Juwen dar eyn woilghevall vnd sus gunst in bewesen, So wy dan vernemen dat vns sulxs vnse olde ghebruck vnd gherechticheyt van J. E. vnnd de Juwe jnt erghersthe wardt verkerdt (werden wy vnser noetdrufft nakomen) vnd na dussen daghe gynenn frombden man verby lathen varen, vnnd ghedencken vnse olde gherechticheden vnnd previlegienn jn eren tho holden, Welker wy J. E. jnt besthe al szo thor antwordt gheven. Gode den almachtighen ghesundth bevolen Ann Saterdaghe quasi modo geniti Anno etc. vyffteynnhundert een vnnd dertich.

Borghermestheren vnnd Radth der Stadt Embden.

Denn Ersamenn vnnd voirsychtighenn
Borghermestherenn vnnd radtsherenn der
Stadt Gronnynghenn

Vnnsen gudenn frundenn.

II.

Klaagschrift van Groningen aan de landvoogdes der Nederlanden over den tol en stapel te Emden. Den 9 *Junij* 1544.

Querele van wegen Burgemeesters ende Raedt der StadtGroeningen, die M^t van der Coninginne ouergegeuen, ouer ende vp die Regierders der Stadt Emden, mitsgaders die lantschappen van oostvrieslandt, beroerende seeckere beswaernissen, die die selue van Emden ende van oostvrieslandt den voorsc. van Groeningen sijn aandoende, int vp varen ende weder neder komen, verbij Emden, der Emse stroom, ende voorts anderen impositien van onbehoorlijcke tollen.

Inden eersten is wairachtig dat die stroom vander Wester Emse komende vuijt Westphalen afflopen verbij Emden, nae

die noorder zee toe, is een reuiere, die nederwerts lopende van Emden, andie oostzijde complecteert ende beuanckt die voorsc. landen van oostvrieslandt, ende andie westerzijde die Groeninger landen.

Item is oick waer dat die selue reuiere is binnen minschen gedenckenissen vele enger ende nauwer geweest, ende nergens nae soe breet ende wijt, als sij tegenwoirdich is.

Item is oick waer dat die verbreijdinge derseluer riuiere, durch mennichfoldigen storm, wijndt ende onweeder geoccasioneert sijnde, meer die landen van Groeningen geinundeert, affgespoelt, ende affgenomen heeft, dan die landen van oostvrieslandt, ende alsoe ouermidts die gront door die voorsc. reuiere tegenwoirdichlijcken ouerloopt, in meerder deel K. m[t] concerneert, dan die van oostvrieslandt.

Immers gemerckt dat durch soedane inundatien meer dan XVII karspelen, mit hoeren omliggenden landen, die van olts annex ende toebehoerende sijn geweest anden landen van Groeningen, ofte heerlichheijden van den olden ambochten, affgewasschen sijn, dair nv anders niet gesien en wordt, dan die voorsc. reuiere vander Wester Emse tijranniserende, verliesende mitsdien die selue reuiere indie contraijn haren naam, die aldair gemuteert wordt, ende genoompt den Dollaert propter tumultus et impetum fluctuum et procellarum ibidem seuientium.

Alle twelcke geconsidereert, ende dair bij genoecht dat die selue reuiere noch dagelicx K. m[t] landen van Groeningen, ende den olden ambochten mennichfoldigen schaden andoet, ende dairomme wel billick were, dat sijn M[t] ondersaten, wederomme genooten die proffijten, die sijluijden bruickende die selue reuiere tot heuren schoonsten solden weeten te bekomen, sonder dair inne belet te worden van ijmande, immers van die van Emden ofte oostvrieslandt, den weijnich rechts inder seluer riuiere competeert.

Nochtans abuserende sich die van Emden ende Oostvrieslandt mits usurperende tgansse recht, ende pretenderende henluijden die voorsc. reuiere alleene toe te komen, leggen den Burgeren van Groeningen K. m[t] ondersaten, den die voorsc. reuiere ten minsten pro maiori parte kompt te beschermen, onbehoirlijcke beswaernissen vp, vuijt oirsaicke van pretense preuilegien, die sij pretenderen te hebben, henluijden bij Keijseren ende Coningen verleent ende geconfirmeert.

Ende beletten alsoe den koopluijden van Groeningen die verbijvaart verbij Emden vpwerts nae Westphalen ende den

stichte van Munster, ende wederomme die verbijvaert dalewerts vuijt Westphalen ende den stichte van Munster, nae K. m[t] landen, ten zij dat zijluijden den van Emden nae heuren wille ende welgeualle te vreeden stellen, bouen olden gewoonten ende looffliјcken heerkomen.

Ende om hieruan pertinentelijcke verclaringe te doen, soe is wairachtich, dat die koopluijden van Groeningen die sich mit sceepmaicken in westphalen geneeren, ende die selue scepen mit balcken, plancken ende andere holt geladen die Emse stroom dalewarts verbij Emden nae K. m[t] landen voeren ende brengen, ouer xx, xxx, xl ende langer jaeren gewoontlijcken sijn gewest komende verbij Emden voor elck scip, twas groot ofte kleijn, luttel ofte vele geladen, den seluen van Emden voor die verbijvaert niet meer to tollen te geuen dan vijff krumsterden, die desses brabants gelts tsamen maicken iii blancken, ende worde die tol genoempt een roertol, welcke alleene concerneerde tschip, sonder dat sij eenigen tol van tguedt gauen.

Item desse gewoente is ouer soe langen tijden geuseert ende gebruickt gewest, dat gheen memorie van minschen ter contrarie en gedenckt, anders dan sedert den jaere van xv[c] ende omtrent xxix verleden, ten welcken tijde ende sedert den seluen coopluijden van Groeningen, bij die voorsc. van Emden vp gelecht is, bouen den voorsc. roertol te geuen, den hondertsten penninck vander gueden die sij luijden telcken vuijt Westphalen brengen, ende daer en bouen worden sij gerenuoijeert ende geremitteert anden Burgemester vander Stadt Emden voorsc., om van hem te komen mit een somme van penningen, soe groet, ende soe kleijn als sij luijden dingen konnen, somtijts x somtijts viii, vii, vi etc. jochimdalers geuende nae groetheijt vanden scepen, ende veelheijt vanden gueden, sonder te weeten wairomme ofte wair voor, ende moeten mennichmael omdat henluijden soedane exactie te swaer valt, ende dairomme mitten burgemeester dies angaende niet verlijcken konnen, vertoeuen achte, thien ende langer dagen, tot heuren marckelijcken kosten, hinder, schaden ende interresten.

Oick worden die botter kopers van Groeningen die die selue reuiere vander Westeremse vpwaerts verbij Emden in Westphalen, ende den stichte van Munster gebruijcken, ende hair coopmanscap ende neeringe mit botter ende kese indie selue landen doen, indie verbijuaert seer beswaert, alsoe sijluijden voor elcke last botteren, voor die verbijuaert geuen

moeten eenen jochimdaler ende voor een last kese eenen haluen jochimdaler, ende daer en bouen voor elcke tonne botter toegelaten, noch toe tollen IIII krumsterden, ende voor een schippunt kese IIJ krumsterden, dair voiren sijluijden van olts niet meer plegen te geuen, dan voor eene tonne botteren IJ krumsterden, ende voor een pont kese een krumstert paijments voorsc., blijckende bij copie van certificatie ende getuijchnissen dair van sijnde ende hier bijgevoecht mit die lettre ..... A.

Insgelicx beclagen sich die van Groeningen voorsc. van weegen haeren ossenkopers, die men bouen older gewoente inden landen van oostvrieslandt seer beswaert int affnemen vanden ossen tol, ende heeft die selue beswaernisse omtrent drie jaeren harwarts geduijrt, te weeten dair sijluijden van olts niet meer voor elcken osse to tollen plegen te geuen dan eenen krumstert, wordt henluijden dair voeren no affgenomen vijff krumsterden, die welcke tsamen maicken in groeninger paijment een schaep, beloopende tselue schaep, ofte die voorsc. vijff Emder krumsterden nae valeur desses brabantschen paijments IIJ blancken also V stuiuers.

Item die van Groeningen beclagen sich oock van weegen den koperslagers ende kannegieters hairen burgeren, die komende inden landen van oostvrieslandt binnen Emden vp behoorlijcke tijden te marcke, te weeten die koperslagers, mit hair nieuwe gemaect koperwerck van olts niet meer plegen to tollen te geuen, dan voor elck hondert pont nieuwe werckx een krumstert, ende die kannegieters voor die geheele quantiteijt van hair nieuwe werck dat sij elck te marckede brochten een moesschotel ofte een sausurken ofte een soutvat, sonder anshou te nemen vp eenige menichfoldicheijt van honderden ofte duijsenden werckx, noch oick geholden te weesen voor enich olt gewisselt coperwerck ofte tinnewerck, dair sijluijden nieuwe guedt en gauen eenigen tol te geuen. Dair bouen sij inden jaere XV^{c} XXXVI ende sedert beswaert sijn geworden, mits dat henluijden telckens affgenomen wordt ende sij geuen moeten van elcken Emder gulden die sij inkopen een haluen krumstert, en daer en bouen moeten tolde gewisselde koperwerck ende tinnewerck, dat sij annemen voor nieuwe werck omme thuijs te brengen ende te verarbeijden, mede vertollen, ende geuen voor elck hondert een krumstert to tollen, ende een krumstert to wagen, dair men voor denseluen jaere van XXXVI verleden noijt gewoontlijcken van was ijet te geuen. Ende sijn oick eenigen van-

den seluen koperslagers ende kannegieters inden seluen jaere van XXXVI voorsc. vanden Burgemesteren van Emden als hans valck, henrick buttel enen Roeue affgenomen tusschen LXX ende LXXX emder guldens, omdat sij sich nae older gewoente gereguleert hadden, ende dat olde angewisselde koperwerck ende tinnewerck wech geuoert hadden, sonder te vertollen, ofte ter wage te brengen, niet tegenstaende dat noijt expresse ordonnancie ofte beuel geinterponeert was contrarie die vorscr. olde costume ende gewoonte dairnae sijluijden sich hadden moegen reguleren, ende oick niettegenstaende dat sijluijden vanden tollener oirlooff hadden voldaen hebbende den gewoontlijcken tol, te vertrecken dairt henluijden gelieffde, allens blijckende bij copie van certificatie ende getuijchnissen dair van sijnde ende hier bij geuucht ouergelecht buijten geteijkent mit die lettre..... B.

Behaluen vele ende diuersche meer beswaringen die den Cremers, laeckensnijders ende andere Kopluijden van Groeningen inden seluen landen van oestvrieslandt ende der Stadt Emden opgelecht worden, die hier niet verhaelt en worden, dair van men nochtans tegenwoirdichlijcken protesteert, omme daer inne mede geprouideert te worden alst behoeren sal.

Ende hoewel die van oestvrieslandt ende Emden des mennichmael bij juwe Co. m^t brieuen van wege die van Groeningen versocht sijnde wel behoert hadden te remedieren die vorsc. gebreecken, ende die van Groeningen wederomme te stellen costeloos ende schadeloos in heuren voerigen gebruick, besit ende possessie, ende sijluijden dair inne te conserueren als heur voor vaderen gedaen hebben, sijn nochtans tselue te doen tot noch toe in gebreecke gebleuen, tot der van Groeningen heuren marckelijcken schaden.

Wairomme die selue uan groeningen anmerckende, dat uwe m^t en Keis. m^t brieuen andie van oestvrieslant mennichmael gedirigeert illusoer bliuen, Versoecken seer oetmoedelijcken ende onderdanichlijcken dat juw. m^t henluijden mit veele prouisie gelieuen te versien, in sulcker voege, als uwe m^t beuijnden sullen hun nutte ende oirbair te weesen, om te komen tot restitutie van haeren geledenen schaden, ende voorts gestelt te worden in heuren olden gebruick, besit ende possessie, soe wel concernerende die verbijvaart, als den ossen ende andere tollen voorsc.

(Van achteren staat op het stuk aangeteekend):

ouergegeuen der Coninginne den IX Junij a° XV^c XLIIII.

III.

Brief van keizer Karel V aan de regering van Emden, over de tollen op de Eems. Den 14 Febr. 1545.

Karll von gots gnaden Romischer Kaiser zu allen zeijten Merer des Reichs, etc.

Edlen lieb andechtige vnnd getrewen, vns haben die Ersamen vnnsere lieben getreuwen U burgermaister vnnd Rathe vnnserer Statt Groningen mit clag fürbracht wie daş sij vndd ijre burger jnwoner vnd zuegehorigen nun am zeither mit erhohung der zoll vnnd newen vngewondlichen anslagen jnn der Graffschafft van Oistfriesland wider alt herkomen gestaigert vbernomen vnnd beschwert werden, vnd wiewoll die durchleuchtige hochgeborn furstin fraw Maria zu hungern vnnd behaim, koningin wittw (etc.) vnnser frundtliche liebe sweger Euch derhalben zu mermaln schrifftlich ersuecht vnnd begert das jr solliche Ewer beschwerlichen newerungen abstellen vnnd de vonn Groningen auch anndere vnnser vnnderthanen diser vnnser Nider Erblanden mit solchen vngewondlichen zollen vnnd anslagen ferrer nit beschweren sonnder bey altem herkommen pleiben lassen, Soe sollet ir aber des vnangesehen nicht destoweniger auff solchem Ewern furnemen zuebeharren vnnd furzuschreitten vnnd die van Groningen vnnd die yrer mit angeregten beschwerungen zubeladen noch taglich jnngebung steen, welchs jnen zu merckhlichem nachteill geraicht vnnd ynns darauff diemuettigtlich angerueft vn gepeten, das wir jnen hierjnn mit gepurlicher hulff vnnd einsehens zuerscheinen gnedigclich gerucht, dieweill wir dan sollich jr pitt fur billich achten vnnd befinden vnnd dan Euch oder yemandts anndern nit gepurt one vnser als Romischen kaijsers zulassung vnnd bewilligung ainiche newen zoll oder anslach aige furnemens aufzulegen, oder die vorige zolle vnnd Maüten vnnd aufflage zu erhohen vnnd zustaigern demnach beuelhen wir Euch hiemit ermistlich vnnd wellen das ir vonn ewren furnemen absteett die gemelte burgermaister vnnd Rathe der Stat Groningen ijre burger Inwoner vnnd zugehorigen mit angezognen newerungen vber vnnd wider altherkomen nit beschweret noch belaydigett auch den eweren zu thun nit bevelhet noch gestattet sonnder de gemelten van groningen vnnd die yren dess alles muessiget vnnd genutzlich vnbeschwert pleijben las-

set vnnd Euch hierjnn gehorsam vnnd nit anders halltet vnnd beweisett damit wir nit verursacht werden gegen euch vmb solche Ewer vnbefuegt furnemen vnnd vngehorsam aufpriuierung solcher ewer Regalien vnnd freyheiten die ir vonn vns vnnd dem heiligen Reiche habt vnnd sonnderlich der zoll vnnd Maüten auch anndern peen vnnd puessen zu procedieren vnd handlen zu lassen wie sich gepurt daran thut ir vnser Ernstlich maijnung; geben jnn vnser Stat brussell jnn brabant am XIIIIten tag des Monats februarij anno etc. jnn XLVte vnsers kaijserdthumbs jm XXVte.

IV.

Plakkaat van keizer Karel V tegen de stad Emden. Den 21 Oct. 1545.

Aen alle stedehouderen, bailliuwen, schouttetten, amptluijden, wethouders ende allen anderen onsen rechteren officieren ende ondersaten dien dit aengaen sall saluijt. Al eest soe, dat wij ende onse landen van herwertsouer altijts goede nabuerscap mitter grauen van oistfrieslant ende hueren ondersaten aldaer besundere mit dien vander stadt van Empden gehouden ende doen houden hebben, Ende dat huere coopluijden ende andere jnwoonende herwertsouer verkeerende gunstelijcken ontfangen ende getracteert sijn gewest, Mitz welcken zijluijden behoorden oick van gelijcken gedaen te hebbene, ende hen te bethoonen jegens de coopluijden onse onderdanen ende anderen tot Empde ende daeromtrent lijdende: passerende ende verkeerende, Des nochtans nijet jegenstaende, es t'onser kennisse gecommen, dat die regeerders ende officieren vanden lande van oistfrieslandt ende der voorss stadt van empden (bouen dien dat se mitten andere jnwoonende derseluer stadt ons ende den heijligen roomschen rijcke rebel ende wederspennich zijn) hen vervoerdert hebben, ende noch dagelijcx vervoerderen onse ondersaten van herwertsouer ende sunderlinge dien van onss stadt ende lande van gronningen grootelijcx te bezwaeren, traueilleren ende molesteren, ende namentlijck van hen te nemen ende exigeren zekere nijeuwe tollen en jmpositien op hueren scepen goeden waeren ende coopmanscapen ende

voorts stellende andere nijeuwicheijden, alles vuijt huerselfs auctoriteijt ende sonder deshaluen eenich preuilegie oft genouchsaem title te hebben kunnen thoonen, Inde communicatie daerop gehouden te diuersche stonden mit hueren geschickte herwertsouer geweest hebbende, Twelck compt nijet alleenlijcken tegens onse hoocheit ende auctoriteijt, maer oick ten grooten laste ende verdruckinge van onsen voorss ondersaten. Des ons nijet langer te lijden en staet, Soe eest dat wij willende dairjnne voorsien ter ontlastinge ende jndempniteijt van onsen voorss ondersaten van gronningen ende andere, V ontbieden ende beuelen dairtoe committerende bij desen, dat ghij van nv voortaene gheene scepen waren, goeden oft coopmanscapen dien van oistfrieslant oft empden toebehoorende, die zij luijden herwertsouer bringen oft bijnnen onsen landen gecocht sullen hebben en laet lijden, maer deselue aenslaet ende arresteert ter tijt ende wijlen toe, zijluijden jn vwen handen oft van uwen gecommitteerde betaelt sullen hebben, te wetene van elck scip dien van oistfrieslant oft empde toebehoorende vijff ende twijntich carolus gulden, Ende daer en bouen den twintichsten penninck van de weerde van alle hueren goeden waeren en coopmanscapen, die zij luijden jnbringen oft vuijtvoeren souden willen, Ende de penningen die ghij alsoe ontfangen zult, zuldi onder v bewaeren ter tijt ende wijlen toe ghij, ander beuel van onsen wegen hebben zult, Des voorss js te doene mit dieser ancleeft, geuen wij v volcommen macht, auctoriteit ende zunderling beuel bij desen, Ontbieden voorts allen onsen rechteren, officieren ende ondersaten, dat zij v dit doende ernstelijck verstaen ende obedieren, want ons alsoe gelieft, Gegeuen jn onss stadt van mechelen, onder onsen contresegel hierop gedruct. In placcate den xxi^en^ dach van octobre, jnt jaer xv^c^ vijffuenveertich.

(Onder op het spatium staat geschreven.)

By den Keyser

In zijnen Rade.

(get.) Verreijken.

V.

Brief van Hk Grauwert, aan den luitenant der hoofdmannenkamer te Emden, over de voorbijvaart en de tollen op de Eems. Den 16 Nov. 1545.

Mijnen gantzwilligen vnde bereijden deenst altijt voer Erentueste vnde hoichgeleerte groetgunstyger leue heer vnde vrundt, Ick worde bericht vnde hoere vngerne, dat de heren vnde frunde van groenyngen vnse genedigeste ffrouw Koninginne (etc.) soe hoech vnde voele auer mijn g. frouw tho oistvrieslant ende de vndersate geclaget vnd oer M^t molesteert heben, dat ouck Key^r M^t auer mijn g. frouw geaffirmert verbittert ende een Edict vp dese grauescup heft laten wtgaen vnd manderen mit dese vndersaten nicht tho hantteren sunder als de vngehoersamen vnde Rebellen anthoholden vnd to arresteren (etc.) dewijll auerst solchs an de van gronijngen nicht vorschuldet, svnder van desen heren to oistfrieslandt mannichfoldige woldaet deest vnde trnwe den van groningen in oerer aller groteste noet vnde anxst bewesen, daer dorch de Stadt vnde vmlanden van groningen wtten ewygen egendoem vnde allen perikels gereddet, vnde dese grauesscup jn Roeff vnde brant vn vnvorwinliken schaden gekamen sijn als apenbaer genoech is, derhaluen hadde ick nicht verhoepet dat de heren van gronyngen ytzunts daer mijn g. frouw tho oistfrieslandt eijn weduwe vnde vnse heren kijnder sinnen alsoe heeftich tegens oer g. vnde dese lande solden solliciteert vn alle vorrige woldaden vnde gedane deenste vorgeten heben, als auerst gebreke beijder sydes van de vorbijffaert, waege, vnde ossen tollen, sich erholden, kan ick jw l. soe voele die vorbijffaert vnde anderen gebreken tho waerafftiger vnderrichtunge nicht bargen, Soe de van gronyngen, clagen en vorgheuen, dat jm jaer xxix oer de weigeringe der vorbiffaert eerst gescheen, is doch anders vnde voer menschen gedencken gewest vnde geholden, die olden vnde vorrigen borgemester peter sickinge, johan scaffer, luloff coners, olde roloff huijnge vnde ander hebben de gerechticheit wall geweten, salige coert coners, dess ijtzigen borgemeisters bartelt coners vader heft in tyden als graeff Edzart heer tho gronijngen was syner g. gebeden dat hee een antaell foeder wijens der Emese aff vorbij Emden mocht laten aff voeren, soe men jnden tijden seker doer Couorden neet mochte erisen, dat oene alsoe dorch bede vorgunnet

men sall villicht daervan Coert saliger egen hant thonen, de olde schipper de vnpartielich vnde van oeren kintliche dagen vp der Emese gevaren, weten daer van tuechnisse to gheuen. Et is ouck een vorbunt vnde voreninge tusschen grauen vlrich vnde de van gronijngen sampt den vmlanden gemaket vorsegelt vnde vorbreuet, welck breeff bij den van gronijngen wall vorwaert, de genoich vormeldet, woe sich geboert vnde behoert, ouck wanneer vnde woe de Emese Stroem gebruket, vnde woemen jnden landen kopen vnde vorkopen soelen, daer wt koenen de van gronijngen sich wall erinneren, dat se ghene vorbijffaert hebben, vnde meer deser landen geneten, dan oere van rechte behoert. Ouck is kundich genoich, dat de van gronijngen geen vorbijffaert tho enigen tijden gehatt heben, de wijll de hern van gronijngen den biscop van Munster biscup Henrick van swassenborch vmtrent 60 iaren verleden, een groeten antaell lasten botteren vnde etliche henxste geschencket heben. Soe se ghene vorbijffaert hadden, dat se de eemse bauen rehen doer de buertangell na vlachtwedde, in den dullert wolden hebben grauen laten, daer geen geringe arbeit vmme gescheen als noch tho besichtijgen, vnde mijt voele hundert leuendigen menschen na tho brengen. Na dem nu alle vmbliggende lande vnde stede weten vnde bekennen dat de Nederlage te Embden behoert woe voer menschen gedencken inden tijden gewest vnde van Keij^r^ Ma^t^ bestediget is, Jnden nu de vrunden van gronijngen meer priuilegien dan de ander nabure lande vnde stede heben, moten se bewisen, dan men erbeden sich noch to Eren van onser g^te^ ffrouw ko: vnde vmme guede naburscup willen den frunden van groningen na notruft dess gemenen nutz oft to tijden priuate personen, wanneer hir de ouericheit daerumme angesocht wort tho gestaden als ouck voir wall gescheen is, Belangende der wage vnde Tolhen to Embden heft men sich altijt erboden vnde sinnen willich vp fruntlike bekumpst de Rullen vnde gerechticheit tegens den anderen tho brengen vnde confereren, waer dan an deser sijden misbrueck ader vnrath bevunden salmen willich affstaen. Soe sint ouck wage vnde tollen tho Embden nicht vorhoget, sunder nae valoer des geldes Recht gesettet Daer de van hamborch vnd ander, dem meer dan der stadt gronijngen dar an gelegen, sich nicht beclagen, vnde bekennen datmen billich vnde Recht handelen auerst dese vndersaten beclagen sich dat to groningen de tollen voele verhoeget synnen, dat auerst hir de tollen van ossen wat verhoeget vnde besweert sijnt, leider, hir

oersake genoich, vnde is voer eerst dat dese grauescup die deenste des Rijkes swaerlick vallen, vnde in dren jaren vngeffeerlich XVI dusent gl. to der behoeff wtgegeuen, vnde noch den hundersten penninck halff geuen soelen, Thodem, dat wij mannichmaell mede vmme der Stadt gronijngen verrouet vnde verbrant sijnnen, Et is ouck eijnen ijederen bewust dat dese landen van dat water affbrecket, daer tegens houede geslagen swarlich gedijket vnd mercklike vnkoste vmme dit lant to salueren moet gedaen worden, derhaluen is geen twiuel wanneer Keij[r] Mat sampt de gemene stende des Rijckes de last vnde swaerricheit vnser junger heren vnd deser grauescup Recht bericht worden Keij[r] Mt sall wt genaden nicht allene tsulue vp den ossen, sunder voele meer vorgunnen vnde to laten, de tollen auerst van de ossen daer sich de van groningen vp beklachgen sall bauen 60 gulden pl. m. siaers nicht belopen, Jck weet auerst dat voele in groningen sijnnen, de ijtlich voer sich vmme soe voele geldes oistffrieslant jaerlix nicht solde misten, Soe sint ouck nicht allene die armoet jn groningen, de sich wt dese lande erneren sunder allerleije amptffolck vnde treffliche borger solden vngerne dese landen nicht vorsoeken, Diewil dan de van groningen mit oer jnstendige clage ijtzuntt solliche bitterheit Keij[r] Mat vnde vnss g[ste] ffrouwe Koning. Mat. auer dese grauescup gemaket vnde sodane Edicten ader placaten nu wtgebracht heben wanner dan dat sulue vorbott alsoe achtervolget sall worden, soe will ick mit waerheit nabrengen dattet der stadt gronijngen vnde den vmlanden iaerlix etliche dusent gl. sal schaden, den van amsterdam vnde hollander in oere neringe groet affdragen stichtischen westvresen gelerschen soelen deses geen proffijt heben, Nu gheue ich eijner ijederen redelichen vnde vorstendigen tho bedencken woe dat gemene nutte hijrijnne gesocht wat guede Naburscup hiermede geholden, vnde woe de gedane deensten beloent worden, dan wanneer gotsaliger her Jurgeen schenck jm leuende waer de solde erkennen dat he deser zijden bedankede, hee konde anders dat leger tho ffermsum nicht geholden, daer den vmlanden ein ewich vorderff solde wt gestaen hebn. Et sijnt ouck noch ijm leuende detsulue van den Stadtholder saliger soelen betuegen, Js hirinne mijn deenstliche vermaninge vnd vlitige bede jw. E. l. tho walffart beijder zijdes stadt vnde landen jn desen saken vnde gebreken mit etlichen der vornemesten vrunden borgemester vnde Raedt in gronijngen sich bespreken vnde alle dinge Recht bewegen vnde vnderwijsen willen, dat men in desen handell naburlich

vnde ermitlich vmme wider vnlust vnd schaden vortekomen in seen, dan ick hebbe de erffarunge dat alle de tusschen groningen vnd oistvrieslant vnlust vnde vnvrede raeden, de gedencken der stat gronijngen nutte vnde walffaert soe weinich als oistvrieslant (etc.) derhaluen jnden deser vndersaten scepe ader gueder weren angeholden ader arresteert Bidde wt vurgemelten oersacken den arrest tho relaxeren so lange ander middel gefunden vnd sich nabuerlich verdragen wes nu dese vndersaten sich an jw l. vnd den heren vnde vrunden van gronijngen versehen vnde verlaten moegen, begere ick jw E. l. gunstlich antwort waher ick wederumme deenst vnde fruntscup kan bewijsen sijn ick geneijget, datum Embden de 16 Nouember anno 45[ten]

Jw liefften vnde gunsten williger
Henrich grauwert tho Embden.

Den erentuesten vnde hoichgeleerten mester Marten van Neerden leutenant Keij[r] Mat. der Stat vnd vmblanden van Gronijngen mijnen gebedenden heren vnde gunstigen ffrunden.

VI.

Bul of Edict, waarbij keizer Karel V de Oostfriesche regering en die van Emden, onder zware straffe, verbiedt de Groningersmet tol en stapel te Emden te bezwaren. Den 30 Junij 1548.

Wir Karl der funnfft von Gots gnaden Romischer Kaiser..... Bekennen offentlich mit disem Brieue vnd thuen kundt allermenigclich. Als vns die Ersamen vnsere lieben getrewen Burgermaister vnd Rath vnser Stat Groningen in Frieszlandt für sich vnd anstat irer Burger, Jnwoner, zugehorigen vnd verwandten clagweisz fürpracht, Das wiewol hieuor im jar nach Christi gepurd Tausent vierhundert vierundfunffzig ainer genant Vlrich houeling zu der Griet in Ostfrieszland beij zeijten Kaiser Friderichs des dritten, unsers lieben herrn vnd vranherrn seliger gedechtnus sich fur ainen

herrn in Ostfrieszlandt vermaintlich beurembt vnd ausgeben vnd mit zuuil milten vnd vngleichen Bereicht sich der herrschafft desselbigen lanndts angemast, Auch darauf den Grauen Standt, Tittel vnd wirden von hochgedachtem weilend Kaiser Friderichen daruber erlanngt mit Bestettigung der Zolle, Accisen vnd anderer gerechtigkaiten se seine vordern vnd Er biszdaher genossen vnd gebraucht hetten oder damals geprauchten. Daneben auch mit auszdruckenlichen vorbehalt aller Freijhaiten vnd gerechtigkaiten obgedachts Frieszlandts. Wiewol nun damals dasselbe landt Jme Vlrichen mit nichten dergestalt vndergeben, noch wie von Jme vermeldet zustenndig gewesen, Er auch vnd seine vorfarn vil weniger aine Zoll, Accisen oder dergleichen gerechttigkait vormals daselbst gehabt, sonder egemelt landt vermoge der alten Friesischen Freijhaijten derselben beschwerden gantz freij vnd dergleichen Bürden entladen vnd vnbeschwerdt alwegen gewesen. So haben nicht desto weniger vndter dem schein der vorgemelten Kaiserlichen belehnung und Bestettigung desselben Graf Vlrichen nachuolger ije lennger ije mer wider solche Jre aigne Brief die Jngesessenen vnd Frembden mit newen Zollen vnd Accisen zu beschweren thatlich vnderstanden, Auch die Regierung der ijetzigen jungen vnmundigen Herrschafft daselbst eingedrungne zolle ferrers aigens gewalts wider alt herkommen zu staigern vnd zu verhohen, Auch newe vngewondliche aufschlagen aufzuzetzen furgenomen vnd vndter andern Burgemaister vnd Rathe der Stat Embden, so vndter gedachter Grauen von Ostfrieszlandt Gepiet sitzen, vnbetracht das vermoge natürlicher, beschribner vnd aller weltlichen Rechte ainem ijeden erlaubt vnd freijstunde die Schifreichen Stromen vnd Flumina publica seiner gelegenhait nach zu schiffen vnd zu geprauchen, sich dan nocht dem allem zugegen one ainiche vnsere erlaubnusz oder priuilegi ain Niderlag Inen zuzeaignen vnd die so dem Emmbsz Stromb auf vnd abfarn mit grosser vngelegenhait, Beschwernus, vncosten, hinderung vnnd Versaumbnusz auzuhalten vnd also den frembden man vnd die nachpaurn wider alt herkomen des landts freijhaijt vnd Recht zum hochsten zu beschweren vnd vns derhalben zumermalen dimuetiglich angerueffen, Das wir Jnen hierin mit vnser Kaiserlicher hilff vnd fürsehung zuerscheinen gnediglich geruechten, Damit soliche Beschwerde ainmal wurcklich abgeschafft oder zum wenigsten obgemelte von Groningen sampt jren Burgern, Hindersessen vnd verwandten mit solchen vngewondlichen zol-

len vnd auffschlagen ferrer nit Beschwert, sonder wie von Alters darnon freij sein vnd pleiben mogen. Dieweil wir nun hieuor der wittib vnd vormundern der jungen Grauen zu Embden solche Beschwernus vnd Newerungen abzustellen beij schweren peenen vnd Straffen, als nemblich beij priuierung jrer Regalien vnd freijhaiten Ernstlich gepotten, die aber solchem vnserm Gepot mit nichten gehorsamet noch volg gethan, Auch ainiche erhebliche vrsach nit angezaigt, vnd vns auch sonst diser Beschwerden halben von andern hohen vnd Nidern Stenden dergleichen Clag mer furkomen, Vnd dan jnen, den Grauen vnd jren verwandten oder ijemandts andern von jrentwegen nit gepurt one vnser als Romischen Kaisers zulassung, erlaubnusz vnd Bewilligung ainiche newe zolle, Maute oder auflag aigens furnemens aufzurichten, oder die vorigen zolle, mauten, vectigalien vnd andere auflage zu erhohen vnd zu staigern, Auch die freij Schiffart pillich meniglichen sein Gewerb vnd handtierung freij sicher zu uben vnd zu gepranchen gestattet werden soll, vnd gedachte Grauen oder Burgermaister vnd Rathe zu Embden der Niderlage ainiche Rechtmessige possession on vnser als der Oberkait bewilligung nit erlangen haben kunnen, Auch solche jr furnemen jren aigen Regalien, freijhaiten vnd alten herkhomen der frieszlande zum hochsten zuwider, Also das wir deren von Groningen pith hier in dem Rechten vnd aller pillichait gemesz befunden. Vnd darumb auch in betrachtung der angenemen, getrewen, gehorsamen dienst so vns die gedachten Burgermaister, Rathe vnd Gemainde der Stat Groningen offt willigclich gethan haben vnd noch teglick one vnderlasz thuen, derhalben vns nit gepurt Sij hier in hilfflosz zu lassen, wie wir auch mit nichten zu thun gemaindt seind. Szo ercleren, setzen vnd ordnen wir hiemit von Romischer Kaiserlicher macht wissentlich in Crafft dits Brieffs, Mainen vnd wellen das egemelte zolle auch derselben erhohung, Niderlag vnd dergleichen beschwerden, so die gemelten Grauen von Ostfrieszlandt vnd jre vormunder vnd Regierung one vnser vnd vnserer vorfarn Begnadigung aigens gewalts aufgericht vnd furgenomen haben als vnrechtmessig, vnpillich vnd vnbefuegt die von Groningen jre Burger, jnwoner, hindersessen vnd verwandten zu ainicherlaij beschwerden mit nichten purden sollen noch mogen. Empfelhen vnd gepieten darauf allen vnd ijeden obgemelten ijetzigen vnd kunfftige Grauen vnd herrn zu Ostfrieszlandt jren vormunder, auch allen derselben Amptleuten, Trosten, Burgermaistern, Raethen,

Gemainden vnd vnderthanen vnd insonderhait Burgermaister vnd Rath der Stat Embden Ernstlich vnd vestigclich mit disem Brief vnd wellen, Das Sij sich solchen vnerlaubten vnd verpotnen Newerungen sich gentzlich enthalten, Auch die obberuerten Bürger, Inwoner, zugehorigen vnd verwandten der Stat Groningen beij diser vnser er Kaiserlichen Declaration vnd ercleruug gentzlich pleiben vnd deren jres jnhalts geruebiglich geprauchen vnd geniessen lassen vnd hiewider mit obberuerten vnerlaubten verpotnen zollen, Mauten, Auflagen vnd newerungen nit beschweren, bekomern, belaidigen, sonder deren aller ding muessig, freij vnd vnangefochten lassen, vnd hiewider nit thuen noch des ijemandts andern zu thuen gestatten, jn kain weise, Als lieb ainen ijeden seij vnsere schwere vngnad vnd Straff vnd dartzu ain peen, Nemblich hundert Marck lottigs goldes zuuermeiden, die ain ijeder so offt Er ffrauenlich hiewider thete, vns halb in vnser vnd des Reichs Camer vnd den andern halben tail gemelten Burgermaister vnd Rath der Stat Groningen vnd den jren als obsteet, so hiewider belaidiget wurdenn vnnachleszlich zu betzalenn, verfallen sein solle. Wir wellen auch hie mit allen zollern vnd mautuern vnserer Nider Erblandt zugelassen, gegont vnd erlaubt haben, souerr die gedachten Grauen oder jre vormunder solches nit wurden absteen, Das Sij her widerumb Duppel zollgelt von allen Ostfrieszlandischen verwandten vnd vnderthanen einnemen mogen, vnd damit wider vns oder ijemandts ander nit gefrauelt noch ijchts verwurckt, noch derhalben von ijemandts angelangt werden sollen Vnd damit die offtgemelten von Groningen vnd jre nachkomen beij diser vnserer Declaration vnd ercleruug gehandthabt werden. So haben wir jnen den Erwirdigen H. Bischof zu Munster vnd H. Stathalter vnd Gubernator vnsers Furstenthumbs Geldern vnd Herrschafft Frieszlandt Ober jssel vnd Groningen, Auch alle Grauen zu Oldenburg, Rietberg vnd Benthaim samptlich vnd sonderlich zu vnsern Conseruatorn, Executorn vnd handthabern beruerter vnserer Declaration vnd freijung verordnet vnd gegeben, Verordnen vnd geben jnem die auch also samptlich vnd sonderlich von obberuerter vnser Kaiserlichen macht, volkomenhait vnd Rechter wissen, hiemit denselben allen Ernstlich gepietendt, vnd wellen samptlich vnnd sonderlich den obgenanten Burgermaister, Rathe vnd Gemainde der Stat Groningen vnd jre nachkomen beij obberuerter vnserer Declaration entledigung vnd freijung der Auflagen so offt Sij darumb sampt oder

sonderlich ersuecht oder das fur sich selbs jnnen werden, von vnser vnd des Reichs wegen, getrewlich handhaben, Schutzen Schirmen, vnd dawider nit beschweren, betrueben noch anfechten lassen, Sonder vor allen thatlichen handlung vergwaltigung vnd Beschwerden verhueten, Als lieb jnen allen sampt vnd sonderlich seij vnser vnd des Reichs schwere vngnad vnd Straffe zuuermeiden. Mit vrkundt ditz Briefs mit vnser handt vnderschriben, vnd besigelt mit vnserm Kaijserlichem anhangendem Insigel. Geben in vnser vnd des Reichs Stat Augspurg, am lesten Tag des Monatz Junij, Nach Christi vnsers lieben herrn gepürde funtzehen hundert vnd im Achtunduiertzigsten, vnsers Kaiserthumbs im achtundzwaintzigisten, vnd vnserer Reiche im dreijunddreissigisten jaren.

(geteekend) Carolus.

VII.

Ontwerp van den sijndicus van Groningen Dr. H. Abringe namens deze stad in 1559 opgemaakt, om te dienen tot een geregtelijk bewijsstuk en ter eeuwiger gedachtenis voor haar regt van vrije vaart voorbij Emden.

Positien en articulen naebesc. hoere effect ende inholdt exhibeert, toent en wijsst de........ Doctor harmannus abringe Sijndicus van wege den Ernthfesten, Erbaren, voorsichtigen ende wijsen heren Borgermesteren ende raedt der Stadt Groeningen, tegens den Erbaren ende voorsichtigen Borgermesteren ende raedtmannen der Stadt embden ofte emants anders van hoeren wegen offte anders wel interesse pretenderende in examinatie saeke van tuijgen valetudinaer van olthz ofte oeck anders etc. ad perpetuam rei memoriam in der twijst saeke des varents voorbij embden nae Westphalen ende weder vmme nae Groningen, voorbij embden den gemenen stroem de eemze genoempt van den van Groeningen vrij sunder enich letzel ofte impediment geuaeren ende gebruijket bouen memorie van menschen, ofte oeck andere materie daer quaesti vp vallen solde mogen in toecomende

tyden (ne probationis copia in futurum pereat:), 't samen ende elck bysunder narrerende ende disponerende van ygelyck bysunder, begerende worden toegelaten tot noetlick bewys, tot oueruloedich bewys; sick nochtaus neet verbindende, waer van ende allen anderen beneficien van rechten protesterende solemniter ende express.

1. Inden eersten settet de Syndicus vors. dat alle schipryke stromen ofte riuieren sint juris publici, behoeven nae naetuerlyke ende allen anderen rechten een yder vry syn 't uaren vpwaerts ende nederwaerts sunder impediment ofte letzel van yemants.

2. Nu ist openbaer de stroem ofte ryuier die eemze genoempt ys een vormaert schipryke ryuier vloeyende ofte lopende tusschen oestureeslandt endc groninger landen beyde landen scheydende.

3. Oeck is de selue ryuier de eemze by olts voele enger ende clener gewest dan nu vnlanxs dorch vnweder, storm ende wint seer verbredet ende vermeert alsoe dat ouermidts des van groninger landt voele kerspelen ende dorpen geheel vergaen ende inundeert synt ouer welcken grunt de eemze stroem nu vloeyt ende sick streyet.

4. Hebben de stadt Groeningen als een ryxs ende hanse stadt oldes en allen tydt vermeerder stadt ghewest ende noch ys dan embden, den vors. stroem bouen memorie van menschen geuaren ende ghebrueket hoer negotiatie doende by lichten daghe, welwetende de van embden, vry verdich voorby embden vpwarts noe westphalen ende nider nae groningen tot hoeren walgenallen vubelastet ofte oeck neet behindert van den van embden ofte anders well.

5. Soe dan oeck gene heren, steden offte communiteten des roemschen rycke vnderdanich, insunderheit als embden, neet hebbende merum ofte mixtum imperium noch regalia, behoeren noch moegen enige impedimenten, tollen, excyzen ofte andere lasten stellen vp schipryke ryuieren buyten consent key^r. ma^t. des ryks, oeck der ghenen daer toe interesseert synde insunderheit.

6. Waer wth blykt claarlyke de stadt van embden gene priuilegie, consent ofte verloff koenen hebben, waermede se tegens naetuerlicke ende gemene rechten ende insunderheit den van groeningen daerto vercregen recht hebbende durch rustelick gebruyck bouen memorie van menschen ende anders als bouen ges. interesseert de vrye nauigatie mogen beletten ofte behinderen.

7. Dan is oeck waer dat keyser Carolus de vyffte vnser alder g. h. de selue stadt van groeningen noch bouen natuerlyke ende gemeen recht geoctroyeert, geuryet ende de voors. natuerlyke ende andere rechten innoueert ende bestatiget heft den vors. eemse stroem voorby embden vpwerts nae Westphalen ende nederwerts nae groeningen te vaeren vry veerdich sunder enyge neder ofte anlage, tollen, axcysen, vngelden, ofte anders enyge impedimenten.

8. Hebben de van Groeningen oeck voer in ende naeden tyden lofflyker gedachtenis Graue Edzerdt graue ende here tho oestureesslandt, in Groningen wegen des Roemschen rykes heerschende, die voors. eemze stroem vpwerts nae Westphalen ende weder vmme nae Groeningen bouen memorie van menschen vry veerdich sunder enyge anlage, tollen, axcysen offte andere vngelden, oeck andere enyge impedimenten, neet dorch bede noch hemelick ofte gewalt, dan openbaer geuaren den eemze stroem vry vpwerts ende nederwerts voorby embden daert hem beleuede sunder enich impediment ofte belastinge van den van embden ofte oeck anders wel.

9. Is nochtans waer eer gedachte Graue Edzardt int jaer van 14, in oerloch synde mytten ffursten van Sassen van den coepuarenden borgeren van groeningen begeert heft, des vaerents een weynich tydes sick entholden wolden, soe lange het oerloch duerde vmme anxt de vianden daer doer geprouiandeert muchten worden, dan daer nae solden de van groeningen allen tydt vry ende veerdich de eemze stroem bruyken ende vaeren tot hoeren walgeuallen · vpwerts nae westphalen ende weder vmme voorby embden nae groeningen, als voer hen.

10. Nu ist oeck gemeen en claer recht datmen nemants sunder forme ende maniere van rechte behoert wth syne possessie vel quasi te entsetten ofte stellen, oeck in zyn possessie vel quasi te turberen.

11. En dat spoliatus ofte turbatus in syn possessie vel quasi behoeren eersten ende voer all gerestitueert te worden eermen vorders tegens den seluen behoert te procederen ofte eets wes altenteren.

12. Desse alle neet gemarcket hebben de van embden den borgers ende inwoners van Groeningen de vrye voorbyvaert voorby embden nae westphalen int jaer 1529 ofte daer vmtrent eersten tegens alle voors. rechten sunder enyge maniere ende forme van rechten van sodane vrye voorbyvaert

daetlyk depossesseert, behindert, entsettet ende turbeert, eere ende reuerentie altydt salff.

13. Alsoe dat de van Groeningen nae de voors. jaere van 1529 voorby Embden als voors. varende myt botter, kese, ende andere waeren oeck van de nye ghecofften schepen in westphalen voorby embden varende voer toll (: als se de noembden), en andere vngelden musten gheuen to embden, en leeten deseluen dan vaeren voorby embden vpwerts ende nederwerts in praeiuditie voors. naetuerlyke vryheit, sunder enyge priuilegie, forme ofte maniere van rechte ofte consent der von groeningen daer tho gerechtiget als voors.

14. Hyr noch en bouen hebben de van embden noch a° 1550 eerstmaels ende nae den tyden allewege de borgers ofte inwoners van groeningen verboden ende daetlyk impedieert in gene maniere het sy dan toll ofte vngelden geuende, te vaeren voorby embden, nae westphalen ende weder umme nae groeningen, hem alsoe vnde noch bouen voors. belastinge geheell ende alle bouen naetverlyken ende allen rechten depossesseert, sunder enyge forme van rechte, ere ende reuerentie salf.

15. Hebben oeck inden seluen iaere van 1550 den veerden septembris ofte daer omtrent den van Embden ytzlijke schepe van groeningen geladen myt botter, kese ende andere waeren nae westphalen voorby embden varende, daetlyk angehaelt, ende verboert geholden ende noch verboert holden sunder enige maniere van rechte tegens naetuerlyck ende gemeene recht etc.

16. Nu ist oeck waer dat Borgermesteren ende Raedt van groeningen wege hoeren borgers ende inwoners den van embden tot meermaelen vruntlyker wyse, ende oeck eensdeels myt rechte hebben laeten vermaenen soedaue impedimenten, belastinge ende turberent als voer hen wolden laeten anstaen, heft sulxs hem niet mogen baeten, dan synt tot noch tho ende ioe lanck ioe meer volhardet in hoer voernement als vors.

17. Seth ende secht noch vorders de eergemelte Syndicus dat voer desen bouen gesegde tyden geen memorie van enige menschen oeck by olden luyden aldae gewest ende noch ys, dat sodane vrye voorbyvaert voorby embden als voors. den van groeningen, insunderheit daer to vmme reden verhaelt interesseert, verboden of te behindert ys, anders dan bouen verhaelt.

18. Dan dattet gemene fame ende opinie by allen olden

tyden ende olden luyden gewest ende noch ys, ende alle tydt oeck gehoert van olden luyden ende anders, dat de vors. voorbyvaert den van groeningen vry plachte te wesen, oeck neet gehoert van enych impediment, ofte belastinge anders dan in den voors. jaere.

19. Ende dat van desen allen ende een yder van dessen ys ghemene fame, opinie ende geruchte oeck notoer ende openbaer, settende dit allent ende een yder 't samen ende elck bysunder.

Concludeert ende volcht wth deductie van dessen allen ende een yder blyckende, dat der stadt van groeningen borgers behoert de vrye voorbyvaert voorby embden vpwerts nae westphalen ende weder vmme voorby embden nae groeningen ende anders hem geleuende, myt allen waeren, copencappen ende anders hem geleuende, sunder enyge anlage, nederlage, tollen, vngelden, ofte oeck anders enyge impedimenten, gelyck se van olts bouen memorie van menschen ende anders plegen te vaeren ende hem nae natuerlick ende gemeen recht oeck vercregen recht ende keys: priuilegie behoert, ende toekumpt, ende soedane impedimenten, behinderinge, beswaringe, turbatie ende depossesserent van den van embden sunder forme ende maniere van rechten den van groeningen gedaen, vnbehoerlyck gecasseert ende annuleert sollen behoeren tworden ende de van groeningen alsoe turbeert ende depossesseert in hoer olde guede deuchdelyke possessie vel quasi eersten ende voer all restitueert ende daer umme oeck manteneert ende handthauet te worden, versuekende mynen heren den [1]) . . . . . believen willen rechtlyken verhoeren ende examineren sodane tuygen valetudinaer van oldtheit ofte anders de vpgemelte Syndicus wth der name ende van wegen als vors. vp positien ende articulen voer sall willen produceren ofte anders, in desen allen behoerlyke officie myt allen beneficien van rechte anroepende makende eysch van costen ende interessen, protesterende daer van;

Beholden dyt tho corrigeren etc.

---

[1]) *Droste* staat hier bij in het eigenhandig stuk van Abring. Hiermede zal een of ander Drost of opperregter in naburig Westphalen gemeend zijn geweest.

VIII.

Verdrag tusschen den Bisschop van Munster en de stad Groningen over eene vaart van uit de Eems tot aan die stad te graven. Den 29 Sept. 1483.

Wij Hendrik van Swartsburgh van Godts gnaden Bisschop to Munster und der Hilger kercken to Bremen Administrator und wij Burgermestere und raadt der stad Gronijnghe doen kunt allen luden de dessen breeff sollen sehen offt horen leesen, dat wij Henrick Bisschop und Administrator voorges[n]. bij ripen raade onser Reede, ons, der Ersamen onser leuen getruwen Borgemestere und raade Onser Stadt Munster an eijne, und wij Burgermeestere und raedt der Stadt Gronijnge an de anderen zijden, in den namen, tot ere und mijt andechtiger begeerte der hulpe Godts Almaghtigh, guder meijnenge, umb vort tosettend und to vorderen den orber, nuth, profijt, gemeijne beste und walffart der lande onser voorges[n]. Bisschops und der Stadt Gronijnge, oock verhoopene solichs tot onser und merer lande kopenschap, neeringe und salicheit mijt gnaden Godts komen moghte; soo hebben wij und angenomen und sint overdragen under malkanderen elck vor sich und sijne nakomelinge beleuet und gelovet, dat wij van *der Emese an bij Heede hent an de stadt Gronijnge grafft willen doen graven elck daar aff sijnen angenomenen Deill*, und vort dar mede und dar bij holden ordinancien und artikell soo nae geschreven steit, dat wij Hinrick Bisschop voorges[n]. mijt onsen luden und lande willen und sollen doen grauen und in lope werdigh und verdich holden eijne grafft de anghaen soll *bij Heede uth der Emese und beneven dem dijckhuse hen nae westerwoldinger weghe* van dar vort in eijne *becke geheten de Weijte* und van dar vort nae Vlagtwedde bet in de Aa bij Wedde, twijntigh vote wijt beneden in dem bodem ton mijnnesten und vort boven affgesat na gebore und alsoo deijp dat de Emese eren loop dar doer hebben moghe, also dat dar scheppe geladen mijt korne, botteren und anderen gude doer varen moghen, und wij van Gronijnge van der Aa vort an na Reede mijt grafften, dijken und hoveden so to besorgen, to maken und to waren, dat men mijt den selven scheppen to und van Gronijnge komen und varen moghe de koopman sijne kopenschap dar bijnnen to donde gelijck hijr nae beschreven steit; oock sollen wij van Gronijnghe de graffte

uth der Aa bijnnen dor van Sluchter sloet bet to Gronijnghe dat men dar dor mijt maetsken scheppen komen und varen moghe maken, holden und waren... dat also to besorgen elck an sijnen ende und lande mijt bruggen, slusen, schotdoeren und anderer gereedtschap, dat de scheppen als voorgesn. is geladen und ungeladen van der Eemse to Gronijngen und van Gronijngen weder in de Emese doer und over de voorgesn. grafft vrijgh und verdigh mogen varen wenden, und keeren...

IX.

Brief van Emden aan Groningen over het maken van eene nieuwe vaart uit de Langeakkerschans naar het huis Lieroort, tegen het regt der voorbijvaart van Emden enz. Den 5 Nov. 1661.

Edele Erent. Hooghgeleerde, wijse voorsienige Heeren, vrienden ende nabuiren.

Wij sijn gelooffwaerdigs bewisset, dat UEE. met eenige Committeerde van sijn Hooghgre. Genade van Oostvrieslant in de naest verleden weke, in de Langeackerschants, conferentie gehouden, oover het maeken van een nieuwen vaert uijt de Langeackerschants, naer het huijs Lieroort, hebben daer op niet ledich staen kunnen UEE. vrientnabuirlick te remonstreren, dat uijt kracht van accoorden deses landes Sijn Hooghgr. Gen. in diergelijke saeken jeets voor te nemen buijten der stenden ende interesseerden consent, niet en is bevoeght, sulx dat oock gheen nieuwe dijck, buijten dierselver voorweeten en magh geleijt werden, en specialick dat uijt kracht van resolutie van de Roemsche keijserlijcke Maijesteit ende het Delftzijlsther verdrach, daer oover haer Hooghmoogende ons de maintenue belooft hebben booven oft beneden den Eemstroom niets en mag worden gemaeckt, waer door dese Stadt eenich perikel off offbreuck an haer negotie en commercien soude kunnen koomen te lijden. Dat oock een sulck nieuw werck, bij aldien het ten effect gestelt wierde, regelrecht souwde strijden tegens deser Stadt privilegie der voorbijvaert, voor ondenckelijke jaeren niet alleene gebruickt, maer oock ongeveer voer twee hondert jaeren van de Roemsch keiserlijke Maijesteijt geconfirmeert, waer van de vasthoudinghe,

soo wel Hoogstged. Roomskeijs. Maijesteit, als haer Hooghmog. de Heeren Staeten Generael der vereenigde Nederlantsche Provincien, in specie oock de voorige H. H. Graeven van Oostvrieslant dese Stadt belooft hebben: Dat oock een soodanich werck, buijten speciale oplaghe en anordeningh van nieuwe tollen niet en kan gemaeckt off onderhouden worden, dewelcke nochtans buijten speciael consent van de Roomse keijs. Maijesteit niet en mogen off kunnen ingevoert werden, tegenwoordigh niet te spreken van andere groote inconvenienten daer door te besorgen. Gelijck wij niet en twijfelen UEE. niet te sullen toelaeten, dat dierselver Stads privilegien gebrooken off tegen speciale accoorden te nae getreden souden werden. Alsoo versoeken UEE. vrientnabuirlick, hijr in niet verder te gaen, off op anhouden van een off ander, soo ons ende onse Stadt ongunstich mogen zijn, dies angaende jeets int'werk te richten. Hetwelcke wij dan tot UE. als onse goede Vrienden en nabuiren vertrouwen, en met alle vrientnabuirwillige diensten wederom verschulden, waermede UEE. in de protectie des Almogende bevelende, verblijven altoos Edele Erentfeste, Hooghgeleerde Wijse en voorsienige Heeren.

Emden, den 5 Nov. A. 1661.

UEE.
Dienstwillige Vrienden en nabuiren,
Borgemester en Raedth.
der Stadt Embden.

Stadsgrond niet te betimmeren. 1595.

Inder schelinge tusschen Jsebrandt Jsebrandts anspreker eens ende den Ernt. Vlgher Vlgher vorweerder, anderdeels, scheelachtich vmb een nye getimmer bij voerss. Vlgher angeuangen. Hebben wij Borgermesteren ende Raedt na genoemene oculaere jnspectie der strijdigen angelachten getimmer ende plaets, oeck vorscheiden van partiën hinc inde voergebrochten beschiet soe mundtlich als schriftlich, jngesacht ende wuthgesproecken, alse dat wij neet voer guedt noch geraedtsamb ansehen, dat der stadt grundt jn tegenwoerdigen tijdt meer sulde moegen ofte behoeven betimmert tho worden. Actum den xiii Maij anno xv^{c} vijff ende tnegentich, Dat oercunde wy mit vnssen vpgedruckten signete [1]).

[1]) In het Archief bl. 173 H. S. in folio 100.

MERKWAARDIG VONNIS OVER EENEN BEWEERDEN ONWETTIGEN INGANG IN HET KLOOSTER TE WIJTWERD, den 7 Julij 1534.

Hayo Vffkens redge vnd Richter to Vsqwert bekenne mit dessen scriften, dat voer mij jnden gerichte is gekomen Rengher to Vsqwert, clagende vp Juwe Wybens to Watwert als een borge vnnd bruker des landes omme alsodane lant vnnd zandt vnnd ander tilber goedere, de syn salige broder lucke solde hebben gegeuen in dat Cloester to Wytwert, verhopede dat het gheen stal [1]) solde mogen hebben, want he junck vnnd vnweten was vnnd haddet gedaen buten consent vnnd raet synre vrunden, oeck verhopede Renger dat het geen stal solde mogen holden, want se hadden quellicken mit em gehandelt, dat bouen reden vnnd recht were gewest, begeerde daervmme he de lande vngebruket lete, vnnd em volgen lete sodane gelt vnnd ander tilber goedere als dat Conuent van synen saligen broder ontfangen hadde etc. Daer de E. her Wolter tot Wytwert Commelduer vp antworde van Juwen oers meyers vnnd borge wegen, dat het conuent stonde Renger noch lant off sandt noch gene tilber goedere, oeck sede de Commelduer dat Renger de waerheyt daer anspaerde, dat syn broder lucke itlick lant vnd tilber goet jonck vnnd vnwittich in dat cloester gebracht solde hebben, want Renger van syne kyntlicke jaren by dat cloester vorss. heft gewoent vnnd aldaer geboren, vnnd he hadde in vnnd vth dat cloester oeck by syn broders tyden dicke vnnd vake gegaen, vnnd hadde daer nee vp gecroent off dat gestraft, oeck sede her Wolter dat he dick vnnd vake van Renger vnnd ander lude was vnderrichtet, dat se mynlick vnnd leefflick mitten seluesten broder lucken hadden gehandelt na ordens regule vnnd statute myt alle barmherticheyt dat bewyslick were, dan solde dat wertlicke [2]) recht myt salige broder lucke gehandelt hebben, solde neet goet voer hem vnnd allen syne vrunden gewest hebben etc., begeerdende daervmme Renger to vnderwysen he Juwe oer meyer vnnd borge lete vngemoyt, angeseen se

---

[1]) stal = plaats, stand. [2]) Wertlicke = wereldlyke, burgerlyke.

sick hilden an oer besith, daer se naeste dertich jaer vnnd meer rustelick vnnd vnbestraft [1]) in gewest synt, verhopede want het man [2]) X jaeren weren, solde na allen rechten vnde ordelboeck genoech syn nachdem Renger altyt bynnen landes gewest is vnnd by Wytwert altyt gewoent vnnd heft dit selue wal geweten vnnd nee daer vp gekroent, etc. Daer Renger vorss. vp repliceerde, dat de Commelduer de waerheyt spaerde in syn antwort, want lucke doch onwetich vnnd vnuerstandich to kloester was gegaen buten consent vnnd raedt synre vrunden vnnd voermunders, want synren saligen broders voermunders mitten vrunden dicke vnnd vake in dat Conuent weren gewest vmme em daer weder vth to halen, omme alsodane orsake, dat het conuent mit alsodane vnnoselen vnnd onweten gehandelt hadden quellicken, verhopede dattet gheen gheestlick recht solde vermogen, dat de ene geestlicke persoen den anderen gheestlicken personen synre suntheyt der litmaten solde mogen benemen, waer dorch syn salige broder een desperaet man were geworden vnnd were buten landes getogen vnnd in grote elende vnnd armoet gestoruen, vnnd dat Conuent weren der lande vnnd goedere besitters gewest, vnnd em noch hulpe noch bystant hadden gedaen, 't welck vp genen reden solde staen, als he hopede etc. Oeck sede Renger dat nemant, na vermelt des lantrechten, to kloester mochte gaen sunder consent sijnre vrenden, vnnd sede vorder he verhopede noch vnuersuemt to wesen, want syn broder noch man vmtrent dre off veer jaer doet were gewest, vnnd sede oeck dat de Commelduer vnnd conuentes lude nee rustelick besith hadden gehadt, want se hadden syn salige broder dat cruce [3]) gegeuen vnnd haddent em weder genomen, verhopede daer vmme dat se oer besith daermede quadet gemaket solden hebben vnnd oer vorwarden daer mede to niet solden wesen, oeck sede Renger verhopede dat des Conuents besyth em nicht hinderlick solde wesen, want so als syn broder wth dat Cloester is getogen, hadden se synen broder geleyde vnnd geloue to gescreuen he weder by oer solde komen vnnd wolden eerlicken mit em handelen, vnnd als he int kloester was gekomen hadden se myt em nicht gehandelt als se tot em gescreuen hadden, dan se hadden em syne sonde litmaten benomen, vnnd sede vor-

---

[1]) vnbestraft = ongemoeid. — [2]) Man = maar.

[3]) cruce geven en nemen = in de Johanniter orde, van welke orde het klooster te Wijtwerd was, opnemen en er weder uit ontslaan.

der verhopede noch vnuersuemt to syn, want he eer nicht konde spreken eer syn broder verstoruen was, vnnd he hadde alle tyt verhopet, dat de Commelduer vnnd conuents lude myt synen broder sick leefflicken voreiniget solden hebben, daer vmme hadde he also lange gewachtet, Daer de weerdige her wolter Commelduer weder vp sede vnder allen mit lange scriften, dat daer wal itlicke vrenden in dat Conuent weren gewest vnnd hadden broder lucken wal vth de geuenckenisse gebeden, daer he vm syn misdaet insadt, dan de vrende hadden em vth dat cloester nicht willen hebben, oeck sede de Commelduer vorss. dat broder lucke gescheen was na geestlick recht vnnd na ordens regule vnnd statute, daer he sich onder gegeuen hadde, vnnd nicht na wertlick recht, in ene genoechlicke venkenisse sunder enige qwetsinge synre leden vnnd dat was gescheen vm syn vndoegede vnnd misdaet. Oeck sede de Commelduer dat broder lucke to Loppersum was gestoruen vnnd vake mit syne vrenden vnnd ten laesten mit syn eygen hantscrift gescreuen vnnd vntbeden laten, dat he solde komen in syn cloester eten vnnd drincken vnnd denen godt vnnd weer daer wes gescheen ende misdaen solde vergeuen vnnd vergeten wesen, vnnd broder lucke hadde nicht gewilt dat he bewysen konde, daer vmme behouede he in geen armoet to staruen do em syn Cloester weder geboden worde, vnnd broer lucke was wal XX jaer olt gewest als he int kloester quam. Ende want he buten vrende raet int Cloester were gegaen, waer vmme hadde Renger dan sus lange geswegen, vnde nee broder lucke noch syn goet vth dat kloester geesshet, daer vmme was dat by Rengers raedt consent gewest dat broder lucke in dat Cloester mit syn goet was gegaen vnnd daer in gebleuen, vnnd als broder lucke vth dat Cloester genck sunder oersake des conuents, do solde Renger hebben gesproken, hadde men dan broder lucke nicht willen weder hebben vnnd to genade willen nemen etc. Vorder sede de Commelduer vorss. dat broder lucke van syne voervaders dat crues genomen was, dat hadde he verdeent na syn mysdaet, Ende dat me broder lucke oers ordens broder wedder hadden geseth, als syne vrenden myt bede em weder int kloester brachten, was gescheen dat lucke syne bourye [1]) vnnd olde gangen weder an hadde genomen vnnd merkelick weder misdaen hadde, also hadde he weder penitentie moten doen,

[1]) bourye = boeverij.

daer de runden vnnd Renger do neet vp hadden gekroent. Oeck sede de Commelduer dat na lantrechte alle goederen vnnd prouen, de monneke vnnd nonnen mede in den kloester brengen solden moten blyuen in den cloester vnnd neet weder vth aruen, verhopede daer vmme oer besith goet to syn, daer se sick anhilden vnnd daer se de naeste veertich jaer rustelick vnnd vredelick vnbestraft in hadden gewest, Daer Renger weder vp sede, he verhopede to bewysen dat sijne vrunden daer nicht synt gewest do se syn salige broder dat cruce weder nemende weren vnnd soe vnliefflicken mit em hebben gehandelt, vnnd sede vorder dat syne vrunden hadden synen broder myt syn goet weder vth dat Cloester begeert, vnnd he hadde van synen broder nicht gehoert dat he een missdader were gewest, oeck sede Renger dat een quaet besith were na lantrechte gheen besidt, vnnd de een goet besith hebben wolde, moste hebben enen goden ankompst, verhopede daer vmme, nachdem dat het Conuent vor recht gheen ankompst getoent en hadden, dat oer besith em oeck nicht solde hinderen, noch oer scriften, want se synen broder nee gheen hoersam breeff hadden gegeuen, daer vmme was syn broder gheen gehoersam kynt des conuentes gewest, vnnd oft he allene een gehoersam kynt were gewest, so hadden se de gehoersamheyt daermede al gebroken do se em dat cruce weder beneemden, oeck sede Renger dat na der scrifte Pauli gheen man off jonfer to cloester gaen mochte, off he moste dertich jaer olt wesen, verhopede noch dat het gheen stal solde mogen hebben na rechte. Daer Renger vorder vp tot vorstarkinge syns rechts rechtlicken heft laten dagen wylke boyens, de voer synen behoerlicken richter heft getuget vnnd gesworen, dat em kundich is, dat Boyke to weldaet der kinder, als Renger ende lucke, vormunder was, ende dat Boyke vorss. to Wytwert was geuaren mit waelke roleffs vnnd woldet lucke bestraffen dat he neet to Cloester solde gaen, so hadden se em by syde gebracht ofte verschuenet dat me hem neet vinden konden, vnnd achte ofte veerteyn dagen daer nae was Boye vorss. weder to Wytwert gekomen, vnnd do hadde lucke dat crues al vnnd was man een kynt gewest, also dat se hem myt appelen ende mit koke, alsmen sede, daer in hadden gekregen, etc., mit meer woerden vnnd weder woerden van beyden parten voergebracht to lanck hyr alle to scryuen, So heb ick hayo vffkens redge vpgenoempt Godt vnnd recht vor ogen genomen vnnd by wyser lude raet vnnd rechtes vorfaren vor

recht gekent, nachdem de Commelduer vnnd conuentes lude alligeren vnde voernemen langer dan dertich jaer rustelick besith vnnd Renger were stedes bynnen landes gewest by dat Cloester wonachtich, vnnd haddet wal geweten dat syn broder lucke to cloester was gegaen daer Renger nicht vp straffede [1]), dan sede allene dat de conuentes luede quellicken mit synen broder hadden gehandelt vnnd dat he junck vnnd vnwetich buten consent vnnd raedt synre vrunden vnnd voermunders to cloester was gegaen, daer vorder geen genoechsam bewyes vp is vorgebracht, dan alleen wylke boyens heft getuget dat Boyke, tot waldaet der kinder, als Renger vnnd lucken, voermunder, to Wijtwert was geuaren mit waelke roleffs vnnd woldet lucke bestraffen dat he neet to cloester solde gaen, so hadden se em by syde gebracht ofte verschuent dat me hem nicht vinden konden, vnnd achte ofte XIIII dage daer na was Boyke weder gekomen vnnd do hadde lucke dat crues al vnnd was man een kynt gewest, also dat se mit appelen vnnd koke, alsmen sede, daer in hadden gekregen, So dan desse tuychnisse is vnseker, seer wandelbar vnnd van hoeren seggen, noch oeck nicht mede brenckt dat de cloestergange [2]) bynnen jaer vnnd dach rechtlicken is bespeert [3]), dan secht allene dat Boyke wolde dat besperen, als de tuychnisse dat opentlick vermelt, vnnd is oeck man een tuech de na rechte so vele is als gheen tuech, sal de Commelduer ofte conuents lude bewysen mit twen goden tugen, dat se de lande hebben verhuert vnnd de goedere gebruket tot des conuentes besten vnbestraft, voert soelen se oeck bewysen mit oer meyers, de dat lant gebruket hebben, ofte mit breue vnnd zegele ofte mit twe gode tuge dat se sodane tyt vnbestraft van emandes (na de cloester gange), als teyn jaar bynnen landes vnnd XX jaer buten landes, hebben dat lant vnnd goedere beseten, want dan Renger van broder lucken de ansprake is gekomen, vnnd broder lucke na vermelt des Commelduers scriften by de 't sestich jaer off daer vmtrent olt is gewest do he sterff, vnnd hadde dat selue nee mit rechte bespeert, noch Renger, ho wal he stedes bynnen landes altyt mundich wonachtich by dat cloester is gewest, want dan Renger seluest na sijne scriften besteyt [4]) dat het Conuent sy bruker der lande vnnd goedere lange tyt gewest, kenne ick des conuentes besith

[1]) Straffede = berispte, aanmerking maakte.
[2]) Cloestergange = in het klooster gaan.
[3]) Bespeert = verhinderd, belet. [4]) Besteyt = bekent.

goet, want se oer rĕcht also, wo vorgeroert ouergebracht hebben, vnnd Rengers ansprake van gener weerden vnnd veriaert to syn, na der tractaten anno etc. XLVI [1]) besloten, vermeldende, so we to spreken heuet vm arffachtige goedere ofte lande in dessen lande gelegen, sal spreken bynnen theyn jaren off he sal daer na geen ansprake mogen hebben inden rechte. Dit recht sal ouerkomen to Vsqwart den vertyenden dach nae datum des doems. Desse doeme synt twe alleens ludende. Gedoempt vnnd in scriften ouergeuen vp den souenden dach Julij anno etc. XXXIIII [2]).

HERSTELLING VAN EEN HUIS IN HET BELEG VAN 1594 ZEER BESCHOTEN.

Wy Borgermesteren ende Raedt der stadt Groeningen doen khundt ende certificeren midts dessen, dat voer vns js ghecoemen Gheerdt Arendts de Backer sich beclagende, woe de behuesinge bij hem tegenwoerdich bewoent, staende vp vns stadtmuere naest anden gardecorp, durch dat groff geschutt jnde leste belegeringe seer tho schoeten, dier gestalt, dat he mit sijn familie hem daer langer neet jnnebergen noch oeck sijn koern ende anders tot sijnen ampt behoerich neet droege leggen ende conserueren khunden, vns derwegen denstlich ansoeckende vmb tselue hues weder tmoegen dichte maecken laethen ende wess daer an noedich tho repareren ende dat he sulckes ande huere muchte korten ende voer anderen jn deme geprefereert worden. Derwilen wij dan verstaen dat het huess vermidts het schieten gants open ende onbewoenber geworden, hebben wij den vpgemelten Geert Arendts mit belieuent van Grete Steentgens als egenersche, de des neet machtich, verloeuet, veraccordeert ende thogestaen, dat voerss. hues tot nootdruftich gebrueck weder tmoegen repareren laeten, stellende alles bij pertinente reeckeninge, gebrueckende mede jnt repareren het aduis ende walmeninge vander voerss. egenersche ende wess voerss. Gheerdt daeran bewissliken wert tho koste leggen alss voerss., sal he vande huere moegen jnholden tot vuller betalinge tho. Tho oercunde vnss hijr onder vpgedruckte signete den 20 Nouembris 1594 [3]).

---

[1]) Warfsconstitutie van 1446 *zaturdag na elfduizend maagden.*

[2]) Archief, bl. 286 dl. 48, Verzameling van stukkèn.

[3]) In het Archief bl. 75 H. S. in folio 100.

GESCHIL TUSSCHEN STAD EN LANDE OVER DEN RANG VAN ZITTING IN DE STATENVERGADERINGEN.

Onder de geschillen, welke in vorige tijden herhaaldelijk tusschen de leden der staten van stad en lande verrezen, merkt men op dat over den rang waarnaar zij plaats namen in hunne bijeenkomsten. In 1594 was ten dien opzigte in een „cort bericht ende anleidunge van den staet van regieringe ofte forme van Republicque, soe vnuordencklijcken jaeren by de gemeine Staten der Stad en Omlanden van Groeningen altijt geobseruiert ende noch geholden behoirt te worden, neet int punt vanden bedieninge der justitien, maer in materie state ende allent wat dersoluen anhangk" [1]), bepaald het navolgende:

„In dese vergaderinge heft steets hen de heer Stadholder indertijt, ofte, indien desolue neet vpden Lantsdach erschijnde, de Leeutenant, wesende de vijffde Hoefftman vanden camer der Justitie offte hooger Oeuericheit, die hoochste *session* gehadt; demseluen sitten ander rechte zijde die vier Borgemesteren van Groeningen, vier Hoeuetmannen ende twalff Raedtzheren vander vorss. Stadt; ande ander zijde auerst sitten *ex ordine* die Prelaten, Edelluijden ende Hoeuelingen vanden Omlanden; die eigenarffden ende andere volmechtigen der Carspelen fuegen sick toe sitten, indien plaetz is, indien niet, blijuen se staen, in solch antall, wie sich alsdan vergaedert ofte inde stadt vpcoemen moegen wesen."

De voorrang aan de leden van de stad in de vergadering toegekend werd bevestigd bij vonnis der staten-generaal van den 17 Februarij 1595. Telkens des niettegenstaande werd haar die betwist en daartegen gehandeld. Zoo lieten immers de Ommelanden nog in 1674 eenen achtentwintig slaan, op welken aan het Ommelander wapen de eerste en het stadswapen de tweede plaats werd gegeven [2]). In 1742 ontstond er zelfs een verschil over de plaats neming in eene commissie vergadering. De volgende stukken zijn daartoe betrekkelijk. Uit een onderzoek is mij gebleken, dat er geene meerder over zijn gewisseld, waaruit mag worden afgeleid, dat men in de wederzijds opgegevene inlichtingen heeft berust.

---

[1]) Mr. H. O. Feith, *Regeringsboek dl. I bl.* 5.

[2]) Bl. 4 van het *Muntregt der Ommelanden* in 1857 door mij te Groningen uitgegeven.

Donderdag den 27 September 1742.

Door den heer van Stedum ter vergadering zijnde geproponeert, dat de heeren uijt het lidt der Ommelanden in deesen collegie gecommitteert, voor weijnige dagen seer onverwagt en met bevreemdinge hadden vernomen in wat voegen de respective heeren van deesen collegie uit het lidt van de stadt alhier gecommitteert, eene nieuwigheijd in het zitten aan de tafel van de ordinaris te houdene commissien hadden gesogt te introduceren, pretenderende tegens de vorige gewoonte haar in eenen armstoel an 't hoger end' van de tafel der heeren gedeputeerden te plaatsen en den heer gedeputeerde uit de Ommelanden in een ordinaris stoel an de tafel beneden haar te laten zitten. De gesamentlijke heeren leden van de Ommelanden alhier in collegio praesent, hebben vermeijnt bij desen aan de heeren haare meedeleeden uit de stadt te moeten versoeken het in deesen omtrent het sitten in de ordinaris commissien te willen laten verblijven bij de gewoonelijke plaatsneminge van de beide heeren gecom^den^ op twee egale stoelen nevens malkander en sulx tot vermijdinge van alle inconvenientien, die bij continuatie van de sustenue der heeren leeden van deesen collegie uit de stad hier uijt onfailbaar zoude komen te ondstaan: Verklarende de Heeren van de Ommelanden dat in sulken geval van persistentie geen commissien met de heeren van de stadt te konnen houden: dat ook de Heeren van de stadt als dan niet bevoegd zijn alleen commissien te exerceren, sullende welgem. Heeren mede van de Discretie van beijde secretarissen van het collegie verwagten, van bij de commissien als dan niet te zullen assisteren.

De Heeren van de zijde van de stadt, in deese vergaderinge present, hebben de zaak ten principaal en dese gedane propositie aan zijde der Heeren van de Ommelanden vervattet overgenomen, om daarop te zijner tijdt te dienen, zoo als zullen te rade worden.

De Heeren van de stadszijde in het collegie der Heeren Gedeputeerden hebbende geexamineert de aanteijkeninge so door den Heer van Stedum eerst mondelijk gedaan en voorts schriftelijk overgegeven den 27 Septemb. deses jaars uit de naam en van wegens de gesamentlijke leden der Heeren uit

de Ommelanden in desen collegie gecommitteert, van inhoud sijnde, dat zij Heeren Gecommitteerden met bevreemdinge en onverwagt hadden vernomen, dat de respective Heeren van der stadszijde eene nieuwigheijd in het sitten aan de tafel van de ordinaris te houdene commissien hadden gesogt te introduceren, pretenderende tegens vorige gewoonte haar in een armstoel aan het hoger einde van de tafel der Heeren Gedeputeerden te plaatsen, en den Heer Gedeputeerde uit de Ommelanden in een ordinaris stoel aan de tafel beneden haar te laten sitten. Dat zij gesamentlijk Heeren leden van de Ommelanden alhier in collegio present hebben gemeint bij desen aan de Heeren hare medeleden uit de stad te moeten versoeken, het in desen omtrent het sitten in de ordinaris commissien te willen laten verblijven bij de gewonelijke plaats neminge van de beijde Heeren Gecommitteerden op twee egale stoelen nevens malkanderen, ende zulks tot vermijdinge van alle inconvenientien, die bij continuatie van de sustenue der Heeren leden van desen collegio uit de stad hier uit onfeijlbaar tusschen de respective gecommitteerden souden komen te ontstaan. Verklarende zij Heeren van de Ommelanden, dat in zulken geval van persistentie geen commissien met den Heeren van de stad te konnen houden. Dat ook de Heeren van de stad alsdan niet zijn bevoegt om de Commissien alleen te exerceeren, willende welgem. Heeren mede van de discretie van beijde secretarissen van het collegie verwagten van bij de commissien alsdan niet te zullen assisteren.

Desen door de Heeren van de stad zijnde overgenomen, om daarop na haren rade te antwoorden, verklaren als volgt. Dat zij met deselve bevreemdinge in het houden van de provinciale commissien hebben gesien, dat een en andermaal twee stoelen an het boven einde van de tafel waren geplaatst, edog niet konnende gewaar worden door wiens order zulks zij geschied en waarvan die nieuwigheijd zijn origine hadde, als zijnde zulks tegens vorige gewoonten, dat ooijt of ooijt twee stoelen an het boveneijnde van de tafel der heeren gedeputeerden worden geplaatst. Dat selfs in alle de commissien met de Rekenkamer so van redres van taxatie als innemen der rekeningen van den Ontfanger Appius of de Artilleriemeester De Valke nooijt meerder als een stoel aldaar zig is bevindende. Dat mede in de beneden hoekkamer alle commissies aldaar met een stoel an het boveneijnde des tafels worden gehouden.

Dat nu de Heeren der Ommelanden in het benedensaal

van de tweede stoel an 't boveneinde in het posses zijn, is niets anders als bij toeval, nadien het eijgentlijck is de tafel van de stad alwaar, op de landdagen, de twee oudste of eerste Borgemeesteren haar plaatsen, konnende dieswegen buiten dese tafel door den Heeren der Ommelanden geen eenig regt ofte posses worden aangetoont.

Versoekende derhalven de Heeren van de stad dat de Heeren medeleden uit den Ommelanden het bij de vorige plaatsneminge en gewoonte willen laten verblijven en Hare aanteijkeninge ligten, verklarende onschuldig te zijn in cas van persistentie aan alle die onheijlen en inconvenientien, die hijr uit sonden konnen ontstaan.

Verwagtende de Heeren van de stadszijde van de respective secretarien haar voorsigtigheijd, om haar op de ordinaris commissiedagen te laten vinden, hetzij de beijde Heeren gecommitteerden der respective departementen mogten present zijn, of eene van beijden, hetzij stads of Ommelander heer, om aldaar tusschen partijen fungerende deselve te assisteren en notulen van het gepasseerde te houden, sonder zig te meleren met het contentieuse cerimonieel tusschen den Heeren van de stad en die der Ommelanden.

Aldus overgegeven in collegio Martis den 4 Decemb. 1742.

(was getekent)

S. Gockinga, O. Sickinghe, L. H. Emmen, C. Tjassens.

De Heer Raadsheer Emmen zig in die omstandigheijd bevindende, dat de eerste commissie op aanstaande donderdag na dese gedane declaratie aan zijde van de stad op hem valt, verklaart hierbij op de gronden in deselve vermelt en ter nakominge van gedagte declaratie de executie van 't regt, de leden van de stadszijde competerende, te moeten continueren, om gene interruptie te geven aan 't regt van desselfs lid.

---

7 December 1742.

De Heeren uit het lid der Ommelanden in het collegie der Heeren Gedeputeerden gecommitteert, gesien hebbende het antwoord door de Heeren van de stadszijde overgegeven op hare aanteijkeninge van den 27 Septemb. jongst, nopens

de nieuwigheijd die de respective Heeren van de stadszijde in het sitten aan de tafel van de ordinaris te houdene commissiën sogten te introduceren, konnen niet verbergen dat van de aequiteit van hare medeleden, te minsten van enige hadden mogen en moeten verwagten, dat niet souden hebben gesouteneert een sake, gedestitueerd van alle fundament en redelijkheijd en te willen invoeren een onderscheijd tusschen twee personen van een en selve character, en door een en deselve Souverain zijn commissie hebbende bekomen, 't welke niet soude konnen manqueren bij ider een in het oog te moeten lopen, ja een saak te willen ondernemen, niet overeenkomende met eenige ordre van Regeringe van hetselve Collegie als waarin, so verre het Praeside angaat, ieder lid op zijn tour even en gelijk geregtigt is en daarom, so er enige praesidentschap te passe soude komen, in het houden van de gewone Commissien, hetselve dan ook soude moeten rouleren, te minder, daar haar medeleden, selfs niet weten te seggen, hoe zij boven hare medeleden aan so een surperieure en eminent character souden zijn gekomen, daar hare commissie en alle staatsresolutien of wat hiertoe enigsints relatijf kan werden gemaakt, geen de minste aanleijdinge toe geven of met eenige preuves van posses goed gemaakt kan worden. Selfs het tegendeel moeten de Heeren bekennen, dat wanneer het houden der ordinaire Commissien een tijd lang op het provinciehuijs heeft opgehouden en met den beginne van dit politique jaar weder aldaar op de gewone voet begonnen, men de gewone voet van plaatsneminge ook heeft gevolgt, sonder dat men van sodane nieuwigheijd, doen het minste heeft vernomen. De Heeren van zijde der Ommelanden willen zig verders in de geallegeerde gevallen van plaatsneminge niet inlaten, als geen de minste relatie tot desen hebbende, ook gene ter contrarie bijbrengen, misschien soude tot antwoord gegeven worden, wanneer men de plaatsneminge op het wijnhuis op de verpagtinge bijbragte, dat daar de twee oudste en eerste taalmannen haar plaats ordinair hebben. De Heeren remarqueren hierbij alleen, dat zij haar op geen posses schoon nimmer anders geweest, na de aart en natuire der sake behoeven te beroepen, maar dat van selven volgt, dat twee leden uit een collegie gecommitteert, den een boven den ander geen praeeminentie heeft, als dat den oudere eerst ingaat, dewijle twee niet teffens de deure konnen passeren, dat ook die eerst plaatse neemt, en de regterhand houd, sonder dat die eerste in rang daarom eenig

regt soude competeren van alleen boven aan het eijnde der tafel te moeten sitten en een praesidiale stoel, die alleen aan de stadhouder of praesident van het gehele collegie competeert, te occuperen, sonder te permitteren dat zijn collega niet van gelijken aan zijn zijde en aan hetselve eijnde des tafels cessie soude hebben. De Heeren van de zijde der Ommelanden zullen derhalven niet twijfelen of de Heeren hare medeleden zullen bij nadere overweginge overtuigt zijn van de ongegrontheijd van dese hare en tot hier toe nooijt gehoorde nieuwigheijd en derhalven in het houden der ordinaire commissien observeren, dat ingevalle de Heeren van de stadssijde liefst gelieven, dat de plaatsneminge sal geschieden aan het eijnde der tafel, dat dan de beijde committeerden aan dat eijnde zig plaatsen, de stadsheer an regterhand en de Ommelanderheer aan de linkerhand, of indien die heeren liever souden verkiesen, dat ider gecommitteerde elk aan een zijde, aan het boveneijnde der tafel plaats nam, en also de stadsheer an die kant daar de stadsheeren ordinaris sitten en de Ommelander aan de andere zijde tegens zijn Ed. over, daarin willen sij haar medeleden gaarne voegen en tot een van welke, de heeren van sijde der Ommelanden menen sonder tegenspraak geregtigt te zijn, en gelijk de heeren van zijde der Ommelanden, de heeren van de stadszijde niet soeken te praejudiceren in de praeseance en praeadvijs, so verwagten sij ook van de bescheijdentheid van haar medeleden, dat die niet zullen soeken in te voeren, jeets dat niemers in is gefundeert of dat sij bij onverhoopt refuis protesteren tegens alle hetgene so tegens desen mogt worden ondernomen, niet willende dat zulks aan haar of hare successoren ooijt of ooijt sal praejudiceren en niet anders dan een wederregtelijke usurpatie houden, houdende voorts voor nul, nietig en van onwaarden wat in sodane irreguliere commissien, (welke zij heeren hijrdoor werden belet bij te wonen) werd gedaan of verhandelt, daar aan gene executie gedenkende te verlenen, of gedogen dat verleend werde, en dat de heeren van de stadszijde zig wel zullen gelieven te wagten, van in het houden der commissien te occuperen de stoel, die niemand anders als de stadhouder of bij absentie den Praesident van het collegie competeert.

DE HOOFDBRONNEN EENER GESCHIEDENIS

VAN HET

KERKELIJK REGTSWEZEN DER FRIEZEN

ONDER HET

MUNSTERSCH BISDOM.

Met het voornemen om ter zijner tijd dit belangrijk onderwerp te behandelen, hield ik sedert lang mijne aandacht gevestigd op nieuwe bronnen, waardoor het mij dan ook reeds gelukt is eenige onuitgegevene Zeendbrieven en uitspraken van kerkelijke regters te verzamelen.

De overtuiging, dat in sommige provinciale en stadsarchieven zoowel, als onder bijzondere personen, nog meer bescheiden van gelijken aard berusten, weerhoudt mij om reeds nu de handen aan dit werk te slaan. Bovendien wil ik ook gaarne nog een tijd lang de door von Richthofen beloofde *Friesische Rechtsgeschichte* afwachten, vermits van hem eene degelijker behandeling van dit onderdeel van zijnen arbeid te verwachten is, dan ik ooit zou kunnen leveren.

Niettemin voortgaande met het opsporen van bronnen, acht ik het tevens van belang die door den druk allengs bekend te maken. Anderen, die hunne aandacht welligt aan hetzelfde onderwerp wijden, worden hierdoor in staat gesteld om deze stukken te raadplegen.

Ook stel ik mij voor, dat het leiden kan tot nieuwe ontdekkingen. Ofschoon op de Groninger en Leeuwarder archieven een groot aantal codices van voormalige Landregten voorhanden is, welker inhoud niet onbekend en ongebruikt bleef, zijn er immers nog vele heinde en verre verspreid. Nevens de reeds gedrukte zeendbrieven, die men gewoonlijk in dergelijke handschriften aantreft, kunnen en zullen er hier of daar nog eenigen gevonden worden, die tot heden ten eenenmale onbekend bleven, of een beteren tekst opleveren, dan de bekende.

Daar de toevallige bezitters van handschriften dikwerf meenen, dat hunne bescheiden reeds gedrukt of van geen belang zijn, blijft er veel, waarop een ander hoogen prijs zou stellen, onder het stof begraven, zoo het al niet verloren gaat. Ten gerieve van dezulken kwam het mij niet ondoelmatig voor aan de door mij mede te deelen stukken een kort overzigt te laten voorafgaan van de bekende kerkregtelijke statuten der Friezen, die tot het Munstersch bisdom behoorden.

Door de ontdekking van een kerkelijk belastingsregister hiertoe uitnemend in staat gesteld, gaf Leopold von Ledebur in het sedert lang uitverkochte werkje: *Die Fünf Munsterschen Gaue und die Sieben Seelande Friesland's, Berlin* 1836, eene schets van de kerkelijke aardrijkskunde van het Munstersch Friesland in de laatste helft der 15e eeuw.

Men leert hieruit zijne verdeeling kennen in dertien Dekenschappen of Proostdijen, te weten Baflo, Oldehove, Leens, Uskwerd, Loppersum, Farmsum, Hartsum, Leer, Emden, Groothusen, Hynt, Broekmerland en Uttum, met de dorpen, die elk hunner vormden.

Voor de kennis der kerkelijke organisatie en de wijze van regtspraak zijn aan ditzelfde boekske eenige belangrijke bronnen toegevoegd, meestal bestaande in aanteekeningen door officialen en andere kerkelijke overheden, bij gelegenheid van hunne ambtsreizen en verrigtingen, gehouden. Als zoodanig is ook zeer belangrijk eene pauselijke breve van 1493, medegedeeld in N. Schaten, *Analecta Paderbornensia*, l. XVIII, p. 766, ook overgenomen door M. von Wicht in *Das Ostfriesische Land-Recht*, *Vorber*. S. 116, 117, tevens te vinden bij Niesert, *Beiträge zu einem Munsterischen Urkundenbucke*, Munster 1823, S. 97.

Naauwelijks zal het vermelding behoeven hoe gewigtig voor het geheele onderwerp de Annalen van de Wierumer geschiedschrijvers zijn. Met het oog hierop mag men dus de nieuwe tekstuitgave, welke binnen kort, door de onvermoeide zorg van de heeren Stratingh en Feith, het licht zal zien, des te meer op prijs stellen.

Alle statuten, die het onderwerp der kerkelijke regtspraak der Friezen regelen, bevestigen in 't algemeen volkomen de waarheid van hetgeen in de zesde Magnus Keur is uitgedrukt: Thet hia hiara ain riucht welde halda binnen hiara ayna sogen Selondum, bithes paws ande kaysers iefte an bi allc riuchta bonnum, bi Asega domum and bi riuchta papana ordele,

alsa hia hethe twen leyan to folgre; d. i. dat zij *hun eigen regt* wilden houden binnen hunne eigene zeven Zeelanden, volgens des pausen en des keizers gifte en volgens alle wettige bannen, bij Asega vonnis en der geestelijken wettig oordeel, als zij twee leken tot volgers hebben.

1. Hun eerste eigen regt in kerkelijke en geestelijke zaken is bekend onder den naam van de *XXXVI zeendregten*. Zij golden in geheel Friesland van de Wezer tot het Flie. Het hierin vervatte verbod aan geëxcommuniceerde geestelijken om *heidenen* tot het Christendom te brengen, en de plaatsing van *afgoderij* op het zondenregister, verraden m. i. hun oorsprong in de 9e eeuw. Den vorm, waaronder zij oorspronkelijk verbindend werden, kennen wij niet, vermits de tegenwoordige waarschijnlijk niet ouder is dan de laatste helft der 12e eeuw. Dat de kern van dit statuut berust op den door de geestelijke en wereldlijke overheid bekrachtigden volkswil, komt mij voor de diepe waarheid te zijn van de zevende Magnus Keur, ontdaan van haar ongeschiedkundig kleed.

Naarmate de maatschappelijke toestand, door het toenemend Christendom, dit vorderde, schijnen deze kerkelijke wetsbepalingen allengs uitgebreid te zijn. De omstandigheid. dat de meeste codices, zoo in volledigheid, als in volgorde der artikelen verschillen, pleit m. i. voor deze opvatting.

Zij zijn voor het eerst uitgegeven als het 7e en 8e gedeelte de oude wetten van het Westerlauwersch of tegenwoordig Friesland, welke, meer bekend onder den naam van *dat aelde Freeska Landriucht*, vóór of uiterlijk ten jare 1466, door den pastoor Hiddo van Camminga te Dokkum op zijne eigene pers schijnen gedrukt te zijn. Schotanus gaf een herdruk in zijne *Beschryvinge ende Nieuvve Caerten van de Heerlijckheijdt van Frieslandt tusschen 't Flie ende de Lauwers*, blz. 71—77, terwijl Wierdsma en Brantsma, na vergelijking dezer uitgaven met verscheidene Hss., een van „veele misstellingen" gezuiverden tekst, met eene Nederduitsche vertaling en geleerde aanteekeningen, leverden in hunne uitgave van *Oude Friesche wetten, Campen en Leeuw.* (1782), blz. 201—260. Deze was weder de grondslag van dien in von Richthofen's *Friesische Rechtsquellen, Berlin* 1840, voorkomende (S. 401—410).

Een anderen oud-Frieschen tekst, uit een codex van het Fivelingoër Landregt, vindt men in: *Het Fivelingoër en Oldampster Landregt, met eene vertaling, door* Jr. Mr. de

Haan Hettema, *Dockum* (1841), blz. 42—60. Von Richthofen beklaagt zich, dat Hettema, die dit Hs. van Wierdsma geleend had, hem niet in de gelegenheid stelde om er gebruik van te kunnen maken.

Daar deze 2e, 3e en 4e uitgaven van het Landregt vermoedelijk nadrukken van de eerste zijn, en deze genomen is uit een thans verloren handschrift, hetwelk niet zoo volledig en naauwkeurig was als een Oud-Friesche codex van Wierdsma, die evenmin aan v. Richthofen ter hand gesteld werd, besloot Mr. Hettema tot de opname van dit laatstbedoeld Hs. in de *Oude Friesche Wetten, uitgeg. door het Fr. Gen.* dl. II, Leeuw. 1847—51. Op blz. 97—115 vindt men alzoo ons Zeendregt of *dae Sinnethriochten.*

Later liet Magnin, als bijlage I tot zijn *Overzigt der kerkelijke gesch. van Drenthe, Gron.* 1855, nog eens den tekst naar dien van W. en B. herdrukken.

Van den platduitschen tekst, gelijk die dikwerf in de Ommelander codices voorkomt, bestaat voor zoover mij bekend slechts ééne volledige uitgave in Schotanus, a. w. blz. 115—125.

2. *Zeendbrief van Broekmerland*, 17 Februarij 1253. Den oorspronkelijken Latijnschen tekst gaf Niesert het eerst uit, a. w. S. 71. Richthofen nam dien over, a. w. S. 138.

3. *De* (bisschop) *Everhards Zoen*, 18 Maart 1276, opgenomen in de Landregten van Broekmerland en Eemsland. Bovendien werd hij in Fivelingo gevolgd. Den oorspronkelijken Latijnschen tekst vindt men bij Niesert, a. w. S. 74. Richthofen geeft dien, naar andere codices S. 140, waar tevens de oud-Friesche vertaling voor het eerst, nevens eene platduitsche, is opgenomen. Een platduitsche tekst was reeds te voren door Beningha, *Chron. van Oostfrieslant, Emden* 1723, blz. 122—131, medegedeeld. Naar denzelfden codex, welken v. Richthofen volgde, gaf Mr. Hettema een herdruk van den oud-Frieschen tekst, *O. Fr. Wetten*, I, blz. 270—274.

4. *Farmsumer Zeendbrief, op den achten dach dere hilligere apostelendach Petri et Pauli*, 1325. V. Halsema bezat den oorspronkelijken Latijnschen tekst (zie *Verhand. van P. E. J. P.* II, blz. 453, 455), die sedert vruchteloos is gezocht. De volledige inhoud is alleen bekend uit eene platduitsche vertaling bij Schotanus, in het *Tablinum* (blz. 110) achter zijne *Geschiedenissen van Friesland*, Fran. 1658, waaruit zij overgenomen werd door v. Richthofen, S. 292.

5. *Uskwerder Zeendbrief*, 1395. Deze, alleen bekend in

het oud-Friesch, is door Driessen medegedeeld in de *Monumenta Groningana*, p. 471. V. Richthofen zegt (S. XXIII): Der text ist so verderbt, dass ich mich zu keinem abdruck der von mir genommenen abschrift (naar het door Driessen gevolgde Hs. bij P. E. J. P. in fol. nr. 4) habe entschliessen können.

6. *Fivelingoër Zeendbrief van* 1406, *vp sunte Benedictus abt dach* (12 Januarij), bij Schotanus, *Tablinum*, blz. 112; een betere tekst, naar verschillende Hss., bij v Richthofen, S. 309. Beide in het oorspronkelijk platduitsch.

7. *Zeendbrief van Hunsingo en Fivelingo*, 1407, *vp Sunte Andreas dach, den hilligen apostell* (30 November). Dit stuk, eigenlijk een verbond tegen de „beswaringe..... van den geestlicken rechte..... boeuen recht end reden," vindt men evenzeer bij Schotanus, t. a. p. blz. 113, en bij v. Richthofen, S. 311, telkens in het oorspronkelijk platduitsch.

8. *Loppersumer Zeendbrief, des dinxdages na reminiscere*, 1424, in het platduitsch, bij Schotanus t. a. p. blz. 113 en volg., alsmede bij v. Richthofen, S. 312 sqq.

9. Een stuk, getiteld *Fortgongh des gastelika riuchtes* of *Processus judicii*, in het oud-Friesch, handelt voornamelijk over de regtsvordering en bewijsvoering in kerkelijke zaken. Het oudste bekende Hs., in 1457, naar het schijnt in Reiderland geschreven, deelt v. Richthofen mede, S. 248—258. De *jurisprudentia Frisica*, door Mr. Hettema in drie stukken (*Leeuw.* 1834, 1835) uitgegeven bevat tevens de bestanddeelen van hetzelve, ten dienste van het tegenwoordig Friesland.

10. *Westerwarfsconstitutien* van 1472, 1494 en 1503, allen betrekkelijk de regtspraak van den Proost van Humsterland, vindt men op blz. 108, 121 en 123 van de *Warfsconstitutien en Oordeelen*, welke het VIIe dl., 1e stuk, der *Verhandelingen van Pro excolendo jure patrio* vormen en vele gegevens bevatten, ter bepaling der grenzen tusschen de kerkelijke en burgerlijke regtspraak in de voormalige Ommelanden.

11. Een *Verdrag en ordonnantie van den Stadhouder van Gelder over de uitoefening der geestelijke jurisdictie in de Ommelanden*, 13 Mei 1530; eene *Landdagsresolutie* „beruerende der ghemene pastoren kercken rechten" van 1531, benevens eene van 1532, deelde Mr. R. K. Driessen mede in de *Antiquiteiten* van Westendorp en Reuvens, I, blz. 377—389.

Deze zijn de hoofdbronnen van het Zeendregt der Friezen,

die tot het bisdom van Munster behoorden. Van hen, die aan de bisschoppen van Utrecht en Bremen onderhoorig waren, bestaan dergelijke statuten, door v. Richthofen en Hettema uitgegeven, welke voor de vergelijkende studie van het onderwerp onmisbaar zijn.

Van de meeste dezer stukken heeft v. Halsema reeds een nuttig gebruik gemaakt, toen hij in het VIe Hoofdstuk zijner *Verhand. over den staat en regeringsvorm der Ommelanden* de baan brak voor eene meer volledige behandeling van het kerkelijk regtswezen der Friezen.

De „wetten en wilcoeren der Ommelanden" vermeldende, noemde Rengers, *Politie der Ommelanden* (*Werken* III, blz. 56) o. a. ook Zeendbrieven van *Vsquardt* en *Hummerse*, welke van Halsema betuigt nimmer ontmoet te hebben. Driessen heeft sedert het gebrekkig afschrift van een Uskwerder Zeendbrief, gelijk wij zagen, uitgegeven. Ofschoon de Sitter die van Humsterland als in zijn bezit vermeldde op het in 1789 door hem uitgegeven *Voorloopig Register van Charters, S. e. L. betreffende*, is v. Richthofen niet op hun spoor gekomen.

Na van mijn vriend, den Notaris Mr. A. J. de Sitter, te Winschoten, de meest welwillende vergunning te hebben verkregen, om in het destijds te Groningen bewaard archief van zijn grootvader naar de vermoedelijke aanwezigheid der bedoelde oorkonden een onderzoek in te stellen, had ik de aangename voldoening die terstond terug te vinden, gebonden met andere stukken, in één band in 4°. Zij bestaan in de navolgende: als 1° *Eene verklaring van den Officiaal van Friesland, over de jurisdictie van den Proost van Humsterland*, van den 9 Julij 1392, 2° *De Zeendbrief van Achtkarspelen* [1]), van den 4 October 1395; 3° *De Zeendbrief van Langewold* van 1406, op ten dach des hilligen Trinitetes; 4° *De Zeendbrief van Vredewold* van den 18 Julij (?) 1429; 5° *Eene verklaring van de Grietmannen van Langewold, over de geestelijke jurisdictie in Humsterland*, van 1466, op Sunte Laurentius dach.

Het komt mij voor, dat deze bescheiden uit het latijn vertaald en eigenhandig, in het laatst der 15e of het begin der 16e eeuw, geschreven zijn door een Proost. Ik leid dit mede af uit de niet onbelangrijke inleiding, welke

---

[1]) Achtkarspelen behoorde tot het sprengel van den Munsterschen bisschop. Zie v. Ledebur, S. 9, en Worperi Thaboritae *Chron. Frisiae*, Leov. 1847, p. 165.

aan al deze stukken voorafgaat en waarin de schrijver zich uitdrukt: *eer ick an de prouestije gecomen sijn.*

Daar zij met eene kleine, onduidelijke, letter en met zeer verbleekte inkt waren geschreven, heeft het mij veel moeite gekost om een tweetal uiterst naauwkeurige afschriften te vervaardigen, een voor mij zelven, het andere voor het Gron. archief.

Mijne kennismaking met de Sitter's archief leidde tot den verkoop van hetzelve op den 10 februarij 1863. Het bedoelde handschrift (No. 188 van den catalogus) is toen aangekocht door den heer J. H. E. van der Zandt, predikant te Diepenveen, die, eveneens de voormalige Zeendregten tot een punt zijner studien makende, zich niettemin met de meeste voorkomendheid jegens mij genegen heeft verklaard, om het aan *Pro excolendo jure patrio* af te staan, voor welks verhandelingen ik aanvankelijk die regtsbronnen heb willen aanbieden. In afwachting daarvan besloot ik echter om ze in dit tijdschrift mede te deelen, overtuigd dat zij hier niet misplaatst zullen zijn.

Daarna volgt een tweede *Zeendbrief van Farmsum*, meer bepaald voor het Wold-Oldampt bestemd, van 1463, in afschrift alleen voorhanden op het Gron. archief, Hs. in 4° no. 9, blz. 96). Wijders voeg ik hier bij het zoogenaamde *Indultum van Loppersum*, van den 20 October 1562, waarbij een privilegie bevestigd wordt van zeven tot het Dekenschap van Loppersum behoorende parochien, daarin bestaande, dat zij, met uitsluiting van de jurisdictie van den Proost, alleen onderhoorig zullen zijn aan den Officiaal en zijne commissarissen. Afschriften van hetzelve zijn onder anderen voorhanden op het Gron. archief (1562, no. 123), naar welke ook deze afdruk wordt gegeven.

Het is bekend, dat na de Reductie in 1594 aanvankelijk het voornemen bestond om de betrekking van Proost met eenige wijzigingen in de Hervormde kerk te behouden. Doede van Amsweer is immers den 23 Sept 1602 door de Staten tot Gereformeerd Proost van Uskwerd aangesteld op eene Instructie, die in zijn werk *de praepositaris reformatis*, blz. 237, is opgenomen. De tegenkanting der Ommelander edelen, die de kerkelijke goederen naar eigen goedvinden wilden beheeren, of nog liever verduisteren, was oorzaak, dat hij zijne betrekking moest opgeven. Beter slaagde men in de vestiging van eene kerkelijke judicature over de zeven karspelen, welke het Indultum bezaten. Dit is namelijk gewij-

zigd en gehanhaafd bij eene overeenkomst van den 30 Julij 1599, te vinden op de eerste bladzijden van het protocol van de zeendheeren dier zeven kerkdorpen, nog in originali in het gemeentearchief van Loppersum berustende. De heer burgemeester P. W. Tichelaar heeft het mij bereidvaardig ten gebruike afgestaan en daardoor in de gelegenheid gesteld ook dezen Zeendbrief van 1599 naar een authentiek afschrift hier te kunnen mededeelen [1]).

Over het in dit statuut vermelde regt van toezigt op de deugdelijkheid der gewigten, ellen en maten, is een jurisdictie-geschil aanhangig geweest bij de Hoofdmannen-kamer, die bij uitspraak van den 14 April 1607 de Zeendheeren in het bezit hunner beweerde bevoegdheid handhaafde. De laatste vergadering, in het protocol geboekt, had plaats op den 30 Julij 1824, nadat hunne taak reeds sedert lang uitsluitend was afgedaald tot het schouwen van een aantal vonders en voetpaden, en „de wroeginge van gewigten, Ellematen en Brooden.”

Met het voornemen om later eenige vonnissen van Dekens en Officialen, met nadere berigten over het laatstbedoelde Loppersumer Zeendgerigt mede te deelen, laat ik vooreerst de opgemelde onuitgegevene bronnen volgen, welke hier met een kort woord bij onze lezers voldoende, naar ik vertrouw, zijn ingeleid.

Het Zeendregt van Humsterland.

Dijt ys de rechtinge end fundacije der prouestije van Hummerssum.

Item de Prouestije van Hummerssum is fundeert allene vp de Jurisdictie end hefft niet sekers, gelyck als de Dekanijen in westfreeslant end in Drenthe sint, de aen beijden sijden bij der prouestijen gelegen sint.

Daeromme sint de excessen taxeert na olde marcken, vnde niet nae nije munstersche marcken, gelijck als se taxeert

---

[1]) Op het Gron. archief berusten twee afschriften (Reg. 1e *verv.*, 1599, no. 74, en Hss. in 4°, no. 9); ook is er een in het bezit van den heer J. D. Hesselink te Groningen, hij wien tevens een uittreksel berust uit het Loppersumer Zeendprotocol.

sint in ander prouestijen van vrieslant. Oeck hefft de prouestie van hummerssum ander gewoente to procederen, dan geholden worden in de ander prouestyen, want de Abbet van Aedwert, hoe wol dat he niet steet vnder de jurisdictie, is nochtans schuldich 1 p., ende plecht den prouest to ontfangen, in syn wtreijse om seent te holden, in sijn Erue, geheten langeweer; daer doe in plegen to wonen sijn conuersen. End want sijn conuersen nu daer niet en wonen, sso ontfanget men den prouest nu in sijn conuent, gelijck als ick altijt sin ontfangen, end se mij van rechtes wegen sint schuldich to ontfangen; alsmen mit volen mach bewijsen, de noch leuen. Man ouermids excessen de mijn voernaderen bedreuen off gedaen hebben, end eer ick an de prouestije gecomen sijn, so sint geuolget de inwoners des voerss. voerwarcks Langeweer, end de ander meijers de daer bij wonen des voerss. Abbets, een ander seentstoel, want Do plegen te wesen elff seentstolen, de nu vp tijn gecomen sint. Nochtan de Greetman des landes vredewolt, mit sijn kerckheer end sijn voechden des eersten seentstoels, comet end vntvanget den prouest in Aedwert, gelijck als he plecht to doen in langeweer, end dan let he den prouest to de ander seentstoel van vredewolt, gelijck alst gewoentlijck is, mit den kerckheer end mit den vogeden daer dan de Seentstoel is. End als de prouest sijn seent hefft geholden in dat lant vredewolt, so is schuldich to komen de Greetman van Langewolt, mit de kerckheer end de vogeden des Eersten Seentstoels des landes Langewolt, vp dat ende van vredewolt, vnd so den prouest in to voren. End als de prouest dan sijn seent in langewolt geholden hefft, so is schuldich to komen de Greetman van Achtkerspell den prouest to moete, vp een stede, geheten vp dat Sant, mit den kerckheer end den vogeden end sijn Richters, vnd den Prouest in to leden in dat lant; vnd de Greetman sal den prouest alle iare schencken 1 tonne beers mit spijse de daer to behoert, als de Seent gedaen is, end de Greetman sal de seentvrede verkondijgen, welcker dueren sal eenendtwintich dage, Aengaende des dingesdages na Pinxterachdagen end durende to eenendtwintich dage. Vnd de Excessen, de dan in de Seentvrede gescheen, sal men korrijgeren bij groter penen, als de Seentbreef dat vermach.

Dyt ijs de confirmatie der Prouestije van Hummerssum, de de Officiael van Munster daer to gegeuen hefft.

Officiael des landes van vreeslandt, des stijfthtest van Munster, Vicarius des eerweerdiges in christo vader end here, heer Otto, Bisschop van Munster, doen kundich, ouermids dessen onsen breuen, Dat de Eerweerdige mans, de Prouesten van Hummersum, van older gewoente, welckeer bij eens menschen leuende niet anders gewest is end approbeert, plegen to rechten alle ssaken de horen een geestelijcken Richter to rechten, se sinnen gelegen tusschen geestlijcke luede off leken, de woenachtich sint inder voerss. prouestije van Hummerssum, vnd de daer noch wonen, sint se schuldich ouer to rechten, end want de jurisdictie gelegen tusschen de geestlijcken end de leken der voerss. Prouestijen wt guede vnd older gewoente, mit consent end bevestinge des voergenoemden heren en bisschop van Munster vnd syner nakomelingen, vredelijck vnd vrij gebruicket is end plegen to bruicken en noch bruickende sint; welckeer Autoriteet to rechten, als voerss. is, opelijcke gescheen is in de kercke van den olden Houe, als men de sacramenten daer ministreert; welckeer de Eerweerdige Man, Heer Hinrick, nu ter tijt Prouest in Hummerssum, inden eersten inganck der Prouestijen van Hummersum, in tegenwoerdich[t] onser voeruaderen hefft geleden, bijwesende, alse tugesluede, als alle de klercken end geestlickh[t], de daer quemen de sacramente to ontfangen. In een tuijchnisse der waerh[t] hebben wij onsen segel an dessen breff gehangen. Ghegeuen Int jaer ons heren dusent drehondert vnd tweëndtnegentich, vp Sunte Brixius Confessoer.

Dijt is de tenoer van den Seentbreeff des landes van Achtkerspell:

In den name des heren Amen. Allen den genen de lesende off seende end hoeren worden, end daer onse tegenwoerdige breuen to comen, do wij Hinricus, prouest van Hummersum, kundich, ouermids desen onsen breuen, end

protesteren, Dat onse gewoente van oldes is gewest, als mit geestlycken end waerlick in Achtkerspell als van banne end excessen ons to betalen, gelijck als wy dat in autentiken breuen van onse voeruaders prouesten van Hummersum, ons daer off getoent, hebben gesien; waeromme wij concordeert hebben end noch concorderen in desser maneren, Item voer ontijdich werck dat des sondaeges geschut off vp enige hoechtijt een halff punt; Voer onstuerheit des seentes oeck so voel; Voer een minner casus in de ban tijt, des sonnendages off vp ander hillige dagen, oeck so voel; Voer 1 meerrer casus vp de sulue tijt de dan geschiet iii punt; Voer doetslach, voer menedich[t], ouerspil, offsettinge, gebroken sibbe in bloet off in vadderschap, voer affwesen des seents, van 1 iegelijck excess voergenoemt oock so voel; voer doetslach de geschut in den huse veer marck gudes geldes; Van de gene de daer mede sitten end drincken inden beerharbarge daer de doetslach geschuet iij punt; Voer dath kerckhofft ontureden wort xij punt, voer 1 iuffer de genomen wort, een wedue off 1 wijff of een olderloes kint, voer verstoringe onses seendes, voer openbaer vechtinge de geschut in den seentstoel, voer verstoringe goedes dienstes, voer ongehoersamheit, wanneer wij rechtlijcke iemant vermaent hebben, voer een iewelijcken van dessen broke sullen wij ontfangen iiij marck guedes gelts, ten sy saecke dat de ongehoersamh[t] der misdadigen sij swaerer to corrijgeren.

Niet to min protesteer wij dat wij van de voerss. kleine bannen, als ons de excessen sint gecondicht, solen int eerste ijaer nemen eenuolt, int anderde tweuolt, int darde dreuolt, Int veerde solen wij hebben iiij munstersche marck gudes geldes. End als sodane excessen sint gewassen to iiij marck guedes geldes, so sal de greetman dan inder tijt wesende dwingen de genen de misdaen hefft vol to doen by der voerss. pene. Also weert sake, dat se den greetman rebel weren, so sal se de greetman leggen wt des landes vreden, end weren se dan ontholden off geharbarcht in hores eiges hues, de ontholders sollen oeck vervallen wesen inder voerss. pene; welckeer ontholders de greetman voerss. sal dwingen, gelijck den principalen misdadigen, gelijck als ons gewroget is.

End weert sake, dat dat meeste deel end dat groetste deel des landes weer in schulden, so salmen de kercke of de kercken des landes voergenoemt (leggen) onder geestlijck interdick, En want wij procederen mit onse sententie des bannes

tegen de gene de rebel sint, so sollen wij procederen om onse excessen to manen als voerss. is.

Item de sake der Monken in ierusalem en solen wij niet richten, als van wegen hoerrer conuersen des Conuentes, man oer preesters de daer clagen in den seent solen wij rechts laten veruaren, also dat de voerss. preesters, eer se to gelaten worden to clagen, sollen eersten 1 borge setten, off se in gelijcker saken worden weder aen gesproken van geestelijc off warlijcke personen des voerss. landes, dat se dan sollen to rechte staen voer ons end antworden. Item geen geestlycke off warlijcke persone sal gedaget worden, ouermids onser macht, wt sijn suluest seentstoel; Item gene rechte breuen sollen gesant worden in dit vorss. lant van onser wegen buten den seent, off ten sinnen saken de aendragen echtsschup to samen to geuen off to scheijden, off openbaer gewelt, dat ene geestlijcke persone mach geschien, end ander geestlijcke, daer perijckell der seelen in gelegen is. End ist sake dat men dan onse recht in desen saken voerss. behoefft, so sollen wij de sake rechtlijcke endigen in Achtkerspel, vp de beyder parthen kost. Item gene wroginge van ienigen excessen sollen wy ontfangen, off de kerckheer mit den voegeden sint in die wroginge eendrachtich. Item onse Seent solen wy sullen wij suluen holden persoenlick, ten weer sake dat wij behindert weren; Item onse geestlijcke Jurisdictie, de in geestlijcken saken vns hoert to rechten in onsen seent, sollen wij in eren holden; welkeer Jurisdictie geestelijcke end warlijcke personen des voerss. landes hebben ons vrij gelaten, gelijck als se schuldich sint to doene. Dit is geschiet in tegenwoerdich[t] der Heren Anno, Tijaert, Haijo vnd Symon, kerckheren der kercken Suerhusen, Augustinusga, Butenpost end opwijsel, vnd anderen kerckheren des voerss. landes. Oeck Pape Mennen end Bouwe bouwama, als greetmans, end voel ander gueder mans. In meerrer vestinge der waerh[t] sint beneden gehangen an dessen breeff de segelen der eerweerdigen in god vaderen vnd heren des officiaels van vrieslant, Stichtes van Munster, der Abbaten in Aedwardt end in dockum, end des paters van Berge end onses segel des landes Achtkerspell. Gegeuen int iaer vns heren Dusent Drehondert vijffendtnegentich, op Sunte ffranciscus dach confessoer.

Item doer desse voerscr. breef sint transfixe off transuerbrieff der voerss. Prouesten van Hummerse, end ick hebbe myn transfix daer oeck aen gehangen, vnd de Prouest moet alle iare setten een borge in dat lant, dat he de gewoente des landes will holden en niet wil inbreken.

Item Dit is de tenoer van de Seentbreef des landes Langewolt, end volget van woerde tot woerde hijr na gess.

Inden Name des heren Amen. Kundich sij allen end een ijgelycken, daer dessen breue to komen, dat ouermids seker schelinge, gelegen tusschen vns, heer Albert, Prouest van Hummerse, aen de ene sijdt, vnd de kerckheren der kercken end de gemene meente des landes langewolt, als van wegen seker bannen, an de ander sijdt; vp welke artikelen wij mit de voerss. meente sint verdragen end verdragen, wt beraden modes, als vns, mit vnsen wijsen, daer vp beraden mit de voerss. meente; Aensiende de gewoenten, de vnser voeruaders, de Prouesten van Hummerse, hebben geholden, in desser maneren: Item voer ontemelyck werck to corrijgeren, salmen nemen $1/2$ punt; Item voer 1 meerder casus iij punt; End de gene de doetslach dut butenhuses sal oeck veruallen wesen iij punt. Mer de binnen den huse doetslach dut sal vns veruallen wesen in xii punt voer so dane doetslach; Item de 1 warlick hues aensteeckt, end wort daer schuldich in gebleuen, vanden sal oeck veruallen wesen. Item de in ouerspil, offsettinge, gebroken sibbete in bloet off in vadderschap gevonden worden, een iewelycken van den sall vns veruallen wesen in iij punt. Voertan van onser wegen sette wij end van vnser macht by des landes raet, off daer yemant gedaget were voer ons en onsen seentstoel, daer wij dan onse seent holden worden, de welckeer syn enen kersten mensche marcklijcken voer ons vertoernde, hem quellijcken te antworden off to vorspreken, dat de sal vervallen wesen in iij punt. Item de verstoringe voer ons dut sal gecorrigeert worden in een halff punt; Mer de sulke vorstorijnge dut, dat ene den ander slacht off wondet de salmen corrijgeren in xij punt. Vnd de geestlycke vrijh^{t}. inne breket sal oeck veruallen wesen in xij punt. Item, dat godt voerse, de ons van onse Seentstoele off last dede daer wij weren, als van

perijckel onses lijues, den salmen corrygeren in iiij marck steerlingen. Oeck weert sake, dat de ene part den anderen part wten seent dreue, dat salmen corrygeren in xij punt. Voert sall een iewelijcken weten, dat alle de gene de voer ons voer desse voerss. excesse worden denuntieert vnd verwonnen, Ist sake dat se des eersten iaers, als se denuntieert sinnen, van den voerss. ban niet vol en doen, sullen se in dat ander iaer in dubbelde pene verualien wesen, End doet se dat iaer daerna niet vol, solen se in dreuolde pene veruallen wesen. End ist sake dat se volharden worden in dat voldoen, so dat se vergeten vol to doen in dusse voerss. ijaere, so sullen se veruallen wesen in iiij marck steerlinge. End weren se daerna gebant end storuen inden ban, so sall de pene to ons sulues kennen wesen end gueder mannen, de wij daer to roepen. Niet de min wij verstaen wtter schrifften, de onse voeruaders hebben gegeuen, als wij oeck gesien hebben, dat ouermids daer van, dat men een kerckhoff ontwijet, plecht onse here of sijn sr. van Munster of sijn Suffraganeus, omme dat kerckhoff weder to wijen, to nemen iiij marck steerlinge, vnd 1 halff voer dat hillige wijwater, als men hem van rechte schuldich ijs. Voortan in 't besluten concludeer wij van onses sulues wegen, dat wij in allen clagen vromeder luede, de tot ons komen in onse Prouestije vnd van ons rechtes begeren, sullen wij holden de forme end de maniere van processen offte procederen na den geestlijcken rechte. Ghegeuen tot Oldenhoue, Int jaer onses heren Dusent Veerhondert vnd vj, vpten dach des hilligen Trinitetes.

Item desse brieff hefft syn transfixe vp de vorss. Articulen in forme end maneren als de Eerste.

Dijt is de tenoer end Seentbrieff des landes van Vredewolt.

Allen kerstenen menschen de desse tegenwoerdijge brieff syende worden off horende worden, Wij Derck Beijer, Prouest van Hummerse, doen kundich vnd openbaer dat wij hebben aengesien vnd gemarcket, gelijck als wij oeck mit brieuen onsser voeruaderen vunden beuestyget, de statuten vnd gewoenten de men plecht to holden In maneren van Rechten vnde oeck in den Seent des landes Vredewolt, als om excessen to wrogen, gelijck als wij dat van geestlyck vnd waerlick

des voerss landes, de geloeffiijck sint, hebben vorstaen. End want wij dan niet willen inbrekers wesen des guden rechtes vnd guder gewoente, man dat willen meer beuestigen vnd approberen, alst gewoentlyck ijs; daeromme wil wij, vm alle twijuell vnd dubium hen to leggen, een ijewelijck artijckel van de excessen, de men ons inden Seent sall wrogen, specificeren end nomen, in desser maneren hyr na volgende.

Int eerste de gewroget wort voer ontemelijck werck, voer 1 minre casus, voer verstoringe inden Seent, voer dat men niet to den seent komet, wanneer dattet tijt is, een iewelijcken van dessen sal veruallen wesen in een pene van een halff punt gudes geldes.

Item voer 1 meerer casus, de daer voer gewroget wort, voer ouerspil, voer menedich[t], voer ofsettinge, voer doetslage butens huses, voer gebroken sijbtael in bloet off in vadderschap, voer rouinge de geschut inden ban tijt, voer desse voerss. excessen, enen ijewelijcken besunderlingen, salmen vns veruallen wesen in dre punt steerlinge gudes geldes. End de gene de vns gewroget wordt dat he doetslach gedaen hefft in hues, off dat kerckhoff ontwijet off geuioleert heuet, voer een yewelyck voerss. excess sal he vns veruallen wesen in xii punt gudes geldes. Mer de gene de voer ongehoersamh[t] of voer verstoringe des Seents, als, dat godt verhue, dat wij van onse Seentstoel verdreuen worden vmme anxnt vnses lijues, offte de vechtlyck ijs wanneer de Seentvrede gekondicht ijs, de in dese voergeschreuen excessen ons aldus denuntieert worden, salmen corrijgeren in iiij olde marcken. Oeck do wij kundich, gelijck alsmen oeck in voertijden plach to holden, dat alle de gene de men korrijgeren sal in dese voerscr. excessen sal ment dat eerste jaer corrijgeren eenuolt, Int Anderde dubbelt, Int derde iaer dreuolt, Int veerde, ist sake dat he vergetel is vnd versmaet vnse Jurisdictie, so sal he sunder wederseggen corrigeert worden in iiij Munstersche marck gudes geldes. End oeck en sal niemant korrijgeert worden de veruallen is in dese cleijne excessen, ten sij sake, dat de clene excessen sint ouermids versuminge gekomen to de pene van iiij marck guedes geldes. End de pene van iiij olde marck sollen wij mitten geestlijcken rechte manen in dese manieren, als dat int Ierste ijaer sole wij bannen den principael, Int Anderde iaer sal de kercke vnd de Stede, daer he woenachtig ijs, end de vrunde mede leggen vnder geestlijck Interdict. Item Mijn here de Prouest sal geen leke, de inder Echtschap geseten is, vnd vnder dat

waerlicke recht steet, dagen voer sijn Rechtstoel, voer de Seijent off nae der Seent; vnd ist sake dat daer ijenige leke van hem begeert dagebreven, de sal he schicken to den lantrechter mit sijn bijsitters, end wort hem dan rechts geweijgert, dat he mit genuechlijcke tugen voer den prouest kan bewijsen, so sal dan mijn here de prouest de sake off de saken endigen, sunder ijenich wederseggen. Item oeck wil wij dat de voerss. misdadigers alle jaer in onsen Seent in onse tegenwoerdight solen worden gemaent vul to doen voer excessen, des en solen oeck met de gene de voer ons gedaget worden vnd vnse jurisdictie geseten sint vnde woenachtich sindt in dat lant vredewolt, veruallen wesen in onkoste des Rechtes, want wij schuldich sint van onse jurisdictie wegen, gelijck als een ijewelick Rechter, rechtes een iewelijck to done. Welckeer Artikulen der excessen vnd der voergenoemder materie wij sullen holden, mit allen guden gewoenten, als onse voeruaders de hebben geholden vnde bewaert.

Dat wij protesteren mit dessen tegenwoerdigen breuen vnd vnse mit onse segel end des gemenen landes segel van Vredewolt hyr beneden aengehangen. Ghegeuen ende geschien to Midwolde vp vnse Seentstoel, In onser tegenwoordicheijt, Int jaer vnsses heren Dusent veerhundert Negenendtwintich, vp Sunte Arnolphus Auent Confessoer.

Item desse Seentbreef is oeck des gelijckes Approbeert ende geuestiget ouermiddes transfixen de de prouesten voerss. daer beneden doergetogen hebben vnde is oeck beuestiget mitten breeff de hijr na nu volget.

Dit is de Seentbreeff de de Greetmans van langewolt hebben besegelt end den prouest van Hummersum hebben weder ouergegeuen.

Wij Greetmans des landes van Langewolt bekennen end betugen mit dessen openen breuen, woe dat 1 Prouest van Hummerse wt olde gewoente end tolatinge alle saken plach to rechten tusschen geestelijcke end warlijcke personen, inder prouestije van Hummerse geseten, na inholt der older seentbreuen. Oeck plech hij to rechten van esschuppes saken end

absolutien to geuen van doetslagen end versuminge der kinderen. End een officiael van vreeslant van vns heren wegen van munsteren voerder geen vnderwindt to hebben inder prouestije van Hummersme voerss., dan de wroge to ontfangen van preesters in de seent to Hummerze, End wat breke dat de officiael niet wt maende, dat plech sijn commissarius wt to manen mit des officiaels mandaet, end de plach de kercken to visenteren end voerder plech sick de officiael off sijn commissarius gene sake to onderwinden. In een oerkunde hebbe wij eno rijnssma end ybo hersma, greetmans nu ter tijt, onse gemene landes segel van langewolt an dessen breeff gehangen. Ghegeuen Int jaer dusent veerhondert end sesendtsestich, op Sunte Laurentius dach.

Farmsumer Zeendbrief voor het Wold-Oldampt.

In den name Godes amen. Inder schelinge verreesen tusschen den Eersamen Uniko Ripperda, provest to Fermessem ande ene, Ende den woltman van den Olden-Ampte, bij namen van Finserwolde, Oestwolde, Mitwolde, Scheemde, Eext, Meden, Zuidtbroecke, Nortbroecke ende Muntendam ande ander zijden, Hebben wij Henricus van Rees, Abt to Aedwert, Henricus Vriese, Abt toe Selwert, Borgemesteren ende Raedt der stadt van Groningen, alze vulmachtige gekoren dedingesluden van beide parten, ene uitsprake geramet ende gedaen ter mijnen, naest den besten rechte van beiden parten belieft, ende bij eenre pene van hondert fransche schilde angenomen te holden, In dusdane manieren hijr na beschreeuen.

In den eersten, wanneer de Provest in den voorgl. Lande en Carspelen zeendt holdet ende to zeende sittet, vermits em selven off sijnen vulmachtighen, so sal een jewlijck to zeende komen bij eendre marck to broke, uitgesecht nootsaecken. Ende die vogeden sullen wroge doen, als dat gewoentlijck is, bij eenre marck to broke. Item alle clage de beclaget wort In den eersten zeendt, de sich strecket tot vier rijnsche gulden, sal de Provest ofte sijne vulmachtige utrichten ende jechte maken, inden eersten ende lateren zeend binnen der voorsz. lande ende karspelen ende anders niet. Ende wes die Provest inden rechten zeenden niet wtrichten en kan

binnen den voorz. lande, daer toe mach den Provest enen commissarium setten in den voorsz. Lande, de dat tusschen tijden wtrichten mach. Men wes beclaget wort inden Zeend ende sich beloopet boven vier rinsche guldens, en de Provest in den zeenden niet wtrichtet, Dat sall ende mach de Provest ofte sijn vulmachtighe wtrichten to Fermessum tusschen meijdage ende sunte Micheelsdage, wtgesecht bowtijden ende andere gewoentlijcke onledige tijden. Item wes inden zeenden niet beclaget wort, daer en sal die Provest ofte sijn Commissarius geen vervolch omme doen. Item de Provest mach tot allen tijden sijne jechtighe broke ende banne inmanen, Ende die Prouest ofte sijn Commissarius ofte schrijver en sullen niet meer nemen van wtschrijven ofte wtdoen dan een vleemsche. Item niemant sal meer betalen dan sijn selves gelach, die to Fermessum gedaget wort; Item wes ongewroget is sullen die vogeden noch wrogen. Ende wes men die Provest schuldich is van broke sal hie noch wtmanen, Hijr en tendes sal de Provest ofte zijn Commissarius den voorgl. woltman niet beswaren boven Provest Hessels brief, alsoo lange als hij leevet. Velle oock in desse wtsprake enighe schelinge, dat holden wij voorgl. Dedingesluden tot ons verclaringe, weert oock dat enich van den voorz. parten desse wtsprake niet en geliefde te holden, de sall binnen tien dagen naestcoomende de voorsz. pene brengen ende betalen binnen Groningen op den Raedhuse. In orkonde hebben wij Henricus Abt to Aedwert, Henricus Abt to Zelwert onse zegele, Ende wij Borgmest. ende Raedt vorgl. onse Stadtszegel an dessen breef gehangen. Gegeven ende wtgesproken In den jaer onses Heeren dusent vierhondert dre ende t' sestich, des wondesdages voor sunte Sijmen ende Judas dach Apostolorum.

D'Originale van deesen in francyn geschreeven (daer deesen uit gecopieert ende mede accorderende bevonden is) was met drie onder uithangende zegelen in groenen wasse bevestiget. quod testor

J. Julsingh.

1641. 2. 23.

Indultum Loppersumense.

Timannus Petri Ecclesiae Parochialis Loppersum. Pastor, nec non ejusdem Loppersensis praepositurae in spiritualibus

commissarius generalis, ad infrascripta specialiter Deputatus, universis et singulis has praesentes nostras literas visuris lecturis seu legi audituris salutem in Domino. Celebrantibus venerabilibus et egregiis viris et dominis Joanne de Uisbeke, Decano Ecclesiae Oldenselensis, Godefrido Ludolphi, Pastore in Middelstum, Joanne Rijckwijn, Jurium Licentiato piae memoriae atque Adriano à Twickel superstite, tanquam Officialibus terrae Phrisiae monasteriensis Diocesis Reverendissimi Principis ac Domini Episcopi Monasteriensis, annis aliquot hisce praeteritis (quamdiu scilicet ego Timannus Petri praefatus officio commissariatus in Loppersum functus) sacrosanctam Synodum posteriorem in choro ecclesiae nostrae Loppersensis ipso die Abdonis et Sennes, Advocati septem Parochiarum, antiquitus indulto gaudentium (ut sunt Loppersum, Zeerijp, Leermens, Zandis, Eenum, Wirdum, Garrelsweer) ipsis eorumque cuilibet pro tempore Officialibus humiliter supplicarunt, quatenus vetus istud privilegium Patribus et Antecessoribus nostris a Reverendissimis Dominis Episcopis Monaster. eorumque Officialibus clementer et gratiose datum, concessum et indultum, jam fere obliteratum rubigineque obductum, auctoritate sua ordinaria in pristinum statum redigere, restaurare et confirmare dignarentur. Ipsi vero et quilibet eorum pro tempore variis et arduis nogotiis destricti et occupati hanc Provinciam in me Timannum Petri prefatum rejecerunt, nobisque plenariam ejusdem potestatem dando istud munus commiserunt et praecipue nunc in Synodo postremo, Anno hoc sexagesimo secundo, die Abdonis et Sennes, praesens Officialis Dominus Adrianus a Twickel, Nos igitur Pastor et commissarius ante dictus volentes mandatum Domini Officialis nobis in hac parte factum exequi, ut tenemur, consideratis per nos circumstantiis universis quae ad hujusmodi gratiam obtinendam fuerunt attendenda, Inprimis et ante omnia non nostra authoritate sed venerabilis Domini Officialis antedicti nobis commissa, omnibus melioribus modo, via, forma et causa, quibus melius et efficacius possumus et debemus, saepedictum privilegium sive indultum ratificamus, confirmamus, stabilimus et in pristinum statum redigimus idque ratum, firmum et ligitimum vigore praefecturae et authoritate praedicta declaramus; Decernen: et statuen: quod Parochiani dictarum septem Ecclesiarum non debeant ac valeant ullo modo via aut ratione molestari et citari a venerabili Domino Praeposito Loppersensi, quia non sunt ejus jurisdictioni subjecti, verum, gaudentes indulto, sub Offici-

ale ejusque Commissario sunt et erunt constituti, et si qui in eisdem Parochiis excessus, secundum literas Synodales puniendi, fuerint commissi et perpetrati, ab Officiale aut ejus Commissario corrigentur. Praeterea quod Dominus Praepositus Loppersensis Synodum suam in his septem Parochijs celebrare non debeat, ac summatim suam jurisdictionem in ipsis non exercere, verum Advocati ipsarum Ecclesiarum debent quotannis coram officiale ejusque commissario Loppersense ipso die Abdonis et Sennes in choro Ecclesiae Loppersum. comparere et ibidem Domino Officiali excessus, juxta literas Synodales puniendos, ut sunt incestus, adulteria, fornicationes, violatio diei festi et puerperii et id genus alia, in suis Parochiis perpetrata, intimare et deferre, ut dignis censuris et poenis plectantur, Et tunc in signum dicti Privilegii, quaelibet parochia dabit Domino Officiali duos stuferos Groninganos, quos exiget et sublevabit unus Advocatorum Ecclesiae Loppersensis et Officiali aut ejus Notario tradet. In cujus rei evidens testimonium praesentes nostras literas exinde fieri et sigillo nostro fecimus communiri et corroborari. Datum Loppersum, die vigesimo mensis octobris, Anno a partu virgineo Millesimo Quingentesimo sexagesimo secundo.

Seendt articulen des Indulti der vij Caspelen.

Anno Salvatoris 1599, den dertigsten Julij, vp dag van oldes genoempt Abdonis & Senis, hebben wij vndergeschreuen Seuen Kaspelen, so jegenwoordig versammelt, die mit Indulto priuilegieret, vmme datseluige tho' Erholden, ter Ehren Godes, Erbouwinge der gemeine Christi, vnde Erholdinge goeder discipline vnde tucht, gelyck die Probst in andere kaspelen sick voorgenomen heft tho doen, vnde Amptshaluen na olde wolhergebrachte wyse schuldig, jegenwoordige articulen van den loflicken Synodo genomen, vnde Emenderet, van vnss vndergeschr. Approbieret, nodig vnde billigk geachtet, dat dieseluige eerstes dages in der kercken gepubliciert, vnde int warck gestellet mogen worden. Vnde so jemandt sick daer tegens mochte verlopen, dat die judicatuir vnde straffe by Pastoren vnde Kerckvogeden, vnde den Edlen — Hoevelingen als Assessoren vnde capitaneis derseluigen

Seuen Kaspelen solde staen, vnde Ernstelick in effect gestellet worden.

1.

Erstelick sall gewroeget worden alle Ehebrekerie van man ofte wyff, heymelicke trouwe, hoererie vnde Bloetschande, Echteluiden die sick van ein ander scheiden, sonder rechtes kentenisse vnde verklaeringe.

2.

Versuimenisse der olderen an haere kinderen, die in alle vntucht, moetwille ende Godtlosicheit haere kinderen laten vpwassen.

3.

Vechtsaken vp Seendtdagen, Criminale iniurien, blasphemien, die sick ter cause van den Seendt mochten tho dragen.

4.

Vechtsaken in kercken, ofte vp den kerckhouen, In Pastoirs, Vicarien, Schoelmesters vnde Kostershuisen; Item die de kerckhouen weiden, en missbruicken mit speelen vnd andere idelheit.

5.

Vechtsaken up Sondagen, Bede-dagen, vnde alle andere in die reformierde kercke predig-dagen.

6.

Vechtsaken ofte dootslagen in Kraemhuisen. Item tho wroegen Ellen, Mate vnde Wichte, so vaken als des belieuet.

7.

Funderen tho beschouwen oock alle maendten, wyle groot gebreck gevonden, sonderling inden Voor- ende Nae-jahre, ook sonder *publicatie* vnde sonderlinge warnunge.

8.

Die nae drie Vermaenungen der Kercken ordinantie in Ergerlicken dingen verblyven.

9.

Tapperyen, Venster-neeringe, Vthroepinge van einige wae-

ren vnder die predigte, voor ofte nae den middage, heimelicke ofte openbaere arbeiden.

10.

Vneerlicke Jodische woeckerie.

11.

Schimp vnde hoonsprake tegens Godt, syn woort, vnd de heilige Sacramenten, ook weder Prediger, Ouericheit, sampt allen Liefhebberen der reformierder religion.

12.

Schendunge vnde entehrunge van Junckfrouwen ofte mageden.

13.

Vnehrlicke vnde vntuchtige herbergen, oder die godtlose geselschap vpholden.

14.

Die by malkanderen sitten sonder trouwe, als vrije personen, ofte sick oock nader kercken ordeninge niet drie maell vande Predigstoell hebben laten afkundigen, vnde folgendts up behoerlicke tydt voer der gemeine haere Ehe in der kercken laten befestigen, Vnde ook die voor die Ehelicke confirmatien bylaege holden.

15.

Item die haere kinderen vp behoerlicke tydt vnde plaetze niet laten dopen.

16.

Die vnder den Predigen vnde Godesdienst vp den Kerckhouen vnd anderswaer, sick vnd andere luiden vant gehoer des godtlicken woordts Ergerlicken afsonderen vnd vpholden.

17.

Die sick vnderstaen vnbehoerlicke, godtlose, heidensche vastelauentsbieren anthostellen, vnde by tho wonen, Meyboomen tho halen, ganssen teppen, weggen slaen vnder den Godes Dienst, Vastelauents gecken, vermummet vm her te lopen, tot Godeslasterunge, vnde beswaringe der gantzen gemeinte, vnde berouinge der rechten armen, etc.

Diese alle sullen arbitralicken na den Inholdt der geistlicken rechten als bouen verhaelt gestraffet worden.

Dit alles tot correction, vermeerderunge vnde verminderunge der Seuen Kaspelen, so nu absent neffens vnss, hebben wy presenten dit vndertekent.

Actum ut supra.

Vndertekent mit verscheiden handen:

Loppersum	Leo Abeli ab Equart, verbi Filii Dei Minister, in Loppersum. Tiaert Tonnyssen, kerckvoget in der tydt.
Zeerype	Gerardus Alberti de Dammone, Divini verbi minister in die Zeerype.
Sandt	Henricus Houbingius, verbi Divini Minister in Zandis.
Leermis	Fredericus Wulften, pastor in Leermis.
Enum	Wilhelm Vbbena tho Enum. Claess Cornelyss, als kerckvoget myn handt.
Wirdum	Theodorus Ekel, ein Diener der gemeinte Christi tho Wirdum.
Garlsweer	Merten Claessen. Johannes Bonckij, V. M.

COPIA.

Extract uth wylen Heeren Doctoris Remberti Hussman, Secretarij, Protokoll, an die Kaemer berustende.

Dinxdage den 14 Aprilis, Ao. 1607.

In saecken des Wolgeleerden Pastoors ende Kerckvogeden vpt' Zandt, Impetranten, tegens den Edlen, Erentfesten Writzer ten Holte (der Wolgel. Wilhelmus Dronrype erschynende) gerequirierde,

Scheelachtig vmme die *possession* der rechtens van wroeginge der wichten, Ellen, Maten, etc., Warin die Impetranten sustineren van den gedagede geturbiert tho syn, etc. *Remonstrerende*, mit drie gesworene vnde formelicken geproducierte getuichnissen, stedes in die *possession* van dien geweest tho syn, etc. Vnde die gerequirierde *Allegierende*, dat den

Redger, kraft des nyen Landtrechts die vpsicht up Ellen, Maten, Wichten, vnd dergelycken, befohlen sy, vnde dat die Impetranten sedert die publicatie des Nyen Landtrechts, geen wroeginge gedaen hadden, sustinerende amptshaluen geholden sodanige vpsicht te nemen, etc.

Kennen die Heeren Hooftmannen dat die Impetranten haer hebbende *possession* dem rechte bestendig bewesen hebben, vnde alnoch darin behoren tho continueren, partyen haer recht in *petitorio* voerbeholden.

C. Baukens, *Secret.*

BLADVULLING.

Sijbrandus Petri Eijdelshemius, Predikant te Appingadam, verklaarde den 1 Aug. 1651, in de Voorrede van zijne *Hemelsche Troostborne*, als Oratie of Dedicatie aan de Staten daarvóór geplaatst, het volgende:

„Hier is, den langhen tijdt, dat ick woone in dese Provincie (dat is, volgens Brucherus, sedert 1625) gants weijnigh gheschreven, vijff, off zes Boecken, mijns wetens, bij vier, off vijff Predicanten."

Teregt voegt de heer W. Eekhoff, die mij deze zinsnede mededeelde, er bij: dit is een merkwaardig en bijna ongeloofelijk getuigenis, voor de geschiedenis der letteren en der boekdrukkunst in Groningen van belang. 't Is toch een tijdvak van 26 jaren!

NOG IETS
OVER OMMELANDER GEUZENLIEDEREN.

Het stuk, medegedeeld in deze Bijdragen II, bl. 64, onder den titel: *Ein Geistelick Ledeken enz.* is — zoo schreef mijn vader mij — eene vertaling uit het Hoogduitsch, in welke taal het vervaardigd is door Nicolaas Hermann [1]), Cantor te Joachimsthal in Bohemen; gestorven 1561. Men zie over hem, Herzog's *Real-Encyclopedie* invoce; benevens de daar aangeh. schrijvers, en A. Knapp, *Evangelischer Liederschatz* (1837) II. S. 854. Het oorspronkelijke van bovengenoemde overzetting wordt ook gevonden in de *Geistliche Lieder aus der Psalmen Davids... ingleichen schrifftmässige Festgesänge und Lieder* u. s. w., achter D. Ambrosius Lobwasser, *die CL Psalmen Davits* u. s. w. Amst. 1737, S. 101. In de overzetting is één couplet (het oorspr. heeft er tien), nl. het vijfde, uitgelaten, dat dus luidt:

„So fahr ich him zu Jesu Christ,
Mein arm thu ich aussstrecken:
So schlafe ich ein und ruhe fein,
Kein mensch kann mich aufwecken,
Dan Jesus Christus, Gottes Sohn,
Der wird die himmels thur auffthun,
Uns führn zum ew'gen leben."

De vijf eerste coupletten zijn met zeer geringe verandering ook opgenomen in het *Gesang-Buch* van J. A. Freylinghausen (Halle, 1741), S. 966, en in de bovengenoemde verzameling van Knapp, No. 3314. Bedrieg ik mij niet dan heeft den dichter van het schoone Gezang 308 in den bundel der *Christelijke Gezangen, voor de Evangelische Luthersche Gemeenten* in het Kon. der Nederlanden, ook dit lied nu en dan voor den geest gezweefd.

---

[1]) Van daar de toepassing op zijn naam in den voorlaatsten regel: „Her *njm den kranken Hermen hen.*" (Her, hohl den krancken Herman hin). „Die Historien von der Sündfluth, Joseph, u. s. w. auch etliche Psalmen und geistliche Lieder in Reime gefaszt" zijn te Leipzig in 1563 na zijn dood uitgegeven. Zie Herzog, a. w. in voce.

TWEE HOOFDSTUKKEN

UIT DE

GESCHIEDENIS VAN ONS DIJKWEZEN

HERZIEN.

Er is het vorige jaar in het licht verschenen een werk van Dr. R. Westerhoff onder den titel: *Twee Hoofdstukken uit de Geschiedenis van ons Dijkwezen, met oudheidkundige Aanteekeningen, inzonderheid betrekkelijk de provincien Groningen en Friesland* (Gron. bij J. B. Wolters). Dit werk beslaat met de Aanteekeningen een boekdeel van meer dan 400 bladzijden en is geschreven met het hoofddoel, eenerzijds om te weêrleggen het gevoelen van hen, in 't bijzonder ook van mij, dat de bedijking van ons land en gewest tegen de zee eerst voornamelijk en algemeen zal tot stand gekomen zijn na de 10de eeuw en de eerste dijken nog lang niet meer dan zomerdijken zullen geweest zijn, zooals ik dit in mijn werk, *De Aloude Staat* enz., I, 45—66, heb gesteld; — en anderzijds, om te betoogen, dat die bedijking veel vroeger, ja reeds in een onbepaald verleden tijd is begonnen en zoo volbragt geworden, dat de dijken toen al dadelijk winterdijken zullen geweest zijn. Men zal begrijpen, dat ik dit werk met groote belangstelling heb gelezen, en men zal misschien wel willen vernemen hoe ik daarover denk, of ik ook daardoor van mijn gevoelen bekeerd ben, even als W., naar hij verwachtte en mij ook wel is voorgekomen, andere lezers meer of min heeft overreed van de waarheid zijner stelling. De volgende bladen zullen hen, die ook belang in deze zaak stellen, doen zien, dat dit geenszins met mij het geval is; integendeel, dat ik door dit werk des te meer in mijn gevoelen ben versterkt geworden; een gevoelen, trouwens, dat ik ook niet

ligtvaardig had uitgesproken, maar wel overdacht en op goede gronden steunende, niet te vergelijken met eene uit de lucht gegrepene stelling, zooals W. het gelieft te bestempelen. Zijn werk bevat ontegenzeggelijk een schat van mededeelingen en aanteekeningen, die voor de geschiedenis van ons dijkwezen en de kennis ook in andere opzigten van de vroegere gesteldheid van ons land en inzonderheid van ons gewest van belang zijn; het getuigt van zijne groote belezenheid, geleerdheid en onvermoeide zucht tot onderzoek ook in dezen; — en zoo iemand dan ben ik hem daarvoor erkentelijk, ook voor zijne teregtwijzingen jegens mij; — maar dat hij mij te onregte hyperkritiek en ongeloovigheid verwijt, dat het hem daarentegen juist aan de noodige kritiek ontbreekt, zal, vertrouw ik, mijne beoordeeling van dit zijn werk doen zien. Overtuigd dus des te meer door de vuur- en waterproef, daarin ondergaan, van de waarheid, althans van de waarschijnlijkheid van mijn gevoelen (want om het in een historisch vraagstuk, als het hier door ons behandelde, tot volkomen zekerheid te brengen, zal wel ondoenlijk zijn en van mij zoo min als een ander verwacht noch gevergd worden), achtte ik mij tot de verdediging en handhaving daarvan — ook in het belang der zaak, dat niemand zal ontkennen — allezins geregtigd, ja verpligt. Ik zal W. hierbij grootendeels bestrijden met dezelfde wapenen, waarmede hij mij en anderen heeft aangevallen en waardoor hij mij niet alleen aanleiding, maar ook als het ware zelf de gelegenheid en middelen heeft verschaft tot tegenweer. In de keus echter en de aanwending van die wapenen en hulpmiddelen — in de juistere beoordeeling van de gegevens — daarin zal men verschil bespeuren en ligt dan ook vooral de reden, waarom mijn onderzoek tot eene andere uitkomst heeft geleid dan het zijne — alsmede de waarde van mijn werk. W. is een van die schrijvers — en dit zijn geschrift kan het ook getuigen — waarvan men kan zeggen, dat zij niet karig noch keurig zijn met het bijbrengen van bewijzen; die gewoon zijn niet alleen veel te lezen en op te teekenen, maar ook mede te deelen, wat het onderwerp, dat zij behandelen, van verre of nabij aangaat; die alzoo eerder te veel dan te weinig geven en daardoor hun werk en zoo ook hunne lezers zelve overstelpen, vooral hen, die geene opzettelijke studie van den inhoud maken. En hoe weinige zijn die te noemen! Al valt hier dus meer te schiften, dan bij te voegen, dat ik evenwel ook nog van andere bronnen en feiten, door hem voorbij-

gezien of later bekend geworden, heb gebruik gemaakt, zal den aandachtigen lezer evenmin onopgemerkt blijven.

Even als hij zal ik ook mijn werk in twee Hoofdstukken verdeelen, alzoo 1° de hoofdvraag behandelen over de oudheid der dijken, om te betoogen, dat ons dijkwezen eerst voornamelijk en algemeen na de 10de eeuw is tot stand gekomen; en 2° spreken over de wijze van aanleg en den staat der eerste dijken, ten bewijze, dat zij lang nog niet meer dan zomerdijken geweest of als zoodanig te beschouwen zijn. Zonder nu daarbij W. juist overal op den voet te volgen, zal ik de voornaamste punten, waarop het hier aankomt, bespreken. Ik zal mij ook, even als hij doet, bepalen bij de zeedijken, dat is die dijken aan zee en rivieren welke de vloeden der zee moeten keeren, en niet over de andere eigenlijke rivierdijken handelen.

Behalve een *Voorbericht*, waarin hij de geboorte van dit zijn papieren kind berigt, laat W. nog eene *Inleiding* voorafgaan, waarin hij, na te regt op het hoog belang van het onderwerp gewezen te hebben, maar ook op de moeijelijkheid om hier tot voldoende zekerheid te geraken, een uitvoerig historisch overzigt geeft van ons vraagstuk, waaruit blijkt hoe verschillend en uiteenloopend de meeningen zijn daaromtrent geopperd; hoe dezen den aanleg der dijken reeds zeer vroeg stellen, genen zeer laat, anderen op dit of dat tijdstip tusschen beide uitersten is. Wenschelijk ware het dus, dat dit eens meer uitgemaakt werde. In hoe verre deze mijne pogingen daartoe zullen bijdragen, of zij den toets, waaraan ik den arbeid van W. heb onderworpen, met beter gevolg zullen kunnen doorstaan, dit zullen weder anderen moeten beslissen. Het laatste woord buitendien geloof ik ook niet daarover gesproken te hebben, maar wel daaromtrent nader tot de waarheid gekomen te zijn. — En zoo bied ik deze lettervrucht aan, in de eerste plaats aan de lezers van de *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, en in de tweede plaats aan het overig publiek, met den wensch ten slotte, dat haar althans eene gunstige ontvangst moge te deel vallen.

EERSTE HOOFDSTUK.

BETOOG DAT ONS DIJKWEZEN EERST NA DE 10DE EEUW VOORNAMELIJK EN ALGEMEEN IS TOT STAND GEKOMEN.

Regtstreeksche zekere historische bewijzen omtrent den eersten aanleg der zeedijken in ons land — en van de dijken in 't algemeen — komen er tot dus ver niet voor. Men moet zich derhalve in een onderzoek daarnaar vergenoegen met minder stellige, meer indirecte en afgeleide bewijzen. Geene andere kunnen er ook wel niet te verwachten en dus niet te vorderen zijn voor het gevoelen in dezen door mij voorgestaan. Zoolang er immers nog geene dijken waren, kan men niet verwachten dat daarvan eenige sprake is en alzoo dit door eenigen schrijver zou aangeduid zijn. Deze moest al iemand wezen — een inlander of vreemdeling — die elders met dijken bekend, de opmerking kon maken, dat zij hier nog niet bestonden. Maar waar zouden zij ook al eerder bestaan hebben, dan juist in Nederland? Neen, niet van mij kan zoo iets, maar van Westerhoff mag geeischt worden, dat hij regtstreeks, positief het bestaan der dijken in dien vroegen tijd reeds, als hij meent, bewijze. Een enkel zoodanig bewijs zou voldoende zijn. Doch wij zullen zien, of het vonnis dat W. over onze meening al dadelijk velt in deze woorden (bl. 1): „zij zijn in gebreke gebleven eenig afdoend bewijs voor deze, als uit de lucht gegrepen stelling aan te voeren, veel minder een enkel authentiek stuk aan te wijzen, waaruit die leer geput of waarop zij regtstreeks of zijdelings gebouwd is" — niet omgekeerd op zijne stelling toepasselijk zal zijn.

Het eerst waartegen W. te velde trekt is het gevoelen van hen, die den onbedijkten staat van ons land, en zoo ook van ons gewest, aannemende, tijdens de oude Friezen, deze alleen des zomers de kuststreken laten bewonen, 's winters Drenthe of andere naburige hoogere zandstreken (bl. 43). Hij verwerpt dit, als geheel ongerijmd zelfs, en ik laat het ook ge-

heel voor rekening van hen die dat stellen. Zoo doe ik verder ook met meer andere zulke stellingen, die ik niet omhelsd, althans zelf niet beweerd heb. Dan volgt (bl. 49) de plaats van Willibald in zijne levensbeschrijving van Bonifacius, door mij en anderen aangevoerd als een bewijs tegen het bestaan van zeedijken in Friesland in de 8ste eeuw, maar door W. gewraakt. En dit punt zou dus wel het eerst in aanmerking komen, als ik het niet liever op eene in mijn oog geschiktere plaats met dergelijke meer wenschte te bespreken. Eigenlijk vangt ook W. hierop eerst met zijn hoofdbetoog aan (bl. 57) en begint alzoo ook het mijne.

Hij gaat hierbij uit van de stelling, dat *bedijking voorwaarde is van de bewoonbaarheid van ons land.* Maar ik meen al dadelijk vooraf daartegen te moeten opkomen. Deze stelling, al is zij ook door een man als onze Thorbecke voorgedragen, luidt te magtspreukig, zegt te veel — en derhalve niets. Zij mag waar zijn, des te meer, hoe meer ze op onzen tijd wordt toegepast, maar des te minder ook, hoe verder men daarvan teruggaat. Volgens haar zou men reeds bedijking van ons land moeten aannemen, zoodra het reeds bewoond is geworden; alsof een zoo gewigtig werk alleen van een zeker aantal bewoners afhankelijk zou zijn geweest en niet mede vooral van den toestand dier bevolking en van het land zelf? Bijaldien dat zoo ware, dan zou alleen het bewijs van de meerdere of mindere volkrijkheid kunnen strekken tot bewijs van het bestaan van dijken op deze of gene plaats, in dezen of genen tijd — en al het overige wat W. aanvoert voor zijne stelling zou eigenlijk overbodig zijn. Maar het is alsof hij het zelf gevoelt: het is niet genoeg zoo iets van te voren aan te nemen; het moet van achteren blijken waarheid te zijn. En zonder dus genoemde en andere stellingen opzettelijk te bestrijden, zal ik althans allereerst letten op de feiten die hier in aanmerking komen en waarop zij steunen.

In de eerste plaats noemt W. dan als zoodanig op de bewering: „dat de Friezen reeds in de 10*de eeuw* en *vroeger* als uitstekende dijkwerkers naar het buitenland, en wel naar Sleeswijk en Holstein, getrokken werden, om het daar aangeslijkte land te bedijken.” Zoo zouden zij voorts tot dat einde in ’t jaar 1020 naar *Osterstade* en in 1106 naar het *Alteland*, beide aan de Wezer, geroepen zijn (bl. 42 en 62). — En inderdaad, al levert ons land zelf geen bewijs daarvan op, dit, dat onze voorouders reeds in en vóór

de 10de elders dijken hebben aangelegd, zou er vrij stellig een zijn, althans met regt de gevolgtrekking toelaten, dat zij dit ook reeds eerder in hun eigen land hebben verrigt. Het is dus van gewigt de gronden daarvoor aangevoerd wel te wegen. W. beroept zich in de aanteekening hierbij (No. 154, bl. 262) op F. Arends' *Natuurk. Geschied. van de kusten der Noordzee*, Gron. 1835, D. I, bl. 190, die hier weder tot zijne zegsmannen aanhaalt Kusz, 14, Tetens, *Reise*, S. 103, en Dankwerth, *Landbeschreib. von Schleswig*, S. 148. Deze schrijvers zelve heeft W. echter niet geraadpleegd, en het blijft dus de vraag, of hun beweren gegrond is of zelfs door Arends juist is overgenomen. W. heeft dit zelf niet juist gedaan. Hij zegt dat Kusz en Tetens beide gelooven, dat de indijking nog vóór de 10de eeuw plaats greep. Wij lezen intusschen bij Arends (t. a. p.), dat volgens Kusz het aangeslijkte land in Sleeswijk en Holstein in de 10de eeuw door de Friezen bedijkt zou zijn, terwijl Tetens gelooft, dat zulks nog vroeger plaats greep. Om te kunnen beoordeelen, waarop deze opgaven — dat gelooven — gegrond zijn, moest W. deze bij de aangehaalde schrijvers hebben nagezien. Het is niet genoeg te zeggen, dat deze en gene zoo iets beweert of gelooft, men moet weten, waarop dat rust. Hoe weet dan ook Dankwerth dat drie polders (Köge) aan de kust van Sleeswijk en Holstein — welke wordt niet nader opgegeven — reeds in de 10de eeuw ingedijkt waren? Heeft hij en hebben beide andere voornoemde schrijvers hunne opgaven, zooals waarschijnlijk is, aan de overlevering of oude kronijken ontleend, welke waarde is daaraan te hechten? De bedijking van het aangeslijkte land aan de Wezer wordt naar Visbek, *Niederweser*, S. 100, gesteld op het jaar 1020, zonder dat het nader blijkt waar en of dit door van elders geroepene of gekomen Friezen, dan door de bewoners zelve geschied zij? Meer zeker bewijs van indijking door Friesche of Hollandsche kolonisten komt dan eerst voor in die van het jaar 1106 van het Alteland aan de Wezer, reeds aangehaald door W. ook op bl. 24 naar Huydecoper, die die bedijking echter verkeerdelijk aan de Elve bij Stade plaatst. Leidt deze schrijver overigens met regt daaruit af, dat *de dijkkundigheid der Hollanderen zekerlijk veel ouder moet zijn dan het begin der twaalfde eeuw*, dit strijdt nog niet met het beweren, dat eerst na de 10de eeuw voornamelijk en algemeen de aanleg van zeedijken in ons land is tot stand gekomen.

En wanneer wij nu andere en nieuwere schrijvers raadplegen, die grondig deze zaak nagespoord hebben, dan blijkt daaruit, dat men werkelijk op zijn vroegst in het begin, zoo niet eerst in het midden der 12e eeuw de ontginning en indijking begonnen heeft van de woest liggende moerassige oeverlanden aan de linker zijde van de beneden Wezer, onder het wereldlijk zoowel als kerkelijk gebied van den Aartsbisschop van Bremen gelegen, namelijk het noordelijke Stadland, dat tot do Friesche gouw Rustringen, en het zuidelijk Stedingerland, dat tot de Saksische Ammergau behoorde, terwijl beide hunnen naam ontleenen van *stade*, *gestade*, oeverland. Zij komen wel al vroeger onder die namen voor in de kronijken, maar die zijn in lateren tijd daarop toegepast geworden. In oorkonden komt Stedingerland niet vóór het jaar 1190 voor. Het eerste bekende verdrag met Hollanders sloot Aartsbisschop Frederik in het jaar 1106, maar het berigt hiervan staat nog zoo zeer op zich zelf, dat men er aan twijfelt of het gevolg heeft gehad. Alsdan werden eerst door de Aartsbisschoppen Adalbero, in 1142, 1143, 1149, door Hartwig I, in 1158, 1170, door Siegfried, na 1181, door Hartwig II, in 1201, van genoemde landen ter ontginning en gevolgelijk ook wel ter indijking aan Hollanders en anderen uitgedaan. Zie *Die Diöcese Bremen u. deren Gaue in Sachsen u. Friesl.* u. s. w. von W. v. Hodenberg, Celle, 1858, Th. II, S. 69 u. ff. — Hiermede stemt overeen wat H. A. Schumacher in zijn onlangs uitgegeven werk: *die Stedinger*, *Beitrag zur Gesch. der Weser-Marschen*, Brem. 1865, hierover heeft aangeteekend. Hij toont aan, dat sommige schrijvers de regelmatige bebouwing en bedijking van Stedingerland of de oeverlanden van de beneden-Wezer veel te vroeg stellen in de 10e eeuw, dat die eerst in het begin der 12e eeuw is aangevangen en niet alleen of zoo zeer door Hollanders of Friezen, maar ook door andere Duitsche, vooral Saksische kolonisten. Aan eene bijzondere uit Holland plaats gehad hebbende verhuizing derwaarts is volgens hem zelfs niet te denken, alleen van enkele deelen van het Wezerland is dergelijke verhuizing uit Holland aan te nemen (S. 35 u. ff). Hij brengt die bedijking van de oevers aan de Wezer, zooals mede die aan de Elve en van de kuststreken van Holstein en Sleeswijk in verband met de algemeene beweging, welke in de laatste helft der 12e eeuw niet alleen bij de Friezen en zoo mede de Hollanders, maar ook algemeen bij het landvolk in Duitschland, vooral Saksen, plaats greep,

in dien tijd, toen ook de steden het eerst koener het hoofd begonnen op te steken (S. 24).

Nog later en dus voor zeer kort is over de oude Nederlandsche volkplantingen zelve in Duitschland een doorwrocht werk uitgekomen, namelijk eene door de Belgische Koninklijke Akademie bekroonde prijsverhandeling van den Belgischen regtsgeleerde E. de Borchgrave, waarin ook over de volkplantingen aan de Wezer en Elve gehandeld wordt [1]. Verder dan die voornoemde overeenkomst van 1106 tusschen den Aartsbisschop van Bremen en eenige Hollanders brengt deze schrijver het ook niet en, hoewel de volvoering daarvan annemende, zoo is hij ook niet nader in staat dan bij gissing aan te wijzen, waar het toen ter ontginning uitgegeven land gelegen was. Hij houdt het waarschijnlijkst het naastbij de stad Bremen aan de regterzijde van de Wezer gelegene dusgenoemde *Hollerland* daarvoor, dus niet, gelijk anderen, het Alteland aan de linkerzijde dier rivier of het aan de Elve gelegene land in het district Stade (p. 62). Later (p. 317) zegt hij nog, dat de eerste dijk van de Wezer is aangelegd omstreeks het jaar 1020, maar dat de indijking van de Wezer-marsch, nabij Bremen, moet toegeschreven worden aan de Hollanders, die er zich in het midden der 12e eeuw vestigden, terwijl diegene, welke zich nederzetteden nabij Wursten (de kuststreek tusschen Wezer en Elve) tot de bedijking van deze landstreek het hunne hebben gedaan. Hij haalt hierbij aan het werk van Pratje, *Nachrichten von dem Lande Wursten*, IV, S. 368—370, en schijnt dit daaraan ontleend te hebben; maar gronden voor die eerste bedijking worden niet bijgebragt en het beweren daarvan zal ook wel op bloote veronderstelling berusten. Zoo ook wat hij bijbrengt (p. 323) omtrent eene indijking aan de Elve reeds ten tijde der Otto's, dus in de 10de eeuw, geschied door de Saksers, alzoo door de inwoners zelve, maar door de Slaven weder vernield, voor dat de Hollanders die herstelden, uit Wersebe, *über die Niederl. Colonien*, Hann. 1815. Dit schijnt in navolging te zijn van hetgene de oude Saksische kronijkschrijver Helmold daaromtrent meldt (*Chron. Slavorum in* Leibniz. *Scriptor. rer. Brunsvic.* T. I). Hoe veel geloof nu ook mag verdienen, wat hij verhaalt van

[1] De volledige titel van dit werk is: *Histoire des Colonies Belges qui s' établirent en Allemagne, pendant le douzième et treizième siècle*, par Emile de Borchgrave, Doct. en Droit etc. (*Ouvrage couronné par l'Académie roijale de Belgique*). Bruxell. etc. 1865.

hetgene in zijn tijd (de 12de eeuw), daar is geschied, moeijelijk zal hij zeker hebben kunnen weten wat vóór dien tijd in de 10de eeuw is voorgevallen. In allen gevalle de waarheid daarvan ook eens toegegeven, zoo zouden die berigten bewijzen, dat reeds in de 11de ja 10de eeuw door de inlanders zelve aan de Wezer en Elve eene of andere bedijking heeft plaats gehad, maar door de Hollanders toch eerst in de 12de, hetzij al in het begin, hetzij eerst in het midden van die eeuw. — Borchgrave vergelijkt voornoemde bedijkingen der Nederlanders ook met die in hun eigen land ondernomen en merkt daaromtrent aan dat het woord *polder* het eerst in een Belgisch charter van 1218 voorkomt, schoon de zaak al vroeger in de woorden *novalia* of *nieuwe landen* op de jaren 1087 en 1171 zou te erkennen zijn (p. 303). Dit ook eens aangenomen — hoezeer de naam van *nieuw land* ook op ontgonnen veen en boschland past — dan zou het begin der bedijking in Belgie diensvolgens niet hooger dan de 11de eeuw klimmen; — en onze Belgische schrijver schijnt ook van geen ander gevoelen te zijn. — Maar bepalen wij ons bij ons eigen land.

Daar alzoo de bedijkingen buiten s' lands door onze inwoners, volgens hetgeen de meest echte geschiedenis daarvan meldt, geen bewijs opleveren voor de bedijking van het onze vóór de 11de eeuw, kunnen wij overgaan tot die welke ons land zelf daarvoor zoude opleveren. Als zoodanig brengt W. in de eerste en voornaamste plaats bij de oude Friesche wetten en latere inlandsche verordeningen het Dijk- en Zijlwezen, vooral in ons gewest, betreffende.

Hier komen dan eerstelijk in aanmerking de zoogenaamde 7 Magnuskeuren, de 17 Kesten of Keuren en de 24 Landregten, welke nog lang als algemeene wetten der vrije Friezen tusschen het Flie en de Wezer gegolden hebben. Ik neem volgaarne met W. (bl. 65) aan, dat deze wetten, zooals zij voorkomen, althans gedeeltelijk tot de 11de en 12de eeuw schijnen te behooren en buitendien hier en daar de duidelijkste blijken dragen, dat zij gedeeltelijk uit oudere bouwstoffen zijn zamengesteld; maar ik kàn niet met hem instemmen daarin, dat deze wetten herhaaldelijk van dijken gewag maken op eene wijze, die ondubbelzinnig zoude aantoonen, dat het toen reeds oude en lang bestaan hebbende zaken van publiek en algemeen belang en van publieke zorg waren. Door niet genoeg te onderscheiden wat oorspronkelijk is, wat later bijgevoegd, komt hij tot deze ge-

volgtrekking; en ik meen ongekeerd juist het tegendeel er uit te kunnen afleiden, namelijk dat de dijken er zoo vroeg, als hij wil, nog niet bestonden.

In de eerste plaats noemt W. de Magnuskeuren en zegt er te regt van dat zij, hoewel zeer misvormd, vooral het merk eener overhooge oudheid op het voorhoofd dragen. Ja, zij zijn misschien wel te houden voor de overeenkomst tusschen Karel den Groote en de Friezen bij hunne onderwerping aan het Frankische rijk gesloten en alzoo, om dus te spreken, voor hunne grondwet, waarvan dan de 17 Kesten of Keuren en de 24 Landregten de uitbreidingen zijn. Hoe dit zij, in de 5de MagnusKeur en de 10de Kest wordt de vrijdom der Friezen vermeld van buitenlandsche krijgsdienst en als reden daarvan opgegeven, dat ze hun land hadden te beschermen niet alleen tegen de Noormannen, maar ook tegen de zee. Daar nu, zooals bekend is, de Noormannen eeuwen achtereen tot de 11de toe door hunne invallen een geduchte plaag zijn geweest vooral voor Friesland, zoo acht men het vrij zeker, dat dit voorregt van vóór die eeuw althans dagteekent en dus ook het bestaan van dijken, aangezien hier de bescherming van Friesland tegen de Noormannen met die tegen de zee te zamen voorkomt [1]). — Ja, het is ook waar, zoo leest men in deze en gene uitgave dier wetten — maar geenszins in alle. Laat ons dit nader zien.

De 5de Magnuskeur, zooals die voorkomt in *het Fivelingoër en Oldampster Landregt*, door Jhr. Mr. de Haan Hettema uitgegeven en vertaald luidt als volgt (bl. 41): „Dat zij (de Friezen) geene heirvaart wilden verder varen, dan oostwaarts tot den Wezer en westwaarts tot het Flie; op met den vloed en uit met de ebbe, daarom, dat zij hoeden dag en nacht tegen den noordschen koning en tegen den wilden zeeroover en den dijksvloed met vijf wapens: met zwaard, met schild, met spade, met vorken en met eggespitzen" [2]). In het Wester-

[1]) Zoo wil Emmius (*Rer. Fris. Hist.* L. VI, 87) de verleening van dit voorregt of deszelfs bevestiging wel brengen tot de 10de eeuw, bij gelegenheid dat de invallen der Noormannen zich toen weder geducht hadden herhaald; Westendorp (*Jaarb.* I, 84) tot het jaar 800, als beloning o. a. voor de ondersteuning van den keizer, Karel den Groote, in het beleg van Aken in dat jaar?

[2]) „Thet se nene herefert nelda farra fara, than aster to there Wisere and wester to tha Fli, vp mitha flod an vt mitha ebba, thruch thet, thet se hudat deis ande nachts withen nordischa kening and with thene wilda witzend and thene deikisfloed mith fif wepnum: mith swerde, mith schelde, mith spada, mith forka and mith ettegrisorde."

lauwersche wetboek bij von Richthofen luidt het slot van deze keur anders en aldus: „omdat zij hunnen oever moeten beschermen dag en nacht tegen den noordkoning en tegen den wilden zeeroover met vijf wapens" enz. [1]). De woorden: *„en den dijksvloed,"* waarop het hier aankomt, ontbreken hier juist, zoodat in dezen tekst van de Magnuskeur de bewaring van het land tegen de zee, tegen inbraak door haar van de dijken, nog niet als reden wordt opgegeven, waarom de Friezen niet buiten de aangeduide landspalen ter heirvaart behoefden te gaan. In het ander Westerlauwersche wetboek, het *Jus municipale Frisonum*, ook door Hettema uitgegeven, leest men daarvoor: „tegen den wilden zeeroovers zeevloed" [2]); en in een platduitschen tekst der Magnuskeuren: „tegen den noert ende weder den wthsigen vloet" [3]). Blijkbaar heeft men in deze plaatsen, niet meer wetende wat onder *wilda witzing* of *wisingh*, den wilden wiking d. i. zeeroover, te verstaan is, deze woorden tot de zee betrokken en *vloed*, *zeevloed* of *dijksvloed* er bijgevoegd. En mag men nu, zooals ik meen met regt, dien tekst voor den oorspronkelijksten en echtsten houden, die de kortste of eenvoudigste is, waar ze namelijk overigens volledig en geen uittreksel blijkt te zijn, zooals in dit geval, dan volgt hieruit, dat oorspronkelijk in de Magnuskeuren nog geene sprake is van bedijking des lands. — Het sloteind van de keur, waarin de wapens worden opgenoemd, waarmede men het land moest beschermen, geeft dat ook niet te kennen, al wil men ook dit gedeelte niet mede voor een later toevoegsel beschouwen, daar het anders wel naar lijkt, ook om reden, dat het niet in al de teksten van de gelijkluidende 10de Kest, zooals wij dadelijk zullen zien, gevonden wordt. Men kan het zwaard en schild wel beschouwen als wapenen tegen den noordschen koning en wilden zeeroover, spade, vork en eggespitsen, als wapenen tegen den dijksvloed in eerstgemelden tekst; maar dit past niet in den anderen tekst, waar van geen dijksvloed wordt gesproken, het woord *wapen* hier tegen gebezigd zelfs ook niet, of het moest zijn in een over-

---

[1]) *Fries. Rechtsq.* S. 441: „om datse dine owirra wariet deis ende nachtes toienst dyn noerdkoninck ende toienst dyn wylda wisingh, mitta fyf wepen, mit swird ende schield, mit spada ende furka, ende mit etkeris oerd."

[2]) *Oude Friesche wetten*, II, 1ste St. bl. 67: „iens den wilda witzinges seesfloed..'

[3]) *Het Fiveling. en Oldampst. Landr.* bl. 227.

dragtigen zin, als werktuig. Doch het is niet noodig dien hier aan te nemen, want spade of schop en vork waren oudtijds in tijd van nood even zeer volkswapenen als zwaard en schild. En wat het woord *eggespitzen* betreft, waarmede Hettema het woord *ettegrisorde* vertaalt ter eerstgemelde plaats, en de spitsen of punten van eggen schijnt te bedoelen, het mag betwijfeld worden of die vertaling juist is en niet *spiespunt* moet zijn, zooals hij zelf elders in hetzelfde landregt dit woord, hier *etgers orde* geschreven en als een gewoon wapen der Friezen voorkomende, vertolkt en in het achter aan gevoegde glossarium van Friesche woorden ook verklaart [1]). Als men deze laatste vertaling voor de ware mag aannemen of die van Wiarda der woorden *egge* en *orde* afzonderlijk door *scherp* en *spits* of nader door *zwaarden* en *spiessen*, zooals ze ook ergens in een der Friesche wetten verklaard worden [2]), dan is het te minder aannemelijk, dat de tusschen deze en gene wapenen geplaatste woorden *spade* en *vork* ook nog wat anders dan krijgswapenen in nood kunnen beteekenen.

Verder wordt in de 10de Kest hetzelfde voorregt dus vermeld: dat de Friezen geene heirvaart buiten hunne landpalen, het Flie en de Wezer, behoefden te volgen en zuidwaarts niet verder, dan ze des avonds weder terug konden zijn, en wel omdat zij hun land moesten beschermen tegen de zee en tegen de heidenen. — Zoo luidt vrij eenparig deze bepaling [3]).

---

[1]) *Fivelingoër* enz. *Landregt*, bl. 135 en 259.

[2]) Wiarda, *Asega-buch*, S. 273, 292. In het toevoegsel tot de 17de Kest, inhoudende de vijf wenden of crimineele gevallen waarin geen eed toegelaten werd, betreft de 7de wend dat, waarin iemand een ander bevecht op klaarlichten dag „cum gladio vel cum lancea id est cum egge et orde", zooals het Hunsingoër wetboek in het latijn heeft en in 't friesch „mith edse and mith orde". Desgelijks de Westerlauwersche en Eemsgoër keuren. Richthofen, *Fr. R.* S. 38 en 39.

[3]) Richthofen, *Fr. R.* S. 17—19, Hunsingoër regt: „contra fluctus et gentilem exercitum" — wither thet hef and wither thene hethena here. Emsgoër regt: „wtiha wilda heue and withene hethena here" — „tijegens de see ende tijeghens de heijden." Rustringer regt: „with thet hef and with thene northiri." Westerlauwersch regt: „toeienst weeter, ende toienst den heydenna hera" — „iens den noerdhera ende iens dat hef." — Dit laatste staat in *Jus. Munic. Frison.* met de afwijkende lezingen van „grimmen noerdschen koning" voor „noerdhera" en „solte see" voor „hef." Hettema, *Oude Fr. Wett.* II, 1ste St. bl. 75. Het Fivelingoër Landregt, bl. 14 en 15, heeft het slot nog meer uitgewerkt: „thet wi vse londe bihalda mochte with thene salta se, and thene nord screda ridder, and with thene haga helm, and thene rada schild, and with then nordisca here" = dat wij

Hier wordt aan het slot van geene wapenen gesproken. Maar in het Westerlauwersche zoogenaamde Schoutenregt wordt bij dezelfde bepaling mede herhaald wat aan 't einde van de 5de Magnuskeur staat: „toienst dyn salta se ende toienst dyn wylda wysingh, myt vijf wepen, myt spada ende myt furka, myt schield ende myt swird ende myt etkerisoerd;" waar spade en vork beter slaan op wat voorgaat: „toienst dyn salta se" gelijk schild, zwaard en spiespunt op: „toeienst dyn wylda wysingh." [1] Doch men mag aannemen, dat dit hier uit de 5de Magnuskeur is overgenomen, even als deze geheele 10de Kest buitendien eene herhaling daarvan zal zijn. Gelijk daar, zal dus het punt van de bescherming van het land tegen de zee ook hier en te eer een later toevoegsel zijn. Streng letterlijk genomen is hier nog zelfs van dijken geene sprake en men kan ook wel zonder het bestaan nog

---

ons land beschermen mochten tegen de zoute zee en den geschorenen ridder en tegen den hoogen helm en het roode schild en tegen het noordsche heir." Wij zullen gelijke bewoordingen ook nog vinden in eene andere Rustringer wetsbepaling in de volgende aanteekening.

[1]) Richthofen, *Fr. R.* S. 388. Zoo is het ook nog duidelijker in het slot van eene der Rustringer wetsbepalingen, die, welke het besluit inhoudt van de stichting en onderhouding van een algemeenen zeedijk of zeeburg en waarop wij later terugkomen. Dit slot luidt: Vta skilu wi Frisa vse lond halda mith thrium tauwon, mith tha spada and mith bera and mith there forke; ac skilu wi use lond wera mith egge and mith orde, and mith tha bruna skelde, with thene stapa helm and with thene rada skeld, and with thet unriuchte herskipi. Aldus skilu wi Frisa halda use lond fon oua to uta, ief us god helpa wili and sante Pederr." Richthofen, *Fr. R.* S. 122. Wiarda, *Asega-Buch*, S. 272, 292. Hier worden de spade, baar en vork als werktuigen voor den dijkarbeid onderscheiden van de wapenen, zwaard en spies en het bruine schild tegen den vijand, hier niet de overzeesche Noormannen, maar de Saksers, de niet minder vijandelijke naburen te lande vooral van de Rustringers. Want dezen worden hier en in het Fivelingoër regt blijkbaar voorgesteld onder de hooge helm, het roode schild en de onregtmatige heerschappij die zij voerden. Zoo komen zij duidelijk voor in de toevoegselen tot de 16de Kest onder: *haga helm*, *rada sceld* en *sereda*, *sareda*, of *wapeden ridder*. Richthofen, *Fr. R.* S. 30; Wiarda, a. w. S. 292, die *sereda ridder* door *zuidelijken ridder* overeenkomstig hiermede verklaart, waarvoor Hettema heeft *geschoren*. — Het is vreemd, om dit er nog bij te voegen, hoe men later deze 10de keur mis verstaan heeft. In het *Ostfr. Landr.* S. 98 wordt zij zoo voorgedragen, als of hiermede den Friezen verboden was te reizen buiten hun land, dus niet als een voorregt, integendeel als een ongehoorde verkorting van het vrije regt van verkeer.

van dezen dit punt aannemen. Het was toch van belang, dat de bewoners ook buitendien te huis en bij de hand bleven, als er overstrooming dreigde of plaats had, om hunne have en goed zoo veel mogelijk te beveiligen. Maar ik wil niet staan op deze opvatting; ze is onnoodig, daar men hier wat dit punt betreft geene oorspronkelijk echte bepaling voor zich heeft.

Maar vóór dat wij verder gaan, heb ik nog eene tegenwerping te beantwoorden. Ik heb onder de uitdrukking *Noordschen koning* of *Noordkoning* in vermelde Magnuskeur voorkomende verstaan den een of anderen koning der Noormannen of Deenen, zooals dezen onder Noormannen vooral bedoeld zijn. Dit is ook de gewone opvatting. Maar Dr. L. A. te Winkel, onze beroemde taalgeleerde, wil daaronder de Noordzee verstaan en Westerhoff stemt natuurlijk daarin met hem in. Men is volgenderwijs tot die ontdekking gekomen. Westerhoff vond in eene perkamenten verzegeling des jaars 1578, waarin de toenmalige dijkregters te Uskwerd, zijnde de Abt te Rottum, tevens proost te Uskwerd, en de Commandeur te Wijtwerd, de hulp der naburige kerspelen inriepen tot het verhoogen en verzwaren hunner dijken, dezen aanhef: „also de olde urye Vriesen onse uoeruaeren einen Zeeborcht toe bouwen tegen den solten Zee ende den scharpen Hellem sich eendrachtelicken uoergenoemen hebben" enz. Ik laat den verderen ook voor ons onderwerp niet onbelangrijken inhoud hier daar, aangezien ons thans alleen gemelde zinsnede en wel de woorden daarin „den scharpen Hellem" aangaan. Verlegen met de verklaring van die woorden, wendde Westerhoff zich tot verscheidene taalgeleerden, doch vergeefs, totdat eindelijk en ten laatste voornoemde taalgeleerde hem hierop eene bevredigende uitlegging daarvan aan de hand gaf (bl. 201 en 406). Te Winkel meent namelijk, dat het woord *Hellem* te dier plaatse overdragtig moet worden opgevat en men daaronder aan eene personificatie van de Noordzee, als oorlogsman, als krijger, hebbe te denken; ja — wat ons nader aangaat — hij denkt niet alleen zoo over het woord *Hellem*, maar ook over dat van *Noordkoning* in gezegde Friesche wetten. Indien men, zegt hij, hieronder niet de Noordzee verstaat, dan is de zin, waarin dat woord voorkomt, onzin; want waartoe moeten dan de *spade* en de *vork* dienen? Men vocht wel eens met vorken, maar nooit met spaden. De uitdrukking, vervolgt hij, komt overeen met de *zoute zee*

in de 10de Kest. Daar komt bij: er is slechts eene Noordzee, maar de Noormannen stonden onder meer dan éénen koning; daarom laat zich bezwaarlijk zeggen *den Noordkoning*. — Met allen eerbied, zelfs ontzag voor zijne groote taalgeleerdheid, die hij ook in deze verklaring verder ten toon spreidt, kan ik met den heer te Winkel in den Noordkoning geenszins de Noordzee erkennen. Zeer zeker heeft ook de opsteller van die keur noch een uitlegger of afschrijver daarvan onder Noordkoning ooit iets anders dan een werkelijken koning, en wel Deenschen of anderen noordschen verstaan. Dat dit woord staat tegen over zee en alzoo hiermede gelijk, kan men niet zeggen, waar in de Magnuskeur alleen van de invallen der Noormannen sprake is — en waarin ook nog *dijksvloed* voorkomt geheel niet; dan ware dit woord overtollig; ja, wat meer is, in de aangehaalde plaatsen uit de 10de Kest komt *noerdhera* of *northiri* gelijknamig met *noordkoning*, hier ook *grimmen noerdschen koning* geheeten, voor en tegelijk *dat hef* of de *solte see*. Beide kunnen dus niet hetzelfde beduiden. Aldus wordt in de 7de Kest van den *Noord-* of *Noordschen koning* gesproken, even zoo wel als van den *Zuiderkoning*, en onder den eersten Radboud of een ander noordsch vorst met name genoemd, gelijk onder den laatsten Karel de Groote, die de Friezen van den eersten had verlost (Richthofen, *Fr. R.* S. 10, 11). Op de aanmerking, dat men nog wel met vorken, maar niet met spaden vocht, zal ik naauwelijks behoeven te antwoorden. Het laat zich immers zeer wel aannemen, dat in tijd van nood niet alleen met vorken, maar ook met schoppen kan, ja zal gevochten zijn. Desgelijks dat men even goed van *den Noordkoning* in het enkelvoud en algemeen heeft kunnen spreken, ook zoo men niet een bepaalden koning daaronder verstond, als van hoogen helm, het roode of bruine schild enz., die in gelijken zin in genoemde keuren hier en daar mede voorkomen. En gelijk helm hier werkelijk een krijger aanduidt even als schild, zoo betwijfel ik zeer, of onder dat beeld de uitdrukking *scharpen hellem* in gezegd stuk van 1578 de Noordzee kan aanduiden. Ik stel mij haar voorkomen daarin eenvoudig zoo voor, dat de stellers van dat stuk — beide voorname geestelijke personen — deze om hare dichterlijkheid en oudheid treffende en eerwaardige uitdrukking ontleend hebben aan de toen nog meer of min gangbare oude Friesche wetten, waar dergelijke woorden voorkomen. Te Winkel neemt dit zelf ook

aan en denkt hier aan het aangehaalde slot in het Rustringer dijkregt (bl. 189, n. 1), waarin sprake is van het verdedigen van het land o. a. tegen de *stapa*, elders *hoogen*, *helm*, zooals het woord *stapa* ook beteekent. Dit slot luidt vertaald aldus: „Van buiten moeten wij Friezen ons land houden met drie touwen (werktuigen), met de spade, met de berrie en met de vork; ook moeten wij ons land verdedigen met zwaard en spies en met het bruine schild tegen den stapa (hoogen) helm en tegen het roode schild en tegen onregtvaardige heerschappij." Meer nog komt hier in aanmerking de uitdrukking van *schoppen helm*, welke men voor *stapa helm* vindt — en Westerhoff noch te Winkel schijnt te kennen — in een gewestelijk dijkregt en wel vermoedelijk van Hunsingo, dat Westendorp vermeldt en overeenkomstig zegt te zijn met het Hummerke dijkregt, maar in het begin en het slot uitvoeriger en meer of min gelijkluidend met even gemeld Rustringer dijkregt. Zoo eindigt het volgens hem (*Jaarb.* II, 291) met deze woorden: dat men den dijk met magt en kracht, met alle noodige gereedschappen en met binnenschilde moest houden „weder den *schoppen helm* und weder den roeden schylt und tegen dat unrecht heerschap." De stellers nu van de verzegeling die woorden *stapa helm* of liever *schoppen helm* lezende, maar niet meer begrijpende, zullen daarvan gemaakt hebben *scharpen helm*, even als deze of gene afschrijver voor *stapa helm* reeds had gelezen *schoppen helm;* en even als men, gelijk wij zagen, blijkbaar ook niet meer wist, wat men onder *wilda witzing*, te verstaan had. Wat hiervan ook zij, zij zullen er zich zekerlijk niet van bediend hebben, om er de Noordzee mede uit te drukken. De uitdrukking: *den solten Zee ende den scharpen Hellem* stemt niet overeen, zooals nog door te Winkel wordt opgemerkt, met die welke later in den brief voorkomt: *den solten Zee ende synen grousamen gewalt.* Sloeg daar *scharpen hellem* ook op *zee*, dan zou er voor *den* ook *synen* staan, even als hier. Neen, zij behelst twee verschillende zaken, even als ter plaatse, waaraan zij ontleend mag zijn: daar is *stapa* of *hooge helm* een ware krijger en verbeeldt niet de zee, maar den Saksischen ridder, zooals nader het *roode schild* aanduidt, staande tegenover het *bruine schild*, waarvan de Friezen zich bedienden en waarvoor, om dit er nog bij te voegen, te Winkel verkeerdelijk *blinkende schild* bezigt en misschien het voornoemde Hunsingoër dijkregt (als Westendorp juist heeft

gelezen) *binnen schild* heeft [1]). — Vernuftiger doet zich dan nog de uitlegging van onzen vriend, Mr. Boeles voor, die hier denkt aan het ijsbekleedsel der bevrozen zee in den winter; even als de helm het hoofd van den krijger bekleedt, bedekt het ijs dan de zee en daarop past allezins de bijnaam *scherp* (*Bijdr.* II, 349). En als er stond: den solten zee ende *sijnen* scharpen Hellem, even als men er leest: den solten zee ende *sijnen* grousamen gewalt, dan zoude ik er ook wel toe overhellen, om de verklaring van Boeles aan te nemen. Maar ook om gezegde reden, dat hier onder *den scharpen Hellem* wel bepaald iets anders dan *den solten zee* betreffende moet bedoeld zijn, komt ze mij niet aannemelijk voor.

Nadat dit geschreven was, ontving de Redactie van de *Bijdragen* nog de volgende mededeeling over de „scharpe hellem" van Dr. I. van Vloten te Deventer, die ik met zijn en haar goedvinden hier bijvoeg, om mede te strekken tot toelichting van het bovenstaande.

„In het vorige deel van deze „Bijdragen" komt Mr. Boeles tegen Dr. te Winkels verklaring dezer uitdrukking op en zoekt de zijne, als zou zij van de „scherpe ijsschotsen" gelden, te handhaven. Zij komt mij echter minder gegrond voor, zoowel omdat er volstrekt van geen „ijsschotsen" in de oude Friesche wetten wordt melding gemaakt, als omdat zij als „helm" of dekzel verklaard moeilijk „scherp" kunnen heeten. Dit laatste nu laat zich ook tegen Dr. te Winkels verklaring aanvoeren: een „helm" kan onmogelijk „scherp" heeten (alleen de nieuwerwetsche Pruisische zou daarvoor kunnen doorgaan), en hoe juist ik daarom zijne opvatting van het woord zelf als „krijgshelm," „krijger" acht, met die „scherpte" kan ik mij niet vereenigen. Ik geloof dan ook niet dat dit noodig is en zich alles bij 't minste nadenken zeer gemakkelijk verklaren laat, wanneer wij slechts nagaan wanneer — in 1578 namelijk — het stuk, waarin de ondenkbare helm voorkomt, is opgesteld, en op welke plaats der oud-Friesche wetten het kennelijk verwijst, blijkbaar op geene andere dan die uit het Rustringer landrecht (bij Richthofen, bl. 122), waar met zooveel woorden geschreven staat: „thet wi Frisa hagon ene *seburch* to stiftande" enz., en vervolgens tevens „thi salta se"

[1]) Dit *binnen schild* is anders ook wel bekend, naar 't schijnt, voor eene zekere plaatselijke heffing of belasting. Driessen, *Mon. Gron.* II, 417.

vermeld wordt. Een regel of wat verder wordt daar tevens ook van „tha bruna skelde" en „thene stapa helm" gesproken. Dit laatste, verouderde woord nu, dit *stapa* verstonden de opstellers van 't zooveel later opgestelde stuk niet meer; zij lazen of verklaarden het verkeerd, en stelden er „scharp" voor in de plaats, zonder te bedenken, dat zich dit van geen „helm" laat denken. Keeren wij echter eenvoudig tot de oorspronkelijke lezing terug, dan vinden wij, dat voor dit uit het verouderde „stapa" bedorven „scherpe," naar de latere beteekenis „hooge" gesteld worden moet, en er dus in de aanvankelijk zoo zonderling schijnende uitdrukking, van een „zeeburg" tegen de „zoute zee en den hoogen helm" in te Winkels zin van het woord gesproken wordt, waarin wel niemand iets bevreemdens vinden zal."

Van dit taalkundig uitstapje keeren wij tot onze Friesche wetten terug.

Er wordt als bewijs voor de hooge oudheid der dijken ook bijgebragt, dat het noodzakelijk werk daaraan in dezelfde Friesche wetten en wel in het 1ste Landregt medegeteld wordt onder de zoogenaamde *noodschijnen* (nedsckine), d. i. de wettige redenen van verschooning voor den Fries om in 't gerigte te verschijnen, als door nood daar in verhinderd. Maar het is hiermede ook zoo gesteld, als met de besprokene vermeende reden van vrijdom der Friezen van buitenlandsche krijgsdienst. Men vindt oorspronkelijk slechts vier noodschijnen vermeld, te weten: 1) verzuim van dagvaårding, 2) ziekte, 3) verhindering door een vijand, 4) door weêr of wind — dus hieronder dijkarbeid niet en dit zoo in de meeste Landregten: Hunsingoër regt (lat. tekst), Eemsgoër regt (platduits. tekst), Westerlauwersche regt *(Jus municip. Frisonum)* en *het Fivelingoër en Oldampster regt.* Eerst komt die reden voor toegevoegd bij die van onreisbaar weder in het Rustringer regt. Vervolgens wordt zij afzonderlijk opgegeven met meer andere nieuwe noodschijnen: 1) brand, 2) sterfgeval, 3) ziekte, 4) dijkarbeid, in het Eemsgoër regt (friesche tekst). Eindelijk treft men bij het getal van vier oude gewone noodschijnen, nog drie, zelfs vier aan, namelijk, behalve de opgenoemde, nog oogstarbeid, doch als meer ongewone twijfelachtige gevallen, die aan het oordeel van den regter waren overgelaten; aldus in 't geheel acht, in een ander Westerlauwersche regt, zeven in het Eemsgoër regt (fries. tekst); en zoo zijn deze laatsten gelijkelijk zonder onderscheiding in het latere Oostfriesche Landregt opgenomen.

Die latere ongewone zijn dan òf vier: 1) brand, 2) sterfgeval, 3) oogstarbeid, 4) dijkarbeid, of drie, zonder 3) oogstarbeid, zoodat dijkarbeid overal in de laatste plaats komt. — Wij laten na dit overzigt over de noodschijnen en van het voorkomen daaronder van dijkarbeid aan elk onbevooroordeelde over te beslissen, of dat kan pleiten voor den hoogen ouderdom der dijken en er niet veeleer omgekeerd uit volgt, dat tijdens de eerste instelling van de Friesche wetten nog geene dijken bestonden [1]).

Dit is mede het geval met de plaats welke Westerhoff (bl. 67) nog aanvoert uit de 16de Kest van *het Fivelingoër en Oldampster Landregt.* Deze Kest begint hier met de bepaling, die, volgens Hettema, aldus luidt: „Dat wij Friezen hebben afgewillekeurd alle burgen, behalve twee burgen. De eerste is de rivierburg (aburch), de andere de zeeburg (zeeburch). Daar werd een hooge vrede aangelegd van des Koningswege" [2]). Hiernaar wilde men dus geene andere verweringsmiddelen dulden, dan alleen *dijken* tegen het overstroomende rivier- en zeewater. — Maar men vindt dit begin van de 16de Kest nergens anders dan in dat Landregt, niet, zoo als W. het laat voorkomen, als of het eene algemeene bepaling der Friezen was. Het is derhalve klaarblijkelijk een bijzonder later toevoegsel tot de 16de Kest, waarvan de algemeene hoofdinhoud deze is: dat de Friezen hunne misdaden met geld of goed vermogen te boeten. — Zoo wordt in de 12de Kest van datzelfde Landregt alsmede het Rustringer en in eene bijzondere lezing van het Westerlauwersche regt bij de vredebepalingen ook opgenoemd *dijkvrede* [3]); in de overigen niet. Ware het eene oude oorspronkelijke bepaling, dan zou zij in allen voorkomen.

Het aangevoerde is alles wat men in gezegde algemeene Friesche wetten omtrent dijken aantreft. In de Boetregisters wordt niet dan zelden, en in het een dit, in een ander dat, daarvan gewaagd [4]), geheel en al niet in de la-

---

[1]) Dit punt wordt door Westerhoff vermeld bl. 61 naar Wierdsma en Brandtsma, *Oude Fries. Wett.* IIde St. bl. 299, en nader door Mr. Ph. van Blom, *de alde Friske Wetten oer de sédiken*, enz. Liowr. 1863, bl. 24. Men vindt de noodschijnen in het 1ste Landregt bij v. Richthofen, *Fr. R.* S. 40—42; Hettema, *Oude Fries. Wett.* II, 1ste St. bl. 83, en *Fivel. en Old. Landregt*, bl. 23; *Ostfr. Landr.* bij v. Wicht. S. 17, 18.

[2]) Hettema, a. w. bl. 19. Verg. Richthofen, *Fr. R.* S. 25.

[3]) Richthofen, *Fr. R.* S. 20, 21. Hettema, *Fivel. en Old. Landr.*, bl. 17; *Oude Fr. Wett.* II, 1ste St. bl. 76.

[4]) Zoo spreekt alleen een Fivelingoër Boetregister, Art. 431, van

tijnsche dusgenaamde *Lex Frisionum*. Dat is die wet waarvan de zamenstelling wel meerendeels reeds tot de 8ste of 9de eeuw gebragt wordt, deels echter ook eerst tot de 10de, zelfs 13de eeuw [1]), en die voor geheel Friesland van het Zwin tot de Wezer gold, doch meer alleen het strafregt behelst en voor de Graven of Keizerlijke ambtenaren vooral tot hun rigtsnoer schijnt te zijn vervaardigd, maar ook voor den grondslag wordt gehouden van voornoemde Boetregisters. De inhoud dier wetten levert derhalve geen grond op voor het bestaan der dijken althans niet vóór de 9de eeuw en waarschijnlijk later, daar niet vóór de 12de of 13de eeuw wat men daarvan nog aantreft zal toegevoegd zijn. Wil men uit het stilzwijgen dier oorspronkelijke wetten niet afgeleid hebben, dat er nog geen dijken waren, zoo volgt dit er toch met zekerheid uit, dat het dijkwezen nog in dien kindschen staat verkeerde, dat het nog geen voorwerp van publieke zorg uitmaakte, zooals wij het ontmoeten in de latere meer bijzondere Friesche regten of wetten en nu ook min of meer nader leeren kennen.

Daartoe kan dienen die bepaling in het Rustringer regt omtrent de bedijking des lands, waarvan wij vroeger reeds het slot mededeelden (bl. 188, n. 1) en hier met het overig gedeelte doen. Dit luidt dan: Dit is ook Landregt: dat wij Friezen moeten een zeeburg maken en onderhouden, een gouden hoepel, die om geheel Friesland ligt, waarvan alle roede elkander gelijk zal zijn, waar de zoute zee, beide dag en nacht, aanzwelt. Daar zal de buitenste en binnenste (d. i. verste en naaste bewoner) des wegs pligtig wezen, de wegen des winters en des zomers met sleden en met wagens te bevaren, zoodat

---

dijkroof (Richthofen, *Fr. R.* S. 109), en heeft een ander eenige hierna te melden bepalingen over het onderhoud van dijken (bl. 199, n. 5). Dat van Wijmbritzeradeel, Art. 24 en 46, van Hemstera deel, Art. 17, alsmede van Woldensradeel and fijf Deelen, Art. 226, in Friesland, gewagen van het werpen van iemand in een *bannena zijlroede* (Hettoma, *O. Fr. W.* II, 2de St. bl. 189, 216, 226). Dit betreft gelijke bepaling als het 14de algemeene Landregt inhoudt, voor zoo verre dit over het dompelen in water handelt, zonder dat hier van *zijlroede* sprake is; dit is er dus later in het Boetregister bijgevoegd.

[1]) Zie de jongste uitgaaf van deze wet: *De Lex Frisionum, uitgegeven en toegelicht door* Dr. Karl Freiherr von Richthofen, *naar* Pertz *Mon. German. bezorgd door het Friesch. Genoots. van Geschied-Oudheid- en Taalkunde; gevolgd door eene Verhand. over de zamenstelling van de Lex Frision. van* Mr. B. J. Lintelo de Geer, *Hoogl. te Utr.*, Leeuw. 1866.

de eene wagen den ander ontwijken kan. Als de binnenste tot den dijk komt, zoo heeft hij even zoo grooten vrede op den dijk, als op den ongewijden warf en op het gewijde kerkhof. Heeft hij dan vóór de buitenzijde van den dijk zoo veel vaste aarde en groene zoden, dat hij den dijkkap daarmede houden mag (zoo neme hij daaruit de aarde en zoden); en heeft hij niet buiten den dijk zoo veel vaste aarde en groene zoden, dat hij den dijk daarmede houden kan, zoo heeft hij binnen den dijk dertig voeten tot zoden en dertig voeten tot groenland. Dat moet het gansche land verzekerd zijn vóór St. Vitusdag" (den. 15 Junij) [1]. Men vindt deze bepaling alleen zoo in het Rustringer Landregt, uitgezonderd haar begin en slot. Deze komen meer of min gelijkluidend ook voor in het voornoemde Hunsingoër dijkregt (bl. 192) en schijnen hier daaruit ontleend te zijn, vermits ze niet gevonden worden in het overigens eensluidend Hummerke Dijkregt. Als een algemeen regt, zooals W. haar doet voorkomen, kan zij dus bezwaarlijk gelden, zoo min als een oud regt en tot bewijs „dat reeds vroeg de bedijking van het oeverland niet meer stukwerk, niet meer partieël, maar *algemeen* was en een deel der Landsregering uitmaakte" enz. (bl. 84). Want, zooals W. er zelf ook bij aanteekent (bl. 293), vermoedt von Richthofen, dat de Rustringer bepalingen, waarin de aangehaalde voorkomt, niet ouder zijn dan de 13de eeuw. Zij heeft zelfs geheel het

---

[1] Thet is ac londriucht: Thet wi Frisa hagon ene seburch to stiftande, and to sterande ene geldene hop, ther umbe al Frislond lith; the skil on wesa alloraierdik inin har oron, ther thi salta se, betha thes dis an tes nachtes, to swilith. Ther skil thi utrosta an thi inrosta thes wigis plichtich wesa, tha strete thes wintres and thes sumures, mith weyke and mith weine to farande, thet thi wein tha oron meta mugi.

Alsa thi inrosta to tha dike cumth, sa hage re alsa gratene fretho opa tha dike, alsa re oua tha wilasa werpe, and alsa re oua tha weida stherekhoui; heth there thenne buta dike alsa felo heles londes and grenes turues, thet ter ne dik stathul mithi halda mugi; ac neth there nauwet sa felo buta dike heles londes and grenes turues, thet ter ne dik mithi halda mugi; sa hage re binna dike thritich fota turues and thritich fethma to gerse; thet skil wesa alla fennon and fili, er sante Vitus di." Hettema, *Oude Fr. Wett.* I, 130. Richthofen, *Fr. R.* S. 122. Wiarda, *Asega-buch*, S. 272. Wij zijn hier Richthofen gevolgd in de opvatting van de woorden *ierdik* d. i. *ierd ek* (Richthofen, *Wörterb.* S. 845 v. *Ierde*), en van *utrosta* en *inrosta* voor buitenste en binnenste (bewoner), niet voor *aarddijk* en *Buiten-* en *Binnenrustringer*, d. i. *uit-* en *inlander*, zooals Wiarda heeft en Westerhoff volgt.

aanzien van eene gewestelijke keur, waarbij toen voor het eerst tot den aanleg van een algemeenen zeedijk om Rustringerland besloten is geworden. Dat deze keur zich ook alleen tot dit uiterste der Friesche landschappen zal bepaald hebben, mag men ook opmaken daaruit, dat naar 't schijnt hier al de bewoners, de verst afgelegene van den dijk, zoowel als de naastbijgelegene, tot den aanleg en onderhoud daarvan verpligt waren; iets, wat men niet zoo in andere Friesche landschappen aantreft, waar al en niet dijkpligtige landen worden gevonden.

Meer uitvoerige bepalingen omtrent het dijk- en zijlwezen tevens doen zich voor in het Westerlauwersche Schoutenregt, dat nog van jongere dagteekening is — von Richthofen brengt het tot de 14de eeuw — en ook bepaaldelijk voor dat Friesland schijnt te zijn verordend, in een tijd, toen het onderhoorig was aan de Graven van Holland, schoon het begint, in ééne uitgaaf daarvan, met de woorden: „Dit is landriucht der Freesna," alsof het op alle Friezen van toepassing zij [1]. Want hier staat het dijk- en zijlwezen geheel onder des Graven- en Schouten ban of dwang. Er wordt zelfs nog van geene bijzondere dijk- en zijlregters gewaagd. Er komen in ons gewest, dat nooit aan de Graven van Holland noch anderen toen is onderworpen geweest, in eenige stukken der 13de eeuw ook nog voor Schouten, die dus wel geen Grafelijke, maar dan nog Keizerlijke ambtenaren mogen geweest zijn, en deze ook bijzonder belast met het toezigt over dijken en zijlen; overigens als zoodanig de eigene lands- of volksoverheden. Volgens de oude Willekeuren van Langewold van 1207 of 1250, daar het jaartal aldus verschillend in de H.S.S. wordt opgegeven, stond *de dijk bij den velde* (welke die dijk zal zijn, welke ten zuiden van Sebaldeburen vóór de veenen gelegen, dat landschap ten zuiden omgaf en nog zichtbaar is [2]), onder de hoede van de Landsregteren, onderscheiden van de gewone regters of Redgers en misschien te houden voor de Upstalboomsche regters of soortgelijke als de Over- en Landregters in Hunsingo en Fivelingo waren. Het

---

[1]) Bij v. Richthofen, *Fr. R.* S. 387. Verg. de *Oude Fr. Wetten* van Hettema, II, 1ste St. bl. 30, waar het niet den titel van *Schoutenregt*, maar van *Graven geregt* draagt, wel wat volgt op bl. 118 en ook over het dijk- en zijlwezen handelt, over den zeedijk, onder den naam van *Seburch*, even als in het Rustringer regt.

[2]) Zie Westendorp, *Eerste Leerrede* enz. 1809, bl. 90.

is vreemd dat hier nog van geen zeedijk gewaagd wordt, die er toch reeds zal hebben bestaan. Doch deze stond dan misschien nog onder den Schout en nog niet onder bijzondere Dijkregters, welke men ontmoet in de Langewolder Willekeuren van 1282 [1]), even als in het voormelde Hummerke Dijkregt of dat van Humsterland, volgens von Richthofen uit de 14de eeuw, schoon ze hier nog den naam van Dijckredgiaen, Dijkredgers, even als de gewone regters, oudtijds en oorspronkelijk Redgeva's, dragen [2]). In gezegde Langewolder keuren van 1282 komen Dijkregters wel onderscheiden van Redgen voor. In de oudstbekende Fredewolder keuren, noch in die van 1388, wordt van dijkregters gewaagd [3]), zoodat deze wel al op zich zelf zullen gestaan hebben. Desgelijks komen zij niet voor in de Hunsingoër keuren van 1252, wel Redgers alsmede Schout [4]). In het Fivelingoër en Oldampster Landregt treft men in een stuk, het *Asega regt* geheeten en behelzende antwoorden van den Asega op vragen, waarschijnlijk van den Schout, wat deze in regtszaken te doen heeft, aan het einde ook deze aan, bl. 139: „Wat behoort gij meer te doen? Sluizen loopende te houden en dorpsmaren schoon te houden, heerewegen en hamrikswegen te maken, dijken en dammen en grondgaten te slaan; bij de nachtevening gelijke aardophooging, bij zomernacht behoorlijk geëgd en van buiten opgelegd (gezood); bij midzomer in vol werk afgewerkt; het en zij dat het de lieden vroeger verkiezen, dan is der lieden keur boven des Asega's vonnis. Dit behooren de lieden te beloven en gij uwen ban daar aan te leggen." In dit stuk wordt ook nog (bl. 137) van dien ban als 's Graven ban gesproken. In datzelfde Landregt staan achter de Hunsingoër keuren van 1252 nog eenige regtsbepalingen, waarvan de laatste luidt bl. 167: „Aan welk hammerik dat het is, dat de lieden hunnen eigen dijk niet maken mogen; dan zullen de regters, die zijn in den hammerik de gemeente daartoe dwingen, dat zij hem maken. En als hij gemaakt is, dan zal men (hem) den man weder geven, dien hij toekomt; want dijk en land behoort te zamen." Deze bepaling met het eerste gedeelte van het aangehaalde Asegaregt vindt men ook in zeker Fivelingoër boetregister [5]). In het meergenoemde Dijkregt

---

[1]) Zie deze beide Willekeuren van 1207 of 1250 en 1282 in de Werk. van *P. E. J. P.* achter D. I, 15 en 24, en bij v. Richthofen, *Fr. R.* S. 363 en 371. [2]) *Fr. R.* S. 364.

[3]) *Fr. R.* S. 377 en 381. [4]) *Fr. R.* S. 328. [5]) *Fr. R.* S. 307.

van Humsterland is in gevalle van onvermogen van den dijkpligtige om den dijk te maken in § 1 bepaald: „Vermach dat de man solff neet, so make dat de sibbenste sesse, vermoghen dat de sibbenste sesse neet, so neme dat redgyan en preesteren en de besten an den lande, en laten dat gader slaen en dene poel". De regters waarvan in deze bepalingen sprake is, schijnen geene dijkregters, maar gewone landregters te zijn. Nog is in dat Fivelingoër en Oldampster Landregt uitgegeven het Dijkregt van den Eemsdijk van Omptata Tya tot Delfzijl in het latijn vervat op het jaar 1318, een jaar dus na den Fundatiebrief van het zijlvest der drie Delfzijlen, ook in die verzameling in het plat-duitsch opgenomen (bl. 168). Dat Dijkregt is toen echter niet eerst ingesteld, maar blijkens het slot hernieuwd. De schrijver van den *Teg. Staat van Stad en Lande* haalt dit dijkregt aan, als van 1303 (II, 261). Is dit jaartal juist, dan zou er dus toen al een vroeger opgemaakt zijn. Hoe dit zij — en of dat toen voor het eerst geschied zij daargelaten — hier bestaan reeds eigene Dijkregters, zoowel als Zijlregters in gezegden brief der drie Delfzijlen; er wordt zelfs uitdrukkelijk in voorgeschreven, dat de Redgers noch tien Gezworenen van het Landschap (misschien de Upstalboomsche regters) zich zullen hebben te bemoeijen met de regtspleging der Dijkregters; en men ontmoet hier dus reeds blijk van de autonomie, hoedanig het zijlvest der drie Delfzijlen en beide andere deswege zoogenaamde geprivilegieerde zijlvestenijen, het Winsummer en Aduarder mede, hebben bezeten. Dat dat Dijkregt als zoodanig nog niet een eeuw vroeger bestond, kan men opmaken uit hetgeen Emo in zijne kronijk ons meldt van den twist die na den geduchten watervloed van 1219 ontstond over de herstelling der gebrokene dijken tusschen de zeven dijkpligtige en de zes niet dijkpligtige dorpen aan de Eems onder die dijken gelegen. Hierin deden de Redgers van Fivelingo deze uitspraak, dat allen wegens den nood gelijkelijk moesten helpen tot herstel van die dijken. En toen de eene partij, die niet dijkpligtig was, zich aan die uitspraak niet wilde onderwerpen en de Landregters zich verder ontzagen die metterdaad uit te voeren, koos de andere partij zich zelve regters, Gezworenen, die met geweld een einde aan de zaak maakten [1]). Merkwaardig in meer dan een opzigt is

[1]) A. Matth. *Vet. aevi Anal.* II, 49. Nieuwe Uitg. der Wier. Kron. van Mr. Feith en mij door het Hist. Gen. te Utrecht in zijne *Werken, N. reeks*, No. 4, bl. 65.

deze twistzaak. Vooreerst zien wij hier hoe de Redgers nog te zeggen hadden in het dijkwezen; van Dijkregters is geen sprake en dat die er nog niet bestonden, volgt uit de benoeming van dergelijke tijdelijke regters in die zaak. Maar ten anderen is opmerkelijk de regtsvraag zelve en hare uitspraak, waarin nood boven wet wordt gesteld. En dit is wel het eerste voorbeeld, dat men in de geschiedenis van ons Dijkwezen aantreft, van ongehouden maar gedwongen hulpbetoon aan noodlijdenden in het maken der dijken. — Westendorp (*Jaarb.* I, 241) vat dit geval anders, maar zeker verkeerdelijk op. Volgens hem waren de zes dorpen ook dijkpligtig, maar hunne dijkspanden hadden niet geleden en daarom eischten zij van de andere zeven dorpen de herstelling hunner gebrokene dijken; terwijl de uitspraak zou steunen op de voormelde bepaling van het Fivelingoër en Oldampster Landregt, dat ingevalle in een hamrik de lieden hun eigen dijk niet maken konden, de geheele gemeente moest bijspringen (bl. 199). — Maar de ingelanden der zes dorpen noemt Emo uitdrukkelijk vrij van het dijkwerk (immunes operis), en het was omgekeerd hunne eisch welke mag steunen op gezegde bepaling, terwijl de uitspraak der Redgers en de handelwijs der Gezworenen daarentegen zich grondde niet op regt, maar op medelijden en openbare noodzakelijkheid, zooals gezegd werd (quod esset fraternae compassionis et publicae utilitatis). En hieruit laat zich verklaren, waarom de Redgers aarselden hunne beslissing in deze zaak door te zetten, maar dit overlieten aan de ingelanden zelve [1]. — Of nu deze zaak aanleiding gegeven heeft tot het benoemen van vaste Dijkregters aldaar is niet onwaarschijnlijk, maar blijft onzeker.

Wanneer wij verder nagaan de bescheiden omtrent ons gewestelijk dijk- en zijlwezen, met name van de voornoemde hoofdzijlvestenijen, die wel de oudste en bekendste zijn, dan

---

[1]) Dat onder de hier genaamde zes dorpen (sex villae) eenerzijds en de zeven aan zee of de Eems gelegene dorpen (septem villae mari conterminae) anderzijds niet te verstaan zijn de Friesche Zeelanden noch bijzondere huizen, zooals men dit ook wel heeft willen verklaren, maar klaarblijkelijk onder de eersten de meer binnenwaarts gelegene dorpen, die vrij waren van het dijkwerk, en onder de laatsten de zeven andere nader aan de Eems gelegene, welke daartoe verpligt waren, even als die dorpen aldaar nog onder den naam van *dijkvestige* bekend zijn, heeft reeds aangetoond Driessen, *Mon. Gron.* IV, 864.

geven die ook geen reden noch recht, om met den ouderdom daarvan hooger op te klimmen dan tot de 11de eeuw. De oudste brief, de zoogenaamde fundatiebrief, van het zijlvest der drie Delfzijlen is van 1317. Al moge toen ook voor het eerst dat zijlvest zoo opgerigt zijn geworden, zoo als het zamengesteld is uit drie onderzijlvesten, het Dorpster, Scharmer en Slochter zijlvest, wij willen gaarne toestemmen, dat deze en gene dijken en zijlen daarvan reeds eerder zullen bestaan hebben. Het Damsterdiep komt in het midden der 13de eeuw (1248) bij den kronijkschrijver Menko (Matth. *Anal.* II, 149. N. U. bl. 196) reeds onder den naam van *Delf* als gegravene waterlossing voor (fossatum effluxionis aquarum), en bestond dus toen al voor een deel, misschien van ten Post af, als zoodanig, daargelaten of de Delf voor een tak (of dan liever een arm) van de Fivel is te houden, zooals Westerhoff wil, dan voor een van de Fivel afgezonderd riviertje, zooals wij haar beschouwen, maar dat toen ook reeds met de Fivel mag vereenigd zijn geweest, zoo nog niet geheel in de plaats daarvan gekomen. Want dezelfde kronijkschrijver spreekt wel op het jaar 1238 van het toeslijken van de Fivel bij Westeremden als eene toen reeds lang gebeurde zaak even als van haren voormaligen loop langs Wittewierum (Matth. *Anal.* II, 133. N. U. bl. 176), maar dat die verandering nog zoo oud niet was noch volkomen, gelijk W. meent, volgt evenzeer uit zijn berigt omtrent de doorbraak nog van de Fivel door den nieuwen dijk bij 't Zand toen gelegd, misschien de eerste binnendijking van nieuw aangewassen land in den mond van den Fivel (Matth. *Anal.* II, 157. N. U. bl. 207). Hij gewaagt ook nog eerder op het jaar 1237 van eene toen 45 jaren geleden, dus in 1192 gelegde sluis — de oudste die geschiedkundig zeker bekend staat — maar zonder te melden, waar dit plaats had. Het kan een en wel de eerste of oudste zijl der drie Delfzijlen, de Dorpster, geweest zijn, ook wel een ander (Matth. *Anal.* II, 129. N. U. bl. 171).

Wat het Winsummer zijlvest aangaat, Driessen brengt den oudsten brief die daarvan bestaat, zonder jaarteekening, tot de eerste helft der 13de eeuw, wegens het voorkomen van een der onderteekenaars daarvan, te weten Herbrandus Proost of Deken van Uskwerd, op het jaar 1231 bij voornoemden Wierummer Kronijkschrijver Emo (Matth. *Anal.* II, 92. N. U. bl, 123); doch hij leidt uit den inhoud af, dat dat zijlvest destijds reeds sedert lang aanwezig was, als wordende in den-

zelven van de scheepvaart op het zijldiep en door de zijl, van de brug te Onderdendam en van andere, ter bevordering van den onderlingen handel en wandel, vervaardigde werken, als van reeds lang bestaan hebbende inrigtingen gesproken. De ligging daarbij van Winsum en de aloude beroemdheid en bloei van deze plaats, zoodat zij reeds in het jaar 1057 tot eene markt- en muntplaats in Hunsingo verordend werd, maken het, volgens hem, waarschijnlijk, dat aan het Winsummer zijlvest een zeer hoogen ouderdom moet worden toegeschreven, dat het misschien reeds in de elfde eeuw of vroeger zal bestaan hebben — zooals dan ook Westerhoff wil (bl. 91) — ofschoon deszelfs wetten en inrigtingen eerst in latere tijden in geschrift zijn gebragt (*Mon. Gron.* I, 113). Westendorp (*Jaarb.* II, bl. 118) echter brengt den ouden Winsummer zijlbrief tot het einde der 13de eeuw of liever zelfs nog tot lateren tijd. Gelijkerwijs Driessen grondt hij zich op het voorkomen van dezelfde namen in den fundatiebrief van de zijl in Schillegeham, eene andere bij Winsum, van het jaar 1323, als in den Winsummer zijlbrief, namelijk o. a. van de gemagtigden Fredericus Wydersa en Bewo Poptata. En hij kon wel gelijk hebben. Want het voorkomen van den Deken van Uskwerd Herbrandus in 1231 is geen zoo voldingend bewijs voor de stichting ook van den Winsummer zijlbrief omstreeks dat jaar. Herbrandus wordt toch gezegd bij Emo de derde erfgenaam of opvolger te zijn van denzelfden naam in het Dekenschap van Uskwerd en bij zijn overlijden op dat jaar een zoontje achter te laten weder van denzelfden naam. Ofschoon het ons niet stellig is gebleken, kan deze weder opgevolgd en bedoeld zijn in den Winsummer brief en deze dan zeer wel uit het laatst der 13de, ja zelfs uit het begin der 14de eeuw zijn, op grond dat in dien brief en dien van de Schillegehamster zijl van 1323 een paar personen van gelijke naam voorkomen. Nog iets: De Hofmeester van de Roode School tusschen Bedum en Onderdendam stond van ouds aan het hoofd van het Winsummer zijlvest, zoodat de geestelijken en vermoedelijk die van Aduard, waaronder de Roode School stond, wel de voornaamste, ja eerste oprigters van dit zijlvest zullen geweest zijn. En daar nu de Abdij van Aduard eerst in 1192 is gesticht geworden en de Roode School dus nog later, kan het Winsummer zijlvest en de sluis aldaar ook wel niet eerder dan in de 13de eeuw aangelegd zijn.

Wat Westerhoff aanvoert (bl. 122) omtrent Innersdijk, als

een overouden polder binnen dat zijlvest, waarin Bedum, Zuid- en Noordwolde enz. zijn gelegen, staat ook zoo vast niet. Men wil wel, dat volgens de overlevering dit Innersdijk binnengedijkt zou zijn door zekeren Walfridus, een voornaam en weldadig persoon aldaar, die met zijn zoon Radfridus bij een inval der Noormannen in het begin der 9de eeuw door dezen om het leven werd gebragt en daarom als een Heilige in deze streken is vereerd geworden, zoodat de kerk te Bedum, welk dorp voor zijne woonplaats wordt gehouden, aan hem mede is toegewijd geworden. — Het is echter nog zeer de vraag of hier juist aan eene bedijking is te denken. Wel is waar, de nog voorhandene afbeeldsels van Walfridus, door Westendorp (*Jaarb.* I, 102) medegedeeld, komen daarmede overeen. Hij wordt namelijk voorgesteld met eene spade in de hand en aan weerszijden van hem eene kale boomstam, waarin eenerzijds een dier, een leeuw of hond, klimt en waaraan anderzijds een mensch zich vasthoudt. Dit een en ander, ja, kan duiden op dijkwerk en overstrooming daardoor gekeerd. Maar deze afbeeldingen kunnen ook naar de overlevering zoo gemaakt zijn, of ook doelen op ander werk, door hem of zijn toedoen verrigt. De schriftelijke bronnen, bij Driessen (*Mon. Gr.* I, 96) en Westendorp (t. a. p.) vermeld, spreken toch niet bepaaldelijk van indijking. Immers Corn. Kempis meldt, dat Walfridus den lagen bodem van zijne woonplaats, voorheen naauwelijks door voetgangers te bewandelen, tot goed weideland en geschikt tot het voortbrengen van allerlei vruchten gebragt heeft, en daarbij ook, dat hij, om gelegenheid te hebben, van te Groningen, in de St. Maartenskerk zijne godsdienst uit te oefenen, op zijne eigene kosten, eene brug over de Hunse heeft doen leggen, welke sedert dien tijd de *Walfriedsburg* genoemd is, nu de Noorder Hoogebrug buiten Ebbingepoort. De weg van de stad derwaards gaande wordt in oude stukken ook de *Walfriedsweg* geheeten en volgens Westendorp (*Jaarb.* I, 103) ook de dijk naar dien brug gaande de *Walfriedsdijk*. Ik heb echter bedoelden dijk nergens met dien naam aangetroffen; zij heet van ouds de *Zuidwending* of *Beyummer Zuidwending* naar de naastgelegene plaats. De Wolddijk die overigens Innersdijk omgeeft, is ook wel niet naar Walfridus genoemd, maar naar den uitgang *wold* van vele in dit oord gelegene dorpen, Zuid- en Noordwolde en anderen, van waar de bewoners er ook oudtijds den naam van *Woldmannen* droegen. Dit woord *wold* geeft een oorspronkelijk boschach-

tig, veenachtig of moerassig en woest oord te kennen. En zoo mag de bodem van Innersdijk ook nog wel ten tijde van Walfridus meer of min geweest en door hem eerst in eene meer bewoonbare en bruikbare landstreek herschapen zijn, door middel van kanalen, wegen enz., of door verbetering van de afwatering en het verkeer. Hieraan kan dan ook het jeugdig aanzien, dat het, volgens W. vertoont, toegeschreven worden, en hiermede de oudheid van Bedum en andere daarin gelegene plaatsen bestaan; hoe deze ook met zijne lage ligging, zullen wij later zien. Innersdijk is eene binnenlandsche bedijking, niet tegen het buiten- maar binnenwater van het omringende hoogere land aangelegd, doch veronderstelt reeds volledige zeedijken, zooals W. opmerkt. Maar dit juist veronderstelt te veel in zulk een vroegen tijd, als de 8ste eeuw, zonder voldoend bewijs daarvoor. Het is dan ook veel aannemelijker, dat Innersdijk, als een deel uitmakende van het Winsummer zijlvest, naauw zamenhangt met de oprigting van dit waterschap en dus geen hoogeren ouderdom dan dit zelf zal hebben.

De oudste Aduarder zijlbrief is van 1313 (Driessen, a. w. I, 72); maar dat er al eerder een zijl en zijldiep geweest is, blijkt uit den inhoud van dien brief, die te kennen geeft, dat men toen, in plaats van die oude zijl en waterleiding bij het Aduarder klooster gelegen, eene nieuwe zijl, te Arbere, ergens aan het Reitdiep, met een nieuw diep derwaarts had aangelegd. De loop van de oude oorspronkelijke waterleiding is in de sporen daarvan nog overig na te gaan en door mij aangewezen (*Aloude St.* I, 304). Maar die oude zijl bij Aduarder klooster zal wel niet vóór de 13de eeuw zijn gelegd, daar dat klooster is gesticht in 1192. Men mag toch de stichting van deze zijl even als van die nieuwe zijl in de eerste plaats aan dat klooster toeschrijven.

Toegegeven alzoo nu ook, dat er al bevorens, vóór het in schrift stellen van hare verordeningen, zulke vereenigingen, als voornoemde en andere zijlvestenijen en dijkregten, reeds eenigen tijd in ons gewest zullen bestaan hebben, ja dat er vóór hare oprigting reeds hier en daar zijlen en dijken meer op zich zelve zullen aanwezig geweest zijn, er blijven dan nog een of twee eeuwen daarvoor over, vóórdat men tot de 11de eeuw komt, sedert welken wij stellen dat meer algemeen eigenlijke zeedijken zullen zijn tot stand gekomen.

De allereerste bedijkingen, die nog van minder of weinig belang waren, kan men zich voorstellen dat hoog op aan de rivieren zullen zijn geschied, waar de invloed der zee zich het

minst deed gevoelen en om andere redenen de plaats daarvoor bijzonder gelegen en geschikt was. Ik heb het oog hier o. a. op de boorden van Hunse en A bij de stad Groningen. Als eene niet alleen zeer oude maar vroeg ook reeds aanzienlijke plaats, althans in vergelijking met andere naburige, zelve veilig gelegen op den Hondsrug, maar haar grondgebied overigens tusschen genoemde rivieren, was het voor haar van belang en niet moeijelijk dat ook tegen de overstroomingen daarvan te beveiligen en alzoo die rivieren althans van hare zijde te bedijken. Zoo kan zij dit gedaan hebben op zich zelve onafhankelijk van het Goregt, waarin zij lag en van de naaste Friesche Ommelanden, waarvan zij staatkundig gescheiden was, als met het Goregt tot Drenthe behoorende; maar naar haar voorbeeld kan deze bedijking zich ook spoedig verder langs den vereenigden stroom, de Hunse of nu het Reitdiep, zich uitgestrekt hebben. Ik heb dan ook ergens (*Gron. Volks-Alm.* 1838, bl. 43) de bedijking van die rivier bij de stad gegist als reeds lang vóór de 11de eeuw kunnende geschied zijn, schoon dan nog op eene onvoldoende wijze; — zooals Westerhoff opmerkt (bl. 80). Doch ik ben misschien toen te ver gegaan. Want wat blijkt nader uit den ouden en nieuwen loop der A en Hunse bij de stad door mij nagegaan, den eersten in de *Gron. Volks-Alm.* 1842, bl. 50, den tweeden ald. 1844, bl. 50 en 74? Die A liep bevorens als vervolg van het Horensche diep van daar op eenigen afstand ten westen om de stad naar Donghorn aan het Reitdiep, en zoo verder omstreeks langs dit diep, om zich ten noorden bij Harsens met de Hunse, die oostwaart het stadsgebied omspoelde, te vereenigen. Nu loopen zij beide door de stad heen en vereenigen zij zich nog binnen hare muren. Het oudst bekende zijdelingsch berigt van den nieuwen loop der A is vervat in een brief van 1262 (Driessen, *Mon. Gron.* II, 38), waarin door de stad verkocht wordt een stuk gronds aan de A bij de brug onder de stads muren gelegen, met den dijk en oever aan de overzijde dier rivier. Die verlegging nu van de A kan nog in dezelfde eeuw geschied zijn. Immers eerst in het begin der 13de eeuw is de Akerk als kapel gesticht geworden door de buurt aldaar, om vervolgens tot parochiekerk daarvan te dienen, zooals blijkt uit de bevestiging daarvan in 1246 (*Volks-Alm.* 1846, bl. 107). De toenemende bevolking van die westelijke buurt der stad, welke bevorens zich tot den Hondsrug en ééne parochie, die van de Martinikerk

zal bepaald hebben, zal daartoe aanleiding gegeven hebben en die aanwas waarschijnlijk het naaste gevolg zijn geweest van de verlegging der A naar de stad. Kort te voren, zoo nog niet in de 13de, dan in de 12de eeuw, mag men dus die verlegging stellen. Dat niet alleen de nieuwe A, als uit voornoemden koopbrief blijkt, bedijkt was, maar ook de oude, bewijzen de overblijfselen daarvan nog aanwezig. Duidelijk is die bedijking voor den dag gekomen bij gelegenheid dat juist nabij de plaats waar de oude rivier uit het Horensche diep haren weg vervolgde de sluis in het verbindingskanaal met het Hoendiep is gelegd geworden in 1863. Van daar dat men in het oude bed van die rivier diep heeft moeten heijen, veel dieper als men zich, hiervan onkundig, had voorgesteld. Dat die bedijking nog onaanzienlijk was, met de tegenwoordige aan het Horensche en Reitdiep vergeleken, heeft de doorsnijding daarvan op die plaats, waar zij nog het ongeschondenst zich voordeed, ook nader kunnen doen zien. Daar nu de A nog in de 12de eeuw haren natuurlijken loop om de stad heen mag gehad hebben, is er nog een eeuw voor de hand, en dus tijd genoeg om hare bedijking zelfs niet ouder dan de 11de eeuw te stellen. — De naam van *Donghorn* kan, zooals Westerhoff meent, ook geenszins dienen, om de hoogere oudheid van de A-bedijking te ondersteunen. Was werkelijk dit dezelfde plaats als de *villa Thuuini* of *Thuina*, gelegen in de *pagus Leomerike*, die in 't jaar 838 aan de kerk van Utrecht werd opgedragen, zooals Driessen vermoedt, dan zou men met W. kunnen, ja moeten aannemen, dat in de de eerste helft der 9de eeuw de A reeds bedijkt was (bl. 64). Maar hij weet zoo goed als ik, had het te minste kunnen weten, zoo niet van mij (*Aloude Staat*, D. II, St. II, bl. 175), dan van van den Bergh (*Handb. der Middel-Nederl. Geogr.* bl. 188), dat onder dien *pagus Leomerike*, niet het oude *Lieuwerwolde* of een deel van het Wester Stadshamrik, waarin Donghorn ligt, is te verstaan, maar de landstreek de *Liemers* in Gelderland, en onder *Thuuini* of *Thuina* niet Donghorn maar *Duiven* in die landstreek gelegen. De naam van Donghorn is zeker afkomstig van den hoek of bogt welke hier het Reitdiep ten gevolge van de afleiding der rivier naar de stad maakt en dus na deze afleiding opgekomen. — Daar voorts de verlegging der Hunse naar de stad nog later is bewerkstelligd dan die der A, althans eerstgenoemde rivier nog lang tot in de 14de eeuw haren ouden loop heeft behou-

den, zoo is het ook des te minder noodig om de bedijking dezer rivier vroeger dan de 11de eeuw te stellen. Men kan die bedijking nog langs den geheelen ouden loop dier rivier naspooren, behalve aan de zoogenaamde *Koningslaagten* benoorden de stad, schoon die blijkbaar ook afgesneden kronkelingen dier rivier vertoonen. Toen die doorsnijding heeft plaats gegrepen, schijnt dus de stroom nog niet bedijkt te zijn geweest; misschien is het eerste eerst met het laatste geschied. En als men dan bedenkt welk belangrijk werk dit was, waarin gemeenschappelijk overleg zoowel als arbeid te pas kwam, als makende de Hunse aldaar den grensstroom uit tusschen twee elkander vreemde gebieden, het Drentsche Goregt en het Friesche Hunsingo, dan kan dit wel niet eerder geschied zijn, dan toen eene vergevorderde maatschappelijke staat van zaken hier gevestigd was.

Wat Westerhoff ook bijbrengt van plaatselijke bedijkingen, die elders in ons land het vroegst vermeld worden, kan even min een hoogeren ouderdom, dan door mij aangegeven is, aanwijzen. Het oudst bekende stuk van dien aard in Holland is de brief door graaf Floris aan Ouderkerk gegeven, namelijk, volgens de jaar- en dagteekening, van den 15 Junij 1097 en betreffende o. a. ook de bedijking van dat ambacht of de Krimpenerwaard (o. a. bij van Mieris, *Charterb.* I, 75). Die oudheid van dit stuk wordt echter, zooals W. zelf opmerkt (bl. 75), door sommigen betwijfeld en het tot de 13de eeuw en wel tot den tijd van Floris V teruggebragt. Men kan daarom ook niet met zekerheid daaruit tot de oudheid van de bedijking van dien waard besluiten. Maar gesteld eens, het stuk was zou oud, dan bewijst het ook niet meer, dan (wat ik vroeger ook reeds heb aangeduid), dat die waard reeds vóór 1097, maar nog niet dat zij vóór de 11de eeuw bedijking heeft gehad; integendeel, vermits voornoemde brief opgemaakt schijnt te zijn ten gevolge dier bedijking. Wat W. dan ook zonder weifelen verklaart van de Lek, dat deze rivier reeds in 't jaar 841 langs beide oevers bedijkt was, steunt op een bloot zeggen van Heda (*Hist. Episc. Ultr.* p. 55). Volgens dezen zou het ten gevolge van eene geweldige overstrooming van den Rijn zijn geschied, in dat jaar of omstreeks dien tijd voorgevallen, die anderen echter later stellen. — Zoo brengt ons wat W. verder aanvoert omtrent deze en gene bedijking aan de groote vloed zoowel als ebbe houdende rivieren in Holland ook niet verder en niet boven dezen tijd, en ik meen er dus van te kunnen zwijgen. Dat zij

omgekeerd in het begin der 11de eeuw nog overal niet bedijkt waren, met name niet de Maas en Waal omtrent Dordrecht, heb ik gemeend te mogen opmaken uit de beschrijving van den toestand van de streek aldaar, of den zoogenaamden grooten Zuid-Hollandschen waard, in een stuk van 't jaar 1018, bij Kluit voorkomende; en ik blijf daarbij, al wil W. juist uit dat stuk met zekerheid hebben opgemaakt, dat de omstreken van Dordrecht, Vlaardingen en de Merwede toen reeds bedijkt moeten zijn geweest — maar zonder bewijs nader bij te brengen. Als een tijdgenoot dat oord beschrijft als eene boschrijke, moerassige streek, waar vóór dat het door Dirk III, graaf van Holland, met zijne Friezen bezet — en misschien toen ook bedijkt — is geworden, geene andere dan jagers en visschers plagten te wonen; en het voorts door meer oude schrijvers nu eens een *eiland* of *waard*, dan eens een *bosch* genoemd wordt, dan weet ik niet wat duidelijker en stelliger spreekt en weêrspreekt wat van Balen en anderen omtrent de veel oudere bedijking, al in de 7de eeuw, van de Merwe vertellen (bij W. bl. 79). Even ongegrond is hetgeen medegedeeld wordt door sommigen van de bedijking van Schieland al in de 8ste eeuw (W. bl. 22), volgens Alkemade wel oud, maar geheel onbekend. Van het leggen van een sluisje in 1065 in dien ouden dijk in de Rotte, om het zee- en Maaswater te keeren geeft deze ook geen nader bewijs (W. bl. 88).

Nogtans zouden de rivieren, Rijn, Maas en Waal, reeds tijdens de Romeinen bedijkt zijn en wel door hen zelven (bl. 12 en 77). Het waren echter geene eigenlijke dijken, maar dijkwegen, waarvan hier en daar nog overblijfselen gevonden worden, aldus aangelegd, om te dienen in de eerste plaats voor het verkeer, maar ook voor waterkeering. Dit laatste staat echter nog te bewijzen. Deze wegen, zouden zij gangbaar zijn, zelfs maar in den zomer, moesten om die reden alleen hoog zijn. Dit gaf hun nog niet het karakter van dijken. Doch wij laten ons evenmin als W. verder in met de vraag in hoeverre de Romeinen in ons land ook reeds dijken hebben aangelegd. Wij meenen ook te kunnen volstaan met hetgene daartegen door ons ter voormelder plaats is aangevoerd geworden.

Reeds vóór de uitgaaf van Westerhoff's werk, althans naar de jaarteekening te rekenen, hebben wij een degelijk geschiedkundig werk ontvangen van Mr. G. de Vries over den ouden

waterstaat van Noord-Holland [1]) — maar door W. nog niet gebruikt. Wat hier vermeld wordt omtrent de oudste bedijking in dat oord is zeer opmerkelijk en spreekt ook voor ons gevoelen, althans niet voor dat van W. De Vries begint zijne geschiedenis met het einde der 13de eeuw, omdat nopens het vroeger voorgevallene bijna geene andere dan hoogst onzekere berigten tot hem zijn gekomen. „Wel vindt men „zegt hij" (bl. 5) op het aangeduide tijdstip reeds enkele dammen en vele dijken, als zoovele bewijzen, dat de bewoners reeds werkzaam geweest waren tot behoud van den grond dien zij bewoonden, maar uit de nog aanwezige bescheiden van die dagen blijkt, hoe gebrekkig die middelen destijds geweest zijn, hoe gereed de bewoners waren voor de zee te wijken en door het inwaarts verleggen der beschadigde dijken, het zoogenaamde maken van inlagen, een deel hunner gronden aan de vloeden prijs te geven, zelfs in strijd met 's Graven gebod, dat hun beval op den uitersten dijk te dijken.

Met den aanvang der veertiende eeuw (zoo vervolgt de S.) is in dezen gang van zaken eene gunstige wending gekomen. Niet meer te vreden met den dijk, dien men voor zijne akkers had opgeworpen, zoolang mogelijk te behouden, begon men den vijand onverschrokken te gemoet te treden, de toegangen, waardoor hij tot in het midden van het kwartier binnendrong en de landen ook van achteren bestookte, te versperren, pogingen aan te wenden om het verlorene te herwinnen en de zee een deel van haar gebied te ontweldigen. Aan de betere zorg voor de waterweringen paarden zich nieuwe maatregelen tot waterlozing en juiste waterverdeeling.

Vóór de veertiende eeuw blijkt niet alleen niet van het bestaan van kanalen tot waterafleiding in dit gedeelte van ons land, noch van het gebruik van bemalingsmiddelen, maar blijkt zelfs op enkele punten de bescherming door dijken of kaden ontbroken te hebben. Indijking van schorren of buitengronden, droogmaking van meren, waren onbekend; en op eene enkele uitzondering na waren de gaten nog open, waardoor het water der Zuiderzee tusschen de verschillende deelen van dit kwartier vrijelijk heenstroomde. Was de houding van het volk tegenover het geweld der baren tot het einde der dertiende eeuw slechts verdedigend geweest, weifelend en dik-

---

[1]) De titel is: *De kaart van Holland's Noorderkwartier in* 1288, *uitgeg. door de Koninklijke Akademie van Wetensch.* Amst. 1864.

wijls terugtrekkend, na den aanvang der veertiende eeuw houdt dat volk niet alleen krachtiger stand, maar begint het zelfs aanvallender wijze te werk te gaan en den dreigenden vijand op de meeste punten al verder en verder terug te dringen. Dat tijdstip mag dus daarom als het eigenlijke begin van den grooten strijd worden beschouwd."

Met het oog hierop is dus niet te veel gezegd, door mij en anderen, dat het wel tot de 14de eeuw geduurd heeft, eer de bedijking des lands volbragt is geworden.

De Vries schrijft die verandering vooral toe aan den welgelukten krijgstogt van graaf Floris V in 1288 tegen de Westfriezen ondernomen, waardoor hunne onderwerping aan dien graaf beslist werd. Dit was niet alleen staatkundig, maar ook in 't bijzonder voor den waterstaat van hun land van groot gevolg. Hij bedong niet alleen sterkten en wegen daar te mogen aanleggen, om hierdoor de bewoners in bedwang te houden, maar hij begreep ook door een hechten zeeburg een nog ontembaarder vijand van het land zelve — de zee — te moeten beteugelen.

Vóór dien tijd nu is, volgens hem, alleen van hetgeen de kloosterlingen van Egmond tot bescherming van hunnen grond in het noorden van Kennemerland door bedijking hebben verrigt een en ander met meerdere zekerheid en duidelijkheid medegedeeld. Wij zullen dit ook aanvoeren en wat nader bespreken. — „De bescheiden alzoo van de 12de en 13de eeuw gewagen van herhaalde doorbraken van de dijken in Hargen door de kloosterlingen weder hersteld, van een dijk tusschen Alkmaar en Bergen door hen gelegd, en van andere dergelijke werken meer, waarvan de strekking met geen mogelijkheid meer is te verklaren. Maar zoo veel blijkt uit al die verhalen, dat het Egmondsche klooster veel gedaan heeft tot behoud dezer landen en het voorbeeld door zijne Abten gegeven voor anderen eene krachtdadige opwekking geweest is, om zich tegen het meer en meer dreigend element ten strijde aan te gorden. — In 't bijzonder verdient vermelding het verhaal desaangaande door een Egmonder monnik in de 12de eeuw beschreven. Men leest daarin: dat, in de dagen van graaf Floris den Vette (1091 of 1092—1122), in de nabijheid van het klooster van Egmond, een meer of poel was, bij gelegenheid eener inbraak, door het geweld der zee gevormd (palus quaedam ex irruptione maris proveniens), welke plas des winters zoo door de vallende regens als door het binnendringen van zeewater meestal zoo sterk zwol,

en buiten hare oevers trad, dat zij naauwelijks van den omtrek van het klooster kon geweerd worden. Tegen dat water hadden de Egmonders een dijk opgeworpen. Doch op zekeren tijd, toen het meer sterker dan gewoonlijk gezwollen was en het omliggende land overstroomde, zoodat zij, die in het naburig dorp Castricum woonden, zich met groote schàde aan landen en woningen bedreigd zagen, zijn deze met eene gewapende bende naar Egmond getogen, vorderende, dat de dijk zou worden doorgestoken, opdat de wateren naar elders mogten afloopen en zij voor verdere schaden mogten worden behoed. Daar dit echter niet zonder groot nadeel en groote kosten van het klooster geschieden kon, ontmoette het verlangen der Castricummers bij de kloosterlingen tegenstand. Maar genen lieten zich niet door eerbied voor het klooster weerhouden en braken werkelijk een gat in den dijk. Alleen de wonderdadige kracht van de heilige schrijn (waarin de reliquien van Sint Adalbert bewaard werden) was bij die ramp in staat het klooster te redden. Die schrijn in het water geplaatst, belette niet alleen, als men den monnik gelooven wil, het water, zich door het gat in den dijk over de lagere landen van Egmond uit te storten, maar deed het zelfs eerbiedig terugtreden. — Op een anderen tijd, toen Adalard abt was, dreigde op nieuw hetzelfde meer, zijne oevers overstroomende, het klooster van Egmond met ernstige gevaren. Na met de zijnen de zaak te hebben overlegd, besloot de abt denzelfden dijk op zijn gebied, omdat het hem elders niet geoorloofd was, op eenigen afstand van het klooster door te steken, ten einde daar een uitweg en afleiding aan het water te verschaffen en zoo met minder schade een grooter gevaar af te wenden. Met dat voornemen begaf hij zich, door eenige kloosterlingen vergezeld, naar eene nabij zijnde plaats, die men het Zand (Arenam) noemde, daarbij niet vergetende de schrijn met de reliquien van Sint Adalbert mede te nemen. De uitkomst leerde, dat die voorzorg niet overbodig was, want naauwelijks hadden zij het voorgenomen werk volvoerd, of zij werden door eene gewapende bende Castricummers met zwaarden, lansen en stokken aangevallen." [1])

De Vries houdt (bl. 81) met Eikelenberg voormelden dijk voor

[1]) Wij zijn hier de vrije vertaling van de Vries (bl. 79) gevolgd van deze plaats, met eene enkele bijvoeging uit het oorspronkelijke, dat voor een deel opgegeven is bij Westerhoff in de *Inleid.* van zijn werk bl. 34, uit *Acta Sanctor.* P. I, 637.

den *Zanddijk*, tusschen Bakkum en Egmond van het duin af naar de Heilooër geest gaande, en het meer waartegen die dijk aangelegd is voor de Schermer. Hij vermoedt dat dat meer toen van veel geringer uitgestrektheid zal geweest zijn, dan later, toen het werd drooggemaakt; dat de Rekere, die met de Zijpe, waarin dat riviertje uitvloeide, Kennermerland van Westfriesland scheidde, nog niet was afgedamd en het zeewater hierdoor binnendrong en de Schermer tot over de boorden vervulde en het omliggende land overstroomde. Hoe dit zij, in allen gevalle, zegt de Vries, geeft het verhaal ons een denkbeeld, hoe slecht het land van Bakkum, Castricum, Wummen en Heiloo, d. i. de landen tusschen den Zanddijk en de Schermer destijds tegen overlast van water (en wel buiten- zoowel als binnenwater) waren verzekerd. — De oudste vermelding voorts van den Westfrieschen dijk vond de Vries in een giftbrief van Lubbert II, abt van Egmond, van den jare 1250. [1]) Daaruit blijkt echter, dat toen die dijk te Schagen door het geweld der zeevloeden reeds gedurende vele jaren vernield lag, en het land aldaar door de zorg van dien abt met een nieuwen dijk voorzien was. Er kan dus al voor lang een dijk aldaar bestaan hebben. Maar men heeft ook nog eene speelruimte van meer dan twee eeuwen, vóór dat de 11de eeuw is aangevangen. En hetzij voornoemde Zanddijk toen voor het eerst, als het verhaal daarvan meldt, door den abt van Egmond is aangelegd geworden of reeds al vroeger, de eerste oorsprong daarvan kan ook wel niet boven die eeuw opklimmen. En dit mag in het algemeen van de bedijkingen aldaar gezegd worden. Er zal toch wel geene ouder zijn, dan die van de kloosterlingen van Egmond, die hier even als elders als voorgangers mogen aangemerkt worden. De stichting van hun klooster schuilt in het duister. De kronijk van Egmond zelf leidt die af van den H. Adelbert, die met Willebrord omtrent het jaar 690 daar aangekomen, het omliggende land tot het Christendom gebragt en er eene kleine kapel gesticht hebben. Doch dit is eene twijfelachtige overlevering. [2]) Dezelfde kronijk verhaalt ook, dat graaf Dirk I hier een houten kerk en nonnenklooster stichtte, hetwelk door zijn zoon Dirk II van steen herbouwd werd, die tevens de nonnen door monniken deed vervangen.

---

[1]) *Cod. Egmond.* B. IIII, f. 32vo. De Vries, a. w. bl. 23.

[2]) Van den Bergh, *Handb. der middel- Nederl. Geogr.* bl. 152.

Dit moet dus in de 10de eeuw geschied zijn; en van dezen tijd kan men ook eerst den bloei der abdij afrekenen en hare werkzaamheid in de ontginning en alzoo ook van de bedijvan en bodem in den omtrek — en dit breugt ons dus ook niet verder dan tot de 11de eeuw.

W. herinnert nog (bl. 64), dat er ten tijde van Karel den Groote reeds dijken langs de hoofdrivieren bestonden, omdat een Capitulare van dien Vorst uitdrukkelijk gewag maakt van den aanleg daarvan langs de Loire en hij in 776 o. a. het *ripaticum* langs de Lek aan de kerk van Utrecht schonk. *Ripaticum* is namelijk bij W. een tol gelijknamig met *dijkgeld*. Wij twijfelen echter zeer of dit er onder te verstaan zij en niet een tol die voor het gebruik van het jaagpad aan die rivier, gelijk aan andere rivieren, tot onderhoud daarvan betaald werd; en al moge ook toen al in Frankrijk aan deze of gene rivier eene of andere bedijking zijn tot stand gekomen, dat getuigt nog niets voor die van onze vaderlandsche rivieren. — In het Landregt des jaars 813, zooals men meent van het oude Hameland, waartoe ook een groot deel van ons land, Overijssel o. a. en Gelderland behoort heeft, vindt men eene bepaling op het onderhouden van sluizen. W. dit mededeelende als bewijs van het bestaan van dijken in dien vroegen tijd (bl. 66), en onze meening daaromtrent geuit (Aant. 234, bl. 275), dat namelijk op zulk eene enkele en nog twijfelachtige wetsbepaling niet veel te bouwen is, verwijt ons hier dat wij de gronden verzwegen hebben, waarop die vernietigende uitspraak gebouwd is. Ons dunkt die gronden zijn in de uitspraak duidelijk genoeg aangegeven. Het is buitendien de vraag of hier werkelijk te denken is aan sluizen, met bedijking in verband staande, daar W. zelf er bij herinnert (Aant. 233), dat reeds vroeger dan 813 sluizen voorkomen bij inrigtingen voor de vischvangst en bij door water gedreven wordende molens. Hoe dit zij, in allen gevalle wordt hier, in een ver van zee gelegen oord, niet van zeesluizen gesproken, waarop het hier aankomt, even als op zeedijken, geen rivierdijken.

Eene zeer oude zeesluis zou werkelijk zijn geweest de zoo genoemde Slijker-zijl vóór den Iade-stroom in Rustringerland, als het waar was dat graaf Otto van Oldenburg reeds in 't jaar 970 die zijl had doen bouwen, welke voorzien was van koperen deuren, en in den vloed van den 17 Nov. 1118 (? 1218) is uit- en weggespoeld geworden. W. (bl. 88) noemt als zijne zegsmannen Ou hof (*Watervl.* bl. 121) en Harkenroht (*Kro-*

nijk) en meent „dat het bezwaarlijk te bewijzen valt, dat dit een verdichtsel zal zijn." Wij zouden zeggen, dat het niet op onzen, maar op hunnen en zijnen weg lag om te bewijzen, dat het geen verdichtsel is; en wij blijven het er voor houden, zoolang dat niet is geschied.

Eindelijk bespreekt W. (bl. 68) nog de namen *wal*, *dijk*, *dam* enz. in de oude plaatsnamen, ten bewijze van het vroege bestaan van dijken. Wij hebben den naam van *Isendic* (*IJsendijk* in Zeeuwsch Vlaanderen) als den oudsten vermeld, die ons met den naam van *dijk* was voorgekomen, namelijk in een charter van 984. Wij hebben dit gedaan in de veronderstelling, dat men staat kon maken op de echtheid van deze opgaaf en in het woord *dic* in *Isendic* werkelijk den naam van *dijk* mag aannemen. Maar aan het eerste wordt getwijfeld en voor het laatste zou men nog wel eenige meerder zekerheid wenschen, omdat dat woord zoo alleen staat, geen dergelijke meer voorkomen in de 10de eeuw noch vroeger, eerst in de 12de eeuw. W. voert nog wel eenigen aan, die ouder zouden zijn dan Isendic, maar geen van allen op genoegzamen historischen grond. Wat toch betreft de naamsafleiding door ab Utrecht Dresselhuis gegeven van het Zeeuwsche eiland *Walcheren*, dat vroeger onder den naam van *Walacrum*, *Walacra*, *Walacria* enz. voorkomt, van *wal* = dijk en *acre* = akker, dit is eene van die losse gissingen, waarop niet veel te vertrouwen valt. Integendeel zouden wij ons meer kunnen vereenigen met van den Bergh als hij zegt (a. w. bl. 226): „De naam schijnt van zekeren *Walcherus* afgeleid te moeten worden, dat een zeer bekende mansnaam diens tijds is, niet van bewalde akkers noch van valkyrien." — W. is evenwel zelfs niet afkeerig van het denkbeeld, dat in de op dat eiland gevonden aan Hercules Magusanus gewijde gedenksteenen een bewijs is te vinden, dat Hercules voor den uitvinder en beschermer der dijken is gehouden en in de plaats van hem als zoodanig na de invoering van het Christendom de heilige Nicolaas is gekomen en vereerd geworden. Hij voegt er echter wijsselijk bij (bl. 70): „zekerheid bestaat er in dezen evenwel niet en wij laten de zaak dan ook onbeslist." Wij meenen dan ook onzerzijds alle regt te hebben dit te doen. — Volgens voornoemden Zeeuwschen schrijver zou *Mardijk* aan de Vlaamsche kust reeds in de Romeinsche *Notitiae dignitatum* enz. uit de eerste helft der 5de eeuw onder den naam van *Marcis* voorkomen. Al weder eene bloote gissing en dan nog de vraag, gesteld dat Mardijk met

Marcis in plaatselijk verband staat, of niet Mardijk een nieuwe latere naam van Marcis is en afkomstig juist van eene bedijking daar ter plaatse, die er vroeger niet bestond? En even onzeker is dat, wat W. (bl. 71) hierop nog laat volgen: „indien het vermoeden van den geleerden Dresselhuis gegrond is en de abt Dubos goed gelezen heeft, dan zouden door de Franken op de Saksische eilanden, — die volgens het verhaal van Gregorius van Tours (L. II, C. 19) in het laatste der 5de eeuw (ao 464) door dat volk ingenomen en gedeeltelijk verwoest zijn geworden en waaronder Dresselhuis de Zeeuwsche eilanden verstaan wil hebben, — de *dijken* reeds doorgestoken zijn geworden." Niet minder dan een sprookje is voorzeker het verhaal, dat het dorp *Opdijk* of *Opdam* in Noord-Holland ten jare 312 door zekeren aanzienlijken edelman, Gerard genaamd, gebouwd zou zijn. W. (bl. 72) betuigt zelf er niet veel aan te hechten. Maar waarom dan zoo iets als bewijs medegedeeld? — Volgens eene zekere Belgische kronijk zouden de Benedictijners van het convent Frédégand te Deurne reeds in de 8ste eeuw een dijk, die tevens tot weg diende, door de moerassen gelegd hebben van Deurne naar Antwerpen, en dezelfde geestelijken ook de bedijking ondernomen hebben van *Waterland* of de laag gelegene gronden ten noorden van Antwerpen. Wat in de eerste plaats dien dijk betreft, door de moerassen gelegd, die doet zich meer voor als een hooge weg, dan als een dijk, en in de tweede plaats is het de vraag of hier de bedijking van *Waterland* ook van dienzelfden vroegen tijd is te verstaan; en zoo al of men dit berigt voor waar mag houden, waarvan de mededeeler, waaraan W. het heeft ontleend, zelf zoo zeker niet schijnt. Dat er reeds in het jaar 1101 ergens een „jus ad dicum" of zeker dijkregt vermeld wordt, in 1105 Wolfgersdike, pleit niet tegen onze stelling; iets anders zoude het zijn, wanneer deze plaats volgens Dresselhuis, die in 1836 schreef, toen reeds meer dan duizend jaren zou bestaan hebben en dus bedijkt zijn geweest. Ja zoo vertellen dit de Zeeuwsche kronijken, en niet alleen van deze plaats, maar van de meeste of alle Zeeuwsche eilanden. Dit is echter geheel eene zaak van geloof. En al kon men aannemen, dat onder *terra Vulfras*, dat op het jaar 961 voorkomt, het dorp (dat is de grond van het dorp) Wolfaartsdijk reeds vermeld wordt, dan zou dit nog weinig baten. Het zou veeleer bewijzen, dat de grond of het dorp toen nog niet bedijkt was en eerst later daarvan den naam Wolfaartsdijk zal hebben ontvangen.

Garrelsweer in ons gewest en *Tijsweer* desgelijks, maar in den Dollard verdronken, zouden ook bewijzen, dat er reeds vroeg dijken aldaar bestaan hebben, aangezien er munten zijn geslagen, waarvan nog exemplaren bestaan, in de tweede helft der 11de eeuw, en *weer* in beide plaatsnamen niet anders dan *dijk* zal beteekenen. Dit kan zijn; maar W. weet ook even goed, als ik, dat *weer* verschillende beteekenissen heeft, niet alleen van dijk of waterkeering, maar ook van visscherij, grondbezitting enz. Dit erkent hij zelf o. a. in *Kwelder-kwestie*, bl. 63. En er is veeleer aan eene dezer laatst beteekenissen de voorkeur te geven, als men let op het verband waarin hier en elders *weer* voorkomt met blijkbare persoonsnamen, Garrel, Tijs en zoo meerderen. Wat W. nog bijbrengt omtrent het voorkomen van plaatsnamen op *dijk*, zooals *Vulendijke* (met het reeds gemelde *Isendice*) in 1150, de *IJsseldijk* in 1155, *Odijk* in 1164, *Dijkhuizen* in Oostfriesland in 1164 enz. kunnen wij daarlaten, als niet tegen ons getuigende. Alleen omtrent *Noorddijk* moeten wij opmerken, dat IJpeij en Feith (*Oudh. van het Gooregt* enz. bl. 156) niet, gelijk W. het doet voorkomen, schijnen over te hellen tot de meening, dat dit dorp reeds in 1040 bestond; zij noemen die plaats eenvoudig op onder degenen, welke, zoo al niet reeds in 1040, dan in de volgende eeuwen tot het Goregt behoorden. Eerst komt Noorddijk met de andere plaatsen van het Goregt voor in een stuk van 1332 door voornoemde schrijvers bijgebragt. Was de gissing van den S. van den *Teg. Staat*, II, 194, gegrond, dat Noorddijk eerst den naam van *Noorderbert* heeft gedragen, even als de beide naburige dorpen Middelbert en Engelbert heeten, — dan kon het reeds in 1040 of zoo vroeg als men wil aanwezig zijn geweest, zonder aan te duiden de bedijking van den bodem, waarop het is gelegen, en later hiernaar in *Noorddijk* omgedoopt zijn. Hiertegen is echter met reden zwarigheid gemaakt door wijlen P. Boeles Jun. in zijne *Leerrede: Het tweehonderd vijftigjarig bestaan der herv. gem. te Noorddijk*, Gron. 1846. Deze vermoedt dat *Noorddijk* genoemd zal zijn naar den Stadsweg, welke daarlangs loopt en van ouds mede een dijk of waterkeering is geweest tusschen het Winsummer zijlvest en dat der drie Delfzijlen. Dit komt ons ook niet onwaarschijnlijk voor, maar dan klimt die dijk en dus ook de naam Noorddijk niet hooger op dan genoemde zijlvesten.

W. maakt voorts uit het voorkomen van schorren in zeker

Vlaamsch charter van 939 alsmede in het testament van Willebrord op, dat achter die schorren of kweldergronden *bedijkt* land moet gelegen hebben. Maar het is twijfelachtig of het woord *Combescure* in eerstgemeld stuk voorkomende en *mariscus* in het ander juist zulke schorren of kwelderlanden te kennen geven. *Scure* kan ook *scheur* beduiden, zooals in *Lapschure* en *Lapschuursche* gat, in de gemeente Heille, en *mariscus* in 't algemeen een stuk *marsch-* of *moerasland*, bedijkt of niet.

W. spreekt hier buitendien van meer plaatsen, zonder den naam van *dijk* enz. te dragen, als zullende wegens hare ligging reeds zeer vroeg zijn bedijkt. Wij komen daarop later terug, als behoorende tot een der volgende rubrieken. Hij eindigt dan deze schrale niets afdoende opgaaf van plaatsen met de opmerking, dat men later in de 12de en 13de eeuw, wanneer oude charters en brieven minder schaarsch worden, ook meer aantreft, die op dijk of dam uitgaan (bl. 80). En men zou het dus aan de schaarschheid van zulke gedenkstukken kunnen wijten, dat er vroeger vóór de 11de eeuw niet meer — ja, zooals wij zagen, wel met zekerheid geheel geen melding daarvan gemaakt wordt. Maar dit is inderdaad ook niet het geval. Wij hebben daar de goederenregisters van Fulda, Corvey, Werden en Utrecht, en men sla deze na, — de eersten alleen zoo ver zij oud-Friesland betreffen en zooals zij door van den Bergh achter zijn *Handb. der Middel-Nederl. Geographie* zijn gevoegd; en men zal onder al de plaatsen daarin genoemd *niet ééne* met den naam van *dijk*, *dam* of dergelijken, die ons aan dijk doen denken, aantreffen. Dit moet toch wel zeer bevreemden, ware Friesland of ons land werkelijk reeds vóór de 11de eeuw bedijkt geweest! En wij meenen dit hier dan ook als een tegenbewijs te mogen aanvoeren.

Hiermede eindigt W. zijn hoofdbetoog. Hij laat nu nog wel een tiental bewijzen tot adstructie daarvan, zooals hij zegt (bl. 92), volgen, maar waar het geding reeds ten principale beslist is, de hoofdbewijzen zijn wederlegd of ongegrond bevonden, kan men van voren reeds aannemen, dat andere ondergeschikte bewijzen niet veel zullen baten. Zij kunnen tot opheldering en versterking dienen van het hoofdpunt, als dit bewezen is; maar niet als, gelijk hier, het tegendeel plaats vindt. Wij willen nogtans ten overvloede die bewijzen ook nagaan, niet alleen om ze te wederleggen, maar ook om ze omgekeerd tot nadere adstructie van ons gevoelen aan te wenden.

In de *eerste* plaats komt hier in aanmerking de *vermelding van watervloeden en overstroomingen*. Dit veronderstelt, meent W. (bl. 92), bedijking van het land en deze gaf eerst regt aanleiding tot gene. — Zoo algemeen en stellig gezegd, heeft dit ook veel van eene magtspreuk, die te veel zegt. Als die uitspraak doorging, dan zou er bijna geene overstrooming zonder en dus ook niet vóór de bedijking hebben plaats gehad. Maar dit kan W. niet gemeend hebben en dus daargelaten; hooren wij, wat hij verder zegt (bl. 94): „De terpen heeft men bij onbedijkt land kunnen bewonen, maar niet het lage, vlakke, alluviale land, zelfs niet de meeste verhevene gedeelten er van. Niemand zou dwaas genoeg zijn, dáár, op zoodanigen grond, zijne woning op te slaan of zich er een enkel half jaar zelfs te wagen, daar zij, bij ondervinding, wel moesten weten, dat de zeevloed (en ook de riviervloeden), schoon wel niet dagelijks, dan toch soms ook over die hoogere deelen, welke zoowel als de lagere uit het water bezonken zijn, henenstreek en tot op eene mindere of meerdere hoogte overdekte. Mag dit nu worden aangenomen, hoe is het dan mogelijk, dat bij die vloeden, zooals de jaarboeken vermelden, zoo veel menschen hebben kunnen omkomen, zoo veel vee verdronken is, zoo veel gezaai verdorven kan zijn? Terpbewoners... kan dit lot niet getroffen hebben, daar die op hunne heuvelen volkomen veilig waren; iets, dat bij verschillende hooge watervloeden, ook nog bij die van 't jaar 1717, overtuigend gebleken is. Wij meenen daarom, dat wanneer er van watervloeden en overstroomingen, van het wegspoelen van huizen, het verdrinken daarbij van menschen en vee, bij duizenden en duizenden, gewag wordt gemaakt, men dan veilig mag aannemen, dat, toen die verwoestende vloeden en overstroomingen plaats grepen, het terrein waarop dat alles plaats vond, geen open onbedijkt kwelderland was, maar dat het land toen wel bedijkt moet zijn geweest;... dat de lijdensgeschiedenis der kustbewoners, de lange rei van jammer en ellende, door overstroomingen en watervloeden te weeg gebragt, eerst toen begonnen kan zijn, toen men de vloeden en overstroomingen door dijken en dammen van het lage land zocht af te keeren en aan dezelve paal en perk heeft gesteld. Eerst toen werd die lage, door het water gevormde bodem, bewoonbaar. Bedijking was voorwaarde van zijne bewoonbaarheid." — En zoo redeneert W. nog verder door; maar redeneren is niet genoeg, het komt op de feiten aan.

En wanneer wij dan nu de berigten van watervloeden nagaan, dan leveren dezen juist bewijs op in het verschil waarmede zij, zoo in aantal als anderzins, vermeld worden vóór of na de 11de eeuw, dat toen eerst voornamelijk bedijking van het land heeft plaats gehad. Vooreerst dan is het getal van watervloeden vóór de elfde eeuw nog gering en neemt het vooral na dezen tijd toe. Om te zwijgen van den zoogenaamden Cimbrischen vloed, die drie of vier eeuwen vóór Christus of later zou plaats gehad hebben, of wat Ephorus en andere oude schrijvers verhalen van overstroomingen ergens aan de Noordzeekusten voorgevallen en van het opvatten van wapenen tegen de zee en hare vloeden, als te onzeker, bepalen wij ons alleen bij die meer geloofwaardige ons land betreffende voorvallen, welke onze jaarboekschrijvers vermelden. Is er iets wat zij bij voorkeur aanteekenden, het waren vooral zulke treffende gebeurtenissen; en men kan daarom op hunne opgaven in dezen nog het best staat maken. De eerste vloed, van welken zij gewagen, zou in het jaar 333 in Noord-Holland zijn voorgevallen; maar Arends vermoedt, dat die veel later heeft plaats gegrepen. [1] Men ontmoet vervolgens in naburig Friesland met meer zekerheid watervloeden vermeld op de jaren 435, 516, 533 of 570, 584, 626, 793, 806, 860 (anderen noemen het jaar 839, 870 of 850); deze laatste trof algemeen de Nederlanden; zoo ook die van 900, 989, 1014, 1164, 1170, 1181, 1200, 1219 en eenige volgende jaren, waardoor in een tijdvak van slechts 15 jaren Friesland 400,000 menschen door het zeewater zou hebben verloren; en zoo nemen de berigten van watervloeden steeds toe. Terwijl aldus tot in de 11de eeuw meestal nog slechts een watervloed in elke eeuw, zeldzaam twee vermeld worden, zoo drie in de 12de en nog meer in de 13de en volgende eeuwen. Maar er is niet alleen verschil in aantal, ook in bijzonderheden, daarbij aangeteekend. Omtrent den watervloed van 793 in Friesland voorgevallen wordt gezegd, dat er veel menschen en beesten verdronken en daarop uit voorzorg daartegen vele terpen zijn gemaakt (Ocko, f. 17); van den vloed van 806, dat er vele huizen werden omgestort en veel vee omkwam, dat men zoo spoedig niet uit die huizen kon redden, doch slechts ongeveer 400

---

[1] Zie hierbij en verder zijne *Geschied. der Watervloed.* D. III van zijne *Gesch. der Noordzeekusten*; en nader o. a. de *Friesche Kronijk van* Ocko van Scharle.

menschen, omdat het bij dag geschiedde; voorts ging er veel winterzaad verloren, doordien het water den geheelen winter over het land staan bleef enz. (Ocko, f. 186). Bij deze vloeden wordt nog van geen dijken, wel, zagen wij, van terpen — en nog van het maken en verhoogen daarvan — gewaagd, namelijk bij den aangehaalden kronijkschrijver. Er zijn er ook, zooals Furmerius en de schrijver van *It aade Friesche Terp*, die dit wel doen, en W. haalt juist dezen aan (bl. 53) tot bewijs, dat er toen al dijken in Friesland bestonden, in plaats van Ocko van Scharl, die, zooals hij zeer wel weet, hier de bron is, waaruit voornoemde en andere schrijvers geput hebben. Hij zelf erkent dit en haalt zelfs eene plaats aan (bl. 15) uit zijn eigen oud H. S. van Ocko's kronijk, ten bewijze dat wat latere kronijkschrijvers onder koning Adgil van dijken vermelden van terpen geldt. „Geen woord" zoo betuigt hij" wordt er van *dijken* gerept en men mag dus aannemen, dat genoemde Schrijvers, in hunne verbeelding de *dijken* er eigendunkelijk hebben bijgevoegd of wel de *terpen* voor dijken hebben verwisseld, iets dat maar al te dikwijls plaats vindt." Hun getuigenis doet dus hier niets af. Eerst wordt met zekerheid van dijken gewaagd bij den vloed van 1164 (Arends, a. w. bl. 14) en van 1181 (Ocko, f. 28). Omtrent dezen laatsten wordt er bij gemeld, dat het winterzaad in Friesland daardoor verloren ging, uitgezonderd op de terpen. En zoo wordt vervolgens telkens van dijken gesproken en wel met verlies van veel menschen enz., veel meer dan vroeger, zooals in den Marcellusvloed van 1219 tot een getal van 100,000, zoodat het genoegzaam blijkt, dat toen dat en andere Frieslanden omdijkt waren, maar niet dat dit al vóór de 11de eeuw het geval was. En in zoo verre er tevens uit volgt, vooral uit het betrekkelijk gering verlies van menschen, vee en graan bij de watervloeden vóór die eeuw, dat de vlakke kleibodem toen nog weinig bewoond en bebouwd zal zijn geweest, maar dit hoofdzakelijk nog op de terpen en eenige van nature hoogere gelegene streken zal hebben plaats gevonden, zoo zou dit minder noodig maken de mogelijkheid van bewoning en bebouwing van dat vlakke land zonder dijken te betoogen. Doch wat W. hier en vervolgens daarover aanvoert, zullen wij later zien.

Het is hier de geschikte gelegenheid om in het verband met het bovenstaande te behandelen de plaats van Willibald in het leven van Bonifacius, waaruit wij hebben afgeleid,

dat er in Friesland in de 8ste eeuw althans nog geene zeedijken hebben bestaan. W. verzet zich hiertegen (bl. 49). Het komt hierbij vooral op de juiste vertolking aan van deze in monnikenlatijn ter neder gestelde plaats en wel op de opvatting van de woorden, welke de reden inhouden, waarom er een heuvel werd aangelegd ter plaatse, waar Bonifacius was omgebragt, met het plan om daarop een kerk en klooster te stichten, zooals ook gebeurd is (in het jaar 831, volgens Ocko, f. 21b). Het zijn deze woorden: „propter immensas ledonis ac malinae inruptiones, quae diverso inter se ordine, maris aestum oceanique recursum, sed et aquarum diminutiones infusionesque commovent"; d. i. „wegens de uitgebreide overstroomingen van de getijen, die in tegenovergestelde orde den vloed en eb der zee alsmede het dalen en stijgen van de wateren in 't algemeen bewerken." Ik had den hoofdzakelijken inhoud daarvan opgegeven met deze woorden: „om daarop zich voor den *dagelijkschen vloed* te vrijwaren," als mijns inziens den waren zin met de hoofdbedoeling te kennen gevende. Zij behelzen toch blijkbaar eene voorstelling van het gewoon verschijnsel der getijen op onze kusten en niet onwaarschijnlijk heeft Willibald hier die van Plinius in zijne bekende, ook hierna te bespreken, plaats over de Cauchen voor oogen gehad, waar hij zegt: „vasto ibi meatu perpetuis bis dierum noctiumque singularum intervallis effusus in immensum agitur oceanus" d. i., tweemaal in elk etmaal breidt zich de oceaan over eene groote ruimte uit." Het woord *immensum* hier of *immensae* bij *inruptiones* kan niet wel anders zien, dan op de uitgestrekte ruimte, waarin zich de getijen aan onze kusten bewegen; beide woorden passen daar juist als men zich voorstelt, hoe de vloed, zoo niet telkens dan toch vaak genoeg, langs de toen opene rivier de E of nu het Dokkummer zijldiep, waaraan Dokkum en die heuvel lagen, hier aan toe zich zullen uitgebreid hebben. Onder *inruptiones* is dan ook hier niet te verstaan, zooals W. wil, *inbraken der zee door de dijken.* Dit beteekent dat woord geenszins noodzakelijk en kan het moeijelijk hier aanduiden, maar wel niet anders dan eenvoudig *overstroomingen.* Immers die immensae inruptiones zijn het gevolg niet alleen van hoogere buitengewone, maar ook van de lagere of gewone vloeden. Volgens sommigen beteekent *ledo* eb, *malina* vloed, en dit stemt wel met hetgene daarvan gezegd wordt overeen, te weten als oorzaken van den toe- en terugvloed der zee en van het dalen en stijgen der wateren; maar volgens anderen

beteekenen beide woorden *vloed*, het eerste een lagen, het tweede een *hoogen vloed*, zooals de vloedgetijen naar den stand der maan verschillen. W. vereenigt zich hiermede en dit ook eens aangenomen, zoo heeft men ook in dezen zin niet dan met den dagelijkschen vloed te doen, met geen buitengewonen stormvloed. Of wil men onder *malina* zelfs dezen verstaan, dan blijft toch de zin der woorden, dat gezegde heuvel mede tegen den dagelijkschen vloed — de ledo — moest dienen. En is dit zoo, dan bestond er nog geene bedijking. — Dit wil W. ook wel aannemen: „indien „zegt hij" (bl. 51) er maar niet van *inbraken (inruptiones)* der zee gesproken werd, dat altijd, naar onze meening, het bestaan van dijken, die ingebroken konden worden, doet veronderstellen, dan zou men er *op zijn best*, en ook *niets meer*, uit kunnen afleiden, dan dit: dat *de grond, die den heuvel droeg en waarop kerk en klooster gebouwd zouden worden* nog onbedijkt en aan de vrije, onbelemmerde werking van den zeevloed blootgesteld was; niet dat er elders nog geene dijken waren." Die veronderstelling wordt, zooals aangewezen is, door den zin waarin het woord *inruptiones* hier en elders (zie boven bl. 211) voorkomt, d. i. bloot van *overstroomingen* in en over open land, tegen gesproken. Zoo wordt dit woord ook ergens gebezigd van den inval der Vlamingers in 1171 in het open naastburig land van Friesland (*Lamb. Schafnab.* ad a. 1071). En wat W. aanvoert met een ombaal van woorden en aanhalingen uit Friesche kronijken, ten bewijze dat er toen elders wel degelijk al dijken in Friesland waren, beteekent niets, vervalt geheel, daar hij hier in plaats van de bron zelve, de kronijk van Ocko van Scharl, lateren bijbrengt, die dezen verkeerdelijk hebben nageschreven, zooals wij boven reeds hebben aangetoond en dus niet zullen herhalen. W. leest ons hierbij (bl. 53) de les over de ligtzinnigheid, waarmede wij de kritiek hebben uitgeoefend op de besprokene plaats van Willibald. Doch niet op ons, maar op hem is zoodanige beschuldiging van toepassing — om geen harder woord te bezigen voor zijne handelwijs: iets te doen voorkomen als bewijs, wat men zelf eerst vroeger heeft verworpen.

Wij kunnen echter nog niet geheel afstappen van het berigt van Willibald, zonder mede opmerkzaam gemaakt te hebben op eene andere scheeve voorstelling, wel van eene bijzaak, maar toch belangrijk genoeg om hare toepassing in dat berigt, waarop wij W. nog betrappen. Hij laat t. w. het gebrek aan goed drinkwater, waarvan in dit berigt ook

sprake is, zoo voorkomen, alsof dit gebrek slechts toen plaats vond en alzoo tijdelijk was (bl. 50). Maar zoo stelt Willibald het niet voor, maar algemeen als eene gewone zaak: „quae (insulsae penuria lijmphae) per omnem pene Fresiam maximam tam hominibus quam etiam animantibus difficultatem *gignit;*" een gebrek dus dat toen niet zoo zeer of juist voor mensch en vee eene groote last veroorzaakte, maar dit in 't algemeen ten allen tijde bijna door geheel Friesland deed. En geen wonder, wanneer het land nog voor de zee openlag! Zoo kan die oogenschijnlijk geringe opmerking van Willibald tot bevestiging van ons gevoelen dienen; — eene opmerking die zelve bevestigd wordt door een ander oud schrijver, namelijk Presbyter Ultrajectinus, die in het laatst der 8ste eeuw leefde en bij de vermelding van de stichting der kerk bij Dockum ter eere van Bonifacius en de put daarbij aanwezig van zoet water, daar bijvoegt: „dat overigens in geheel die streek de waters zout en bitter (brak) zijn" (cum alibi per totam regionem illam salsae et amarae sint aquae. Pertz, *Mon. Germ.* II, 351). Wij geven deze woorden in het oorspronkelijke er bij op, omdat W. dit niet doet, maar wel de juistheid daarvan bestrijdt (Aant. 179, bl. 267). Hij wil hier namelijk ook veeleer gedacht hebben „aan eene *tijdelijke* zoutheid of brakheid van het water, veroorzaakt door eene voorafgegane dijkbreuk en opgevolgde overstrooming van zeewater;" en hij spreekt dan ook Dirks (*Kooph. der Friezen*, bl. 67) tegen, die even als wij die brakheid des waters verklaart uit den vrijen inloop van den vloed door de Ee en hare takken. Maar wat geeft W. regt, om deze en gene plaatsen anders op te vatten, dan er duidelijk staat?

Ter versterking van de juistheid onzer opvatting van de besprokene plaats van Willibald kunnen wij er nog bijvoegen die uit de kronijk van Worp van Thabor, waarin deze Fries, die het best daarover kon oordeelen, die van Willibald eenigzins verkort opgeeft aldus: „In loco ubi quondam pretiosus Christi martyris sanguis effusus est, cum Frisones collem aggesta terra exaltarent *propter ledonis et malinae frequentes irruptiones ex maris aestu quotidiano provenientis (provenientes?)*, ubi et ecclesiam extruere et servorum die habitacula collocare proponebant, in se reversi Frisones disputare coeperunt super defectum lymphae dulcis, qua loci illius habitatores servi Dei opus habituri essent, *cuius penuria pene per totam Frisiam tam hominibus, quam iumentis non parvam gignit difficultatem.*" Men kan zien uit de onderhaalde

woorden, dat Worp wel degelijk de *irruptiones* of overstroomingen beschouwt als gevolgen van den gewonen vloed, en het gebrek aan zoet water als een schier geheel Friesland ten allen tijde eigen gebrek. W. kent die plaats von Worp ook, maar hij haalt die niet aan, zooals ze staat in de door het Friesch genootschap naar het oudste, waarschijnlijk onder het oog van Worp afgeschreven, H. S. zijner kronijk (I, 71), neen, slechts voor een deel en zooals ze staat in een H. S. van hem, waar in plaats van de eerst onderhaalde woorden alleen deze gelezen worden: *„propter frequentes maris inundationes,"* en besluit nu uit deze blijkbaar gebrekkige lezing, dat Worp ook van meening was, dat de bedoelde heuvel tegen de eigenlijke buitengewone watervloeden en overstroomingen zou zijn aangelegd (bl. 52 en 269, Aant. 192). Zoo tracht W. zijn gevoelen te schragen!!

Op zulk een zwakken grond berust ook wat hij uit het leven van Willebrord aanvoert (bl. 56), ten bewijze dat in den tijd reeds van dezen zendeling in Walcheren althans dijken bestaan hebben, dat het schier niet de moeite waard is dit aan te toonen. Volgens den levensbeschrijver van Willebrord, Theofridus abt van het klooster Echternach die in het jaar 1110 in hoogen ouderdom overleed, zou hij namelijk wonderdadig al wandelende langs het strand der zee en den oever der rivieren de kanalen, de dijken, de duinen en al de polders hebben doen ontstaan? Dit raakt immers geen kant noch wal. En als W. zooveel belang stelt in dit fabeltje, dan had hij toch wel de moeite moeten doen, dit leven van Willebrord, dat in H. S. te 's Hage bestaat, na te slaan, om zich te overtuigen, dat er werkelijk zoo staat, als Dom Pitra — zijn zegsman — er uit aanhaalt. Zoo lang ons dit niet geblijkt, nemen wij de vrijheid daaraan te twijfelen. Doch al stond het er ook zoo bij Theofried, dan zou dit op zijn hoogste nog alleen bewijzen, dat in de tweede helft der 11de eeuw reeds dijken op Walcheren zijn geweest; iets wat ik niet ontken, maar wel dit: dat zij er reeds lang vóór de 11de eeuw, even als in overig Friesland, hebben bestaan. Neen integendeel de besprokene plaats van Willibald en andere kunnen dienen tot bewijs dat het aldaar zoo vroeg, althans in de 8ste eeuw, nog niet het geval zal zijn geweest.

Is dit zoo, dan mag men dit ook nog zekerder veronderstellen tijdens den aanvang onzer jaartelling, toen de Romeinen onze en naburige kusten hebben bezocht en daarvan be-

rigten nagelaten. Hieronder zijn vooral voor ons belangrijk die van Plinius en Tacitus. Deze bekende klassieke berigten zwijgen niet alleen geheel van dijken — even als alle overige — maar stellen ons land in betrekking tot de zee ook zoo voor, dat dit niet wèl bedijkt kan geweest zijn. Inzonderheid is dit het geval met de beschrijving van Plinius als ooggetuige van het naburig kustland der Cauchen; eene beschrijving die ook op het onze en verdere van Friesland van toepassing mag geacht worden. „Wij hebben „zoo zegt hij" in het noorden gezien de volken der Cauchen, die de groote en kleine bijgenoemd worden. Over eene uitgestrekte ruimte breidt zich daar de zee twee maal in ieder etmaal uit, als het ware een eeuwigen strijd bewerkende in de natuur; zoodat het twijfelachtig schijnt of dit oord land is dan een deel der zee uitmaakt. Het is daar, waar het arme volk zijn verblijf houdt op hooge aardhoopen of op hoogten met handen gemaakt ter hoogte van den hoogsten vloed in daarop geplaatste hutten; zijnde die bewoners aan scheepvarenden gelijk, als de wateren de omliggende gronden bedekken, aan schipbreukelingen als die wateren terug zijn geweken en zij dan jagt maken in den omtrek van hunne hutten op de visschen, die met de zee terug wijken. Zij hebben geen vee, geen melk tot voedsel, zooals hunne aangrenzende landgenooten; geen wild zelfs hebben zij te bevechten, daar er ook geen enkele struik zelfs wordt gevonden. Van zeewier en moerasbies maken zij touwwerk tot vischnetten; door middel van aarde, met de handen zelve verzameld en door den wind meer dan door de zon gedroogd, kooken zij hunne spijzen en verwarmen zij hun door den noordewind verkleumd lijf. Drinkwater hebben zij niet dan regenwater, dat in kuilen bij den ingang der woning bewaard wordt. En deze volken, nu zij door het Romeinsche overwonnen worden, beschouwen zich als dienstbaar". [1]) Ik heb deze beschrijving wel wat hooggekleurd

---

[1]) Plin. *Hist. Nat.* L. XVI, C. [1]. W. geeft Aant. 420, bl. 310, de plaats in het oorspronkelijke op. Onzeker van beteekenis zijn eenigzins *de hooge aardhoopen of hoogten met handen gemaakt ter hoogte van den hoogsten vloed*, zooals wij vertaalden de woorden: „tumulos altos aut tribunalia structa manibus ad experimenta altissimi aestus:" of namelijk onder de eerstgenoemde, *tumuli alti*, natuurlijke dan ook kunstmatige hoogten te verstaan zijn, waarvan de laatstgenoemde, *tribunalia* enz., eene nadere omschrijving zijn, doch men is het — W. ook — daaromtrent eens, dat ongetwijfeld onder deze of gene onze nog bestaande terpen of wierden

genoemd en misschien in alles niet zoo letterlijk op te vatten, maar toch grootendeels voor waar aan te nemen, in zoo verre Plinius alleen een deel van het land en volk der Cauchen en wel den uitersten zoom der kust en de eigenlijke strandbewoners zal bedoeld en onder het oog gehad hebben; — dat arme deel der bevolking, voeg ik er bij, dat zich hoofdzakelijk van vischvangst onderhield en blijkbaar daardoor wordt onderscheiden van de meer binnenwaarts wonende Cauchen die veeteelt dreven. [1]) Zoo twijfelde W. met mij ook niet aan de waarheid dier beschrijving in 1839 (*Nat. Hist. der Prov. Gron.* bl. 53), en hij op zich zelf nog niet, althans niet in de hoofdzaak, in 1844 (*Kwelder-kwestie*, bl. 7 en 14); maar nu gaat hij omgekeerd zoo ver, dat hij haar geheel voor een *verdichtsel* voor eene *onwaarheid* verklaart, omdat hij het voor onmogelijk acht, dat die Cauchen daar op het kale wad hoogten of terpen hebben kunnen opwerpen en bewonen (bl. 102). Hij zal dit nog nader aantoonen in zijne Verhandeling over de Terpen, die hij onder handen heeft en ik met verlangen te gemoet zie, al moge die ook grootendeels tegen mij gerigt zijn. [2]) In afwachting intusschen daarvan houd ik mij, niet overtuigd door zijne bewijsvoering,

---

behooren. — Zouden er — om nog deze vraag te opperen — bij de laatstgenoemde *tribunalia* ook te denken zijn aan soortgelijke hoogten, als de oude paalwoningen aan de Zwitsersche en andere meeren in den laatsten tijd ontdekt en onderzocht opleveren?

[1]) W., bl. 101, valt hier op de door mij gebezigde uitdrukking *uitersten zoom der kust* enz.: „dus (vraagt hij) van de eilanden? want die vormen den uitersten zoom der kust." Maar even als men, ik en hij zelf ook, in dit zijn werk, zoowel als vroegeren, onder *kust* en *strand* gewoonlijk dien grond verstaat, welke aan de wadden grenst — niet aan de volle opene zee — zoo heb ik dien ook daar en hier bedoeld, en hij had zich die vraag wel mogen besparen.

[2]) Ik zie dit vooruit uit hetgeen W. o. a. zegt (bl. 251) van mijne beschouwing dier terpen in *Aloude Staat* enz. D. II, St. I, bl. 190—237, dat zij is „eene mengeling van waarheid en dwaling en een groot getal van verkeerde en onnatuurlijke voorstellingen, soms blijkbaar de vrucht van eene onbegrensde zucht tot kritiek, bovat." Het kan zijn, dat W. regt heeft zoo te spreken. Na onze zamenwerking, waarvan voornoemde schets de vrucht was, heeft hij, daartoe beter in staat en in de gelegenheid gesteld, niet opgehouden aan dat belangrijk onderwerp zijn aandacht te wijden; en ik zal gaarne zijne meerderheid daarin erkennen en mij zijne teregtwijzingen en aanmerkingen laten welgevallen, maar dan moeten ze degelijker zijn, dan hij zich veroorlooft in het werk, dat ons thans bezig houdt.

aan mijn gevoelen en de verklaring, die W. van de plaats van Plinius geeft, om de leugen waarvan hij hem beticht wat te bepleisteren, voor te spitsvondig en te gezocht, om aannemelijk te kunnen zijn. Hij wil namelijk, dat Plinius „de Cauchen en hun kustland bij eenen hoogen spring- of stormvloed zal gezien hebben, waardoor hun land onderliep en waarbij het water om hunne terpen golfde, en later toen hij zijne Natuurlijke Historie schreef, zich die zaak minder juist herinnerende, er toe gekomen zijn, te schrijven, dat zulks bij elken opkomendenden vloed en wel tweemalen in ieder etmaal plaats vond" (bl. 103). Ja, zoo verwrongen, laat de beschrijving van Plinius de mogelijkheid toe, dat het land bedijkt was; want bewijs daarvoor levert zij dan ook nog niet op. Maar er bestaat evenmin reden voor die verklaring. Hoe toch kan W. het voor onmogelijk houden, dat bij de Cauchen arme visschers op het strand of aan de opene kust hoogten opwierpen en bewoonden, die boven den hoogsten vloed zich verhieven, als hij geene de minste zwarigheid maakt dit van de oude Friesche kustbewoners aan te nemen? Zoo oefent W. hier niet alleen hyperkritiek uit en blijft zich niet gelijk, maar betoont zich zelfs strijdig met zich zelve! Of wat wezentlijk verschil is er tusschen die beschrijving van Plinius van het kustland der Cauchen en dat hetwelk W. ons geeft van het toch eens onbedijkte kustland van ons gewest of Friesland? „Dit bestond „zegt hij" (bl. 86) aanvankelijk en vóór de eerste bedijking uit eene menigte grootere en kleinere eilanden of schorren van aangeslijkten grond, die van elkander waren gescheiden door kleine kustriviertjes, slenken of rijten, waarvan sommigen, inzonderheid bij vloed, eene vrij aanzienlijke breedte hadden... Bij eenigzins hoogloopende vloeden, ja bij de geringste buitengewone verheffing der zee werden evenwel deze eilanden zoo niet geheel, dan althans grootendeels onder water gezet, zoowel door 'tgeen regtstreeks uit de wadden over de schoorwallen en kwelders streek, als en wel vooral, door 'tgeen de opgevulde en buiten hare oevers tredende rijten, slenken of kustriviertjes bij vloed uit de wadden aanvoerden. Het land was daardoor schier het geheele jaar door, en wel vooral gedurende den herfst en winter, onbewoonbaar. Alleen op de terpen, die men hier en daar op het oudere land vond, was men tegen het overstroomende water veilig." Hoe — vraag ik nogmaals — hebben deze terpen en de heuveltjes, in de Marne en die op den Noordpolder vóór de indijking aldaar op het

opene kwelderland gelegen, waarvan W. elders spreekt (*Kwelder-kwestie*, bl. 14), kunnen aangelegd worden en blijven bestaan, als dit met de heuvelen der Cauchische visschers niet heeft kunnen plaats hebben? En wat de bewoning daarvan aangaat, is nog de vraag, of men hier een vast verblijf, des winters zoowel als des zomers, hebbe aan te nemen, dan alleen een tijdelijke, gedurende het zomerhalfjaar? Uitdrukkelijk wordt het een noch het ander gezegd, maar aangezien de beschrijving van Plinius zal opgemaakt zijn in het zomerhalfjaar — want in het winterhalfjaar trokken de Romeinen weder huiswaarts of in de winterkwartieren — zoo kan zij gezegd worden ook alleen te behelzen den toestand, waarin hij het land en volk der Cauchen in het zomerhalfjaar vond; en aangezien wij hier blijkbaar hebben te denken aan de arme Cauchen die zich hoofdzakelijk bezig hielden met en leefden van zeevisscherij, die alleen des zomers kan gedreven worden, dan wordt het werkelijk zeer waarschijnlijk, dat zij daartoe ook alleen een tijdelijk verblijf in het zomerhalfjaar op hunne heuvelen zullen gehouden en des winters zich terug getrokken hebben meer binnenwaarts bij hunne naburen, die veiliger winter en zomer op hunne hoogten of de eigenlijke terpen woonden en veeteelt dreven. Zoo beschouwd levert de beschrijving van Plinius volstrekt geene zwarigheid op; maar dan is het ook hiernaar genoegzaam zeker, dat in zijn tijd het land nog niet bedijkt was.

Dit bewijst mede de plaats van Tacitus, wat moeite W. ook doe om het tegendeel aan te toonen. Het is die plaats, waar bij den terugkeer in den herfst van de Romeinsche vloot met het leger uit Noord-Duitschland van de Eems huiswaarts sprake is van den togt van P. Vitellius met twee keurbenden langs onze kust, en welke aldus luidt: „Maar Germanicus geeft aan P. Vitellius last om van de legioenen, welke hij te schepe had aangevoerd, het 2de en 14de over land te geleiden, opdat de vloot gemakkelijker de wadden kon bevaren of omgekeerd daarop zich nederzetten. Vitellius trok eerst rustig voort op den droogen grond of zoolang de vloed matig opkwam; maar door den noordewind opgestookt en doordien het tevens nachtevening was, wanneer de zee zeer pleegt te zwellen, werd al spoedig het leger door haar overvallen en in verwarring gebragt en het land overdekt, zoodat de zee, het strand en de velden, alles ééne gedaante had en de onzekere plaatsen niet konden onderscheiden worden van de veilige, de ondiepe niet van de diepe. Er werden manschap-

pen door de golven ter nedergeworpen, anderen verzonken in de diepten; de lastdieren, de pakkaadje, de lijken dreven door en tegen elkander. De rotten vermengden zich door een, staande de lieden dan eens met de borst, dan eens tot aan den mond boven water; soms als de grond hun onder den voet ontzonk, werden zij omgeworpen of onder het water bedolven. Het hielp niet elkander toe te roepen en te waarschuwen, bij het geraas van het water. Er was geen onderscheid tusschen den kloeke en trage, den wijze en den (on)voorzigtige, tusschen overleg en toeval; alles werd door hetzelfde geweld medegesleept. Eindelijk gelukte het Vitellius wat hooger gelegene plaatsen te bereiken en daar het leger in veiligheid te brengen. Men bragt hier den nacht door zonder hulpmiddelen, zonder vuur, een groot deel der manschappen met een naakt en gekneusd lijf, niet minder ellendig, dan die door den vijand omsingeld zijn, daar dezen nog overschiet een eerlijke dood, terwijl hen wacht een uiteinde zonder roem. Met het aanbreken van den dag vertoonde het land zich weder vrij van water en men toog verder naar de rivier de Wezer (lees met Alting de Hunse), waarheen Caesar zich met de vloot begeven had. De keurbenden werden weder ingescheept, waarvan het gerucht had gegaan, dat zij verdronken waren, en men geloofde aan haar behoud niet, voordat men Caesar en het leger terug zag". [1]) Wij hebben hier blijkbaar voor ons de schildering van eene overstrooming aan onze kust in het 15[de] jaar onzer jaartelling voorgevallen, veroorzaakt door een fellen noordewind gepaard met een springvloed bij de herfstevening, die bij onze schippers *herfstspring* of *groote spring* genoemd wordt; maar de vraag is: bij open onbedijkt of bedijkt land? Het eerste dacht W. vroeger ook met ons (*Nat. Hist. van Gron.* bl. 53), even als elk onpartijdige wel zal doen, maar thans het laatste. De slotsom van zijne wijdloopige overwegingen komt hierop neder (bl. 106): „Tacitus spreekt wel is waar van geene dijken, maar dit is in zijn beknopt en zamengedrongen verhaal niet te verwonderen; in allen gevalle spreekt hij van eene overstrooming; en stond het land, waarover en waarlangs Vitellius met zijne twee legioenen trok, bij iedere eenigzins buitengewone verheffing der zee aan overstrooming bloot, gewis zou hij zich dan niet, vooral niet in den herfst, met

---

[1]) Tacit. *Annal.* L. I, C. 70. W. geeft bl. 314 deze plaats in het oorspronkelijke op.

zijn volk daarop gewaagd hebben. Welligt zal er in dien tijd van terp tot terp een minder of meer hooge dijk, die tevens tot weg diende, geloopen hebben, zooals op sommige plaatsen nog vrij duidelijk schijnt te blijken." Wij merken hierop aan: Aangenomen, dat Vitellius met zijne benden zoo ver binnen 's lands of van de kust verwijderd is getrokken, dat hij onder gewone omstandigheden geen gevaar liep van de dagelijksche verheffingen der zee; want onmiddellijk langs de kust of het strand kan de togt niet gegaan zijn, omdat het hier aan de noodige wegen en bruggen over de kustriviertjes of kreeken zou ontbroken hebben; dan is de togt geen waagstuk te noemen. Nu van achteren beschouwd was hij dit wel, maar zou dit ook zijn geweest bij de veronderstelling van W. van bedijkt land. Vitellius kon wel den springvloed vooruitzien, maar niet den hevigen noordewind; en noch de een, noch de ander zou misschien op zich zelf zoodanige verhooging van den gewonen vloed hebben te weeg gebragt, dat het leger daarvan last of gevaar had ondervonden. Men moet hierbij ook bedenken, dat de togt niet geheel vrijwillig was, maar min of meer noodzakelijk gemaakt, om de vloot te verligten. Hoe dit zij, wat de overstrooming zelve aangaat, geheel onbemerkt en onverwacht werden de legerbenden daardoor besprongen. Ware het land bedijkt geweest, dan had de dijk den vloed toch wel zoo lang tegengehouden, dat zij, hierdoor gewaarschuwd, den tijd hadden gehad om zich op de naastbij zijnde terpen te redden, voordat de zee dien dijk doorbrak of overstroomde. Er wordt intusschen geheel van geen dijk gesproken, en al zegt W. dat „dit in het beknopt en zamengedrongen verhaal van Tacitus niet te verwonderen is," ik integendeel vind dit hoogst bevreemdend. Moge zulk zwijgen elders of anders niets beduiden, hier komt het mij welsprekend voor. Hier toch was het juist de plaats en gelegenheid om daarvan melding te maken. Er mogen hooge wegen van terp tot terp geloopen hebben, daar heb ik niets tegen, maar daarin dijken te erkennen, daartoe vind ik in het verhaal van Tacitus geene de minste reden noch aanleiding.

Na de uitvoerige beschouwing van het eerste bewijs, ga ik voort met de beoordeeling van de verdere bewijsgronden van W., maar zal korter kunnen zijn, naarmate zij van minder gewigt worden.

Als *tweede* bewijs, dat onze grond al zeer vroeg en wel reeds vóór de invoering van de Christelijke godsdienst in

deze streken bedijkt moet zijn geweest, meent W. te mogen aanvoeren (bl. 107): „de daadzaak, dat er zoo vele heidensche begraafplaatsen op het aangeslijkte gedeelte derzelve gevonden worden, en dat wel niet op terpen of belangrijke (belangrijk?) hoog liggende deelen, dat niet zoo zeer te verwonderen zou zijn, en hier niet als bewijs zou kunnen dienen, maar op het vlakke, dikwijls onder gewoon volle zee liggende deel van Groningen." W. geeft, mijns inziens, wat hoog op van het vinden van heidensche begraafplaatsen op onzen lagen vlakken aangeslijkten bodem. Als men de plaatsen door hem opgegeven nagaat, is het op enkele na onbewezen of zij waarlijk voor zulke begraafplaatsen zijn te houden. Want het vinden bloot van zoogenaamde urnen of urnenscherven is geen bewijs genoeg; de vraag is of daaronder werkelijke urnen en geene gewone potten enz. tot huisselijk gebruik zijn te begrijpen? En dan is het betrekkelijk veel schaarscher voorkomen van zulke begraafplaatsen of overblijfselen daarvan op den vlakken bodem dan op de terpen en andere hooger gelegene gronden juist geheel overeenstemmend met den toestand van het land, zooals wij dien ons nog in den heidenschen tijd voorstellen: onbedijkt en gevolgelijk ook weinig vast bewoond nog op andere dan genoemde hoogere plaatsen.

Bij dit 2de bewijs voegt W. (bl. 110) nog een ander, ontleend aan de zamenstelling der terpen. Hij beschouwt, namelijk, de bovenkorst van deze merkwaardige heuvelen ter dikte van 5—7 Rijnlandsche voeten, die uit gelijkslachtige stoffen bestaat, verschillende van hunne dieper gelegene mestlagen bevattende deelen, als later dan deze opgebragt, doch reeds eeuwen vóór de invoering van de Christelijke godsdienst, omdat men er Germaansche urnen en voorwerpen van Romeinschen oorsprong in vindt, in een tijd dus, toen het verbranden der dooden nog in zwang was. Is het nu onzeker, wanneer die bovenkorst op de terpen gebragt is, hoogstwaarschijnlijk, zoo niet zeker dunkt hem, dat dit heeft plaats gehad, toen het land reeds bedijkt was. En waarom nu? Omdat er zich nabij vele terpen laagten of oude putten bevinden, waaruit men de aarde noodig voor die bovenste aardbedding genomen heeft. Was het land toen nog niet bedijkt geweest, dan zouden die putten zeer spoedig weer door het slijk, dat het vloedwater met zich voerde, aangevuld zijn geworden en die laagten alzoo niet meer overig zijn. — Aangenomen eens, dat die laagten van genoemde oorzaak

afkomstig zijn, zoo kan er ook bijzonder reden, in de ligging bijv. gelegen, bestaan hebben, waarom deze en gene laagten niet weder zijn aangevuld geworden. Maar het eerste kan ik zoo gaaf nog niet toestemmen, omdat dit verschijnsel verre van algemeen bij de terpen wordt waargenomen. En het is juist uit het niet vinden van die laagten bij de meeste terpen, dat anderen, Staring en de Lavelye, zooals W. zelf erkent, omgekeerd afleiden, dat het land toen nog onbedijkt was. Wij blijven vooreerst dan ook bij het gevoelen van dezen. — De spookverhalen, die W. hier ook nog aan vast zou kunnen knoopen, maar dit daarlaat, meenen wij ook gerust achter weeg te kunnen laten, om meer afdoende punten, zooals het heet, te bespreken.

Onder die afdoende punten is ten *derde* het verschillend voorkomen van den aangeslijkten bodem van ons gewest binnen en buiten de oude bedijking gelegen. Dit laatste gedeelte ziet er namelijk veel jeugdiger uit, is zandiger enz. dan het oude, en natuurlijk, omdat het jonger dan dit is. En evenwel is de tijd van de bedijking daarvan, zoo min als van het oude bekend; wel komen sommige dorpen daarop gelegen reeds als lang bestaan hebbende voor. De bedijking dus van die nieuwe landen en gevolgelijk nog meer van die oude moet al heel vroeg, verre vóór de elfde eeuw aangevangen zijn. — Dit gelijkt oogenschijnlijk nog al op eene duchtige tegenwerping, maar als men de geschiedenis van bedoelde dorpen nagaat, zoo ver die te bereiken is, dan blijken zij allen van vrij jongen leeftijd te zijn. De geheel nieuwerwetsche namen, die ze dragen, duiden dit aan. Een aantal gaat uit op *huizen*, zooals Wierhuizen, Hornhuizen, Uithuizen, Garshuizen en Eppenhuizen; anderen op *buren*, Pieterburen, Kloosterburen; op *meeden*, Uithuizermeeden, Oostermeeden; Zijldijk, Oldenzijl, Zandeweer en t' Zand laten zich even gemakkelijk verklaren, en Wester- en Oosternieland duiden letterlijk hunnen nieuwen oorsprong aan. Zoo heeft dan ook W. met mij in onze *Natuurlijke Historie van Groningen*, bl. 242, die dorpen verklaard en beschouwd, dat zij omstreeks de 9de of 10de eeuw nog niet bestonden. En veilig mag men ze nog een paar eeuwen jonger stellen. Men kan met de geschrevene en ongeschrevene gedenkstukken het bestaan van de oudsten dier dorpen niet hooger terugvoeren dan de 13de eeuw. Dit bewijst nu wel niet, dat deze en gene plaats niet reeds vroeger is aanwezig geweest. Maar daarvoor dan nog eene tijdruimte van ééne

eeuw gesteld en alzoo aangenomen de bedijking van de oudste plaatsen in de 12de eeuw, dan schiet er ook nog ééne geheele eeuw over vóór den tijd waarop wij stellen dat de bedijking van het oude land voornamelijk en algemeen heeft plaats gehad. De toenmalige gesteldheid daarvan was hier en daar gunstig voor dien nieuwen aanwas, zoodat de indijking daarvan spoedig daarop kan gevolgd zijn. Het nieuwe terrein, te weten, bestaat in een kleiner westelijk en een grooter oostelijk gedeelte. Dit laatste heeft kenbaar aangevuld den boezem, waarin de oude rivier de Fivel zich ontlastte en nu de dorpen Uithuizen, Uithuizermeeden, Oostermeeden, 't Zandt, 't Oosternieland, Zijldijk, Oldenzijl, Zandeweer, Garshuizen en Eppenhuizen zijn gelegen. Die aanvulling zal vooral begonnen zijn, nadat die rivier bij Westeremden is afgedamd geworden, zooals ons Menko op het jaar 1238 mededeelt bij gelegenheid dat hij de stichting vermeldt der nieuwe kerk van de abdij te Wittewierum. Hij meldt, namelijk, als reden waarom de grondslagen in het westen dier kerk veel dieper hadden moeten gelegd worden dan in het oosten, dat aldaar weleer de rivier de Fivel had langs geloopen en een haven gevormd, maar dat die rivier, na te Westeremden afgedamd en verland te zijn, van lieverlede met mest en stroo was opgevuld geworden. [1]) Het komt hier aan op het woordje *weleer (olim)* door Menko hier gebezigd: in welken, ruimeren of engeren zin, dit is te nemen. W. (bl. 223) wil natuurlijk het in den ruimsten zin genomen hebben, zoodat die afdamming van de Fivel lang voor dat Menko schreef zou hebben plaats gegrepen. Doch naar hetgene dezelfde kronijkschrijver en zijn voorganger reeds

---

[1]) De plaats van Menko in Matth. *An.* II, 133, N. Uitg. bl. 176, luidt aldus: „Praetera ad occidentem, ubi est major pars aedificii olim decurrebat amnis, cui nomen erat Fivela, ita ut esset ibi portus nauium. Qui cum in Emetha esset obstructus et desiccatus paulatim fimo sterquilinii et straminibus fuit repletus, et ideo nesesse fuit in profundum fodere, ut ad solidum fundum posset perueniri" etc. W. beschuldigt hier Menko nog van eene grove dwaling, wat betreft zijn verhaal van de demping van de Fivel-haven bij Wittewierum met mest en stroo. Het geldt meer eene bijzaak en zoude ons te veel ophouden, hier Menko van dat verwijt te zuiveren, en W.'s verregaande kritiek aan de kaak te stellen. Zoo laten wij mede daar ons verschil van gevoelen over den loop der Fivel, te meer daar W. het voornemen te kennen geeft, om er later bij eene andere gelegenheid op terug te komen (bl. 321). Niets zal ons aangenamer zijn en wij zullen dan ook voorshands ons oordeel over een en ander opschorten.

ons van de indijkingen in gezegden boezem verhalen, behoeft dit tijdstip niet zoo verre terug gesteld te worden. Emo spreekt van den aanleg van een schuur (grangium), ook grashuis, voorwerk geheeten, bij Westeremden op het jaar 1219 (Matth. *An.* II, 43. N. U. bl. 56), misschien op het nieuws aangewonnen land, gelijk het klooster te Wittewierum daar vele landerijen bezat. Het dorp *Garshuizen* mag hiervan welligt zijn naam en oorsprong ontvangen hebben even als het *Zand* van de gesteldheid van den nieuwen grond. Hoe dit zij, een en ander zal de eerste vrucht na en van die afdamming geweest zijn. Op het jaar 1257 meldt Menko van eenen nieuwen dijk toen op laatstgenoemde plaats, 't Zand, gelegd, dien echter de Fivel weder had ingebroken (gelijk voormeld is, bl. 202). Dit mag nu de tweede binnendijking geweest en eene derde te zoeken zijn in hetgeen hij op het jaar 1272 schrijft van het leggen van eene sluis in het nieuws weder aangewassen land (noualia) der Zandsters (Matth. *An.* II, 186. N. U. bl. 241). Misschien was dit Oldenzijl en dat nieuwe land, wat nu onder Eppenhuizen, Zandeweer enz. gelegen is. Hoe ook uit de nog bestaande overblijfselen van dijken deze herhaalde binnendijkingen nog blijken, wijst W. zelf aan (bl. 327). Om nu niet van de latere binnendijkingen in dezen boezem te gewagen, zoo kunnen wij uit den gang der opgenoemde op de jaren 1272, 1257 en 1219 vrij stellig opmaken, dat de afdamming van den Fivel waarop de laatstgenoemde of oudste het eerst gevolgd zal zijn, niet eerder dan in het midden der 12de eeuw mag geschied zijn. De geheugenis hiervan was niet slechts nog bewaard gebleven, maar de rivier zelve, althans haar overgebleven mond, had in het midden der 13de eeuw nog den naam behouden. En heeft die afdamming van de Fivel nu niet bij of met den eersten aanleg der dijken aldaar plaats gehad, dan houdt men voor dezen nog meer dan eene eeuw over [1]).

Het westelijk gedeelte van het nieuwe terrein, waarvan hier sprake is, mag ook destijds in den boezem van de oude

---

[1]) W. (bl. 329) wil de oudheid van Uithuizermeeden en gevolgelijk nog hoogere van Uithuizen in 't bijzonder nog bouwen op de oudheid van de klok in de kerk aldaar, die namelijk eene der oudste zou zijn en wel uit de 9de eeuw, volgens het zeggen van van der Aa (*Aardrijksk. Woordenb. der Nederl.* bl. 375). Maar het blijft de vraag, of men dit voor zeker mag aannemen en — zoo ja al — of die klok voor dat dorp is gegoten of liever oorspronkelijk bestemd zal zijn geweest. Ik neem de vrijheid zeer daaraan te twijfelen.

Hunse ontstaan zijn, die langs het nu bestaande Schouwer zijldiep daarin zal uitgeloopen hebben, hetzij als een tweede arm, hetzij op zich zelve. Het is toch opmerkelijk dat dat diep in den zijlvester brief van het Schouwer zijlvest van 1371 de *Hunse* genoemd wordt en nog al het voorkomen heeft van een natuurlijk aanzienlijk water, dat vroeger noordwaarts bij Deikum in plaats van nu zuidwaarts uitwaterde en de scheiding uitmaakte tusschen de Marne en het Halveambt. Dit pleit er ook voor, dat hierlangs de Hunse geloopen hebbe, dat de gouwen of landschappen gewoonlijk door de rivieren, waaraan zij lagen en waarnaar ze genoemd zijn, geheel doorsneden werden; en dit zou dan hier met Hunsingo niet het geval zijn geweest, zoo als wel met Fivelingo enz., wanneer het Reitdiep dat verder Hunsingo scheidt van het Westerkwartier, de echte oude Hunse is geweest. Ware dit zoo, dan zou ook de boezem der Lauwerzee, waarin thans het Reitdiep met de Lauwers uitloopt, wel niet dien naam ontvangen hebben van den kleineren stroom, maar van den grooteren. [1]) Hoe dit zij — want dit punt kunnen wij hier niet afhandelen — volgens dien brief van 1371 was de geheele boezem tot aan den ouden dijk reeds verland en binnengedijkt. Binnen welken tijd dit is geschied, wanneer de oude dijken, waarvan de sporen nog overig zijn, vooral in de wegen, zooals daar is de eerste *Dijksterweg*, langs Hornhuizen en Kloosterburen, en de tweede *Dijksterweg* hieropvolgende, aan de westzijde van de oude Hunse gelegd zijn, daarvan vindt men geen blijk. De oudste plaats welke er vermeld wordt is Oldeklooster, in 1163 gesticht, en waarvan het dorp Kloosterburen zal zijn ontstaan. Wanneer men die plaats neemt tot punt van uitgang en den ouden dijk waaraan zij gelegen is voor den oudsten, waarmede de Hunseboezem aan genoemde zijde is bedijkt geworden, dan was dit een korteren of langeren tijd vóór 1163 geschied, maar eerder dan de 11de eeuw zeker wel niet. — Aan de oostzijde doen zich ook wel sporen van oude dijken voor, waarmede de Hunseboezem van die zijde zal in- en afgesloten zijn, zooals die, de oudste naar 't schijnt, welke eerst westelijk langs den Andel, Saaxumhuizen, Oosterhuizen naar den Horn loopt en van daar zuidelijk over de oude plaatsen den Oever, Eratema, Bierum, de Greden, tot en om Eenrum heen; en voorts die langs Pieterburen [2]); maar er laat zich geene berekening

[1]) Verg. *Aloude Staat* enz. I, 297.

[2]) Zie Kremer's *Aardrijksk. Beschrijv. v. Gron.* bl. 164, 165 en 168.

maken van hunnen aanleg, bij gebreke van eenig narigt of aanwijs daaromtrent. Doch er bestaat geene de minste historische noch geographische reden om den tijd daarvan eerder dan van genen, of vóór de 11de eeuw te stellen.

Het aanwezen ook van tufsteen aan de kerk en toren van Uithuizen en 't Zand even als van meer andere stellig oude dorpen is in de *vierde* plaats bij W. ook een getuigenis voor de hooge oudheid dier dorpen, voor hun bestaan reeds vóór de 11de eeuw, gevolgelijk voor de talrijke bevolking en welvaart reeds toen voor het land (bl. 117). — Hier heeft men echter ook wel te onderscheiden of die tufsteen oorspronkelijk is aan de toren en kerk, dan wel van andere gebouwen ontleend; en daar W. dit van eerstgenoemde torens en kerken erkent, zoo geldt dit bewijs niet voor dezen. Wij willen overigens de oudheid van de hier genoemde dorpen, waar men tufsteen aan kerk, toren of in den grond vindt, niet ontkennen. Maar al hebben dezen ook reeds vóór de 11de eeuw bestaan, dit bewijst nog niet het bestaan der dijken vóór dien tijd. Doch ik koom bij het *zesde* bewijs daarop nader terug, en ga al dadelijk hier toe over, daar het *vijfde* bewijs, aan de oudheid van Innersdijk ontleend, reeds is beschouwd en gewaardeerd (bl. 204).

Als *zesde* bewijs dan voert W. nader aan het reeds vroeg voorkomen van verschillende nog bestaande plaatsen en dorpen op aangeslijkten grond (bl. 126). Zoo worden reeds Warffum, Uskwerd en Helwerd omstreeks het jaar 785 in de levensbeschrijving van Ludger, den eersten bisschop van Munster, vermeld en in andere bescheiden van diezelfde en volgende eeuwen meer dorpen; en hij maakt hieruit op, dat de meeste, zoo niet alle dorpen op het aangeslijkte land in ons gewest, die op wierden gebouwd zijn, ook toen reeds bestaan zullen hebben. — Ik neem dit ook volgaarne aan, maar blijf tevens bij mijn gevoelen, dat het aanwezen van eerstgenoemde en ook andere plaatsen ons geene zekerheid voor het bestaan van zeedijken in ons gewest geeft, aangezien die plaatsen op terpen gelegen zijn en dus wel zonder dijken op den aldaar buitendien hoogen kustgrond kunnen hebben bestaan. [1]) Ik volhard daarbij, niettegenstaande het harde vonnis, dat hij daarover velt, maar ik ook onverdiend noem. „Het

---

[1]) Dat *kunstgrond* voor *kustgrond* hier ter plaatse in ons werk staande een drukfout is, dit had W. zonder bedenken wel dadelijk kunnen aannemen (bl. 130).

is inderdaad" zoo drukt W. zich hier uit (bl. 131) „een vreemd, en, laat ik er bijvoegen, bedroevend verschijnsel, dat een man als Stratingh zoo iets heeft kunnen beweren, en naar 't schijnt bloot, om eene opgevatte opinie, eene ondoordachte stelling, namelijk: dat de bedijking van ons land *eerst* voornamelijk en algemeen tot stand gekomen is tusschen de jaren 1000 en 1400, vol te houden en te verdedigen, en daarbij te vergeten of als onbruikbare feiten, thans niet dienstig, over boord te werpen 't geen hij vroeger geschreven heeft." Neen! het is geen opgevatte opinie, geene ondoordachte stelling — ik zou dit, het eerste vooral, W. kunnen tegenwerpen; — ik heb daarbij niet vergeten wat ik vroeger over de lage ligging van ons gewest met hem gezegd heb, namelijk in onze *Nat. Hist. der Prov. Gron.* bl. 269. Ik behoef dit ook geenzins te doen, want de tegenwoordige gesteldheid, waarvan daar sprake is, is niet gelijk te stellen met die in voorzeide vroegere eeuwen, toen, zooals door W. zelf ook toegestemd wordt, de kust nog veel meer door de meerdere en grootere alsmede verder weg gelegene eilanden zal beschermd geweest zijn. Men moet hier, wat W. niet, althans niet genoegzaam doet, tijden en omstandigheden van land en volk in aanmerking nemen en wel onderscheiden. Het is toch uit de aardkundige beschouwing en geschiedenis van onze kuststreken voldoende bewezen, en door W. erkend, dat deze eertijds geheel anders gesteld waren dan later en thans. Het aangeslijkte land immers strekte zich eenmaal tot de eilanden uit, zoodat deze met de wadden een deel uitmaakten van het vaste land, en de noorder kusten van ons land, even als nu nog de westkust van Holland, met een duinenzoom was omringd en beschut, die hier en daar alleen was doorbroken, waar rivieren in zee uitmondden. Die duinenketen strekte zich buitendien veel westelijker en noordelijker uit dan thans. In dezen toestand van onze kuststreken, konden de binnen de keten gelegene alluviale gronden — klei- en veengronden — bewoond worden, zonder verdere beschutting, konden zelfs eenmaal niet alleen de nu bewoonde streken, maar ook de wadgronden bewoond worden; even als heden nog dergelijke binnen de duinen gelegene landen in Holland. Doch die duinenketen brak op meer plaatsen door, de bestaande openingen verwijdden zich, de eilanden en wadden werden gevormd en een groot deel van het oude aangeslijkte land werd door de zee ingenomen of daaraan meer bloot gesteld. Wanneer en hoe dit een en ander gebeurd is, is

historisch niet na te gaan en behoeft hier ook niet onderzocht te worden; genoeg is het, dat het een daadzaak is, ook door W. aangenomen, zooals uit het in dit zijn werk, bl. 99, en in vroegere geschriften medegedeelde genoegzaam blijkt. [1]) Men mag alzoo aannemen, dat de bewoners der kuststreken met deze van lieverlede zullen zijn teruggedeinsd en meer en meer zouden zijn geweken, als zij geene middelen ter hunner verdediging tegen de zee hadden aangegrepen. Deze middelen waren eerst meer op zich zelf staande, geene zeewerende middelen, de terpen of wierden, tot dat zij ook die laatste te baat namen en eindelijk niet alleen bloot verdedigenderwijs, maar ook, omgekeerd, om zoo te spreken, aanvallenderwijs de zee hebben getracht te beteugelen, ja, weder terug te weeren, door het bedijken des lands. Hier toe gaf te meer aanleiding en gelegenheid de vorming van nieuw hooger land door de aanslijking. Wat de zee op de eene plaats had weggenomen, spoelde zij op eene andere weder aan, en zoo ging zij bij afwisseling tot op onzen tijd voort. Schoon onbekend, zooals ik zeide, wanneer die groote verandering met onze kusten begonnen is, zoo kunnen wij toch uit de vermelde en andere berigten der Romeinsche schrijvers opmaken, dat dit in hunnen tijd, dus omstreeks het begin onzer tijdrekening, voor een groot gedeelte reeds had plaats gegrepen. De eilanden en wadden bestonden toen reeds, ofschoon de eersten nog zeker aanzienlijker, zoo niet meerder ook in aantal, zullen geweest zijn. De zee bespoelde zoo min of meer reeds de wadden en kusten van ons en naburige gewesten, als heden ten dage. Maar de Zuiderzee was nog niet gevormd; behalve een binnenmeer — Flevo — en de uitwatering daarvan — Flevus of het Flie — was alles daar nog land, schoon laag gelegen en meest uit veenland bestaande. Hierdoor waren zeker ook de meer oostelijk gelegene kust- en wadstreken nog meer beschermd, juist voor de hevigste westelijke stormvloeden; alleen kon de zee de openingen die daar bestonden, binnenstroomen en zeker niet zoo ver binnenwaarts, noch zoo hoog, als later het geval is geworden. Te minder kon dit, daar de eilanden, die de zee tegenhielden, zooals gezegd is, nog verder dan nu van de kust afgelegen waren. Hierdoor is ook te verklaren en vervalt de zwarigheid die W. tegen ons aanvoert (bl. 98), dat de lage uitgestrekte vlakte, welke

[1]) Wij wijzen o. a. op zijne *Kwelder-kwestie*, waarvan het betoog hoofdzakelijk op deze voorstelling van den vroegeren toestand onzer kuststreken steunt.

men in ons en naburige gewesten tusschen de klei- en zandstreek aantreft, en die niet dan meren, poelen, moeras- en broekland oplevert en thans onder gewone vloedhoogte is gelegen, niet met slijk en klei overdekt en aangevuld is geworden. Tot zoo ver reikten niet dan zeer zelden de vloeden. Ook is hierbij niet te vergeten, dat buitendien deze en gene gronden, met name die van Innersdijk, mettertijd betrekkelijk lager zijn komen te liggen, ten gevolge van de verhooging welke der kuststreken door de aanslijking meer dan het binnenland te beurt viel.

Aldus laat zich voorstellen, dat en hoe het aangeslijkte land, niettegenstaande het thans voor het grootste en wel oudste deel tot beneden genoemd peil is gelegen, heeft kunnen bewoond worden zonder dijken, en daar bij veeteelt ook reeds akkerbouw gedreven worden, zooals W. opmaakt uit de oude, reeds vroeger aangehaalde goederenregisters van Corvey, Fulda enz. Ja, het is waar, er worden daarin onderscheidene plaatsen opgenoemd in ons gewest en anderen op aangeslijkten grond gelegen, waar verschillende soorten van granen, rogge, haver, garst enz. moesten opgebragt worden en de juk- of korenbouwmaat als landmaat voorkomt. De van nature niet alleen hoogere zavelgronden, de valgen enz., maar ook de door kunst opgehoogde gronden, de terpen en wierden zelve, zullen daartoe gelegenheid gegeven hebben, zelfs niet slechts tot den verbouw van zomer-, maar ook van winterzaad. Mogen de eerstgenoemde, minder hoog gelegene landen, nu en dan ook overstroomd zijn geworden bij hooge vloeden, zooals ons uit deze en gene berigten daarvan in de oude Friesche kronijk is gebleken (bl. 220), dit belette niet, dat men het ook op zulke plaatsen waagde zijne woning neder te zetten en den grond te beteelen. Gedurende den zomer leverde dit zeker weinig zwarigheid op. De huizen die men bewoonde, de schuren voor het vee en de voortbrengselen van den landbouw, hooi en koren, waren van hout en eenvoudig, gemakkelijk te plaatsen en weder weg te nemen, gelijk zij dan ook nog tot het roerend of bewegelijk goed gerekend werden. Het was eeuwen daarna nog de gewoonte op vele plaatsen, vooral in de steden, des zomers, deze voor een tijd te verlaten, om den hooi- en akkerbouw daar buiten te bedrijven. Zoo was de bevolking vóór de bedijking des zomers mede verspreid over het vlakkere land; maar des winters trok men weder terug op de veilige hoogten.

Ik geef dan ook toe, wat W. verder in zijn *zevende* en

achtste bewijs bijbrengt (bl. 142 en 154), aangaande de talrijkheid en welvaart der vroegere bevolking van het alluvium en de geregelde maatschappelijke orde en beschaving, met vaste algemeene wetten en gemeentelijke instellingen, zooals verdeeld grondeigendom, die men reeds in de 9de eeuw en vroeger op dit terrein ontmoet; — als men namelijk dit een en ander in een betrekkelijken zin neemt. Wij moeten toch hier niet alleen letten op het verschil in den toestand van het land, maar ook in dien van het volk. Dit was voorzeker in den Germaanschen tijd nog weinig beschaafd, aan eene eenvoudige en ruwe leefwijs gewoon, had weinig behoeften. Al dreef het reeds akkerbouw, veeteelt was het hoofdmiddel van bestaan, zooals het nog lang bleef; daarbij bragt de vischvangst en jagt zeker ook op de menigte van vogelen, die nog meer dan thans de stranden en eilanden bewoonden, in hun vleesch en eijeren veel tot hun onderhoud bij. Wat Julius Caesar schrijft (*de Bello Gall.* IV, 10) van de eilanden aan den uitloop van den Rijn in de zuidelijke oorden van ons land, als meest bewoond door woeste en onbeschaafde volksstammen, waar onder er waren, die van visch en eijeren gezegd werden te leven, mag voor een deel ook van toepassing zijn op de noorder kusten van ons land en stemt overeen met hetgene wij gezien hebben dat Plinius van de aan Oostfrieslands kust wonende en zich van de vischvangst alleen generende Cauchen mededeelt. De toestand van het land noch die van het volk, zal het, tijdens de Romeinen hier hunne heerschappij ook zochten uit te breiden, gedrongen noch genoopt hebben tot bedijking. Deze was toen nog geene volstrekte voorwaarde van de bewoonbaarheid des lands. Zij werd dit eerst later, toen de zee al meer en meer op het land in drong en dreigde den aangeslijkten grond weder te zullen innemen. Wilde men er blijven wonen en de vruchten trekken van den bodem — waartoe zijne vruchtbaarheid allezins bleef uitlokken — dan moest de lijdelijke houding der bewoners jegens de zee ophouden en zooveel doenlijk en noodig was paal en perk gesteld worden aan hare overheerschende magt. Niet eer laat zich een geschikt tijdperk daar voor denken, wat den staat van het volk betreft, dan dat hetwelk aanbrak met de overheersching der Franken en de invoering van het Christendom. Toen eerst mag men aannemen dat de Friezen een meer beschaafd volk zijn geworden en de behoefte niet alleen gehad maar ook gevoeld zullen hebben aan de bescherming van hun land

tegen de zee. Na de 8ste eeuw zou men dan ook reeds mogen verwachten, dat zij daartoe zullen zijn overgegaan. Maar er bleven nog bijzondere redenen in de tijdsomstandigheden over, die dit voor hen bezwaarlijk, ja ondoenlijk maakten. Vooreerst waren het de invallen der Noormannen die tot de 11de eeuw niet ophielden vooral Friesland te teisteren en zijne bewoners zullen teruggehouden, ja belet hebben zulk een werk te ondernemen. De kusten immers werden ten gevolge daarvan hier en daar zelfs verlaten. Ten anderen kwam hierbij de algemeene verwachting van den ondergang der wereld met den afloop der eerste tien eeuwen onzer jaartelling, volgens de toen heerschende leer van het duizendjarig rijk. Naarmate dit tijdstip naderde en de vrees daarvoor alzoo toenam, werkte deze verlammend op schier aller hoofd en handen. Dit een en ander is genoeg bekend en het zal niet noodig zijn daarvan een nader tafereel op te hangen. Het zal voldoende zijn, daarop gewezen te hebben, als de hoogst waarschijnlijke oorzaken, waarom juist eerst na de 10de eeuw het dijkwezen zoo niet begonnen, voornamelijk en meer algemeen zal tot stand gekomen zijn. Nog iets: Met de 11de en 12de eeuw zien wij eerst de kloosters opkomen. Wij vermelden dit, niet alleen als bewijs van het toen hernieuwde leven op het geestelijk zoowel als op het wereldlijk gebied, maar ook daarom, dat die gestichten zoo veel tot het dijk- en zijlwezen bijgebragt hebben. Wij hebben dit uit een en ander voorbeeld aan ons gewest en elders ontleend kunnen opmerken en zouden dit met meerderen kunnen doen, maar hunne werkzaamheid in dezen wordt immers ook zoo algemeen erkend, dat verdere en nadere aanwijzing daarvan niet noodig zal zijn. Zoo komen dan de bijzondere berigten van de oudste bedijkingen geheel overeen met die meer algemeene historische tijdsomstandigheden; en ik reeken het mede in het voordeel van mijn gevoelen, dat ik een min of meer bepaald tijdsgewricht daarvoor kan opgeven, tegen de onbepaaldheid van het gevoelen van W., die de bedijking in het verre onbestemde verleden stelt, zonder eenigermate te kunnen gissen, wanneer het, een of meer eeuwen, voor onze jaartelling zou geschied zijn.

Zoo meen ik dan ook mijne taak, wat het eerste en voornaamste hoofdstuk van ons onderwerp betreft, afgewerkt en mijn gevoelen tegen hem genoegzaam gestaafd te hebben, om te kunnen achterwege laten wat W. in de *negende* en *tiende* plaats nog bijbrengt voor de hooge oudheid van het dijkwezen

hier te lande, te weten, een aantal oude benamingen van zaken en plaatsen hiertoe betrekkelijk en voorwerpen in de oude dijken gevonden. Dit een en ander acht ik te onzeker, om hier nog in aanmerking te kunnen komen en daarop de hooge oudheid dier dijken te bouwen. Had W. in het voorgaande die hooge oudheid bewezen, ja dan kon misschien dit of dat woord, dit of dat voorwerp tot bevestiging mede daarvan dienen, maar dat niet zoo zijnde, beteekenen zij op zich zelve wel weinig of niet. — Wij sluiten alzoo dit gedeelte en gaan over tot het volgende met nog deze opmerking.

Wij hebben ons hier meer uitsluitend bezig gehouden met de vraag — waar het in de eerste plaats op aan kwam — wanneer de dijken zijn aangelegd geworden, zonder ons in te laten met de wijze hoe: of b. v. de bedijking aanvankelijk eene private zaak, nog maar stukwerk en partieel geweest en vervolgens eene algemeene publieke geworden is, zooals W. en men algemeenst van oordeel is (bl. 84); verder of men hiermede eerst aan de zeezijde begonnen is van buiten naar binnen, dan van de landzijde of van binnen naar buiten? Van het eerste gevoelen schijnt W. te zijn (bl. 87); van het laatste o. a. Westendorp (*Eerste Leerrede te Sebaldeburen*, bl. 95). Welligt heeft beiderlei wijze, de eene hier, de andere daar, naar plaatselijke en tijdelijke gelegenheid, stand gegrepen. Doch ik heb overigens tegen de wijze waarop W., zich de allereerste bedijking voorstelt, namelijk door bijzondere personen of familien stuksgewijs, niet tegen; ik wil zelfs ook niet ontkennen, dat zoo iets hier en daar reeds vóór de 11de eeuw mag geschied of aangevangen zijn. Maar behalve dat men daarvan niets stelligs weet, zoo hebben wij ook daarmede hier niet te doen, immers eerst met den tijd, wanneer het dijkwezen voornamelijk en algemeen is tot stand gekomen; en wat de wijze van aanleg betreft, alleen nu nog de vraag te beantwoorden: zijn die dijken toen reeds *winterdijken* of eerst en lang nog *zomerdijken* geweest? Dit zal het onderwerp van het tweede kleinere hoofdstuk uitmaken.

TWEEDE HOOFDSTUK.

BETOOG DAT ONZE DIJKEN EERST EN LANG NOG SLECHTS ZOMERDIJKEN ZIJN GEWEEST.

Dit tweede gedeelte betreft, zooals gezegd is, de vraag òf, zooals ik met meer anderen gesteld heb, de dijken, die niet dan na de 10de eeuw voornamelijk en algemeen in ons land zijn tot stand gekomen, eerst en lang nog niet meer dan zomerdijken geweest of als zoodanig te beschouwen zijn; dan òf zij toen en lang vóór dien tijd, ja van den eersten aanleg af, reeds winterdijken waren, gelijk Westerhoff van meening is. Hij ontkent dan ook evenzeer wat ik nader van die eerste dijken heb gezegd: dat zij op verre na nog niet onze tegenwoordige dijken geleken, maar bestaan zullen hebben in aarden wallen van eene geringe hoogte en dikte of breedte en zonder bijzonderen of kunstmatigen vorm, waardoor alleen het water des zomers gekeerd werd.

De gronden waarop ons gevoelen steunt, zijn volgens W. (bl. 189) slechts tweeërlei en naar zijne schatting van weinig beteekenis, waarom hij het dan ook vreemd durft noemen, dat zoodanige leer zóó algemeen en zóó lang stand heeft kunnen houden. Vooreerst noemt hij op het verschijnsel, dat bij de wegruiming van oude dijken blijkt, dat zij niet op eens tot de hoogte, waarop wij ze kennen, gebragt zijn geworden, maar dat zij in drie of vier verschillende tijdperken tot hunne latere hoogte zijn opgevoerd geworden; en ten anderen, dat in de oudste bekende Dijkverordeningen en Dijkregten zoude voorkomen, dat men oudtijds alléén verpligt was, de dijken en sluizen *tegen en gedurende den zomer* te herstellen en schouwbaar te hebben. Van het eerste punt zegt hij dat dit, voor zoo ver hij zich herinnert, door geen der schrijvers over de geschiedenis van het dijkwezen in

de schaal is gelegd, maar hem meermalen door oudheidkundigen, in gesprekken over dit onderwerp gevoerd, is tegengeworpen; en hij erkent, dat men, bij wegruiming van oude dijken, zeer duidelijk ziet aan de overblijfselen der oude graszoden, waarmede de dijk vroeger is begroeid geweest, dat zij tot drie, soms tot vier keeren toe verzwaard zijn geworden en oorspronkelijk op verre na de hoogte niet hebben gehad, die men later heeft gemeend aan dezelve te moeten geven. Hij ontkent echter — houdt het zelfs voor eene ongerijmdheid hieruit te besluiten, dat de dijken zomerdijken zullen geweest zijn; integendeel hij beweert dat aanvankelijk die lage en weinig beteekenende dijken voldoende waren of liever voldoende geacht werden, om de zeevloeden, in den regel ook in den herfst en gedurende den winter, te keeren; en wel omdat de zee toen nog niet zoo hoog en ver in het land ging als later, zoodat zij daarom alleen zijn opgehoogd en verzwaard geworden, niet eerst mettertijd tot winterdijken geschikt zijn gemaakt.

Het komt in de eerste en voornaamste plaats op den tweeden bewijsgrond aan. Vermag ik toch aan te toonen, dat volgens de wettelijke bepalingen van het dijkwezen, zooals die in de oude Friesche wetten of verordeningen voorkomen, de dijken bepaaldelijk eerst alleen zomerdijken waren, dan kan het eerstgenoemde niet wel anders dan tot bevestiging daarvan dienen. Slaan wij nu die Friesche wetten tot dat einde nogmaals op, dan vinden wij daarin hoofdzakelijk het volgende hieromtrent bepaald, om niet de geheele artikelen letterlijk en in het oorspronkelijke op te geven. Voor de juistheid en getrouwheid van mijne opgaven is deze waarborg, dat ik W. daarin volg, voor zoover dit namelijk kan, daar hij niet al de hiertoe betrekkelijke artikelen heeft opgenomen. In het meergenoemde Westerlauwersche Schoutenregt leest men vooreerst dit, § 17 (Richthofen, *Fr. R.* S. 390): Dat de vrije Fries den oever (ouir), welken hij onder ban tegen de zoute zee bewaart, op St. Benedictus misse of den 21 Maart moet hebben bedijkt (wrocht), anders het verzuim daarvan met twee schellingen aan den Schout zal hebben te boeten, voor ieder etmaal, dat het wanwerk bleef, tot midzomer of den 21 Junij, terwijl hij na midzomer, wanneer het dijkgat nog zout water naar binnen liet en schade aan het koren veroorzaakte, tot aan de herfstevening of den 21 September voor ieder etmaal te betalen had eene boete van twee ponden. — Zoo wordt het

eerste verder ook bepaald omtrent de Zijlen, § 18. Ook deze moest men te St. Benedictus misse *tyaende ende temande* hebben, dat is zoo vaardig, dat zij het water konden doorlaten en schutten beide; anders verviel men ook in boete van twee schellingen aan den Schout. — In het eveneens meergenoemde deel, dat in datzelfde Westerlauwersche Landregt handelt over het Weergeld, leest men § 17 (Richth. *Fr. R.* S. 416): Dat alle watergangen tot den bandijk geschut zullen wezen na St. Benedictusdag of 21 Maart en dit op St. Walburgis mis of den 2 Mei zoo volbragt moet zijn, dat men er onder kan ploegen en weiden (era ende schera). Deze § 17 voert W. niet aan, maar wel de volgende; en intusschen blijkt hieruit dat men toegangen had tot de dijken en openingen daarin, door middel waarschijnlijk van pompen of duikers, om het overvloedige winterwater te spoediger te ontlasten in het voorjaar. Waren hier gewone afwateringen bedoeld met sluisdeuren, dan zou de sluiting daarvan in het voorjaar niet geboden zijn; omgekeerd moesten zij dan gangbaar wezen. Maar hieruit volgt dan ook, dat men zich vóór dien tijd, of des winters, niet bekreunde over die openingen, of daardoor het zeewater kon binnenloopen, evenmin dan ook wel daarover, of het over de dijken zelve liep. Men heeft hier min of meer denzelfden toestand, als nog wel in sommige particuliere buitenpolders, die slechts met zomerkaden omgeven zijn, gebruikelijk is, waar men, namelijk, ook openingen in de kaden houdt, om het winterwater te ontlasten. Wat alzoo nu nog bij uitzondering bestaat, blijkt toen regel of meer algemeen geweest te zijn. In § 18 leest men: Wanneer tusschen St. Benedictus dag en St. Urbanus dag, of tusschen den 21 Maart en den 24 Mei, door een bandijk water naar binnen kwam en schade te weeg bragt, had de pandpligtige eigenaar daarvoor aan den Schout te betalen eene boete van 2 sch. en bovendien terstond aan 't werk te gaan, om den dijk te herstellen. In § 19: Wanneer iemand met regt beschuldigd werd, dat zijn dijk tusschen midzomer en den herfstdag het zoute water ingelaten had, moest hij daarvoor boeten met 2 sch. aan den Schout en met 2 ponden aan den Graaf en bovendien des anderen daags aan 't werk gaan, om den dijk te herstellen. Als hij daaraan niet voldeed, moest hij aan den Schout nog eens 2 sch. en aan den Graaf nog eens 2 pond tot boete betalen en daarbij terstond handen aan 't werk slaan, om den dijk te herstellen. De Schout moest dan den Azing (den volks-

regter) bannen tot een wettig vonnis, die daarop wijsde, dat indien hij deze ongehoorzaamheid niet wilde boeten en evenmin zijn dijk maken, de lieden, met des Schouten verlof, hem moesten aantasten en de boete van ongehoorzaamheid afhalen, waarna de Atten (de dijkregters) hem moesten vermanen, om naar zijn dijk te trekken en 's anderen daags aan 't werk te zijn. Was hij den vierden dag nog niet aan 't werk, zoo werden brandteekens over hem ontstoken en de Schout moest den Azing weder bannen tot een wettig vonnis. Deze wijsde dan, dat men 't wegens den gebannen dijk boeten zal met de hoofdlossing. Indien hij 't boeten en aan den dijkarbeid gaan wilde, zoo mogt hij hebben dag en borge, en zoo hij 't niet boeten wilde vóór dat het vaandel was opgerigt, zoo mogt hij daarna noch dag noch borge hebben, maar moest hij met de eene hand belooven en met de andere betalen. Wilde hij niet betalen, dan wijsde de Azing, dat men hem braak aandoen en zijn goed vredeloos leggen zou. Indien iemand hem, nadat hij vredeloos gelegd was, in zijn huis en hof herbergde, zoo moest hij dat met twee ponden boeten. Bleef hij jaar en dag onwillig om te betalen, werd hij, als 't jaar verloopen was, uit het land verdreven en dan nam de Schout zijn erf in bezit tot 's heeren en 's volks behoef. — Hiermede stemt overeen wat in het hoofdstuk het Asegaregt van het Fivelingoër en Oldampster Landregt gevonden wordt, maar reeds medegedeeld is (bl. 199).

Men leidt uit deze oude wetsbepalingen, waarbij alleen voorgeschreven wordt om des zomers de dijken te maken en de zijlen gangbaar te hebben alsmede beide schouwbaar, af — en ik meen met regt — dat die dijken en zijlen bepaaldelijk of vooral in den zomer dienden, om het land te beschutten voor den inloop van het zee- of buitenwater. Er wordt van herstelling of schouw van dijken en zijlen in den winter geen woord gesproken; en dit zou toch wel het geval, ja te meer noodig zijn geweest, hadden de dijken en zijlen ook des winters even als in den zomer moeten dienen en vaardig gehouden worden. W. ontkent dit en zegt (bl. 212): „Het wettelijke voorschrift of gebod, in de oude Friesche wetten voorkomende, om de dijken *in het voorjaar* te maken of te herstellen en *des zomers* schouwbaar te hebben, moet hier als *algemeene*, als *hoofd*regel, die bij het dijkwezen lang gegolden heeft en nog geldt, worden aangezien en sluit geenszins in, dat er op andere tijden des jaars geene herstelling der dijken

noodig was of gevorderd werd, en er geene schouwing derzelve plaats vond. Dat dit alléén des voorjaars en 's zomers en op andere tijden van het jaar *niet* verpligtend was, staat nergens geschreven; geen enkel voorbeeld is ons daarvan in oude stukken of verordeningen, het dijkwezen betreffende, voorgekomen, en het is alzoo eene geheel ongegronde gevolgtrekking of veronderstelling, die de schrijvers over het dijkwezen zich veroorloofd hebben te maken, en waartoe welligt de eenmaal opgevatte en ingewortelde opinie, door geen enkel aannemelijk argument of feit evenwel gestaafd, dat men namelijk lang en wel tot aan de dertiende eeuw en nog langer geen andere dan *zomerdijken* gehad zal hebben, aanleiding heeft gegeven." Na de redenen opgegeven te hebben, waarom hij die wettelijke bepaling omtrent het herstellen en schouwbaar hebben der dijken in het voorjaar en des zomers, zeer natuurlijk, eigenaardig en noodig vindt, waarop wij straks zullen terugkomen, vervolgt hij met deze reden te geven, waarom er in de wet van geene herstelling en schouwing *op andere tijden van het jaar* sprake is. „Integendeel, daarvoor behoefde geen *algemeene* regel gesteld te worden; dán sprak het toch *als van zelf*, dat er herstelling van aangebragte schade, zoo die wenschelijk, mogelijk en van eenige beteekenis was, en tevens schouwing van den dijk en het daaraan verbondene, door lasthebbers der ingezetenen, veelal met een landsheerlijk ambtenaar, den dijkgraaf, aan het hoofd van het bestuur, moest plaats vinden; — dàt behoefde bij de *wet* niet te worden voorgeschreven in een land en bij een volk, waar een goed en wel geordend dijkwezen voorwaarde van bewoonbaarheid van den grond was." Tot bewijs voert W. verder aan het boven aangehaalde uit het Fivelingoër en Oldampster landregt, omtrent de pligt van den Schout in dezen. Maar wij zagen, dat hier ook, even als in andere wetsbepalingen, alleen van verpligten dijkarbeid in den zomer sprake is, en dit dus niets bewijst voor zijne redenering, die buitendien geheel onregtmatig is. Omdat in de wet niet staat geschreven, dat herstelling en schouwing op andere tijden dan des voorjaars en 's zomers niet verpligtend waren, zou dit geenszins die herstelling en schouwing in andere tijden, in den winter uitsluiten! Ik kan mij zoodanige logica — en wel in regten — niet geldig voorstellen. Wat de wet niet gebiedt, daartoe, zou ik zeggen, is de onderdaan niet verpligt. Hij zal dus wel in den winter, zooals men zegt, Gods water over Gods akker

hebben laten loopen. Was deze en gene al gezind voor zijn pand dijk of hunne zijl te zorgen, wat hielp dit ook, als alle ingelanden, daaronder behoorende, dit niet deden of wilden doen en de gemeene vijand niet met gemeene krachten geweerd werd? Neen, het was dubbel noodzakelijk, wilde men werkelijk ook in den winter dijken en zijlen bewaren, daarop bepalingen te maken en de nalatigen met strenge boeten of straffen daartoe te noodzaken, zooals men later wel degelijk heeft gedaan.

Onder de drie redenen, waarom W. de wettelijke bepaling omtrent het herstellen en schouwbaar houden der dijken in het voorjaar en des zomers zeer natuurlijk, eigenaardig en noodig houdt (bl. 213), noemt hij in de eerste plaats eene, welke zoo veel te meer zou moeten gelden voor verpligten dijkarbeid in den winter. Die reden is namelijk: „omdat de dijkpligtige ingelanden des voorjaars en des zomers, wanneer de winter met zijne stroomen en hoogloopende getijen voorbij was en er in den regel geen gevaar van overstrooming meer dreigde, zeer ligt nalatig konden worden in het tijdig herstellen van de dijkschade, die des winters was voorgevallen, en het toch kon gebeuren, dat, bij hooge voorjaars- en zomervloeden, de dijk in voldoenden staat van tegenweer moest zijn. Zorgeloosheid op dit stuk zou rampvolle gevolgen kunnen hebben, en de natuur van vele menschen — de dagelijksche ondervinding leert dit — slaat zoo ligt tot zorgeloosheid over." Wij beamen dit ten vollen, maar vragen tevens: zou men mogen verwachten van zulke zorgeloozen, dat zij in den winter hunne dijkschade zouden maken, als zij er niet toe gedwongen waren? En wij moeten hier niet alleen tegen de logica van W., maar ook tegen de valsche voorstelling opkomen, welke hij hierbij geeft van eene der wettelijke bepalingen, te weten die in § 18 in het stuk over het Weergeld vermeld, waarbij straf bepaald wordt voor den nalatige, wiens dijkspand tusschen den 21 Maart en 24 Mei zout water doorliet. „Nu," gaat hij voort „zal men toch niet willen gelooven of durven beweren, dat er oudtijds, na den 24sten Mei, geene dijkschade of dijkgebreken meer hersteld werden en de dijkpligtige voor dat jaar verder vrij was, zijn dijk te onderhouden of in tegenweer te brengen? Wij gelooven alzoo, dat onze medegedeelde beschouwing, in deze algemeene wetsbepaling niet weinig steun vindt." Wij zijn juist van een tegenovergesteld gevoelen; voor de zijne bestaat geen de minste reden; integendeel, in het daaropvolgende wetsartikel,

§ 19, dat hij hier weglaat, wordt immers voorzien in gevalle er dijkbreuk ontstaat tusschen midzomer en herfstdag; — maar verder gaat de openbare zorg niet.

De redenen, welke W. verder opgeeft voor de voorgeschrevene herstelling der dijken alleen in het voorjaar en den zomer, komen neder op de geschiktheid van dien tijd daarvoor. Maar in het algemeen is dit op zomer- zoowel als winterdijken toepasselijk. Deze laatsten zal men ook wel in den winter herstellen, maar dit geschiedt dan steeds meer uit nood en bij wijze van noodhulp; de gewone volledige herstelling zal en kan toch eerst in het daarvoor gunstige jaargetijde plaats hebben. En de hoofdreden voor de herstelling in het voorjaar enz. was wel die, welke W. geheel niet noemt: opdat men daardoor veilig het land konde gebruiken (bl. 246).

W. gevoelt zelf wel de zwarigheid, dat, waren de eerste zeedijken niet alleen zomer- maar ook winterdijken, in de Friesche wetten er toch alleen maar straf bedreigd is op de gebrekkige dijkspanden in het voorjaar en den zomer, en dat daarvan op lateren tijd van 't jaar geene sprake hoegenaamd is; — maar geen nood. De oplossing daarvan ligt, volgens hem, vóór de hand, is zeer eenvoudig en alzoo gemakkelijk te geven. „Indien de dijk „zegt hij (bl. 217)" tusschen midzomer en den herfstdag water door- en naar binnen liet, dan was dit een bewijs dat de dijk in zeer slechten staat verkeerde, alléén toe te schrijven aan slecht onderhoud, aan slordigheid en verregaande nalatigheid, en niets was billijker, noodzakelijker en regtvaardiger dan dat dit door boete of andere strafbedreiging werd tegengegaan en gestraft. Maar liet de dijk tusschen den herfstdag en het voorjaar water naar binnen, dan kon het zijn, ja was het zelfs hoogst waarschijnlijk, dat dit plaats vond geheel buiten schuld van den dijkpligtige, aangezien de ondervinding geleerd heeft, dat de best onderhouden dijken soms niet bestand zijn tegen stormvloeden, die in den herfst of winter voorvallen. Strafte men dus den dijkpligtige, wiens dijkpand na den herfstdag water naar binnen liet, de straf zou dan ligt geheel onverdiend en onregtvaardig kunnen zijn." Maar de geldigheid van die reden daargelaten, vraag ik, wat wil dit anders zeggen, dan, in strijd met zijn beweren, dat er geen toezigt en straf stond op den slechten staat der dijken in den winter?

Eene andere zwarigheid, die W. zich zelve maakt, is de

toepassing van dezelfde bepaling op de zijlen zoowel als dijken. De reden, waarom alleen in het voorjaar en in den zomer de dijken moesten hersteld en schouwbaar gehouden worden, passen, zou men zeggen, niet op de zijlen, daar toch dezen niet behoefden te bezinken en te begroeijen, zooals de dijken. Ja wel zij passen er volgens W., ook op: de zijlen maken een deel van het ligchaam van den dijk uit; zoodra er aan de zijl eenige belangrijke herstelling of wel geheele vernieuwing daarvan noodig is, moet ook de aarde, die den dijk zamenstelt, geroerd worden. Dit moet vooral bij de vroegere zijlen, die meestal grootere of kleinere houten pompen met vloeddeuren of keersluisjes waren, het geval geweest zijn. Hoogst noodig was het alzoo, dat de losgewerkte dijkaarde tegen den herfst en winter weer goed bezonken, vast en begroeid was, aangezien de tegen den dijk staande herfst- of wintervloeden ligt den dijk op die plaatsen zouden inspoelen en doorbreken, of wel dat de sluisjes bijloops zouden worden en er daardoor dijkbreuk ontstond. — Toegestemd; maar het komt hier op aan te bewijzen, dat wanneer deze ongevallen plaats hadden, daarvan herstelling gevorderd werd. Dit vermag W. niet; hij geeft integendeel genoeg te kennen, dat men oudtijds in den winter zich om de sluizen niet bekreunde, of zij gangbaar waren. Bij de overweging der vragen, waarom de bepaling, dat men eerst tegen den 21 Maart de zijlen watertrekkende en waterkeerende moest hebben, en of dit dan ook des winters niet noodig was? zegt hij (bl. 219): „dient men niet uit het oog te verliezen de toenmalige gesteldheid en toestand van het land en de landhuishouding die veel van de tegenwoordige verschilde. De sluizen moesten toen toch in het zomerhalfjaar de belangrijkste diensten verrigten, aangezien anders een groot deel van het land ongeschikt zou zijn zoowel voor beweiding, waarvan men toen het meeste werk maakte, als voor de teelt van granen en andere veldvruchten. In die oude tijden en nog lang daarna, ja tot aan en in deze eeuw zelve, bekreunde men er zich weinig om, of het lagere land al dan niet gedurende het winterhalfjaar door binnenwater overdekt was, en bij gevolg ook niet, of de sluizen gedurende dien tijd al of niet in gangbaren staat en alzoo watertrekkende waren. Het land stond toen, vooral bij regenachtig weder, althans het lager gedeelte er van, gedurende het winterhalfjaar onder water, zoodat het zelfs met schuiten bevaren werd en verkeerde in een toestand, die overeenkomt met die, welke een schrijver uit de twaalfde

eeuw ons schetst van een deel van Friesland (klein Friesland) en waarin hij onder anderen zegt: „„Bij wintertijd is het land door water overdekt, zoodat de velden de gedaante van een meer vertoonen en de natuur het schier twijfelachtig heeft gemaakt, waaronder (onder land of onder zee) dit land gerekend moet worden, doordien het op den eenen tijd van het jaar (met schepen) bevaren en op den anderen tijd beploegd kan worden."" [1]) Bij dusdanigen toestand en bij zulk eene achterlijke landhuishouding stelde men er natuurlijk minder prijs op, of de pompen en sluizen gedurende het winterhalfjaar al dan niet trekkende of loopende waren. Kon men maar des voorjaars het water lossen en de landerijen droog leggen, dan was het wel en was men te vreden, en met het oog dáárop was het voldoende dat de pompen en sluizen tegen St. Benedictus-mis of den 21 Maart in voldoenden en gangbaren staat waren. Maar al had men er destijds ook prijs op gesteld om het land ook des winters droog en de sluizen gangbaar te houden, niet gemakkelijk zou dit, bij den toenmaligen gebrekkigen toestand van het zijlwezen, gevallen zijn. De meeste sluisjes toch lagen toenmaals in den buitendijk en bestonden eenvoudig uit grootere of kleinere houten pompen van deuren voorzien, die zich bij ebbe openden om het binnenwater uit te laten (tyaende), en bij vloed weder sloten om het rijzende zeewater uit te keeren of af te weeren (temande). Zij loosden hun water in buitendijksche rijten, leigraven of wateringen uit, die in den regel weinig beteekenis en geringe capaciteit hadden. Bij herfst- en winterstormen was het bijna regel, dat die uitwateringen met zand en slijk gevuld en alzoo verstopt wierden, zoodat de naar buiten openslaande deuren en sluisjes niet konden geopend worden en zich dus bij ebbe veel minder zelf konden openen. Die buitendijksche rijten of leigraven in 't winterhalfjaar op te graven en van zand en slijk te zuiveren, was iets waartoe men niet ligt overging, aangezien het schoon gemaakt kanaal van waterlossing ligt al spoedig door een opvolgenden stormvloed weder gevuld en verstopt geraakte, iets dat wij in onzen leeftijd meermalen hebben zien gebeuren met de buiten-zijlrijt van den Noordpolder. Daarom kon

[1]) Dit meldt Saxo Grammaticus, *Hist. Danicae* L. XIV, van het toenmalig Deensche Friesland of een deel van het kustland van Sleeswijk door Friezen bewoond, niet van een deel van ons eigenlijk Oud-Friesland; maar de beschrijving zal wel evenzeer op het kustland hiervan van toepassing zijn.

men de toenmalige tijdsbepaling, op den 21 Maart, zelfs wijs en verstandig noemen, aangezien er na dien tijd, in den regel, geene zóó hevige stormvloeden meer te wachten zijn, dat daardoor de rijten met slijk gevuld worden en het voor de toenmalige landhuishouding voldoende was, indien de lage landen maar in 't voorjaar droog vielen. Ook deze wetsbepaling staat ons gevoelen en onze wijze van beschouwing alzoo niet in den weg". Wij hebben deze schets hier geheel overgenomen, omdat wij ze geheel overeenkomstig de waarheid, naar de natuur geteekend achten — alleen niet geheel volledig. Zooals W. het voorstelt, bleven de sluizen of pompen in den winter het buitenwater keeren. Dit mag ook gewoonlijk of veelal wel het geval zijn geweest; maar het kan en zal ook wel gebeurd zijn, dat de sluizen in het ongereede geraakten, zoodat de deuren zich niet sloten, maar open staan bleven, of dat zij zelfs door den stormvloed in- en weggespoeld werden en zoo toegang aan de zee verleend werd; de geschiedenis, zelfs de nieuwere, vermeldt daarvan voorbeelden genoeg. Moest daartegen niet gezorgd zijn, wilde men werkelijk in den winter de zee gekeerd hebben? En is het bij gemis aan eenige voorzorg daaromtrent, van eenige wetsbepaling, die de onmiddellijke herstelling van winterschade aan zijlen voorschrijft, dan niet te denken, dat men zich daaraan niet heeft laten gelegen liggen? Wat deerde het ook, als het land toch onder het binnenwater stond, of door de sluisopeningen ook eenig buitenwater binnendrong! Wat hielp het ook, of men alsdan moeite aanwendde, om de zee door de sluizen te keeren, wanneer zij toch niet zelden over de lage dijken zelve heenliep en het land zoodoende nog in ruimer mate binnenstroomde! Ja men schijnt het uit dien hoofde, het een zoowel als het ander, geheel aan de natuur overgelaten en zoo min zich bekommerd te hebben daarom, of de sluizen in den winter zeewater doorlieten, als hierom, of zij het binnenwater al of niet konden loozen. Maar in het voorjaar moest beide in orde wezen; dan moesten de sluizen zoo gesteld zijn, dat zij — zooals de voormelde wetsbepaling inhoudt — niet alleen het water doorlieten (tyaende), maar ook het buitenwater keerden (temande). Er bestaat geen de minste reden, om het eerste alleen tot het voorjaar en den zomer te bepalen, zooals W. doet, en niet het laatste.

Even onvoldoende, als de redenen welke W. opgeeft, waarom in de oude Friesche wetten geene bepaling wordt

aangetroffen over het onderhoud der dijken en zijlen in den winter en dit alleen tot den zomer zich bepaalde, zijn ook de gronden, welke hij verder aanvoert tot bewijs van zijne stelling: dat volgens die wetten de dijken reeds winterdijken waren. Dit zou vooreerst bewijzen, dat als wettige reden van verhindering, om in het geregt te verschijnen — als nedskine — onder anderen, zooals wij gezien hebben (bl. 194), ook gold het herstellen van een dijkbreuk (bl. 214). Deze bepaling schijnt hem toe toch wel niet uitsluitend het zomerhalfjaar, maar veel meer het winterhalfjaar gegolden te hebben en daarvóór wel inzonderheid opgenomen en uitgevaardigd te zijn, aangezien toch dijkbreuken, vooral bij een uitgebreiden kwelder of een uitgestrekt vóórland, zooals men oudtijds had, des zomers, zoo ooit, dan toch slechts zeer zelden voorgevallen zullen zijn, en een hooge vloed, die de dijken beschadigt en bedreigt, in dat saizoen bovendien veelal niet onmiddellijk door een anderen hoogen vloed, die het dijkgat dat gedigt moest worden kon vergrooten of het water andermaal naar binnen drijft, wordt opgevolgd en daarom zulk eene spoedige en overhaaste herstelling noodzakelijk zou maken. Hij meent dat andere bepalingen in de Friesche wetten omtrent de herstelling van dijken zijne beschouwing, dat het digten van een dijkgat, 't welk als wettige reden van verhindering gold om in het geregt te verschijnen, op winter- en niet op zomerschade gedoeld zal hebben, niet weinig steun geven. „Wij zien daaruit immers, dat, indien een dijkpligtige voortdurend onwillig bleef om zijn dijkpand dat zoutwater naar binnen liet te herstellen (en het geval laat zich denken), dat beschadigde dijkpand den geheelen zomer over, open en onhersteld bleef liggen, en men alzoo voor hooge zomervloeden niet zeer beducht was. Want was dat het geval geweest, had men door ervaring geleerd, dat ook de zomervloeden nu en dan den dijk bereikten en door daarin aanwezige gaten naar binnen stroomden, gewis zou men het dan niet van een onwilligen en koppigen dijkpligtige hebben laten afhangen, of het binnen den dijk gelegen land al dan niet door zout water overstroomd zou worden. Bij het digten van zoodanig gat schijnt men in den zomer niet die groote haast gemaakt te hebben als wel in den winter, wanneer er geen tijd mogt verloren gaan; en, ofschoon de wet op dit punt zwijgt, welligt zal de geheele gemeente verpligt zijn geweest, om tegen den herfst, wanneer de onwillige pandpligtige ook de uiterste termijn

had laten verloopen, het dijkgat te digten en te herstellen." Nog eene andere Friesche wetsbepaling dunkt hem genoegzame aanleiding te geven, om te mogen vaststellen, dat oudtijds dijkschade, zoo dit vereischt werd, in het winterhalfjaar onmiddellijk hersteld moest worden; namelijk onder de redenen, die een *spoedig geregt* (iding thing) eischten, worden ergens ook opgenoemd *opene gaten aan dijken en dammen* (*Fivel. en Old. Landr.* bl. 122); „eene bepaling toch, „zegt W." die aantoont niet alleen het groote belang dat onze voorouders in een goed dijkwezen stelden, maar ook, indien wij ons niet bedriegen, dat een in den dijk geslagen gat des winters door den dijkpligtige *onmiddellijk* hersteld moest worden. Wegens de zoo even opgegeven reden, kan hier toch wel niet aan in den zomer voorgevallene schade gedacht worden, te meer niet, omdat de Warfsdagen der regters in het zomerhalfjaar wel zóó dikwijls gehouden wierden, om te mogen aannemen, dat er een *Iding thing* voor nalatige of onwillige dijkpligtigen ter herstelling der zomerschade, zoo die was voorgevallen, niet noodig zal zijn geweest, en bovenal niet omdat, zooals wij uit de plaatsen van de oude Friesche wetten, waarop de voorstanders van de *zomerdijken* zich beroepen, gezien hebben, dat er voor verzuim of nalatigheid in het herstellen der dijken, gedurende het zomerhalfjaar, geen *spoedig geregt* te pas kon komen, aangezien men daarbij geen buitengewonen spoed betracht schijnt te hebben, dat verzuim meestal met daarvoor vastgestelde geldboete gestraft werd en de wijze van procederen daarbij naauwkeurig en in bijzonderheden is voorgeschreven".

Wij voegden dit een en ander bijeen, omdat wat W. omtrent *noodschijn* en *spoedig geregt* met opzigt tot dijkarbeid aanvoert berust op zijne onjuiste uitlegging van laatstgenoemde bepalingen. ' Men moet hier onderscheiden de bepaling in het Schoutenregt, waarin sprake is van het verzuim van de gewone herstelling van den dijk in het voorjaar, van die in het stuk over het Weergeld, welke handelt over de buitengewone herstelling van dijkbreuk tusschen 21 Maart en 24 Mei en tusschen midzomer en den herfstdag. In het eerste geval moest bij verzuim, voor ieder etmaal dat het wanwerk bleef, twee schellingen tot boete betaald worden, tot midzomer toe; wanneer dan nog de dijk water inliet en dit schade deed, twee ponden daags tot aan den herfstdag. Van anderen en verderen dwang tot dijkmaking wordt hier niet gewaagd, en men zal het op deze zware boeten hebben laten

aankomen. Dat deze boeten bij kort geregt, bij parate executie, zullen zijn ingevorderd, spreekt wel van zelf, zal toen zoowel als later gebruikelijk zijn geweest. De mogelijkheid bleef echter bestaan, dat de dijk ongemaakt bleef in den zomer. Maar hieruit af te leiden, dat men bij het digten van een gat in den dijk in den zomer niet die groote haast gemaakt schijnt te hebben, als wel in den winter, dit gaat te ver; nog verder de gissing, dat dan de geheele gemeente verpligt zal zijn geweest, om tegen den herfst het dijkgat te digten en te herstellen. Integendeel men mag het er voor houden, dat was de dijk zoo ver ongemaakt gebleven, dit ook wel den winter door zal geduurd hebben; zoo niet, dan trof men daaromtrent wel eene bepaling aan. Er is wel hier en daar voorgeschreven, hoe te handelen in gevalle van onvermogen van den dijkpligtige om den dijk te maken. Volgens het Hunsingoër en Fivelingoër regt moesten dan de regters de gemeente daartoe dwingen; volgens het dijkregt van Humsterland de zes naaste bloedverwanten; en vermogten deze dat niet, zoo moesten de regters en priesters en de voornaamsten uit het land dit te zamen op zich nemen en laten doen (bl. 199). Maar deze voorschriften zullen hier wel niet van toepassing zijn, waar van opzettelijk verzuim en onwil sprake is. — Anders ging het in het tweede geval, van werkelijke dijkbreuk toe. Hier had voorwaar bij verzuim wel degelijk kort geregt plaats. De dijkpligtige toch moest dadelijk, wanneer hij bekeurd werd, niet alleen boete betalen, 2 schellingen voor het inbreken van den dijk tusschen 21 Maart en 24 Mei en 2 sch. en 2 ponden tusschen midzomer en herfstdag, maar ook aan het werk gaan, om den dijk te maken. Bij gebreke hiervan — namelijk niet alleen in het laatste geval tusschen midzomer en herfstdag, zooals W. het opvat, maar ook in het eerste tusschen 21 Maart en 24 Mei — werd den volgenden dag dezelfde boete herhaald. Wanneer hij den derden dag nog niet zijn dijk wilde maken en zijne ongehoorzaamheid boeten, dan konden de lieden, de medeingelanden, hem aantasten en de boete of pand daarvoor afhalen — rooven — zooals men dat noemde. Was hij den vierden dag, op aanmaning van de dijkregters, nog niet aan 't werk, dan moest hij boeten met zijne hoofdlossing. Wilde hij dan nog betalen en aan 't werk gaan, dan kon hij hiermede nog volstaan, maar zoo niet, dan werd zijn huis afgebroken en hij en zijn goed vredeloos gelegd. Dit geschiedde telkens bij vonnis van den Azing of volksreg-

ter en liep aldus zoo ver binnen vier dagen af. Nog werd den vredenlooze een jaar tijd gegeven, om te betalen, eer hij uit het land verdreven en zijn goed in beslag genomen werd, maar het spreekt nu wel van zelf, dat aan hem niet meer kon overgelaten blijven den dijk te maken; daarin moest anders voorzien worden; hoe wordt echter niet gemeld. Men weet, dat het dijkwerk oudtijds en oorspronkelijk geheel personeel en particulier was; algemeene arbeid of door anderen dan dijkpligtigen zelven bij wijze van aanbesteding ten hunne koste, bij nalatigheid, vond niet plaats en was lang onbekend. Anders was het en moest het uit den aard der zaak zijn met de zijlen, zoodra deze althans niet voor enkele landerijen en grondbezitters, maar voor een geheel, grooter of kleiner, district moesten dienen. Hier was algemeene gemeenschappelijke arbeid noodwendig, zoowel als eene vereeniging — zijlvest — daartoe. Maar hoe het met de herstelling van dijken bij gebreke van de dijkpligtigen toeging; of hier eindelijk het openbaar gezag — eerst de schout en later de dijkregters — tusschen beiden kwam; dit is zeker, dat juist bij dijkbreuken in den zomer — en niet anders — van kort geregt sprake is, even als de nedskine hierop ook wel degelijk van toepassing zal geweest zijn. — In § 13 van het stuk over het Weergeld (Richthofen, *F. R. S.* 415), om dit er nog bij te voegen, wordt de procesorde voorgeschreven bij wanwerk van eene zijl. Het ging hierbij ook spoedig en krachtig toe. En dat dit ook alleen op den zomertijd ziet, mag men almede uit alles opmaken.

Wanneer ik nu hierbij daaraan herinner, dat deze en alle andere bepalingen omtrent de dijken en zijlen, in de Friesche wetten te vinden, niet oorspronkelijk eigen daaraan zijn, maar later toegevoegd, hetzij in de algemeene, hetzij in de bijzondere, dan vermeen ik niet te veel gezegd te hebben en nog te kunnen beweren, dat de zeedijken lang, in de 13de eeuw althans, nog als zomerdijken beschouwd kunnen worden. W. voert daarentegen (bl. 221) wel eenige verordeningen aan, waaruit zou blijken, dat reeds in die eeuw winterschouw plaats had en bij gevolg de herstelling van dijkschade niet tot het zomerhalfjaar beperkt was, maar het oudste en eenigste voorbeeld — mij en misschien ook hem — uit genoemde eeuw van dien aard bekend, is een handvest van graaf Floris omtrent het Dijkregt van den Alblasserwaard in Zuidholland van 1277 en geldt ook meer rivier- dan zeedijken. In § 25 van de nieuwe keuren van Langewold van 1282

(Richthofen, *Fr. R.* S. 371) wordt wel in 't algemeen gezegd: „Waerso een dyckrechter een schouwinge lath uet seggen," maar hieruit volgt nog geenszins, zooals W. wil, dat die schouwinge toen facultatief en aan het oordeel van den dijkregter overgelaten was en het in de magt van dezen lag, om dijkschouwingen, ook in den winter, uit te schrijven. Die schouwingen kunnen bij gewoonte of andere verordening nader bepaald zijn, even als wij in de oude Langewolder keuren van 1250 of 1207 lezen (Richthofen, S. 363), dat de schouwing van den dijk bij den velde aan de landsregteren op hilligen missedach (29 Mei) aanbevolen was, dus in den voorzomer, en anders niet. — Die verordeningen, welke W. verder tot bevestiging van den winterschouw der dijken uit ons gewest aanvoert uit lateren tijd, uit de 14de en 15de eeuw, kunnen hier niet van toepassing zijn, niet alleen, omdat zij tot een tijd behooren, waarin ik ook reeds winterdijken wil aannemen, maar ook omdat zij betrekking hebben tot binnenlandsche polders. Als zoodanig toch zijn te beschouwen de gronden van Engelbert en Middelbert, in 1370, en van Noorddijk in 1408 in het Winsummer zijlvest ingelaten; het Ooster-Stads-Hamrik in 1424 in dat der Drie Delfzijlen enz. Hierbij werd de schouwing facultatief gesteld, wanneer en zoo vaak het den zijlregters goeddachte; en met reden: zij moesten zorgen, dat geen vreemd water, noch in den winter, noch in den zomer, in de ingelatene landen drong en zoo het Zijlvest bezwaarde. Om te betoogen, dat werkelijk in de 13de eeuw en vroeger reeds winterschouw plaats had, moest hij andere bewijzen hebben bijgebragt. Integendeel mag men uit de trapsgewijze vermeerdering der schouwtijden tot zes toe en hunne uitbreiding tot in den winter, zooals W. die opgeeft uit het Oostfriesche Dijk- en Zijlregt, dat reeds vóór de grafelijke regering of het midden der 15de eeuw in dat land in zwang was, opmaken, dat van lieverlede niet alleen de zorg omtrent de dijken toegenomen is, maar zij ook van zomer- in winterdijken zijn hervormd. — Tot staving zijner bewering kan ook niet dienen wat hij uit de oude Friesche wetten nog bijbrengt (bl. 224). Vooreerst niet wat de 10de Kest en 5de Magnuskeur behelzen omtrent den vrijdom van heervaart buiten 's lands, omdat, zooals door mij is aangewezen, in den oorspronkelijken tekst onder de redenen van dien vrijdom alleen opgenoemd wordt de bescherming van het land tegen den vijand, niet tegen de zee (bl. 186). Maar buitendien is het niet denkelijk, dat die vrij-

stelling juist zou zien, zooals W. wil, op de zorg voor de dijken in den winter; integendeel, dan was die vrijstelling niet noodig geweest; want men voerde in den winter geen krijg, alleen in den zomer. — Zoo ook niet het volgende. In het meergenoemde stuk over het Weergeld in het Westerlauwersche Landregt, gaan vóór de besprokene §§ 17 en 18 over de herstelling van zijlen en dijken, twee §§ 15 en 16 over het behoud van deze laatsten (Richthofen, *Fr. R.* S. 416). In de eerste, § 15, wordt bepaald, dat langs den gebannen zeedijk binnenwaarts zal gaan een weg van 26 voeten breedte, en dat binnen den weg zal wezen tot dijkshouding drie en zestig voeten; in de volgende § 16: dat de lieden, die den dijk onderhouden bij ban en vonnis, denzelven met regt niet mogen intrekken en het land buiten leggen, ten zij dat ze met den eed op de Heiligen zweeren, dat ze aldaar den gebannen dijk niet langer kunnen houden; in welk geval de Azing wijst, dat zij, nu de eed gezworen is, niet verder naar binnen mogen gaan dan de tweede 63 voeten en aldaar zullen blijven staan. Doch indien de dijkpligtigen nog een eed aanbieden, dat zij den dijk nog niet kunnen houden, en die eed gezworen is, zoo wijst de Azing, dat ze niet verder met den dijk naar binnen zullen mogen gaan, dan de derde 63 voeten. — Zeer duidelijk zou, volgens W., uit deze oude wetsbepaling blijken, dat men hier het oog heeft gehad op zware *winter*dijken, niet op ligte *zomer*dijken. Bijlangs zoodanig zomerdijkje, meent hij, had men zeker geen weg van 26 v. breedte noodig en ter herstelling daarvan gewis niet de uitgebreidheid gronds, die hier tot dijkshouding (dijkstal) wordt aangewezen en voorgeschreven. Dit zou bevestigd, ja tot genoegzame zekerheid verheven worden door die Rustringer bepaling waarin wordt gezegd, dat de verst af zoo wel als naastbij wonende Rustringer pligtig zal zijn tot den dijkweg, om dien des *winters* en des zomers met sleden en wagens naar behooren te kunnen bevaren (boven bl. 197). — Daargelaten de tijd, wanneer deze bepalingen mogen zijn verordend, zoo kunnen zij niet staven wat W. onderstelt. Of een zeedijk groot of klein, winter- of zomerdijk was, voor het maken en herstellen daarvan zal wel bijna even veel ruimte gevorderd zijn, zoo veel als daar gevorderd werd van 26 v., om er met sleden of wagens te hebben kunnen varen, hetzij alleen des zomers, hetzij mede des *winters*. Dit laatste wordt alleen in het Rustringer dijkregt en hier geen breedte van den dijkweg vermeld. En al mogt dit ook op den zeedijk

aldaar, als *winterdijk*, slaan, dit kan nog niets bewijzen voor de dijken elders en in 't algemeen in bedoelden tijd. Zoodanige breedte van 26 v. werd ook gevorderd van den weg welke om een dorp liep, dat de hoofdplaats van een hammerik was, terwijl de heerweg slechts 16 v. behoefde te zijn. [1]) Die breedte van den dijkweg kan dus, even als van den dorpsweg, behouden zijn ook in lateren tijd, bij verhooging en verzwaring van de dijken. Maar dit is niet het geval met de strook gronds voor het herstellen der dijken bepaald. Immers men vindt in voornoemd Oostfriesch Dijk- en Zijlregt de breedte van die strook tot 200 voet vermeerderd. [2]) En hieruit laat zich dan ook genoegzaam afleiden die verhooging en verzwaring der dijken.

Vóórdat wij dit punt echter verder nagaan, raadplegen wij nog eerst eens onze gewestelijke kronijken van Wittewierum met het oog op den staat der dijken van dit gewest vooral in de 13de eeuw, waaröver die kronijken loopen. Er wordt van dijken schier niet anders dan bij de vermelding van overstroomingen en in betrekking tot deze gewaagd. Men rekende in dien tijd, op grond der ondervinding, dat buitengewone stormvloeden om de 50 jaren terug kwamen (Matth. II, 169. N. U. bl. 220). Zoo was er tusschen den Julianavloed van 1164, den eersten Marcellusvloed van 1219 en den tweeden van 1267 telkens een tijdruimte van ongeveer een halve eeuw verloopen. Hiernaar vielen er zulke vloeden toen zoo vaak nog niet voor, als men later rekende, zooals wij zullen zien, omstreeks de 18de eeuw, dat zij om de 30 jaren terugkwamen. Maar behalve die buitengewone, worden er nog herhaaldelijk meer of min aanmerkelijke vloeden vermeld en mogen er buitendien

[1]) Zie § 12 en § 10 van het stuk over het Weergeld in het Westerl. Landregt, Richthofen *Fr. R.* S. 415. Ik moet hierbij echter opmerken, dat de voetmaat van den heerweg niet, gelijk de dijk- en dorpsweg, in gewone voeten, die *ierdfoten* of roedevoeten zullen zijn, maar door *mollesfoten* (aardvoeten, zooals v. Richthofen vertaalt) wordt uitgedrukt. Er kan dus verschil in grootte zijn, dat echter niet aan te wijzen is, daar die nergens wordt opgegeven. Richthofen, *Altfries. Wörterb.* in vv. S. 846 en 932.

[2]) Von Wicht, a. w. S. 891. Deze bepaling omtrent de dijkshouding binnendijks zal voornamelijk gegolden hebben, daar waar geen voorland of grond buitendijks genoeg gelegen was, dien men hiertoe kon gebruiken. Want zoo wordt dit voorgeschreven in het Rustringer Landregt in de aangehaalde bepaling. Wanneer dat niet het geval was, dan moest men houden binnendijks 30 v. voor zoden en 30 v. als groenland.

voorgevallen zijn, geringe plaatselijke, die niet zijn aangeteekend. Zoo hadden er de drie eerste jaren na den Marcellusvloed van 1219 al dadelijk weder overstroomingen plaats en wordt bij de eerste in 1220 gezegd, dat, hoe verschrikkelijk en hooggaande ook, niet zoo veel menschen daarin omkwamen, omdat zij het nog niet weder hadden gewaagd nabij de zee te gaan wonen (Matth. II, 57. N. U. bl. 76). Hoe lang het soms duurde eer de dijken hersteld werden, hebben wij gezien uit den twist daarover gevoerd tusschen de ingelanden aan de Eems na die van 1219 (bl. 200). Zoo vielen er weder meer of min hevige vloeden voor in 1246 en 1249 (Matth. II, 143 en 149. N. U. bl. 190 en 196). Van den nieuwen dijk op 't Zand in 1257 gelegd wordt gezegd, dat hij bij een vloed, die vóór St. Gereon (10 Oct.) plaats had, weder door de Fivel werd verbroken, dewijl hij niet hoog genoeg was aangelegd, doch dat die breuk hetzelfde jaar werd hersteld, dat is te zeggen, zooals er bijgevoegd wordt, in den naasten *zomer*, terwijl dit met eene andere breuk niet gelukte (Matth. II, 157. N. U. bl. 207). Dit geval pleit ten sterkste voor de herstelling der dijken destijds nog alleen in den zomer. Bij eene geduchte overstrooming in 1262 werd de sluis te *Fiskmare* weggespoeld en stroomde het zoute water een etmaal lang door het gat, tot dat door de vereenigde krachtdadige hulp van de kloosterlingen en het geheele dorp te Wittewierum en van de bewoners te Woltersum het gat met palen, stroo en aarde gestopt werd en vervolgens verhoogd en versterkt (Matth. II, 167. N. U. bl. 217). Dit was blijkbaar de sluis in het nog dusgenaamde *Visch-* of *Vischumer maar* bij zijne uitlozing in de Delf of het Damsterdiep nabij Garrelsweer gelegen, waardoor het klooster en genoemde dorpen met hunne landerijen uitwaterden. Hier had nu onmiddellijke herstelling plaats, maar dit was geheel noodhulp en wel van eene gemeenschappelijke binnenlandsche sluis, waar anders geen zout water kwam en men alle reden en middelen had om dit dadelijk te keeren. Na dien van van 1267 hadden er ook nog in 1285, 1287, 1288 en 1220 soms aanzienlijke vloeden plaats. Opmerkelijk is wat van dien van 1267 of den 2den Marcellusvloed staat aangeteekend, te weten dit: dat toen Fivelingo alleen daarvan verschoond bleef, omdat het zijne dijken meer dan andere Frieslanden had verhoogd (Matth. II, 168. N. U. bl. 220). Dit is het eerste voorbeeld van verhooging van dijken in ons gewest en levert bewijs op hoe die in een enkel landdeel

afzonderlijk, niet over meer en nog minder over geheel Friesland plaats had; en men mag hieruit en uit al het aangevoerde besluiten, dat de dijken in het midden der 13de eeuw hier en in overig Friesland nog in dien onvolmaakten staat verkeerden, dat zij niet alleen de buitengewone, maar ook de meer gewone vloeden niet konden wederstaan, en dat zij, zoo al geen zomerdijken meer, nog geen volledige winterdijken waren — om zoo te spreken, in een staat van overgang verkeerden. Want niet eensklaps, maar langzamerhand, als 't ware ongemerkt, zal die overgang geschied zijn, zoodat, waren de berigten ook minder schraal, men nog niet bepaald daaruit zou kunnen opmaken, wanneer de zomerdijken in winterdijken veranderd zijn.

Letten wij nu nader op dien overgang of de verhooging en verzwaring der dijken en vergelijken wij alzoo hunnen vroegeren staat met den latere en tegenwoordige, om te doen zien, dat zij in de eerste eeuwen, wat hoogte, breedte en geheelen aanleg betreft, nog zeer onaanzienlijk moeten geweest zijn, kortom, in dit opzigt ook niet meer dan als zomerdijken te beschouwen zijn. Wij zullen hier het oog ook inzonderheid op ons gewest blijven vestigen, als ons het meest bekend en nog ongebruikte stof daarvoor opleverende.

Opgaven van de hoogte en dikte en verderen aanleg der dijken treft men uit oude tijden niet aan. De Friesche wetten noch andere oorkonden geven daaromtrent licht. Men kan dan ook niets bepaalds en regtstreeks te weten komen, alleen meer of min afleiden uit latere gegevens, hoe het vroeger daarmede gesteld was. Zoo komt ons hier het eerst opmerkelijk voor de Ommelander warfsconstitutie van 1456, waarbij besloten werd alle zeedijken zes jaar lang te verhoogen en verbreeden, elk jaar twee zoden in de hoogte en eene zode in de breedte, ten zij de dijkgraven met de dijkregters in elke plaats vermeenden, dat dit meer of minder moest geschieden. [1]) Dit was dus na 6 jaren eene verhooging van 12 en eene verbreeding van 6 zoden. Neemt men twee zoden op een gestapeld voor een halven voet en eene zode

---

[1]) Zie de Werken van het Gron. Genootschap *P. E. J. P.* D. VII, St. 1, bl. 65, en Feith, *Beklemregt*, II, 256. Van Halsema (Verhand. in dezelfde werken, II, 558) las, voor *zoden*, *roeden;* geen gering verschil! Westendorp, na eerst dit goed te hebben opgegeven (*Eerste Leerrede* enz. bl. 97), maakte later *voeten* van *zoden*. *Jaarb.* II, 543.

uitgebreid voor een geheelen voet dan zou dit bedragen drie voet verhooging en zes voet verbreeding (oude Gron. maat). [1]— Men vindt vervolgens niet alleen van herstelling, maar ook van verhooging en verzwaring der dijken in Groningerland melding gemaakt na de hevige overstroomingen van de jaren 1570 en 1573 onder den Spaanschen stadhouder Gaspar de Robles, die zich hieromtrent een naam verworven heeft; maar bepaalde opgaven in ons gewest daarover niet, om die met vroegere of latere te kunnen vergelijken. Wel lezen wij in de reeds vermelde verzegeling (bl. 190) van de dijkregters te Uskwerd des jaars 1578, dat aangezien de dijken, waarmede men tot dus ver het land heeft kunnen bewaren, alstoen niet meer voldoende bevonden werden, ten gevolge van het verlies der eilanden en het verwijden der zeegaten, die dijken *veel hooger, sterker en dikker* moesten gemaakt worden; maar of en in welken mate dit is geschied vernemen wij niet. In Friesland, waar Robles vooral het dijkwerk het meest behartigde, werden de nieuwe zoowel als oude zeedijken op 10 voeten hoogte gebragt [2]; en meer zal die hier ook wel niet bedragen hebben. Naauwkeurige opgaven treft men eerst aan omtrent den staat der dijken in ons gewest bij en na de geduchte overstrooming van 1717 in het belangrijke H.S. van den toenmaligen Commies-Provinciaal T. van Seeratt, *Journaal of memorie der publieke provinciale werken, van dijken en dijkbreuken, van den jare* 1716—1731, op het Groninger Archief aanwezig (*Reg.* V, bl. 162, No. 171). Dit werk, zoowel als het voorgaande besluit van 1456 omtrent de ver-

---

[1]) Dit is berekend naar de verhouding, welke thans van de zoden bij den dijkbouw wordt opgegeven. Volgens de *Handleid. tot de kennis der waterbouwkunde* enz. door D. J. Storm Buysing, I, 365, bedraagt hare dikte 6 à 8 duim en hare uitgebreidheid in 't vierkant 3 à 4 palmen. Naar het middengetal hiervan zou bovengenoemde verhooging beloopen 8 p. en 40 d. en de verbreeding 2 el en 1 p., meer of min overeenkomende de eerste met 3 v., de laatste met 6 v.

[2]) J. Minnema Buma, *Bijdrage tot de Geschiedenis van het Dijkregt in Friesland* enz. 1853, bl. 108, 116, 119, 123, 132. Deze hoogte werd in 1611 ook nog voldoende geacht voor de conservatie van 't land, bl. 167. Bij uitzondering werd de dijk te Surig over eene lengte van 300 roeden op 16 voeten bepaald in 1733, bl. 194. — Wat Oostfriesland aangaat, vinden wij het eerst in een bevelschrift van graaf Johan van 1542 in het algemeen omtrent de Oostfriesche dijken bevolen, dat deze hooger, dikker en vlakker opgemaakt zullen worden, dewijl de stroomen dagelijks heviger worden en de vloeden hooger gaan. V. Wicht, *Ostfr. Deich.- u. Syhl-recht*, S. 937.

hooging en verbreeding der dijken, schijnt de aandacht van W. ontsnapt te zijn. Van iemand, zoo bekend met onze gewestelijke oorkonden, vooral betreffende het dijkwezen, zou men dit niet verwacht hebben. In dat Journaal van Seeratt nu worden de dijken beschreven en afgebeeld, zooals zij vóór of tijdens die overstrooming bestonden en op raad van dien bekwamen en ijverigen ingenieur zijn verhoogd en verbreed geworden. Zie hier eenige voorbeelden daarvan (om niet alle op te noemen), die het verschil tusschen de oude en de nieuwe dijken aanwijzen. De oude dijk aan het Reitdiep westzijde tot aan Wierum was hoog (hier en verder boven het maaiveld gerekend) 8 voet; de kap (of kruin) daarvan bedroeg 2 voet en de binnendossering 16 voet; de buitendossering was steil als een muur. De nieuwe dijk werd verhoogd tot 11 à 12 v.; de kap tot 6 à 7 v., de binnendossering tot 28 à 30 v. en de buitendossering tot 16 v. De aanlage van den dijk werd zoo doende vooral meer dan verdubbeld, gebragt op 44 v. Zoo ook meer of min de dijk aan de oostzijde. — De oude zeedijk omtrent Vliedorp, Niekerk en Vierhuizen was op 't hoogst 10 v., de kap 3 à 4 v., binnendossering 14 v., buitendossering 20 v.; de nieuwe werd gebragt op 12 v. hoogte, de kap op 10 v., de binnendossering op 40 v., buitendossering op 45 v., de aanlage bijna verdriedubbeld tot 90 v. — De afmeting van den ouden dijk verder te Ulrum en Hornhuizen alsmede in 't Klei-Oldambt bedroeg: hoogte 8 v., kap 3 à 4 v., binnendossering 10 v., buitendossering 20 à 24 v.; die van den nieuwen dijk: hoogte 10 v., kap 10 v., binnen- en buitendossering 41 v., de aanlage 90 v., ook bijna verdriedubbeld. — Bij Leens was de oude dijk: hoog 10 à 11 v., zijn kap 4 v., binnendossering 20 v., buitendossering 30 v.; de nieuwe hoog 14 v., zijn kap 10 v., binnendossering 40 v., buitendossering 47 v., aanlage 90 v. of verdubbeld. — De oude dijk te Kloosterburen, Oldeklooster enz. (gelegd pas in 1715) was hoog 13 v., diens kap 10 v., binnendossering 34 v., buitendossering 50 v.; de nieuwe hoog 14 v., diens kap 16 v., binnendossering 56 v., buitendossering 62 v., aanlage 130 v. — De oude dijk van Wierhuizen tot Uithuizermeeden, alsmede die te Godlinze, 't Zand tot Bierum, voorts te Holwierde en Uitwierde, was hoog 5 à 6 v., zijn kap 2 v., binnendossering 10 v., buitendossering 16 v.; de nieuwe hoog 9 v., kap 10 v.; binnen- en buitendossering 37 v., aanlage 80 v., verdriedubbeld. — De oude Eemsdijk van

Watum tot Delfzijl: hoog 7 à 8 v., de kap bedroeg 4 v., de binnendossering 10 v., de buitendossering 20 v.; de nieuwe: hoog 10 v., kap 10 v., binnen- en buitendossering 47 v., aanlage 100 v., meer dan verdriedubbeld. — De oude Eemsdijk van Delfzijl tot Oterdum: hoog 12 à 13 v., kap 5 à 6 v., binnendossering 16 à 20 v., buitendossering 40 v.; de nieuwe: hoog 15 v., de kap 12 v., binnendossering 40 v., buitendossering 50 v. — De oude Dollarddijk bij Fimel: hoog 8—10 v.; de kap 2 à 3 v., binnendossering 11 à 12 v., buitendossering 20 v., de nieuwe hoog 12 v., kap 10 v., binnen- en buitendossering 45 v., aanlage 96 v., ook meer dan verdubbeld. — Wanneer men nu eens aanneemt, dat de hoogte en zwaarte van de dijken in 1717 dezelfde ongeveer was als na de verhooging en verbreeding in 1456 (schoon dit stellig zeker niet het geval zal zijn geweest, maar ze intusschen nog meermalen zullen zijn verhoogd en verzwaard) en men alzoo nog drie voet van de hoogte kan afnemen, om ons bij deze afmeting te bepalen, dan blijft er voor de hoogte der dijken vóór 1456 niet over dan: aan het Reitdiep 5 v., te Vliedorp enz. 7 v., te Ulrum enz. 5 v., te Leens 7 à 8 v., te Kloosterburen enz. 10 v.. te Wierhuizen tot Bierum enz. 2 à 3 v., benoorden Delfzijl 4 à 5 v., bezuiden Delfzijl 9 à 10 v., voor den Dollarddijk (voor zoo ver die toen bestond) 5 à 7 v. enz. En men neme nu verder de profielen der dijken over 't geheel, zooals zij in 1717 waren, en daarbij in aanmerking wat Seeratt daarvan getuigt: „in 't algemeen zeer slegte en ellendige Dijcken en meestendeel van fatzoen, als aarde wallen, aen beijde zijden steijl en boven spits als een houten peert" (f. 7); — „den geheelen Dollardtdijck tot aen Reida seer eelendig en niet als een Cayeinge, aen de binnenzijde steil als een muire" (f 34); — „van Reijda nae Delfzijl de Dijcken van verscheiden Fatzon;... van Delfzijl nae Waatum meede verscheide zoorten van Dijcken, de eene hoog, de andere laag, binnen en buiten zeer steil" (f. 35); — „in 't Klein Oldambt en verder van Fimel nae Delfzijl meede op veele plaatzen in slegte staat;... de eelendigste die van Uijtwijrda en Hollwijrda, ende konnen niet meer als slegte Caijengs gerekent werden" (f. 92); omtrent die van Hunsingo: „dat de eene Dijckpant veel is verschillende van het andere, also een jeder het maakt nae zijn Fantacie" enz. Wanneer nu zoo de zeedijken nog in 1717 gesteld waren en men hiernaar rekent, hoe zij vóór 1456

moeten geweest zijn, dan wordt er zeker niet te veel door ons gezegd, als wij de oude dijken blijven noemen *slechts aarden wallen van geringe hoogte en breedte, onregelmatig, zonder bijzonderen of kunstmatigen vorm.*

W. wil echter van dien slechten toestand van den toen- en voormalige dijken niets weten en verwerpt dan ook als geheel onhoudbaar en ongegrond het beweren van Dr. Venema: „dat de rijen van *kolken* of *wielen*, die nog veelal de ligging der oude dijken aanwijzen, niet getuigen, zooals wel eens beweerd is, van verschrikkelijke stormen, die aan onze eeuw vreemd zijn (?), maar wel *van den slechten toestand der toenmalige dijken.*" Mag deze in 't algemeen voor de oorzaak daarvan gehouden worden, in 't bijzonder (voegen wij er bij) zal dit ook de nog geringe helling of dossering der dijken aan de land- of binnenzijde geweest zijn. Het is immers in dit geval vooral, dat door overstorting van het water de kolken aan die zijde ontstaan. Om het tegendeel hiervan aan te toonen, wijst W. zelve op de dijken van 1717 en het gebeurde met dezen in den kersvloed van dat jaar: o. a. dat er onder Uithuizermeeden, in den *ouden dijk*, behalve eenige kleinere, niet minder dan *twintig*, en in den *nieuwen dijk*, niet minder dan *zeven* kolken zijn gespoeld; onder Uithuizen, welk dorp weinig dijklengte heeft, in den *ouden dijk*, behalve eenige kleinere, niet minder dan *zeven* en *twintig;* en onder Warfum, in denzelfden *ouden dijk*, niet minder dan *dertien* kolken de geboorte verkregen hebben. En evenwel verkeerden die dijken op dat tijdstip niet in *slechten toestand*, evenmin waren zij *onregelmatige* aardwallen. Het tegendeel zouden de hier nog aanwezige brokken van die dijken onwraakbaar getuigen; ja dat zij „zelfs in een uitmuntenden staat verkeerden; dat zij bij eene aanzienlijke hoogte en dikte overigens regelmatig gebouwd waren en aan de buitenzijde eene behoorlijke glooijing hadden, die weinig van de latere dijken verschilde." (bl. 209) Maar wat bewijzen deze verzekeringen tegenover de bijzondere en stellige opgaven van Seeratt omtrent den staat van deze en gene dijken in 1717, tegenover zijne eigene omtrent de kolken daarin? De Lezer zelve oordeele! — Hoe Westendorp dacht over den ouden noorder zeedijk van Vierhuizen tot Watum, dien hij voor de vermoedelijk eerste algemeene bedijking houdt, kan men opmaken uit zijne woorden (in Kremer's *Beschrijv. van de Prov. Groningen*, II, 239), die zeker ook op eigen aanschouwen en onderzoek steunen: „de eerste aan-

leg van dezen dijk bedraagt slechts eenige voeten." Ja, hoe de overblijfselen zoo niet van deze dan toch van andere oude dijken bevestigen, dat zij werkelijk nog van geringe hoogte en breedte waren, erkent W. zelf, als hij toestemt (bl. 191), dat men bij wegruiming van oude dijken zeer duidelijk aan de overblijfselen der oude graszoden, waarmede de dijk vroeger begroeid is geweest, ziet dat zij tot drie en soms tot vier keeren toe verzwaard zijn geworden en oorspronkelijk *op verre na de hoogte niet hebben gehad*, die men later heeft gemeend aan dezelve te moeten geven. Hij voert daarentegen wel aan (bl. 208), dat al die overblijfselen van oude bedijkingen duidelijk en overtuigend zouden aantoonen, dat het nogtans veel meer dan zomerdijken zijn geweest of onregelmatige wallen, wel is waar minder zwaar en hoog, dan onze tegenwoordige dijken, maar die even als deze aan de buitenzijde eene meer flaauwe glooijing hadden dan aan de binnenzijde. Hij noemt o. a. op in onze provincie de oude overblijfselen van dijken tusschen Hornhuizen en Kloosterburen, bij dit dorp en bij Zandeweer, langs den Dijkumerweg onder 't Zand en verder aan den rijweg gelegen; en in Friesland, de hier en daar nog aanwezige overblijfselen van de overoude bedijking der Middelzee. W. had wel gedaan bij deze algemeene aanwijzingen het profiel van die oude dijken nader op te geven. Dan zou het — gelooven wij — duidelijk gebleken zijn, hoe laag en smal ze moeten geweest zijn, zeker nog wel zoo laag en smal als de oude voornoemde noorder zeedijk van Vierhuizen tot aan Watum, die in 1717 zoo zeer heeft geleden en daarop is verlaten geworden. — W. haalt daarbij nog aan de reeds (boven bl. 197) bijgebragte bepaling uit het Rustringer regt, ten bewijze dat de oude Friezen wel degelijk voor de *regelmatigheid* in dezen zorg droegen. Hij vat namelijk de woorden waarin van den te bouwen zeeburg gezegd wordt: „ther skil on wesa allera ierdik iuin har oron," met Wiarda zoo op, als of hier het woord *ierdik* zag op den dijk zelven en die zinsnede beteekende, dat de geheele dijk zou moeten wezen even hoog (bl. 208). Maar wanneer wij met von Richthofen het woord *ierdik* als zamengetrokken beschouwen uit *jerda* en *ek*, *roede* en *ook*, dan zal die plaats willen zeggen, dat men overal dezelfde roedemaat moest gebruiken. En deze verklaring ligt wel zoo gereedelijk voor de hand, terwijl gene niet strookt met het werkelijk verschil, dat er van ouds in de hoogte en zwaarte der zeedijken, niet alleen van een geheel gewest,

maar ook van bijzondere districten bestaan heeft, naarmate de plaatselijke omstandigheden dit vorderden of men dit verkoos. W. weet dit even goed als wij, en deze zaak zal daarom geen nadere aanwijzing behoeven. Onder regel- en kunstmatigen vorm verstaan wij hier ook niet gelijkmatigheid in hoogte, maar dien vorm of dat profiel als de regelen eischen, door ervaring, kunst en wetenschap voorgeschreven.

Bij den overgang van zomer- in winterdijken bleven er van gene bij dezen bestaan. Toen zullen zij ook eerst zoo genoemd en onderscheiden zijn; want zoolang er nog alleen zomerdijken waren, kwam die naam eigenlijk niet te pas. Wij hebben echter begrepen ze al dadelijk kortheidshalve met dien naam te mogen bestempelen, om met een enkel woord te kennen te geven hunne hoofdzakelijke overeenkomst met de latere en tegenwoordige zomerdijken; want dat er overigens nog al verschil met deze kan en zal hebben bestaan, willen wij niet ontkennen. Behalve den algemeenen naam van dijken, zullen zij eerst ook meer in 't bijzonder dien van *kaden*, *kadijken* gevoerd hebben, even als de zomerdijken ook nog zoo heeten, en de winterdijken bij uitnemendheid *zeedijken* genoemd zijn. Als voorbeeld daarvan noemen wij op den noorder zeedijk, nu middeldijk om ons gewest, die van Wierhuizen tot Watum vóór 1717 nog alleen zoodanige zomer- of kadijk was, welke daarop tot zeedijk is verzwaard geworden. Die kadijk is blijkbaar gelegd geworden — men weet niet juist wanneer — om een gedeelte van den kwelder- of uiterdijk voor de vloeden in den zomer te beschermen en alzoo met meer vrucht te kunnen gebruiken, zooals die uiterdijk niet alleen tot hooi- en weide-, maar ook tot bouwland is gebezigd geworden. Deze kadijk diende dus eigenlijk niet om het verdere binnenland tegen de zee te beschermen. Maar zoodanig een heeft men wel gehad tegen den Dollard, waarvan o. a. de *zomerdijk* onder Wagenborgen, in het laatst der 16de eeuw gelegd ter bescherming van Fivelingo, nog den naam draagt. Zoo bestonden er en bestaan er nog verscheidene particuliere ka- of zomerdijken aan het Reitdiep en elders. Nu zijn, wel is waar, de genoemde geene eerste oorspronkelijke bedijkingen en bestaan er zulke ka- of zomerdijken ook niet meer; maar wat men in lateren tijd heeft gedaan en nog doet om een zeker grondgebied voor den dagelijkschen vloed althans te vrijwaren en daardoor beter te kunnen gebruiken, dit zal men even natuurlijk in den be-

ginne met de eerste bedijkingen gedaan hebben. De oude naam van *kaag*, *keeg*, *kog*, *koog*, voor polder, in geheel oud-Friesland zich voordoende, schijnt daarop te wijzen, dat die eerste bedijkingen werkelijk nog niet meer dan kaden waren. — De ondervinding moest ook eerst nog leeren, hoe hoog en hoe zwaar die bedijking moest zijn, om aan het doel te beantwoorden. Men zal aanvankelijk, als met de minste moeite gediend, ze niet hooger en zwaarder gemaakt hebben, als volstrekt noodig was. Nog later heerschte het gevoelen onder de landlieden, dat men geene zoo hooge dijken moest maken, als de ondervinding zelfs wel leerde, dat noodig was. Seeratt heeft ons daarvan ook een aardig staaltje bewaard in zijn Journaal, waar hij vermeldt, hoe in een stormvloed die na den 1 Jan. 1719 weder had gewoed, de dijken die volgens zijn plan waren gemaakt goed stand hadden gehouden, maar de anderen wederom zeer veel geleden hadden (f. 86.) „Deeze storm „zoo vervolgt hij" heeft Godt believen te geven tot Lands beste: de reeden is, dat veele boosaardige inwoonders de zommer bevorens hadden gesegt, dat als de Dijcken maar wederomme waeren als bevoerens, dat het genoeg was, want sulke stormen en waetervloeden kwamen eens om de 30 jaren, en daar konde niemant tegen Dijcken, jae sulcke boosaardige discoursen vielen openbaarlijk voor, ende dat sulken persoon als de Commijs Zeeratt, die de Heeren aenraedede om sulcke swaere dijcken te maeken, mooste men doodtslagen oft wegh jaegen, gelijck sulks van den Rigter Helenius ende meer sijnes gelijcken is gesegt, om also de ingesetenen tot oproer te hitsen. Ende deze storm opende de oogen van alle welmienende, ende die geene welcke vlacke dijcken hadden gemaekt, bevonden dat haar arbeit al dobbelt betaalt was, waardoor mijn credit niet weijnig avanceerde." Zoo dachten velen — zelfs dijkregters — er over in het begin der 18de eeuw, en zoo zal men er eveneens, zoo niet nog meer over gedacht hebben in de 13de, toen men, volgens Menko, den terugkeer van buitengewone stormvloeden om de 50 jaren bereekende (bl. 260). En aldus laat zich voorstellen, dat men bij den eersten en verderen aanleg der dijken, toen die stormvloeden niet alleen nog schaarscher voorvielen en terugkeerden, maar ook de maatschappelijke toestand nog in kindschen staat verkeerde, veeteelt de hoofdzaak was, akkerbouw alleen op hoogere plaatsen gedreven werd, voor zijne behoeften zomerdijken voldoende zal geacht hebben. Naar de

toenemende mate daarvan zal ook de dijkbouw inzonderheid vooruitgegaan zijn en zich ontwikkeld hebben. Men kan dien in zijnen oorspronkelijken eenvoud kunsteloos noemen, zoodat er geene bijzondere kennis, schier alleen handen en enkele werktuigen toe vereischt werden, maar niemand zal ontkennen, dat tusschen gewone aarden wallen en de dijken, zooals men die thans aanlegt, een groot verschil bestaat; dat de dijkbouw wel degelijk eene kunst mag heeten, die van lieverlede tot die hoogte, waarop zij nu staat, is gebragt geworden. Men verstond in den beginne zeer zeker nog geenszins de dijken zoo in te rigten, wat hunnen vorm, het profiel, betreft, als later en thans het geval is door ervaring en wetenschap tevens daartoe in staat gesteld. De eerstgelegde dijken zijn buitendien waarschijnlijk geheel alleen van aarde geweest. Nadat men echter ondervond dat een eenvoudige aarden wal den slag der zeegolven op den duur onmogelijk kon wederstaan, begon men hier en daar eenige buitengewone versterkingen langs de buitenzijde aan te brengen, van waar de bescherming der zeedijken door paal- en kistwerken, beslagen en bekrammingen, wierbekleedingen en steenglooijingen enz. haren oorsprong en voortgang genomen heeft. Hier is wel degelijk, ja nog meer dezelfde natuurlijke vooruitgang aan te nemen als bij alle kunsten en wetenschappen het geval is, en daarom ook zullen, ja kunnen de eerste dijken niet wel anders dan gering in verhouding tot die van lateren, vooral onzen tijd, zijn geweest.

W. ontkent ook wel niet zoo zeer dat oorspronkelijk de zeedijken laag en weinig beteekenend waren en mettertijd zijn verhoogd en verzwaard geworden, maar hij acht dat ze niettemin voldoende waren, om de zeevloeden in den regel ook in den herfst en gedurende den winter te keeren, of liever — zoo voegt hij er bij — zij werden daartoe voldoende geacht (bl. 197). Als hij dit laatste alleen gezegd had, zouden wij daar niets tegen hebben, maar tegen het eerste komen wij op. Als afdoende reden, waarom hij ze voldoende acht, geeft hij op: „dat oudtijds, toen de eilanden nog grooter en minder verbrokkeld en afgespoeld, en de zeegaten tusschen dezelve nog minder breed en ondieper waren dan later, er natuurlijk in den tijd van zes uren, gedurende welken de vloed rijst of oploopt, minder water binnenstroomen kon, dan later, toen de eilanden verkleind en sommigen zelfs geheel weggespoeld en de zeegaten ruimer, wijder en dieper waren geworden.” Dit zal waar, maar niet voor de eenige reden

van de verhooging der dijken te houden zijn. Behalve deze natuurlijke, zullen er ook vooral maatschappelijke redenen voor geweest zijn, in de toenemende beschaving gelegen. De verhooging en verzwaring der dijken, zooals de geschiedenis ons die ook nog later leert, kan bezwaarlijk in verhouding alleen staan tot eerstgemelde oorzaak, maar de laatstgemelde, die W. geheel niet noemt, moet hier mede ook wel zeer in aanmerking genomen worden. Wij hebben gezien op welk profiel de zeedijken in ons gewest na 1717 zijn hersteld geworden. Het bleef daar echter niet bij. Er had nog meermalen tot in onzen tijd verhooging en verzwaring dier dijken plaats, zooals in 1756 en vooral 1777. Alstoen werd in het algemeen de hoogte van de zeedijken bepaald op 16½—16 voeten boven den dagelijkschen vloed; de buitendossering op 2½—3 v. op 10 v. val en de kap op 10—12 v. Op minder gevaarlijke plaatsen werd de hoogte gesteld op 15 v., de dossering op 3½—4 v. en de kap op 8 en 6 v. Op de minst gevaarlijke plaatsen, voornamelijk aan het Reitdiep, werd de hoogte genomen op 14—13 v., de binnendossering op 5 v. val in 10 v., en de kap op 6 v. Dit alles werd zoo bepaald behalve de opronding van 1 v., hier en daar van een ½ v. op alle de dijken. [1]) — Deze bepalingen zijn tot heden de algemeene grondslagen gebleven voor de afmetingen van de dijken in deze provincie. Men is er echter hier en daar nog later weder afgeweken, waar die onvoldoende zijn bevonden, inzonderheid na den allergeduchtsten vloed van 1825. Men heeft toen de dijken weder opgenomen en hiernaar op nieuw verhoogd en verzwaard. Uit die opneming is gebleken dat de dijken niet overal zoo hoog en zoo gesteld waren als in 1776 en 1777 was voorgeschreven. Eene vergelijking van een door den toenmaligen hoofdingenieur van den waterstaat in deze provincie daarvan opgemaakten staat met dien van 1777 kan dit leeren. [2]) De vloed, hoe hoog ook, zou toen de dijken niet overstroomd hebben, zooals op

---

[1]) Volgens het *Finaal der Commissie cum plena tot de dijken van den jare* 1775—1777, *van* 9 *Febr.* 1778, in haar prothocol f. 64, op het Gron. Arch. *Reg.* V, bl. 162, No. 172. De opgaven van het profiel, zooals dat toen veranderd is voor de afzonderlijke dijksvakken, vindt men in de *Bijdragen tot de kennis van den tegenwoord. staat der Prov. Groningen*, St. II, bl. 170 in het stukje over de afmetingen der Groninger dijken van 1777 tot 1825 van Dr. G. A. Venema.

[2]) De staat van de afmetingen der dijken in 1825 bevonden en voorgeschreven is ter zelfder plaatse bl. 172, door Venema opgegeven.

meer dan eene plaats is geschied, waren zij op de bepaalde hoogte onderhouden geworden. Zij zijn dan toen ook weder tot die hoogte gebragt, hier en daar met eenige uitzondering, daar sommigen, zooals wij zeiden, nog versterkt zijn, anderen niet. De meest gewoone hoogte — om ons bij deze afmeting te bepalen — bedraagt hiernaar op 't minst 3.50, op 't meest 4.70 el, of in de oude Groninger voetmaat, als de voorgaande getallen, uitgedrukt 11,9780 en 16,0847. Vergelijkt men deze hoogte met die in 1717 of voor 150 jaren, bedragende de laagste 5 à 6 v., de hoogste 13 v., dan is naar de eerste of laagste afmeting de hoogte sinds verdubbeld, naar de laatste of hoogste vermeerderd nog met ruim 3 v. of $^1/_4$ gedeelte. Vergeleken met den vermoedelijken staat der dijken in 1456 (bl 265), dan mag de hoogte sinds der laagsten viermaal vermeerderd, der hoogsten nog bijna verdubbeld zijn. En wat wij hier van ons gewest vermeldden, zal ook wel meer of min van toepassing zijn op de andere naburige kuststreken. Ware nu de verhooging en verzwaring der dijken alleen voor het gevolg te houden van het hooger loopen der vloeden, dan zou dit van ongeveer 1717 tot 1825 of maar in ruim eene eeuw op zijn minst drie voeten toegenomen zijn en van ongeveer 1456 tot 1825 of in nog geen vier eeuwen, even als de hoogte der dijken, althans verdubbeld zijn. Dit kan bezwaarlijk aangenomen worden en behoeft ook geenszins, in tegendeel. Zoo hoog kunnen de vloeden mettertijd niet gerezen zijn of nog zoo laag geloopen hebben, toen de dijken het eerst zijn aangelegd geworden, omstreeks de 11de eeuw. De overstroomingen die ons land vóór dien tijd reeds, zooals wij zagen (bl. 220), hebben getroffen, weerspreken dit ook. Waren dus de dijken toen werkelijk nog zoo gering als ons hunne vergelijking met die van latere jaren leert, dan kunnen zij wel niet anders dan nog maar zomerdijken geweest zijn. De waarschijnlijke wijze van aanleg dier eerste dijken, zooals zij door W. wordt voorgesteld, laat dit ook wel niet anders toe. Men volgde niet alleen den loop der zeekusten, maar ook binnenwaarts hoog op dien van de grootere en kleinere rivieren, welke daardoor in zee uitwaterden. De afdammingen aan haren mond of op eenigen afstand daarvan had eerst later plaats. Dit is bekend uit de geschiedenis van den waterstaat en blijkt nog uit de plaatselijke gesteldheid. Als men nu nagaat welk een verbazend uitgestrekt net van dijken daartoe al aanstonds gevorderd werd, dan is het niet aannemelijk dat men dadelijk zulke hooge en zware dijken zal hebben

opgeworpen, als eene toereikende beveiliging ook in den winter zou hebben gevorderd. Men legde bovendien de dijken in 't eerst niet zoo onmiddellijk aan de kusten en oevers aan, maar op een genoegzamen afstand daarvan, zoodat er meestal een goed stuk voorland overbleef, dat, op den duur zich nog verhoogende door aanslijking, de lage en zwakke dijken, zoo niet in den winter, dan toch in den zomer, tegen de aanvallen van het water mede beschutte.

Wat de tegenwerping betreft die W. zegt hem wel eens gemaakt te zijn (bl. 205), namelijk „dat in vroegere eeuwen, dat is hier vóór de 13de eeuw, de bevolking niet groot genoeg op het alluviale terrein zou zijn geweest en hunne werktuigen en hulpmiddelen ongeschikt en onvoldoende, om kapitale winterdijken, waartoe zooveel krachtsinspanning vereischt werd, op te werpen en daar te stellen;" deze tegenwerping is zeker wel van kracht, in zoo verre W. den dijkbouw tot in het ver verledene stelt, toen de kusten van ons land en naburige nog schaars bevolkt zullen geweest zijn en dan nog maar door zeer onbeschaafde, halfwilde stammen, maar als men stelt dat de zeedijken eerst met de 11de eeuw tot stand gekomen zijn, zoo mag men de toenmalige bevolking misschien ook wel als toereikende in getal en middelen beschouwen, zelfs om winterdijken aan te leggen; — evenwel iets anders is en blijft het, of zij daaraan al behoefte gevoelden.

Meer van belang is de andere tegenwerping door hem vermeld (bl. 203): „dat bij eigenlijke rivierdijken hetzelfde verschijnsel (van verhooging) wordt waargenomen; dat ook deze oorspronkelijk veel lager zijn geweest, zooals blijkt, zoowel uit nog bestaande doch nu buiten dienst gestelde en naar binnen gelegen oude rivierdijken, die door andere verder naar de rivierbedding gelegene vervangen zijn geworden, als uit de nog dienstdoende, die ook blijken bij herhaling verhoogd en verzwaard te zijn geworden; en dat dáár de verhoogende en verhoogde zeevloeden toch niet hebben kunnen werken en alzoo geene oorzaak van die verhooging zijn geweest." Hij erkent dit: „de rivierdijken, ook dáár waar het zeewater niet komt of geen invloed uitoefent, zijn van tijd tot tijd verhoogd en verzwaard." „Maar (zoo tracht hij dit te wederleggen) voor deze verhooging en verzwaring bestond ook eene zeer natuurlijke reden. Het was, omdat de bodem der rivieren van tijd tot tijd door de afgevoerd wordende en bezinkende stoffen verhoogd werd; en naarmate van die verhooging moesten de dijken ook natuurlijk verzwaard en verhoogd worden, wilde

men niet, dat het rivierwater over de dijken streek en het aanpalende land onder water zette." Hij beroept zich hierbij op Bilderdijk, van den Bergh en zelfs Martinet; en hij had er nog bij kunnen voegen, dat dit niet alleen het algemeen gevoelen geweest is der oeverbewoners, maar ook genoegzaam van alle waterbouwkundigen in ons land van Cornelis Velsen in 1747 af tot in den laatsten tijd toe. Maar de zaak, zooals Staring vermeldt (*De bodem v. Nederl.* I, 401), en Westerhoff — zouden wij zeggen — ook wel moest weten, is thans veranderd door de sterk daartegen sprekende bewijzen, welke de waarnemingen zelve omtrent den vroegeren en tegenwoordigen toestand onzer rivieren opleveren. Uit deze waarnemingen mag men integendeel besluiten, dat de bedden zoo min als de waterspiegels der rivieren in de laatste tachtig jaren eene noemenswaardige verandering hebben ondergaan. En heeft dat in dien tijd geen plaats gehad, zoo mag men dit ook van vroegeren tijd aannemen. — Deze zwarigheid blijft dus in volle kracht en bewijst dat de verhooging der watervloeden niet de eenige nog zelfs hoofdoorzaak is geweest van de verhooging der dijken, maar deze ook en vooral afhankelijk van de toenemende behoefte aan meerder veiligheid van personen en goederen, naarmate de bewoners in beschaving en anderzins vooruitgingen.

Hiermede het geschiedkundig onderzoek naar den ouden staat onzer dijken afgeloopen zijnde, kan ik eindigen en het verder aan anderen overlaten het eindoordeel over het gevoerde pleit op te maken, zoo ver het voor beslissing vatbaar is. Men oordeele dan ook over de uitspraak, waarmede W. zijne verhandeling besluit en, door mij bij voorbaat te verdenken van onzuivere beweegredenen voor de handhaving van mijn gevoelen tegen het zijne, de kroon zet op dergelijke niet zeer beleefde en bescheidene uitdrukkingen meer, welke hij zich jegens mij vooral veroorlooft; men beslisse namelijk, of werkelijk eigenliefde de oorzaak zou zijn, zooals W. vooronderstelt, wanneer hij niet mogt slagen, gelijk het geval is, mij van mijne dwaling te genezen, dan of waarheidsliefde in dezen mijn drijfveer is geweest en mijn pen heeft bestuurd. Hiervan bij mij zelven bewust, werp ik die verdenking van mij en neem, al mogt ik ook blijken gedwaald te hebben, omtrent hun oordeel daarover vrij gerust, afscheid van mijne Lezers.

DE VEEHANDEL

EN DE

OSSEN VAN GRONINGEN.

De Friezen, waaronder zij, die de Groninger Ommelanden bewoonden, oudtijds behoorden, hielden zich reeds ten tijde, dat de Romeinen in deze gewesten verkeerden, bezig met de veeteelt. Men denke hierbij onder anderen aan de schatting van ossehuiden hun door de Romeinsche legers van Drusus opgelegd. Zij dreven veel veehandel op de Romeinsche marktplaatsen, gelijk dan ook een schrijver uit het laatst der derde eeuw, Eumenius, aan keizer Constantinus den lof toebrengt, dat hij de Chamaven en de Friezen weder in de gelegenheid had gesteld met hun vee veilig de markten, die in en bij de *castra* (legerplaatsen) aan den Rijn werden gehouden, te kunnen bezoeken. [1]) In het bijzonder werden reeds in vroegeren tijd de ossen zeer geroemd, en waren de ploegossen ten tijde van Karel den groote in hooge waarde. [2]). De vetweiderij was vandaar dan ook voor eeuwen in deze provincie in grooten bloei; zij werd met goed gevolg uitgeoefend, waardoor de veehandel voortdurend een belangrijke tak van handel in deze streken ook in lateren tijd is gebleven. In de oude verzegelingen en overdragten van landerijen, in den omtrek der stad Groningen liggende, treft men daarvan vele blijken aan, waar die weiderij meestal onder de benaming van *ossenweiderij* wordt vermeld. „Die ossen venne" (dat is „weide") „in

---

[1]) Eumenius, *Oratio Panegyrica Constantino Caesari* c. 9. — Mr. J. Dirks, *Gesch. onderz. van den koophandel der Friezen* bl. 38, 98.

[2]) Westendorp, *Jaarb.* dl. 1, bl. 115.

helpmer hemmeric [1]);" „de hooge ossenweide in de oven buiten ebbingepoort bij oosterhoogebrug" [2]), „de ossenweide, die *parlurmir* noordzijde van den Damsterweg tusschen oosterhoogerbrug en de stad," „de ossenweide in de klapvenne buiten de ebbingepoort," „de ossenweide te noorderhoogerbrugge," „de ossenweide de ticheldobben van de ovenvenne en de ossenweide de ticheldobben van de bultvenne," „ossenweiden buiten boteringepoort achter de rijscampen." [3]) De vruchtbare landen van het klooster Selwerd, gelegen in de nabijheid van Groningen tusschen A en Hunse, die zulke beste graslanden opleverden, werden van vroege tijden af reeds gebezigd tot het weiden van vee en met name tot die van ossen. [4]) — Zoo ook waren het de *gemeine ossenweiders* van de stad Groningen, die zich den 30 Junij 1579 genoodzaakt zagen zich bij burgermeesteren en raad te vervoegen, ten einde er maatregelen mogten worden genomen tegen de vordering van 4 jaarschattingen door de schatbeurders der Ommelanden van hen gevorderd. [5]) Men leest verder, dat de ossenweiderijen, in de nabijheid der stad gelegen, in 1591 niet te gebruiken waren, tenzij er behoorlijk werd gezorgd, dat het vee daar veilig tegen roof konde weiden. Burgemeesteren en raad vonden het derhalve noodzakelijk den 19 April aan den stadhouder te schrijven, dat tot „vermijdinge van allerhandt inconnenienten vnd mistroesticheit vnder de borgeren grootelyx van noeden is, eenen sekeren ende vasten wet te nehmen, waermede tegens den anstaenden meij soe wel die ossen, koeijen als het ander bestiael, den borgeren toebehoirende, inde Stat hammerijcken wtgeslaegen ende geweidet zoude moegen worden" en daartoe eenige soldaten, „omtrent der stat tzij in Selwert ofte ellers te doen logeren." [6]) Dat het getal ossenweiders nog al belangrijk was in 1599 zal men met grond mogen afleiden uit het verzoek, waarbij de rent-

---

[1]) *Register van het Archief*, 1471, No. 26.

[2]) *Register*, 1632 No. 1. — Uit de later te vermelden verzegeling van 1647 No. 3, wordt opgehelderd, dat de *oven* was de plaats waar vroeger de oven van een tigchelwerk had gestaan.

[3]) *Register*, 1579 No. 133; 1633 No. 1, 2, 3; 1647 No. 3; 1650 No. 16.

[4]) Dr. G. Acker Stratingh, *Het klooster Selwerd* in *Gron. Jaarb.* 1863, bl. 154 en 159.

[5]) *Register*, 1579 No. 99.

[6]) Archief v. Groningen H. S. in folio 105^{b} bl. 19.

meester der kloostergoederen Johan Lutma aan de staten van stad en lande geeft „tho erkennen, woe dat he verscheijden grote quaestien heft mit enige ossenweijders, dwelcke quaestien een grote somma van penningen bedraecht, so dat die selue ossenweijders de huijren jnholden, ende dat doer vermeent Recht ende schriftlick bewijss sije daervan hebben, soe dat den Suppl. hem beclaeget, dattet hem seer beswaerlick js, dat sulcke quaestien van jaer tho jaer ongedecideerd ende onuerclaert blijuen staen. Js derhaluen het vnderdaenich versoeck, dat V. E. willen beleuen hijrin vorsien, ende verordineren heren commissarien, dewelcke beneffens den Suppl. die gemelte quaestien contra de ossenweijders jnnomen ende daer entlicke verclaringe mit den ander van maeckten ende daer eens een ende van mach komen, den Suppl. verclaert, dat sulx te saemen in acht ofte tijn daegen wall verlijcket ende hen gelecht kan worden. [1]) — Onder de vetweiders in de stad Groningen schijnen voorname ingezetenen te zijn geweest, althans de zoodanige die meer in aanzien waren dan de gewone meijers. In het boek toch van ontvang en uitgave van het klooster Selwerd, van 1561—1563, vindt men, dat wanneer de ossenweiders de huur betaalden, aan deze, raadslieden en edele meijers of huurders, meer dan een half aam wijn werd geschonken, terwijl aan de andere meijers slechts Hamburger bier bij de betaling van huur werd voorgezet. Die betaling geschiedde te Groningen in het huis of refugium van het klooster.

Eene verhuring van landen tot eene ossenweide treft men aan in een in het archief aanwezig huurcontract van 1579, welk contract tot een voorbeeld der wijze waarop landen voor vetweiderijen destijds werden verhuurd, als bijlage 1 hier wordt bijgevoegd.

Wat nu den veehandel en voornamelijk den handel in ossen aangaat, vele blijken van zijnen vroegeren bloei worden daarvan gevonden in onze oude stukken, waaruit wij nu het een en ander hier mededeelen. In eene oorkonde van 1252 werd aan de Friezen de invoer van ossen in Vlaanderen vergund. [2]) Vermits onder de Friezen in dien tijd mede geacht werden te behooren de Groningers en in het bijzonder de bewoners der Ommelanden, geeft deze oorkonde reeds een bewijs

---

[1]) *Register v. h. Archief*, 1599 no. 63.
[2]) F. E. Berg, *de Nederlanden en het Hanseverbond*, bl. 59.

van den veehandel in die streken in de dertiende eeuw. De groote handel in vee door Groningers in de zuidelijke Nederlanden, nog in latere dagen gedreven, strekt zeer zeker tot bevestiging dezer opvatting. In 1469, zoo teekenden wij vroeger reeds aan uit de processtukken, betreffende de veroordeeling van Groningen door het veemgerigt, in de beschrijving van dat proces [1]), waren er twaalf Groningers met 1000 à 1200 stuks vee te 's Hertogenbosch. Van eenen verkoop van ossen door Gherdt Westerwolt aan Ghijsebrecht Eijkens te Tongeren omstreeks 1555 wordt melding gemaakt in de opdragt van eerstgenoemden aan zijnen te Leuven studerende zoon, tot de invordering van den restanten koopprijs. [2]) — Te Mollen, (Moll in Antwerpen) was in de zestiende eeuw de veehandel der Groningers belangrijk, gelijk blijkt uit eenen brief van „Jan van der Molen tot Mollen uwer coopluden weert," aan „burghemeesteren scepenen ende raet de heren der goederen stad van Groeninghen op sunte lambrechts auont a° LXXVIII," waarin hij verzoekt betaling van de voor den kooplieden uitgeschoten tol, „alsoe lieue ghij heren ic v weten dat d'in die certificatie steet Jan billius, die bracht LXXXIII ossen op dalder leste vanden jaer doer molle driuende, dat die cooplude meijnden datter niet meer ossen comen en souden ende die coepluede weren alle ewech van molle ende die tolners deden die ossen voer den tolle houden ende doen waert ic daer bij gehaelt ende doen vraechdic Jan billius den driuer, wie die ossen toe hoerden ende hij seijde, dat sij gheerden heijns toe hoerden, met meer andere coopluden, die hij niet en kende, ende doen sprak ic voer die ossen ende heb se moeten betalen ende jc volchde gheerden heijns na tot Dieste ende hij geloofde mij, hij soude te molle toe comen als goet man van eren, mer hij vergaets te comen, want hij hadde groot verlies van ossen op die tijt soe men seijde." De veehandel was destijds ook te Diest, doch werd toen verlegd naar Lier, waar het evenwel niet zoo geschikt werd geacht voor dezen handel. Groningen zoowel als Zwolle, Kampen en Deventer werden mitsdien aangemaand pogingen in het werk te stellen, dat die handel wederom naar de voor de kooplieden meer gelegene plaats Diest mogt worden terug gebragt, opdat niet de „coeplude licht andere plaetsen souden moigen zuecken buten den lande van brabant daer men se

---

[1]) Nijhoff. *Bijdragen* dl. 9, bl. 179.

[2]) *Reg. v. het Archief, Eerste vervolg*, 1555 no. 113.

gerne ontfangen soude." [1]) Ook werd er in het laatst der zestiende eeuw een belangrijke veehandel door de Groningers gedreven te Keulen, Munster, Dortmund enz. Uit de destijds door de regering van Groningen naar die plaatsen afgezondene brieven, verneemt men, dat het veilig vervoer van vee derwaarts zeer werd belemmerd door de daar en in de nabijheid liggende krijgsknechten. Den 19 September 1588 schreef alzoo de raad van Groningen aan den stadhouder Verdugo, „dat alle daegen den tijt is naeckende, dat onsse borgeren hoeren ossen ende vette waeren nae Collen ofte ellers soelen moeten wthfueren, Ende also wij verstaen, dat die wegen an allen oorden ende principalick achter Coeuorden duer die graueschaft Bentum alomme seer onueelich sint, gelangt aen U. Gen. onse demuedich begeren diesolue willen enige guede raede ervinden, tsij mit knechten ofte ruijteren vp die vnuelichste plaetzen te leggen, gelijck int verleden jaer oick gescheet, ten eijnde onse coopluijden mit huer guederen in meerder seeckerheit reijsen mochten." [2]) Den volgenden dag zond de regering een dergelijken brief af aan de gecommitteerden tot de regering van het stift Munster, opdat de Groninger burgers met hunne vette ossen veilig in het stift Munster mogten verkeeren en „principalijck binnen ende vmtrent Bueckholt ende andere plaetzen, een vrijen in ende wthtocht" mogten hebben. In dien brief wordt ook nog onder anderen geklaagd, dat de Groninger burgers „tot verscheidene tijden vp den Munsterschen bodem van enige straetroeuers wth Lochum ofte anderen plaetsen" zijn aangerand en van hun geld, have en goed zijn beroofd, gelijk er dan ook te Munster toen gevangen zat een, „ketelfuehrer mit sijnen geselschaft," die aan de Groninger kooplieden, „am Staelboege sesz vnd twintich coppel peerden" had ontnomen. Burgemeesteren en raad geven daarop in hunnen brief van 25 September 1588 nader aan den stadhouder Verdugo den volgenden weg op, waarlangs de ossen zullen worden gedreven, opdat mitsdien de meeste toezigt op dien weg zoude kunnen worden gehouden. „Nu worden wij aeuerst hier te boeuen noch in specie berichtet, dat schier die meeste buijten (roof) so den vijant bij ende vmtrent Munster suszlange genoemen, voorbij Bueckholt moeten ge-

[1]) *Register v. h. Archief*, dl. 5 bl. 98 No. 33 en in bijlage 2 medegedeeld.

[2]) Deze en de volgende brieven zijn genomen uit het h. s. in folio No. 105ᵃ bl. 61, 62, 63 en 73, in het Archief van Groningen.

fuehrt ofte gedreuen worden, alwaer sie hoeren vrijen passuslange gehadt hebben. In 't welcke wel soude to remedieren sijn, indien uwe Gen. den soldaten liggende in garnison vpt hujs toe Weerdt ende toe Breuoert ordineerde, dat sie alle daegen geduirende desen heruest, omtrent Bueckholt oer ooge int velt hielden, ende aldaer die straeten veelich maeckeden. Jnsgelijcken were woll neet vnraetsaem, dat die ruijteren toe Oldensael ofte Oetmersum in garnisoen liggende, sich biszwijlen nae Schuttrup ende Stenuorden vp der straeten vinden lieten ende alsoe haer reijse anstelleden, dat sie alle maendaege tusschen Noorthorn ende Renen am Staelberg in enige antall quemen vpdat mit solcke middelen die straeten desto veliger mochten geholden worden." Niettegenstaande deze voorzorgen voor een veilig vervoer, werd nog aan den Groninger koopman Johan van Dalen in den herfst van 1588 zijne ossen door de soldaten ontnomen. Die ossen waren te Almelo verkocht, hetgeen burgemeesteren en raad aanleiding gaf den 9 November aan die der stad Almelo te verzoeken, „tot befoderinge der lieue justitie eines jeglichen, wesz stants er sij, in billiche dingen, soe voele an vnsz is, toe wilfaeren," te willen medewerken, dat aan van Dalen, die een gering vermogen had en „in een vnwederbringliche armuet solde geraecken, die gerechte weerde derseluen (ossen) nae billicheit weder erlegt vnd betaelt mach worden." — Eindelijk wijzen wij hier nog op eenige brieven van burgemeesteren en raad aan den rigter en aan burgemeesteren en raad van Dortmund, uit dien tijd, over eene uitgebragte dagvaarding tegen twee Groninger kooplieden voor den regter te Dortmund, strijdende met het „vnsen wolhergebrachten priuilegio de non euocando, dessen wij oeuer menschen gedachtenis altijt in ruwiger possession gewest," en zulks wegens den verkoop „van seeckere antal vercofte vnd geleuerde ossen," aan twee burgers van Dortmund, waaruit ook de veehandel van Groningen op die plaats wordt aangeduid. [1]) De vele afgegevene paspoorten tot den doorvoer van ossen in dien tijd bevestigen almede dat de veehandel toen belangrijk moet geweest zijn. [2])

Dat de veehandel reeds vroeg in Oostfriesland door de Groningers werd gedreven, blijkt onder anderen uit de vergunning van tolvrijheid van ossen en koeijen te Aurich

1) H. S. in folio 150a bl. 12, 16, 18, 22.
2) *Reg. v. h. Archief*, 1589 No. 50, 54.

door Ocko ten Broecke in 1427 aan de Groningers verleend. [1]) De handel in vee op Oostfriesland, in het bijzonder in Aurich, werd ook uit andere gewesten van ons vaderland veelal langs en door Groningen genomen. Zoo werd in 1502 door de regering van Campen aan die van Groningen verzocht de vergunning van vrij met ossen, paarden enz. door het gebied van Groningen naar Aurich te mogen trekken, terwijl diezelfde regering in 1505 zich moest beklagen over eene in beslagneming van ossen door het gildregt te Groningen. [2])

De ossen van Groningen werden dan ook steeds zeer op prijs gesteld, en het werd inderdaad voor een groot geschenk gehouden, indien de regering aan dezen of genen een of twee vette ossen schonk, gelijk men daarvan vele voorbeelden aantreft. Reeds in 1399, lezen wij, vereerden de Groningers aan den graaf van Holland 50 zware vette ossen, welk geschenk in 1421 aan den hertog van Beijeren eveneens door Groningen werd aangeboden. [3]) Onder de geschenken, welke de twee burgemeesters van Groningen aan Karel van Gelre bij gelegenheid der voltrekking van zijn huwelijk, uit naam van Groningen aanboden, worden genoemd, „vier buitengewoon groote ossen." [4]) In de Spaansche tijden was een geschenk van een of twee ossen eene zeer gewone vereering, welke de regering van Groningen aan de meest invloedrijken in de regering van Spanje jaarlijks zond. Het schijnt wel, dat men het van belang achtte die heeren tot vrienden te hebben en tevens, dat men er geene onkieschheid in zag om hen, die toen dikwijls werden geroepen de geschillen van Groningen met de Ommelanden of met Appingedam te beslissen met geschenken tot zijne vrienden te maken. Vermits de lezing van de op deze geschenken teruggezonden brieven van dankbetuiging, die in het Groninger Archief zijn bewaard, de overtuiging geeft, dat de ontvangers dier geschenken door het geschenk niet waren beleedigd, maar veeleer zich verpligt rekenden dat geschenk door de een of ander wederdienst te vergelden, worden die brieven, waaronder er eenigen zijn, die ook nog andere bijzonderheden bevatten, hier onder

---

[1]) *Register van het Archief*, 1427 No. 3.

[2]) *Register van het Archief*, 1502 No. 13, 1505 No. 11.

[3]) *Tegenw. staat van stad en lande*, dl. 1 bl. 142. — Westendorp, *Jaarb.* dl. II, bl. 282, 382.

[4]) E. Moulin, *Kamper Kronijk*, bl. 339.

de bijlagen medegedeeld. Men verneemt er tevens uit de namen der aanzienlijke personen, aan wien de geschenken waren afgezonden en dat een geschenk van eenen goeden vetten os inderdaad op prijs werd gesteld. Die op prijsstelling is dan wel eene bevestiging van de hier geleverde bijdrage tot den veehandel en de vetweiderij, welke eertijds in deze streken met vrucht en goed gevolg werden gedreven.

1.

Joest Lewe bekenne vnnd certificere vormits desenn openenn certer, dat ick hebbe verhuirt Beginenn Hinrick vnd Steuen Carsiens ene osseweyde, gehetenn die parlurmir, groedt wesende achtijnn grasen, liggende vp die noerdersijdt vann den Dampster wech, tusschen die Oester hoge brugge vnd die stadt, ses jarenn lanck voer hondert Embder guldenn dertich gronninger stuuer voer denn guldenn gerekent vrij schadelooss geldt, wie dat een gebruick is in die stadt tafell vnd als andere osseweijders oeck in die stadt tafel gelegenn daer voergeuenn op conditienn als sall volgenn. In denn erstenn dat sie mij solen leuerenn alle jaerenn in die vorss. Parlurmir vijfftich goede voerenn messes, als men die gewoentlick is tho ladenn vnndt tho voerenn, summa in ses jarenn daerinne tho leuerenn driehondert voerenn messes, so dann nu dit eerste jaer anno 79 dat voerjaer vorstrekenn is sunder mes daerinne tho brenghenn, soelenn sie in dat voerwinter offte in die twe thocumpstigenn jarenn so voele messes daer meer in leuerenn also dat in die ses jarenn die dre hondert voerenn messes daer inne geleuert worden, vnnd hoer jaermaelen soelenn angaen anno 79 als dat eenn gebruick is dair dat landt gelegenn is vnd soelen mij die huire bethalenn vp twe terminenn des jaers vnnd alle jarenn, tho wetenn dat erste termynn vp vrijmerckede vnnd dat ander termynn vp Martini in denn winter daernaestkomende, vnnd in dien dat desse vorss. bethalinghe also niet enn geschiede, cunde het getall der vorderenn messes daer so niet in gebracht enn worden als vorss., so sall dat landt alle jaerenn vp sijne behoerlycke tijdt vrij sijenn sunder enighe gerichtlijcke vpsegginge, daer voer sie mij tho borghe gesteldt hebbenn, Else Westerwoldt vnnde Johann Borst, die welcke my Joest Lewe belhouet hebbenn tho betalenn alss hoere egene propere

schulde vann sie tho manenn ene voer all offte beyde voer eenn vnde dat geldt thoe leuerenn in mijnen handenn vp sodanige conditien alss vorss. vnnde in gebrecke vann der bethalinge mit allenn rechtenn in tho manen mit dwarsnacht offte anders. Oerkunde der waerheit hebbe ick Joest Lewe dit myt myn egenn handt ondertekent vnnde wi Borgenn alss Esle Westerwoldt vnnde Johann Borst dit ock mit onse namenn vnnde handt ondertekent sulckes tho wachtenn vnnde tho warenn, vnde thot merder vestenisse sinnenn desse cedelenn twe als eens ludende wth denn anderenn gesnedenn dorch dat wordt Fides.

Joest Lewe. Else Westerwoldt egen hand ende marck.

Johan Boerst mytt mijn egen hant ende marrijck. [1])

2.

Eersame voirsienege wijze lieue heren ende geminde vriende. Bij ons zijn comen een deel van onsen burgeren die jn voirtyden met huren ossen ende andere hoorende beesten hebben plegen te vorsuecken ende te hanteren hure mercten jnder stad van Dijest jn brabant ende diere zij eenen zekeren tijt van jaren, bij wille salegen gedachten hertogen Karels hertoge van Bourgognen ende van brabant etc., hebben moeten deruen ende huer beesten tot lyere bringen ende nergens els jn brabant tot hueren ongerieue, Ons te kennen geuende, dat hoe wel zij jnden jare voirleden ende oic jn desen jare, bij belieften onssen genedigen heren ende vrouwen hertogen ende hertoginne van Oesterijc van bourgognen ende van brabant etc., wederom met hueren ossen ende beesten comen zijn jnder voorss. stad van Dijest, welke plaetsse hon zeer gename ende bequame is, zij nochtans vut vluchtmaren gehoert hebben, dat die vander stad van lyere wederom zeer veruolgen souden aen onsen genedegen heer ende vrouwen vooscr. of aen huer Raide om den coepman te doen bedwingen dat hij met sijnen beesten wederom tot lyere souden moeten comen, dwelc hon niet wel dyenen en soude. Wairomme Eersame ende wijse lieue heren ende geminde vriende wij uwen liefden zeer hertelic ende vriendelic bidden, dat v gelieuen wille de handt d'aen te houden, soe wij oic verstaen, dat ghij tot hiertoe gedaen hebdt,

---

[1]) *Register van het Archief*, 1579 No. 133.

als dat de coepman onbedwongen met sijnen goeden trecken moige het zij te Dijest of elswaer, dair hem best gelieft ende oirbairlic dunct zijnde, alsoe ons dunct dat na alle Redenen ende Recht billix behoeren soude, Ende oft des niet en soude moegen geburen, des wij emmers hopen dat sall, soe beduchten wij dat de coeplude licht andere plaetsen souden moigen zueken buten den lande van brabant, dar men se gerne ontfangen soude. Wairomme uwe voirsienege wissheiden hier jnne voirder zullen weten te versiene, dan wij souden conen bedencken. Ende offt V Eersame ende wijse lieue heren ende geminde vriende ennige saken gelieuen, die wij vermoigen, dair jnne souden wij ons altijt hertelic willen quijten metten hulpen onss liefs heren gods, die uwe Eersamheiden altijt bewaeren willen, gescr.

In dessen maneren, offt anders soe dat best soude moegen dienen, souden de goede steden van Zwolle, Campen, Deuenter ende Grueningen te samen of elk besunder moegen scriuen aende goede stede van brabant, te weten, louen, Bruessel, Antwerpen ende tShertogenbossche, oic te samen off an elk besunder soe hen dat best gelieuen soude.

Ende soude oic wel dienen dat zij eenen brieff scriuen aen de drie staten slants van brabant oic jnder maten voirscr. off soe hon andere gelieuen soude. [1])

3.

Mijn Eerweerdighe heeren, dese is alleene om Uwer Eer. te bedancken, vuijt den naem van doctor Hermes van Winghene mijn vadre, die nu ter tijt te Vlaenderen is, van vlieder guenst ende present van een vetten ossen, den welcken ter absentie van mijnen vader te hebben ontfanghen ende aenveert, waeromme ter ontlastinghe van den bode van Uwer Eer., soe hebbe jc oijck dese tegenwoordighen gescreuen. Nijet meer dan dat ick bidde Godt, dat hem beliefue, vlied. Eerw. met gesontheijt, goet ende lanc leuen te verleenen. Vuijt Brussele desen 22 Octobris 1565.

Van uwen Éer. goeden vrunt
tot dienste bereet.
Jan van Winghene.

Den Borchemeesteren ende
Raedt der stadt van
Groeninghen.

[1]) *Register*, stukken z. j. en d. No. 33.

4.

Eedele eerentueste wijse vroeme ende versienighe heeren, nae alle vruntlijcke gruetenisse ende dienstich erbeden, sal u. E. gelieuen te weten, dat ick bij u. E. dienaer ontfanghen hebbe een seer schoon ende vette freesschen osse, waer af ick u. E. seer hartelijcken ben bedanckende ende was ick wederom nae mijn cleijn vermoeghen U. E. ende der stadt Groeninghen ten deenste kan gedoen, sullen mij dienangaende altijt gereet vinden bij daeghe ende bij nachte. Dat weet god den heere almachtich, den welken U. E. beuolen moeten sijn. Te bruijsel den XXIII dach Octobris XV^{c} LXV.

V. E. dienaer ende goede vrunt
Joach. Hoppers.

Den edelen erentfesten wijsen vroemen
ende voersichtighen heeren Borghemeijsteren
ende Raedt der stadt Groeninghen mijn
groetgunstige ende goede heeren

5.

Messeigneurs. Jaij en charge de madame de bruxelles ma belle mere, vous aduertir de sa part, comment en absence de monseigneur le conseillier Messire Philibert de bruxelles son mari, lequel se trouue presentement en certaine commission au paijs d'Hollande, elle a Receu les lettres et aussij le boeuf, qu'il a pleu a voz seigneuries d'enuoijer a mon dit seigneur son marij. Dont elle, en son endroict, vous Remecie bien humblement et quand il sera de retour, elle ne fauldra de luij en faire le rapport. Au demeurant vous bien asseurant de la part de mon dit seigneur le conseillier mon beau pere, que l'occasion sij addonnant, le trouuerez prompt et prest a faire a vos seigneuries tout plaisir et seruice à luij possible; Dieu en aide, Auquel, Apres mes humbles Recommandations et de madame Dame ma belle mere a voz bonnes graces, Je supplie vous donner, Messieurs, l'acomplissement de voz nobles et vertueulx desirs. De bruxelles ce XXI d'octobre XV^{c} LXV. De V. S.

humble seruiteur Charles Rijm par
charge de madame dame de bruxelles.

A. Messeigneurs
Mess. les Bourgmaistres et
conseilliers de la ville de
groeninghe.

6.

Edele vrome wijse ende zeer voerzichtighe heeren, Jck hebbe V. l. missiue in date den VI desen maent ontfanghen ende daermede eenen vriesschen vetten osse, daervan jck V. l. als wezende jn desen tijt bezundere, een zunderlinghe ghifte ende present, hartelijck bedancke. Hoewel dat V. E. jn voerleden jaeren derghelijcken noch hebt gedaen en was nochtans voer dit jaer tzelue niet verwachtende, alzoo mij de groote scade jammer ende verdriet, dwelcke niet alleenl. de stadt maer het gansche landt van groeninghen bezonder jn ossen ende koeijen gheleden heeft, niet onbekent en es. E. ende vrome heeren was jck tot voerderinghe der stadt groeninghen vermach wil mij daerjnne, met goeder herten, emploijeren. Hiermede biddende den heeren almachtich V. E. in lange ende gelucsamighe Regieringhe te versparen. Van brussele den XXV dach jn octobre a° 1565.

V. E. goet willighe dienaer ende vrundt.
Philibert de bruxelles.

Den Edelen vromen ende zeer voerzichtighe heeren borghermeijsteren ende Raedt der stadt van Groeninghen.

7.

Edele Erntfeste besundere goede frunden. Ic hebbe ontfangen uwen brief ende bijden jnhalden van dien verstaen dat den osse, die ghij mij, wesende tho groeningen, gepresenteert hebt, nae bruijssel beschict hebt, die aldaer gearriueert js. Waervan jc V. groetelijcx ben bedanckende. Indien jc V. ende uwer stede fruntscap vnd voirderinge can doen, zal mij geerne daertoe emploijeren, zoe verre jn mijner macht wesen sal, dat kendt den almechtighen Heere, dien jc bidde, Edele erntfeste besundere goede frunden V. jn gesontheijt te bewaren. Vuijt den leger bij Loeuen den XXVIII dach Octobris 1568.

V. gueden frundt
Charles Barlaijmont.

Den Edelen Erntfesten besondere goede vrunden Burgemesteren, scepenen ende Raedt der stadt Groeningen.

8.

Erntfesten voersichtighe ende wijse ghunstighe heeren ende goede vrienden, Mijnen goetwillighen ende vriendtlijcken dienst zij uwer eerweerdigher wijsheijt altijt te voren bereijt. Die bringher deser briefe heeft mij auerbracht die brieuen bij uwer Eer. wijsheijt den zesten deser jegenwoerdigher maent aen mij gescreuen met die twee vette vriesche ossen, daermede uwer Eer. wijsheijt mij heeft willen beschincken, diewelcke mij wel ouerbracht zijn. Daer van jck uwer Eer. wijsheijt gantsvrientlijck danck wete, ende zult mij altijt willich ende bereijt vinden zulcx wederom to verdienen ende verschulden teghen uwer Eer. wijsheijt ende die gemeene stadt, die jck den almoghenden god beuele, hem biddende dat hij Uwer Eer. wijsheijt verleene een goet geluckich regeren. Brussele den XXVII Octobris 1565.

Uwer Eer. wijsheijt goetwillighe
Viglius van Zwichem.

Erntfesten voirsichtighen ende
wijse heeren Borghmeesteren
ende Raedt der stadt van
Groeninghen, mijne gunstighe
heeren vnd gueder vrienden, etc.
Groeninghen.

9.

Kaerel vann Brimeu
Graeff toe Meghen, statholder etc.

Erentfeste Ersaeme Voirsichttige vnnd fromhe goede freunden, wij doen onss, van wegen den vetten ossen, wair mit V. Er. ons vereheret vnnd toe brengen hebben laeten, tegen die selue mit genaeden bedancken. Vnnd syndt dat seluige hin weder mit genedigen gunstigen willen te erkennen, gemeint. Wair jnne wij oeck sonst V. Ernt. befurderlichen sijn konnen, dair toe sullen onss die selue geneigt vyndenn, die der almechtige godt gesont bewaere. Datum Leuwarden den 27 Octobris Anno 1569.

Charles de brimeu.

Denn Erentfesten Ersaemenn
Voirsichttigenn vnnd fromhen vnssen
goedenn freundenn, Borgermeisteren
vnnd Rait der stat Groeningen.

10.

Messieurs. Jaij par ce porteur receu les lettres quil vous a pleu menuoijer et auecq jcelles le boeuf que vous mauez envoijer comme a quelques aultres seigneurs, pour souvenance de votre amijtie, lequel certes jaij trouue singulierement beau et bon et vous remercije trescordialement. Il nestoit besoing de menuoijer aucune chose et comme je cognois votre bonne ville estre si bien affectionnee et deuotionee au seruice du Roij notre souverain, seigneur et Prince naturel, Il ne faulleraij auoir tousours les affaires d'jcelle en bonne et singuliere recommandation en ce qui je polraij pour le bien honneur et prouffict d'jcelle, quij sera l'endroict ou je me recommanderaij de bien bonne affection en voz bonnes graces, priant Dieu

Messieurs vous maintenir tousiours en la sienne. De Bruxelles ce XI Octobre 1569.

Votre bon et vraij amij a vous obeir et seruice.

C. D'Assonleuille.

Messieurs Mess. les Bourgemaistres
et Conseil de la ville
de Groeningen.

11.

Heer Secretaris, Jc hebbe vntfangen den os mij gesonden bij mijn heeren burgemeesteren ende Raedt der stadt Greuningen, die zeker schoen ende goet is, Jc hebbe V van mijnen wegen te willen bedancken zeer hoegelick, mijnen heeren voirsz., van alzulcken vereeringe, hen verclaerende dat Jc altijt bereet ben om der stadt ende ijegelicken van hen jnt particulier alle vruntscap ende dienst te doene, mij mogelijck zijnde. — Die twee burgemeesteren van Deventer zijn vp st. Lucasdach gansselicken gerelaxeert ende trecken jn een ofte twee daegen naer huijs, des god gelooft zij. Het heeft ons hier moijte gecost, dan alst zoo js gecomen, ben daeraf zeer verblijt. Hiermede V beuelende den almachtigen god, die V spaere jn gesonden te brussele XXI octob. 1569.

V goede vreundt wat jc vermach
Chaerles gnavre.

Aan mijn Heer den
Secretaris Alting
Greuningen.

12.

Ernfeste voersichtighe ende wijse gunstighe heeren ende goede vrienden, mijnen goetwillighen ende vriendelijcken dienst zij uwer Eer. wijsheijt altijt te voren bereijt. Ick hebbe ontfanghen uwer Eer. wijsheijt brieuen ende de twee vette vriessche ossen, daer mede uwer Eer. wijsheijt mij hebt willen beschincken, die welcke mij wel ouerbracht zijn ende bedancke daervan gansvriendelijcken uwer Eer. wijsheijt, wesende altijt willich ende bereijt zulcx wederom te verdienen ende verschulden teghen de gemeene stadt ende uwer Eer. wijsheijt, die jck den almoghenden god beuele, hem biddende dat hij uwer Eer. wijsheijt verleene een goet geluckich regeren. Te Brussele den XXI Octobris 1569.

Uwer Eer. wijsheijt goetwillighe
Viglius van Zwichem.

Ernfesten voersichtighen wijse ende
gunstighe heeren den Borgmeesteren, Scepenen
ende Raedt der stadt Groeninghen mijne
goede heeren vnd vrienden etc.
Groeninghen.

13.

Edele vrome ende zeer voerzichtighe heeren, Jck hebbe V. L. missiue jn date IIII deser loopende maent ontfanghen ende daer bij eenen zeer schoonen ende vetten vreesschen osse, daervan jck V. L. zeer hoochelijck bedancke. Waer jck V. L. oft der stadt groeninghen eenighen dienst oft vruntscap doen mach en wille daer toe moeijte noch aerbeijt versparen, dat kenne god almachtich, die V. L. ende de stadt jn alle voerspoet ende eere willen beweghen, van brusele den XXI Octobris a°. XV^{c} LXIX.

V. L. goetwillighe dienaer ende vrundt
Philibert de bruxelles.

Aen de Edele vrome ende
zeer wijze heeren Burghermeisteren
ende Raedt der stadt Groeninghen.

14.

Kaerell van Brimeu Graeff van
Meghenn Statholder etc.

Erentfeste Ersaeme, Voirsichttighe vnnd fromhe goede freunden. Wij hebben vwen schrieuen datiert den 17 huius, onthfanghen szesseluighen Jnhaltz verlessen, vnnd vwen goeden vnnd gewigtten willen daer vuijt vermirckett. Doen onss derhaluenn mit genaeden bedancken, eins, Anderdeels solde onss frundtschap dair aene gescheen, dat ghij dem ossen, dair mit ghij onss voirehret, anher tot Leuwarden mit ein schip (dewill die wegen ijetsont niet woll te gebruijcken) brengenn vnnd bestellen lyetet. Jn willichen wij V hin weder genaede ende gonst ertzeigen konnen, dair toe sij wij gantz freundtlichen geneigt. Die godt, om dat, lang wolfarent erhalt. Datum jlents Leuwarden den 19 Octobris Anno 1569.

Charles de brimeu.

Denn Erentfestenn Ersaemenn
voirsichttigenn vnnd fromhenn Vnssenn
goedenn freundenn Borgemeistern vnnd
Raedt der statt Groeninghenn.

15.

Erentfeste Ersaeme wiesse vnnd voirsichttighe gebiedennde gunstige heren, V. Er. ende l. Schrieuen vnder dato den 21 huius is mij woluerwairt behandet worden, desseluigen Jnhalts, wair sijn g. den vereherenten ossen gelieffden gebracht te sollen werden, dienstlichen verlessen, Soll dair op V. Er. ende l. niet bergen, dat denmall alss V. Er. ende l. aen sijn genaeden den vorg. ossen gepresenteert, dess folgende daege geantwoirt worden is, sijn g. genedigen begeren wehren, den vursc. osse, dewiell die wegen gantz boess ende kommerlichen toe gebruijcken, anher tot Leuwarden jn ein schip gebrachtt muchte werden, welche schrieuen jn ein pacquet aendenn heren Leuijtenant offt aen den capetein Monss. de Biely versloten gewessen V. Er. ende l. te verhantreicken, wie es nhu dairomb gelegen is mij onbewust. Jst auerst der vurss. schrieuen alsoe bestellt worden. Vnd sullen V. Er. ende l. sich nhu woll weten te richtten ende vurg. ossen wie obgem. ende sijn g. begeren gewessen is, alsoe te be-

stellen. V. E. diene die selue dienstliche gerne, die godt almachtich langwolfarent jn goeder regierounghe vaerlichen entholt. Datum Jlens Leuwarden den 24 Octobris 1569.

V. Er. en L.
Dienstwilligen
Dederich Stoër S.

Denn Erentfesten Ersaemenn wiessenn vnnd voirsichttighen heren Burgermeesteren ende Rait der Stat Groeningen, Meinen gebiedenden gunstighen herenn.

16.

Georg van Lalaing Graff tho Rennenberg, frei vnnd Bannerher tho Ville, herr tho Zwolen, Westbroeck, Oldehorn, Villero, Jmbreichies etc. Stadholter vnnd capitein generael ouer Frieslandt, Ouerjssell, Gronninge denn Vmlanden, Drente vnnd Lingen, Hoefft van seine Matt^s finantien etc.

Ernueste hoichgeleerde Erbare weise leue besundere. Wij hebben jegenwertich vnnseren fleischhouwer vnnd diener Hans Bernardts abgeferdigtt vmb neuens andere oick de twe ossen, dar Jhr wehten der stadt Groningen vnnss mede verehrett, anhero vp Volnhoe tho bringen. Genedichlich begerende, dat Jhr Jhme deselue volgen laete vnnd sunst alle anweisunge vnnd befurderunge erzeigte damit ehr am spoedicheste vortkomen muchte. Soch versehe wir vnss zu euch gantzlich. Vnnd sein es gehrn deselbe in genaden tho erkennen wolgeneiget. Datum eilents Volnhoe denn 7 Octobris A^o 1579.

Eurer gutter freundt
Georg van Lalaing.

Denn Ernuestenn Hoichgelartenn Erbarnn vnnd weissen vnnsen lebenn besundern Burgermeister vnd Rädt der stadt Groeningenn.

17.

Ersame ende vroeme besunder guede vrundt, alsoe wij tegenwoerdich van doende hebben twe guede wuthgelesene ende vp vordell geweydede friessche ossen, daer wij gesinnet wegen vnss stadt hoege personagien mede tho vereheren ende

wij dan alhijr daermede, vnssen geuallen nah, neet soe wal gerijuet koenen worden etc. Begeren derwegen an V. E. L. deselue wil onbeswaert sijn, omme strack na den ontfanck van dessen alsulcke twe goede vresche ossen vns tho geualle tho koepen ende anhero bij een guedt vertrout man ouertho senden. Wij hebben tegenwoerdigen boede tot den einde mitgedaen 1½c daler, ende woe veeren V. L. tho kort koemen willen tselue bij den drijver V. L. weder ouersenden, woe veern daer oeck oeuerschietet, moegent V. L. bij denseluen vns weder tho rugge schicken, hijr jnne doende zoe ende als wij vns tot V. E. L. egentliken willen versehen mit beuelinge des almachtigen. Screuen vnder vnss signete den 22 Octobris 1594. B. en R. d. s. Gr.

Den Ersamen ende vroemen Johan
Cloot vnssen besunderen goeden vrundtt.

BLADVULLING.

Vp een hille pinxterdach dat het geschach
Dat men de groningers bij hoepen loepen sach,
Seer hastich vnde seer fell,
Dat deden, 200 schutten alwel,
Ouerst nu na desen thijden
So en wullen se sulkes nicht weder liden,
Derhalfe hebben se sich also bedacht,
Dat se willen binnen hoere poerten holden gode wacht,
Vp dat se bliuen ongeslagen,
So en koenen hoer ock 200 scutten nicht weder ijagen,
Ouerst so wi borgeren lust hebben int felt te trecken,
So willen wi vns geuen na Koferden int felt,
Aldar wi gefangen hebben Bartolt enthes den jungen helt,
Dat welche is tot onssen fromen,
Vp dat wij in de forige scande nicht weder comen. [1]

[1] Dit gedichtje, van omstreeks het jaar 1578, komt voor op bl. 201 van het H. S. in folio No. 179, *Claes ten Buer*, in het archief.

OVER HET GRAF VAN

JOHAN DE LIGNE, GRAAF VAN AREMBERG. [1]

In den merkwaardigen veldslag, welke er op den 23 Mei 1568 bij het klooster *Hillegerlee* voorviel, weet men, dat de veelbelovende Adolf *van Nassau*, aan de zijde der Staten, en de dappere Johan *van Ligne*, graaf *van Aremberg*, gouverneur van Vriesland, Groningen en Overijssel, aan de zijde der Spanjaarden, beide in den bloei van hun leven, en beide legerhoofden van groote verdiensten, sneuvelden. De wijze, waarop Aremberg het leven verloren heeft, wordt op verschillende manier bij de geschiedschrijvers geboekt gevonden, en er heerschte dewege veel onzekerheid, tot dat de geleerde H. van Wijn, in zijn *Huiszittend leven*, II, 234, uit de oude criminele Prothocollen van *Amsterdam*, deze zaak heeft opgehelderd, en de ware toedragt van zaken heeft medegedeeld. [2]

Ten aanzien echter van het lijk van den graaf *van Aremberg* blijft er nog bij de geschiedschrijvers eene onzekerheid over. Sommigen willen, dat het lijk eerst naar het klooster *Heiligerlee* is gebragt, en naderhand aan dezelfs bloedverwanten, in eene looden kist, is uitgeleverd. Zoo ver ik heb kunnen nasporen, rust deze daadzaak alleen op het getuigenis van twee Groningsche M. S. kronijkschrijvers. De een is Abel Eppens, welke, van Adolf *van Nassau* gewagende, schrijft, „die to Embden by den heren graffenissen begrauen

[1] Deze bijdrage van de hand van mijnen vader was in der tijd voor de pers bestemd, doch is, voor zoover mij bekend, nimmer gedrukt. Zij wordt thans in deze Bijdragen, waar zij eene geschikte plaats heeft, medegedeeld zooals zij is opgesteld. H. O. F.

[2] Zie ook J. L. Motleij, *the rise of the Dutch republic*, Vol. II, bl. 168. — M. Gachard, *Correspond. du duc d'Albe*, p. 110. H. O. F.

ys worden, als he van Hillegerlee vervuert worde, gelick ock die stadtholder Arenborch ys ock gedaen worden na Groningen, umme tot den sijnen gebracht, wens bagage mijt alle sijne geschut mede verloren ys worden." De andere is E. Eggens Phebens, die geschreven heeft een *Chronicon rerum in Phrisia et praecipue circa Groningam gestarum*, doch welke kronijk ik niet heb kunnen bekomen en raadplegen. [1])

Maar ik heb eenigen grond, ten aanzien van het lijk van den graaf *van Aremberg*, hier aan te twijfelen. Zonder de daadzaak te willen ontkennen, zij het mij vergund hieromtrent alleen eenige bedenking in te brengen. Raadplegen wij tot dat einde eerst de geschiedschrijvers. Gaspar Ens, *Annal. sive Comment. de bello Gallo-Belgico*, zegt eenvoudig, dat hij te *Hillegerlee* begraven is. Ook in de *Groote* of *Divisie-Kronijk* staat eenvoudig: „De grave van Arenbergh werde begrauen „in de kerck van 't Clooster Heijleger Lee;" en bij van Meteren: „Graef Adolf van Nassouwen werdt tot Wedde begraven en de Graef van Arenbergh te Heijligerlee in de kercke van 't Clooster." Hetzelfde getuigt Jac. Aug. Thuanus, *Histor. sui temporis, Lib.* 43: „Arenbergii corpus in monasterio proximo conditum est;" als mede Winsemius, *Histor. Fris.*, II, 223: „cadaver eius Weddae, ut et Arenbergii fano caenobii Heiligerlaei, militaribus exequis inlatum." En dit vindt men eindelijk ook in onze Groninger kronijk, dat het lijk van meergemeld legerhoofd *in de kerk van het klooster Heiligerlee op zijn militairs begraven is.* Niemand gewaagd, zoo veel ik weet, van het vervoeren van dat lijk naar *Groningen*, en het uitleveren van hetzelve aan de zijnen.

Uit eenen brief van Viglius ab Aytta, aan Joachim Hopper geschreven [2]) den 31 Mei 1568, zien wij dat Aremberg's

---

[1]) Deze kronijk, sedert het opstellen van deze Bijdrage, voor het *Gron. archief* aangekocht en aldaar berustende, bevat hier omtrent „Arenbergius itaque in proximo coenobio ad Sanctam Leam, quod dicitur, primo humatus est a monialibus eius loci, postea rursus effossus plumboque loculo impositus, inde rursus auehitur. A parte Ludovici frater eius Adolphus comes Nassouiae simili fato interiit, atque hic primo Embdam atque istinc in patriam ditionem transmittitur." H. O. F.

[2]) C. P. H. v. Papendrecht, *Analecta Belgica*, I, 480. Uit de belangrijke brieven, in deze Analecten verzameld, zien wij, dat Johan de Mepsche, kon. m. raad en luitenant te Groningen, in eene geregelde briefwisseling stond met Aijlva, en aan dezen schreef, al wat er in deze streken voorviel, en onder anderen ook den veldslag bij *Heiligerlee* van den 23 Mei 1568; zie *Ep.* 61, bl. 468. Deze edelman was zeer sterk

gemalin des tijds in Brussel is, en troosteloos was over het verlies van haren echtgenoot, maar wij vinden er geen spoor in, dat de weduwe het lijk van haren man heeft terug gevraagd of willen vragen. Het verhaal van een ooggetuige van het slagveld moeten wij hier vooral vermelden, hoe zeer hetzelve niet gewaagt van de rustplaats, welke aan Aremberg's overschot gegeven is; het is dat van Henricus Paulinus, den secretaris van *Emden*, in zijne *Rerum Belgicarum Historia* bl. 305, die, drie dagen na het gevecht zelf van *Emden* naar *Heilligerlee* is gereisd, om het leger en de plaats des strijds in oogenschouw te nemen. Het berigt, hetwelk hij van de wijs, waarop Aremberg is omgekomen, mededeelt, komt nagenoeg overeen met hetgeen uit de criminele Prothocollen van *Amsterdam* bij van Wijn gevonden wordt, dat de graaf, namelijk, ziende dat alles verloren was en vluchtte, zich ook op de vlucht heeft begeven, en, voornemens zijnde met zijn paard over een sloot te springen, door eenen valschen sprong van het paard, op den grond is gevallen, en, niettegenstaande

---

Spaanschgezind, en deed aan de partij der Staten in dit gewest zoo veel afbreuk, als hij kon. Hij zond zelfs eene lijst over van de voorname lieden, die het hier met den koning hielden en hem dus aanhingen. Eerst was hij 's koning's raad en cantselier in het nieuwe, door Karel V aangestelde geregtshof van Overijssel geweest, en vervolgens *raad en luitenant der stad en Ommelanden van Groningen*, en met Baldewin van Roon, zijn opvolger in Overijssel, gecommitteerd tot het beroemde proces tusschen de Westerwoldingers en hunnen drost, hetwelk, gedeeltelijk te *Groningen* en gedeeltelijk te *Dieveren* in Drenthe is uitgesproken, en toen aanleiding heeft gegeven tot de door hem gemaakte revisie van het landregt van *Wedde-* en *Westerwoldinger-land* van 1567. Het bevreemdt ons dan ook niet, dat wij in den brief van Aijlva, die te *Brussel* was, aan Hopperus, die zich in Spanje bevond, van den 21 Mei 1568 lezen, dat Lodewijk, toen kort geleden, deszelfs burg in den *Ham* onder *Loppersum* in brand had laten steken: „ac nuper castrum Hammense Mepschii nostri, quod ille ad triginta florenorum aureorum millia aestimat, incendio consumpsit, quod illum prae ceteris conatibus suis obsistere intelligo, mittoque scedulam ex qua cognosces, qui ex nostratibus potissimum ei adhaereant." Aijlva doet zich echter overal voor, als een bedaard man, die de geweldadigheden afkeurde, en veel onheils uit dezelve voorspelde. Dit getuigt ook Ern. Eremundus (of liever Joh. Gijsius, de eigenlijke schrijver) van hem; *Tumult. in Belgio origo et progr.* p. 204. En ofschoon hij den koning van harte was toegedaan: „quanquam, quoad vivam ac potero, non recusabo Majestati suae inservire", zoo haakte hij nogtans zeer naar rust, want hij voelde, dat hij oud werd en dat het veelvuldige werk hem te zwaar viel: „ad haec pedes, manus, linguaque crassior officium deinceps denegant."

zijne bede om lijfsgenaê, door een gemeen soldaat der Staatschgezinden is gedood. Paulinus sprak de graven *Lodewijk* en *van Schouwenberg* en hoorde, op de plaats zelve, uit derzelver mond de geheele toedragt van het gevecht, en van het sneuvelen van Adolf en Aremberg. Hij zag het slagveld nog bezaaid met lijken; hij was midden tusschen de hoplieden en soldaten, die hem alles aanwezen, ook het lijk van Aremberg, liggende op eene doodbaar. Lodewijk vertoefde daar nog eenige dagen, ten einde het overschot van zijnen broeder, nauwlijks kenbaar wegens deszelfs wonden, op eene eervolle wijs naar *Wedde* te laten brengen en met alle krijgseer te laten begraven, waarheen hij reeds eenige veendelen en krijgsknechten gezonden had, om het dorp en den burg aldaar te versterken. Doch hij liet, kort daarna, op dat het lijk niet in vijandelijken grond zoude liggen, hetzelve bij nacht weder opgraven, en naar *Emden*, de naastbijgelegene stad van Duitschland, brengen. Paulinus vergist zich éénen dag in de opgave van den tijd, waarop de slag is voorgevallen; zijn verhaal, voor zoo ver het ons hier aangaat, luidt aldus: „Centuriones etiam atque milites situm locorum et castrorum perlustranti Paulino campos cadaveribus stratos, aciem ordinesque militares Nassovianos, et Arenburgium mortuum in sandapilam ad tumulum positum, et lethaliter vulneratum demonstraverunt. Ludovicus hac potitus victoria, quae vigesimo quarto Maii accidit, eo in loco aliquot diebus stativa habuit, qui cum Adolphi fratris cadaver, multis vulneribus, ut vix agnosci posset, confectum, in mediis hostium cadaveribus, ut modo diximus, reperisset, Weddam, quo etiam aliquot cohortes militum, ad confirmandum praesidium, misit, honorifice deferri et more majorum sepeliri curavit. Quanquam paulo post idem corpus, ne in sepulcro hostilis soli periculose remaneret, ejusdem Ludovici fratris jussu, de nocte refossum et in vicinum Germanici imperii oppidum est translatum et conditum.”

Paulinus, die het lijk van Aremberg op de baar, in het leger der Staten, had zien liggen, en dus, gelijk ook natuurlijk was, in Lodewijks magt, meldt niet, waar het gebleven is. Het is echter zeker, dat het lijk door de onzen aan de Spanjaarden, welke het nabijgelegen klooster *Heiligerlee* bezet hielden, is uitgeleverd en in de kloosterkerk begraven. De stad *Groningen* was toen ook in de magt der Spanjaarden, maar het huis te *Wedde*, op dat tijdstip, niet, omdat Lodewijk, in het begin van dezelfde maand Mei het-

zelve overompeld had; doch hij heeft het huis waarschijnlijk dadelijk, na den ongelukkigen slag te *Jemgum* van den 21 Julij 1568, weder moeten verlaten. Lodewijk had dus wel gelijk, dat hij vóór dien tijd het lijk van zijnen broeder naar *Emden* liet brengen, maar deze reden hadden de bloedverwanten van Aremberg niet, want Alba viel in onze provincie met eene geduchte strijdmagt, en herstelde de Spaansche heerschappij geheel weder in dezelve. Alle geschiedschrijvers, die melding maken van Arembergs begravenis, zeggen eenparig, dat zulks geweest is in de meergenoemde kloosterkerk, terwijl het uit echte stukken, welke ik op het Groninger archief gevonden heb, blijkt, dat het lijk in 1570 aldaar nog aanwezig was. [1])

Matthias Ordt, sedert 1566 drost te Wedde, hebbende het leen van Wedde en Westerwoldingerland, sedert 1514, toebehoord aan den graaf van *Aremberg*, wiens eerste drost was geweest Hans Hesse, schreef, den 5 Maart 1570, aan den heer burgemeester Herman Clant, die toen ambtman over de beide Oldambten was, eenen brief, waaruit men kan zien, dat niet alleen de ingezetenen van het Oldambt, maar zelfs de regters en anderen in dit landschap, aan de gravin *van Aremberg* hadden aangeboden, om een gedenkteeken te helpen oprigten, ter eere van haren gesneuvelden man. De brief luidt aldus:

„Erentueste vnd Erbaer gunstige nachpar vnd freund die wolgeborne m. g. f. grauin to arenberch heft mij gistern geschreuen, dat haer g. v. l. sampt den vnderdaenen Richtteren vnd andren im olden ampt voer die erbiedinge, so v. l. sampt denen gedaen, vmb to laten maeken ein erliche memorie oder Epithaphium op den oploep, den m. g. h. loblicher gedechtenis doet gebleuen, welches haere g. in allen genaeden vnd gueden angenoemen, vnde wille sulx tegens v. l. vnde all denen so daer toe helpen in aller danckbarkeit vnde genaden verschulden, alss ick v. l. op vnser to saemen kompst wille late sien geliefffts godt, wehre daeromme noedich v. l. sulx erstes dages bestellen gemackt tworden, soliches hebbe jck v. l. alss mijne gueden frunde nicht willen verholden vnd

[1]) Ook de schrijver uit dien tijd, Johan Rengers v. t. P., deelt in zijne werken, dl. 1, bl. 327, hetzelfde mede „graff ludwijch verlor sijnen broder Adolphum int stormen van Hilligerlee, na den slach to Welden (Wedde) begrauen mit 70 man, de in den slag bleuen. Ander ander sijdt bleeff Aremborg (to Hilligerlee begrauen) mit wal 2000 man."

H. O. F.

hebt mij tot allen tijden alss einen dienstwilligen mit beuelinge des almechtigen an Wedde den 5den Martij a° ec. 70.

E. E. guetwillige freundt
Mathias Ort."

In dezen brief ligt eene dubbelzinnigheid. Het is onzeker, of de woorden *op den oploep* beteekenen den veldslag, waarin de graaf is dood gebleven, en welke aldus kan genoemd worden, om aan te duiden, dat de geheele handeling slechts een *oploop* was van insurgenten tegen hunnen wettigen landsheer, zoo als Filips II zich voordoet; dan wel of men bedoelde het monument op te rigten op de hoogte, waar de graaf gesneuveld zou zijn. Wij zouden meer genegen zijn tot de eerste opvatting, als meer overeenkomende met den geest dier tijden, toen men gewoon was, de eerzuilen op te rigten bij het graf in de kerk, en tevens ook omdat de graaf gesneuveld was niet op eene hoogte, maar bij eene sloot, in de laagte van het veld. Maar genoeg, de ambtman van de beide Oldambten oordeelde niet bevoegd te zijn, zonder voorkennis van de stadsregering, daarin iets te verrigten, en verzocht overzulks deswege het welbehagen der regering te mogen weten, als mede naar welker teekening het monument zou worden opgerigt, en uit welk fonds de kosten zouden bestreden worden. Zijn brief aan de stad was van dezen inhoud:

„Erentfeste Erbaer wijse voersichtighe Heren, wat ghestalt mathias oerdt an mij heft ghescreuen, hebben V. Erb. wijse H. H. vth inghelacht mijssiue wall tho verstaen. Is daer vp mijn begherent, dat V. Erb. wijllen gheleuen mij hijr jnne ghebeden V. Erb. wijs. goede wijlle, offte sulkes na den Gravynnen begheerte ghescheen solde, edder neijt, soet dan dorch mijn bedrijff ghescheen edder mede vpseent (mede opzigt) ghemaket behoerde tho worden, dat dan den Heren wolde gheleuen enijch seker Patroen tho schicken, daer ment na muchte maken laten, Oeck ordineren waar men de pennijghen solde ouer komen, vm den arbeijtsluijden ende andere materialia mede tho betalen etc. Dijt seluijghe hebbe jck v. Erb. wijs. neijt konnen voer ontholden, ende buten mijnen heren Raedt vp Mattias Oerts anscrijuen oeck neit wijllen voert varen. Datum Suijdtbroecke den 7 Martij A° ec. 70.

V. Erb. Wijsheijden
denstwijllijghe
Herman Clandt."

Ik heb bij de stad niet kunnen vinden, welke gevolgen

deze brief gehad heeft, noch wat daarop besloten is. Alleen schijnt het mij toe, dat de regering niet te vreden was, dat er, zonder hare tusschenkomst, onderhandelingen van dien aard met de gravin weduwe *van Aremberg* hadden plaats gehad, ten minste vond ik eene *nota* in het Archief, waaruit mij bleek, dat deswege informatien waren genomen, en de zaak, bijzonderlijk door den proost van het klooster, scheen gedreven te zijn. Deze nota, welke mij voorkomt door den stadssecretaris Egbert Altingh onderteekend te zijn, luidt dus:

„der heer ambtman B. Her. Clandt hefft sich vorclaert, wijse noch woerde, der memorien haluers, mitten droste van Wedde gehadt noch gesproecken thebben, dan dat doedo Tijarckes sampt de proest tho hilliger lehe der wegen enigen communicatie mitten vorges. droste geholden solde hebben, van een pijler ongeneerlick vptho richten, waer tho der proest gesecht steen thebben om de fundamenten tleggen, ec. actum den 15 april 1570.

E. alt.

Meer heb ik hiervan niet kunnen ontdekken. Het is mogelijk, dat het lijk in de kloosterkerk is begraven gebleven, met of zonder monument, en in dat geval rust nog heden des graven overschot niet ver van de eerezuil, dien het dankbare nageslacht der gedachtenis van den graaf Adolf, den 24 Augustus 1826, op eene hoogte van het slagveld heeft opgerigt, waar thans de gewone weg omheen slingert; het is ook mogelijk, dat er niets van het monument geworden is, en dat de gravin van Aremberg, dit ontwarende, het lijk heeft terug begeerd, om elders te worden begraven; en het is ook mogelijk, dat het lijk reeds vroeger was weggevoerd, en dat men des niettemin een eerzuil ter zijner gedachtenis heeft willen oprigten; doch dit komt mij minder waarschijnlijk voor, omdat men in die dagen zulks veel zeldzamer deed, dan thans; omdat de toenmalige onrustige en woelige jaren, waarin de krijg, de vreemde soldaten, de wreedheid van Alba, de zeeroovers en de pest den landzaat hevig drukten, hiertoe geene gereede aanleiding gaven; en ook omdat de graaf den veldslag geheel verloren had, en deze omstandigheid wel een stil grafteeken op of bij de rustplaats van den gesneuvelden held, maar geen eerzuil of praalteeken, als dat voor eenen overwinnaar, gedoogde. Ik moet er nog bijvoegen, dat de stadsregering en de gravin weduwe zich tot elkanderen in eene zeer vriendschappelijke ver-

houding bevonden, zoo zelfs, dat de stad, toen zij door de Waalsche soldaten en Alba's geldpenningen in den grootsten nood zat, en bij den koning, door ootmoedige memorien en gezantschappen, te vergeefs medelijden en verligting zocht te verwerven, zich tot de gravin van Aremberg, die voorheen ten hove veel vermogt, wendde, ten einde bij Filips hare voorspraak te willen zijn. Het antwoord van de gravin, zich teekenende *Margriete van der Marck*, was uit *Marna in Ardennen*, van den 10 Junij 1570, en daarin schrijft zij van geen' invloed meer aan het hof te hebben, waar zij anders der stad gaarne zou willen van dienst zijn, en voegt er deze vriendelijke woorden bij: „jedoch so wir gefuegliche mittel vm Ewerer sachenn befuerderingh findenn vnd habenn mugenn, habenn je Euch dessenn zu vnss vnd vnssere liebenn sonn [1]) zuuerstehenn vnd zuuerstrostenn, wie aller vorige wolthatenn eingedenck vnss Ewer anliegenn dermaissenn werdenn laissenn empfohlenn sein, als wers vnser eigne geschaffte werenn." Misschien behoorde onder de weldaden, waarvan hier Margriete gewaagt, zeker geschenk van 1000 dalers, welke, volgens eenen brief van haren drost te *Wedde*, Matthias Ordt, van den 26 November 1568, de stad aan haar of haren overleden echtgenoot schijnt gegeven te hebben. Maar in geen dezer brieven vind ik eenig spoor voor eene aanvrage, om de uitlevering van het lijk van haren gesneuvelden gemaal.

Maar dit zij genoeg, om mijnen twijfel, over hetgeen Eppens en Phebens in hunne M. S. kronijken, nopens Arembergs lijk, hebben medegedeeld, eeniger mate te regtvaardigen. De zaak is niet van groot belang, en ik zal daarom ook alleen dan rekenen, niet te vergeefs eenige moeite in het nasporen van dezelve te hebben aangewend, wanneer dit kleine opstel iets mag bijdragen tot de kennis van den toestand van deze provincie en van deze stad, in het rampspoedige jaar van 1568 en eenige volgenden.

1) Namelijk Karel, die den 4 Junij 1569 met de heerlijkheid Wedde en Westerwolde werd beleend, zijnde de leenbrief nog op het Groningsche archief voorhanden.

GRAFTOMBE TE MIDWOLDE.

De schoone en jeugdige Anna van Ewsum verloor in 1664, na eene gelukkige echtvereeniging van ruim 7 jaren haren beminden echtgenoot Karel Hieronijmus baron van Inn- und Kniphausen, die den 31 Julij in den ouderdom van 31 jaren en 9 maanden door den dood aan hare zijde werd weggenomen. De diep bedroefde weduwe gaf eenige weken daarna, den 6 October aan haren dierbaren afgestorvene eene plegtige en luisterijke begravenis. Zij noodigde daarbij uit burgemeesteren en raad der stad Groningen, de gecommitteerde raden met den syndicus der Ommelanden, en luitenant en hoofdmannen der hooge justitiekamer, benevens hunne secretarissen. Aan deze verschillende autoriteiten werd de in het archief nog voorhanden brief afgezonden, die aldus luidt:

Edele Moogende Heren!

Also 't Godt Allmachtig beliefft heeft tot mijne groote bedroeffenisse, mijn seer geeerde Eheherr den wellgebooren heer, heer Carel Hieronijmus vrijheer van In en Knijphuisen heer tot Nienoohrt, Vredewoldt en Uplewart etc. saligster gedachtenisse den 31 Julii laestleeden, uit desen jammerdall in sijn gnadenrijke te roepen ende jck ouersulx beslooten sijn wellgeb. dode lichaem den $^{6}/_{16}$ Octobr. eerstcomstig alhier tot Midwolde bij te setten laeten, So is mijn dienstvriendlijck verseuck, dat U Edel Mogend. gelieven maeckte des avons to voorn alhier vp de Nienoohrt te verschienen, mijnen Eheheer sal. de laeste Eere te bewijsen ende desselffs ontsielde lichaem tot de rustplatze to geleijden helpen. Oock wijders hooggonstig verlieff te neemen 't geene Godt allmachtich gnadiglijck verleenen sall. Dese U Edel Mogend. groote vriendschap sall jck met behoorlijcke dienstwilligheit, nochtans in

andere occasie danckbaarlijck souken te vergelden. Hierop antwoort verwachtende sall jck verblijven

Nienoohrt
den 26 Septembris
1664.
Edele Moogende Heeren
De Heeren Borgermeesteren ende
Raedt der stadt Gronningen.

U Edel Mogend.
Vriendtwilligste
Anna van Ewssum Frij vrow en
weduwe von Knijphuisen. [1])

Bovendien had de treurende weduwe er behoefte aan om de nagedachtenis van haren echtgenoot door een gedenkteeken voortdurend te vereeren. Reeds den 8 September 1664 ging zij over de vervaardiging van eene graftombe, te plaatsen in de kerk te Midwolde, eene overeenkomst aan met Rombout Verhulst. [2]) De inhoud dier overeenkomst wordt uit het nog in afschrift aanwezig contract gekend en bevat het volgende:

Vrouw Anna Geborene van Eussum, vrijvrouw van In ende Knijphuisen, Vrouwe tot Nienoortt, Vredewolt ende Upleeuwert ter eendre, Ende ick Rombout Verhulst ter andere sijden, bekennen cracht deses veraccordeert te sijn, wegen het maeken ende setten van een Tombeau in de kercke tot Midwolde, ter gedachtenisse van de welgeboren Heere Carel Hieronijmus Vrijheer van In ende Knijphuisen, Heere tot Nienoortt, Vredewoldt ende Upleeuwert, mijne gewesene Hoochgeeerte lieve Eheman, op conditie als volget. Eerst neme ik Verhulst an dese Tombeau te maeken van oprechte witte ende swartte marmelsteen van ieder naar vereisch vant werck, hoogh in 't geheel vijfthijn voeten, twalf voeten breet, waarvan op het Pieterstall sullen liggen de Heere ende Vrouwe van Nienoortt, leevensgroot sijnde, nett uitgehouwen neffens seeven kindertjes, met de Inscriptie ofte opschrift daar binnen, met tweeendartigh quartieren ofte wapenen met het hoofdwapen. Ende dit alles naer Proportie ende eisch van 't werck volgens het opgemaeckte model, in tkleine op de Nienoortt berustende, waarnaer ik mij in 't groote sal hebben te reguleeren ende sulcks te verveerdigen, end op voornoembde plaetse op te richten ende doen setten binnen den

---

[1]) *Register van het Archief*, 1664 No. 14 en 31.

[2]) Deze beroemde beeldhouwer van 's Hage zal, getuigt H. baron Collot D'Escurij, *Hollands roem* enz., dl. 1, bl. 31, „voorzeker in het geheugen zijner landgenooten bewaard blijven, want aan hem hebben wij het rijzende grafgesteente van Hollands grootsten Admiraal en dat der Evertsen te danken."

tijdt van twee jaeren a dato deses ondergetekent, voor welcke Tombeau ick vrouw van Nienoortt neme an te betaelen an Mons. Verhulst de somma van drieduisent Rijcksdaelders à 50 st. ieder op naarvolgende termijnen. Als op alderhilligen deses jaars 1664 de somma van Eenduisent Carol. guldens, op mei 1665 de gerechte helfte van de overige penningen der voorm. gementioneerde somme ende de andere helft als wanneer het warck ter plaetse gebracht ende vollencomen ver-veerdiget sall wesen, uitmakende te samen opgemelte drie-duisent rijxdaelders, neme mede an op mijn costen hetselve te doen afhaelen uit den Haege, ende het ijserwarck ofte coperwarck neffens het metselen, soo daertoe gerequireert sal worden tot mijn laste. Ende dit wedersijds sonder arg ofte list. In oircunde der waerheit ende tot bevestinge van deses bent hijr van twe gelijckluidende contracten geschreven ende bij ons ondertekent worden, den 8 September 1664.

(get.) Anna van Eussum Frijvrouw en Douairiere van Kniphuisen.

Romboudt Verhulst.

Den inhout van desen, den eersten met den lesten penning ten vollen voldaan ende betaald, die hier mede van dese booven en omgeschr. Tombe abseluit quiteren ende bedanken voor goede betalinge. Neme ook an, ofte daer iets van de wapens ofte anders an de muer fast gemaekt mochte affallen, op min koste weder goet te maaken ende 't selve toe nooden soo lange ick leeff. Oirkonde min hant. Actum 't huis Nienoort den 26 Augusti. Anno 1669.

(get.) Romboudt Verhulst. [1])

De bekwame beeldhouwer heeft, gelijk door ieder, die nog heden het uitstekend bewerkt gedenkteeken in de kerk te Midwolde aanschouwt, op eene uitnemende wijze aan zijne verbindtenis voldaan. De schoone en jeugdige Anna van Ewsum, zittende bij en ziende op het nevens haar uitgestrekte lijk van haren echtgenoot, verwekt te regt eene algemeene bewondering. Het witte marmer is bijzonder zacht bewerkt. Het daarbij later geplaatst staande en geharnaste beeld is de afbeelding van Anna's tweede echtgenoot, Georg Willem van Inn und Kniphausen. Dit beeld vervaardigd door Bartholomeus Eggers mist, zooals teregt is opgemerkt [2]), dien teederen beitel van de beide andere beelden en is ook minder

[1]) Afschrift, in het archief bl. 98 dl. 2 Supp. Pol. stukken.

[2]) A. J. van der Aa, *Aard. Woord.* dl. 7, bl. 945, dien wij in de beschrijving van het monument gevolgd zijn.

zacht uitgevoerd dan deze. De levensgroote beelden rusten op een zwart marmeren voetstuk, ruim een Ned. el hoog. Men ziet de wapenen van zestien kwartieren ter weerszijden van dit opschrift:

VIA LETHI
VIA VITAE.
PERENNI MEMORIAE
VIRI SANGUINE ET PROSAPIA ILLUSTRISSIMI
D. CAROLI HIERONYMI
S. R. I. LIBERI BARONIS INHAUSAE ET KNIPHAUSAE
DOMINI NIE-OORTAE, TERRITORII VREDEWOLDAE,
ET UPLEWERTAE,
INTER ILLUSTRES ET P. P. GRON. ET OML. ORDINES POST
ALIA PUBLICA
MUNERA RITE ADMINISTRATA IN CELSIS ORDIN. GEN. FOED.
BELGICAE POTENTISS. CONSESSU ASSESSORIS ORDINARII,
ADEOQUE ILLUSTRISSIMO KNIPHAUSANO SANGUINI
INNATAE QUASI PRUDENTIAE, AC VIRTUTIS, GLORIAE
IN PACE ET BELLO, VERI COHAEREDIS,
CONJUGIS SUI, DUM FATA SIVERUNT, CHARISSIMI, POSTQUAM
EXPLEVISSET
MORTALIS HUJUS VITAE ANNOS XXXI, MENSES IX, CONJUGII
SECUM ANNOS VII, MENSES II,
HAGAE-COMITUM INTER GRAVISSIMOS PROCERES REIP. PRIDIE
KAL. AUG. M.DCLXIV,
PRAEMATURA QUIDEM ET ACERBA MORTE, PIA TAMEN, QUIA
IN DOMINI FIDE
AD SEDES AETERNAS TRADUCTI,
HOC MONUMENTUM POSUIT, DICAVIT, CONSECRAVIT,
ANNA AB EWSUM, EJUS VIDUA,
NOBILISSIMI ET ANTIQUISSIMI GENER. SPLENDORE EXCELLENTISSIMAE
IN TOGA ET SAGO, ETIAM DIFFICILLIMIS TEMPORIBUS,
DE PATRIA SEMPER BENE MERITAE FAMILIAE EWSUMANAE
GENUINA SOBOLES,
NIE-OORTAE AC TERRITORII VREDEWOLDAE UNICA HAERES.
CUM AUTEM IPSA POSTMODUM, ILLIBATO ADHUC AETATIS
FRUENS FLORE, EX OCCULTA PROPENSIONE IN SPLENDISSIMAM
KNIPHAUSIORUM GENTEM, PER SECUNDA VOTA NUPSISSET

ILLUSTRISSIMO VIRO, PRIORIS SUI MARITI COGNATO
GEORGIO WILHELMO, S. R. I. LIBERO COMITI,
INHAUSAE, KNIPHAUSAE, ELTERNAE, TERRITORII VOGELSANCK,
ET OPPIDI BASTENACH, DOMINO NIE-OORTAE,
TERRITORII VREDEWOLDAE, ET UPLEWERTAE;
MEMORES AMBO, IN CONCORDI ET INDIVISA SOCIETATE
VITAE SUAE, MORTALITATIS, HIC ITIDEM SUIS SUORUMQUE
EXUVIIS, IN SPEM GLORIOSAE RESURRECTIONIS,
PER UNICUM SOSPITATOREM CHRISTUM,
CONDITORIUM SOLEMNE
DECREVERUNT AC DESTINARUNT.
ANNO MDCLXVIIII.

Dat is:

„De weg des doods is de weg des levens. Ter eeuwige gedachtenis van eenen man van aanzienlijken bloede en afkomst, den Hoog Edel Geb. Heer Carel Hieronymus, vrije Rijksbaron van Inhausen und Kniphausen, heer van Nijeoort, Vredewold en Uplewert, lid van de Edel Mogende Staten der stad Groningen en der Ommelanden, na andere getrouw bekleede openbare betrekkingen, gewoon afgevaardigde ter vergadering van H. H. M. M. de Staten-Generaal der vereenigde gewesten en alzoo een waar erfgenaam van het schrandere beleid, van de talenten en den roem, zoowel in vrede, als in oorlog, het doorluchtige geslacht van Kniphausen als het ware aangeboren, haren dierbaren echtgenoot, zoo lang het lot dit gedoogde, nadat hij 31 jaar en 9 maanden hier op aarde geleefd en 7 jaar en 2 maanden met haar getrouwd was geweest, te 's Gravenhage, onder de voornaamste mannen van den Staat, den 31 Julij 1664, door een wel ontijdig en droevig, maar echter vroom afsterven in het geloof aan zijnen Heer, naar zijne eeuwige verblijfplaats overgebragt, heeft Anna van Ewsum, zijne weduwe, eene echte spruit van het, in vrede en oorlog en ook in de benaauwdste tijden, jegens het vaderland altijd zeer verdienstelijk geslacht van van Ewsum, dat door den luister van eene edele en aloude afkomst vermaard is, en de eenige erfgename van Nije-oort en Vredewold, dit gedenkteeken opgerigt, gewijd en toegeheiligd. Toen zij echter naderhand, nog in den vollen bloei van haar leven zijnde, uit eene innige neiging voor het luisterrijk geslacht der Kniphausens, door een tweede huwelijk

getrouwd was met eenen bloedverwant van haren eersten man, met den Hoog geb. Georg Willem, vrij en rijksgraaf van Inhausen, Kniphausen, Elteren, Vogelsanck en van de stad Bastenach (Bastogne), heer van Nije-oort, Vredewold en Uplewert, hebben beiden, in de eensgezinde en onscheidbare verbindtenis van hun leven, aan hunne sterfelijkheid gedachtig, hier, ook voor eigen stoffelijk overschot en dat der hunnen, in de hoop op eene roemrijke opstanding, door den eenigen Zaligmaker Christus, eene plegtige bewaarplaats bepaald en bestemd, in het jaar 1668."

Anna van Ewsum genoot de achting en toegenegenheid harer tijdgenooten. Zij was eene zeer beschaafde en ontwikkelde vrouw, die geëerd en gezien was, gelijk men daarvan een blijk aantreft in de opdragt van het, door den med. dr. en practisijn Egbertus Vlijsius, te Groningen in 1713 in klein octavo uitgegeven werkje, „De vrucht in 't moederlijk lichchaam." De schrijver, die dit boekje aan *Anna van Ewsum, gravinne douarière van In en Kniphuisen, vrouwe van Nienoort ende des lands Vredewold, Oplewert, vrijvrouw van de heerlijkheid Vogelsang ende de stad Bastonijen* etc. etc. opdraagt, zegt o. a. daarin „want overdenkende aan den eenen kant de groote agtinge en lievde voor de Genees- en Heelkunst, benevens eene groote agtinge en kennisse hier omtrent, welke altoos ten dienste uwer tijd- en landgenooten in uwen boezem hebben plaats gehad en waarvan de blijken al te overvloedig en kenbaar zijn" etc. — Haar tweede echtgenoot bekleedde, tot aan zijn overlijden, in dit gewest hooge en aanzienlijke betrekkingen; herhaaldelijk had hij namens de Ommelanden zitting in de staten-generaal, en was hij lid van de admiraliteit te Harlingen. Hij werd in den gravenstand verheven den 9 Maart 1694 door keizer Leopold, blijkens het daarvan nog voorhanden en te Weenen afgegeven diploma. Ook was hij een ijverig beoefenaar der letteren, en een man van veel godsdienst en vromen zin. Op eigen kosten gaf hij in 1694 in druk, bij Pierre Choyer te Amsterdam uit: „Entretiens solitaires d'une âme devôte avec son Dieu, qu'elle ne cesse de chercher par ses meditations et par ses prières ardentes. *Première partie.*" Voor het eerste gedeelte van dit werk in octavo, bevattende 231 bladzijden, werden geplaatst eene opdragt aan en de afbeeldingen van den koning Willem III van Engeland en van Maria zijne gemalin, waaronder, „à Nienort ce 20 Dec. 1693" en geteekend, „George Guillaume comte de Kniphuijsen Nienoort." Voor den titel plaatste de

schrijver zijne afbeelding met het omschrift, „Georgius Guilhelmus, comes a Kniphausen Dominus Nienoortae et territ. Vredewold etc.", voorts zijn wapen daaronder met de acht kwartieren, Kniphuijsen, Wurben, Autel, Eitzig, Rennenberg, Rogesdorf, Ottingen en Kulenburg. De *Seconde partie* van dit werk, groot 165 bl., is in het zelfde jaar in het licht verschenen. Van dit werk bestaat eene Nederduitsche vertaling door Marten Schagen, gedrukt en uitgegeven te Amsterdam bij P. J. Entrop in 1747. Ook werd aan hem opgedragen een fransch werk bevattende, eene geschiedenis van de verovering der Moluksche eilanden door de Hollanders, Spanjaarden en Portugezen; gedrukt te Amsterdam in 1706 bij J. des Bordes.

Georg Willem en zijne echtgenoot lieten de, welligt zwaarste, torenklok onzer provincie in den toren van Midwolde, die door het luiden over den dood van Koning Willem III was gebarsten, op nieuw gieten, blijkens dit op die klok voorkomende opschrift:

GEORG WILHELM
ENDE
ANNA VAN EWSUM
GRAEF ENDE GRAEVINNE VAN
INHUISEN ENDE KNIPHUISEN
HEER ENDE VROUW VAN NIEVOORT
ENDE DES LANDES VREDEWOLDT
HEBBEN DEZE KLOCKE, GEBORSTEN
DOOR HET LUIDEN OVER DE DOOT
VAN
WILHELM III, KONING VAN
GROOT-BRITTANIEN
WEDER LATEN VERGIETEN
ANNO
MDCCIV

Mamees Fremij me fecit.

Ook de fraaije poort van Bentheimersteen, met veel loof- en beeldwerk, die er nog voor het huis Nienoort staat, hetwelk zelf overigens grootendeels is gesloopt, is op last van hen vervaardigd in 1708, door den beeldhouwer Bielefeld. Het opschrift luidt:

DOMINUS
PROVIDEBIT.
GEORGII WILHELMI ET ANNA AB EWSUM
S. R. J. COMITUM AB INH. UND KNIPHAUSEN
DOMINORUM NINORTAE ET TERRITORII VREDEWOLD.

Op de vleugels zijn o. a. gebeeldhouwd de lagchende Democritus en de weenende Heraclitus.

Anna van Ewsum overleefde ook dezen haren tweeden echtgenoot, die den 5 September 1709 overleed. De heer van Kniphausen had bij zijn testament over alle aan zijne echtgenoot in eigendom toekomende Nienoordsche goederen beschikt, waarom Anna zich genoodzaakt zag, tegen dat testament op dien grond bij de hooge justitiekamer van de stad Groningen en Ommelanden den 3 Julij 1710 een protest te doen aanteekenen. [1])

Dit een en ander, ter herinnering van deze waardige vrouw en hare beide echtgenoten, hebben wij gemeend te moeten voegen bij de mededeeling van het contract over de genoemde graftombe, waarvan ons de inhoud belangrijk genoeg voorkwam om in deze Bijdragen te worden opgenomen en gedrukt.

Ceremonieel bij de geboorte van een prins en prinses.

Is ter vergaderinge gelesen de overgesondene, tot Dessauw geschrevene, missive van S. V. Doorl[t]. den heer Stadhouder, bekentmakende dat hooggem. S. V. D. Gemalinne van een jonge Prins waar verlost, waarover gedelibereert, hebben de heeren Gedeputeerden verstaan, dat aan meer hooggem. S. V. D. desen aangaande gerescribeert sal werden en tot vreugde teijkenen de op en aftrekkende compagnie militie, met de paraden so te paarde als te voet, 3 maal van avond op de merkt haar roeren zullen lossen en daarin tot 18 dagen agter malkander continueren en 15 canonnen ider 3 maal werden afgeschoten. [2]).

De Artilleriemeester de Mepsche word gelastet wegens de geboorte van een jonge Princesse van Nassau seven canons eenmaal te doen lossen. [3])

[1]) *Register van het Archief*, Eerste vervolg, 1710, No. 22.
[2]) Resolutie van Gedep. Staten van St. en L. van 15 Aug. 1687.
[3]) Adidem van 4 October 1710.

DE KRIJGSVERRIGTINGEN

VAN DE

BEZETTING IN DE BOERTANGE,

GEDURENDE DE MUNSTERSCHE OORLOGEN, IN
1664—1666 en 1672—1674;

volgens de aanteekeningen van den Kapitein GAJUS VAN JELTINGA.

Kan de stad Groningen te regt zich er op beroemen, dat de Bisschop in 1672 voor hare veste het hoofd stootte — evenzeer mag de Boertange, tegenover de toenmalige versterkte grensplaatsen, er trotsch op wezen nimmer dien vijand in handen te zijn gevallen.

Bij den rijkdom aan bouwstoffen, welke de geschiedenis der Munstersche oorlogen oplevert, misten wij evenwel nog een uitvoerig verslag van de verrigtingen der moedige krijgslieden, die te Boertange de eer der vaderlandsche wapenen krachtig hebben gehandhaafd.

Na vernomen te hebben, dat het Provinciaal Friesch Genootschap in het bezit was van onuitgegevene aanteekeningen over dit onderwerp, vroeg en verkreeg ik spoedig vergunning om daarvan een afschrift te nemen, ten einde haar eene plaats in dit tijdschrift te bezorgen.

Zij zijn eigenhandig geschreven door Gajus van Jeltinga, een Fries, die als vaandrig ten jare 1659 daar in garnizoen gekomen en tot kapitein opgeklommen, zelf een werkzaam deel aan die wapenfeiten heeft gehad of hen onder zijn oog zag volbrengen.

Het eerste gedeelte van het handschrift betreft het innemen van Dijlerschans, in 1664. De graaf van Oostfriesland was namelijk eene zekere som gelds schuldig aan den vorst

van Lichtenstein, met de invordering waarvan de bisschop was belast. Onze Staten-Generaal beloofden hem tot de afdoening een belangrijk voorschot, waarvoor hij eenige heerlijkheden ten onderpand gaf en toestond Dijlerschans te bezetten.

Daar de graaf weldra het verlof tot dit laatste weder introk, wilden de Staten-Generaal het geld niet opleveren. Het gevolg hiervan was, dat de bisschop, te vergeefs op de betaling der Lichtensteinsche schuld wachtende, zich meester maakte van Dijlerschans.

Toen de gelden bijeen waren, wilde hij, zoodra hem de verschenen termijn maar zou zijn voldaan, de schans aan den graaf overgeven; de Staten-Generaal verlangden daarentegen dat zij hun zou worden overgeleverd, tot zekerheid van het voorschot. Van daar, dat de schans onzerzijds ten laatste met geweld werd genomen.

Jeltinga vervolgt zijne aanteekeningen met een verhaal van de invallen der Munsterschen in Westerwolde in de beide volgende jaren, daarna, telkens in verband met de tegenweer van het garnizoen te Boertange, de voorvallen gedurende den tweeden Munsterschen oorlog tot in de kleinste bijzonderheden mededeelende.

Den 17 Julij 1674 brak hij van de Boertange op, om deel te nemen aan de herovering van Grave op de Franschen, waarvan hij eveneens een dagverhaal geeft. „Naedat ons Regiment — met deze woorden besluit de schrijver zijne aanteekeningen — patent van sijn Hoogheit hadde bekomen, sijn wij den 22 (October 1674) voor de Grave opghebroken, met noch 3 regimenten, te weten ons stathouders, met 2 Groningers regimenten, en ben den 30 tot Lieuwarden met mijn compagnie gekomen.

Den 1 November wederom volgens patent vertrokken nae Swartesluijs, alwaer wij den 4 sijn ghearriveert. Den Almogende sij ghelooft en gedanckt, dat hij mij fris ende gesondt wederom heeft laten te huijs komen, den 4 Novemb. 1674."

Aan het slot schreef hij. *Een versie, ghemaeckt in 't schrickeljaer* 1672, *van het schricklijck jaer*, en een liedje, *vive l'Orangie!* getiteld. Beide zijn waarschijnlijk afschriften van destijds als vliegende blaadjes gedrukte volkszangen.

Deze liederen en zijn verslag van het beleg van Grave meende ik te kunnen weglaten, vermits zij hier minder goed op hunne plaats zijn.

Ik hoop en vertrouw, dat Jeltinga's aanteekeningen, naar de schatting onzer lezers, eene waardige plaats mogen innemen naast de talrijke, immers meer en meer zeldzaam wordende, geschiedkundige brochures van dien tijd.

ENIGHE PARTICULAIRE AENTEKENINGHEN VAN DE CAPITAIN GAJUS VAN JELTINGA.

1674.

Hier begint de particulaire aantekeninghe van mij van 't gene ontrent de Boertanghe is geschiet, begin nemende als waerneer ick vaendrager ben geworden en aldaer in 't Guarnesoen ben komen te legen, te weten A°. 1659.

Anno 1659 ben ick vaendrager geworden, en dat op den 20 Augusti onder de Ed. Amama, Commandeur in de Boertanghe en sulck dies tijts, dat de eemsstroom altoos eenighe moeielijckheit met sich sleepte, tusschen den Heere Staten en de vorst su munstere, want de punten ofte scheepen, willende met goederen de eems op, waeren ghehouden altoos aen 't cantoor in de Boertanghe haere goederen aen te geven, volgens de oude gewoonte en possessie, die de Heren Staten van olts hadden ghehadt, 't welke nochtans de puntiers niet deden, voorbij vaerende, sonder aen het cantoor te komen, waerdoor altemets enighe militie moeste (gheaccordeert) worden, om de naelatighen bij de..... [1]) te vatten, hetwelke hoe langer toenam, soodat waerneer men wiste, dat daer enighe punten nae boven gingen, eenigh volck wt de Boertanghe wirde gesonden, om dieselvighe te constringeren aen 't cantoor te komen; ter contrarie sochten de Biscoopsche 't door meenighte van boeren te beletten, 't welke alsoo stribbelende heeft geduert, tot dat bij de Biscoopsche, door order van de Vorst van Munster op de praetensie van de Vorst van Lichtensteinsche schult, de Dijlerschans ofte jemminghe-dwinger des nachts tusschen den 8 en 9 december 1663 met ghewelt wirde ingenomen, doch niet te min sonder bloetstortinghe, alsoo daer maer een sergiant met 8 of negen man

---

[1]) Door de schuld van den binder is het Hs., een boekske in klein 8vo, te veel afgesneden. Hierdoor zijn enkele woorden, ja sommige regels geheel verloren gegaan.

van de Vorst van Oostfrieslandt daer binnen lagh, en wirde Elbervelt aldaer Commandeur en heeft de plaets aenstonts beginnen te repareren en op alle maniren ghesocht te versteroken. Dit scheen, dat of Haer Hoogh Mogh. 'tselvighe niet konden gedulden, want in maij 1664 is sijn vorstelijke doorluchtigheit Prins Wilhelm, ons heer Stadthouder, met enighe militie te voet en te paerde in Westphalen ghekomen en hebben bij de selvighe omtrent de Boertanghe den 8 maij gheconjugeert 20 compagnien te voet van Groningen en omleggende forten, waeronder de boertanghe mede gerekent, als 2 compagnien daar wt gaende.

Den 10 sijn sij voor Yler-Schans ghekomen, en wirde deselvighe opgeeyscht, doch niet goetwillegh . haer willende overgeven, soo wirde staet gemaeckt haer met gewelt aenstonts te beginnen aen te tasten, wordende twe quartiren ghemaeckt, 't eene tot stapelmoer (te weten 't hooftquartier) het ander tot brewael, waer over commandeerde de overste Ittersum; de prins van Tarante lagh met de ruijterie aen de ander kant van de Eems. Ick nieuwschirig wesende begave mij mede nae 't leger, hoewel mijn compagnie daer niet waer, en gingh de werken besightigen, wesende onder ander mede in de Aprochie wacht, als van ons heer Stadtholders quartier, als de tromme van die van de Schans wirde geroert om te parlementeren den 25 mai .... en sijn nae enighe debatten Capt. Kalker en Luitenant Cloot wtghekomen om te sien ofte 't accoordt konde worden ghetroffen. De onse waeren dies tijt in de Aprochie wacht van 't Hooftquartier met haer op ontrent 30 treden van de contrescarp gracht, en is eindelijk 't accoordt ghetroffen en de schans overgegaen aen haer Hoogmogende, nae dat daer 3600 hondert canonschooten op waeren geschiet, gelijck, als daer wirde geseidt, met verlies van seer weinich van ons volck, en sijn de biscoopsche onder 't beleit van de commandeur Elbervelt den 27 mai oude stijl 1664 met vliegende vaendelen, boven en onder geweer, brandende lonte, en al haer bagagie wtghemarcheert nae Coesvelt, sterck wesende in rijgen en gelederen hondert en seven en tachtentigh coppen, en wirde de schans aenstonts met staten volck beset en Capt. Kok trock daer binnen met sijn compagnie en wirde aldaer commandeur. De schans wirde van doen aen voorts geweldigh verbeetert, de wal verhooght en verdeckt en met nieuwe eiken palasaden beset, van binnen opghehooght, met 2 dubbelde rigen bracken, met klinkert op de kant en balstenen gevloert, met

een schoon commandeurs en andere officirs logementen en een kerck voorsien, hebbende tusschen de binnen en buijten gracht een bequaeme Contrescarp, niet leggende veer van de Eems, op de pas van stift munster nae weenderen; soo dat 't schade waer dat de plaets soude gedemolieert worden, gelijck daer wirde gesprooken te sullen geschien, doch sonder vastigheit.

Een memoritie van 't geen ontrent Boertangh, aengaende de oorlogh tusschen de geunierde provincien en den Bisschop van Munster in 't iaer 1665 *en* 1666 *is geschiet. Ick daer in guarnesoen leggende.*

Nae dat de Biscoop van Munster de Geunieerde Provincien de oorlogh hadde ghedenuncieert, welke alreets in oorlogh waeren met Engelandt, soo is sijn armade van de rendevous plaets afgemercheert, haer verdelende in twe troupen, 't eene treckende naer Twent op, 't ander nae Meppen onder de overste Gorgas en voorts naer Boertangh, sodat sij den 17 september sijn gelogeert geweest in de dorpen in Westvalen naest aen Boertangh ghelegen. Den achtiende des morgens hebben enighe Biscoopelijcke ruijters sich voor de eerstemael voor 't Fort Bourtangh vertoont, doch wirden door de militie des plaets voorschreven weder afgedreven, niet te min sijn sij, des nademiddags ontrent tusschen drije en vier uren regenachtigh weder sijnde, in grooter quantiteit voor 't Fort gekomen, gevolght sijnde van een Troep soo te paerde als te voet, hebbende daer op vorts, die van de Schans de trommen doen roeren, ende elck heeft sich nae sijn alarum plaets begeven, als mede 't buijten werck in besettinghe, niet dinkende of soude 't beginsel wesen van vorders gheattacqueert te worden, waerna gevolght is 't losbranden van halve cartouwen op de vianden ende nae enighe schooten hebben de Biscooplijcke volkeren weder de wijck genomen; of daer verscheiden sijn gebleven is onbewust, doch is seker dat daer een ruijter sijn knoop van de degen ende een stuck wt sijn mantel is geschooten, of die doot of in het leven is ghebleven, daer wirde divers van ghesprooken. Hierop is voorts een groot vluchten der boeren in Westerwolde ghevolght, iae wirde self te Groeningen een groote alteratie

bespuert en vernomen, soo dat de bomen ende huisen onder de Stadt Groeningen nae de Drentsche kant staende wirden wtgheroeit en afgebrooken; om dese tijt hebben de boeren op 't moer bij 't Clooster ter Apel wacht gehouden ende twee van des Biscoops volck ghevangen bekomen, en in Boertanghe ghevancklijk opgebracht. Den 20 derselver maendt sijn de Biscooplijcke volkeren des morgens wt westphalen over 't moeras tusschen Haren ende 't Closter ter Apel gelegen, op 't Clooster voorschreven ende des nademiddaghs over 't moeras tusschen Walchum en Sellengen in 't gesichte der Boertangers gekomen en hebben haer eerst in 't dorp Sellingen, maer korts daer aen in 't gebuijrscap Jipsen-Huijsen nedergeset, en maeckten daer op toe een pas over 't moeras. Den 26 sijn de volkeren voorgemelt ontrent achtienhondert man sterck van de onse onder 't commande van de heer Ham, Capetein van de Guardes van Groeningen en Omlanden, sterck tusschen de vijf en ses hondert man te voet en tusschen de 70 en 80 te paerde tot Jipsenhuisen geslagen, soodat sij den selven dagh weder over haer moerighe pas nae Walchum de vlucht hebben moeten nemen en Westerwolde wederom verlaten, achterlatende so doden, gevangen, als gequesten nae gissinghe ontrent 300 man, sijnde van ons kant gevangen gebleven 17 man, weinigh of geen dooden; onder haer ghevangenen sijn geweest 2 Capeteins en een Luitenant met enighe mindere officirs. Voorts nae 't verlaten is de pas van de militie wt Boertanghe, als mede 't Clooster ter Apel in bewaeringhe genomen ende haer gemaeckte Brughe in den brandt gestooken, de derde dag daeraen sijn daer enighe van onse compagnien gekomen om aldaer post te vatten, doch wirden binnen korten weder naer Groeningen getrocken, alsmede die van 't Clooster ter Apel afgenomen. Den 7 october sijn de volkeren voorschreven over de Grove gekomen, en seer onversiens in 't Oldamt gevallen, al hoe wel de onse 't selvige sochten te beletten. Den 8 october hebben sij Hoogbrugster Schans, gelegen dicht bij Wijnschooten, met een sergeant en weinigh soldaten vorsien, bekomen ende also 't gehele Oldamt onder haer macht. Den 9 october sijn sij weder over 't moeras voorschreven op 't Clooster ter Apel gekomen en hebben daer aenstonts met alle gewelt een wegh over 't groote moeras tusschen Haren en 't Clooster beginnen te maken, 't welke met den eersten scheen onmogelijck te sullen wesen, voornamelijk om swaere stucken geschuts en bagagiewagens daer

over te brengen, doch de wtkomste heeft 't geleert. Naer dat sijnne Doorluchtigheit Prins Maurits van Nassau met enighe volkeren waer gekoomen op de Scheemte, een dorp in 't Oldamt, ende hem aldaer vast hadde gemaeckt en daer door den viandt den achterdeur gesloeten, soo sijn sij genootsaekt geweest den 5 en den 6 November 't Clooster Heiligerlee en 't dorp Wijnschooten te verlaten, en al hoewel sij die aen en continuerende dagen met al haer buijt en bagagie bleven aftreckende, hebben sij niet te min Hoogbrugster Schans, 't Huijs te Wedde, 't Clooster ter Apel en 't bij legende schanske in besettinge gehouden. In den nacht tusschen den 15 en 16 hebben de Biscooplijcke volkeren Jipsenhuisen in den brandt gestooken. Den 19 sijn de onse nae 't huijs te Wedde getrocken, maer hebben binnen een dagh twe door misquaemheit van weder 't wederom moeten verlaten.

Dies selvighe tijt is 't dorp Wedde van de vianden op 't Huijs gelegen in de brant gestooken, en dat onder praetext, als de officiers daervan melden, dat de huijsen haer scadelijck waren. Den 20 december hebben de volkeren voorschreven een schanske bij 't Clooster ter Apel gelegen met accoordt overgegeven, nae dat de Heer overste Luitenant en commandeur Ammama met 2 veldt stuckies en enighe militie wt de Boertanghe was derwaerts getrocken en 't selvighe hadde doen opeischen, en sijn alleen met haer geweer ende holsters, sterck ontrent 52 man, onder 't commande van den Hopman Speerruiter, afgetrocken, achterlatende een Camerstuckie met een Bagagiewagen en enigh ander amunietie van oorlogh, en is voorts die plaets alsmede 't Clooster ter Apel van de militie wt Boertangh bewaert geworden.

Den 16 is Hoogbrughster Schans met accoordt (luidende dat sij met haer sijdgeweer en holsters souden aftrecken) nae enige canonsschooten aen de onse gekomen, waerin was commanderende major Crijmbel met hondert 132 man, nae 't seggen der officiren; doch doe sij door Boertange trocken sijn sij soo sterck niet bevon. Den 26 december is onse volck geslagen, legende tot Emmen, over welke commandeerde de overste Luitenant Loo, die welke in 't eerste attacq gequest sijnde, heeft vorders gecommandeert Capetein Bootzma, die de viandt all eenmael heeft afgeslagen, doch weder hervat hebbende, hebben de onse de wijck moeten nemen nae de kerck, alwaer, eer sij de deure konden sluiten, van hare vianden verrast sijn en hebben haer alsoo moeten

overgeven, doch niet sonder groot verlies van haer vianden, al hoewel sij sterker van macht waeren en de onse daerbij geensins in comparitie quamen.

A° 1666 den 7. 8. Jannarii hebben de volkeren op 't huijs te Wedde leggende, sijnde tegen de 200 man sterck, onder 't commande van den Overste Luitenant Nitsou haer allenigh met accordt overgegeven (luidende aldus, dat sij met haer geweer ende bagagie aftrecken en waertoe haer wagens souden verschaft worden, gelijck ook is geschiet) door noot van vivres, en sijn alsoo den achsten afgetrocken; indien 't selvighe soo kort niet waer geschiet geweest, soo waer al geresolveert haer met gewelt aen te tasten ende daer wt Boertange stucken voor te brengen, welke geschiet wesende, souden sij voorseker soo goede conditien niet gekregen hebben. Die oorsaek van dat dit niet gheschiet is, is geweest een soldaet, te vooren onder den Biscoop gedient hebbende, ende doen dienst hebbende in Boertanghe, welke aen die op 't Huijs te Wedde leggende door een brief hadde bekent gemaeckt, dat men haer met stucken soude aentasten, waerop sij versochten tot accoordt te geraken, als geschiet is. Hierdoor is als doe Westerwolde weder geheel van haer vianden verlost geworden. Den 27 en 28 hebben de Westerwolsche Boeren ontrent 500 man sterck de brugge over 't moeras tusschen 't Clooster en Haren voorschreven moeten afbreken.

Finis.

Een memorite voor mij G. van Jellinga Capitain van 't gene ontrent 't Fort Boertangh bij mijn tijden is geschiet, in 't jaer 1672 *en* 1673, 1674 *de* 17 *Julij, dewijle ick daer met mijn compagnie hebbe gelegen.*

Nae dat de twe machtighe Koningen van Franckrijck en Engellandt en Keurf. van Ceulen ende den Biscoop van munster met haer geallieerden de Vereenigde provincien den oorlogh hadden aengeseit, en wij in de Boertanghe order sin bekomen, om onze vianden afbreuck te mogen doen, hebbende de Biscoop van munster al enighe plaetsen doen ter tijt al in sijn macht, soo is de eerste partij ontrent half junij wt de Boertanghe gegaen sterck. 5 [1]) man, onder 't com-

[1]) het tweede cijfer is afgesneden.

mande van een Luitenant, ende dat nae Westphalen, brengende weder te rugge een groot getal beesten, Rogge ende andere goederen, de beesten sijn geransoeneert geworden en de rogge tot groeningen verkocht. Des daegs daeraen wederom derwerts een partij, sterk 9 man, om 't ovrighe te halen. Noch daeraen een partij van 18 man met een sergeant, en dat de pas nae Meppen toe, doch niet wtgerecht hebbende, sijn weder te rugge gekomen, hebbende een partie van de Biscoop van munster vernomen, die vrij sterker waer, als de onse, doch hebben niet durven bestaen de onse aen te tasten.

Den 25 junij, onder 't commande van een Luitenant, een partij van 27 man, nae 't Clooster ter Apel, leggende in Westerwolde, verstaen hebbende, dat daer enighe Munstersche ruiters over 't moeras waeren gekomen, gelijck de onse ook een partie Ruters hebben gerancontreert ende vermeestert, blievende de Luitenant van de ruiterie doot, geen quartier begerende, en dan nog 2 ruiteren, wordende 12 ghevankelijck, met ellijff paerden in de Bourtanghe opgebracht; de ghevangene seiden, niet te weten, dat daer partien van de Staetsche volkeren liepen.

Den 26 junij een convoij van de Bourtangh nae Winschooten, sterck 19 man, onder 't commande van een vaendrager, hebbende in 't wederkeeren ghevangen bekomen een cornet, met een boer ende 2 paerden, en in de Boertanghe ghebracht. Noch den 26 junij een partie van 30 man in Westerwoldighe landt op, onder 't commande van een Lieutenant, hebbende op 't Clooster ter Apel, legende op 't wterste van Westerwolde, een partie van de Biscooplijcke volkeren gevonden, waer af 3 sijn doot gebleven en 9 met enighe buijt in de Boertangh opgebracht.

Ontrent dese tijt hebben wij seeker tijdinge bekomen, hoe dat de Biscooplijcke volkeren dijler Schans, oude en Nieuwe Schans, en dat onse volkeren daer door patenten waer wt getroken, hadden gheincorporeert, soo dat hier door de pas nae 't Oldampt ende Groeningen, als mede nae de Boertange geheel (open) was. Sijnde twe van de Groeninger Capeteins ende een Luitenant, door 't verlaten in ongelegentheit gekomen, de Lieutenant wirde naderhant tot Groeningen gericht, ende eene Capitain condemneert van nieus aen wederom de piek te (dragen), gelijck ick hem naderhandt als vaendrager hebbe gekent, wordende geseidt dat de condemnatie van deselve lagh om gehangen te worden, en de ander de (sabel) voor de voeten stucken gebroken te worden, maer door tus-

schen komen van enighe Heeren is de sententie niet gevolght, ongetwijffelt om enighe (hen) voegende oorsaeken.

Den 27 een partie van 18 man onder 't commande van een vaendrager in Westphalen over den eems, hebbende daer van daen enighe (bee)sten in de Boertanghe opgeracht, ende is (onse) compagnie 3 offte 4 koebeesten vereert, (om) onder de compagnien 't vleesch te verdelen, opdat de soldatesque haer daermede wat.... mochten veranderen.

Den 28 een partie van 9 man.

Noch den 28 een partie van 18 man, onder 't commando van een vaendrager nae 't Clooster ter Apel.

Den 29 onder 't commande van een Lieutenant nae 't Heër Bosch, leggende ruim twe uren gaens van de Boertangh in Westphalen, om te sien, ofte hij op de pas, gaende nae de schansen, niet iets konde opdoen, heeft eindelijck enighe biscooplijcke volkeren vernomen ende vier op deselvige gevende, heeft die doen retireren, doch naderhandt sterker komende hebben door 't moeras haer wederom na de Boertange moeten begeven, hebbende een gevangen bekomen, doch door sijn quetsen't genootsaekt geworden, hem agter te laten. De Lieutenant kreech een schamschot in sijn been.

Den selvigen dito sijn in de Boertanghe ghekomen 2 Trompetters van de Biscoopsche volkeren, de eene vernemende nae de Lieutenant te peerde, die doot waer gebleven, en de ander nae de gevangene cornet.

Den 30 een convoij nae Wijnschooten van 9 man.

Tusschen den 1 ende 2 julij is de onwinbare stadt Coeverden nae een 7 aen 8 daegsche belegeringe met accordt (nae mijn gissinge) aen de vorsten van Ceulen en munster overgegaen, sijnde also de scansen aen die kant...... [1])

Ontrent 8 dagen voor dese tijt hebben wij goedt gevonden 't hoornwerck nae de munstersche kant te doen slechten, achtende 't selvighe ons schadelijck te wesen, door manquement van besettinge en hebben die Westphaelsche boeren 't selvighe moeten doen, doch de Biscoopsche sterker afkomende, hebben 't de westerwoldinger boeren 't moeten voleinden, Coewerden..... sijnde, ende wij ons in posituur stellende.

Den 4 Julij een convoij van negen man nae Wijnschoten.

Denselvige dito, des nachts hebben wij in de Boertanghe elk op sijn alarum plaets geweest, ick de hooftwacht heb-

[1]) De afgesneden tekst zal m. i. geweest zijn: *in hunne handen*. Zie wijders beneden, op den 20 Dec. 1672.

bende, wt oorsaek, dat mij de wachten bekent maekten, dat sij ontrent de vestinge enighe lichten vernamen, als sijnd' offer enighe personen waeren met brandende lonten, doch is daer niets op gevolght, waerop des anderen daegs, als mede de daeraen continueerende dagh voorts de rogge ende de resterende Heggen, Bomen en wat ons mochte incommoderen, afafgehouwen, hoogten geslecht en slooten gedemt, 't water opgestout.

Den 6 hebben wij noch van Groeningen binnen de Boertange gekregen 8 duisent pont bossekruijt, met een korff met medicinen en 45 morgensterren, door een convoij van 100 man te paerde, soo dragoenders als ruiters, welke alhier gekomen sijnde, meenden daer mede, als mede met een partij ruiters in de boertanghe .... verstaen hebbende dat tot Hee 2 compagnien te peerde van de Biscooplijke volkeren laggen, waerop geresolveert wirde, des nachts daerop tog te gaen, ende wirden van de militie wt de Boertang onder 't commande van Capt. Lodder, Lieutenant Eiben, Luitenant Rengers, vaendrager Sijgers, 90 man, versien met snaphanen, buijten de sergeanten, gecommandeert. Doch 't voetvolk tot bij 't dorp Hee gekomen sijnde, vernomen hebbende dat daer 8 compagnien waeren gekomen, hebben 't niet durven bestaen en konden soo kort ook 't Haer Ruterije niet doen te weten, ofte de rijterij wachtende nae 't schieten van 't voetvolk, volgens afspraek, werden ontdeckt van haer vianden, op welke sij haer los gaven tot onder haer wachten, doch sij daer veltstuckies hebbende, ende ons voetvolck niet bij ons ruterije wesende, hebben de onse moeten retireren, haer vianden haer volgende; ons voetvolk dat siende, sijn 2 officieren met mijn sergeant en dan noch een 11 ofte 12 man vooraf gestoken nae de volgende ruterije, welke menende dat 't van haer volk waer, tot dat sij op haer vier gaven, ende souden haest 't geluck gehadt hebben van 2 standaerds gekregen te hebben. Over de ruterij en dragonders commandeerde de overste Luetenan Bever ende major Sickinga en de Luitenant Aper, welke luitenant ook gevangen gekregen wirde, als mede een corporael, ende enighe particuliere ruteren, die te samen nae meppen gebracht, wesende an beide kanten weinig doden geweest, doch quamen al enige ghequetste te rugge nae de Boertanghe. De officieren van ons Ruterie klaegden, dat haer volk niet wel staen wilde; de Capt. had een quae naem.

Den 8 hebben wij den eersten mael een kleine partie aen

de vriesche kant van Biscooplijcke rueterie vernomen, wordende geseidt van de Boeren alle officieren geweest te sijn, die met den veerbrug de schans beschitigden, ende hebben in 't wederkeeren 3 ofte 4 beesten mede wegh gedreven, haer onderwijlen salverend' met lossen van 't canon, wordende geseidt een Baron diestijts doot gebleven te sijn, ende hebben als doe ghesien dat sij haer Hutten voor Vlachtwedde, leggende een groot uur van ons af, hebben opgericht en haer logis gheslagen, van meningh om ons aen te tasten, wesende alsoo den eersten dach, dat wij aen alle kanten sijn geblockeert geworden, om (ons) voortaen te mogen vermaken, met 't gene wij binnen hadden.

Den 9 hebben sich voor de Boertange wederom enighe Bischopsche vertoont, doch ons wacht vernemende sijn sij geretireert....... doch steurden ons wienigh aen deselvighe. Des naedemiddaghs is een trompetter van den vorst toe munster aldaer ghekomen, vernemende nae die gevangene cornet ende ruiteren in de Boertanghe gevangen sittende, om te sien wegens de verwisselinghe derselvige, met een brief van den Heer Martel, rintemeister van meppen, versoekende door denselvige eenighe officiren mondelink over 't verwisselen der gevangenen te spreken, hetwelke ick alsmede de andere capt[s] gheheellijck hebben aenstonts afgeslagen, opdat wij daerdoor in 't minste geen quade suspicie op ons mochten laden, nam videbitur latere anguis in herba, wordende de verwisselinge geapprobeert, mits dat die onse tot meppen sittende vrijgeleide wirde vergunt tot aen Groningen, wt welker guarniesoen sij waeren ghekomen.

Den 11, wesende op een donderdach, ontrent tusschen drie en vieren in de morgenstont, ick de hooftwacht hebbende, hebben sich aen den westphaelsche kant enighe ruiteren vertoont en een holten Huttie in de brant ghestooken, waerin wij voor desen eenigh volk lieten waken, doch dies tijts al langh weder binnen getrocken, menende ons daerdoor groot spijt te aendoen, doch achtende 't sooveel niet waerdigh, om eenigh volk wt te senden, ofte een canonschoot te vereeren, en 't selvige alsoo te soeken te beschermen, ofte redden. Des naedemiddaghs zijn corts op elkaer 2 Trompetters in de Boertanghe gekomen, de een was van de Ritmeister mars, sijnde van de graef van Bentems volk, en dat om 5 ruijters op te soeken, die sij vermisten: de ander waer die Trompetter van de Vorst van Munster, welke den 9 daer ook hadde geweest, en quam doe om de Boertanghe wegens sijn

vorst op te eischen, gelijck ook opeischenge geschiedt, waerop de Heer Commandeur Prott ons Capiteins liet bij hem ontbieden, en de trompetters begeren mede verstanden hebbend', worde hem aenstonts, sonder eenmael in bedenkinge genomen te hebben, sijn eijsch afgeslagen, wesende geresolveert tot wterste droppel bloets de Boertanghe tot dienst der vereende provincien te diffenderen, ende dat den Vorst zu Munster in geenderleij manieren anders van ons hadde te verwachten, en wenschen niet meer als 't geluck te mogen hebben met gewelt van sijn vorstelijke genade toe munsters volkeren aengetast te worden ende dat wij nu ook aen het geluck te hebben niet wilden tijffelen, de plaets alreedts opgeeist sijnde [1]. Dit geschiet sijnde discoureerde men hier en daer soo wat van, onderwijlen verwonderde mij seer, hoedat de Trompetter soo nauw wist wat volk dat ontrent in de Boertanghe waer, hij wist ook seer de goedtheit ende groote geluck sijns vorsts van de plaetsen te vermeisteren, als mede van de meenighte van vierwerken voor te dragen, soodat 't hem onmogelijck scheen, die plaets te konen behouden, daer veer sterker binnen soo korten tijt waeren overgegaen en dat wij ons niet hadden te verlaten op 't ontset te bekomen door 't afkomen der Brandenburgsche volkeren; waerop wij hem niets schuldigh bleven, maer gansch een gaer niet anleutend' 't gene geschiet waer, als sijnde veel plaetsen overgegaen sonder haer te defenderen; jae om ons te bewegen, wiste ons voor te houden, dat wij nu seer schoone conditiën van sijn Vorst souden konen bedingen, ende wat 't ook soude wesen met ons volk, 't welke alle dagen aen de wal moest leggen, daerintegens als in haer aprochie alle nachten 1000 man lagg, soo behoefde haers maer om de 3 nacht te...... waerop ick in sijn woorden viel: meent sijn vorstelijcke genade toe Munster ons met 3000 duisent man hier wt te jagen? Als dat gheschiede waeren wij niet weerdigh State officirs genaemt te worden, jae mogen ons dan wel in de poorte ophangen en diergelijcke wirden van andere capiteins mede voortgebracht, waerop de trompetter antworde: de Heer voorstaet 't qualijck, daer is meerder volck.

Eindelijck kreegh hij soodanighen afscheit van de Heer

---

[1] De geschiedenis meldt ook nog „dat als den Bisschop het Fort eischte en onderhands aan hem (Prot) 200000 guldens aanbood, opentlyk tot antwoord bekwam; dat zo veele kogels Hem Bisschop te vereeren hadde, indien (hij) zich niet wegpakte." *Kron. v. Gron. en Oml.* Gron. 1743, blz. 246.

Commandeur, gelijck 't volgens onse genomene resolutie behoorde, met expres verbot, dat hij hem soude hebben te wachten, dat hij om soodanighe saeke niet soude verstouten te komen ofte men soude hem op een ander plaets brengen, waerop aenstonts krijgsraedt wirde ghehouden en op alles goede order ghestelt en wat in soodanighe gelegentheit behoorde te geschieden.

Den 12 hebben wij des morgens begonnen te vernemen dat enighe volkeren van voor de Boertange begonden op te breken en continuërende tot dat sij altosamen wegh waeren ende ons alsoo voor die tijt van de ghedreigde belegeringe ontslagen. Het schijnt of ons tael, die wij met haer Trompetter gehadt hadden, haer niets te wel heeft aengestaen, ende behaget, niet te min hebben sij 't huijs te Wedde, leggende in Westerwolde, ontrent 2 uren gaens van Boertanghe af, ende recht op de pas nae Wijnschoten toe, beset ghehouden, alsmede Hoogbrugster schanske, leggend' ook op den pas en ontrent een canonschoot van Wijnschooten, om ons alsoo den toevoer te beletten ende als geblockeert te houden, wesende alsoo die plaats bij haer verlaten, daer sij derwarts marcherend, dursten Wedden binnen 4 dagen warcs te wesen.

Den 13 een partij van 9 man in Westerwolde, welke des anderen daegs ghevangen hebben opgebracht capitain Bom, Commandeur op 't huijs te Wedde en sijn knecht en beider paerden, en verstonden dat Ylerschans van de biscoopsche wirde geslecht en dat 't huijs Scaepenburch tot Hee wirde vastgemaeckt.

Den 14 een partie van 18 man onder een Luitenant in Westerwolde, ende heeft enige wagens van den viant achterhaelt, die nae Rooswinkel wilden, leggende in drente, ende al in de Boertange opgebracht.

Den 15 des morgens een partie nae Vlachwedde van 18 man om de ovrighe Biscoopse hutten en Fascinen in brant te steken, die sij ongetwijffelt gemaeckt hadden te gebruijcken tot haere te makene Aprochien en vullen van grachten ofte andersins.

Den 16 Julij weder een partie van ontrent 50, onder 't commande van 2 vaendragers nae Frischeloo, wesende een dorp, legende dicht bij 't huijs te Wedde, alwaer de pas van 't voorschreven huijs door ginck, nae oude en nieuwe Schans, om te sien ofte sij aldaer niet enigh buijt konden maken, gelijck sij ook deden, doch konde deselvige niet af-

brengen, door dien die van 't Huis te Wedde te voet ende te paerde soo sterck ende snedig als daer nae bij sijnde, op haer af quamen, dat sij op 't spoedigste genootsaekt wirden, al charieerende op haer vianden, tot onder 't canon van de Schans toe, te retireren, waermede eenighe schooten op de Biscoopsche wirde gedaen, en deden 't vervolgens ophouden, ende de oude stant grijpen, als wel wetende, dat sij souden wt de Boertangh ontset bekomen, gelijck op het spoedigste de Capt. van den Hooftwacht met enighe volkeren de wacht gecommandeert wirde, maer hebben als doen de Biscoopsche wederom de wijck genomen nae 't huijs te Wedde; aen ons kant is niemant gebleven, noch gequetst geworden, alhoewel sij soo ijwrigh waen in 't vervolgen van de onse, dat sij haer goet wttrocken en van de paerden aftraden om de ons door 't moeras te volgen; maer van de Biscopsche sijn verscheiden gebleven, onder andere is mede geweest de broeder van den Ritmeister Dombroeck, kommanderende diestijt op 't huijs te Wedde, ende is sijn lichaem in 't moeras niet veer van Boertanghe onder de dooden mede gevonden, alsmede een trompetter, welkes trompet imant van mijn soldaten hadde bekomen ende omgehangen, doch wirde hem deselvige wederom in 't marcheeren van 't lijf afgeschooten. De onse brachten mede 4 gevangenen. Kort nae dat dit geschiet waer, quam een trompetter aen de Boertangh versoekende, dat sij haer dooden mochten begraven, doch is haer afgeslagen, mits dat die van de Schans 't selvige souden doen; en naderhant wederom komende versocht ofte de voorschrevene ritmesters broeder niet bij ons gevangen waer, ofte onder de doden ende dat de begravene doden mochten besien worden, wordende hem geconsenteert, met eenige van ons soldaten de dooden wederom op te soeken, ende te sien ofte sij hem konden vinden, gelijck sij hem ook vonden, ende het dode licham wederom gereinight sijnde wirde in de boertanghe bekleet, ende in een vat geleit, ende alsoo op 't versoek van de ritmeister Dombroek hem sijn Broeders doode licham toe gesonden op 't huijs te Wedde, en hebben dies tijt tot frischeloo 15 huesen in de brant gestooken, end' dat tot revenige van haer schade.

Den 18 dito heeft de Commandeur 't kerkhoff buijten de Boertanghe leggende ende ghaer hogh sijnde door ons soldatesque doen slechten ende eerde wegh doen krooden in de slooten ende leechten, opdat sij ons aldaer met haer Aprochien niet soo wel souden konnen naederen.

Den 19 dito is alhier wederom gekomen de biscooplijcke trompetter van de Ritmeister mars, onder 't regiment van de Grave van Bentum, met vijff van ons gevangenen dragonders, om daer voor de vijff alhier in de Boertange gevangene ruijters te lossen, gelijck ook is geschiet, doch heeft de ritmeister belooft de gevangenen tot Groningen te leveren, doch is sulks niet geschiet, de wijle de Overste wachtmeister op 't huijs te Wedde leggende haer niet wilde laten passeren, waerdoor enighe weder sijn te rugge gekomen, end' enighe hebben aldaer dienst genomen.

Denselvigen dito drie partien, die eerste ontrent van 30 man onder een vaendrager om 't moer te visiteeren, de ander van elck 9 mannen, de eerste onder een Luitenant, om den dijck, bij de vianden doorgestooken om het water af te tappen, digt wederom te maken, de ander om 't resterende van de hutten en fascinnen in den brant te steken, gelijck ook geschiede.

Den 20 is Groningen van den Ceurforst van Colen ende vorst van Munster schriftelijk opgeeijscht.

Den 23 weder 2 partien, een van 18 man, onder een vaendrager......

Noch heeft mij goet gedacht aengaende de belegeringhe van Groningen aentetekenen, hoe dat de Biscoop van Colen en Munster aen de Drentsche kant met haer Aprochien sijn geweest tot aen de graght, daer in tegen aen de ander kant waer de stadt gansch vrij, komende de boeren daer wt en in, om haer waeren te verkopen en te koopen. Daer wirden in de stadt veel bommen gesmeten, waer onder waer een van singuliere groote; den 2 August 1672 wirde in de stadt een Bomme geschooten, waerin een koperen plaet waer, daerop dese nae volgende woorden en letteren stonden:

(Hier volgt in het oorspronkelijke het in letterdruk moeijelijk terug te geven opschrift, dat men op No. III der bezweringsplaten, door Ds. Sannes in den Gron. Volksalm. 1839, *medegedeeld, aantreft).*

Deze bovenstande woorden hebbe ick wt een copie geschreven; wat daer af de wtleggenge mach wesen is de Heere bekent.

Het is op een seekeren tijt gebeurt, dat daer een bomme in de stadt quam vallen, niet verre van twe kleine kinderen, dewelcke dat siende, sijn sij daer nae toe gegaen, en hebben

daer modder ende dreck in gedaen ende is de Bomme alsoo, door onnoselheit van de kinders gedempt geworden, tot groot verwonderinghe van ijder man.

Daer wirde ook een man sittende op een vatie, 't selvighe onder hem wegh geschooten, sonder dat de persoon ghequest wirde.

Hiertegens is de overste wachtmeister Protts huijsvrouw deerlijck omghekomen door een Bomme. Si waer wt de Boertanghe gevlucht, ofte van haer man weghgesonden, gelijck alle ander vrouwen wt deselvighe plaets sich begaven, dewijle wij anders niet als een belegeringe toe gemoet sagen, en deselvighe plaets op 't wterste als dan wouden defendeeren en om die rede begaf elk een sich wt de Schans; sij dan meenende 't vier te ontgaen, sij sij daer in gelopen, van wij vrij gerakende, is groningen belegert geworden en ons commandeursvrouw waer al van kamer verandert, doch sij daer noch iets sullende van afhalen en in 't huijs op een opkamer wesende is doer 't dak op de kamer een Bom gevallen, en eer sij beneden waer is sij door 't slaen van de Bom omgekomen.

Den 26 een partij in stift Münster op, sterck van ijder compagnie 2 man onder een veendrager, en hebben des daegs daeraen 748 schapen en enighe koebeesten in de Boertanghe opgebracht, waervan eenighe van de westphaelsche boeren wirden gelost en geransoeneert, de resterende wirden van de officirs van d' compagnien, ijder voor sijn soldaten, 't stuck voor twe schellingen gekocht, van die de buijt hadden gemaeckt.

Den 28 een partij van 9 man.

Den 30 is binnen de Boertanghe wederom een biscooplijcke trompetter gekomen, vernemende nae een westphalsche boer, die alhier gevangen sat.

Den 2 Augusti een partie van ijder compagnie 2 man onder een Lieutenant nae 't closter ter Apel toe, met een van mijn sergeanten, hebbende ses gevangenen in de Boertanghe opgebracht, sijnde andersins haer aenslag ghemist, waervan ick twe onder mijn compagnie kreegh, waeraf de eene naderhandt voor schelm is weggeloopen, de ander corporael onder mijn compagnie geworden.

Den 3 dito een partij nae Aschendorp, leggende in Westphalen aen de anderkant van de eems, ontrent 3 kleine uren gaens van Bourtanghe, sterck van ijder compagnie 4 mannen, onder twe vaendraegers, om enighe van die qualificeerste te

sien bij de kop te krijgen, dewijle si nalatigh waeren om d' contributien optebrengen, ende hebben een rijcke boer ende boerinne des nachts in de Boertange opgebracht.

Noch denselvigen dito een partie van ijder compagnie een man, om op een seker pas te leggen.

Den 5 dito des avonts een partie van ijder compagnie 4 mannen onder een vaendrager.

Den 6 dito des avonts een partie van ijder compagnie 4 mannen nae de doorsnijdijnge, wesende een quartiers uur gaens ontrent van de Boertange af, om te sien of sij niet eenighe biscooplijcke Ruiteren konden attrapperen, die verscheide maelen aldaer nachts quamen.

Den 10 dito is alhier wederom een Biscopsche tambour gewest van Hee, om te vernemen nae enighe gevangenen.

Tusschen den 13 en 14 des nachts hebben de Biscoopsche volkeren, leggende in de nieuwe schans, Alarum gehadt, want daer waeren enighe Staetsche volkeren gekomen onder 't commande van de Overste L. Huinga, meenende de selvighe te verraschen ende soude hebben konen geschiet sijn, soo daer wirde geseit, bijaldien de voorste wel waeren gesecundeert geworden, want daer al enighe op de wal waeren en sijn twe van de onse doot gebleven ende twe gevangen geworden, en sijn alsoo weder geretireert.

Den 14 dito ende des nachts tusschen den 14 en 15 hebben de Biscooplijcke volkeren het Huijs te Wedde verlaten, een gedeelte van 't voetvolk nae de oude Schans en een gedeelte met de ruterije nae de nieuwe Schans.

Den 15 dito een sergeant met negen man om kontscap te nemen, ofte aldaer bij 't Huijs te Wedde, of daer ontrent noch enighe biscooplijcke volkeren sich mochten onthouden, doch heeft daer ontrent geen vernomen.

Den 16 dito weder een partie om noch nader ondersoek te doen hoe 't mochte wesen, doch sij onachtsaem wesende, en niet denkende of acht nemende of daer te Wedde wederom enighe biscoopsche volkeren mochten gekomen wesen, gaen recht op de vieren van de Biscoopsche, die daer weder waeren ghekomen, aen, niet denkende ofte 't waeren van ons eigen volkeren, en wirden alsoo ses man van de onse ghevangen bekomen en dat sonder slag of stoot. De overste wachtmeister schijnt waer wederom met 4 compagnie paerden te Wedde gekomen ende hebben haer als doen noch vrij sterker begraven, en noch langer gedenkende ons geslooten te houden, en die Pas als noch niet te gunnen.

Den 17 wederom een partie van ontrent 100 snaphanen onder 't commande van een Lutenant en 2 vaendragers, doch hebben geen Biscopsche ruijterije konen opdoen ende sijn alsoo wederom te rugge ghekomen.

Den 19 dito des avondts een partie van ijder compagnie 6 mannen, om te vernemen of deer ontrent ons schans enighe vianden mochten gevonden worden, dewijle wij onderscheiden malen wirden gedreight, doch sijn desselvighen nachts wederom gekomen, geen volck vernomen hebbende, end' dit onder 't commande van een vaendrager.

Den 20 dito een partie van ijder compagnie een man, met een gidse.

Den 21 dito hebben wij in de Boertanghe seker tijdinghe bekomen, dat de Ceurforst van Coelen ende de vorst van Munster den 17 haer leger voor Groeningen hadden opgebrooken, alhoewel wij de voergaende dagen daer af al enighe geruchten hadden ghehoort en ook praesumeerden, dewijle nae dat seer heftigh schieten, dat den 13 tot Groeningen geschiede en wij in de Boertanghe hoorden, weinigh schooten naederhant wirden gehoort. Wij hebben diestijts noch meerder 't water soeken optestouwen ende hebben dies aengaende ons soldatesque verscheiden dijcken ende dammen geleidt, niet dinkende ofte hij soude ons in de Boertanghe, volgens opeischinge, Groningen niet bekomen hebbende, hebben besocht, doch 't schijnt of dat hem de moet voor Groningen ghehelijck is benomen, of dat hij ons soo veel niet geacht heeft wardigh te wesen, om sij armad' voort voor dat Gat te spillen.

Denselvigen dito van ijder compagnie een man met een gidse, welke den 22 weder sijn gekomen, mede gevangen in de Boertanghe, brengende 2 Ruijters met haer paerden, welke sij tot Onstwedde, een dorp in Westerwolde, ongewillich 2 uren gaens van Boertange af, hadden gekregen.

Den 23 dito is wederom een trompetter van de Biscoep van Paterborn in de Boertange gekomen, vernemende nae de twe ruijters, dee des daegs te vooren waeren gevangen gekregen.

Den 24 dito een partie van 10 of 12 man.

De 27 dito wederom een trompetter van de overste wachtmeister Dombrock commanderende op 't huijs te Wedde, om de twe ruijters te rantsoeneren, doch is die met een van ons tambouren wederom nae Wedde gesonden, om eerst te verstaen ofte deselvige ons ses aldaer gevangen sittende mede wel wilde rantsoeneren.

Den 29 dito de biscooplijcke volkeren Wijnschooten verlaten hebbende en treckende nae de oude Schans, en, haer onderwege bedinkende, weder te rughe marcherende met 17 standaren en twe stucken geschuts, hebben sij ons volk, die aldaer van Groningen onderwijlen waeren gekomen met 1500 man ende enighe veltstuckies, om die plaets aentetasten, aldaer gherancontreert, ende is alsoo tusschen beiden een scharmutsel geweest, doch hebben de Biscoopsche moeten retireren ende 't besit van de plaets aen de onse laten verblieven. Hadden sij binnen Winschooten gebleven, de onse souden werks genoegh gehadt hebben, om haer te doen deslogeren. De overste Jorman bleef daer commandeur.

Den 30 dito sijn de Biscopsche van hooghbrugster Schans, leggende seer dicht aen Winschooten, gemarcheert, nadat 't selvighe van de onse waer opgeeischt, hoewel sij pochten 't selvighe niet te willen, maer wisten niet te wille, als kruijdt en loot.

Den 31 dito sijn de ruterie van 't Huijs te Wedde afgetrocken en des nachts 't voetvolk, hebbende alsoo de Boertanghe wederom een vrie pas gegeven na Groningen en alsoo die plaets verlaten, welken men seide, dat sij wouden hebben, al hingh se aen kettingen in de lucht.

Den 1 September sijn van ijder compagnie in de Boertanghe leggende 6 man gecommandeert nae 't huijs te Wedde, doch hebben aldaer eenighe militie van Groningen gevonden, doch een partie van Boertanghe, die den 24 auguste waeren wtgegaen sijn de eerste gewest, die nae 't verlaten van de Biscopsche op het huijs voorschreven weeren gekomen, welke den 1 September weder quamen met enighe paerden en een koebeest, in de Boertanghe, alsmede de ander ghecommandeerde volkeren, behoudende die van Groeningen daer de besettinge binnen.

Noch denselvige dito een partie van ijder compagnie 2 man onder een vaendrager, om een aenslagh van enighe beesten, die die van de Oudeschans bij de schans nachts lieten in de weide, maer 't scheen of die van de Oude schans daer van verwittight waeren, want sij hielden dies tijt haer beesten binnen.

Den 4 dito sijn de onse nae 't dorp Binningwolde opghetrocken, om de Oudeschans des te meerder te benauwen.

Den 6 dito een partie met een gidse nae 't clooster ter Apel van ijder compagnie een man, om op de onvrije pas, die van daer over 't moeras gaet nae Westphalen, te passen.

Den 8 dito op 't versoek van de Commandeerende officir, leggende met enighe volkeren in 't dorp Benningwolde, om van ons enighe volkeren te mogen genieten tot sijn assistentie, dewijle hij verstaen hadde, dat de Biscoopsche sochten enighe toevoer binnen de Oude Schans te brengen, end' dat geschiedende, meende 't selvighe te konen beletten, waer op gedelibereert sijnd' ofte wij enigh volck, soe nae aen de viandt sijnde sonden konen entbeeren, is eindelijck goet gevonden den, Capt. Vfften met 2 Luitenants ende een vaendrager en 108 musquitiers en eenigh sergeanten en tambours derwaerts tot de Boertange te senden om 't verschrevene soo veel als 't mogelijck waer te beletten, maer daer is niet van gevallen. Sijn de onse des anderen daeghs wederom binnen gekomen. De Biscoopsche deden dies tijts een aenval op een Brantwacht, doch moesten weder retireren. Drie bleven doot van die toe Binningwolde laggen, en dat door haer al te groote roekeloosheit en stoutigheet, lopende tot aen haer grachten ende gevend, alsoo met musquetten vier op elkaer.

Tusschen den 11 en 12 sijn de onse van Binningwolde seer schielijck opgebrooken met het canon en nae Winschooten ghetrocken, op 't seggen, dat de Biscoopsche met enighe duisent man vris volk waeren afkomende en is alsoo den Oude Schans wederom van de Blockeringe ontslagen en hebben de Biscoopsche als doen te Binningwolde enige huijsen wederom in de Brant gestoken.

Den 12 dito is de Overste Ammama Compagnie binnen de Boertange ghekomen, om sich te recruteeren.

Den 14 dito hebben de onse tot Winschoten legende, soo dragoenders als voetgangers, haer post genomen tot Binningwolde.

Den 15 September is een Biscoopsche tamboer van Hee in de Boertange gewest, om enighe soldaten op te soeken, die sij meenden aldaer gevangen te wesen. Diestijts commandeerde te Hee de overste wachtmeister Kessel.

Den 16 is in de Boertanghe wederom een Biscoopsche tambour geweest, wt de nieuwe Schans, om een Barbier, die hier in de Boertanghe gevangen hadde geseten en naderhant onder een compagnie hadde dienst genomen, doch voor schelm wegh geloopen waer.

Den 17 hebben wij van de Boertanghe met ons volk 't Huijs te Wedde moeten besetten en is dies tijt gegaen een Luetenant met van ijder compagnie 6 mannen.

Den 23 dito een partie van ijder compagnie 2 man met een gidse in stift Munster op en hebben enighe boeren van 't dorp Laeten binnen gebracht.

Den 24 hebben wij wederom enighe huijsen bij Benningwolde sien branden en hebben de Biscopsche op een brantwacht bij de oude schans een aenval gedaen, maer wirden soo bejegent, dat sij van de haere sijn berooft en hebben 2 stuckies achter gelaten.

Den 29 dito een partie van ijder compagnie 2 man na de gebuijrschappen Deersum en Walchum, in stift Munster, dicht bij elkaer, tusschen de 2 en 3 uren gaens van de Bourtange af, en hebben 2 boeren ende een vrouw binnen gebracht.

Den 9 October een partie van ijder compagnie 2 man onder 't commande van een vaendrager.

Den 17 dito is de oude schants met accoordt aen ons overgegaen, ende sijn des daegs daer aen, wesende den 18, met seven vaendelen wt getrocken ende nae Groningen gemarcheert, om alsoo voorts nae overijsel te gheraken.

Den 18 een partij van ijder compagnie 6 man onder 't commande van 2 vaendragers end' is den selven dito wederom een Biscoopsche tambour in de Boertange ghekomen, vernemende nae gevangenen.

Den 26 dito een partie van hondert man onder capt. Lauder en ander minder officiers nae den eems, om enighe punten offte schepen, die daer souden leggen, doch hebben geen gevonden, als mede om reis een attacque op den Diler schans te doen, waer toe sij mede geen gelegentheit sagen en sijn alsoo onverrichter saeken den 27 wederom binnen de boertange gekomen.

Den 29 dito een partie van ontrent 30 man onder 't commande van een vaendrager, om westerwolde door te wandelen om te beletten dat de Biscoopsche geen giselaers daerwt te halen.

Den 31 heeft de commandeur Prott een wegie van de wagenwech tot het steenen rijduit bij de Boertange begonnen te maken door de Boeren van Rooswinkel, leggende in Drente, ende is voleindt door de stift munstersche, om daer door des te beter 't water te konen om de schans behouden.

Den 1 November tegen den avondt hebben de Biscoopsche het huijs te Scharpenburch, leggende tot Hee, verlaten.

Den 2den dito een partie in Westphalen nae 't verlatene

huijs van ijder compagnie 5 man onder een Luitenant ende hebben eenighe wagens met goet daer van daen in de Boertanghe binnengebracht.

Des nachts tusschen den 4 en 5 dito een partie, gecommandeert met een vaendrager, om dat voorschreven huijs te Scharpenburch in de brant te steken, om alsoo te beletten, dat daer den viandt geen post wederom soude vatten, doende die van de Boertange veel belett, dat sij niet konden over de eems komen met haer partien en naedat sij 't huijs hadden in de brant gestoken, sijn sij weder binnen gekomen.

Den 7 des morgens sijn alhier 100 man wtgegaen, onder 't commande van de Capt. Ausma, wesende een Groninger Capitain, en een Luitenant en vaendrick om dijler Schans, bij de Biscopsche verlaten en bij nae gheheelijck ghedimolieert, te incorporeren ende in besettinge te nemen.

Den 8 dito een partie van ijder compagnie een man ende dat nae Reen, een dorp in stiftmunster gelegen onder 't commande van een vaendrager nae de drie compagnien Courlansche dragonders, die aldaer waeren ghekomen.

Den 11 dito sijn de Biscoopsche met 32 standaeren en enigh voetvolk, onder 't commande van den generael Nagel wesende, over de eems ghekomen, ende 150 Courlanders, van Reen willende nae Hee, om aldaer op dat verbrande Sterkenburghs huijs tot Hee post te vatten, soo sijn dese de voortroepen van de Biscoopsche in Heër Bosch gheontmoet ende met elkaer hantgemeen geworden, doch moetende de Kourlansche wijken en retireren op die tot Reen waeren leggende, welke mede de wijck hebben moeten nemen en moetende voor bij de Dijlerschans, hebben, schijnt, aldaer onder de ghecommandeerde volkeren wt de Boertanghe ende officirs alsoodanighe alteratie gemaekt, dat sij mede, sonder een schoot te ontvangen ofte te geven, de wijck namen met de Courlansche dragonders, alhoewel sich de viandt sich settede, maer sij siende, dat het voetvolk mede begon te vluchten wt de ghedemolieerde schans, soo hebben de Biscoopsche haer vervolght ende 't voetvolk voor 't meeste gedeelte tot dijle met de drie officieren gevangen bekomen, ende nae meppen gevoert, leggende 8 uren gaens van Boertange af, en hebben voorts de Courlanders vervolgt tot aen weenderen toe, alwaer sij self van de prins van Courlant, wesende bij 't huijs de noort, noch met enighe volkeren over de Eems gekomen, seer courageuslijck ghekeert ende gestoeit,

en hebben alsdoen de Biscoopsche 't resterende van dijler schans ten eenemael ghesleght.

Den 17 weder een partie.

Den 18 quam wederom een Biscooplijck tambour binnen, vragende nae gevangens.

Den 24 dito een vriwillighe partie over de eems nae Dorpen in stift munster gelegen.

Den 28 een partie nae Hee onder een Luitenant om een schuijr ofte Huijs af te breken ende 't hout alhier binnen te brengen.

Den 2 December is de compagnie van de Capt. Schaij alhier binnen ghekomen.

Den 5 dito is een partie wtgegaen nae westphalen gegaen, menende over den eems te komen, doch is haer dat misluckt en alsoo haer aenslag te niet geraeckt, sijnde geweest een vriwillighe partie.

Tusschen den 6 en 7 des nachts hebben wij een allarum ghehadt, veroorsaekt sijnde, alsoo 't naderhant ghebleek, door twe soldaten van Capt. Heerma compagnie, die bij nacht leiden om over de gracht te komen, waer op de schildwachten vier gaven, menende biscoopsche volkeren te wesen, ende alsoo tot aen den dagh elck op sijn allarmplaets geweest.

Den 15 dito een partie van ijder compagnie een man en dat nae stift munster en hebben van Dorpen en Alen enighe personen bij nacht gehaelt ende ghevankelijck opgebracht.

Den 17 dito sijn de volkeren te voet en te paerde, in alles, soo geseidt wirde, sterck 968 mannen, wtgetrocken op 't dessein nae Coewerden (voir gegeven door meinert van Thijnen, gewesene koster binnen Coewerden ende ingenieur), onder 't commande van de overste Lieutenant Eijbergen, hebbende haer in drie capitale deelen verdeelt, 't eene onder hem selfs, 't 2de onder de overste wachtmeister wijlaert, 't 3de onder de major Sickingh te paerde, en sijn alsoo den 20 des morgens ontrent 7 uren ofte tusschen 7 en achten, newilgh weder sijnde, aen de Buijtenwerken van Coewerden gekomen, sijn bij nacht wat verdwaelt geworden en dat de reden, dat sij soo laet en in den dagh aen vielen, welke nogtans wirde gehouden dat 't de principaelste oorsaak waer geweest van 't innemen van Coewerden, want de viandt te voore verwittight sijnde van de anslagh, hadden den ghehelen nacht in alarum gewest, ende nu niet meer denkende als dagh sijnde, waeren veel weder naer haer loogement gegaen om wat te rusten, sullende Eijbergen aenvallen op 't quartier

van Gelderlant, Sickinga op Overijsel, wijler op Hollant, t' woort waer Hollant, het veltgeschreuw: Godt met ons, 't teken waer een strobos op de hoet, end' attaque geschiedende is de sterke stat Koewerden in de handt van de Heere Staten wederom ghekomen, met verlies van weinigh volk, en de Capitein Lieutenant van sijn exellentie Rabenhaupt; haer sijde sijn gebleven de commandeur Jan de Moij, de overste Lieutenant de Hens, 4 Capt. en 150 soldaten, 430 sijn gevangen nae groningen gebracht, de resteerende ontvlucht; 7 aen 800 sterk sij sij daer binnen geweest en sijn daer 61 stucken geschuts van alderhande calibre bekomen en 24 mortiren, mede van alderhande caliber en voorts alderhande gereetscap van oorloogh en vivres, dit is mij alsoo andere gerelateert gescheit te sijn ende te wesen.

Den 18 een partie wt Boertanghe van ijder compagnie een man.

Ao. 1673. Om dese tijt ben ick en frislant geweest en dies de partien niet aengeteckent.

Ontrent of een weinghie nae Lichtmis, bij vrijsent weder, sijn de Biscoopsche te voet en te paerde bij 't Clooster ter Apel over 't moeras gekomen en hebben enighe plaetsen wtgeplondert, als mede een weiniche te vooren een aenslagh op de Boertanghe soeken te formeeren, hebbende een hoopen wagens van chrijgsgereetscap bij haer en waeren al tot den eems daermede ghekomen, doch is niet voortgegaen, 't sij dat sij niet wel hebben konen over de eems geraken ofte dat sij verstanden hadden, dat sij ontdekt waeren, dewijle wij dieshalven eenighe ghecommandeerde volkeren boven de besettinghe van Groningen binnen bekomen en vertrouw ook vastelijck bij aldien si dies tijts hadden gekomen, dat sij wakker steut souden hebben bekomen gehadt, want de Boertange als doe vol volk was.

Den 19 martij een partije van yder compagnie 6 man onder een Lieutenant en vaendragers nae Reen, doch hebben niet wtgericht.

Den 28 martij een partie van ijder compagnie 2 man, onder 't command' van een sergeant nae Westphalen.

Den 21 April een partie van ijder compagnie 8 man onder een Lieutenant en vaendrager over de Eems nae Asschendorp, en hebben 't dorp onder contributie gestelt sijnde, wesende nalatigh contributie te geven (steunende op de besettinge van nieuhuijs, daer dicht aen leggende en ons groote schade doende, mits sij ons seer in de wegh waeren, om

over den Eems heen en' vernementlijck wederom te komen) wtgeplundert, doch door manquement van paerden hebben de buijt al te samen niet konen medenemen, wordende vervolgt van de viandt tot den Eems toe, doch hebben de onse niet durven aentasten, maer wederom over de Eems laten vaeren; de onse kregen een ruijter gevangen.

Den 27 April van ijder compagnie 12 man onder 't commande van Capt. Ysel, met enighe andere officiers, nae 't gebuijrscap Deersum in Stift munster, ontrent 2 uren van Boertanghe, om aldaar enighe leggende Biscoopsche ruijteren te soeken te attrappeeren; doch sij van de Biscooplijcke ruterwacht ondeckt sijnde, hebben de onse op haer vier gegeven en een trompetter doot gheschooten en de trompet bekomen; haer voordere ruterie aldaer ontrent leggende tot ontrent 100 man, mede te paerde geraekt sijnde ende haer in drie troeppen verdeeilt hebbende, sijn de onse niet te min sonder van de ruterij aengetast te worden, op 't vlacke velt haer verbij gemarcheert, 't welk waer te verwonderen, gelijck ook worde geseit dat 't bij de Biscoopsche qualijck wirde genomen, ende dat de commanderende officir daerover ook waer in disgratie geraeckt; ontrent dese en navolgende tijdt, sijn de groote santhoogten, leggende op de wegh buijten de munstersche poort van de Boertanghe, door stift-munstersche boeren gheslecht, alsmede de borstweringhe van de conterscarph aen de Munstersche sijde vermindert, op dat die des te beter van de binnenwerken soude konen bestrijcken en de Biscoopsche des te minder gelegentheit souden vinden om de contrescarp te konen logeren.

Den 6 maij een partie van ijder Compagnie 12 man onder Capt. Lauder nae Reen, doch sijn onverrichter saeken wederom te rugge gekomen en is haer aenslag misluckt.

Den 14 Maij hebben de Biscoopsche volkeren, sterck nae 't seggen 1000 man te voet en 1000 te paerde, een dagh naedat sij daer voor waeren gekomen en 9 canonschooten daerop hadden gedaen, 't huijs te Gramsbergen ingekregen.

Den 6, 7 en 8 junij hebben wij enighe amunitie van oorlogh van de provincie van frislandt binnen de Boertange bekomen en den 9 sijn aldaer twe compagnien noch binnen gekomen, en sijn denselvigen dito 2 partien wt geweest te recognosceeren, waervan de eene een resconter hadde met een Biscoopsche partie tot brewael.

Den 10 junij sijn al door de Boertanghe ghetrokken 10 compagnien te paerde en twe compagnien te voet, waervan

2 compagnien wt dat guarnesoen doorghetrocken nae Bonde in Oostfreslandt, om de nieuwe schans mede aen die kant te belegeren, onder de overste Luitenan Bever, sijnde mede enighe volkeren daerwarts ghetrocken over 't huijs te Noort.

Den 11 dito sijn weder door de Boertanghe te rugge ghekomen seven compagnien te paerde, onder 't commande van de major Verutius, en sijn in 'tverbij marcheren van 't nieuhuijs twe van ons achtertroepenpaerden doot gebleven, en een van de Biscopsche soldaten.

Den 14 dito een partie van ijder compagnie 4 man onder een Lieutenant, op kontscap om eenighe ruijters te rencontreren ende te betrappen, doch is vergeefs wtgeweest.

Den 16 dito sijn ontrent Boertanghe, aen de stift munstersche kant, in de dorpen enighe Biscoopsche volkeren komen logeren, doende 't selvighe de onse voor de nieuwe schans door twe canonschooten 't selvige te weeten.

Den 19 dito hebben wij vernomen dat sij tot Hee en Reen campeerden, ende gesien, dat sij haer hutten opsloegen, en dat noch al meer Biscoopsch volck nae de Nieuwe Schans afsackte en des daeghs daeraen een aenval hebben gedaen op de overste Aquila quartier, doch sijn met seer groot verlies afgeslagen.

Den 23 is capt. Lauder met sijn compagnie wt Boertangh nae de nieuwe schans vertrocken.

Den 24 hebben sich enighe Biscoopsche ruijters voor de Boertanghe bij de slagboom vertoont, haer niet weerdigh achtende een canonschoot te vereeren en is Capt. IJsel met sijn compagnie alhier weder binnen gekomen.

Den 28 dito is een Biscopsche tambour alhier binnen geweest, wt haer leger, leggende aldoe tot Reen, met versoek van haer overlopers wel te willen rantsoeneren, doch is 't afgeslagen.

Julius. Den 8 dito is een tambour van Meppen gekomen, met een sergeant, die aldaer gevangen sat, om te verwisselen tegen een corporael van de ruterie, die in de Boertanghe gevangen sat, en is voort nae Gronningen gegaen om aldaer 't rantsoen van 2 capitains te brengen.

Den 8 en 9 dito sijn de Biscopsche volkeren over haer ghemaekt pas bij Schonenbeek in drent tot Dalen gekomen.

Den 10 dito ben ick met Lieutenant Rengers en vaendrich Polman, 2 sergeanten, 2 tambours en 80 man, op order van sijn Excellentie Rabenhaupt, gecommandeert nae Rooswinkel te marcheren, en aldaer de Overste Lieutenant Goc-

kinga te verwachten, om van hem naerder order te ontvangen, gelijck hij ook aldaer des anderen daegs quam, met noch en 4 aen 500 man te voet, om alsoo te samen met noch enighe andere volken, die geseit wirden van frislandt ende Groeninghen door Drent te komen, die Biscooplijcke volkeren, welke over 't moer en schonenbeek, Vleethuijs en Daler veen een pas hadden gemaekt, en daer waeren over gekomen, soeken te slaen ende weder te rugge te drieven, en dat geluckende, die pas wederom te ruineren, doch is des avonts als wij des anderen daeghs door dat haest onpassabile moeras souden marcheren, om ons last te volbrengen, op naeder kontscap, en als dat daer alle enighe duisent te voet en te paerde waeren over van de Biscoopse volkeren, met enige veltstuckies en haer te Dalen sochten te begraven, van sijn excellentie wederom contra patent bekomen om elk wederom te marcheren, van waer hij waer gekomen, en sijn wij alsoo wederom nae de Boertanghe gegaen. Bij gelegentheit van dese pas over 't moer soo schiet mij als noch in 't sin, hoe dat de Biscoop van munster voort in het voorjaer, nae dat Coeverden door entreprise bij de onse wederom waer ingenomen, heeft wederom geonderleidt Coewerden te overwinnen, niet door vier als voor desen, maer door water, waer mede met den eersten wirde gegeckt, doch schijnt, dat die geene, die hem datselvighe heeft geraden gehadt, de kennisse en gelegentheit van de plaets wel heeft gehadt, gelijck de effecten dede blijcken, want de Biscoop dede door sijn overbreede en altoos verhoogede dijck, waeraen bij duijsenden van menschen alle dagen arbeideden en met wacht aen wacht en schilwachten waeren bewaert, Coverden op 't laest soodanigh door 't water benauwen, dat sij alle openingen moesten stoppen ende door continuelijck pompen het water soo veel als 't mogelijck waer wt te keeren, jae soude Coewerden eindelijck door 't water moeten verlooren gaen, bij aldien de dijck, die 't water opstoude, in bijnae de wterste nood niet waer doorgebrooken, gelijck naderhandt gheschiede, waer door veel biscopsvolk als mede boeren verdronken, jae huijsen daer ontrent staende wegh spoeldeden.

Den 12 dito des morgens is de nieuwe schans stormendehandt bij geval ende geluck overgegaen, want 300 man hadden order om op reduijt bij de Schans voorschreven te stormen, ende 't selvige overmeesterende, soo sijn de Biscoopsche volkeren, daerop hebbende gelegen, gevlucht nae de Schans,

de onse sijn haer in de furie achtervolght ende hebben 't geluck gehadt, dat sij mede door de Homeijen die op de dijk stonden doordrongen, soodat sij met haer op de wal van de Schans quamen, de overste luitenant sijn volk soo siende avanceeren volgde met sijn volk daerop, die van de nieuwe schans, soo in de Faucebree ende wal sijnde, nemen de vlucht en riepen om quartier, quartier, 't welke haer mede wirde vergunt, sijnde alsoo die van de Schans verrast geworden end' wij deselvighe geluckigh bekomen.

Denselvigen dito sijn wt de Boertanghe twe compagnien getrocken, Clant en Ausma, en ben ick met mijn commandeerde volkeren van Roswinkel wederom binnen gekomen.

Den 17 Julij is 't biscooplijcke leger van Estruwe en Steenevelt ontrent 3 uren van de Boertanghe opgebrooken en hebben de hutten in de Brant gestooken, als mede sijn sij opgebrooken tot Dalen.

Den 19 des Avondts een partie van ijder compagnie 2 man en sijn des anderen daeghs wederom binnen gekomen, hebbende enighe huijsen wtgeplundert.

Den 22 Julij is een biscopsche tambour in de Boertanghe gekomen met rantsoengeldt voor de officirs, die in de nieuwe schans sijn gevangen bekomen.

Den 31 een partie van ijder Compagnie 3 man en sijn des anderen daeghs wederom binnen gekomen.

Augustus. Den 2 Augusti is wederom binnen de Boertanghe eene Biscoopsche tambour geweest.

Tusschen den 5 en 6 des nachts regenachtich, duijster, windigh weder sijnde, hebben 'd Biscoopsche een aenslagh gesocht op de Boertanghe, hebbende eenige wagens met Biesbruggen en ander ghereetscappen daertoe dienende bij haer, ende een groot quantiteit volk met haer, en sijn alsoo aen de Buijtenste Homeij van ons contrescapsgracht gekomen, en hebben aldaer den dwarsbalk van de Homeij, daer 't slot aenhingh, doorgesaeght, 't welke sij noctans soo sacht niet hebben konen doen, of enighe soldaten van mijne compagnie, op 't naeste aengelegene Buijtenwerk op den schiltwacht staende, hebben 't geraes gehoort, wesende 't eene een fries, ende 't ander een Hollander, waerop sij riepen; wie daer, wat daer, spreek of 't gaet daerdoor, passende de lonte op, waerop voorts de ander schildwachten mede begonde te roepen, hoewel alle te samen niemant sagen. Op dit geraes noctans sijn de Biscoopsche wederom te rugge gekeert met al haer bagagie, sonder yets vorders te attenteeren en dat

daer eenen schoot wirde gedaen. 't Schijnt dat sij den aenslach hebben onderstaen, omdat wij maer met 6 compagnien daer binnen lagen. Ick kan nogtans niet begrijpen, dat 'top die manier moglijck waer de Boertange te krijgen, want sij aldaer 3 grachten moesten passeeren, waervan 2 sijn gepallasideert ende souden se aen den enkelle binnengracht, welke de eene gepallasideerd is, die is ten eersten vrij wijde, om met biesbruggen te konen passeeren, ende moesten alsdan een groot endt de Conterscarp om haer biesbruggen dragen ofte sleepen, en verscheiden schildwachten op de Buijtenwerken staende passeeren, sonder dat die geruchte souden hooren, want als sij dat hoorden, soo waer 't met haer geschiet, en de aenslagh misluckt, gelijck sij hoorden 't gerucht van de Homeij, 't welke vrij verder daervan daen is, soo dat ick niet kan sien ofte 't is een dollemans aenslag geweest, soo 't recht is toegegaen; doch Godt is alles bekent, 't sij hoe 't wil, den aenslagh is misluckt en sijn met schande weder geretireert.

Des nachts tusschen den 9 en 10 dito sijn wij in Alarum in de Boertange geweest, doordien de schilwachten van de brandwacht meenden enighe volkeren met brandende lonten op haer aenkomen, en de schilwacht op de wal meende imant te sien achter de wal langs loopen, soodat wij alle aan de wal raekten en verbleven tot dat 't licht wirde, maer daerop is niets gevolght.

Den 15 een partie van ijder compagnie 2 man, gelijck een dach twe te vooren mede een partie van ijder compagnie 2 man.

Den 21 een partie van ijder compagnie 7 man, onder 2 vaendragers, dewijle een boer van Benningwolde quam ons bekent maken, dat de Biscoopsche over 't moer waren gekomen om Benningwolde wt te plunderen; om haer alsoo den pas van achteren af te snijden, ende dat die van de oude schans met eenighe boeren de Biscoopsche hadden beset, doch sijn de onse een weinighie te laet gekomen, hebbende niet te min een gevangen bekomen en een doot geschoten, sijnde de andere nieuws over de Eems geraekt, souden andersins de onse goede buijt hebben gemaeckt.

Den 9 November is de Overste Ammama wederom van 't Herenveen in de Boertanghe gekomen om aldaer volgens sijn voorgaende generalitijts commissie te commanderen. Doch is hier door groote twedracht om 'tcommandement door staen, want de overste wachtmeister Prott, welke hadde acte van

in Absentie van de Heer overste Ammama in de Boertanghe te commandeeren, welke in sijn absentie wederom belaste de capitain Yselt aldaer te commandeeren; nu is t', dat die Capt. voorschreven de overste Ammama welkom heetende, hem voor commandeur erkennende, latende die 't woort wtgeven, end' de sleutels aen des Oversten huijs brengen en niet anders denkende ofte alles waer wel, soo is Yselt, van de Overste verlof versocht hebbend' nae Groningen vertrokken en den 16 wederom in de Boertanghe ghekomen met schriftelijcke orders van sijn Excellentie Rabenhaupt voor sijn persoon, om aldaer in absentie van de Overste wachtmeister Prott te commanderen, soo langh als de Overste Ammama een schriftelijcke order vertoonde van de generaliteit of van de Heer Prins Maurits, eerste Veltmaarschalk en ijder Capt. soodanige om hem daervoor te hebben erkennen en bij naelatigheit van dien, dat wij swaere verantwordinge souden op ons hals haelen. Hierop van de Capt. ontboden sijnde heeft hij ons ijder soo een overgelanght, doch dewijle 't gaer geteert [1]) waer, hebbe geseidt, dat ick eerst wolde weten, wat daer in stondt, eer ick 't absoluijt aennam en den inhout gesien hebbende, wilde hij mijn sentement weten, ofte ick de orders wilde naekomen ofte niet; ick allenich van de friesche capitains præsent sijnde, versochte dat ick mij daer reis mochte bedenken, want dat dagte mij niet soo een geringe saek te wesen, en wirde mij geconsenteert; hierop ontboode de Overste Amama eerst alle Frische officirs en vertoonde sijn voorgaende generaliteits commissie, welke niet waer ingetrocken, nochte hij van sijn Eedt ontslagen, ofte wij hem niet volgens die commissie voor commandeur wilden erkennen. Ick wederom de oudste sijnde hebbe eerst mijn meninge moeten seggen, en nae een weinigh mij bedacht te hebben, seide hem daervoor te erkennen tot nader order, gelijck al de andere officiren desgelijck gevoelden. Doch de Groningers waren alle van een contrari gevoelen en seiden haer generael luitenant order te moeten pareren; heir waer 't guarnesoen verdeilt, de friesen tegen de Groningers, de overste in de possessie van 't commande, de ander met gewelt 't commande willende hebben, soodat het scheen dat 't guarnesoen haest soude hebben aen elkaer geweest; onder deese hebbe ick ende de oudste Capt. van de Groningers soo veel te wege gebracht bij de beide Commandeurs, dat

[1]) d. i. te zamengevouwen.

het bij provisie soo mochte blieven, tot dat aen beide kanten daer mochte worden over geschreven, gelijck ook geschiede. Onderwijlen gaff het groote onenigheit in die schans en dat vernaemtlijck onder de soldaten met vechten, slaen, en officiers altemets al mede.

Eindelijck is door order van prins Maurits, wt versoek van de Staten Generael, patent aen de Overste gekomen om op 't Heerenveen, in absentie van de generael luitenant Ailva, te commanderen, en de Overste wachtmeister Prott belast aanstonts nae de Schans te begeven om aldaer in absentie van de overste Amama te commandeeren, gelijck ook geschiede. Prott naederhandt ghekomen sijnde, hebben wij friesche capitains 't moeten ontgelden en elk in sijn huijs in arrest gestelt, end' hem door twe groninger Capt. latende afvragen door wiens order dat wij in arrest waeren en om wat reden, dewijle wij niet wisten, wat wij gedaen hadden, want wij van meninge waeren daerover aen ons Heer Stadthouder en Heeren Gedeputeerden wilden schrijven, heeft eerst geantwordt 't niet gehouden te wesen te seggen, doch aenstaende heeft ons gelaten weten, dat 't quam van Hogerhant en dat wij noch met te schrijven soude wachten, want hij daerover aen sijn exellentie Rabenhaupt hadde geschreven en waer antwoordt verwachtende; maer schreven onderwijlen nae de Overste in den Haegh om ons saek daer bekent te maken. Eindelinck kreegh de Heer Prott schrijvens van sijn exellentie, om ons tot naeder order te ontslaen en ons tochten en wachten te doen, als voor desen, hebbende wij friesche capiteins onderwijlen 12 dagen in arrest geseeten, 't welke ons geweldig speet, maer wij moesten patientie hebben. Ick verstonde van een groninger Capt., als dat de Heeren verstonden, dat de Groninger Capt. ende ick seer wijslijck hadden gedaen, dat wij tusschen beiden waeren gegaen, om de saeke te soeken te modereren, jae bijaldien wij niet wijser hadden geweest, als de gemeene soldaten, 't guarnesoen hadde al langh aen elkaer geweest en konde alsoo de schans tot een proije van onse vianden geworden hebben.

December. Den 24 December een partije van ijder compagnie acht man, onder een Luitenant en vaendrager, denselven dito tot versterkinge von deselvige noch 8 man onder de Capt. Yselt en vaendrick Sijtzama, dewijle sij 4 punten ofte scheepen op de Eems hadden bekomen, waervan 2 geladen sijn gewest met haver en twe met pannen, de haver is in de schans opgebracht en tot behoudenisse van haer

punten hebben sij, nae mijn onthouden, 600 gulden opgebracht en voor haer paerden 100 Rijxdaelders; van de pannen wort geseit niet van gemaeckt te sijn, als sullend' gaén tot de kerken.

Januarius 1674. Den 2den is de Overste wederom in de Boertanghe gekomen, door order van de generaliteit om aldaer wederom te commanderen, ende met last om ons friesche Capitains van ons detentie te ontslaen en klaegeloos te doen stellen, waerover wij blijde waeren, dat Haer Hoogmogende onse saeke hadde voor goet geapprobeert, hoewel wij van sijn exellentie bij provisie al waeren al ontslagen.

Den 15 is de compagnie van Capt. Yselt hier wt nae de Nieuwe Schans getrocken; den 16 Prot en Solkema nae Groningen.

Den 17 is Ripperda compagnie binnen gekomen; den 24 Klingh en Clant.

Februarius. Den 15 Februarij eenigh volk van Groningen in Westerwolde leggende en een compagnie te Vlachtwedde te paerde, over welk volk de overste wachtmeister Prott commandeerde, sijn eenghe van die volkeren over 't moeras getrocken ende Aschendorp wtgeplundert, en wort geseit wel 1100 gulden aen Buijt gemaekt te hebben.

Martijus. Den 11 dito sijn de Biscoopsche met 4 ofte 5 hondert man te paerde en eenigh volck, seer schielijck, want wij 't maer 3 uren te vooren weeren wetende, wt westphalen over 't ijs in Westerwolde gevallen, ontrent des naedemiddaghs ten 4 uren, nemende haer mars van Susterum tot op Iepsenhuijsen, deden 't de Boeren soo veel als 't mogelijck waer te weten, als mede 't canon tot teken van onraet lossen, waerop de Boeren sich op 't spoedigste dat sij konden, sochten met haer goet en Beesten te ontvluchten, 't welke seer eerbarmelijck waer om aen te sien, deden soo veel als wij nae ons vermogen konden, tot bescherminghe van de Boeren, doch de meeste wirden van de ruijters achterhaelt; tusschen ons schans en Vlachtwedde wirde een vrouwe doot geschooten ende een boer gequetst en een boer verkleumde op 't velt, en quamen binnen de Boertanghe bij menighten van koeijen, om aldaer te bargen; op de eerste kontscap soo voorsagh elk een sijn alarum plaets met handtgranaten, bommen en alles wat nodigh mochte geacht worden, wanneer sij van sins waeren geweest te attaqueren, en bleven de geheele nacht op ende in bereedtscap.

Den 12 verstonden wij dat 3000 man van Reen, met

eenighe bagagie over 't moeras nae Benningwolde waeren gemarcheert, en waeren des nachts verdwaelt geworden, en in plaets van daer heen te trecken, marcheerden sij nae de Bourtanghe en wirden 't niet eerder gewaer, als dat sij aen 't Reduit quamen, dicht aen de Boertanghe, soo dat ons schildwachten op de wal 't gerucht konden gemacklijck hooren, doch meende 't volck te wesen, dat bij daegh in Westerwolde was getrocken en nu weder te rughe trocken. De Biscoopsche nu gewaer wordende, dat sij soo dicht onder de Boertanghe waeren, hebben aenstont haer pas verandert om tot Binningwolde te komen, alwaer sij eerst in den morgenstont quamen, en de Boeren des te beter tijt bekomen om te vluchten. Dese als de voergaende hebben gheheel Westerwolde welke niet onder contributie waeren, als mede Wijnschooten ghehelijck wtgeplundert en groote Buijt gemaekt, mede wegh drievend' soo veel beesten en paerden als sij konden, alsmede enighe boeren, maer verder als Wijnschooten doorsten sij haer niet wel begeven, wt vrese van de militie tot Groningen leggende.

Den 13 Martij sijn al de Biscooplijcke volkeren te voet en te peerde voor een gedeelte wederom in ons gesichte van de Boertanghe, voor een gedeelte op Reen, met al haer Buijt over 't ijs nae Westphalen en Meppen gemarcheert; op die voorbij ons marcheerden en te nae scheenen te komen, enigh canon lossen, als med' een partie met snaphanen te gemoet gesonden, doch dorsten de ruijterie haer niet aendoen.

Des anderen daeghs sijn enighe van ons ruijterije op Onstwedde en voorts op Emmen en Coewerden nae 't Graefscap Bentum gemarcheert, al waer enighe troepen te voet en te paerde te samen sijn gekomen onder 't beleit van sijn Exellentie Rabenhaupt, om een inval in 't landt te doen.

Den 29 Martij een partie onder 't beleijdt van Capt. Vften, Capt. Wigers, Captein-Luitenant Beima, met 3 luitenants, 6 sergeanten en 146 soldaten, om te sien ofte sij Haselunne niet onversiens souden konen vermeisteren ende wtplunderen, want daer ontrent geen militie van de Biscoopsche waer, maer altosamen na boven, soo dat 't wel lichtelijk konde gebeurt hebben, doch op een drie of 4 uren gans daervan af sijnde sijn weder afgetrocken, door dat sij enighe dorpen onder contributie geset, welke haer plunderinghe oft berovinghe van vee en paerden als anderssins afkochten voor 1000 Rijxdaelders, doch ofte daer wat van komen is ofte sal, is mij als noch onbewust, en sijn alsoo wederom

in de Boertanghe gekomen. 't Moeide mij desselvigen tijts seer·, dat ick siek was ende niet mede konde gaen, dinkende dat vrij wat soude hebben worden wtgericht.

Naderhandt in mijn afwesen is noch een seer stercke partie geweest nae sterland, 't welke duslanghe vrie waer geweest van contributie, omdat de Biscoopsche daer altijt omtrent waeren geweest, en 't wtgeplundert ende enighe boeren nae de Boertanghe medegenomen, om voor de vergeaccordeerde penningen, te weeten tien duisent guldens, als gijselaers te houden, en in de Boertanghe gekomen sijnde, hebben sij enighe boeren, dewijle sij wel 30 hadden, (laten) gaen, ende beholden enighe, en schijnt dat sij de slechtste behielden, soodat de Boeren de geveraccordeerde penningen niet willen opbrengen en laten die gevangene boeren blieven, te meer, dewijle de vrede met de Biscoop van Munster daer seer kort op volgde; wat daer wil van vallen, sal de tijt leren. Duisent gulden is van t goet gemaekt geworden, dat sij medebrachten, en hebben die soldaten daer 't haers van kregen; ick vrees dat van 't ander niet sal vallen.

BLADVULLING.

Ten 8e konen wij oock mede niet voorbijgaen de verscheijdene moetwillige end dartele verquistinge der tijdlicken goederen ende goeden gaven Godes in den lande regierende, door de excessive wijn-kopen, bruijlofften, kindelbieren, vtichsten, end anderen diergelijcken meer dan heijdensche Bacchusfesten, daer dickwils *tijn*, *twalff*, *vijfftijn*, jae *twintich tonnen biers*, ende meer, onnuttlicken verslonden worden, waeruijt dan oock veerners mennigerleije ongeregeltheiden, van droncken drincken, quadtspreken, slaen, vechten end diergelijcken volgen, tot groote opsprake van onse christlicke religie end reformatie.

Remonstr. der Deput. Synodi aan den Stadhouder en Gedeputeerden. 25 Febr. 1630.

DE PERSONA

VAN

GRONINGEN.

Het is voorzeker voor hem, die belang stelt in de kennis van de zeden en de denkwijze zijner voorouders, niet van gewicht ontbloot een onderzoek in te stellen naar den toestand van kerk en geestelijkheid. Hoewel nu dit overzicht een lokale kleur zal dragen, twijfel ik toch niet, of het heeft in zoover een algemeen belang, dat meestal wat van deze enkele stad geldt ons tevens een denkbeeld geeft van 'tgeen in twee of drie van de belangrijkste provinciën van ons vaderland eeuwen lang heeft bestaan. Het spreekt van zelf, dat ik zaken, die reeds vroeger behandeld zijn, slechts in korte trekken zamenvat.

De stad Groningen behoorde met haar grondgebied tot het noordelijk gedeelte van het bisdom Utrecht, het zoogenaamde Oversticht. Aan den beschermheilige van den dom te Utrecht, S. Martinus, is ook de oudste kerk van Groningen gewijd [1]). Een oude, doch niet ongeloofelijke overlevering vermeldt, dat zij in het jaar 810 bij een inval van de noormannen verbrand zou zijn. Als oudste kerk van Groningen was zij niet slechts langen tijd de eenige parochie-kerk [2]), maar is zij ook altijd als hoofdkerk erkend.

---

[1]) Het vermoeden, dat zij oudtijds ook gewijd was aan Johannes den dooper, steunt op onzekere gronden; zie *Gron. Volks-Alm.* 1844, p. 171.

[2]) *Gron. V.Alm.* 1844 en 1845.

De toenemende bevolking van de stad en de daardoor veroorzaakte uitbreiding van de herderlijke zorg schijnen noodzakelijk gemaakt te hebben, dat ook de kapel, gewijd aan onze lieve vrouw ter Aa, aan S. Nicolaas en aan alle heiligen, tot parochiekerk verheven werd. Dit geschiedde bij een akte van Otto III, bisschop van Utrecht, a°. 1246 [1]. Van nu aan was de stad in twee kerspelen, een oostelijk en een westelijk, verdeeld.

In welken tijd evenwel de derde tempel, gewijd aan S. Walburgis, als kerspelkerk werd erkend, is zeer onzeker. Zij lag nabij het huis, dat door de bekende schenking van Hendrik III [2] aan de utrechtsche bisschoppen toebehoorde. Dit huis had een eigen kapel en waarschijnlijk diende de St. Walburgskerk in de vroegste tijden daartoe. Hoewel het nog niet uitgemaakt is, dat zij eerst in de 16e eeuw, sedert de dagen van het bisdom Groningen [3], als parochiekerk werd aangemerkt, — toch is het vrij zeker, dat zij veel later dan de A-kerk daartoe verheven is. Met de komst van den bisschop maakten de pastoren en regenten van de Martinikerk, die nu een kathedraal werd, plaats voor het domkapittel en gingen over naar de St. Walburgskerk. Toen was zij derhalve ontegenzeggelijk parochiekerk, doch reeds in 1300 [4] wordt er melding gemaakt van priesters en rektoren der St. Maarten- en Walburgskerken te Groningen. Hieruit moet volgen, dat de laatste toen reeds, gelijk wij zoo dadelijk zien zullen, vereenigd was met die van de hoofdkerk.

Aan elk van die kerken [5] was een hoofdpastoor of parochiaan, zoodat er drie geestelijken van dien rang in Gronin-

---

[1]) In het archief van Gron. vindt men den oorspronkelijken brief: *fundatio parochialis ecclesiae ad amnem dictae ter Aa*, op 1246, no. 1, met twee afschriften daarbij van 1642; gedrukt bij Driessen, *Mon. Vet. Aevi ined.* p. 543—545; vertaald in *Oud. en Gest.* p. 53, vlg.

[2]) In 1040. Gedrukt bij Driessen, t. a. p. p. 857—895, met facsimile.

[3]) *Gron. V. Alm.* 1843, p. 43. Deze kerk, die tijdens de invallen de Noormannen, ook tot een kasteel of sterkte daartegen schijnt gediend te hebben, was een der oudste steenen gebouwen van de stad.

[4]) *Gron. Arch.* 1300, no. 2, 1301, no. 1; gedrukt bij Driessen, p. 581, vlg. en p. 587, vlg.

[5]) Zie verder over deze kerken: *Gron. V. Alm.* 1843—1846; *Oudh. en Gest.* p. 51, vlg; *Tegenw. Staat van Stad en Lande*, dl. II, p, 70, vlg. Lorgion, *Gesch. beschr. van Gron.* dl. I, p. 55—64, 217—225, enz.; Corn. Kempius, *de origine Frisiae*, p. 138—142, enz.

gen waren aangesteld [1]). Omdat echter de pastoren van de Martini- en Walburgskerk nooit op zich-zelf maar steeds te samen genoemd worden, terwijl de pastoor van de A-kerk en ook wel de kureten van alle drie hoofdkerken in akten van die dagen afzonderlijk voorkomen, — is het boven elken twijfel verheven, dat er aan de Martini-kerk twee hoofdpriesters waren, die tevens de dicht-bij gelegene Walburgskerk bedienden [2]). Zoo waren er dan in het oostelijke kerspel van deze stad twee parochiekerken. Aan deze hoofdpriesters werden behalve de benamingen pastoor en parochiaan nog andere titels gegeven, die oorspronkelijk wel betrekking hadden op de verschillende funkties van hun ambt, maar die men meestal in stukken en geschriften uit die dagen zonder onderscheiding gebruikt vindt. Zulke benamingen zijn: *plebanus* [3]), *rector*, *kerkheer*. De laatste titel komt soms voor om den persona aan te duiden [4]).

Volgens een opgave van Emmius [5]) waren, voordat Groningen een bisdom werd, aan de dienst in de drie hoofdkerken verbonden 21 priesters van hoogeren of lageren rang, waaronder de drie hoofdpastoors begrepen waren. Deze opgave is niet overdrevèn, al neemt men ook aan dat in verschillende tijden geen vast getal bij elke kerk [6]) kan worden opgegeven. Altans in een bul van Adriaan VI a°. 1522 [7]) wordt gezegd, dat er nevens de parochianen aan de drie hoofdkerken onge-

---

[1]) *Oudh. en Gest.* p. 54. Dit drietal wordt naast elkander genoemd in vele stukken op het gron. archief, b. v. 1513, no. 4, 1522, no. 6, enz.

[2]) Dr. G. Acker Stratingh in *Gron. V. Alm.* 1844, p. 191 en 1845, p. 68.

[3]) *Plebanus = rector, sive pastor ecclesie parochialis*, b. v. Driessen, p. 266, waar twee *plebani ecclesie sancti Martini* genoemd worden.

[4]) Duidelijk onderscheid wordt gemaakt in de akte *Gron. arch.* 1527, no. 17.

[5]) *De agro Frisiae*, fol. 70; *Oudh. en gest.* p. 54.

[6]) Het geheele personeel van geestelijken aan een en dezelfde kerk werkzaam wordt genoemd *sacerdotes ecclesiae S. Martini, qui de gremio sunt.* Deze benaming komt voor *Gron. arch.* 1476, no. 5, 1480, no. 3, 1485, no. 9, 1505, no. 21, enz. en is te vertalen door „*de ghemene Priesteren van de St. Meertenskerck in Groninge.*" Zij worden elders *gremiales* genoemd, d. i. volgens Ducange, *qui sunt de gremio seu sodalitate cuiusdam ordinis.*

[7]) Beneden te behandelen, blz. 318: *Quinquaginta aut circiter sacerdotes aut clerici perpetui beneficiati et officiati prebendati capellani seu vicarii nuncupati, alii in ipsis ecclesiis non beneficiati in parochiis tamen dictarum ecclesiarum habitantes sacerdotes et clerici.*

veer 50 geestelijken werkzaam waren, behalve — en dit is misschien niet zonder eenige kerkelijke grootspraak — vele anderen, die in de parochiën dezer kerken woonden. De ongenoemden strekken hier blijkbaar slechts tot opluistering van het belangrijke cijfer.

Tot de geestelijken van minderen rang behoorden eenige gewone pastoors, voorts kapellanen en vikarissen, die voor de pastoors de dienst waarnamen en met de zorg voor de altaren waren belast. Voogden [1]) hadden het toezicht over de stoffelijke belangen van hun kerk. Niet zelden worden de hoofdpriesters en pastoors curatus [2]) genoemd.

In de akte van 1246, waarbij de ter Aa-kapel tot parochiekerk werd verheven, kende men den inwoners van de kluften onder die kerk behoorende het recht toe om een geschikt persoon tot hun pastoor te verkiezen en ter benoeming aan den bisschop voor te dragen. [3]) Hoewel men in deze bepaling niets anders behoeft te zien dan een recht van kollatie, zoo komen echter al spoedig de bewijzen voor, dat de stadsregering invloed uitoefende op de keuze der priesterschap. Stellig heeft ook het afnemen van des bisschops aanzien in dit afgelegen deel van zijn dioecese veel in het belang van deze bemoeijing bijgedragen. Zulk een recht van deel aan verkiezingen krijgt dan als van-zelf allengs uitbreiding, hoewel het niet mogelijk is de langzame ontwikkeling daarvan op den voet te volgen. Als wetsartikel werd in het *Stadtboeck der keyserlicker ende vroemer Stadt Groeninghen* [4]) van 1425 opgenomen, dat de vier burgemeesters moesten kiezen

---

[1]) Kerkvoogden, *advocati ecclesiae*. De curatus kon ook wel medekerkvoogd zijn, doch in dit geval lezen wij in de oude verzegelingen altoos: *de pastoer (cureijt) mit sijn voechden der voorss. kercke.*

[2]) *Cureijt*, *curatus*. Ten opzichte van die der Martini-kerk vinden wij deze nadere aanduiding: *cureijt der halver kerke van Sente Merten*, *curatus unius portionis Ecclesie beati Martini Groningensis.* Men moet hier onder verstaan, dat ieder van de beide pastoors van deze kerk zijn bijzondere betrekking en verrichtingen had in het hem aangewezen deel van die kerk. Zie Driessen, p. 308, 466, *Gron. Arch.* 1513, no. 4, waar herhaaldelijk van deze indeeling der kerk sprake is.

[3]) *Salvo iure... eligendi et presentandi personam ydoneam loci Diocesano, qui pro tempore fuerit eisdem parochianus.* Driessen t. a. p. Dit recht verkregen de inwoners dier kluften volgens den regel: *patronum faciunt dos, aedificatio, fundus*, omdat zij de *capella ad honorem S. Mariae* hadden gesticht en derhalve zelf de patroni of collatores waren.

[4]) *Stadtb.* lib. I, art. IX.

en, laten zweren *vier voeckden* voor elk van de drie hoofdkerken, *drie* voor de beide voornaamste gasthuizen en *twee tho sancte jorien tho Helpen*. Voorts had de stedelijke raad het recht van kollatie voor eenige vikariën van de Martinikerk [1]). Hoelang de regering echter dit recht ook met opzicht tot priesters van hoogeren rang bezat of zich had aangematigd, is onbekend. Uit het statuut, regelende de verkiezing van den persona a°. 1513 [2]) blijkt, dat nevens de drie oudste pastoors ook twee burgemeesters aan de stemming deel hadden. In de reeds genoemde bul van Adriaan VI wordt het kies-, kollatie- en nominatie-recht van regering en gemeenteleden als een bestaande gewoonte aangevoerd. Door deze pausselijke akte [3]) in 1522 werd nu echter in het recht

---

[1]) *Gron. Arch.* 1372, no. 2. Driessen, p. 227, 687 en vlg. en elders. De vikaris van het St. Johannes altaar o. a. werd door den raad benoemd. Feith, *het Gron. beklemregt*, II, p. 594.

[2]) *Gron. Arch.* 1513, no. 4, nader te behandelen blz. 325, vgl. Cf. Emmius, *de agro Frisiae*, fol. 70. Zoo lezen wij in een aanteekening uit den tijd vóór de reduktie, gedat. 20 Juni 1581: *De keur van een pastoor tot St. Marten door de borgeren van St. Martens Caspel uit ses personen, bij de Raedt genomineert ende opgestelt, ende is Jesper Vos, tegenwoordich pastor in den Dam, met de meeste stemmen gekoren den 20 Junij, den 1 Julij bevestiget. Hs. Gron. Arch. no.* 77 in 4°. Een van 1564 ibid. luidt: *D. Johan Eelts, Pastor ende Commissarius tho Baffelt, is tot een persoon en pastor tot St. Marten gekoren, onder seker grote verbintenisse ende lofte sijner vruntschap, den* 17 *Martij* 1564, 29 *Maij* 1564, *obijt* 3 *Julij* 1588.— Ook wordt Eelts in hetzelfde Hs. (15 Dec. 1571) *Archidiaken oder Domprobst* genoemd; als zoodanig is hij wel te onderscheiden van den Deken (van Drenthe) die te voren in het koor der St. Walburgskerk zeend hield.

[3]) *Arch.* 1522, no. 6. In een vidimus van het jaar 1560. De bul is in slecht latijn geschreven met tallooze en langdradige herhalingen. *Adrianus episcopus seruus seruorum Dei* schreef ten gevolge van besluiten van zijn voorganger Julius II, die wegens diens dood nog niet ten uitvoer waren gebracht, dit stuk aangaande zijn beminde zonen *Wilhelmi Frederici persone nuncupati in medicina magistri et Euerhardi J. legum ac Thesonis Huinge decretorum doctorum*, hoofdpriesters (*rectores*) van de drie hoofdkerken van Groningen — die, naar Z. H. vernomen had, een *cura animarum* hadden, welke het getal van *duodecim milium communicantium plurimum imminebat*, waarbij hun ter zijde stonden ongeveer 50 geestelijken. Bij dezen werd aan gemelde respective kerkheeren opgedragen de *collacio, prouisio, institucio, destitucio et omnimoda disposicio* van alle beneficien, prebenden, enz. aan die kerken verbonden: het recht *presentandi personas ydoneas ad illa cum vacauerant ac in eis instituendi et ab istis destituendi clericos presbyteros.. ac etiam in eosdem clericos presbyteros et beneficiatos omnimodam iurisdictionem ordinariam exercendi;* voorts het *ius visitandi et*

van presentatie en elektie, vroeger ook gedeeltelijk door leeken uitgeoefend, verandering bevolen en alle geestelijke oppermacht gesteld in handen van de drie kerspel-priesters, toen ter tijde Willem Frederiks, den geleerden en invloedrijken persona van Groningen, Everard Jarghes en Theso Huinghe. Het is zeer moeijelijk te bepalen, welke beteekenis deze bul gehad heeft in de geschiedenis van het groninger pastoraat. Zij was echter een volmacht in handen van den machtigsten man, die destijds in Groningen leefde, die door zijn rijkdom, groote staatkundige bekwaamheden, doorzicht en verlichte denkwijze nadrukkelijken invloed uitoefende op volk, regering en geestelijkheid. Het ontbrak Willem Frederiks niet aan eerzucht, noch aan gezag, noch aan gelegenheid om zich in zijn distrikt te ontrukken aan elke inmenging. Blijkens dit handschrift had hij zich reeds om de wettiging van het geestelijk oppergezag in Groningen tot een van Adri-

---

corrigendi eorumque excessus et delicta iuxta excessuum qualitatem puniendi ac dictis beneficiis priuandi... et ipsa beneficia vacantia aliis conferendi. De aldus benoemden moesten even als vroeger *iuramentum obediencie et subiectionis Rectoribus predictis respective prestare.* Dit gezag werd hun toegestaan om den grooten afstand van Utrecht: *propter huiusmodi distantiam et viarum discrimina ac diuersorum principum et dominorum principum et dominorum temporalium terras et dominia per que eundum erat nec non hiemali tempore propter inundationes aquarum tam pluuialium quam eciam maritimarum et defluentes amnes earum congelatione et dissolucione instabiles ad ordinarium loci difficilis erat accessus, jta ut plerumque sine periculo personarum et rerum predictis temporibus dictus ordinarius adiri nequiret.* Hiervan ontvingen zij, die zich reeds om deze volmacht en de pausselijke goedkeuring tot zijn voorganger hadden gewend, nu apostolische autoriteit. Voorts verkreeg elk hunner het recht om *a quibusuis excommunicacionis suspensionis et interdicti alijsque ecclesiasticis sentencijs censuris et penis a iure vel ab homine quauis occasione vel causa lati* te absolveren, alsmede om hun geestelijken *in parochijs ecclesiarum huiusmodi habitantes censuris et penis ecclesiasticis coërcendi quatenus essent vsu.* Dit alles *perpetuo concessit non obstantibus quibusuis apostolicis ac in prouincialibus et synodalibus concilijs editis generalibus vel specialibus constitucionibus et ordinacionibus ceterisque contrarijs quibuscunque.* Met een aanmoediging om dit pausselijk voorschrift ten uitvoer te leggen en een bedreiging van de verontwaardiging Gods, van Petrus en Paulus over elk, die zich hiertegen verzet — volgt ten slotte de verzekering, dat zoo zij of één of twee van hen ooit in deze zaak voor een gericht moesten worden opgeroepen, zij zich dan verdedigen konden met de pausselijke autoriteit. Ja zelfs van wege Rome *interdici suspendi vel excommunicari non possunt per literas apostolicas non facientes plenam et expressam ac de verbo ad verbum de indulto huiusmodi mencionem. Datum*, etc.

aans voorgangers, Julius II, gewend. Daardoor werd van nu aan de houding der drie hoofdpastoors van bisschop en stadsregering volkomen onafhankelijk, terwijl tevens de persona in zijn ressort het hoogste geestelijk gezag en onbepaalde vrijheid van handelen kon krijgen. Hoe dit ook zij, 't is zeker, dat de pauselijke volmacht, gelijk wij uit de hierbij gevoegde noot kunnen zien, aan uitgebreidheid weinig te wenschen overlaat. De voorrechten en de onafhankelijkheid hierbij in tal van bepalingen over den omvang en den aard van hun geestelijke jurisdiktie gewaarborgd verhieven op kleiner terrein hun waardigheid tot een bisschoppelijke. Zij behoefden geen rekenschap af te leggen voor eenigen wereldlijken of geestelijken rechter. Slechts in het uiterste geval en dan nog onder zeer beperkte voorwaarden kon de roomsche kurie invloed op hun gedrag uitoefenen. Dat de bisschop van Utrecht daardoor nu ook zelfs het overschot van zijn geestelijk aanzien in Groningen verloor, behoeft niet verder aangetoond te worden. Zijn aanzien ging nu in al zijn deelen over op dit drietal geestelijken, en wat den persona betreft, 't hing op grond van deze akte geheel van zijn eerzucht en bekwaamheden af, of hij in zijn dioecese den invloed en macht van een bisschop zou vertoonen, dan of hij weinig meer gerekend zou worden dan een gewoon pastoor. Deze opmerking is van algemeene toepassing op den aard en de beteekenis der nog al moeijelijk te omschrijven waardigheid van persona, waarvan wij nu een denkbeeld zullen geven.

Een der pastoors van de Martini-kerk voerde den titel van *persona* of *persona personatus* [1]. In den regel werd hij, die tot deze waardigheid benoemd was, daardoor meteen parochiepriester en misschien ook omgekeerd. Over dezen titel en de daaraan verbondene waardigheid ligt veel duisters en onbepaalds, omdat het een instelling is, die met de middeleeuwen verdween en vooral, omdat men er op verschillende plaatsen verschillende beteekenissen aan hechtte. Dit echter mogen wij in allen gevalle als zeker voorop stellen: de persona houdt het midden tusschen den pastoor of parochiaan en den bisschop. Maar nu eens is hij meer nabij den pastoor, dan weer — hoewel in beperkter kring — den bisschop bijna in rang gelijk. Deze titel wordt gegeven:

[1]) Over den persona zie Ypeij, *Patronaatregt*, II, p. 141—143; Ducange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, in voce *persona*, *personatus*; Driessen, p. 901, vlg. in aantt.; von Richthofen, *Alt-Friesisches Wörterbuch* in voce persona; Moll, *Kerkel. gesch. in tafereelen*, enz.

1° aan pastoors tegenover de kapellanen of jongere priesters. Hij wordt zoo genoemd, òf omdat hij de aanzienlijkste geestelijke was aan zijn parochiekerk [1], òf omdat hij bij synoden en vergaderingen zijn kerk vertegenwoordigde. Deze bepaling past nu en dan ook op de personas, die hier en daar te platten lande voorkomen, b. v. te Baflo in de provincie Groningen [2], te Ytens in Friesland, en elders.

2° aan hen, die met een kerkelijk beneficie begiftigd waren en de voordeelen daarvan trokken, maar de daaraan verbondene bezigheden door kapellanen en vikarissen lieten waarnemen [3]. In dezen zin konden aan dezelfde kerk meer personaatschappen dan één verbonden zijn. Aartspriesters en aartsdekens worden hier en daar ook wel persona genoemd. Omstreeks het midden van de 16e eeuw werd de dienst aan de kerk van Oldehove te Leeuwarden door *vier Hoofdpriesters waargenomen, van wie de twee eersten den titel voerden van Pastor en Persona* [4]. Het aanzien van de hier be-

---

[1] In den regel beduidt persona in de oud-friesche wetboeken eenvoudig een pastoor tegenover de kapellanen. A. van Halmael in het *Friesch Jierboeckjen foar it jier* 1834, p. XVI, stelt de dekens of proosten boven den persona en zegt: *Foarders hie men ek de Persenna's d. i. Haedpreesters aef Preesters ijn ien Parochietjerke, dy sommies jit wol jongere Preesters onder har hiene, deart ijnne selle tjerke az de Persenna tjienst diene, mar op ien òfsuwnerlijk âter, in jearm ein ijnkomsten hiene.* Ducange geeft ook deze beteekenis op: *Personae — clerici qui Beneficia ecclesiastica obtinent quod ut quidam putant magnam propter officium personam sustinent. — Rectores ecclesiarum quoque vocantur personae.*

[2] *Tegenw. Staat*, II, p. 321. *Hoofdpriester van eenige dorpen.* De persona van Baflo, gemeenlijk ook parochiaan aldaar, had de macht, welke de dekens of proosten van Uskwerd, Leens, Loppersum, Farmsum en Humsterland bezaten, zoodat die van Baflo van de zes Ommelander dekenschappen de eerste is op het *Registrum curarum ex saec.* XV, bij von Ledebur, *Die funf Münsterschen Gaue.*

[3] Ducange, t. a. p. *Maxime ii qui Beneficia seu ecclesias per vicarios deserviri curant, dum ipsi potiori redituum parte fruuntur. Varie ab Episcopis altaria, uti vocantur Ecclesiae, concedebantur monasteriis, vel capitulis canonicorum, vel etiam Dignitatibus Ecclesiasticis. Interdum enim ea conditione dabantur, ut iis liceret personam constituere, clericum scilicet, qui altaris titulo et proventibus sibi reservatis illud per vicarium deserviri curaret. Interdum etiam altaria concedebant Episcopi absque personatu. Personatus esse praelaturam sive titulam ad personam sive rectorem ecclesiae pertinentem sicut tamen quod de personatu doctores varie. Nam archidiaconi et archipresbyteri in Ecclesiis Cathedralibus dicuntur habere personatus.*

[4] W. Eekhoff, *Bekn. Gesch. van het St. Anna-leen*, p. 8.

doelde personas was reeds hooger dan van de 1° genoemden [1]).

3° aan hen, die in een deel van de dioecese den bisschop vertegenwoordigden en als zijn plaatsvervanger of gevolmachtigde optraden. Deze staan weer hooger dan dekens of proosten. Zulk een persona vinden wij in den regel aangeduid als *een algemeene opzigter over de kerkelijke zaken*, *'s Bisschops Stedehouder*, *een Bisschop van lager rang* [2]), enz. Immers het lijdt geen twijfel, of zijn aanzien en gezag konden zich onder gunstige omstandigheden tot die hoogte verheffen.

In de bisdommen van Utrecht en Munster altans verstond men doorgaans onder dien titel een aartspriester, die het toezicht uitoefende over eenige parochiekerken binnen zekeren kring en die *persona personatus* [3]) of *persona (van het) personaatschap* werd genoemd, omdat hij als zoodanig niet slechts den bisschop vertegenwoordigde, maar ook vele werkzaamheden van zijn superieur waarnam. Zoo werd volgens het zeendrecht van Friesland de kapellaan gekozen in een wettige vergadering van eigenerfden en hoofdlingen en daarop door den persona gewijd en geinstitueerd [4]). Dit werk van wijden en in het beneficie instellen was van oudsher nimmer het werk van

---

[1]) Ducange, t. a. p. *Cognoscitur etiam personatus, quando aliquis habet praerogativum in choro vel in capitulo, in optionibus, in processionibus, in vocibus dandis et huiusmodi prae aliis canonicis eiusdem ordinis: non tamen sicut hi, qui sunt in maioribus dignitatibus constituti*. Hiermede komt overeen Gerdes, *Hist. Ref.* III, p. 191: *Est autem Personatus praeëminentia sine jurisdictione.... soletque hic personatus titulus uni e clericis tanquam reliquorum calculo digniori ibi conferri, ubi nec Episcopus notatur, nec alia aliqua dignitas.*

[2]) *Oudh. en Gest.* p. 55; van Heussen, *Hist. Episc. Gron.* p. 12; Emmius, t. a. p. fol. 70; *Werken van 't Gen. P. E. J. P.* VI p. 566; Driessen, p. 901; Lorgion, *Gesch. Beschr.* I, p. 81; enz. Een eenigzins duistere plaats uit het HS. van Abel Eppens luidt aldus: *Persona personaatschap nae der Groninger gewoente, dat haer opperste pastoer moet wesen een doctor lic. ofte een persona personatus d. i. die meer dan een gemeyn priester getituleert ende hoeg geweyt om den pausselijcken standt to verstreckenk... soe men doch sulcken titel nyet vindt onder de vaderen.* De macht van den *persona* komt het meest overeen met die des *officiaals*. Beide waren des bisschops vikarissen *in spiritualibus*, wat de dekens, onder het bisdom van Munster, in den regel niet waren.

[3]) *Personatus* wordt door sommigen o. a. Ypeij, *Patronaatregt*, t. a. p. gehouden voor gelijk aan *personator*, door anderen voor de benaming van het ambt. Het komt mij voor onjuist te zijn.

[4]) *Soe aegh him di Persona dine Alter toe bifellen*, etc. Cf. de bul van Adriaan VI, bovengemeld.

een gewonen kerspelpriester. Het kwam alleen den bisschop toe, die het meestal door zijn gevolmachtigden [1]) liet verrichten. Tot in de 16e eeuw was het natuurlijk niet ongewoon, dat bij dergelijke handelingen de persona in plaats van den bisschop optrad. Toen bepaalde de synode van Trente uitdrukkelijk, dat het werk der wijding door geen geestelijke in rang beneden een bisschop verricht worden moest. In deze gewesten was het personaat echter van zelf opgeheven door de aanstelling van de provinciale bisschoppen.

Misschien wordt er nog wel meer licht verspreid over dit onderwerp, wanneer wij tans in het bijzonder onze aandacht gaan vestigen op den persona van Groningen. De waardigheid klimt, in weerwil van Emmius bewering [2]), dat zij eerst in 1480 te Groningen zou zijn ingesteld, tot de hooge oudheid op. Het eerste spoor van [3]) van zijn bestaan en gezag dateert ruim twee eeuwen vroeger uit het jaar 1246 in den reeds vermelden brief van bisschop Otto III over de Akerk. 't Blijkt hieruit, dat de pastoor slechts persona was tegenover de kapellanen en andere jongere geestelijken van zijn kerspel in den zin sub no. 1 omschreven, en dat zijn gezag zich tot 1246 en ook in de eerstvolgende tijden niet verder uitstrekte. Er komt o. a. een bepaling in voor [4]), waarbij ook den pastoor van de Akerk werd opgelegd jaarlijks de vier ponden grunschen aan den persona uit te keeren, welke deze vroeger van die zijde ontving. Daarvoor deed de persona nu echter afstand *van alle recht en macht als persona*, want de voormalige kapellaan was nu parochiaan geworden gelijk hij, en

---

[1]) Vroeger had men zelfs op veel plaatsen een afzonderlijken *instituteur*, een post, die vaak aan aartsdiakens en proosten werd gegeven.

[2]) Emmius, t. a. p. Eveneens *Oudh. en Gest.* t. a. p. In zoover kan Emmius gelijk hebben, wanneer hij het jaar 1480 als het jaar stelt, waarin de waardigheid van het ambt verhoogd is geworden tot *ἔφορος totius rei ecclesiasticae*, wat het vroeger niet was.

[3]) *Gron. Arch.* 1246, no. 1, 1268, no. 1 enz. Driessen, p. 561, uit het jaar 1282, enz.

[4]) Driessen, t. a. p. *Volumus eciam, ut persone dignitate et racione personatus a premisse Ecclesie sacerdote legitimo quatuor libre Groniensium ut olim, in festo sancti Michaelis exhibeantur, et per hoc Ecclesia antedicta ab omni iure et potestate persone sit exempta.* Deze gewoonte schijnt later in onbruik geraakt te zijn, altans men wist in 1523 niet, hoeveel Jacobus Amelens, pastoor van de Akerk, aan Frederiks moest betalen. Een kommissie van drie geestelijken, benoemd om dit geschil te beslechten, bepaalde de som op een gouden rijnsgulden om de twee jaar. *Gron. V. Alm.* 1846, p. 113.

stond derhalve niet meer onder zijn zorg en oppertoezicht. Zijn aanzien strekte zich niet verder uit dan de parochie, waarvan hij hoofdpriester was. Zoo waren er dan, toen ook de Walburgskerk tot kerspelkerk werd verheven, in Groningen drie hoofdpriesters, van welke één den titel voerde van persona.

In later tijden heeft deze waardigheid belangrijke wijzigingen ondergaan, waardoor zij eindelijk een meer degelijk gehalte kreeg dan alleen een eervollen titel. De redenen, die tot deze uitbreiding van gezag en aanzien hebben geleid, moeten voornl. gezocht worden in de verhouding van deze belangrijke stad tot haar geestelijken opperherder. Zoolang Utrechts kerkvorst er invloed en macht bezat, was hij het alleen, die den persona benoemde en aanstelde [1]). Als bisschop over Groningen zond hij zijn bevelen aan de parochianen, doch meestal aan de pastoren van de Martini- en Walburgskerk. [2]) Omdat hij ze echter niet uitsluitend den persona deed toekomen, zoo blijkt het, dat deze in rang niet heel ver boven de andere pastoors stond en altans niet in volstrekten zin als zijn plaatsvervanger en gevolmachtigde werd beschouwd. Hij, die vroeger de eenige hoofdpriester was, droeg als primus inter pares alleen den vereerenden titel van persona — voorzitter van het geestelijk kollegie in dit deel van het bisdom. De stad nam echter allengs toe in bevolking, welvaart en rijkdom; een natuurlijk gevolg daarvan was, dat men in het trotsche gevoel van onafhankelijkheid ophield den zoo ver verwijderden geestelijken heer als wereldlijk gebieder te erkennen. Een wetsartikel van het jaar 1425 [3]) bepaalde, dat de priesters van Groningen geen gevolg mochten geven aan brieven van den bisschop, zoodra zijn bevelen in vijandig kontakt kwamen met de privilegien van de stad. En werd een hunner wegens nalatigheid daarin voor den bisschop geciteerd, dan mocht hij zich op deze wet beroepen en zijn gemaakte onkosten in rekening brengen. Door zulke maatregelen, bij zulk een veranderde verhouding werd ook de groninger geestelijkheid des te meer onafhankelijk van den bisschop, zoo al niet in naam dan toch met der daad. Dit bracht als van zelf mede, dat ook de tot nog

---

[1]) Zoo kon het gebeuren, dat een kanunnik te Deventer tevens persona te Groningen was, *Gron. Arch.* 1268, no. 1.

[2]) *Gron. Arch.* 1300, no. 2, 1301, no. 1 (bij Driessen, p. 581, 589), 1396, no. 3, enz.

[3]) *Stadtboeck*, lib. VIII, art. xliij.

toe vrij onbeteekenende waardigheid van den persona zich meer zelfstandig kon ontwikkelen. Al werd deze verandering van beteekenis niet te weeg gebracht, noch gekonstateerd door een akte in wettelijken vorm op zekeren dag uitgevaardigd, de tijd bracht het allengs meê, het begon uit den aard der zaak te volgen, dat hij als van zelf werd beschouwd en erkend voor het hoofd der geestelijkheid van deze stad. Gelijk wij reeds gezien hebben, hadden ingezetenen en regering eenigen invloed op de vervulling van geestelijke bedieningen. Ook de benoeming van den persona werd den bisschop ontnomen en, gelijk met andere verkiezingen plaats had, overgegeven aan een kommissie van de voornaamste geestelijken en eenige magistraatspersonen. Wanneer deze maatregel genomen of in gebruik gesteld werd, blijft onzeker. Emmius [1]) geeft het jaar 1480 op; het kiesreglement op het archief aanwezig dagteekent van 20 Mei 1513, maar kan wel een verbeterde uitgave van reeds bestaande bepalingen zijn. Men behoeft er echter in geen geval uit af te leiden, dat de persona eerst sedert 1513 door de drie oudste pastoors en de twee oudste burgemeesters verkozen werd.

Hoewel het stuk een ander opschrift [2]) draagt, bevat het niets anders dan een reglement ter verkiezing van den persona. Daar het zeer zeker over dit gedeelte van ons onderwerp meer licht kan verspreiden, zal het wel noodig zijn daaruit het een en ander mede te deelen. De manier van kiezen was zeer omslachtig en ging met tal van plichtplegingen en ceremonien gepaard. Willem Frederiks had over deze zaak reeds briefwisseling gehouden met twee paussen, Alexander VI en Julius II. Het was hem gelukt van beiden het zegel van apostolische goedkeuring op zijn handelingen en bedoelingen te verwerven. Daarom had hij in overleg met zijn beide kollegas aan de andere hoofdkerken en drie burge-

---

[1]) De geheele plaats luidt: *Tandem anno MCCCCLXXX unus ex his editus velut ἔφορος totius rei ecclesiasticae in urbe et urbis vicinia, quem PERSONAM more suo vocabant: isque erat velut minor episcopus aut episcopi vicem gerens, magna potestate et multis privilegiis ornatus a Romano Pontifice. Hunc caeteri pastores et duo seniores urbis consules eligebant et in munus suum immittebant, in magnoque honore habebat tota civitas.* Dit bericht wordt in veel opzichten door het stuk van 1513 gestaafd. Hoe Emmius op het jaar 1480 komt... Misschien heeft er toen een verandering plaats gehad in de wijze van verkiezing, in de beteekenis van het ambt of zoo iets.

[2]) *Forma eligendi pastores ad St. Martini ecclesiam.* Zie pag. 329, Bijl.

meesters bepaald, dat als het personaat [1]) vakant werd, de drie oudste priesters en de twee oudste burgemeesters tot een nieuwe keuze zouden overgaan. De vereischten om tot persona benoemd te worden waren, behalve onberispelijkheid van wandel en gezindheid, dat hij priester was of binnen 't jaar daartoe gewijd zou worden, dat hij in eenig vak van wetenschap een graad verkregen moest hebben aan een of andere beroemde universiteit, eindelijk dat hij den eed wilde afleggen en in Groningen residentie houden. De voorkeur hadden priesters van de Martini-kerk of haar kerspel, alsmede zij die in Groningen of omstreken geboren waren.

Wanneer de keuze [2]) niet eenstemmig als door hoogere ingeving plaats kon hebben, dan werden de abten van Aduard en van Siloë (Selwerd) ontboden, om als getuigen te dienen bij de verkiezing en in dit geval besliste de meerderheid. Ook kon men *compromittere ad unum vel duos vel tres probos viros*, die in tegenwoordigheid van de wettige electores een keuze deden. Het schijnt dat men dezen maatregel slechts dan nam, wanneer er oneenigheid of wantrouwen onder de electores bestond. Deze behielden echter het voorrecht den gekozene te mogen proklameren. Uit de bepaling, dat men den benoemde terstond van den afloop kennis moest geven, dat hij schijnbaar zonder verwijl kwam om den eed voor de kiezers af te leggen en onder 't gezang van een Te Deum laudamus naar het altaar geleid te worden ter plechtige installatie, blijkt wel, dat men gewoonlijk een inwoner der stad of een groninger pastoor koos.

Het verdient de opmerking, dat Frederiks, van wien deze geheele regeling uitging, rechtstreeks machtiging daartoe verkreeg van het pausselijk hof, zonder dat de bisschop eenig deel had in de onderhandelingen, of er anders dan zijdelings in gekend werd. Uit de plechtigheid van de geheele handeling blijkt ten duidelijkste hoeveel gewicht men op dat tijdstip aan de waardigheid van persona hechtte, die *meer dan een gemeen priester getituleerd was en hoog gewijd om den paus-*

---

[1]) *Personatus cum dicta portione nostra*, d. i. het daaraan verbondene pastoraat van de Martini kerk voor het dezen pastoor aangewezen deel.

[2]) Er worden drie manieren van verkiezing opgenoemd, met uitvoerige opsomming van de daarbij in acht te nemen formaliteiten, a. *per inspirationem concorditer;* b. *per scrutinium*, omdat de bijgeroepene personen de stemmen moeten onderzoeken; c. *per compromissum.*

selijken stand te verstrekken. In zijn eed [1]) verklaart de persona niet buiten zijn residentie te zullen wonen. Deze belofte, een dergelijke als bisschoppen bij 't aanvaarden van hun betrekking moesten afleggen, is blijkbaar gemaakt met het oog op de mogelijkheid, dat de persona zijn werkzaamheden door vikarissen zou kunnen laten vervullen, dat hij twee of meer personaatschappen zou kunnen bekleeden. Zulk een mogelijkheid nu was voor een gewoon parochie-priester niet denkbaar, wel voor dekens en hoogere geestelijken. Al moest de persona (tevens pastoor van de Martini-kerk) handelen in overeenstemming met zijn *concuratus*, al stond hij als persona eenigzins onder kontrole van de *electores*, al noemde hij den bisschop bij het zweren van den inwijdingseed, hij was niet langer een bisschoppelijk ambtenaar. De andere priesters werden volgens de meermalen genoemde bul van Adriaan VI door de hoofdpriesters met de regerende burgemeesters of ook wel met private personen of ingezetenen en inwoners van de stad [2]) gekozen, dus met veel minder omslag. Krachtens deze pausselijke akte ging het recht van priester en pastoor te benoemen van nu aan over op de drie voornaamste geestelijken dezer stad. Zij wijdden, institueerden, straften, destitueerden — kortom bij deze drie berustte voortaan het oppertoezicht en de hoogste macht over al wat geestelijk was in dit deel van het bisdom, doch niet buiten stad en omlanden [3]). Onder deze drie was de pastoor van

---

[1]) Vermits de redactie van dit tijdschrift het van belang heeft geacht de *forma eligendi* in haar geheel, ten gerieve der lezers in het nederlandsch vertaald, aan dit opstel toe te voegen, meen ik, met vermijding van aanhalingen uit het latijnsche stuk, nu te kunnen volstaan met verwijzing naar deze bijlage, zóó wat den inhoud van den eed als de in den *persona* vereischte hoedanigheden betreft.

[2]) *Rectores una cum pro tempore existentibus Burgomagistris seu etiam privatis personis aut incolis et habitatoribus.*

[3]) Al werd Frederiks buiten af ook meermalen als scheidsrechter bijgeroepen. Zoo is de stichtingsbrief van een prebende inde parochiale kerk van Leermens, *Arch.* 1510, no. 17, gedat. 6 Aug., bezegeld door Frederiks, persona van Groningen. In het Stadb. vindt men zijn naam a°. 1520 aan het hoofd der scheidsrechters in een geschil tusschen ommelander monnikken en de stadsgilden over het uitoefenen van ambten en bedrijven in de kloosters. Men bepaalde dat winstgevende neringen slechts ten behoeve van het klooster, nimmer om handelsvoordeel naar buiten mochten worden uitgeoefend, om de privilegies der gilden niet te schenden. — *Arch.* 1523, no. 11, gedat. 23 Juni, uitspraak van Frederiks en Jarghes in een geschil tusschen de kerkvoogden van de Martini-kerk en

de Martini- en St. Walburgs-kerk, die de waardigheid van persona bekleedde, van zelf niet alleen de eerste in aanzien bij volk en regering, maar hij stond in macht en invloed ook boven zijn kollegas, al waren zij hem in de uitoefening van zijn post ter zijde gesteld. Zoo kan men den persona met goeden grond beschouwen als vertegenwoordiger of voorzitter van het kollegie der hooge geestelijkheid in Groningen en mocht hij op den duur op kleiner schaal een bisschop gelijk worden geacht. Hieruit laat het zich verklaren, dat Emmius den persona een bisschop van lager rang, of een plaatsvervangend bisschop noemt, die van den paus groote macht en privilegien verkregen had en groote eer in den staat genoot. Erasmus [1]) schreef aan Willem Frederiks, door wiens persoonlijke verdiensten deze waardigheid haar glanspunt bereikt heeft, dat hij uit een brief aan Gosuinus van Halen had vernomen, *met hoeveel ijver hij daar alle bezigheden waarnam, welke vroeger, al was het dan niet onder dien titel, door bisschoppen werden vervuld.* Ook elders [2]) wordt met veel lof van zijn uitgestrekte werkzaamheden als persona en vooral van zijn naauwkeurig en streng-rechtvaardig toezicht op de geestelijkheid gewaagd. Uit dit alles blijkt voldoende, dat benevens door omstandigheden van buiten, het groninger personaatschap toch ook voornamelijk door het toedoen en de krachtige persoonlijkheid van dezen invloedrijken man is gestegen. Dat hij daartoe de bekwaamheden wel bezat, hoop ik later in een afzonderlijk opstel over zijn leven aan te toonen.

Aan deze beteekenis van het personaat en tevens aan de betrekking zelf werd een einde gemaakt door de oprichting der nieuwe bisdommen in het midden der 16e eeuw, toen ook Groningen een eigen bisschop verkreeg. Ook de bepalingen der trentsche kerkvergadering brachten door naauwkeurige omschrijving van het gezag en de werkzaamheid der bisschoppen meê, dat het personaatschap van nu aan verdween uit de rij der kerkelijke waardigheden. Het is en blijft geheel een middeleeuwsche instelling en daaruit laten

---

die van Appingadam over eenige goederen in het kerspel Solwerd. — Uitspraak en vonnis over den moord aan de gebroeders Gayckinga in 1520 in het klooster van Aduard gepleegd. *Arch.* 1520, no. 15. Cf. Emmius *Rer. Fris. Hist.* lib. 4, p. 786, S. Beninga (in Brouërius van Nidek, *Analecta*, 321—324), Harkenroth op E. Beninga (in Matthaei *Anal.* dl. V p. 522), *Oudh. en Gest.* p. 189, enz.

[1]) Gerdes, *Hist. Ref.* in Mon. Tomi III. p. 6.

[2]) O. a. in de *Lamentationes Petri*, ibid. p. 1.

zich de eigenaardige bezwaren van een onderzoek als het mijne verklaren. De onnaauwkeurigheid der middeleeuwen in het omschrijven en aanduiden der grenzen van iemands doen en laten is bekend. Eenvormigheid kende men niet en betrachtte men niet. De onderlinge betrekking der verschillende waardigheden, wereldlijk en geestelijk, waren zeer onregelmatig; er was aan elken kant speelruimte ter uitbreiding en aanmatiging van gezag. Door wetten en privilegies werd daarin slechts ten halve voorzien. Wat hier zóó was, vertoonde zich elders geheel anders. Daarom moet men niet zelden eerst zijn toevlucht nemen tot beschrijvingen van lokalen aard, omdat het algemeene zoo moeijelijk te schetsen valt wegens de veelvuldige wijziging en afwijking. Als zoodanig hebbe men ook de waarde van dit opstel te beoordeelen.

BIJLAGE.

Verordening van Willem Frederiks op de verkiezing van een Persona en pastoor der St. Maartenskerk, te Groningen. 20 *Mei* 1513.

Aan allen gezamenlijk en elk in het bijzonder, die dezen zullen zien, lezen of hooren lezen, verwittigen wij Willem Frederiks, meester in de (vrije) kunsten en de geneeskunde, Persona van het personaatschap en pastoor der St. Maartenskerk te Groningen, in de Utrechtsche dioecese, dat wij — verlangende de apostolische magt en opdragt ons en onze voornoemde kerk door de allerheiligste vaders in Christus en heeren, de Roomsche pausen Alexander de zesde en Julius de tweede, ieder voor zich, grootmoedig afgestaan en gegeven, gelijk in hunne daarover vervaardigde breven, welke wij hier invoegen en willen en verzoeken, dat voor ingevoegd worden gehouden, en naar welke wij ons gedragen, meer volledig is behandeld en vervat, eerbiedig uittevoeren, en, in zoover God het uit den hoogen zal vergunnen, te zorgen voor het heil, de eer en het belang onzer voornoemde kerk, met hetzelfde apostolisch gezag en dat, hetwelk wij in dezen bekleeden, naar den raad der twee Eerwaarde, uitstekende, aanzienlijke en voorzichtige mannen en meesters Everard Jarghes, doctor in de wetten, aan de gemelde St. Maartenskerk, Theso Huginghe, doctor in de decreten, aan de kerk der gelukzalige maagd Maria, Theodoricus Grevinghe, doctor in de beide regten, aan de kerk van St. Hip-

polytus den martelaar, te Middelstum, in de Munstersche dioecese, pastoren en rectoren, en van Johannes Schaffer, Petrus Sickinghe en Ludolph Coenders, tegenwoordig burgemeesters van gezegde stad, door ons hiertoe wettelijk opgeroepen — bepalen en, om ten eeuwigen tijde stand te houden, verordenen, dat, zoo dikwijls het vroeger of later gebeurt, dat bovengenoemd personaatschap, met ons gemeld deel, door overlijden, opzage, afstand, bevordering of anders, op welke wijze of langs welken weg ook, vacant is, dan de in opgemelde breven aangestelde kiezers — te weten de drie oudste geestelijken van onzen ring of van ons gedeelte, en de beide oudste burgemeesters onzer parochie voornoemd, die alsdan en ten dien tijde in betrekking zullen wezen, als zij er zijn, anders de oudste burgemeester van gezegde parochie, die alsdan in betrekking is geweest — volgens de regeling en oproeping der genoemde geestelijken, op dag en uur door gezegde geestelijken te bepalen en den volke bekend te maken, zullen bijeenkomen in de voornoemde St. Maartenskerk, waarin dan, indien dit kan geschieden, door een pastoor van het andere gedeelte, de gebruikelijke mis moet worden gezongen, dat de heilige geest zij met de stemmen, over den overleden geestelijke, en voor de eendragt; welke zij, zoo aandachtig mogelijk, en wel allen te zamen, hetzij geknield, hetzij staande, naar dat de tijd der mis het vordert, moeten aanhooren, terwijl ten laatste door den bedienaar van het altaar hun vrede moet worden verkondigd. Na afloop hiervan en nadat de leider der plegtigheid met zijne helpers zich van de gewijde kleeding zullen hebben ontdaan, moeten de kiezers de sacristy binnengaan; hen vergezelle onmiddellijk de vierde geestelijke uit de oudsten van ons gedeelte, welke het navolgende eedsformulier bij zich moet hebben, te weten: *Ik N. zweer bij mijne ziel en haar eeuwig heil te willen kiezen tot persona van het personaatschap en pastoor dezer St. Maartenskerk een man, in het bezit der hoedanigheden volgens de verordening van den Eerwaarden en uitstekenden meester Willem Frederiks, wien God genadig zij, en den voor de kerk meest nuttigen en geschikten uit de bevoegden; niet door aandrang of overreding van eenig mensch, levend of dood, of door genegenheid voor bloed- of aanverwantschap, of door haat, liefde of anders door eenige genegenheid, gelden of andere dingen hoe ook genaamd, gegeven of beloofd, of door welke andere gelegenheid ook, of door welke verleiding onder welken naam ook het mogt geacht worden verkregen te worden, maar door een juist en waar overleg des verstands, volgens God en geweten; ook zal ik de geheimen bewaren, die bij de keuze en hare behandeling gezegd zullen worden of gedaan, en die aan niemand mededeelen noch openbaren, terwijl ik met de overigen hem, dien de verstandigste meerderheid voor gekozen zal verklaren, ook als zoodanig zal verklaren. Zoo helpe mij God eeuwiglijk en zijn heilig ambt of Evangelie!*

Wanneer deze eed, door elk hunner afzonderlijk in handen van den bovengenoemden vierden geestelijke afgelegd is, zullen de kiezers door gezegden vierden geestelijke, als hij hiertoe geschikt is, anders door een anderen wereldlijken of orde-geestelijke met eene korte opwekking vermaand worden om er op te letten, dat zij een persona van het personaatschap en pastoor moeten kiezen, die zoovele zielen kan verzorgen en dat, wanneer zij niet volgens de regte bedoeling een geschikte gekozen hebben, alle gevaren van zoovele zielen op hen neêrkomen; ook moeten hun bij deze eedsaflegging de straffen op den meineed herinnerd worden; want door ijdelijk en valsch bij Hem te zweren vertoornt men God; men veroordeelt zijne ziel, door de voorschriften des Heeren niet op te volgen; den naaste, ja zoo vele duizenden zijner naasten, schaadt men, wanneer de te verkiezen persoon een ongeschikte herder is; en andere te dezer zake gepaste vermaningen moeten in weinige woorden gezegd worden; waarna de vierde geestelijke, of als welligt een ander als vermaner binnengegaan is, zich moeten verwijderen. Wanneer dit gezegd en gedaan is, moet onmiddellijk door een der kiezers voorgelezen worden, van welke hoedanigheid hij, die verkozen moet worden, dient te zijn, welke hoedanigheid (hier) volgt en aldus is: Voornamelijk en bovenal moet hij zijn van onbesproken gedrag en prijzenswaardig van omgang, matig, geen zuiper, ingetogen, niet twistziek, bedaard van zeden, geen najager van ijdelheden of ligtzinnigheid, maar steeds de welvoegelijkheid bewarende, vriendschappelijk, niet stroef, geestelijke of iemand, die binnen het jaar tot het priesterschap bevorderd word. In de tweede plaats moet hij wezen hoogleeraar, of doctor of licentiaat in de Heilige Godgeleerdheid of in de beide regten, of in de decreten, of in de wetten, of in de geneeskunde, of gelauwerd dichter, of althans, gevormd aan de eene of andere vermaarde hoogeschool, na een streng examen tot Baccalaureus bevorderd. Ten derde verdient van de bezitters van voornoemde hoedanigheden een lid der kerk, indien er een is, de voorkeur, zoo niet een zoon der gemeente, indien er een is, zoo niet een ingezeten der stad, als er een is, zoo niet een Fries [1]), als er een is, zoo niet, dan worde van welke vermaarde hoogeschool of andere plaats ook een zoodanige gekozen, die tevens den eed wil doen en ter plaatse zijn werkelijk verblijf houden. Nadat deze vereischten alzoo in tegenwoordigheid der kiezers door een hunner gelezen en goed ontvouwd zijn, moeten de kiezers zich in hunne vergadering onder eede vereenigen en trachten, als het op eenige wijze kan plaats vinden, eendragtig door hoogere ingeving onderling een van boven omschreven hoedanigheden te kiezen, welken, als zij hem allen eenstemmig gekozen hebben zij vervolgens, bijgestaan door een notaris of twee getuigen, in naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes voor benoemd zullen verklaren.

[1]) filius terre Frisie.

Bijaldien zij op voorschreven wijze, te weten door hoogere ingeving, niet eens kunnen worden, wat God verhoede!, dan zal hij de benoemde zijn, welken de grootste en verstandigste meerderheid der kiezers, met bijstand der Abten van Aduard en Selwerd, of een hunner en van een Notaris met getuigen, die de stemmen der kiezers opnemen, zal hebben gekozen, en hem zullen dan alle kiezers te zamen voor eendragtig gekozen verklaren, te weten, de minderheid der kiezers in de stemming zal tot de stemmen van het meerdere en wijzere gedeelte toetreden. Bijaldien die kiezers noch door hoogere ingeving, noch langs den weg van stemopneming, maar liever met wederzijdsch goedvinden door een derde de keuze meenen te moeten treffen, dat is, als zij wederkeerig mogten willen overeenkomen dat voor deze taak een, twee, drie regtschapene mannen meer geschikt is of zijn, wat ook op zekere tijden en in toekomstige omstandigheden passend en nuttig kan wezen, dan doe of doen de scheidsman of scheidsmannen op geenerlei wijze eene keuze alvorens den bovengenoemden eed in handen van den voorzegden vierden geestelijke te hebben afgelegd; is deze afgelegd, dan kieze hij of kiezen zij, scheidsman of scheidsmannen, iemand die de vereischten, als boven, bezit, en denzelfden, dien hij gekozen heeft of zij gekozen zullen hebben, zullen de bovengenoemde kiezers, in naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen geestes voor den benoemde verklaren. Wanneer de verkiezing op eene van deze drie wijzen plegtig is afgeloopen, worde zij behoorlijk ter kennis van den benoemde gebragt, en zoodra deze in de sacristij zal zijn gekomen, worde hem door een der kiezers mondeling medegedeeld, dat hij met goedvinden van al de overigen eendragtig tot het herderlijk ambt is benoemd, enz., behoudens dat hij, in tegenwoordigheid van den notaris en getuigen zweere, op na te melden wijze, welke eed, tevens eigenhandig door den gekozene geschreven, naar zijn handschrift voorgelezen moet worden door den gekozene; na de voorlezing moet de gekozene, op de vordering van den Notaris het volgende uitspreken: Ik zweer en wil er bij blijven en mijn eigen handschrift overgeven aan de kiezers, die datzelfde handschrift moeten leggen in de kast, die de regten van het personaatschap bevat, en desniettemin hiervan eene openbare akte van den Notaris vorderen en als voren met de anderen neerleggen. Het eedsformulier echter volgt en is aldus: *Ik N. zweer en beloof den allerheiligsten vader in Christus en Heer N. Paus N. en zijn heiligen apostolischen stoel en den allereerwaardigsten vader in Christus en heer N., bisschop van Utrecht en zijne opvolgers, de verschuldigde eerbied en gehoorzaamheid, en aan het personaatschap en de St. Maartenskerk te Groningen trouw en zorgvuldige pligtsbetrachting; de eer, den stand, de goede zeden en lofwaardige gebruiken, de gevondene voorwerpen en goederen zal ik zorgvuldig bewaren, het verlorene weder in mijne magt brengen, slechte gewoonten, als die er*

zijn, in vereeniging met mijn medepriester, zorgvuldig verbeteren naar mijn vermogen en beste weten; het herderlijk ambt zal ik, met mijn medepriester, getrouw bekleeden, noch het gezegde personaatschap met het voornoemde aandeel, of een van beiden, zonder toestemming der kiezers opzeggen. Ligchamelijk en in eigen persoon zal ik bij gezegde kerk mij zetelen; in geval ik dit niet gedaan en mijn verblijf mogt veranderd en, door voornoemde heeren kiezers driemaal vermaand en uitgenoodigd als boven, mij niet wederom gevestigd hebben, dan leg ik het in deze stukken meervermelde personaatschap en deel vrijwillig neder in handen van deze heeren kiezers of hunne opvolgers en zeg het op; door dezen mijnen eed zal ik dit middel door woord noch daad, noch zelf noch door een ander wederstreven, noch in strijd hiermede iets verrigten of bewerkstelligen, of doen verrigten of bewerkstelligen, op welke wijze of onder welke gezochte verontschuldiging of uitvlugt ook. Zoo helpe mij eeuwiglijk God en zijn heilig ambt of heilig Evangelie!

Nadat deze eed door den gekozene uit zijn eigen handschrift voorgelezen en persoonlijk in handen van een der kiezers, van de abten of van den door de anderen hiertoe aangewezen notaris, afgelegd is voor den notaris en hiertoe op wettige wijze genoodigde getuigen, dan moet hij, overeenkomstig de gewoonte der kerk en van de stad, naar het altaar worden geleid met den lofzang *Te Deum laudamus*, en, als daarop in de pastorie de bevestiging heeft plaats gehad, moet hem in naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen geestes het plegtig en regtmatig bezit gegeven worden.

De heeren kiezers moeten derhalve in vervolg van tijd bestendig er op bedacht zijn, dat zij niets van onze bovenomschreven verordening en van het bepaalde nalaten of van het een of ander afwijken, opdat zij hun regt om te kiezen of gekozen te worden niet volgens den inhoud der bul verliezen, wat God verhoede.

Tot geloofwaardigheid en ten bewijze van al het voorgaande en elk afzonderlijk en hunne voortdurende kracht hebben wij gelast dat deze brieven of dit tegenwoordig openbaar stuk, deze onze instelling en verordeningen bevattende, daarvan gemaakt en door den ondergeschreven openbaren notaris onderteekend en afgekondigd werd, tevens bevolen en gezorgd, dat het bevestigd werd door aanhanging van ons zegel, en de zegels der Eerwaarde Heeren en Overheidspersonen Everhard Jarghes, doctor in de wetten en aan de St. Maartenskerk, Theso Huginghe, doctor in de decreten en aan de kerk van de heilige maagd Maria, in gezegde stad Groningen, pastoren, en Johannes Schaffer, Petrus Sickinghe en Ludolph Coenders, de bovengenoemde burgemeesters derzelfde stad. Gegeven en verleden te Groningen, in de Utrechtsche dioecese, in het door ons bewoonde huis, in het jaar sedert 's Heeren geboorte duizend vijfhonderd dertien, op de eerste indictie, namelijk op vrijdag den twintigsten van de maand Mei,

op of ongeveer het uur der mis, in het eerste jaar van het Pausschap van den allerheiligsten vader in Christus en onzen heer, heer Leo, door Gods voorzienigheid, de tiende paus van dien naam, in tegenwoordigheid der uitstekende en eerzame mannen, heeren en meesters Johannes Bleswijck, doctor in de geneeskunde, Theso van Anlo en Jodocus Westvelinck, priesters der voornoemde St. Maartenskerk, in de dioecese van Utrecht, als tot het voorgaande verzochte en bijzonderlijk uitgenoodigde getuigen.

En ik Gerard Scatter, in de genoemde Utrechtsche diocese op het heilig apostolisch en keizerlijk gezag openbaar Notaris, heb — vermits ik tegelijk met de genoemde getuigen persoonlijk tegenwoordig ben geweest, toen de meergemelde bepaling en verordening mitsgaders al het andere en elk afzonderlijk, wat is vooraf gegaan gelijk gezegd is, tot stand gebragt en behandeld werd, en dat alles en ieder afzonderlijk alzoo heb zien en hooren tot stand brengen — daarom dit door mij geschreven openbaar stuk daarvan opgemaakt, onderteekend, openbaar gemaakt en in dezen openbaren vorm gesteld, en tegelijk met het bovenstaande met mijn gewoon en gebruikelijk merkteeken, naam en toenaam, en door aanhanging der zegels van de beide bovengenoemde eerwaarde, uitstekende, achtbare en voorzichtige mannen en meesters Willem Frederiks, persona van het personaatschap en pastoor, Everard Jarghes en Theso Hughinge, doctoren en pastoors, en Johannes Scaffer, Petrus Sickinghe en Ludolf Coenders, Burgemeesters, gewaarmerkt, daartoe verzocht en uitgenoodigd tot geloofwaardigheid en ten bewijze van het voorafgaande, te zamen en afzonderlijk.

Dit tegenwoordig afschrift is vergeleken en gelijkluidend bevonden met het origineel, door mij openbaar en des Raads van Groningen notaris.

E. ALTING.

10.27.57.

Installatie van Dr. Johan de Gouda, als Luitenant der Hoofdmannenkamer.

Vp hueden den xvj Februarij 1588, den Landach geholden, sint erschenen die Abten van Awert, Selwart, Oldencloester bij den Dam, Rottum, Oldenkloester in die Marna, die Commendueren van Oesterwerum, Wijtwart, Warffum, Prouest van Sciltwolde, Allert Tamminga, Joachim Panser, Egbart Clant, Popco Vffkens, Allert Clant, Johan Clandt tho Meima, Aijlco Wyneken, Remmert van Berum, Albart Sterckenborch, Ernst van Iselmuden, Reiner Fritema vuth humsterlandt, Aepke van Euwsum, Joest van Euwsum, mit uersceden andere geestelijcke vnde wartlijcke personen ende vulmechtigen der ommelanden, vnde aldaer die voergs. Commission [1]) des Lieutenants staet van mij [2]) gelesen, hefft Doctor Johan Gouda, Riddere, int inkomen sijn plaets genomen naest den jongesten Hoefftman Johan van Ballen, vnde (gedurende de) verlesinghe des Commission van sijn G. goedlijck versocht sich een wenich tho vertreden, gelijck hee gedaen, ende bevindende dat die Commission in effectu conform des zal. heren Lieutenants Johan de Mepschen was, vnde dat op Lantrechte, olde priuilegien ende gewoenten — Is daer na volgens weder binnen geroepen vnde sijn plaets gewesen vnde genomen, Bouen die heren Borgemeisteren, als die eerste plaets naest an die scortstijn vnde vur, daer die Lieutenanten wegen des Conincks stedes in alle vergaderinge hoer plaets gewoentlijck synnen tho holden, vnde sijn G. geluck, heil vnde salicheit In sijn staet gewunschet, vnde daernae vp den middage doer sijn begerent alle Praelaten, Borgemeisteren, Hoefftlueden, mit eenighe hoefftlingen, neffens die heren President ende Raetsheren van Vreeslandt, doe hijr ballinck wesende, een heerlijcke maeltijt, In zal. Borgemeister Geert de Mepschen hues, op die horne van Ebbinge straete, geholden ende goet sijer gemaecket. Die Commission bij sijck beholden omme in der stadt ende Conincks kamer daervan Copia authentica tho nemen.

Gron. Archief. Verzam. van Stukken, dl. 60.

---

[1]) de akte van aanstelling dateekent reeds van den 18 Sept. 1586.
[2]) den Secret. der Hoofdmannen.

VERBETERINGEN.

Blz.	8,	regel	18	van boven,	op de lange baan gehouden, *lees: nader overwogen.*
„	22,	„	4	„ ond.,	Rupelle, *lees: la Rochelle.*
„	95,	„	7	„ „	Chron. blz. 3, *lees: blz.* 13.
„	155,	„	1	„ boven,	gehanhaafd, *lees: gehandhaafd.*

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE,

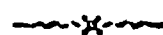
INZONDERHEID VAN DE

PROVINCIE GRONINGEN,

ONDER REDACTIE VAN

Dr. G. ACKER STRATINGH, Mr. H. O. FEITH EN Mr. W. B. S. BOELES.

VIERDE DEEL.

GRONINGEN,

J. B. WOLTERS.

1867.

INHOUD VAN HET VIERDE DEEL.

DE

STADHOUDERS VAN DRENTHE,

HUNNE MAGT EN STAATSREGTELIJKE VERHOUDING TOT DE LANDSCHAP.

Het stadhouderschap was reeds van vroege tijden in deze landen eene zeer gewigtige betrekking: Stadhouder beteekent plaatsbekleeder, lieutenant, die in plaats van het hoogere gezag het bewind voert.

Graaf Willem II, Roomschkoning, de achttiende der graven uit het Hollandsche huis, had, gedurende zijne afwezigheid, zijnen broeder Floris tot stadhouder: toen de grafelijke waardigheid in het huis van Bourgondien was, waren daarvan meer voorbeelden.

Deze stadhouders beheerden alle zaken der regering met en benevens den Raad in naam van den souverein, dien zij vertegenwoordigden.

De afgevaardigden van de Staten hadden toen aan, wat wij thans zouden noemen het binnenlandsch bestuur en privaatburgerlijk regt, geen deel: zij waakten alléén voor 's lands voorregten en privilegien en door hen moesten de beden worden ingewilligd.

De stadhouder had „het oppergebied der militie te land en ter zee" of het kapitein- en admiraal- generaalschap.

Het stadhouderschap werd in Holland, Zeeland en Utrecht aldus bekleed door prins Willem I in naam van den koning van Spanje, Philips den II als heer dezer landen.

Aldus werd het ook bekleed door de latere stadhouders, met dit onderscheid, dat de souvereinieteit niet meer berustte bij den koning van Spanje, maar bij de vergaderingen der Staten, die het volk vertegenwoordigden en als zoodanig de stadhouders benoemden.

Ik wilde geven de reeks van stadhouders van Drenthe en hunne aanstellingen met opgave van verschillende punten van aanraking tusschen hen en het landschapsbestuur: die aanstellingen maken uit de opdragt van hun gezag *(lex regia)*: het is zeer belangrijk dezelve na te gaan: daaruit blijken de omvang van hun gezag, de behoeften en de geest dier tijden, de opvatting en voortgang van de staatkundige begrippen: de opkomst en bevestiging van het gezag in het huis Oranje-Nassau: — een en ander vormt, als het ware, het acte-boek van alle diplomatieke bescheiden tusschen 't bestuur der Landschap en de stadhouders als zoodanig gewisseld.

Onder het bestuur der Utrechtsche bisschoppen werd het gezag in Drenthe namens de bisschoppen uitgeoefend door schulten, later door een' ambtenaar, burggraaf, slotvoogd of kastelein van Koevorden, amptman „unde Drost toe Coevorden ende Drenthe" elders ook of tevens „casteleyn tot Coevorden ende Rentmeester in Drenthe" genoemd: Magnin heeft in zijn Geschiedkundig overzigt 11. II. p. 80 vgg. de namen opgegeven, zoo veel hij die kon opsporen, van hen, die die waardigheid bekleed hebben [1]. — Onder hertog Karel van Gelre was drost van Drenthe en slotvoogd van Coevorden Johan van Selbach (10 Nov. 1522 —) de Geldersche hertog Karel van Egmond was slechts 14 jaar heer van Drenthe, dus tot 1536.

Onder de republiek wordt het stadhouderschap van Drenthe ook wel tevens het gouvernement van Drenthe en de stadhouder ook tevens gouverneur genoemd.

Stadhouders in Drenthe onder Karel V en Philips II waren:

1°. Juriaan, joris, jorcijn, jurjen of georg schenk, heer van tautenburg, reeds stadhouder over Vriesland, Overijssel en Stad en Lande in naam van keizer Karel V. Hij had Drenthe ontnomen aan Karel, hertog van Gelre, grave van Zutphen (1536) en ook onder de gehoorzaamheid des keizers gebragt: hij overleed in 1540 den 5 Febr. [2]: hij was tevens drost en rentmeester der domeinen in Drenthe en had namens de Stenden der Landschap Drenthe Karel V als heer

[1]) Vgl. ook Magnin, Geschiedk. schoolboek van Drenthe, bl. 105 vgl.

[2]) Zie Piccardt Chronijck bl. 219 [uitg. 4to].

gehuldigd mits bezwerende de privilegien, geregtigheden en vrijheden der landschap [1]) 1536—1540.

2°. MAXIMILIAAN VAN EGMOND, GRAAF VAN BUREN, de vriend van Karel V. 1540—1548.

3°. JOHAN VAN LIGNE, GRAAF VAN AREMBERG, VRIJHEER TOT BARBANCON, enzv. reeds stadhouder over Vriesland, Overijssel, Groningen en Omlanden (1548—1568): hij deed den 4 Febr. 1555 in naam van Philips, prins van Spanje, welken de Drenthen tot toekomenden erfheer hadden aangenomen, eed aan de landschap [2]). Hij werd gebruikt als afgezant bij de overgaaf en opdragt der regering door den keizer aan zijnen zoon Philips en in andere zaken de landschap aangaande: van hem is nog een placcaat over de jagt waarschijnlijk het eerste in Drenthe [3]), hij sneuvelde bij Heiligerlee (1568 Meij 23).

4°. CAERLE VAN GRIMEN ook KAREL VAN BRIMEN of BRIMEU, GRAAF VAN MEGEM, stadhouder en kapitein-generaal van Vriesland, Overijssel, Groningen en Lingen: op last van den hertog van Alba regelde hij alles in Drenthe [4]). Op het kerkhof te Megen in Noord-Braband is in deze eeuw een gedenkteeken voor hem opgerigt (1568—1572).

5°. GILLIS VAN BARLAIJMONT, VRIJ- EN BANNERHEER VAN Hierges 1572—1576.

6°. GASPAR ROBLES, HEER VAN BILLY, stadhouder en kapitein-Generaal van Vriesland, Groningen en de Ommelanden en Drenthe [5]) was insgelijks werkzaam op last van den hertog van Alba. Op den zeedijk bij Harlingen staat een gedenkzuil ter eere zijner verdiensten bij het dijkwezen in Friesland.

---

[1]) Zie zijne aanstelling tot stadhouder bij Magnin G. O. III. I bl. 121 en tot drost. bl. 126.

[2]) Men zie het stuk gedrukt als bijl. no. 3 achter de „Propositie ter vergaderinge van de Hooge ende moghende HH. Staten-Gen. der Ver. Nederl. waerbij claerlycken geblijcket dat de landschap Drenthe geregtigt is tot sessie in die vergadering en in de andere Generaliteijts-collegien. Gron. 1651. Vgl. ook Aitzema, herstelde Leeuw blds. 272; vgg. Piccardt t. a. pl. bl. 219.

[3]) Vgl. Mr. J. de Wal, Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheden van Drenthe bl. 80; Magnin G. O. III. 2 bl. 226.

[4]) Zie een stuk door hem als stadhouder opgemaakt den 6 Febr. 1570 bij Aitzema t. a. pl. bl. 278 en in de propositie bijl. 12.

[5]) Zie een stuk door hem den 2 Sept. 1575 als stadhouder opgemaakt bij Aitzema t. a. pl. bl. 282 en in de Propositie bijl. 14.

7°. GEORG of JORIS VAN LALAING, BARON VAN VILLE daarna GRAAF VAN RENNENBERG werd door de algemeene Staten in 1577 tot vasten stadhouder over Friesland, Groningen, Ommelanden en Drenthe aangesteld. Zijne bedrijven in Groningen en Drenthe zijn bekend: hij overleed 23 Julij 1581.

8°. FRANÇOIS VAN VERDUGO werd eerst voorloopig als opvolger van Rennenberg aangesteld door Alexander Farnese, hertog van Parma, algemeen landvoogd der Nederlanden namens den koning Philips: zijne definitive aanstelling van den koning is van 1 Julij 1585 [1]) diens krijgsbedrijven ook met Coevorden zijn bekend, hij overleed in Sept. 1595.

STADHOUDERS UIT DE HUIZEN VAN NASSAU EN ORANJE [2]).

Nadat Coevorden aan de Algemeene Staten was overgegaan, werd tot stadhouder aangesteld:

I. WILLEM LODEWIJK, GRAAF VAN NASSAU, waarvan hier volgen de aanstellingen:

a van de landschap (die daardoor toonde en wilde toonen het regt van benoeming te hebben): [3]).

Bij Frederik de Vos van Steenwijk, Apo van Ewsum, Roelof van Lennip, Hendrik Wolters, Harm Husinge, Roelof Mensen, volmagten van de Landschap is Graaf WILLEM LODEWIJK Grave to Nassau, Jetziger Stadholder van Friesland en den Ommelanden tot stadholder van de landschap Drenthe angesteld, nadien nu een geruimen tijd bisher 't gouvernement van Friesland, Ommelanden en Drenthe bij den anderen geweest, en van eenen Gouverneur geregeerd is, voorbehoudens de landschap in haren olden privilegien, costumen en geregtigheden onverkort; Bidden de vol-

---

[1]) Men vindt zijne aanstelling bij Magnin, Gesch. Overzigt III. 2 bl. 23. Zie ook over hem bl. 21 en 22 en Piccardt Chronijk op 't jaar 1581 en volgg. en Magnin, Losse bladen uit Drenthe's geschiedenis, bl. 30, waaruit blijkt dat hij de reformatie tegenhield.

[2]) Vgl. ook Magnin, Geschiedkundig schoolboek bl. 111, G. O. III. 2 bl. 175 en Drentsche volksalmanak 1840, blz. 55 volgg.

[3]) Bij Magnin G. O. III. 2 bl. 23, 30, 31, 55, vindt men het verhaal der pogingen ondersteund door den overste Marten Schenk van Nijdetijge (28 Julij 1585) om prins Maurits van Oranje tot stadhouder van Drenthe door de Drenthen te doen aannemen, maar de drost van Drenthe en de Drentsche edellieden waren onverdeeld aan graaf Willem Lodewijk verknocht en gaven als rede op dat de Staten Generaal prins Maurits niet als zoodanig hadden aangesteld, 'tgeen Marten Schenck te vergeefs beloofde. Vgl. ook het Tegenbetoog over de staatsstemming in Drenthe bl. 247.

magten, dat dese secreet mag worden gehouden, opdat zij ofte hare principalen, van de andere partije in geen onlusten geraken.

Deze brief is door die volmagten geteekend binnen Campen den 5 Januarij 1593 [1]).

b van de Staten Generaal der vereenigde Nederlanden, (die dit waarschijnlijk deden om de zaken te organiseren gelijkvormig met de andere gewesten, doch altijd met verkorting van het regt der Landschap.)

Die Staten Generael der Vereenichde Nederlanden allen den ghenen, die dese tegenwoordige sullen sien oft hooren lesen, saluyt. *Doen te weeten*, Dat om de goede kennisse, die wij hebben van den persoon van den Welgeboren Heere Willem Lodewicus Grave van Nassau, Stadtholder van Vrieslandt, van de stadt ende Ommelanden van Groningen, ende van zyne getrouwigheyt, cloeckheyt, dapperheyt; ende goede ervarentheyt, ons geheelyk betrouwende zyner wysheyt ende vromicheyt, Wij den welgemelten Heere WILHEM LODEWICUS Grave van Nassau verordent, gestellt ende gecommitteert hebben, verordenen, stellen ende committeren mits desen tot Gouverneur generael van den Lande van Drenthe, ende de sterckten daarinne gelegen, hem gevende volcomen macht, authoriteyt, ende sunderlingh bevel 't voorsz. Gouvernement voortaen te houden, exerceren, ende bedienen, ende die goede ingesetenen van dien te beschutten, ende beschermen van alle fortsse, cracht, overdaet, ende gewelt, ende te gouverneren in goede justitie bij heure Landtrechten, privilegien, vryheden, ende in goede politie, goede ende ernstige toesicht te nemen tegen alle vergaderinge van ruyteren, ende knechten, crychsvolck oft anderen, die in de voorsz. Landschap souden willen commen, om eenigen oploop, invasien, ofte aenslach te doen, ende tot dien eijnde tot bewaernisse ende versekertheyt van de sterckten daerinne gelegen goede wacht te doen houden bij dage ende bij nachte. Ende daartoe te bedwingen allen die ghene diet behooren sal nade gelegentheyt van tydt, goeden regel, ende crychs-discipline onder den voorsz. crychsvolcke aldaer te houden en te doen houden en bij denselven te doen onderhouden die ordonnancien ende instructien op 't stuck van den crychshandel gemaeckt oft alnoch te maken. Ende dien volgende niet te gedoogen, dat den Ingesetenen van de voorsz. Landtschap mitsgaders aen de nabuere ende neutrale landen, binnen die sterckten ofte ten platten Lande eenich hinder, moeyenisse, gewelt, oft overlast bij den crychsvolcke in dienst van den Lande wesende geschiede, alle neersticheyt aantewenden ten eynde die sterckten van de voorsz. Landtschap behoorlyck met proviande, ende munitien van orloge versien, ende fortificatiën derselve gevoirdert mogen wordden.

---

[1]) Zie ook deze aanstelling bij Magnin G. O. III. 2 bl. 56, 57.

Ende voorts generalyck in de Regeringe van den Lande van Drenthe met derselver toebehoorten te doen allen tghene dat een goet, ende getrouwe Gouverneur generael schuldich is ende behoort te doen, mits dat den Welgemelten Heere Grave tallen tyden in voorvallende saken met ons ende den Raede van State sal houden goede correspondentie, om des te gevoeghlycker op allen tgene twelvaren van den selven lande sal mogen aangaen, te versien, Totten eeren, Rechten, proeminentien, vryheden, tractementen, proffijten, ende vervallen daartoe staende ende behoorende. Eude dit alles by provisien ende sonder yemants prejuditie, waerop ende van hem wel ende getrouwelyck hierinne te quyten, den voorsz. heere Graue schuldich ende gehouden wordt te doen den behoorlyken eedt aen ons, oft onsen gecommitteerden, ende aen den voors. Lande van Drenthe. Versuecken daerom die van den selven Lande, Ontbieden amptshalven, Ordonneren, ende Bevelen allen Oversten, Colonnellen, Ritneren, Hopluyden, bevelhebberen, Ruyteren ende knechten, ende andere crychsluyden, die daar tegenwoordigh zijn, ofte namaels sullen mogen commen, oyck voirder allen ende een yegelyck dien dit eenichsins aengaen sal, binnen den voorsz. Lande van Drenthe, dat zy den voorsz. heere Graue voertaen kennen ende houden *als Gouverneur ende Capitain generael* van denseluen Lande, ende oversulcs respecteren naer behooren, want wy sulcs ten dienste van den lande hebben bevonden te behooren, Des 'toirconden hebben wy desen met onsen zegel doen zegelen ende by onsen Griffier doen teeckenen. Gegeuen in Sgrauenhage den vierentwintigchsten Auguste anno XV^{c} zesse ende tnegentich,

Heermale^{vt}.

Ter ordonnan. van de voern. heeren Staten Generael

Aerssens.

Groot waren de verdiensten van graaf Willem Lodewijk van Nassau als stadhouder van Drenthe: dadelijk stelde hij schulten aan, maakte den Etstoel voltallig en bevestigde den landschrijver Heimrich van Rossum door Rennenberg aangesteld, hij hielp het collegie van drost en gedeputeerden oprigten [1]) en de reformatie invoeren [2]).

Wij zullen uit de resolutieboeken en andere stukken

[1]) Vgl. de vijf authentieke stukken van de oprigting van dat collegie door mij medegedeeld in den Drentschen Volksalmanak 1851 bl. 51.

[2]) Zie de levensbeschrijving van Abel Koenders en de analecta daarachter bl. 84. Pareau, de oude kerk van Assen bl. 68, 100, 152, 268. Magnin G. O. III. 2 bl. 209, 221, 222, 223 en de levensbeschrijving van W. L. door Ubbo Emmius te Groningen in 1621 en door J. A. C. van Heusde in deze eeuw te Utrecht uitgegeven.

nog eenige zaken aanhalen, met of door hem behandeld of voorgevallen.

1597 de stadhouder Willem Lodewijk begint met de versterkingswerken van Coevorden.

1598 Junij 6. Omdat hij het regt van zitting in den Etstoel had, zond W. L. den syndicus van Gron. en Ommel. Jeronimus Verrutius om hem te vertegenwoordigen: Drost en XXIV Etten wezen dit af omdat het regt niet kon worden overgedragen [1]).

1599 Aug. 20 (uit het ordelboek) order van de Landschap aan den rentmeester Herman Herkens „om seeckere gespecificeerde goederen anteveerden, nademael sie verstaen dat de stadholderen die opkomsten in voortyden hebben genoten" (waarschijnlijk Landschapsgoederen in Coevorden.)

1600. W. L. stelt eenige hervormde pred., kosters en schoolmeesters aan.

1601. W. L. kiest in de geschillen over de erkenning van het door den Raad van State voor de financiën in het landschap Drenthe opgerigte collegie van gedeputeerden, de zijde van de Gedeputeerden [2]).

1601 April 27. In de resolutie van de Staten Generaal op de erectie van 't collegie van Ged^{en} staat „den stadhouder gehoord" [3]).

1601 Decbr. 8 werd in't Grollerholt eene instructie voor gedeputeerden gearresteerd, waarin bepaald werd, dat dit collegie ten allen tijde met den stadhouder zou correspondeeren, die ook ten allen tijde zitting in't collegie zou kunnen nemen.

1602 April 8. De stadhouder bewerkt eene verzoening in de twisten over 't nieuwe collegie.

1602 Junij 25 zijn de gedeputeerden gelast bij den stadhouder te insteeren, dat de schulten, volgens de olde privilegien, mogen wezen ingeborene en eigenerfde Landzaten en dat elk carspel, naer ouder gewoonte, moge hebben haar eigen schult.

1602 Nov. 6. Menso Alting woont namens W. L. eene kerkvergadering te Assen bij.

1602 Dec. 29. Gecommitteerden van den stadhouder deden in't Grollerholt de eigenerfden „in competenten getalle" trouwe zweren aan de Generaliteit.

---

[1]) Vgl. Magnin G. O. III. 3. bl. 201.

[2]) Vgl. Magnin G. O. III. 2. bl. 103.

[3]) Zie Drentsche Volksalm. 1851 bl. 51, 54.

1603 Meij 31. de stadhouder zond 2 gecommitteerden op den landsdag in't Grollerholt om eene verzoening te bewerken tusschen de 2 twistende partijen.

1608 Meij 24. In de voorrede van Ridderschap en Eigenerfden voor het eerste landregt staat, waar zij de naleving daarvan aanbevelen: „den Heere stadholder 't selvige begerende."

1610 April 26. Gelezen bij R. en E. eene missive van zijn genade, den heer stadholder van 23 Maart, houdende dat de politique en militaire tractementen van zijne exc. en genade bij de Generaliteit verdubbeld waren, en dat ook al eenige provincien van zijn gouvernement daarvan betaling hadden gedaan, verzoekende dat de landschap gelijke verdubbeling geliefde te accordeeren: waarop gedelibereerd en geconsidereerd zijnde, dat de Landschap nooit gewoon is geweest aan eenig stadholder politiq. of militair tractement te betalen, maar wel om eenige recognitie uit liberaliteit te vereeren. Is goed gevonden, uit aanmerking van de kosten, die zijn genade bij het sluiten van het treves heeft moeten doen, den zelven, zonder consequentie, te vereeren *f* 3000„.

1611 Febr. 8: voorschr. verzoek in nadere deliberatie gelegd zijnde, is aan zijne genade voor 6 jaar tot eene jaarlijksche recognitie vereerd *f* 2000, waarvan het eerste jaar zal expireeren ult. Febr. 1611.

1611 Julij 5. De specificatie van den schults van Havelte wegens het defroijeeren van den heer stadholder ten zijnen huize *f* 123—16—00 voor deze reis voldaan, zullende later zonder voorafgaande aanschrijving van D. en G. zoodanige uitgaven niet worden betaald.

1612 Febr. 17 Gecommitteerden aan zijne genade gezonden, om met denzelve in communicatie te treden over de middelen om deze landschap met eene of andere naburige provincie te verbinden.

1612 Febr. 23 staat W. L. het verzetten der weekmarkt van Coevorden, in 1541 door keizer Karel V ingesteld, op dingsdag toe.

1614 Febr. 17. In de voorrede van R. en E. van 't landregt van dezen datum staat, bij de aanbeveling tot naleving van hetzelve: „den Heren Stadholder 't selve begerende."

1615 Oct. 10 de stadhouder stelt vast de oostelijke grenslinie tusschen Gron. en Drenthe naar den landmeter Johan Sems genoemd de Semslinie en naar hem ook wel

genoemd de linie of scheiding van graaf Willem van Nassau [1]).

1616 Febr. 16 zijne genade op zijn verzoek de dubbele recognitie ad *f* 2000.„ jaarlijks gedurende het treves geaccordeerd [2])."

1616 Nov. 17 „na den stadholder te hebben gehoord" hebben de Staten Generaal aan de Landschap van de gewone Generaliteits contributien *f* 38,000,00 kwijtgescholden.

Willem Lodewijk overleed 31 Meij 1620.

II. Maurits, prins van Oranje, graaf van Nassau.

Aanstelling van 17 Julij 1620—10 Januarij 1621.

Drost ende Gedeputeerde Staten der Landtschap Drenthe.

Doen condt, also Ridderschap ende Eygenerfden representeerende de Staeten van de voorsz. Landtschap gelieft heft op eenen Landtsdach gehouden binnen Assen den 17 Julij 1620 door seckere hunne gecommitteerden an den Hoch geboren Furst MAURITIUS by der gratien Godts prince van Orangien, Graeff van Nassau, Meurs, Buiren, Marquis van den Veere ende Vlissingen, Gouverneur, Stadthouder en capitein generaal van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, Utrecht, Overijssel, midtsgaders van de sterckten van Brabandt ende Flanderen, onder de Unie van de voorsz. Nederlanden wesende, admiraal van de vereenichde Nederlanden, met alle behoirlicke reverentie onderd: te presenteeren en t'offereeren het Gouvernement ende Stadhouderschap van de voorsz. Landtschap Drenthe, twelck, midts t'ooverlijden van den Hoch- ende welgeboren Heere Wilhelm Ludwig Graeff tot Nassau, hochloflicher memorie, iss coomen te vaceren, met speciale authorisatie, last ende bevel dat, als wanneer tselve Gouvernement ende Stadhouderschap bij den hochgemelten Heere prince van Orangien soude wesen geaccepteert, syne princelicke Ex^{tie} in naeme van de voorsz. Ridderschap ende Eigenerffden Staeten van de voorsz. Landschap, daarop te passeren brieven van commissie in behoirlyken form. Soo ist dat wij, aangesien hebbende de hoche meriten van syne voorsz. prinselike Ex^{tie}, denselven, in naeme als vooren, door cracht van onse daartoe hebbende authorisatie, hebben gecommitteert ende gestelt, committeeren ende stellen mits desen, tot

---

[1]) Vgl. de gedrukte memorie van 29 Dec. 1683 over die limite, waarbij eene missive van D. en G. van Drenthe aan die van Stad en Lande „over het faietelyk weghalen van 2 ingesetenen van de Landschap op Zuitlaerderveen woonachtig."

[2]) Deze bepaling schijnt aanleiding te hebben gegeven dat het stadhouderlijk tractement inkomstig was *f* 2000-„ per jaar althans van af 1616 was het feitelijk op dit bedrag.

Gouverneur, Stadthouder ende capitein generaal oover de voorsz. Landtschap Drenthe ende de fortressen ende sterckten daarinne gelegen, Hem gevende volcoomen macht, authoriteit ende sonderling bevel, omme tselve Gouvernement ende Stadthouderschap soe daetlicken ende rëalicken tanvaerden, te houden, exerceren ende bedienen, De limiten ende landtpaelen van de geseide Landtschap tegens den nabuiren, die deselve souden willen invaderen, synes uittersten vermoegens te mainteneren ende beschermen. De Staeten van deselve Landtschap in hare souveraine gebiet, authoriteit ende respect te conserveren. De hoecheiden, privilegien, Landtrechten ende vryheden van deselve te bewaeren. Den Ingesetenen van dien, voor alle fortsen, gewelt, cracht, oeverdaat en oppressie te beschutten ende beschermen. Goede ende ernstige toesicht te nemen ende doen nemen tegen alle vergaederinge van ruiteren, knechten, crychsvolck ofte heerlose soldaten ende anderen, die haer onderstaen souden willen in de voorsz. Landtschap te coemen, om eenige oploop, invasie ofte anslach te doen ofte te maecken ende tot dien einde tot bewarenis ende verseeckertheit van de sterckten in dese Landtschap albereits gelegen ofte noch hyrnaemaels tot bescherminge van de Landtschap Drenthe ende eenige andere provincien daerinne te doen leggen goede wacht te doen houden bij daege en nachte, ende vooral mede sorge te draegen, dat deselve sterckten met nootdruftige vivres ende munitien van oorloge worden versien ende daartoe te houden ende te bedwingen allen denghenen die tbehooren sall, naer gelegentheit van den tytt. Goeden regel ende crychsdiscipline onder den crychsvolcke, soo wel in de voorsz. sterckten in garnisoenen liggende, als door de gemelte Landtschap noodige doortochten doende, te houden. D'ordonnantien ende instructien op tstuck van den crychshandel gemaeckt ende alnoch te maeken, te doen onderhouden, ende verners tot beschermenis van de voorsz. Landtschap ende desselffs Ingesetenen generalicken te doen, wat een goet ende getrouw Gouverneur ende Stadthouder schuldich is ende behoert te doen, alles nae breder inhouden ende verclaering van de Instructie syne princelicke Ex^{tie} by ons, in naeme als voeren daervan verleent: Ende dit alles tot sulcken eeren, rechten, tractementen, prouffyten ende emolumenten, als de voergaende Gouverneurs ende Stadhouders gehadt, getrocken ende genoeten hebben. Van alles twelcke getrouwelicken te sullen naekoomen, syne princelicke Ex^{tie} gehouden is te doen den behoirlicken Eeth, in handen van alsulcken persoon, uith onsen midden, als daartoe by ons, in naeme van de Staeten van de voorsz. Landtschap sal wesen gecommitteert ende geauthoriseert. Bevelende allen ende eenen iegelicken, hare residentie in de Landtschap Drenthe houdende, van wat staat, qualiteit, ofte conditie deselve meugen syn, gelyck oick allen Ritmrn, Hopluiden ende Bevelhebberen, Ruiteren ende knechten opte Landtschap Drenthe gerepartieerd, alsmede allen anderen

luiden van oerloge, die in de Lantschap syn, ofte noch sullen meugen coemen, dat sy hochgemelte syne princelicke Ex^tie houden, respecteren ende kennen voer Gouverneur, Stadthouder ende capitain Generael van de voorsz. Landtschap Drenthe, ende denselven niet alleen alle behoirlicke eere ende reverentie bewysen, maer oick alle behoirlicke ende moegelicke hulpe ende assistentie, int effectueren van dese syne commissie, ende tgeen daervan dependeert, betoonen, want wy sulx tot dienst ende welvaeren van de voorsz. Landtschap Drenthe ende derselver Ingesetenen bevonden hebben te behoeren. Des t'oerconde, hebben wy desen onder behoirlicke ende onse gewoenlicke paraphure ende signature onses secretarii, in behoirlicke forme doen verveerdigen ende met 'sLandtschaps uithangenden segel doen besegelen. Gedaen en gegeven in onse vergaderinge gehouden binnen Assen den tynden dach Januarii. Int jaer onses Heeren en Salichmaeckers een dusent zes hondert een ende twintich

A. Haghelwolt vt.

Ter ordonnan. der H. Drosten de Gedeputeerde voorsz.

H. Weijnichman. 21/47.

Er zijn toen tevens gearresteerd volgende

Poincten en articulen, waerop Syne Vorstelyke Genade Mauritius by der Gratie Godts Prince van Oraignien, Graeff van Nassauw, Meurs, Buyren etc, Marquis van der Veer ende Vlissingen, Gouverneur, Stadthouder, ende Capitain Generael oever Gelderlandt, Hollandt ende Westvriesland, Zeelandt, Utrecht ende Overijssel etc. by de Ridderschap ende Eygenerffden representerende Staeten der Landtschap Drenthe, iss versocht tot het Gouvernement ende Stadhouderschap van de voors. Landschap.

1. Eerstelyck sal Syne Ex^tie de Staeten der Landtschap Drenthe handthaven ende mainteneren in allen haeren Hoocheyden, vryheyt, gerechticheyden, Rechten, privilegien, ende welheergebrachte goede costuymen, en usantien, Sal oock de goede handt nae vermogen daeraen houden, dat deselvige Staeten by Haere Bondtgenooten nyet anders werden getracteert als naer Inhouden van de Unie van Utrecht ende conform de beloften soo haer int oprichten van deselvige syn gedaen.

2. Sal oock de gemelte Staeten ende alle inwoonderen der Landtschap Drenthe beschudden ende beschermen voor alle invasien, violentien, fortse ende geweldt, soo tegens hunluyden souden mogen worden getenteert, hetsy by eenige uytheemsche Vyanden, ofte emand anders wer het soude mogen syn.

3. Ten welcken eynde Syne Ex^tie goede opsicht en sorge sal draegen, daermede het Huys en Fort Coevorden t'allen tyden genoecksaem sy voorsien van proviande, munitien, en nootwen-

dicheyden van oorloge, dat oock de fortificatien aldaer behoorlycken onderhouden moegen worden.

4. Dat insgelycken het Fort Coevorden sy ende blyve beset met een goet ende sufficiant Guarnisoen, staen onder de gehoorsaemheyt van Haere Ho: Mo: en Syne princel[l] Ex[tie].

5. Dat oock de gemelte plaetze stedes sy versien met een ervaeren ende bequaem Commandeur, staende op de repartitie van de voors. Landtschap, indien daertoe emandt bequaem by syne Ex[tie] geoordeeld wordt, denwelcken Syne Ex[tie] t'elkens sal committeren, met voorghaende kentenis van de Staten der Landtschap Drenthe, ofte derselver Gedeputeerden, ende sal denselven commandeur gehouden syn den behoorlycken Eedt te praesteren, mede aen de Staeten der Landschap ofte haere Gedeputeerde.

6. Ende, indien tot verseeckeringe ende bescherminge van de geunieerde provincien *in genere* ofte der Landtschap Drenthe int particulier, Syne Ex[tie] noodich muchte bevinden eenige nieuwe schansen ofte forten in de gemelte Landtschap te leggen, Sal hetselvige bij goetvindinge ende consent van de Staeten der Landtschap Drenthe moegen geschieden; en sal alsdan nopende derselver bewaringe worden gedaen en geobserveert 'tgene hiervooren van 't fort Coevorden iss geseyt.

7. Ende gemerckt de Limiten van de Landtschap Drenthe aen veele ende diversche Landen ende Provincien syn paelende, sal Syne Ex[tie] met behoorlycke middelen deselve mainteneren, ten eynde des Landtschaps Limiten nyet vercleijnt ofte geinvadeert mogen worden.

8. Ende, indien dies aenghaende tusschen die gemelte Staeten van de Landtschap Drenthe ende eenige daeraen paelende Heeren, Landen ofte provincien eenich dispuit soude moegen ontstaan, sal Syne Ex[tie] opt spoedichste (: soo veel doenlyck:) bemiddelen dat alsoodane differenten op 't gevoechlixste werden wechgenomen, 'tsy by wege van accommodatie, rechte, ofte doer geëligeerde arbiters.

9. Belangende het poinct van religie, sal syn Ex[tie] gehouden syn te handthaeven ende mainteneren de waere gereformeerde religie, sooals deselvige tegenwoordich in deselvige Landtschap Drenthe wordt geleert ende gepredigt, sonder einige veranderinge daerin te gedoogen ofte te laeten geschieden.

10. Ende opdat de saecken van de Kercke in goede ordre souden verblyven, ende daerover mit goede insicht, beleydt ende respect mach werden gebesoigneert, sal syne Ex[tie] vermoegen op alle Synodale vergaderingen een bequaem persoon, wesende een ingeseten deser Landtschap, te committeren, omme uijt name van Syne Ex[tie] nevens de ordinaris Gedeputeerden de actien der Synodi bytewoonen ende ten besten te dirigeren.

11. Welcke persoon nevens den Drost en Gedeputeerde de *acta Synodalia* sal helpen resumeren, Ende ratificeeren. Sullen oock deselvige acten Syne Ex[tie] ter handen gestelt worden, omme

deselvige mede te visiteren, resumeren, ratificeren ende approberen.

12. De voors. Gecommitteerde van syne Ex^{tie} sal nevens den Drost en Gedeputeerde nae voorgaende nominatie by de respective classen gedaen, hebben 't eligeren van tyt tot tyt nieuwe *visitatoren* over deselvige classen, welcker commissie sal werden gedepescheert by syne Ex^{tie} ende het collegie van Drost ende Gedeputeerde gesamentlyck, alles conform den gewoonlycken en tot noch toe geobserveerden voet.

13. Ende opdat de directie over de saecken van State, ende de politicque Regieringe (: gelyck noodich :) nae behooren mach worden geconserveerd, sal Syne Ex^{tie} gehouden syn, nyet alleen de Ridderschap en Eygenerffden staende te houden in haere competerende macht ende souverain gebiedt als Staeten van de Landtschap Drenthe, over deselvige Landtschap, maar oock het collegium van Drost ende Gedeputeerden te maintineren ende te handtstercken in syn gebuerlycke respect ende authoriteyt.

14. Van gelycken Sal Syne Ex^{tie} maintineren ende handtstercken het collegie van den Drossardt ende vierentwintich Etten als overste richters inde Landtschap Drenthe.

15. Sal oock Syne Ex^{tie} in de voors. collegien alsoock op de vergaederingen van Ridderschap ende Eygenerffden mogen compareren, ende in het Collegie van Drost ende Gedeputeerden mede stemmen en voteren, soo dickwils syne Ex^{tie} hetselvige geraeden sal vinden.

16. Sal oock Syne Ex^{tie} geensints gedoogen ofte toelaeten, dat d'Ingesetenen der Landtschap Drenthe voor eenige andere Richteren, ende buytten deselve Landtschap onder schijn van rechte werden geëvoceert, alles in conformiteyt van derzelver privilegien, gemerckt het welvaeren van deselvige Ingesetenen ten hoochsten daeraen gelegen is.

17. Zoo vele aengaet het stellen ende committeren van alle officieren, soo van bedieninge der policie als saecken van Staete, administratie van justitie, sal hetselvige geschieden ende gedaen worden conform d'alle tyt geobserveerde gewoonte, ende oude heercomen. Sulx dat d'electie van den Drossardt, Gedeputeerden, ontvangers, Rentmeysters, Secretarissen etc., sal worden gedaen by de Staeten selfs, van dewelcke sy ook commissie sullen hebben t'ontfangen, Ende sullen de —24— Etten werden geëligeert by den Drossart en oude Etten, Ende aengaende de Schultessen, sullen d' H: Drost ende Gedeputeerden vanwegen de Staten van deselve Landtschap drye bequame persoonen opstellen, uijt dewelcke de H: Drost een wesende de bequaemste tot Schults sall mogen nomineren ende van Syne Ex^{tie} sal hebben 't ontfangen commissie, oock aen syne handen den gewoonlycken Eedt praesteren ofte dengenigen, soo Syne Ex^{tie} daertoe soude mogen committeren.

18. Sal oock de Drossardt nomineren en eligeren de Borgermeesteren van de Stede Coevorden, alles nae ouder gewoonte.

19. Ende sooveel belangt 't vergeven van de officien van oorloge, waervan de compaignien op des Landtschaps repartitie syn staende, sullen de Staeten van de Landtschap, als wanneer daer eenige plaetsen comen te vaceren, t'elckens drije gequalificeerde persoonen nomineren, uijt dewelcke Syne Ex^{tie} alsdan, eene naer believen sal eligeren, Blijvende nochtans de Landtsaeten even bequaem synde, voor d'uytheemsche in allen gevalle gerecommandeert.

20. Sal oock Syne Ex^{tie} over hetselvige volck van oorloge onderhouden ende doen onderhouden goede militaire ordre en discipline.

21. Ende als wanneer eenich volck uyt hunne Guarnisoenen sal werden gelicht, soo die Landtschap Drenthe sullen moeten passeeren, sal Syne Ex^{tie} daervan den Drost ende Gedeputeerden in tydts veradverteren, ten eynde alsoodanich volck door de Landtschap mach werden *geconduceert mit goede ordre*, ende de minste laesie der inwoonderen van dien.

22. Ende, ingevalle eenige van des Landtschaps compaignien uijt haere guarnisoenen sullen werden gelicht, sal Syne Ex^{tie} de patenten beschikken ten handen van *de ordinarise Gedeputeerden*, omme deselvige voorts te bestellen ende de goede meyninge van Syne Ex^{tie} t' effectueeren, *ten eynde oock op soodanich* vertreck goede ordre in tydts soude werden gestelt, ten waere den tydt ende noodt hetselvige nijet conde lyden.

23. Laestelyk sal Syne Ex^{tie} gehouden syn die Staeten der Landtschap Drenthe ofte in persoon ofte door een gecommitteerde te praesteren den behoorlycken Eedt van dese poincten en articulen naer vermogen te willen achtervolgen ende voorts te sullen doen alle 't gunt een goet ende getrouw Gouverneur ende Stadthouder te doen schuldich is.

aldus bij d' H: Drost ende Gedeputeerde der Landschap Drenthe in name en volgens den expressen last van Ridderschap Ende Eygenerffden, representerende de Staeten van de voorsz. Landschap, geresolveert en gearresteert ter vergaderinge van deselve, gehouden binnen Assen den 10den Januarij 1621.

A. Haeghewolt vt.

Ter ordonnan. van de H: Drost ende Gedeputeerden voors.

H. Weynichman. 21. 47.

Den 29 Jan. 1621 werd aan prins Maurits tot een intré geoffereerd en vereerd *f* 2000-„ en aan zijn secretaris Adriaan van Myle *f* 300-„ zullende wijders jaarlijks genieten al zulke erkentenisse als de secretaris Jannus genoten heeft.

Ten zelfden dage: Aan landschrijver en secretaris verboden eenige afgifte van de instructie te geven.

Hij heeft genoten een jaarlijksch stadhouderlijk tractement ook wel defroijement genoemd van *f* 2000-.

Prins Maurits overleed den 23 Mey 1625.

III. Ernst Casimir, grave tot Nassau.

Aanstelling 16 Aug. 1625—25 Augs. 1625.

Drost ende Gedeputeerde der Landtschap Drenthe Doen condt. Alsoo Ridderschap en Eygenerfden, representerende de Staten van de voorsz. Landtschap belieft heeft op eenen Landtsdag gehouden op 't Huys tot Peijse den 16[en] augusti 1625 door seckere hunne Gecommitteerden aen den Hooch- en Welgeboeren Heere ERNST CASIMIR, Graeff tot Nassauw, Catzenelnboegen, Vianden, Diest, Stadthouder in Vrieslandt, Stat Groningen en Ommelanden, met alle behoerlicke reverentie onderdienstlick te presenteren en t'offereren het gouvernement ende Stathouderschap van de voorsz. Landtschap Drenthe, 'twelck midts t'oeverlyden van wylen den Durchluchtigen en hoochgeboren Furst, Maurits by der gratien Godts prince van Orangien, hoochloifflicken memorien is coemen te vaceeren, met speciale authorisatie, last ende bevel dat: als wanneer tselve Gouvernement ende Stadthouderschap by den hoochgem[n] heere Ernst Casimir Graeff tot Nassauw, soude wesen geaccepteert, Syne Gen. in naeme van de voorsz. Ridderschap en Eygenerfden, Staeten van de voorsz. Landtschap daerop te passeren brieven van commissie in behoirlicke forme. *Soo ist*, dat wy aengesien hebbende de hooge meriten van voorsz. Syne Gen. denselven in naeme als voeren, door cracht van daartoe hebbende authorisatie, hebben gecommitteert en gestellt, committeeren en stellen midts desen tot Gouverneur, Stadthouder en Capitein Generael oever de voorsz. Landtschap Drenthe, ende de fortressen en sterckten daerinne gelegen. Hem gevende volcoemen macht, authoriteyt ende sonderling bevel, omme tselve gouvernement ende Stadthouderschap soe daetelicken en realicken 'taenvaerden, te houden, exerceren en bedienen. De limieten en Landtpaelen van de gesegde Landtschap, tegens de nabuijren, die deselve souden willen invaderen, synes uijtersten vermoegens te mainteneren en beschermen. De Staeten van deselve Landtschap in hare Souveraine gebiedt, authoriteyt ende respect te conserveren. De hoocheyden, privilegien, Landtrechten en vryheyden van deselve te bewaeren. Den ingesetenen van dien voer alle forcen, gewelt, cracht, oeverdaet ende oppressie te beschutten ende beschermen. Goede ende ernstige toesicht te neemen, ende doen nemen tegens alle vergaderingen van Ruyteren, knechten, krychsvolk ofte heerloose soldaten ende anderen, die sich onderstaen souden willen

in de voorsz. Landtschap te coemen om eenigen oploop, invasie ofte aenslach te doen ofte te maecken, ende tot dien eynde, tot bewaernis ende versekertheyt van de sterckten in dese Landtschap albereyts gelegen ofte alnoch hyrnaemaels tot bescherming van de Landtschap Drenthe ende eenige andere provincien daerin te doen leggen, goede wacht te doen houden by daege en by nachte, ende voeral mede sorge te draegen, dat deselve sterckten met nootdruftige vivres ende munitien van oerloge werden versien, ende daartoe te houden ende bedwingen allen denghenen die 't behoiren sal nae gelegentheyt van den tydt. Goeden regel en crychsdiscipline onder den crychsvolcke, soewel in de voorsz. Sterckten in guarnisoen liggende, als doer de gemelte Landtschap noedige doertochten doende, te houden. D'Ordonnan- ende Instructien op t'stuck van den crychshandel gemaeckt ende alnoch te maecken, te doen onderhouden, ende verners tot beschermenis van de voors. Landtchap en desselfs ingesetenen generaliek te doen, wat een goet en getrouw Gouverneur en Stadthouder schuldich is ende behoirt te doen, alles nae breder inhouden en verclaeringe van de Instructie, Syne Gen. by ons, in naeme als voeren, daervan verleent: Ende dit alles tot alsulcken Eeren, rechten, Tractementen, prouffyten en Emolumenten, als de voergaende Gouverneurs en Stadthouders gehadt, getrocken ende genoeten hebben. Van alles twelck getrouwhelick te sullen nacoemen, Syne Gen. gehouden is te doen den behoerlicken Eeth in handen van alsulcken persoon uijth onsen middel, als daertoe by ons in naeme van de Staeten van de voorsz. Landtschap sal wesen gecommiteert en geauthoriseert. Bevelende allen ende eenen ijegelycken hare residentie in de Landtschap Drenthe houdende, van wat staet, qualiteyt, ofte conditie deselve mogen syn, gelyk oock allen Ritmrn, Hopluyden, bevelhebberen, Ruyteren en knechten, opte Landtschap Drenthe gerepartieerd alsmede allen anderen luyden van oerloge, die in de Landtschap syn, ofte noch sullen moegen coemen, Dat sy hochgemelten syne Gen. houden, respecteren en kennen voer Gouverneur, Stadthouder en capitein Generael van de voors. Landtschap Drenthe, en denselven niet alleene alle behoirlicke eere ende reverentie bewysen, maar ook alle behoerlyke en mogelicke hulpe en assistentie in t'effectueren van dese syne commissie betoonen: Want wy sulx tot dienste en welvaert van de voors. Landtschap Drenthe en derselver Ingesetenen bevonden hebben te behoeren. Des ter oerconde, hebben wy desen in behoirlicker forme onder onse gewoenlicke paraphure en signature onses secretarii doen verveerdigen ende met 's Landtschaps uythhangende segel doen besegelen. Gedaen ende gegeven in onse vergadering gehouden binnen Assen den vyff en twintichsten Augusti in tjaer onss Heeren een Duijsent sess hondert en vyffentwintich.

Hidding vt.

Ter ordonnan der H. Drost en Gedeputeerden voors.

H. Weynichman. 25. 62.

Tot intré werd hem geaccordeerd *f* 2000-„: zijne commissie en instructie, nagenoeg dezelfde als van prins Maurits, was van 20 feb. 1626: hij had votum en sessie in den Etstoel en het stadhouderlijk tractement *f* 2000-„.

1631 feb. 22 werd aan hem wegens de groote kosten in de laatste campagne gedragen vereerd 3000 dalers.

Hij sneuvelde 2 Juny 1632 in 't beleg van Roermond.

1639 Maart 5 werd aan zijne vrouw weduwe Hedwig, hertoginne van Brunswijk-Lunenburg *f* 1500-„ eens vereerd en een lijfpensioen van *f* 1000-„ jaarlijks, en

1643 Maart 20 werd verstaan, dat het sterfjaar voluit zou worden betaald.

IV. HENDRIK CASIMIR, GRAAF VAN NASSAU, zoon van den voorgaanden.

1632 Junij 3 [1]) geresolveerd over de verkiezing van een stadhouder met zijne excell. van Oranje te communiceeren.

Aanstelling van 28 Augs. 1632 — 6 Dec. 1632.

Drost ende Gedeputeerde Staeten der Landschap Drenthe.

Doen condt. Alsoo Ridderschap ende Eygenerfden, representeerende de Staeten van de voorsz. Landtschap belieft heeft, op eenen algemeenen Landtsdach, gehouden binnen Assen den 28 Auguste 1632 [2]), doer seckere hunne gecommitteerden aen den Hooch- en Welgeboren Heere HENDRICK GRAEFF TOT NASSAU, Catzenelnboegen, Vyanden, Diest, Stadthouder in Vriesland, Stadt Groningen en Ommelanden, met alle behoerlicke reverentie te presenteren en offeren het Gouvernement en Stadhouderschap van de voors. Landtschap Drenthe, 't welcke, mits het oeverlyden van wylen den hooch- en welgeboren Heere ERNST CASIMIR, GRAEFF TOT NASSAUW, hochloffelicker memorie, was coemen te vaceren en ons specialicken t'autoriseren, lasten ende bevelen, dat wy, als wanneer hetselve Gouvernement ende Stadhouderschap by den Hoochgemelten Heere HENDRICK GRAEFF TOT NASSAU, soude wesen geaccepteert, Syne Gen. in naeme van de welgemelte Ridderschap en Eygenerfden, Staten van de voors. Landschap, daarop souden passeren brieven van commissie in behoirlicker forme, *Soo ist* dat wy in behoirlicke consideratie genoemen hebbende de hoege meriten en voertreffelicke diensten by wylen Syne Gen. heer Vaeder ende het geheele Huys van Nassau, ten voordeele van dese Landen gepresteert, mit oick vollencoemen vertrouwen dat Syne Gen:

[1]) Vgl. de aant. 2 alinea 2 op bldz. 20.

[2]) Volgens Magnin, losse bladen bl. 49 was hiertoe reeds besloten in eene vergadering den 3 Junij 1632 te Anlo gehouden.

d'Exempelen ende voetstappen van hoochgemelten Synen Heer Vaeder ende andere Syner Gen. lofflycke voerouderen sal soecken naetevolgen, denselven, in naeme als boven, doer cracht van daartoe hebbende authorisatie, hebben gecommitteert en gestellt, committeren en stellen mits dezen, tot Gouverneur, Stadthouder en Capitein generael oever de voors. Landtschap Drenthe, ende de fortressen en sterckten daarinne gelegen. Hem gevende volcoemen macht, authoriteyt, en sonderling bevel, omme tselve Gouvernement en Stadthouderschap soe daetelicke ende realick 't aenvaerden, te houden, exerceren en bedienen. De limieten en Landtpaelen van de voors. Landtschap, tegens de nabuiren, die deselve souden willen invaderen, synes uytersten vermoegens, te maintineren en beschermen. De Staeten van deselve Landtschap in haere Souveraine gebiedt, authoriteyt, en respect te conserveren. De hoocheyden, privilegien, Landtrechten en vryheiden van deselve te bewaren. Den Ingesetenen van dien voor alle forcen, geweldt, cracht, oeverdaet en oppressie te beschutten en beschermen. Goede en ernstige toesicht te neemen en doen nemen, tegens alle vergaderinge van Ruyteren, knechten, crychsvolk, ofte heerloose soldaten ende anderen, die het onderstaen souden willen in de voors. Landtschap te coemen om eenigen oploop, invasie ofte anslach te doen ofte te maecken, ende tot dien eynde tot bewarenis ende verseeckertheyt van de sterckten in dese Landtschap albereits gelegen ofte alnoch hyrnaemaels tot bescherming van de Landtschap Drenthe ende eenige andere provincien daerinne te doen leggen, goede wacht te doen houden by daege ende by nachte, ende voeral mede sorge te draegen, dat deselve sterckten met nootdruftige vivres ende munitien van oerloge werden versien, en daartoe te houden en bedwingen allen dengenen die tbehoiren sal nae gelegenheyt van den tydt. Goeden regul en crychsdiscipline onder den crychsvolcke, soewel in de voors. sterckten in guarnisoen liggende, als door de gemelte Landtschap noedige doertochten doende, te houden. D'ordonnan en instructien opt stuck van crychshandel gemaeckt en alnoch te maeken, te doen onderhouden ende verners tot beschermenis van de voors. Landtschap en desselfs Ingesetenen generalick te doen wat een goet en getrouw Goeverneur en Stadthouder schuldick is en behoort te doen, alles nae breder inhouden en verclaring van de Instructie, Syne Gen. by ons, in naeme als voeren, daarvan verleent. Ende dat alles tot alsulcke eeren, rechten, tractementen, profyten en emolumenten; als de voergaende Gouverneurs en Stadthouders gehadt, getrocken en genoeten hebben. Van alle twelcke getrouwelicke te zullen nacoemen, Syne Gen. gehouden is te doen behoirlicke Eeth, in handen van alsulcken persoon uyth onsen middel, als daartoe bij ons, in naeme van de Staeten van voors. Landtshap zal wesen gecommitteerd en geauthoriseert. Bevelende allen en eenen ijegelyken, hare residentie in de Landtschap Drenthe houdende, van wat Staet,

qualiteyt, ofte conditie deselve mogen syn, gelyk ook allen Ritmrn, Hopluyden, Bevelhebberen, Ruyteren en Knechten opte Landtschap Drenthe gerepartieerd, alsmede allen anderen luyden van oerloge, die in de Landtschap syn, ofte noch sullen moegen coemen, dat sy hoochgeml. Syne Gen. houden, respecteren en kennen voor Gouverneur, Stadthouder ende Capitein-generaal van de voors. Landtschap Drenthe, ende denselven niet alleene alle behoirlicke eere ende reverentie bewijzen, maar oick alle behoirlicke en mogelicke hulpe ende assistentie int effectueren van dese syne commissie, ende tgeen daarvan dependeert, bethoonen. Want wy sulx tot dienste en welvaert van de voors. Landtschap Drenthe en derselver ingezetenen bevonden hebben te behoiren. Des ter oirconde hebben wy desen in behoirlicker forme, onder onse gewoonlicke paraphure en signature onses secretarij doen verveerdigen ende met 's Landtschaps uijthhangende segel doen besegelen.

Gedaen ende gegeven in onse vergaederinge, gehouden binnen Assen den 6 Decembris 1632. J. R. van den Boetzelaer vt [1]).

Ter ordonnantie van de HH.
Drost ende Gedeputeerden.
Struuck.

De digniteit is in commissie gedefereerd en de eed afgenomen door de gedeputeerden Roelof van Echten tot Echten en Albert Hagewold.

Hij had het stadhouderlijk tractement van *f* 2000-„, en dezelfde commissie en instructie als zijn vader: hem werd tot intree vereerd *f* 2000-„: hij had votum en sessie in den Etstoel: zijne instructie was van 11 feb. 1634.

---

[1]) De aanstellingen werden aan de stadhouders op perkament met het zegel der Landschap overgegeven: de instructien ook wel commissien genoemd werden na de aanname dubbel op papier geschreven: een dubbel kreeg de stadhouder: op het andere, dat de landschap hield, werd aan den voet vermeld, dat de stadhouder den inhoud van de instructie of van de additionele poincten en articulen aannam en beëedigd had, 'twelk de stadhouder dan onderteekende: op eene enkele staat, tot bewijs van aanname, alléén de handteekening van den stadhouder: op de meeste is de formule gelijk; op die van Prins Maurits staat, nog al uitvoerig:

„Deze poincten en articulen zijn bij zijne Gen. geapprobeert en heeft „daer op den behoorliken eed gedaan in handen van Jonk. Roelof van Ech„ten tot Echten hier toe van wege de landschap van Drenthe speciaal „geauthoriseerd." 's Gravenhage 20 Jan. 1621.

(get.) Maurice de Nassau.
ter ordonn. van Sijne Exc.
Adriaan van de Mijle.

1636 Maart 1 werd aan de hellebardiers van den stadhouder *f* 250-„ jaarlijks toegelegd om te verdeelen.

Hij stierf den 13 July [1]) 1640 zeven dagen na eene verwonding bekomen in een aanslag op Hulst.

V. Frederik hendrik, prins van oranje.

Aanstelling van 13 July 1640 — 7 Aug. 1640.

Drost ende Gedeputeerde Staeten der Landtschap Drenthe doen condt, dat Ridderschap ende Eygenerfden, representeerende de Staeten van de voors. Landschap, by het vaceren van het Gouvernement ende Stadthouderschap van de Landtschap Drenthe belieft heeft op eenen Landdach gehouden binnen Coevorden den 13en Julii laetstleden [2]) dour hare gecommitteerde aen Syne Doorluchtige Hoocheyt hendrick frederick, by der gratien Gods prince van Oraignien etc. te presenteren ende t offereren het voors. vacerende Gouvernement ende Stadthouderschap, met speciale authorisatie, last ende bevell, dat, als wanneer 't selve gouvernement ende Stadthouderschap by Syne Doorluchtige Hoochheijt soude wesen geaccepteert, deselve Syne Doorluchtige Hoochheyt in naeme van de voorn. Ridderschap en Eygenerfden, Staeten van de voors. Landtschap daarop te passeren brieven van commissie, in behoirlijcke forme. *Soo ist* dat wij aangesien hebbende de hoge meryten ende qualiteyten van Syne Hoogstgemelte Doorluchtige Hoocheyt, denselven in naeme als vooren, ende in conformiteit van de resolutie, opten Landtsdach den 6n deser genomen, hebben gecommitteert ende gestelt, committeren ende stellen mits desen tot Gouverneur, Stadthouder ende Capitain Generael over de voors. Landtschap Drenthe ende de fortressen ende sterckten daerinne gelegen. Hem geevende volcomen magt, authoriteyt, ende sonderlinge bevel, omme tselve Gouvernement ende Stadthonderschap soo daetlicken ende realicke t aenvaerden, te houden, exerceeren ende bedienen. De limiten ende landtpaelen van de geseyde Landtschap tegens de naebuyren, die deselve souden willen invaderen synes uyttersten vermogens te mainteneren ende beschermen. De Staeten van deselve Landtschap in hare souveraine gebiet, authoriteyt ende respect te conserveren. De hoocheyden, privile-

[1]) Zie Catechismus van het stadhouderschap bl. 127.

[2]) Vgl. Magnin, losse bladen, bl. 49, die vermeldt dat aan D. en G. was opgedragen het stadhouderschap *in stilte* aan te bieden.

Bij de vergelijking van de dagteekeningen van het overlijden van den vorigen en van de aanstelling van dezen stadhouder en verder meermalen bedenke men dat eerst bij Resolutie van R. en E. van 11 Maart 1701 de oude of Juliaansche door de nieuwe of Gregoriaansche tijdrekening is vervangen, 'tgeen een verschil van 12 dagen oplevert. Vgl. Magnin aldaar bl. 109 vgl.

gien, Landrechten ende vryheyden van deselve te bewairen. Den ingesetenen van dien voor alle forcen, geweldt, cracht, overdaet ende oppressie te beschutten ende beschermen, Goede ende ernstige toesicht te nemen ende doen nemen tegens alle vergaderinge van Ruyteren, knechten, crychsvolk ofte heerloose soldaten ende anderen, die sich onderstaan souden willen in de voors. Landtschap te comen, om eenigen oploop, invasie ofte anslach te doen ofte maeken, en tot dien eynde tot bewaerniss ende verseekertheyt van de sterckten in dese Landtschap albereyts gelegen ofte alnoch hyrnaemaels tot bescherminge van de Landtschap Drenthe ende eeniger andere provincien daerinne te doen leggen, goede wacht te doen houden by daege en by nachte, ende voorall mede sorge te draegen, dat deselve sterckten met nootdruftige vivres ende munitien van oorloge worden versien ende daartoe te houden ende bedwingen allen dengenen, die t behoiren sall nae gelegentheyt van den tydt. Goeden regel ende crychsdiscipline onder den crychsvolcke soowel in de voors. sterkten in guarnisoen liggende, als door de gemelte Landtschap nodige doortochten doende, te houden. D'Ordonnancien ende Instructien op 't stuk aan den crychshandel gemaeckt ende alnoch te maecken, te doen onderhouden, ende verners tot beschermenis van de voors. Landtschap ende derselver Ingesetenen generalick te doen wat een goet ende getrouw Goeverneur ende Stadhouder schuldich is ende behoirt te doen, alles nae breder inhouden ende verclaeringe van de Instructie Syne Doorluchtige Hoocheyt by ons in naeme als vooren daarvan verleent. Ende dit alles tot alsulcke Eeren, Rechten, Tractementen, prouffyten ende Emolumenten als de voorgaende Goeverneurs ende Stadthouders gehadt, getrokken ende genooten hebben. Van alle twelcke getrouwelick te sullen nakomen, Syne Doorluchtige Hoochheyt gehouden is te doen den behoirlycken Eedt, in handen van alsulcken persoon, uyth onsen middel als daartoe by ons in naeme van de Staeten van de voors. Landtschap sal wesen gecommitteert ende geauthoriseert. Bevelende allen ende eenen yegelycken, hare residentie in de Landtschap Drenthe houdende, van wat Staet, qualiteyt ofte conditie deselve mogen syn, gelyk ook allen Ritmrn Hopluyden, Bevelhebberen, Ruyteren ende Knechten opte Landtschap Drenthe gerepartieerd, alsmede allen anderen luyden van oorloge, die in de Landtschap syn ofte noch sullen mogen comen, dat sy hooghgemelte Syne Doorluchtige Hoocheyt houden, respecteren ende kennen voor Gouverneur, Stadthouder ende capiteingenerael van de voors. Landtschap Drenthe ende denselven niet alleen alle behoirlycke eere ende reverentie bewysen, maar oick alle behoirlycke hulpe en assistentie int effectueren van dese syne commissie, ende tgeen daarvan dependeert, bethonen: Want wy sulx tot dienste ende welvaert van de voors. Landschap Drenthe ende derselver Ingesetenen bevonden hebben te behoiren. Des ter oirconde hebben wy desen in behoirlycke forme, onder onse ge-

woonlicke paraphure, ende signature onses Secretarij, doen verveerdigen, ende met 's Landtschaps uythhangende segel doen besegelen. Gedaen en gegeven in onse vergaderinge, gehouden binnen Coevorden den sevenden dach Augusti, in tjaar ons Heeren eenduisent seshondert ende veertich.

J. R. van den Boetzelaer vt.
Ter ordonnan. van de welgemelte Heeren
Drost en Gedeputeerden.
Struuck. 1640.

De digniteit is gedefereerd en de de eed afgenomen door den drost Roelof van Echten tot Echten.

Hij had een stadhouderlijk tractement van *f* 2000-„, dezelfde instructie (29 Aug. 1640) als prins Maurits met explicatie van eenige poincten door D. en G. te maken: in deze instructie is geene melding van sessie en votum in den Etstoel — zoo als in de 2 vorige: — aan hem werd tot intree vereerd *f* 2000.„ en aan zijne secretarissen Junius en Huigens ieder *f* 300.„.

Met het stadhouderschap van Frederik Hendrik had voor het eerst deze bijzonderheid plaats, dat aan zijn' zoon later Willem II „*de survivance ende successie* in het stadhouderschap" werd gegeven bij de volgende acte [1].

14 Jan. 1641. 26 Jan. 1641.

Drost ende Gedeputeerden der Landtschap Drenthe doen condt. Terwylen het den Doorluchtigen ende Hoochgebooren Vorst ende Heere, de Heere Frederick Hendrick, By der gratien Gods Prince van Orangien, belieft heeft t'accepteren ende aentenemen het geoffereerde Gouvernement ende Stadthouderschap van de voors. Landtschap, Ende aengesien alle saecken in dese wereldt in't onsecker gestelt zyn, dat ook syne doorluchtige Hoocheyt als tegenwoordich nae den ouderdom toegaende, iets menschelycks soude mogen gebeuren ('twelck Godt Almachtich nochtans langen tyd genadichlyk gelieve te verhoeden ende aff te keeren). Dat daeromme Ridderschap ende Eygenerfden representeerende de Staeten van dese Landtschap, op de Landtsdach tot dien eynde den veerthienden deser maand Januarij binnen Assen gehouden, geresolveert ende goetgevonden hebben de survivance ende successie van het Gouvernement ende Stadthouderschap der Landschap te confereren ende optedraegen aan den Doorluchtigen ende Hooch-

[1]) Men vindt in de beide vorige eeuwen meer voorbeelden, dat de survivance gegeven is op het drostambt, op het landschrijverschap, op het secretarisschap, op het ontvangerschap, op het schoolmeestersambt, op het „geadmitteerd landmeterschap," en anderen.

gebooren Vorst ende Heere, Heere Prince WILHELM van Orangien Soon van Hoochstgemelde Syne Doorluchtige Hoocheyt, ende ons te authoriseren ende te lasten daervan te passeren brieven in behoorlycke forme, *Soo ist*, dat wy ingesien hebbende de hooge meriten ende qualiteyten van meer Hoochstgemelde Syne Doorluchtige Hooch[t] alsmede ten insichte van de aengebooren goede ende hooge qualiteyten, die Hoochgemelte Here Prince WILHELM van Orangien, in dese eerste jonge jaeren albereits bethoont, ende op vast vertrouwen dat deselve de lofflycke Exemplen ende voetstappen van Hoochstgemelte Syne Heer Vader, Heer oom Prince MAURITS, Heer Groote Vaeder Prince WILHELM, ende andere Voorouders, sal naevolgen, die voors. survivance ende successie hebben geconfereert ende confereren deselve in cracht van desen, op gelycke commissie ende instructie als Syne Doorluchtige Hoocht heeft ontfangen. Omme naer d'afflyvicheyt van Synen Heer Vader (twelck God Almachtig nochtans lange jaeren wille affkeeren) het voors. Gouvernement ende Stadthouderschap voors. daetelycken ende realycken taenvaerden, te houden, t'exerceren ende te bedienen: Waervan alsdan commissie ende instructie in behoorlycke forme sal worden verveerdigt. Waerop Syne Hoochgedachte Hoocht gehouden wordt den behoorlycken Eedt te doen in handen van den Welgemelten Heeren Ridderschap ende Eygenerffden, ofte dengenen die daartoe sal wesen gecommitteert. Des toorconde hebben wy desen in behoorlycke forme onder onse gewoonlycke paraphure ende signature onses Secretarij doen verveerdigen ende met 's Landtschap uythangende segel doen besegelen. Gedaen ende gegeven in onse vergaderinge gehouden binnen Assen den ses ende twintichsten Januarij anno sesthien hondert een ende veertich.

Jan Sluiter vt.

Ter ordonnan. van Welgemelte Heeren Drost
ende Gedeputeerden der Landtschap Drenthe.
Struuck. 1641.

1645 April 21. Vergadering in't Grollerholt om de geschillen bij te leggen tusschen den stadholder en de Landschap over het regt tot benoeming en bevordering van officieren en tot het begeven van militaire ambten en bedieningen.

Frederik Hendrik overleed den 14 Maart 1647.

Eene commissie legde condoleance af.

VI. WILLEM II, PRINS VAN ORANJE.

Aanstelling van 22 Maart 1647—27 Maart 1647.

Drost ende Gedeputeerde Staeten der Landtschap Drenthe. Doen condt, dat Ridderschap ende Eygenerfden, representeerende de Staeten van de voors. Landtschap, bij het vaceren van het

Gouvernement ende Stadhouderschap van de Landschap Drenthe, belieft heeft, het op eenen Landtsdach gehouden binnen Assen den 22 deser, door hare gecommitteerden, aen Syne Hoocheyt WILHELM, bij der gratien Gods prince van Oraignien etc. te presenteren, ende t'offereren het voors. vacerende Gouvernement ende Stadthouderschap, met speciale authorisatie, last ende bevell, als wanneer tselve Gouvernement ende Stadthouderschap bij Syne Hoocheyt soude wesen geaccepteert, deselve Syne Hoocheyt in name van de voors. Ridderschap ende Eygenerfden Staeten van de voors. Landtschap daerop te passeren brieven van commissie in behoorlycke forme. *Soo ist*, dat wy, aengesien hebbende de hooge meriten ende qualiteyten van Syne Hoochstgemelte Hoocheyt, denselve in naeme als voeren ende in conformiteyt van de resolutie op ten Landtsdach den 22 deser genomen, hebben gecommitteert en gestellt, committeren ende stellen mits desen tot Gouverneur Stadthouder ende Capiteyn Generael over de voors. Landschap Drenthe, ende de fortressen ende sterckten daerinne gelegen, Hem gevende volcomen macht, authoriteyt ende sonderlinge bevell, om tselve Gouvernement ende Stadthouderschap soo daetelicken ende realicken t'aenvaerden, te houden, exerceren ende bedienen. De limiten ende Landtpaelen van de geseyde Landschap tegens de nabuyren, die deselve souden willen invaderen, synes uytersten vermogens te mainteneren ende beschermen. De Staeten van deselve Landtschap in haere souveraine ghebiet, authoriteyt ende respect te conserveren. De hoocheyden, privilegien, landrechten en vryheden van deselve te bewaeren. Den Ingesetenen van dien voor alle forcen, gewelt, cracht, overdaet ende oppressie te beschutten ende beschermen. Goede ende ernstige toesicht te nemen ente doen nemen tegens alle vergaederingen van Ruyteren, knechten, crychsvolk, ofte heerloose soldaten, ende andere die sich onderstaen souden willen in de voors. Landschap te coomen om eenigen oploop, invasie ofte aenslach te doen ofte te maecken, ende tot dien eynde tot bewaernisse ende verseckertheyt van de sterckten in dese Landtschap albereits gelegen ofte alnoch hiernaemaels tot bescherminge van de Landtschap Drenthe ende eenige andere provincien daerinne te doen leggen, Goede wacht te doen houden by daege ende by nachte, ende voorall mede sorge te draegen, dat deselve sterckten met nootdruftige vivres ende munitien van oorloge werden versien, ende daertoe te houden ende bedwingen allen dengenen die tbehoeren sal, nae gelegentheit van den tydt. Goeden regel ende crychsdicipline onder den crychsvolcke soowel in de voors. sterckten in guarnisoen liggende, als door de gemelte Landtschap nodige doertochten doende, te houden. D'Ordonnantien ende Instructien op tstuck van crychshandel gemaeckt ende alsnoch te maecken, te doen onderhouden, ende voorts tot bescherminge van de voors. Landtschap ende desselfs Ingesetenen generalick te doen wat een goet ende

getrouw Gouverneur ende Stadthouder schuldich is ende behoort te doen, alles nae breder inhouden ende verclaeringe van de Instructie Syne Hoocheyt by ons in naeme als vooren daervan verleent. Ende dit alles tot alsulcken Eeren, Rechten, Tractementen, prouffijten ende emolumenten, als de voorgaende Gouverneurs ende Stadthouders gehadt, getrocken en genoten hebben: Van alle 't welcke getrouwelick te sullen naecomen, Syne Hoocheyt gehouden is te doen den behoorlicken Eedht, in handen van alsulcke personen uyt onsen middel, als daartoe bij ons in naeme van de Staeten van de voors. Landschap sullen wesen gecommitteerd ende geauthoriseërt. Bevelende allen ende een yegelycken, hare residentie in de Landschap Drenthe houdende, van wat Staet, qualiteyt ofte conditie deselve mogen syn, gelyk ook allen Ritmeesteren, Hopluyden, Bevelhebberen, Ruiteren ende knechten opte Landschap Drenthe gerepartieerd, alsmede allen anderen luiden van oorloge, die in de Landtschap syn ofte noch sullen mogen comen, dat sy Hoochstgemelte Syne Hoocheyt houden, respecteren ende kennen voor Gouverneur, Stadthouder en Capiteyn generaal van de voors. Landtschap Drenthe ende denselven niet alleen alle behoorlycke eere endo reverentie bewijsen, maar ook alle behoorlycke hulpe ende assistentie in 't effectueeren van dese syne commissie ende tgeen daervan dependeert, bethoonen. Want wy sulx tot dienst ende welvaert van de voors. Landtschap Drenthe en derselver Ingesetenen bevonden hebben te behooren. Des ter oirconde hebben wy desen in behoorlycke forme onder onse gewoonlycke paraphure ende signature onses secretarij doen verveerdigen ende met 's Landtschaps uythangende segel doen besegelen. Gedaen ende gegeven in onse Vergaederinge, gehouden binnen Assen den seven ende twintichsten dach Martii, in 't jaar ons Heeren een duisent ses hondert seven ende veertich.

J. S. van Welvelden, vt. 47.

Ter ordonnan. van de welgemelte heeren

Drost ende Gedeputeerden.

Struuck.

De digniteit werd gedefereerd en de eed afgenomen in commissie door den drost R. van den Boetzelaer, door de gedeputeerden Johan van Echten tot Echten, Timen Adeke en door den secretaris Johan Struuck, waartoe ook nog betrekking had de volgende resolutie van Ridderschap en Eigenerfden van 22 Maart 1647, luidende:

Is wyders goedt gevonden ende geresolveert, dat de Heeren van Echten, Adeke ende den Secretaris Struick op 't laetste syn Hoocheit sullen bekent maeken sekere resolutie by de Heeren Ridderschap en Eygenerffden genomen op den Landtsdach gehouden alhier tot Assen den 19 September 1645: waerby den Heer

Drost van den Boetselaer [1]), ten reguarde van desselffs sonderlinge goede merites ende diensten is geoffereert ende gepresenteerd de Nominatie tot de eerste vacerende compagnie te peerde ofte te voete op de repartitie van dese Lantschap staende, Ende dat daerop aan wylen syn hoocheyt Myn heer den Prince van Oraignien, hoochlofflicker memorie is versocht deselve nominatie te willen aggreëren, ende den welgemelten Heere Drost met de voors. compagnye voor yemant anders beneficeren, twelck versoeck de voors. Heeren gecommitteerden by Syn Hoocheyt, tegenwoordich wederomme sullen vernieuwen, ende deselve versekeren, dat de Landtschap daermede sonderlinge groote gunste ende obligatie sal wedervaeren.

Accordeert met het voors. register
J. Schickhart.

Aan Willem II werd voor intree of propine *f* 2000-„ geaccordeerd en aan den secretaris 100 ducatons.

In zijne instructie was geene melding van de sessie en het votum in den Etstoel, zoo als ook niet in de naast voorgaande, maar wel in die van Ernst en graaf Hendrik: hij had het stadhouderlijk tractement van 2000-„.

1648 feb. 12. Op het geproponeerde van den heere drost, dat zyne hoogheid op eene reis naar Groningen, welligt Drenthe zou passeeren, geresolveerd heeren D. en G. te authoriseeren in dat cas, en ook, wanneer hoogstdezelve anderszins in de Landschap mogt komen, hem ten koste van den lande met alle eerbieding te ontvangen en, naar landsvermogen, eerlyk te tracteeren en defroijeeren.

1648 april 21. Drost v. d. Boetselaer en landschrijver Schickhart naar den heer stadholder gecommitteerd om te doleeren over de begeving van het vendel van Capt. Han zonder nominatie, tegens de capitulatie, verzoekende daarin redres en dat al nog op nominatie moge vergeven worden of ten minste niet meer geschieden.

1649 feb. 12. Gerapporteerd dat zyne hoogheid die begeving beleefdelyk had geëxcuseerd als by abuis geschied, zullende inkomstig de capitulatie nakomen.

Ten zelfden dage geapprobeerd de vereering door D. en G. aan zyne hoogheid in deze landschap zijnde tot *f* 2500-„ gedaan en gebleken, dat zijne verteering of kosten van 't onthaal circa *f* 4000 hadden bedragen.

---

[1]) De drost van den Boetselaer schijnt wegens groote verdiensten zeer gezien geweest te zijn: zeer dikwijls vindt men in de rekeningen van de landschap in de jaren van zijn drostambt in uitgaaf: „aan den Drost v. d. Boetselaer uit pure liberaliteit *f* 1000-„."

Prins Willem II overleed aan de kinderziekte den 6 Novbr. 1650, nog geene 25 jaar oud: zijne weduwe beviel 8 dagen later van een' zoon, later Willem III.

VII. WILLEM FREDERIK, GRAAF VAN NASSAU.

1650 Nov. 2 [1]) vergadering van R. en E. te Rolde over het stadhouderschap: aan D. en G. werd opgedragen te onderzoeken, wat men in andere provincien dacht te doen.

Op den 5 Dec. 1650 is in de vergadering van Ridderschap en Eigenerfden verschenen eene bezending van gedeputeerde staten van Vriesland en van de staten van Groningen, recommanderende den heere grave Willem Frederik van Nassau tot stadhouder en 2 missiven van zijne excellentie ook daartoe strekkende, die daarop tot stadhouder is verkozen en dien tot eene propine is vereerd ƒ 2500-„.

Ook werd gelezen eene missive van mevrouw de princesse Amelia van Oranje, kennisgevende van de verlossing van de princesse roijaal van een prins (later Willem III) en denzelve recommanderende; is hare hoogheid in civiele termen kennis gegeven van de reeds gedane electie met condoleance over het overlijden van prins Willem en congratulatie over de geboorte van een' prins.

Aanstelling van 5 Dec. 1650 — 14 Dec. 1650.

Drost ende Gedeputeerde Staten der Landtschap Drenthe. Doen condt, alsoo Ridderschap ende Eygenerffden representerende de Staeten van de voors. Landtschap, belieft heeft op eenen algemeenen Landtdach gehouden binnen Assen den 5 deses lopenden maendts Decembris te resolveren, om door seeckere hunne gecommitteerden aan den Hoochgebooren Graeff ende Heere, Heere WILHELM FREDERICK, Graeff van Nassauw, Catzenelnbogen, Vianden, Diets, Heere tot Bylstein, Baron van Lysvelt ende Stadhouder van Vrieslandt, Stadt Groningen ende Ommelanden, Generael van de artillerye deser Vereenichde Nederlanden, Landtcommandeur des Duitschen Huises t'Utrecht, met alle behoirlyke eerbiedinge te presenteren ende t offereren het Gouvernement ende Stadhouderschap van de voors. Landtschap Drenthe, twelk, mits het overlyden van wylen Syne hoocheyt Mynheere Prince Willem van Oranje, hoochloffilicker memorie, was comen te vaceren, als in behoorlicke consideratie genomen hebbende de hooge meriten ende voortreffilicke diensten, by Syner Excellens wylen Heere Oom, Heere Vaeder, Heere Broder, alle hoochloffilicker gedachtenisse,

[1]) Vgl. aant. 2 alinea 2 op bldz. 20.

ende het geheele Huys van Nassauw, oock by Syne Excellen selve tot voordeel van dese Landen gepresteerd, ende ons specialicken t'authoriseren, lasten ende bevelen, dat wy, als wanneer hetselve gouvernement ende Stadthouderschap by den Hoochgemelten Heere Wilhelm Frederick, Graeff van Nassauw etc. soude wesen geaccepteert, Syn Excell. in naeme van welgemelte Ridderschap ende Eygenerfden Staeten van de voors. Landtschap daerop souden passeren brieven van commissie in behoirlycke forme, *Soo ist,* dat wy deselve Zyn Excell. in naeme als vooren, door cracht van daertoe hebbende authorisatie, hebben gecommitteert ende gestellt, committeren en stellen mits dezen tot Gouverneur, Stadhouder en Capitein generael over de voors. Landtschap Drenthe ende de fortressen ende sterckten daarinne gelegen. Hem gevende volcomen macht; authoriteyt en sonderlinge bevell, om tselve Gouvernement en Stadthouderschap soo daetelicke ende realiek t aenvaerden, te houden, exerceren ende bedienen. De Limieten ende Landtpaelen van de geseyde Landtschap tegens de nabuyren, die deselve souden willen invaderen, synes uytersten vermogens te mainteneren ende beschermen. De Staeten van deselve Landtschap in hare souvereine gebiet, authoriteyt ende respect te conserveren. De hoocheyden, privilegien, Landtrechten, ende vryheden van deselve te bewaeren. Den ingesetenen van dien voor alle forcen, geweldt, cracht, overdaet ende oppressie te beschutten ende beschermen. Goede ende ernstiche toesicht te nemen ende doen nemen tegens alle vergaederingen van Ruiteren, Knechten, Krychsvolck ofte heerloose soldaten, ende anderen die sich onderstaen souden willen in de voors. Landtschap te comen om eenigen oploop, invasie ofte aenslach te doen ofte te maeken, ende tot dien eynde, tot bewaerniss ende verseeckertheyt van de sterckten in den Landtschap albereits gelegen ofte alnoch hiernamaels tot bescherminge van de Landtschap Drenthe ende eenige andere provincien daerinne te doen leggen, goede wacht te doen houden by daege ende by nachte, ende voorall mede sorge te draegen, dat deselve sterckten met nootdruftige vivres ende munitien van oorloge werden versien, ende daartoe te houden ende bedwingen allen dengenen die t behoiren sall, nae gelegentheyt van den tydt. Goeden regel ende crychsdiscipline onder den crychsvolcke, soowel in de voors. sterckten in guarnisoen liggende als door de gemelte Landtschap nodige dourtochten doende, te houden. D'ordonnantien en Instructien opt stuck van den crychshandel gemaeckt ende alnoch te maeken, te doen onderhouden, ende verners tot beschermenis van de voors. Landtschap en desselfs Ingesetenen generalick te doen wat een goet ende getrouw Gouverneur ende Stadthouder schuldich is ende behoirt te doen, alles na breder inhouden ende verclaeringe van de Instructie Syn Excell. by ons in naeme als vooren daarvan verleent. Ende dit alles tot alsulcke Eiren, Rechten, Tractementen, profyten ende Emolumenten als

de voorgaende Gouverneurs ende Stadhouders gehadt, getrocken ende genoten hebben. Van alles twelcke getrouwelick te sullen naecomen, Syn Excell. gehouden is te doen den behoorlycken Eedt in handen van alsulcken persoon uyt onsen middel, als daertoe by ons in naeme van de Staeten van de voors. Landtschap sal wesen gecommitteert ende geauthoriseert. Bevelende allen ende een yegelycken, hare residentie in de Landtschap Drenthe houdende, van wat staet, qualiteyt ofte conditie deselve mogen syn, gelyck ook allen Ritmeesteren, Hopluyden, Bevelhebberen, Ruiteren, ende Knechten, opte Landtschap gerepartieert, alsmede allen anderen luiden van oorloge, die in de Landtschap syn ofte noch sullen mogen comen, dat sy hoochgem. Syn Excell. houden, respecteren ende kennen voor Gouverneur, Stadthouder ende Capiteyn Generael van de voors. Landtschap Drenthe, en denselven niet alleen alle behoorlicke eere ende reverentie bewysen, maar ook alle behoorlicke en mogelycke hulp ende assistentie int effectueren van dese syne commissie ende 'tgene daarvan dependeert, betoonen. Want wy sulx tot dienst ende welvaert van de voors. Landtschap Drenthe en derselver ingesetenen bevonden hebben te behooren. Des ter oirconde hebben wy desen in behoirlycke forme onder onse gewoonlycke paraphure ende signature onses secretarii doen verveerdigen ende met s Landtschaps uythangende segel doen besegelen. Gedaen ende gegeven in onse vergaederinge gehouden binnen Assen den 14 Decembris an° 1650.

J. S. van Welvelde vt. 1650.

Ter ordonnan. van de welgemelte heeren
Drost ende Gedeputeerden.
Struuck.

De digniteit werd aan hem gedefereerd en de eed afgenomen door den drost v. d. Boetselaer, den landschrijver Schickhart en den secretaris Struuck, de instructie was van 11 Maart 1651: uit art. 16 blijkt dat de stadhouder wel stem op de lotting en int college had doch niet in de vergadering der staten, twelk in vorige instructien dubienser gesteld was: ook is er melding van de sessie in den Etstoel en het votum: tevens zijn Z.Exc. eenige additionnele poincten bij de instructie voorgehouden. Hij kreeg eene propine.

1651. Junij 13 en volgende dagen deed de stadhouder zijne „intree," in de Landschap: voor defroijement den stadhouder aangedaan ter eere van de Landschap werd later, blijkens de rekening, aan den secretaris Johan Struuck gerestitueerd ƒ 1642—9—00.

1652 Febr. 23 aan den stadhouder eenige klagten ingebragt zijnde als of de drost v. d. Boetselaer in het vorderen van

breuken tegens maniere van landregte handelde, is goedgevonden Z. Exc. onder anderen te verzoeken, „als des selvs affaires zulks kunnen lijden, de beide collegien van politie en justitie met zijne presentie te willen vereeren, en inmiddels hetgeen Z. E. buitenlands zoude mogen worden voorgedragen of geremonstreerd, aan R. en E. ofte, zoo dezelve niet en vergaderden, aan D. en G., ofte aan D. en 24 Etten, naar gelegentheid en qualiteit der zaken, schriftelyk te laten gelangen, om daarop gedaan te worden als na bevindinge van zaken geoordeeld zal worden te behooren [1]."

1653 feb. 15 schijnt aan den stadhouder ter gelegenheid van zijn huwelijk met Albertina Agnes van Oranje ƒ 5000-„ vereerd.

De survivance in het stadhouderschap werd opgedragen aan zijn zoon Hendrik Casimir bij de volgende acte.

12 feb. 1661.

Ridderschap ende Eygenerffden representerende de Staten der Landtschap Drenthe, Doen condt mits desen, dat wy in consideratie genomen ende overwogen hebbende de veranderlickheijt van Tyden ende saecken, mitsgaders de gelegentheyt ende constitutie van dese Landtschap, Insgelyx de sonderlinge ende noyt genoeghsaem geroemde hooge meriten ende uytnemende diensten by de hoochloffl̄icke huysen van Orangien ende van Nassauw, oock by Syne Furstel: Doorl: Myn Heere Prince Wilhelm Frederick, Furst van Nassauw, Stadthouder aen den Staet deser Landen ende int particulier aen dese Landschap bewesen, voorts op de vaste hope ende vertrouwen, dat Sijner Furstel: Doorl[t] eerstgeboorne Heer soon Myn Heere Prince HENRICH CASIMIR, Furst van Nassauw sal naevolgen de loffl. voetstappen, heroique daeden ende furstelycke deugden van Syne glorieuse Heeren Voorvaederen, nae voorgaende rype deliberatie eenpaerich geresolveert ende goedt gevonden hebben, resolveren ende vinden goedt mits desen, de survivance van t Stadhouderschap deser Landtschap te confereren ende optedraegen aan den hoochgedachten Heere HENRICH CASIMIR, prince van Nassauw, om na het overlyden van synen hoochgem. Heere Vaeder tegenwoordichen Stadthouder deser Landtschap (: die Godt almachtich alnoch in langdurige goede gesontheyt ende welvaerentheyt wille bewaeren :) het voors. Gouvernement ende Stadhouderschap aentevaerden ende te bekleden, met alle de eeren, preeminentien, ende Emolumenten daertoe behoorende, op alsoodanieke commissie

---

[1]) Het was zekere doctor Georg Nijkerke, dien ter zake daarvan den 27 Oct. 1662 de praktijk bij den Etstoel werd ontzegd, die deze klagten inbragt en „gecondemneerde vilaine en seditieuse manifesten" inleverde.

ende Instructie als wy alsdan nae gelegentheyt van Tyden ende sacken tot welvaeren van 't Landt, goedt, dienlick ende geraeden sullen vinden te beramen, Ende off het mochte gebeuren (: twelk Godt almachtich nochtans genadichl: believe te verhoeden ende afftewenden:) dat Syn Furstel: Doorl: de tegenwoordige Heere Stadthouder deser werelt mochte comen t overlyden geduirende de minderjaricheyt van de hoochgedachten Heere Prince Henrich Casimir, sal in sulcken gevalle de functie van het Stadthouderschap gehouden worden in surcheantie tot dat Syn Furstel: Doorl: tot het ouderdom van twintich Jaeren sall syn gekomen, genietende nochtans inmiddelst het tractement daertoe staende. Gedaen ende gegeven onder 's Landtschaps uythangende segel ende signature onses Landtschryvers, opten Landtdach gehouden binnen Assen den twaelfften Februarij Dusent ses hondert een ende tsestich.

Ter ordonnantie van de welgemelte Heeren
J. Schickhart.

1664 Febr. 28. De stadhouder zendt eene missive aan R. en E. om een vasten ordre te stellen op't houden van goede en bequaeme springhengsten van goeden ras en taille, waerop besloten wordt nieuwe publique aanmaning te doen aan de ingezetenen, die professie maeken van springhengsten te houden en aan den stadhouder te rescribeeren en te excuseeren, dat men voor dit mael hier in niet wijders heeft kunnen doen.

1664 Junij 7. D. en G. proponeeren om zijne Furstl. D^t^., ter gelegenheid van 'tinnemen van de Dyler Schans, en, wegens vele diensten aan de Landschap bewezen, eenige vereering te geven, waarop R. en E. betuigen wel genegen te zijn om zijne Furstl. D^t^ eenige *effective* dankbaarheid te betoonen, maar is het definitief besluit uitgesteld tot den ordinaris Landdag, om dan ten favorabelsten te disponeeren (waarvan niet is gekomen.)

Willem Frederik graaf van Nassau overleed 31 October 1664 aan de gevolgen van een ongeluk door hem met zijn pistool gehouden.

1665 febr. 28 werd de acte van survivance geconfirmeerd na communicatie van het testament van wijlen den stadhouder door den heer Vegelin, en verstaan, dat de digniteiten en hoogheden aan wijlen den heer stadhouder gedefereerd gedurende de minderjarigheid van den jongen vorst wederom zullen vervallen aan de Landschap.

1680 Maart 2 aan mevrouw de princesse Albertine Agnes van Oranje, douairiere van den stadhouder Willem

Frederik van Nassau door eene missive en bezending van R. en E. afscheid genomen hebbende, om naar Duitschland te vertrekken, geoffereerd *f* 2000-„, onder betuiging van de hoogst verschuldigde dankbaarheid aan het huis van O. en N.

1682 Maart 7 aan dezelfde A. A. van O. geoffereerd een lijfpensioen van *f* 500-„ jaarlijks.

VIII. Hendrik kasimir, ook genaamd de Tweede.

Aanstelling 6 Maart 1674, 16 Jan. 1675 (hij was toen 18 jaar oud geworden) [1].

Drost ende Gedeputeerden der Landtschap Drenthe, Doen condt. alsoo Ridderschap en Eygenerffden, Staten van de voors. Landtschap belieft heeft op eenen algemeenen Landtsdach, gehouden binnen Groningen den 6 Martii 1674 te resolveren om door seeckere hunne gecommitteerden an den Doorluchtigen Furst ende Here, here henrick casimir Furst van Nassauw, Graef van Catzenelnbogen, Vianden, Diets, Here tot Bilstein, Baron van Liesveldt, Stadhouder van Vriesland, Stadt Groningen en Ommelanden, met alle behoorlicke eerbiedinge te presenteren ende toffereren het Gouvernement en Stadthouderschap van de voors. Landtschap Drenthe, 't welk, mits het overlyden van wijlen Syn Furstl: Doorl: Myn Heere prins Wilhelm Frederich van Nassauw, hoochloff[r] memorie, was comen te vaceren, als in behoorlycke consideratie genomen hebbende de hoge meriten en voortrefflicke diensten by de illusters princen van Oragnien ende Nassauw tot voordeel van dese Landen gepresteert, ende ons specialicken te authoriseren, lasten en bevelen, dat wy, als wanneer hetselve Gouvernement ende Stadthouderschap by den hoochgemelten Prince henrich casimir, Furst van Nassauw soude wesen geaccepteert, Syn Furstl-Doorl[t] in naeme van welgemelte Ridderschap en Eygenerffden, Staten van de voors. Landtschap, daerop souden passeren brieven van commissie in behoorlicke forme, *Soo ist*, dat wy Syn Furstel: Doorl: in naeme als vooren, door cracht van daertoe hebbende authorisatie, hebben gecommitteerd ende gestellt, committeren en stellen mits desen tot Gouverneur, Stadhouder en Capiteyn Generael over de voors Landtschap Drenthe ende fortressen ende sterckten daerinne gelegen, Hem gevende volkomen macht, authoriteyt ende sonderlinge bevell, om tselve gouvernement en Stadthouderschap soo daetelick en realick t aenvaerden, te houden,

---

[1]) Wagenaar, Vad. Historie XIV, bl. 368 vergist zich met te zeggen dat hij Erfstadhouder van Drenthe werd, gelijk en prof. de Rhoer en mijn Vader Mr. S. Gratama te regt opmerken, in een artikel in den Drentschen Volksalmanak 1840 „Stadhouders van Drenthe," p. 58.

exerceren ende bedienen. De Limieten ende Landtpaelen van de geseyde Landtschap tegens de nabuiren, die deselve souden willen invaderen, synes uytersten vermogens te mainteneren. De Staten van deselve Landtschap in haere souveraine gebiedt authoriteyt ende respect te conserveren. De hoocheyden, privilegien, Landtrechten en vryheyden van deselve te bewaeren. De Ingesetenen van dien voor alle oppressie te beschutten en beschermen. Goede ende ernsticke toesicht te neemen ende doen nemen tegens alle vergaederingen van Ruiteren, knechten, chrychsvolck ofte heerlooze soldaeten ende anderen die sich onderstaen souden willen in de voors. Landtschap te comen, om eenigen oploop invasie ofte aenslach te doen ofte maeken, ende tot dien eynde, tot bewaerniss ende verseeckertheyt van de sterckten in dese Landtschap albereits gelegen ofte alnoch hiernaemaels tot bescherminge van de Landtschap Drenthe en eenige andere provincien daerinne te doen leggen, goede wacht te doen houden, by daege en bij nachte, en voorall mede sorge te draegen, dat deselve sterckten met nootdruftige vivres en ammunitien van oorloge werden versien, ende daertoe te houden en bedwingen allen dengenen dien t behoren sall nae gelegenheyt van den tyt. Goeden regull ende crychsdiscipline onder den crychsvolcke, soowel in de voors. sterckten in guarnisoen liggende als door de gemelte Landtschap nodige doortochten doende, te houden. D'Ordonnantien en Instructien opt stuck van den crychshandel gemaekt ende alnoch te maeken, te doen onderhouden ende verners tot beschermenis van voors. Landtschap ende derselver Ingesetenen generalick te doen wat een goet en getrouw Gouverneur en Stadthouder schuldich is en behoirt te doen. Alles nae breder inhouden ende verclaeringe van de Instructie. Syn Furstl: Doorl: by ons in naeme als vooren daervan verleent. Ende dit alles tot alsulcken Eeren, Rechten, Tractementen, profyten en Emolumenten als de voorgaende Gouverneurs en Stadthouders gehadt, getrocken en genoten hebben. Van alles twelcke getrouwelick te sullen naecomen, syne Furstl: Doorl: gehouden is te doen den behoorlicken Eedt in handen van alsulcken persoon uyt onsen middel, als daertoe by ons in naeme van de Staeten van voors. Landtschap sal wesen gecommitteert en geauthoriseert. Bevelende allen en eenen yegelycken, hare residentie in de Landtschap Drenthe houdende, van wat Staet, qualiteyt, ofte conditie deselve mogen syn, gelyk oock allen Ritmrn, Hopluyden, Bevelhebberen, Ruiteren en Knechten opte Landtschap Drenthe gerepartieert, alsmede alle andere luyden van oorloge, die in de Landtschap syn, ofte noch sullen mogen comen, dat sy hoochgem. Syne Furstl; Doorl: houden respecteren en kennen voor Gouverneur, Stadthouder en Capitein Generael van de voors. Landtschap Drenthe en denselven niet alleen alle behoorlicke eere en reverentie bewysen, maer oock alle behoorlicke ende mogelicke hulpe en assistentie int effectueren van dese syne commissie en

tgeen daervan dependeert, bethoonen. Want wy sulx tot dienste en welvaert van de voors. Landschap en derzelver Ingesetenen bevonden hebben te behooren. Des ter oirconde hebben wy dese in behoorlicke forme onder onse gewoonlicke paraphure ende signature onses secretarii doen verveerdigen ende met 's Landtschaps uithangende segel doen besegelen. Gedaen en gegeven in onse vergaederinge gehouden binnen Assen den sesthynden Januarii ai sesthynhondert vyff en t seventich.

Sigers ther Borch vt. 1675.
Ter ordonnan. van de welgemelte Heeren
Drost en Gedeputeerden.
Sichterman. 1665.

1674 Dec. 18 te Rolde op een' landdag eene commissie benoemd om aan den stadhouder aanstelling en instructie over te brengen [1]).

1675 Jan. 16 Hendrik Kasimir II doet den eed in de volle vergadering voor de heeren staten, hij had votum in den Etstoel, het stadhouderlijk tractement *f* 2000-„ en en dezelfde instructie als zijne voorouders.

Tevens werden gearresteerd navolgende:

Additionnele poincten en articulen, om bij sijn Furst[l] doorl[t] den heere prince HENDRIK CASIMIR van Nassau als stadhouder van de Landschap Drenthe so well als d'instructie selve onderhouden te worden.

1. Sijn Furstl doorl. sal de Landtschap Drenthe maintenee-ren, defenderen ende hanthaven in haer hoocht[t], superioriteyt en opperste gesach in de Stadt, Casteell en heerlicht[t] van Coevorden, sonder te gedogen dat de Heeren Staten van Vriesland ofte van Stadt Groningen en Ommelanden ofte haer Ed. mo Gedep[d] aldaer gebruicken of exerceeren eenich gesach ofte jurisdictie noch in 't civiell, noch in 't Politique, militair of criminele, nochte over den peyl van het water ofte stouwinge van dien nochte over dijcken, wegen, begraving van landen ende ander, die aldaer gelegt, gemaeckt ofte gedaen, ofte noch gelegt, gedaen ofte gemaeckt zullen worden.

2. Waervan Zijne Furstel d[t] behoorlicke acte van de volgende heeren van Vriesland, Stadt Gron. en Ommelanden sal sien te wege te brengen van dat haer Ed. Mo 't selve ofte dergelijcke niet en pretendeeren.

3. Alsoo Ridderschap en Eigenerfden op den Landsdach gehouden alhyr tot Assen den 12 feb. 1649 hebben geresolveert, dat men bij tijd en gelegenheyden, die sich daertoe mogen pre-

---

[1]) Vgl. Magnin, losse bladen bl. 48.

senteeren, sal sien te bevorderen, dat het Commandem[t] van Coevorden worde gevoecht ende gecombineert met het Drostambt van de lantschap Drenthe, waer over ook wylen sijn hooch[t] hoochl. memorie versocht sijnde, goede vertroostinge ende belofte heeft gelieven te doen, werd mits dezen insgelijks versocht dat sijne F. d[t] in tijden en wijlen daertoe verdacht wille zijn, om de lantschap in desen na vermogen 't accommoderen.

4. dat ook sijne F. d[t] gelieue wille te vernieuwen de acte van sijne hooch gem hooch[t], waerbij den commandeur tot Coevorden wordt gelastet, als wanneer de Heeren Drost en Gedepd[en] deser Landschap ofte derselver gecom[d] ofte den Heere Drost alleen aldaer present sijn, denselven te presenteeren d'ordre ende het woord te geven [1]).

5. Eindelick is goet gevonden sijn F. d[t] bekent te maeken dat, voor soveel belangt de vergeving van de schultampten in de voorschr. landtschap in den achtynden art. vau de Instructie gementioneert, den welgemelten hr. Drost gedurende sijn leven ende bedieninge, de voorss. schultampten comende te vaceren, sonder voorgaende nominatie van de heeren Drost en Gedep[den] te vergeven ende daerop, volgens den vorigen voet acte van nominatie te passeeren om dien volgents bij Sijne Furst: doorl[t] de commissie daerop verleent te worden.

Aldus gedaen en gearresteert bij Ridderschap en Eygenerfden Staten der lantschap Drenthe op den landtsdag gehouden binnen Assen den 16 Januarij 1675.

Onder was in margine geteekend [2]).

H. C. Prince de Nassau.

Ter ordonn. van welgemelde Heeren Ridderschap en Eygenerfden

L. Nyzingh.

1675 Jan. 19. Carel Rabenhaupt, baron van Zoucha, drost van Drenthe daagt den stadhouder uit tot een duel: er waren nl. langdurige geschillen tusschen die van Overijssel en Drenthe over het begeven van het drostambt: — voor dat die geschillen geheel beëindigd waren, en, terwijl drost van Drenthe was Hendrik Wilhelm van Bernsaw, heer van

[1]) dat wil zeggen, ordres, commissie, parool, contresein, militair wachtwoord: Wanneer D. en G. of D. alléén in qualiteit in Coevorden kwamen, werden hun de sleutels der vesting op een kussen aangeboden.: overblijfsel van 't kasteleinschap van Coevorden, vroeger met het drostambt verbonden. Vgl. Magnin, G. O. III. 2 bl. 239.

[2]) dit is afgeschreven van het afschrift bij de landschap gebleven: van daar de onderteekening van den stadhouder geldende voor aanname: zie de aant. op bl. 19.

Ruinen, hadden de staten generaal (bewerende daartoe geregtigd te zijn) Rabenhaupt tot drost van Drenthe benoemd: de stadhouder hield het met Ridderschap en Eigenerfden tegen Rabenhaupt en liet zich ongunstig over hem uit: hij, pretendeerde het begeven der schultambten, 'tgeen, zoo als Rabenhaupt beweerde, bijkans het beste emolument van het drostambt was, en nooit bij de stadhouders was geweest: ook had de stadhouder op den landdag toegelaten den heer van Haren uit Vriesland „'tgeen streed met de practijke hooch en laag en de vrijheid der landschap:" Rabenhaupt zeide dat dit tegen des stadhouders instructie en eed was: de stadhouder liet door 4 heeren van zijn gevolg aan Rabenhaupt toen ziek te Coevorden opt kasteel te bed liggende een stuk voorlezen inhoudende dat dit „eene enorme insolentie was en eene valsche leugen," waarop van zijde van Rabenhaupt volgde de bovenbedoelde uitdaging tot het duel, waarvan echter niet is gekomen waarschijnlijk mede doordien Rabenhaupt ziek en afgaande den 12 Augustus 1675 overleed; misschien ook omdat het duel bij placcaat verboden was en de stadhouder het beneden zich achtte [1]).

1675 Mey 4 ingekomen een brief van den stadhouder vermanende om de quota te betalen, als zijnde meer dan 2 maal honderd duizend gl. ten achter en dat, sonder eenig merkelijk contentement, van de generaliteit, de landschap ongetwijfeld niet langer van de reeds gedreigde verderfelijke executie zou worden verschoond, waar mede de landschap geheel zou geruineerd worden. Waarop R. en E. hebben ingewilligd anderhalve paaij grondschatting en anderhalve om-

---

[1]) De heer Mr. H. O. Feith heeft dit merkwaardig voorval beschreven met mededeeling van 't cartel en de oorspronkelijke brieven in 't Groninger jaarboekje voor 1863 bl. 27 vlgg., alwaar de aanzegging van wege den stadhouder aan Rabenhaupt te bed liggende op eene plaat wordt voorgesteld.

Zie over de geschillen over het drostambt Magnin G. O. III. 2 bl. 178 vlgg. —: over dit geschil zijn de volgende deductien in druk uitgegeven: 1° de summiere deductie van den Hr. van Bernsaw aan de S. G. van 1673 en 1674 te Gron. bij Barlinckhoff gedrukt; 2° de deductie aan de S. G. van J. de Sigers ther Borch, R. van Selbach en Dr. Herman Krull in 1674 te 's Hage bij Rammazeijn gedrukt; 3° de deductie aan de S. G. den 10/20 Febr. 1681 overgegeven door R. van Echten tot Echten en Dr. Coenraet Emmen gecommitteerden van R. en E. in den Haag gedrukt bij Levijn van Dijck en 4° de deductie van R. en E. van 11 Maart 1690 te Groningen gedrukt bij Catharina Zandt.

Deze belangrijke questie verdient wel eene afzonderlijke behandeling.

meslag om bij heeren D. en G. uit te schrijven op zoodanigen tijd en wijze als de hooge nood zal komen te eischen.

1676 febr. 15. Door den heer Vegilin werd aan R. en E. namens den stadhouder eene memorie ingeleverd, houdende in substantie recommandatie om de finantien in goede orde te brengen en van de noodige penningen te voorzien; niet toe te laten, dat de minste indragt geschiede in des Landschaps regten en dat, zoo men iets met hem te communiceeren had, hij te Groningen op den Landdag praesent zou wezen.

Bij eene acte van 16 Junij 1676 — 12 feb. 1677 hebben Ridderschap en Eigenerfden aan Willem Hendrik Prins van Oranje, later Willem III, na 't overlijden van den stadhouder het erfstadhouderschap gegeven.

Drost ende Gedeputeerden der Landschap Drenthe. Doen condt. alsoo Ridderschap ende Eygenerffden, Staten van de voors. Landtschap belieft heeft op eenen algemeinen landtsdach gehouden tot Rolde den sesthynden juny sesthyndert ses en 't zeventich, om vele gewigtige ende haer moverende redenen, Syne Doorl. Hoocht. WILHELM HENRICK by der gratie Godes prince van Orangien etc. voor hem, syne wettige manlicke descendenten, soo lange deselve syn ende professie maeken van de waere Gereformeerde Christelicke Religie, nae het overlyden van den tegenwoordige Here Stadhouder de prince van Nassauw, te defereren het Erfstadthouderschap van de Landtschap Drenthe, voorbehoudens de Landtschap haere hoocheden, vrie-rechten, gerechtigheden, ende olde wel hergebrachte privilegien, op soodanige instructien en commissien, als de vorige Heeren Stadhouderen dese charge hebben bekleedet, soodanigh nogthans dat de tegenwoordige Here Stadhouder de Prince van Nassauw, gedurende syn leven, deselve charge, nae als voren onverkortet sal behouden, exerceren, ende in geenen deele benadeelt syn. Ende ons specialick goet gevonden hebben te authoriseren, te lasten en te bevelen, hoochgemelte Syne Hoocht. in naeme van welgemelte Ridderschap en Eygenerffden, Staten van de voors. Landtschap, daerop te passeren acte in behoorlicke forme, *Soo ist* dat wy deselve Syne Hoocht. in naeme als vooren, door kracht van daartoe hebbende authorisatie, om vele en gewigtige daertoe moverende redenen, gedefereerd hebben, gelyck wy defereeren mits desen, hoochgemelte Syne Hoocht. de Here prince van Orangien, voor hem en syne wettige manlycke descendenten, soolange deselve syn en professie maeken van de waere gereformeerde Christelicke religie, nae het overlyden van den tegenwoordigen Heere Stadthouder de prince van Nassauw, het Erfstadthouderschap van de Landtschap Drenthe, voorbehoudens deselve Landtschap haere hoochheden, vrye-rechten, gerechtighe-

den, en olde wel her gebrachte privilegien, op soodanige instructien en commissien als de vorige Heeren Stadthouderen dese charge hebben bekleedet, soodanigh nogthans, dat de tegenwoordige Here Stadthouder de prince van Nassauw gedurende syn leven deselve charge nae als vooren, onverkortet sal behouden, exerceren, en in geenen deelen benadeelt syn. Des tot oirconde hebben wy dese in behoorlicke forme, onder onse gewoonlicke paraphure en signature onses secretarii doen verveerdigen en met 's landtschaps uithangende segel doen besegelen. Gedaen en gegeven in onse vergaederinge gehouden binnen Assen den twaalfden Februarii Duisent seshondert seven en tzeventich.

Th. van Welvelde vt. 1677.

Ter ordonnan. van welgemelte Heeren

W. Sichterman. 1677.

1676 Oct. 13. Bij R. en E. gelezen eene missive van de princesse Albertine van Nassau, verzoekende dat deze resolutie niet moge gepousseerd worden en met de delatie aan den prins van Oranje moge worden gesupersedeerd, is geresolveerd, dat in deze zaak, als uit haar geheel zijnde, geene verandering kan gemaakt worden, en wijders, dat de bezending aan zijne hoogheid zal gedifferee rd worden tot den ordinaris landsdag.

1677 febr. 6. Bij R. en E. ingekomen eene memorie van den stadhouder, recommanderende het maintineeren van s' Lands hoogheden inzonderheid het begeven van militaire charges in de guarnisoenen openvallende of in campagne, welke laatste altoos door de stadhouders waren vervuld, protesteerende onschuldig te willen zijn van de inbreuk op s'lands hoog- en geregtigheden en verzoekende deze memorie ten eeuwige gedachtenisse in actis aan te teekenen.

1677 feb. 6. Besloten dat de acte van survivance zal worden overgegeven door de heeren gedeputeerden Johan van Welvelde tot Oosterbroek, Vos van Steenwijk tot Ansen, Weinichman, D. Willinge, Secretaris Sichterman, Landschrijver Nysingh, wanneer dezelve te Groningen kon worden overgebragt, anders als ze in den Haag gebragt moest worden, dan door een heer uit de ridderschap, landschrijver en secretaris.

1679 Maart 4. Door den stadhouder ter vergadering geproponeerd zijnde, dat s' lands regten en hoogheden mogen gemaintineerd worden in specie het regt van nominatie tot militaire charges aan D. en G. competeerende en de electie

van dien aan de stadhouders indertijd, en daarbij door D. en G. bekend gemaakt hoe de prince van Oranje een' H. Verreyken als vendrig in de compagnie van Capt. Sikkinge had aangesteld, is dezelve aanstelling onder protestatie goedgekeurd en verstaan dat den heer prince nader onder 't oog zal gebragt worden, het regt de Landschap en deszelfs stadhouder in dezen competeerende, met verzoek de Landschap daarbij te laten verblijven, hebbende de meerderheid der Ridderschap tegen deze resolutie geprotesteerd, willende dat gecommitteerden gesteld worden om de beide heeren over deze zaak te assopiëren, en inmiddels alles in statu te laten.

1680 Maart 2. D. en G. gelast geene betaling te doen aan officieren als die op nominatie van D. en G. en op electie van den stadhouder zijn aangesteld.

1681 Jan. 19 de stadhouder woont eene vergadering bij, waarin in plaats van den overleden Drost Bernsaw Johan van Welvelde tot drost wordt aangesteld [1]) en waarin besloten wordt geene inbreuk toe te laten op het regt der landschap tot benoeming van stadhouder, drost en verdere ambtenaren.

1681 Maart 22. Den heere stadhouder het vacante regiment en compagnie van wijlen den kolonel ter Bruggen geoffereerd.

1682 Maart 7. Deze aanstelling door den raad van state getracht zijnde illusoir te maken door de compagnien van de colonel, lt.-colonel en major van deze repartitie af te nemen en in diens plaatse de Landschap te chargeeren met een post van kruid, lood en lonten is daarop door Gron.: en Oml.: en Vriesland verklaard niet kunnen of zullen gedoogen, dat eene delatie zoo wettelijk geschied, illusoir werd gemaakt, en is door R. en E. geresolveerd, dat voorschr. compagnien voor als nog zullen betaald worden en niet de post van kruid, enzv.

1685 Junij 26. Felicitatie aan den stadhouder over de geboorte van een prins, waarover drie dagen dagelijks drie uren in alle carspelen de klokken geluid werden.

1686 Maart 9. Aan den eerstgeboren zoon van den stadhouder Hendrik Casimir (die geen jaar oud is geworden) geoffereerd een lijfpensioen van *f* 500-„ 's jaars, (de tweede zoon Joan Willem Friso, in 1711 aan den Moerdijk verdronken, genoot dit later steeds.)

---

[1]) Vgl. Magnin G. O. III. 2 bl. 188.

1689 Oct. 4. Hendrik Mezeroy door R. en E. tot schults van Roden benoemd wegens de absentie van den stadhouder te velde, geene commissie kunnende bekomen noch den eed doen, provisionneel in functie gesteld, mits die later solliciteerende en dan den eed doende.

1692 Maart 1. Ingekomen bij R. en E. eene missive van den Stadhouder, zich beklagende, dat de heeren van den rekendag gedurende de dispuiten met den drost van Pallandt over de schultambten eenigen schulten — zonder dat dezelve commissie van hem ontvangen hadden — tot de bediening van gem. ampten hadden geauthoriseerd.

1692 Maart 4 de stadhouder. legt de geschillen bij tusschen het landschap en Overijssel over de regten en voordeelen, waarop de op voordragt van Overijssel benoemde drost aanspraak maakt [1]).

1692 Meij 4 Willem III als toekomstig erfstadhouder bevestigt dit [2]).

1693 Meij 2 liet de stadhouder den advocaat Mr. Lambert Wijntjes van Diever, R. Marissen van Diphoorn en J. Gerrits van Emmen door den uit Coevorden afgezonden luitenant I. Struuck en 14 man krijgsvolk te Coevorden gevangen zetten wegens „het houden van eene hagelspraak te Schoonloo, als onwettig beschouwd."

1693 Mei 7 acte van ontslag van hen nadat zij den Stadhouder „excuus" gevraagd hadden met belofte „dat haer inkompstigh van zodane occasien en voorvallen sullen abstineren [3])."

1694 Maart 6. Door den stadhouder na voorgaande submissie aan R. en E. de tax op de equivalenten gefixeerd.

Hendrik Casimier overleed den 25 Maart 1696. Zijne weduwe Amelia van Anhalt kreeg *f* 500-„ lijfpensioen: aan haar en aan de staten van Friesland werd condoleance betuigd en eene week lang dagelijks drie uren in alle carspelen de klokken geluid.

---

[1]) Vgl. Magnin G. O. III. 2 bl. 190 vlgg.

[2]) Vgl. Magnin t. a. pl. bl. 194.

[3]) Vgl. Magnin losse bladen tot Drenthe's geschiedenis bl. 105.

(Wordt vervolgd).

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN HET GRONINGER TAALEIGEN.

III [1]).

Van het Westerkwartier overgaande tot het Hunsingokwartier met het vervolgen van onze mededeelingen over het Groninger taaleigen, zooals die voor ongeveer 40 jaren zijn verzameld, zoo doet zich aan ons, van de stad weder uitgaande, het eerst voor het oude onderdeel of ambt *Ubbega*, of de gemeente Adorp en Winsum voor een deel.

Tot voorbeeld van de volkstaal aldaar mag vooreerst dienen een kort gesprek tusschen een paar bejaarde landlieden, te Adorp, Jaap en Jan.

Zamenspraak tusschen Jaap en Jan.

Jaap. Gouden dag Jan!
Jan. Ook gouden dag Jaap!
Jaap. Hou gait joe?
Jan. Goud ien order, hou gait joe?
Jaap. Ook goud ien order.
Jan. Hoe gait joen vrauw en kiender?
Jaap. Ook nog goud vlug, groutenis!
Jan. Nou is 't mooi weer!
Jaap. Ja, namiddag mennen de boeren dat 't klundert.
Jan. Hou is't, heije 't witzaad al 't hoes?
Jaap. Nee wie hebben nog vief graas boeten.
Jan. Moije namiddag ook weer an gang?
Jaap. Ja wis.
Jan. Heije ook van de zaadmart heurt?
Jaap. Ja, Klaas zeè guster dat 't nog neit beter was.
Jan. De zaadmart lopt ook weer tegen.
Jaap. Ja, ik heb nog ijn petijke koolzaad, daar konk zes gulden veur kriegen, maar dat wolk nog neit doun.

---

[1]) Vervolg van II, D. II, 316.

Jan. Hou ist van 't jaar mit 't koolzaad? 't schudt wis niks?

Jaap. Nee, want ik heb vief graas had, en as'k dartig mud krieg, dan valt mie tou.

Jan. Dat is toch ein lukbeetje, maar zes mud van 't gras en den nog maar zes gulden veur 't mud, dat wordt yn klain gemaaktje; nou, zoo heb ik lijver garst.

Jaap. Ja ik ook. Heb ie ook wat drinken veur mi, 'k heb zoon deurst.

Jan. Ja wel Jaap, daar bi joe stait ijn tien met soepen, de nap drift er ien, daar ken ie wel wat oet drinken; 't is wis nog nijt zoer, anders zal 't wief joe wat koffie maken. — Boonen is ook weer mis van 't jaar Jaap!

Jaap. Zek joe wat zeggen, mien boonen bin 't arbaiden maar evenkes weert; ik heb tegen Pijt zegt of hij ze veur de vijrde part bearbaiden wol, maar mits den mos ik se naar hoes tou brengen; maar wat mijn je dat hij dat doun wol, o! lang nijt!

Jan. Ik wil ankom jaar gijn boonen weer zaijen.

Jaap. Kom ik mout weer vot, nou'k wensk joe gouden dag.

Jan. Ook gouden dag, groutenis an joen vrauw en kiender.

Jaap. Dat zelk waarnemen.

Het naast aan Ubbega grenst *Innersdijk* of het onderdeel van Hunsingo, nu de gem. Bedum, dat inzonderheid ook nog het *lage* of *lege land* geheeten wordt tegenover de hooger liggende noordelijke streken van dit kwartier. Der vermelding bijzonder waardig, althans dienstig, mag geacht worden de volgende zamenspraak tusschen drie boerenknechten van Bedum over een boeldag, of eene verkooping van losse goederen aan eene of andere boerderij aldaar gehouden. Zij bevat toch eene zeer aanschouwelijke voorstelling in rijm — al is die ook wat kras, wat zeer naïef — van eene der nog gewoonste gelegenheden van bijeenkomst en uitspanning — en wij mogen wel zeggen uitspatting — voor de jonge lieden te lande, vooral uit den dienstbaren of minderen boerenstand. Opgemerkt mag hierbij echter ook nog worden, dat in deze streek, niet alleen de bodem, maar ook de bewoners, in vergelijking met die van gezegde hoogere kleistreken, niettegenstaande zij nader bij het brandpunt der beschaving, de stad Groningen, wonen, nog voor vrij *plat* zijn te houden.

Jaap, Harm en Berend staan bie 't juk [1]) van Teun Boeskool te praten over en bauldag.

Jaap.

Bis vleden week ook op dei dikke bauldag west
Van Knels Pijters? jong! wat was het daar nog best.
Daar wassen ('k lijg het nijt) veul meer as honderd wichter
En jonges bie en kander, en 't was as nou nog lichter,
Dou 't volk eerst weg ging, n' Harm? —

Harm.

Ja, 't was ja dag!
Gijn bauldag daar 'k veureerst zoo veel plesair zag;
Maar 't end lijp ien de war, er kwam op 't lest nog kwesje,
Want veulen keken vro al veul te dijp ien 't vlesje
En weurden op 't lest bezopen en dou 't volk op de bijn.
Hes doe der ook west Berent? ik heb die hijl nijt zijn.

Berend.

Kon't lang nijt wachten, wie bin nog an 't waulëer mennen,
En de eer mot over 't land veur dat wie plaugen kennen,
Ien onze zummervalg; en 't wark gait veur 't plesair.

Jaap.

O, 't wark dat wacht wel wat! 't was ook wel 'n uur of vijer
Eer dat wie hen gaan bin; en net om brijtied was 't
Dou wie na hoes gaan bin; dus net twei schoft verbrast.

Berend.

En hou veul geld verteerd? dat most er ook bie reken.

Harm.

Mit geld ken ik mien kop maar ien 't gehijl nijt breken.
Ik had en bult plesair; had 'k ijn ducaat verteerd,
Ik had veur al dat geld nijt meer vermaak begeerd.
Maar van zoo'n vent as doe ken 'k gijn verstand meer kriegen;
Doe ligste ijwig 't hoes, most overal van swiegen;
Want komst ja nargens meer, ien kroug noch ien kapel.
Nee zoo ijn levend Berend! heur dat verdijde ik wel.

---

[1]) Zoo noemt men hier eene kleine brug over eene togt of een maar, aan welke brug geene leunings zijn. Is dezelve hiervan voorzien, dan geeft men haar den naam van til.

Jaap.

Zoo Harm! haal Berend maar eis goud wat deur de hekel;
Want hij wordt mit er tied nog ijn stiefkopte rekel.

Berend.

Nou dat is alles goud. Vertel mie leiver wat,
'k Mein van dei bauldag en hou 't daar ien haken zat.
Was 't vei er nog al duur? — Wol dat wel wat te pries?

Jaap.

IJn mouervool is verkoft veur vieftig guln precies,
IJn enter lang nijt geef, die galde an baide bijnen,
Dei gol nog zestig wurp, was mager as dei stijnen.
Is 't zoo nijt Harm?

Harm.

O, daar wijt ik nijt van!
Ik steur mie nijt an 't vei, 'k hol mie maar bie de kan
En bie de vrouwlu op; ken om dat tuug nijt denken.
Ik dou op bauldag niks as eten, drinken, schenken.

Berend.

Ja Harm! dat wijt 'k ook wel, en 't hijle loug mit mie,
Al dien oppassendhaid is langmistied veurbie;
En na dat men vertelt brengst Jaap ook op de rittel!

Harm.

Ik dank die veur dien preek; maar sta doe dat kapittel
Maar stil an Doomnie of; want dei maakt mie 't gevoul
Tot overloopens vol, des zundaags op de stoul.

Jaap.

Kom! swiegt hier baide van, en laat ie stil dei zaken
Ien 't duister zitten, wilt joe maar nijt driftig maken.

Harm.

Nee! dat zoo'n dreuge Hans ijn overal van zegt!
Dat lied ik van hom nijt.

Berend.

En 't spiet mie dat er legt mit dien oppassendhaid.

Jaap.

Stil, stil! holt op mit praten,
Want kwesje deugt ja nijt bie alle kammeraten.
Kom Harm! vertel ons nou wat van dien wichterkraam.

Harm.

Hest' mie ook veur de gek? Is dat nou ook en naam,
Dei m' an en bauldag geft? Maar kom! 'k zal den verhalen,
Hou dat 't er tougaan is. Kom! nijt meer an het dralen.

(Harm vertelt).

Daar stonnen balies vol mit zultvout en mit hieze,
Dat oetmient worden zol; maar men kwam van de wieze
Deur'n luttje kwaje jong, dei doemkes hadde stolen
En hom had vortgemaakt; hij zat mank 't volk verscholen.
Maar 't wief hom achter 't gat, den daar en den weer hier;
En zijt! op 't lest vol 't wief aan d' ooren tou ien d' jier.
En 't volk an 't lagchen, dat je ook wel denken kennen.
Juust bie 't gelag kwam Joust het achtste gebod ook schennen,
Dei stool wat ofgeval en stak het ien zien buus.
'k Zag 't juust en zee 't, maar heer! wat weurd dei kerel snuus!
Nou, dou aindlik weer an 't mienen; maar zoo as ik verteld heb,
Dat 'k daar gijn oor na heb zoo lank as ik nog geld heb.
Dou tweidonkert al gau en om en uur of zeuven
Kwam 't jonkvolk bie enkander; maar dat kenst nooit geleuven
Zoo drok as 't er dou was; ien min as ijn ketijr
Vertapte de kastelain nog meer as twei vat bijr.
Dou om en uur of tien ging 't volk zoo wat ter plank,
En over 't algemijn was men ter stoul en bank.
Dou zag ik dat er net gijn mensch was ien de stookhut,
En dat klain oogenblik dat was veur mie den ook nut.
Ik sloop er zagchies ien en greep geswint de klont,
Dat was juust kost, ne Jaap? veur dien en miene mond.
Wie hebben de buut verdijld en gaffen an Gosse Klopper
IJn darde portie mit; dij kroop mit achter d'opper.
Daar zatten wie ien vree en atten ons dik zat,
Zoo dat den elk van ons der meer den gnog an had.
Maar 't sprak van zulfst, 't mos op! en dou weer an het swieren
En Gosse dei begon hom hijl wat mal te tieren,
Net as en kerel dut dei stom bezopen is.
Geert Modder kwam der bie zoo doen schier as en vis;
Zie vollen mittenkander van boven op de wichter

En doetten heur maar fiks. — Maar aindlik weurd Jaap Zigter
Zoo kwaad geliek en spin; hij kreeg heur bie de keel
En smeetse op de flour baide op enkander deel.
En dou an 't slagen. — Maar wie, wie gingen ons wat mieden,
Want Jaap en Gosse begonnen bai mit 't mes te snieden,
Dat 't bloud lijp op de grond, 't was al ien rep en rour.
Maar Harm Aafkes zeun dei stilde op 't lest 't remour,
Dei haalde heur van enkander, nam heur de messen of,
Want slagen kiek, dat 's niks! maar snieden is te grof.
Wie bleven dou nog wat de jonge wichter plagen
En gingen op 't leste weg dou 't mooi begun te dagen.
Geert Modder ging mit ons, dei kon biena nijt staan,
Zoo'n scheet hadde ien d' neus; gebrekkig ging dus 't gaan.
Wie kwammen den op 't lest bie Julle Gerriets vonder,
En Geert dei vol er of en kwam op kop na onder
En stuitte ('t leek wel mooi) zoo op de kop ien 't roet.
Vol braggel was de vent; vermoord zag hij er oet.
Dou ging hij mit na ons hut; het hom daar wat warmt
En at en stoetbrug op tot steun van zien gedarmt;
Waar na hij ging ter kooi; Jaap ging mit mie an 't wark,
Maar nou binwe baide of, want, vrachtig, 't ging te stark!
En disse nacht bin w' ook op nijs weer op de bijn west.
Van zulvent 't gait te slim, maar 't is den ook veur 't lest.
Kom Jaap! wie gaan na kooi, 't is tied veur ons mit slapen,
Mien oogen gaan mie digt, 'k begun ook zoo te gapen,
Dat 'k nijt meer praten ken, koom, meurgen avond weer,
Nou wijst ook eerst genog en den vertel 'k die meer.

De oude *Marne*, of nu de gemeenten Leens, Kloosterburen en Ulrum, in den uitersten westhoek van dit kwartier en gewest gelegen, levert voor ons onderwerp ook nog al het een en ander opmerkingswaardigs op.

Met het naastgelegen Warfhuizen in eerstgemelde gemeente beginnende, vinden wij als eigenaardig aan de volkstaal hier aangeteekend, dat vele woorden in hunne uitdrukkingen verschillende beteekenis erlangen en daaronder somwijlen ver afwijkende van die, welke aan de woorden oorspronkelijk eigen zijn. Van dien aard zijn, om het gezegde met een enkel voorbeeld te staven, de hier zoo menigvuldig gehoord wordende bijvoegelijke naamwoorden *laf* en *dol*. Het eerste heeft somtijds de echte beteekenis, namelijk van ongezouten; doch ook gebruikt men het voor *onkundig*; — *wat is die man nog laf*, is hetzelfde als *wat*

is hij nog onkundig. Dol gaat hier veeltijds door onder de beteekenis van *boos, kwaadaardig;* doch ook beteekent het *zot;* en somwijlen zelfs: *wonderlijk afwijkende van eens anders gevoelen, denk- of handelwijze.* Men ziet dit in deze voorbeelden. *Wat was die jonge dol,* geeft te kennen: *wat was die jonge boos, nijdig of kwaadaardig; een dolle mans praat* zegt hetzelfde als *een zotte mans gesprek;* en *wat was dat een dolle vent,* als *wat was dat een wonderlijke jongen.* — Ook *bot* en *stief* (stijf) zijn woorden, die dagelijks in gebruik zijn en ieder van elkander afwijkende beteekenissen hebben. Nu eens gebruikt men *bot* voor *lomp, onbezonnen* enz., b. v. *de botte* (lompe of onbezonnenne) jonge; en dan wederom duidt het eene vergrooting of verhooging van lijden aan; b. v. *hij slaat mij zoo bot* voor: *hij slaat mij zoo zeer, zoo gevoelig.* Het woord *stief* wordt bijna nimmer in deszelfs gewone beteekenis gebezigd, maar steeds genomen voor *zeer nabij; stief aan den dijk* is hetzelfde als *zeer nabij dén dijk.* — *Iesselk* (ijsselijk van ijzen) wordt hier dikwijls als een bijwoord gebezigd, ten einde een bijvoegelijk naamwoord nader te bepalen en deszelfs eigenschap te versterken; zoo hoort men veel *iesselk mooi,* een *iesselk best peerd.* Hoe zeer beantwoordt het bijwoord hier dus aan deszelfs doel!?

Om het afwijkende van de spelling der platte taal van de algemeen aangenomene aan te wijzen, wordt het volgende aangevoerd, in de eerste plaats omtrent de *vokalen.*

„Het is naauwelijks der opmerking waardig, dat men in de dagelijksche volkstaal de *ij* bijna nimmer hoort, maar deze letter steeds als eene dubbele *ii* en derhalve *mijn* als *miin* uitspreekt, en dat voorts de lange *a* in *dagen, jaren* enz., iets naar den klank der *o* zweemt, dewijl al onze gewestelijke dorpen dit met elkander gemeen hebben, doch wij meenen hier inzonderheid te moeten doen opmerken, als een gebruik in de uitspraak, aan dit oord in het bijzonder eigen, dat, ook in het lezen zelfs, van die woorden, welke met *ij* worden geschreven, steeds de tweeklank *ei* wordt gehoord en men niet anders dan met zeer vele moeite aan de *ij* haren regten klank kan geven. Dezen tweeklank *ei* hoort men ook in de uitspraak van vele woorden, die de scherp-lange *ee* hebben; *meenen* spreekt men als *meinen, heeten* als *heiten* uit. — Voorts heeft er in de uitspraak der tweeklanken zeer veel afwijkends plaats: *ei* en *aai* spreekt men beide als *ai; oe* en den *drieklank oei* als *ou; ui* als *oe; ie* en *ieu* als *ei; au* en *aau* als *oou; eeu* als *iw* en *ou* als *ol* uit. — Bij voorbeeld:

In 't jeudsche land wassen olteids en ook nou nog verschaiden boze deiren, die deur heur woude de vrumdelingen het deurtrekken heil onvailig maakten; want wei zol neit schrikken veur beren en liwwen en andere verscheurende beisten? Foi! 'k wil mi leiver in miin oord hollen en laten 't raizen na.

De verwantschapte medeklinkers, de *b* en *p*, de *d* en *t* en de *z* en *s*, erlangen, in het begin eener lettergreep althans, die zachtheid of scherpte in de uitspraak, als de woorden in hunne zuiverheid vereischen. De *g* wordt in dit geval tevens zacht uitgesproken; terwijl men de *ch* in het begin eens woords nimmer hoort. Ook de *v* en *f* worden hier meestal in de uitspraak naar behooren onderscheiden; echter bekomt de *v* nimmer die zachtheid en de *f* die scherpte, welke haar oorspronkelijk eigen zijn. Deze aanmerking geldt insgelijks ten opzigte der overige zachte medeklinkers aan het einde eener lettergreep; doch ten opzigte der scherpe, is de uitspraak meer zuiver.

Andere medeklinkers kunnen wij bijna met stilzwijgen voorbijgaan. De *h* en *j* worden steeds ter regter tijde gehoord; doch de *w* verzwijgt men regelmatig, wanneer ze overeenkomstig de zuivere uitspraak zoude gehoord moeten worden; *nieuw* spreekt men als *nei*, *rouw* als *rou* uit.

Nopens de onderlinge verwisseling van eenige andere letters, zoo klinkers als medeklinkers, nopens derzelver verdubbeling in het midden der woorden, en nopens het inlasschen en weglaten eener letter in sommige woorden, zoude nog veel opgemerkt kunnen worden; doch wij willen liever het eene en andere daarvan ook in een voorbeeld trachten zamen te trekken:

'k Heb guster na mart west, om peren (paarden) *en koijen te koopen; maar 't was er alles zoo duur, dat 'k onverrigter zake weer na hoes mos. 'k Mout anders absluut nog en peert hebben; 'k weit ans neit, hou wi 't wark daan krigen zellen; wi zetten er an de hals tou en (ien). Vrou klaagt ook iesselk over de melkerei. Zei wol zoo geern vrou melkkou hebben; maar der is gein betalen an, 't mout er maar zoo wat lans.*

Er blijft nog overig om de wijze van verbuiging der naamwoorden en de vervoeging der werkwoorden in de platte taal van dit oord na te gaan.

Het lidwoord *het* wordt bijna altijd bij verkorting gebezigd: *'t is wel*, *'t weer is mooi* enz. — en het wordt in het meervoud in *de* veranderd. Wanneer *een* in een naamwoord geëischt wordt, kan men het in de uitspraak naauwelijks

hooren. Overigens ondergaan de lidwoorden, in de verschillende gevallen voorkomende, geene verandering. Eveneens is het met de bijvoegelijke naamwoorden, die in de verbuiging nimmer de *n* achter zich bekomen; doch zij ontvangen de *e*, wanneer deze overeenkomstig de regelen onzer Nederlandsche spraakkunst geëischt wordt. Zoo hoort men derhalve: *een goud (goed) man* en *de goude man.*

De verandering, die de voornaamwoorden in de onderscheidene naamvallen ondergaan, is door de navolgende voorbeelden van verbuiging in de persoonlijke te zien.

1ste persoon enk. *ik, miins, (minent)* en *mi.*
„ „ meerv. *wi, van ons, aan ons (onzent)* en *ons.*
2de „ enk. *doe (du), van di, aan di* en *di.*
„ „ meerv. *ie, van joe, aan joe* en *joe.*
3de „ enk. *hei, van hom, aan hom* en *hom.*
„ „ meerv. *zei, van heur, aan heur* en *heur.*

Hier dient nog opgemerkt te worden, dat men ook van den tweeden persoon in het meervoud gebruik maakt, wanneer men slechts tegen eenen enkelen persoon spreekt, indien men dezen, wegens jaren, rang of stand, eenen meerderen eerbied moet bewijzen.

Wij willen nu nog een enkel werkwoord ter vervoeging voorstellen, ten einde ook de veranderingen te doen blijken, die de werkwoorden in de dagelijksche volkstaal, in de onderscheidene tijden en bij onderscheidene personen gevoegd, ondergaan.

Tegenwoordige tijd:	ik leer, doe leerst, hei leert, wi, ii en zei leeren.
Onvolm. verl. tijd:	ik leerde, doe leerste, hei leerde, wi, ii en zei leerden.
Volm. verl. tijd:	ik heb leert, doe hest leert, hei het leert, wi, ii en zei hebben leert.
Meer dan volm. verl. tijd:	ik had, doe hast, hei hat, wi, ii en zei hadden leert.
1ste toek. tijd:	Ik zel, doe zelt, hei zel, wi, ii en zei zellen leeren.
2de toek. tijd:	ik zol, doe zolt, hei zol, wi, ii en zei zollen leeren.

Wanneer men zich in de zoogenoemde vragende woordschikking uitdrukt, en dus het werkwoord den persoon voor opgaat, voegt men achter hetzelve den uitgang *er;* men verdubbelt tevens den wortel- medeklinker en verzwijgt het

voornaamwoord van den derden persoon, b. v. *hetter* (heeft hij) bij u geweest? *kenner* (kan hij) die wel? enz."

De schrijver van dit opstel is ten slotte van meening, dat indien men onze gewestelijke taal verder naging, men in dezelve zonder twijfel vele sporen van regelmatigheid, zoo wel in de spelling als inzonderheid ook in de verbuiging en vervoeging en daarbij zeer veel eigens en oorspronkelijks zou aantreffen. Zelfs zoude men een aantal oorspronkelijke woorden vinden en daaronder vooral eene menigte benamingen van werktuigen en andere voorwerpen, bij de uitoefening van verschillende provinciale bedrijven gebruikelijk, wier echte beteekenis ieder inwoner van dit gewest behoorde te kennen. Andere afgeleide en thans in den schrijfstijl nog gebruikelijke woorden, wier ware beteekenis eenigzins onzeker is, zouden daardoor nader aan het licht kunnen gebragt en hunne oorsprong en eigenlijke herkomst wedergevonden worden.

Uit het dorp Wehe wordt in 't bijzonder melding gemaakt van de algemeene averegtsche uitspraak van de *e* en *i*. Al komen de kinderen, wordt er gezegd, voor nog zoo wel geoefend van de school, het zal geen drie jaren aanhouden, of zij spellen, wanneer zij op zich zelve staan, weder *bemend* voor *bemind*; *bekind* voor *bekend*; *lent* voor *lint*; *en* voor *in* en *in* voor *en*. Men las aan den openbaren weg te Mensingeweer op de staldeuren van een stalhouder: „Hier verhuurt *min* paarden, *in* tapper *en* sterke dranken."

Uit de hoofdplaats Leens zelve hebben wij een gesprek tusschen twee landbouwers en een daglooner mede te deelen.

Pieter. Heb ie 't zaad al 't hoes?

Paul. Nee, nog heildal nijt, wie hebben nog n' vour of zes haver boeten.

Pieter. 't Is nog al zoo wat weer te regt loopen, 't leit hom tegen harst anders maar dol inzein met de regen.

Paul. Ja, 't was net of 't allemaal verrutten zol.

Pieter. Och 't komt altied haast weer te regt, maar de menschen willen vaak gein tied geven.

Paul. Dat 's waar.

Pieter. Het joen kool nog wat schudt?

Paul. Ja dat zol wel gaan hebben, maar deur dat 't zoo lank boeten legen het, is de darde part wel op 't land bleven. Wi hebben nog acht mud van 't juk had, en dat is van 't jaar nijt min.

Pieter. Dat was vrij goud; wie hebben van vief juk maar veirendartig olle mudden had. Maar onzen't was vrij dreug.

Paul. Ie hebben 't wis goud verkoft?

Pieter. Ja, wi hebben negen gulden en 'n oort had.

Paul. Den ben je er goud of komen. Ik heb er maar acht gulden dartien stuver veur kregen.

Pieter. De anholdende regen het ons veur 't tegenwoordige vrij wat scha veroorzaakt, maar of wi der ien 't vervolg wel nadeel bij hebben, dat weit men nog neit; 't ken wel wezen dat 't zaad er 't winter meer om geld. — Maar in de leêge landen mout, 't na de krant, naar biestaan.

Paul. Ja, as men daarom denkt, den hebben wi nog gein reden van klagen.

Klaas de arbeider. Boer! as 't joe nijt schelen kon, den wollen wi murgen wel mit onze graauwstamde kerdonsels (aardappels) an 't reuden.

Pieter. Ja dat was goud, Klaas, maar zol 't nog nijt wat te vroo wezen? Mi dunkt de eerdappels ben nog nijt wassen.

Klaas. Ja, dat zellen ze wel, want ze starven al in 't loof.

Pieter. Hou lank hij je wark te reuden?

Klaas. Mi dunkt wi kennen 't in 'n dag of vief doun.

Pieter. Wel zel joe helpen?

Klaas. Mien wief en 'n stuk of drij van onze lutje jonges, en Grijts zuster het zegt, zij wol ons ook nog wel reis 'n schoft helpen, als wie 't zoo gauw nijt doun konnen. Ik ken 's murgens veur brijtied ook 'n heile rest oetzetten.

Pieter. Nou ja Klaas, den mout 't maar angaan.

Klaas. Goud, boer. —

Van de gemeente Ulrum kunnen wij uit het visschersdorp Zoutkamp een gesprek leveren tusschen twee visschers, waarbij nog een derde komt.

Geert. Het wat opdaan Pijt?

Pijt. Dat scheelt zoo veul nijt, Geert. Ien 't eerst was wie wat ongelukkig, as had we veul meer kregen; hou is 't mit joe?

Geert. Wie hebben snik vol vis, maar dei donderze vrouwen willen er nijt veur geven.

Pijt. Nijt? wie hebben 't nog al wat raakt, de wageners kriegen mienent alt maal.

Geert. Daar hes toe geliek aan, had we er twij uur eer west, din had we bult geld maakt; maar ast na snijders mout — dei binnen bie de donder of.

Pijt. Ja! ik bin der ook wel zoo ofkomen, wat willen z die geven?

Geert. Vieftijn stuvers, dat mou we neudig van sjouwen hebben.

Willem. Hou gait Geert, bis nog zond?

Geert. Goud Willem, ik bin zond, doe ook?

Willem. Dat kinse zein. Hoe is't? nog nijt te vree, snik vol vis.

Geert. Ja! maar zij willen der nijt veur geven. Hoe is 't op ousterbank?

Willem. Ousters genog te vangen. Wie hadden disse rais bult kregen, maar mieu knecht het wat oet order west. Ien de leste drij week hewwe nog negen duizend grooten vangen.

Pijt. 't Is mit joe, om 't riek worden te doen.

Willem. Dat zelwe 't hars wel beter gewaar worden, as ie ze wegbringen, dan krieg iet geld en wie de lege puil; maar ie lu klagen al tied, al heije nog zoo goud.

Geert. Kom, kom! schait daar maar over oet, kom hier Willem, daar hesse zoo visch.

Willem. Goud, 'k zel die der wat ousters weer veur bringen.

Van een geheel anderen aard is het gesprek dat gevoerd wordt tusschen een boer en zijn vrouw en dochter, benevens den knecht, die met den wagen van Kloosterburen naar Groningen rijden.

Boer. Tou, Jan! maak vort; 't is al half zeuven en 'k mout om half tien ien stad wezen.

Jan. Ja, Boer, dat komt van dei vervl..... olle knol; 'k heb er weêr omtrint 'n half uur achter loopen, eer 'k hom krigen kon.

B. Krig sweep maar gauw, wi zellen 't hom domt wel beduden.

J. Waar mout 'k zitten, Boer, achter of veur?

B. Gaa maar veur bi mi zitten, din kinnen baide vrouwlu achter. — Nou, bin je klaar?.... Vort din maar!....

Vrouw. 't Liekt nog goud mit 't weêr, 'k wol wel dat 't van daag nijt regende, din was beste eer op 't oogenblik weêr van mien hout of.

B. Dat zel wel gaan; 't het al zoo lank miterig west, 't zel doch wel ijn maal weêr ophollen, en de zun is gust'r-avond heller naa de gront gaan, dat is 'n gout tijken.

J. Ja, Boer, maar daar kin m' altiet nijt op an; v'leden wonsdag ging de zun ook heller onder, en d' ander dag mörgen regende 't dat 't smakte.

Dochter. Jaa, dou kwam Gees net 't hoes mit melk en zij had gijn dreuge draat an heur.

V. Wi mossen maar nijt veul plaisteren; 'k heb 'n hijle bult bosschappen ien stad.

B. Zoo heb 'k er net over docht, Vrouw, wi willen maar an Winsum deur rieden, din kinnen d' olle peeren daar'n oogenblik oetrusten.

J. Kiek, Boer! wat stait dei kool ontsettend digt.

B. Jaa zij is al wat an de digte kant, maar daar nijt stait daar wast ook nijt.

D. Is dat Wensemer toren al, Vader, dei daar achter dat bos veur'n dag komt?

B. Jaa, Antje, 't scheelt nijt veul of wi bin er; ik heb ook zin an'n piep tabak.

V. Ik mog domt wel geern wat koffi; 'k heb van mörgen maar twei of drei kop vol hat, en dat mos 'k nog staand opdrinken.

B. Jaa Vrouw, we zellen maaken, dat we ien stad wat krigen; 't holt ons hier veul te lank op. —

Ho! .... Tou, Jan! zig gauw of de peeren ook dörst hemmen, 't is hier vris water. — Hou laat is 't hier kastelein?

V. Half negen al? Kom, Jaap! din mou we maar gauw maaken, dat we vedder komen.

B. Hou veul geld, kastelein? — As 't joe belijft, daar is'n neije vief stuver, din zelk wel vief sinten weêr om hemmen mouten .... Vort ol! ....

V. Nou, wat is dat kereltje alties persies en knap! 't is muilik dat te wat groots liekt. Maar waar zol zien wief altiet wezen? Men krigt heur nooit te zijn.

J. Dei slept 's mörgens lank, Vrouw, 't gait heur nijt as joe, dat ze tusken drei en veijer opstait; 't is 'n hijle jifvrouw, zij lijp lest mit zoo'n staalpuil ien hant. —

B. 't Zel mi rijs nei doun, hou 't van daag mit de mart is; as 'k gijn diktun veur onze garst krigen kin, din zel ze nijt weg.

D. As 't n diktun geldt, Vaader, mag mien oorizer din verbuut worden? 't Is ook 'n dikke partei.

B. Mi dugt, Antje, zukke wigter as doe, konnen 't mit golden stiften nog wel of.

V. Din mout heur olle dog wat opkookt worden, Jaap, 't is hijl en dal vol boelen. —

J. Dat *Welsing* is dog 'n naar gat!

B. Jaa, din is Kloosterboeren nog 'n hijl dörp; maar 't is hier miserabel best grasland; dat kin we heur nijt stoppen.

V. Zij hemmen hier weêr veul ander mouden as bi ons; mien lijve, zijt dat mensk daar rijs mit heur kort schootje an 't huis; zij lopt er anders kregel genog hen.

B. 'k Bin blied, dat we haast te Aadörp zin; 'k mout er absluut rijs of. Mi dunkt, we jagen hier maar ien de schuur; dat 's nog wat meer ien schoel, omdat peeren ook dog geweldig zwijten.

J. Daar stait 'n vourbak, Boer, zellen ze hier ook gauw 'n ronöm brood hemmen?

B. Nee, Jan, mit 'n dik halfuur bien we ien stat, din krigen ze dog wat; we zellen 't hier maar kort ofmaaken. Daar is 'n dubbeltje kastelein!.... Vort!....

D. Zij zoo! Wi kinnen groote toren dog al zijn; 'k ben 't varen al zat.

J. Jaa Antje! maar dat zel die nijt touvallen, dei sunter-meertens-toren bedrugt ijn vaak, om dat te zoo hoog is.

B. Jaa, maar 't jagt er nou gauw hen; de weg is net as'n klösbaan.

V. As'k wis dat dat wief weêr zukke minne koffi maakte as v'leden veur jaar, Jaap! din wolk lijver naa dei neije harbarg tou; dei lu bin iesselik vrundelk, en men het er stom best zien gerak.

B. Wi kinnen hier ook wel bi *'t Nettelbosje* ofspannen, Vrouw! din kin we mit ijn rijs op dei zaai (schommel) gaan.

V. Gekhaid is gekhaid; maar as men 't geld er veur oet geft, din het m' er ook lijfst wat veur.

J. Nou mou je rijs om dat neije kerkhof dinken mit dat holten hoes er bi; dat 's aardig.

D. Heden, wat is dat groot; maar 'k mog daar nijt geern zoo digt biwonen.

B. 'k Loof dat er vrij wat volk ien stad is; er staan ten minsten 'n hijle bult seezen en waagens; wi zellen ons hier ook maar bivougen; 't is 'n beste stalknecht... Dag Willem! kom gauw de peeren op stal, maar veural nijt digt bi deur.

J. Gaat maar mit 'n kander naa boven, Boer, 'k zel wel zörgen dat 't gout wort.

V. Doe mosse zweep en kussens ook mit nemen, Jan, hier lopt van allerlui volk, min kin 't nooit wijten.

D. Heurt dat wief rijs Mouder! wat ropt ze hard van „schol en schelvisch!"

V. Kom, kom; maar gauw naa binnen; 'k loof dat 't al laat is.

Hier zullen wij het gezelschap verlaten en nog een lijstje laten volgen van eenige woorden, voor het grootste gedeelte uit *Westendorps* Leerrede [1]) genomen, welke hier mede, ofschoon met eenige verandering, in gebruik zijn.

Tweebak . . . . beschuit.
Basen . . . . . . ijlen.
Beijeren . . . . . de maan *beijert*, is in het afgaan.
Beijen . . . . . . beziën.
Brokkel . . . . . trotsch.
Danig . . . . . . zeer, *danig* mooi, zeer mooi.
Diggels . . . . . brokken van aardewerk.
Flarren . . . . . oude lompen.
Gel . . . . niet dragtig, van dieren, inzonderheid van schapen.
Gust . . . . . . eene guste, eene niet melkgevende koe.
Goel. . . . . . . oud werkpaard.
Hij . . . . voor beide sekseen.
Jonges. . . . . . kinderen van beiderlei kunne.
Lakken . . . . . lagchen.
Maren . . . . . . wennen, aarden; hij *maart* daar goed.
Meert . . . . . . bunsing.
Meid . . . . . . maagd.
Mem . . . . . . moeder; doch alleen bij de geringste volksklasse.
Möllen . . . . . molen.
Ontgelden . . . . boeten.
Patten. . . . . . kussen (werkwoord).
Permantig . . . . hetzelfde als *brokkel*.
Rest. . . . . . . iemand de *rest* geven, afmaken.
Schet . . . . . . gescheiden.
Schoeg . . . . . schoen.
Snaarske. . . . . broeders vrouw.
Toom . . . . . . menigte, eene toom zeugen.
Touboijen . . . . vuil maken.
Vent. . . . . . . jongeling, vrijer.
Vuil. . . . . . . arbeidzaam, zuinig.
Zok . . . . kous, even over de enkelen.
Zeeder, deeder . zei hij, deed hij.

[1]) Zie *Bijdr.* II, 303, Aant.

Van Hornhuizen uit dezelfde gemeente is nog het volgende gesprek tusschen twee daglooners, Jakob en Pieter, over de galkoorts.

Pijter. Dag Jaap hou gait, ben je nog zond?

Jaap. Ja, mit mie gait 't nog al, hou gait 't joe, en joen hoesholling, ben dei ook nog zond?

P. Bettje (Elisabeth zijne vrouw) is goed vlug, maar onze kiender ben an koors — ja dit is om Olrommermart [1]) eine algemijne plaeg — ons luttje potje (het kleinste kind nml.) biegunt nou wat te beteren; maar onze op ein na de luttjeste, dei is ook mit disse arge kwaal bihebt; zij dut veul meer reeren (schreijen) as 't us (Johanna het kleinste), deij sitter iesliek aan, en zigt er oet as of zij mit kernienen deur tralies eeten het.

J. Hou old is dat kiend, is 't Trientje (Katrijntje) nijt Pijter?

P. Zij lopt om de vijr jaar, ja, as zij maar ein appel of peer kriegen ken, al is dei nog zoo gruin, den bit zij der ien assen hond ien ein bonk, zoo dat ik mien lakken er sums nijt om laten ken.

J. Maar waarom pas ie daar nijt op, dit wolk ja nijt lieden?

P. Ja Jaap ik verbijd het zoo vaak; maar kiender doun as kiender.

J. Het gait joe hier mit ook net as mie, ons Anje zat veurleden zummer er ook aan, en ik kon er ook nix an doun; maar wat holje 't nog best, om 't weer kwiet te worden Pijter?

P. Alle kwakzalverij is mie gein oortje weert, ein koorspot van Smalie, hier bevien ik mie altied best mit. — Maar Jaap 't is twij uur (de tijd voor dagloners om aan 't werk te gaan), de tied ropt mie, groutenis toes!

J. Insglieks.

Wij breken hier af, om met hetgene uit het Hunsingokwartier nog mede te deelen valt, later te vervolgen.

---

[1]) Ulrammer markt valt op den 15 Julij.

PETER PAPPUS,

VAN TRATZBERG.

In het laatst der zestiende en het begin der zeventiende eeuw, telde de stad Groningen onder hare ingezetenen een aantal hoogst bekwame mannen, die niet slechts den lof verdienen van, met moed, beleid en trouw, ten aanzien der tot één gewest vereenigde Stad en Ommelanden, het roer van staat gestuurd, maar tevens Godsdienst en wetenschap te hebben aangekweekt, als middelen tot volksbeschaving.

Ofschoon het niet tot verontschuldiging der Spaansche overheerschers kan strekken, is het niettemin eene waarheid, dat hunne handelingen deze verblijdende omstandigheid ten gevolge hebben gehad.

Wanneer toch velen door hen niet in de treurige noodzakelijkheid waren gebragt om tijdelijk elders de vrijheid te zoeken, die het vaderland hun niet bood, en hunne zonen aan buitenlandsche hoogescholen onderwijs te laten ontvangen, niet zoo spoedig zou de verlichting, die destijds, vooral in Duitschland, op een hoogeren trap stond, herwaarts overgebracht en hier geworteld zijn.

Onder deze beschaafde en geletterde Groningers bekleedden eene eerste plaats Hillebrand Rolteman, Johan Lewe, Eggerik Egges Phebens, Rembertus Huisman, Petrus Cornelius, Mello, Tammo, Frederik en Abel Coenders, Rudolf Batting, Joachim Alting, Rudolf en Johannes Wicheringe, Lodewijk Horenken, Gerlach Verrutius, Reint Alberda, Eizo Tjaarda en Bernard Julsing, die allen, als regterlijke of administratieve ambtenaren in hoog aanzien hebben gestaan. Tot dezen kring behoorden ook Ubbo Emmius, Pancratius Castricomius en Peter Pappus, drie geleerden, welke, ofschoon geene Groningers van geboorte, te dezer stede mede tot aanzienlijke betrekkingen waren geroepen.

Een blik in de bijzonderheden van den levensloop dezer verdienstelijke voorzaten verschaft ons vele gegevens ter juiste

beoordeeling en waardering van de staatkundige en wetenschappelijke ontwikkeling, welke wij sedert den aanvang der 17e eeuw in ons gewest kunnen opmerken.

De loffelijke gewoonte, aan de Groninger hoogeschool in die dagen bestaande, om niet slechts bij den dood van een hoogleeraar, maar tevens bij dien van curatoren, predikanten, en in 't algemeen van aanzienlijke ingezetenen, een programma uittevaardigen, waarin eene korte levensbeschrijving van den overledene, met de uitnoodiging tot bijwoning zijner begrafenis, was vervat, is oorzaak, dat wij van bijna al de bovengenoemde personen, en van nog een groot aantal anderen, meer of minder uitvoerige levensschetsen bezitten.

Deze programmata bezitten eene dubbele waarde — gelijk onlangs zeer juist door Dr. W. Bisschop is opgemerkt — voor het leven van hen, op wie geene oratie gehouden is [1]).

Stelden een programma en Huninga's lijkrede op Phebens mij in de gelegenheid om de groote verdiensten van dezen geschiedschrijver nader in dit tijdschrift te doen kennen — een, welligt het eenig nog bewaard, programma, bij den dood van Pappus door Prof. N. Mulerius gesteld [2]), gaf mij aanleiding, om in verband met andere gegevens, ook een paar bladzijden te wijden aan dezen geleerde, wiens naam in het regtsgeleerd Nederland meer bekend is geworden, dan zijn levensloop.

Peter Pappus, een jongere broeder van Johannes Pappus, hoogleeraar en predikant te Straatsburg, is ten jare 1564 geboren te Lindau, een Beijersch stadje, gelegen op een klein eiland aan den zoom der Bodenzee. Zijn vader Hieronymus Pappus, gehuwd met eene dochter uit het destijds te Memmingen bloeijend geslacht Funke, was daar burgemeester.

Peter beoefende aanvankelijk de fraaije letteren, om zich vervolgens met ijver en volharding op de regtswetenschappen toeteleggen. Te midden van eene reis, op welke hij zich de kennis van onderscheidene talen eigen maakte, begaf hij zich in 1580 in Spaansche krijgsdienst, en nam als zoodanig deel aan de verovering van Portugal door Filips II.

Met de Spaansche legerbenden in de Nederlanden ge-

---

1) *De Academische lijkredenen* (Handel. en mededeelingen v. d. maatsch. der Nederl. letterk. te Leiden, 1866, blz. 73).

2) Voorhanden op de Acad. bibliotheek te Groningen.

komen bevond hij, dat hare wapenen tegen Godsdienst en vrijheid waren gesmeed.

Dit bewoog hem, die in de kerkleer der Ubiquetariers, eene Luthersche secte, was opgevoerd, om de militaire loopbaan vaarwel te zeggen. Reeds vóór de Reductie van 1594 vestigde hij zich als ambteloos burger te Groningen. Nadat de stad zich aan de Staten had overgegeven, werd hij weldra, overeenkomstig den algemeenen wensch zijner medeburgers, door den Stadhouder en de Gedeputeerden tot Kommandeur van het garnizoen aangesteld. Naauwelijks zal de opmerking behoeven gemaakt te worden, hoe hierin het bewijs ligt opgesloten, dat de vreemdeling zich in eene hooge mate achting en vertrouwen had weten te verwerven.

Den hem beschikbaren tijd wijdde hij aan de beoefening der wetenschappen of aan het gezellig verkeer met zijne vele vrienden, quibus pro oraculo erat, gelijk Prof. Mulerius getuigt. Wanneer men in 't oog houdt, dat Pappus, alvorens hij in de krijgsdienst ging, de regtswetenschappen had beoefend, dan laat het zich gereedelijk verklaren, hoe het militair regt in de eerste plaats het onderwerp zijner studien werd.

Als Kommandeur van het garnizoen was hij lid van den krijgsraad (de kamer voor crimineele zaken van het „krijghsgerecht") en mitsdien geroepen om de Ordonnantie der Staten Generaal voor het krijgsvolk, van den 13 Augustus 1590, meer bekend onder den naam van *Articulbrief*, te helpen handhaven en toepassen. Niets natuurlijker, dan dat hij tot toelichting van de 82 artikelen van dit statuut voor eigen gebruik aanteekende, al wat de schrijvers over het strafregt en de ervaring hem leerden. Zoodra ten jare 1602 ter zijner woonplaats eene boekdrukkerij was opgerigt, gaf hij den *Articulbrief* met zijne talrijke aanteekeningen [1]) in het licht, onder den titel: ARTICVL-BRIEF, *Waer by eenighe annotatien ghevoeghet zijn*, *Door* Peter Pappus *van Tratzberg. Ghedruckt tot Groeningen, By Gerhard Ketel, Ordinaris Boeckdrucker der selver Stadt.* &c. M. VI C. III. (99 blz. 4°).

---

[1]) In de opdragt aan de Gedeputeerden van zijne betrekking gewagende zegt hij: Dum id ago, & criminalibus caussis, utpote gravioribus, recte intelligendis invigilo, coepi notas quasdam ad leges illas militares, quibus in criminalibus judiciis utimur, in privatum meum usum conscribere. Eas nunc revisas, auctas, et, ut iis etiam, qui mihi in ejusmodi judiciis assident, usui aliquo esse possint, in linguam vernaculam translatas, vobis — offero."

De groote opgang, welke zijn werk maakte, pleit er voor, dat het in eene wezenlijke behoefte voorzag. Op het Groninger archief trof ik een nadruk aan, in 1621 te Leiden verschenen; elders vond ik eene Groningsche druk van 1625, en eene uitgave van 1634 vermeld, terwijl in 1636 te Groningen bij Hans Sas verscheen de „seste editie, met veelen nijen Annotatien vermeerdert.”

In de opdragt der uitgave van 1636 aan de Gedeputeerde Staten zegt de drukker, dat het hem heeft „goet gedocht, dit stuck wercx hier te Lande onder U. E. E. gebiedt van den Auteur in U. E. E. dienst doemaels zijnde, voortgebracht, ende in den *eersten* druck aen U. E: E. gegeeven, nu het selve is herdruckt worden, aen niemant anders, als aen U. E. E. te offereeren;” en verder dat „dit werck aen verscheyden oorden meermaels is nagedruckt tot mijn groote schade.” Hieruit schijnt men te mogen afleiden, dat deze zesde druk niet de zesde Groningsche is, maar dat de nadrukken mede onder dit zestal zijn begrepen. Een zevende druk, woordelijk gelijk aan de vorige, zag te Groningen bij de Wed. Edzard Huysman, ten jare 1664, het licht, terwijl er ook eene achtste Groningsche uitgave van 1681 door mij is vermeld gevonden. Wijders is de zesde uitgave opgenomen in het *Corpus Juris militaris, waer in begrepen is 't Nederlandts Krijgs-Recht*, enz. Utr. 1663, aldaar in 1675 en nogmaals te 's Hage in 1726 herdrukt. Te Frankfort verschenen in 1632 en 1657 zelfs Duitsche vertalingen.

Ofschoon zij na zijn dood werden uitgegeven, valt het niet te betwijfelen, dat de verbeterde en vermeerderde aanteekeningen voor de uitgave van 1636 door Pappus zelven in gereedheid zijn gebragt. De door hem gestelde en van die der eerste uitgave verschillende aanspraak van „den Auteur tot den Leeser” bewijst dit.

Bij de beoordeeling van zijn arbeid dient men in 't oog te houden, dat de aanteekeningen — gelijk hij zich uitdrukt — „niet voor Hoogh-Gheleerde Doctoren, die van sick selfs sulcx beter weten, gheschreven ende wthgegeven werden, maer voor Kriegs-Officieren, die ten meesten diele der Rechten niet wel eervaren syn [1].”

---

[1]) Voorr. van de uitgave van 1636. In die der eerste van 1603 schreef hij: „Quod si quaedam occurrent, quae non appositè satis à me dicta videbuntur; consideres, quaeso te, me Germanum esse, qui proprietatem linguae Belgicæ, quod quidem ingenuè fatuor, in omnibus assequi nondum potuerim.”

In 't algemeen bewijzen zij, dat de schrijver met een helder oordeel begaafd en volkomen te huis was in de veelvuldige bronnen van het straf- en kanonniek regt.

Bij eene vergelijking van de eerste uitgave met de zesde blijkt het duidelijk, dat des schrijvers bronnenkennis zeer is toegenomen. Had hij dit gedeeltelijk te danken aan zijne groote bibliotheek, van welke Mulerius opzettelijk gewaagt, die van Ubbo Emmius, Eizo Tjaarda en anderen zullen voor hem ook niet gesloten zijn geweest.

Zich steeds kenbaar makende als een gemoedelijk en ernstig man, bezield met zucht voor orde, zedelijkheid en regt, leverde Pappus bij de beschouwing van den Articulbrief tevens eene menigte bouwstoffen voor de kennis van de krijgstucht en het soldatenleven zijner dagen.

Zoo merkt hij op bij art. 4 (inhoudende: Ende sullen mede alle ghemeene Hoeren voor d' eerste reyse met schanden wt dem Legher ghedreven, en voor de tweyde reyze daer bevonden zijnde, strenghelick ghegeesselt ende ghebannen werden): Het ware wel goet, dat dese Wet beter gheobserveert worde, alst nu gheschiedt, ende dat de Hoeren niet alleen uyt den Leger, dan oock uyt den Garnisoenen in Steden ende Forteressen mochten met ernst ghedreven worden." Wijzende op eene wet van Frederik Barbarossa, die geene vrouwen hoegenaamd in het leger dulde, op straffe dat haar de neus zou worden afgesneden, roept hij uit: Help Godt, als dese ghebruyck noch in eeren ware, gheene Vrouwens in den Legher te dulden, wil niet segghen, van alle Vrouwen, maer alleene van de oneerlicke: Woe vele solde men nu allenthalven sonder neuse vinden? Sijne Genade heeft twaer ernstlick by Placcate, in date 1 May 1601, belastet, dat alle Capiteyns, elk onder sijn Vendel, alle Vrouwen, die van den Kriechsluyden niet wettelicken ghetrouwet zyn, affschaffen, en hen wech doen sollen. Overst, wat gheschiedt? Vele Capiteyns vermeynen, dat sulcks haer ehre ende reputatie veel te nae gaen solde, wanneer se solchen bevel achtervolghden. Waeromme? Ick en weet geen ander oorsake, dan dat se veellicht daermede willen te verstaen gheven, dat dat se liever dicht bij de Hoeren dan verre daer van zijn. Doch de vromen, dewelcke ghehoorsaem zyn, ende over de Hoererije soo wel, als over alle andere onordnunghe ijveren, en zijn hiermede niet gemeynet."

Over de desertie, waartegen art. 16 de doodstraf bedreigt, zegt hij: „Dit delict, dat in sich selfs swaer genoech

is, wort huydendaechs weynich ghestraft, ende loopen de Soldaten, sonder schromen, vast uyt de eene Compagnie in de andere, ja ontloopen heuren dienst heel ende all, ende niemandt is er, die daerna daelt. Of dit de Kriechsdiscipline versterckt ofte vernielet, gheve ick den genen te bedencken, die ydt behooren ende konnen remedieren." Hij schrijft de desertie vooral toe aan de berispelijke handelwijze der Kapiteins, die soldaten aannamen, zonder „wettelick verlof van heuren voorgaenden Capiteyn," in weerwil dat de Articulbrief zulks eveneens met de doodstraf bedreigde. Art. 25 bevat eene strafbepaling tegen hen, die zich „buten merckelicke sieckte begheven onder den tros, ofte bagagie ofte op die Waghens". Na er op gewezen te hebben, hoe dit bij de Romeinsche soldaten voor eene groote schande gerekend werd, zoodat sommige oversten hunne soldaten nu en dan tot straf een tijd lang onder den tros lieten verblijven, betuigt hij, dat „de discipline bij onse Soldaten dermaten verdorven is, datter veele zijn, die sick willens liever onder den tros, dann in de tochtordnung vinden laten."

Wat de maandelijksche soldij betreft hadden de soldaten zich in zijn tijd „over de Generaliteijt van quade betaelinghe niet te beclaghen, wilde men slichts sommige Capiteijnen wat beter op die handen sijen." Art. 76 luidde wel: Den Capitain, die sijnen soldaeten min gheeft, dan die betalinghe, die de Heeren Staten hem ordineren, sal van sijnen wapenen gedegradiert worden," maer — zegt Pappus (6e druk, blz. 137) — waer vindet men nu ter tijdt eenen Capitain, die dat niet doet? *Rara avis in terris, nigroque simillima cycno.* Daer sijn wel ghenoech, die hier van spreecken ende schrijven, ende de Capitainen daertoe vermaenen: overst weijnich sijn, die op sulcke vermaeninghe passen. Jae men vindet nu ter tijdt sommighe, die niet alleen minner besoldinghe geven, ende dat met veelen versierden redenen weten t' excuseren: maer daer sijnder oock eenighe, die de Maenden langer konnen maecken, als der Heeren ordinantie is, daer sij doch voor sick selfs langh genoech sijn. Ende dese konnen 't op haer spraeck noch bereeckenen, dat sij den Soldaeten groot voordeel daer mede doen. Willen mijn Heeren Staten eens opwaecken, denen dese dingen niet wel konnen verborgen sijn, ende laeten eens vier of vijf, in conformité van desen articul, van haere wapenen degradieren, t' were te hopen, dattet dan beteren solde."

In het oordeel over de pijnbank toont Pappus zich

gematigd en verlicht, boven velen zijner tijdgenooten. Aanvoerende (op art. 65), „dat de Torture is een onbestandich, periculoes, ende bedriechlick ding; — dat een soldaet ter torture ghestelt zijnde, schoon he onschuldich bevonden wort, eeniger maten daer door sijn reputatie verliest; — dat die Luijden door de Torture meesten deels bedorven, ende in haere ghesonde Leden gekrenket worden; — dattet eenes Tyrannen inventie is, de verborghene waerheijt door tormenten te ondersoecken, welcke waerheijt in sulcken val, noch de ghene, die in tormenten verharden kan, noch oock de ghene, die door de grootheijt van pijne overwonnen wort, aen den dach sal brenghen" — wil hij de tortuur echter niet geheel en al in de militaire regtspleging afgeschaft hebben, maar behouden „in groote excessive delicten, te weten in Verraderije, Moordt, Straten-schenderije, ende derghelijcken; — oock, als yemandt een delict, dat bekentlick, met hulpe van anderen bedreven heeft, ende nochtans wt obstinaetheijt sijne complicen niet melden wil, in sulcken vall, principalick, alst notoir is, dat den delinquant t' Leven verwerckt heeft."

Deze aanhalingen, welke nog met een aanzienlijk aantal van denzelfden aard vermeerderd kunnen worden, acht ik overvloedig voldoende ten bewijze, dat de arbeid van Pappus voor de geschiedenis van het krijgswezen veel merkwaardigs bevat.

Meer schijnt hij zelf niet bewerkt en uitgegeven te hebben. Onvermeld mag hier echter niet blijven dat naar een in zijne bibliotheek voorhanden exemplaar, bij bovengemelden Hans Sas, het vermaard dispuut is herdrukt, 'twelk ten jare 1523 te Groningen tusschen de Dominicanen en de Pastoren der St. Maartenskerk is gehouden, en waarvan de oorspronkelijke uitgave, tenzelfden jare te Bazel verschenen, toen welligt reeds zelden voorkwam. De volledige titel van dit in klein octavo op 54 blz. gedrukt boekske luidt: *Disputatio habita Groningæ in ædibus Prædicatorum, inter Dominicanos atqve Sacerdotes Ecclesiæ D. Martini, Anno redempti orbis* 1523. *In feriis Divi Magniq; Pontificis Gregorii. Ex bibliotheca Nobilis viri*, PETRI PAPPI à TRATZBERG, *Prætoris legionis Groning. Omlandicæ, Groningæ, Recusa, typis Joannis Sassii, Ordinum & Academiæ Typographi.* 1614. Deze uitgave was in de vorige eeuw al even zeldzaam geworden als de eerste, weshalve Gerdes een derden druk bezorgde in zijne *Hist. Reform. III, Monum. Antiq.*, p. 25—60.

De kring der ijverige hervormden, in welke hij dagelijks

verkeerde, schijnt ook op de godsdienstige denkwijze van onzen Pappus van invloed te zijn geweest. Zijn vaderlijk geloof verlatende, heeft hij althans dat der Hervormden omhelsd, en in den Groningschen kerkeraad de betrekking van ouderling waardiglijk vervuld. De pietate ipsius addo rarum, sed verum elogium — zegt Mulerius — quod errores ubiquetarios, quos cum lacte materna hauserat, ultro agnovit et abjecit: atque in orthodoxae tum fidei confessione, tum Ecclesiae communione ad extremum usque perseveravit. Utramque etiam ea morum sanctitate ac gravitate ornavit, ut in collegio Presbyterorum sederit et habitus fuerit, ceu Cato quidam Christianus.

Volgens het getuigenis van denzelfde heeft hij gedurende 33 jaren met eene onovertroffen trouw, eerlijkheid en regtvaardigheid den post van Kommandeur van het garnizoen bekleed; zoodat ook wel niet te twijfelen is aan de waarheid van hetgeen de uitgever van zijn Articulbrief in 1636 betuigde, dat de Gedeputeerde Staten „hem in sijn leeven van wegen zijne oprechticheydt en geleerdtheydt, die meer is gheweest als sy te weesen scheen, alletijdt seer hebben bemindt, ende deese zijne arbeydt om desselfs proufijt willen, in grooten waerden gehouden."

Hij was namelijk den 9 Mei 1628 ontslapen, ruim tachtig jaren oud. Zijn lijk is, zooals uit het Programma blijkt, in de Martini kerk begraven. Twee geleerde Duitschers, de gebroeders von Uffenbach, hebben ten jare 1710 in dit gebouw nog aan het graf van hunnen landgenoot gedacht, zonder te weten, waar het was. „Das Begräbniss des unvergleichlichen Petri Pappi a Tratzberg [1]), wie ihn Oldenburger in *Thesaur. Rerump.* Tom. II, p. 75[1], nennet, haben wir — zoo schreef één hunner — nicht finden können, noch suchen mögen, nicht allein, weil es, wie Oldenburger sagt, *in loco obscuro*, sondern auch *absque inscriptione* ist.

Wenn es *in loco*, ubi *Coenobium virginum monialium fuit*, seyn soll, muss es wohl in dem *Collegio Universitatis* seyn, denn dass ist dahin gebauet [2])."

---

[1]) Tratzberg was een kasteel, in de buurt van en benoorden Lindau.

[2]) Z. C. von Uffenbach, *Merkwürd. Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland.* Francf. u. Leipz. 1753. II. S. 267.

EEN CONTRACT VAN CORRESPONDENTIE.

11 JUNIJ 1670.

Onderscheidene stukken heeft men, vooral in den jongsten tijd, aan het licht gebragt, ten bewijze hoe leden van provinciale en stedelijke regeringen, ja de afgevaardigden ter generaliteit van vier provincien, zich, tijdens de republiek der Vereenigde Nederlanden, in 't geheim verbonden om omtrent regeringzaken, inzonderheid bij het begeven van posten, gelijke stemmen uit te brengen. Het voorbeeld is zelfs geleverd, dat een onzer stadhouders daarin betrokken is geweest.

De *contracten van correspondentie*, eene eigenaardige benaming, door de verbondenen zelve aan deze overeenkomsten gegeven, werpen eene schaduw op de politieke moraliteit onzer voorzaten, welke op het kussen hebben gezeten. Tot de juiste beoordeeling van den meerderen of minderen invloed, welken men zich op die wijze heeft verschaft, zijn nog geene voldoende gegevens voorhanden. Jhr. Mr. J. de Witte van Citters, die zich in het opsporen van bronnen dienaangaande beijvert, schreef onlangs te regt, dat het waarschijnlijk nog eenigen tijd zal duren, alvorens onze openbare archieven, en nog vrij wat langer, eer de bijzondere verzamelingen van staatsstukken alles zullen hebben opgeleverd, wat omtrent de contracten van correspondentie nog daarin verholen ligt. Vooral uit andere provincien, dan Holland en Zeeland, waarover reeds vrij veel aan den dag is gekomen, oorkonden te verzamelen, acht hij tevens noodig, ten einde te weten, hoever ook daar, dat gereglementeerde knoeijen met het begeven van „honorabele en profitabele" posten in zijn werk ging. Daarom deelde hij kortelings al eene dergelijke akte uit het Noorden mede, door den heer Eekhoff gevonden, waarbij namelijk „Regeerende Magistraats Personen der stadt Leeuwarden.... Elkanderen belooven en toezeggen als mannen met Eeren, om in confidentie, correspondentie en goede Harmonie, alle Stads Regten en Privilegien soo

veel doenlijk (te) maintineeren, alle Raadsbestellingen, collatie van Stads Ampten en Beneficien, ook alle andere voorvallende saaken van gewigte de Regeeringe concernerende, met alle voorgaande rijpe Deliberatien en onderlinge communicatien te herstellen [1]).

Dat ook de Jonkeren en Hovelingen, leden der Staten van wege de Ommelanden, zich wel eens op gelijke wijze van de stemmen der mede-afgevaardigde en, wegens hun stand, destijds meer afhankelijke volmagten meester maakten, is een vermoeden, waartoe een curieus stuk, tot de categorie der akten van correspondentie behoorende, mij dezer dagen aanleiding gaf.

Ik trof het aan in een band met onderscheidene copiën bij P. E. J. P. (Hs. 4o, nr. 28, blz. 177, 178), welke allen, zoo niet onder het oog van, althans met eene aan wijlen Mr. H. O. Feith bekende hand, vervaardigd, en door hem eigenhandig geregistreerd zijn.

Als eene kleine bijdrage tot het voor de inwendige staatkundige geschiedenis onzes vaderlands belangrijk onderwerp, volge het hier in zijn geheel.

Johan De Mepsche tot Aduwert, in Homsterlandt, Oosterdeel Langewolt, Aduwert, Hoochkerck ende Dorquert, Jr. ende Hovelinck, Overste Schepper der Aduwerder Zijlen, Doe Kundt ende betuige met dezen Openen versegelden brieve, dat voor mij persoonlijck gecompareert is d. E. Siabbo Abbringhe, woonachtig tot Hoochkerck, bekennende ende belijdende, dat hij in consideratie van de goede diensten soe de Heer Duirt Elama op Allersma nu eenigen tijt herwaerts an hem bewesen had, alsmede om dat noch vortan meer ende meer diensten bij alle gelegentheit vertrouwde te zullen genieten, sich bij desen vrijwillich verbonden had, gelijck hij sich verbonde bij desen, om op alle Provinciale ende Ommelander Lantsdagen, mitsgaders quartiers ende onderquartiers dagen, sijne ligchamelijke gesontheit sulx toelatende, te sullen compareren, ende aldaer in het vergeven van ampten, mitsgaders resolutien te nemen, sodanigh te sullen stemmen ende voteren, als bij welgem. Heer Elama hem zal worden voorgeslagen, also sulckes ten eenemael op deszelfs Heer Elama kennisse ende ijver tot bevorderinge van de gemeene sake vertrouwende, sich daervan bij desen versekert hielde, ende

---

[1]) *De Nederlandsche Spectator*, 1866, blz. 355, volg.

indien dese beloften in eenige deelen mochte tegen gaen, wilde hij vervallen wesen in een summe van duisent dall: à dertich st. 't stuck, voor het blauwe diaconije kinderhuis in Groningen, bij de Voogden van gemelte huis uit sijne goederen met de parate reale executie te innen, also in den gevalle hem bij desen vrijwillich gecondemneert hielde, sullende voorn. Voogden voor vollencomen bewijs van geseijde Siabbe Abbringe contraventie tegen desen begaen sonder eenige reproche verstrekken meer gemelte Heer Elama verclaringe onder deszelfs handt ende pitschap gedaen, name voorts an 't eerste gewijsde te vuldoen, alschoon tegen de sententie mochte revideren, also deselve ter executie gestelt soude mogen worden, gelijck een Sententie, waertegen jemant in de tweede revisie is geadmitteert.

In oircunde ende vestenisse der waerheit soo hebbe ick Joncker ende Hovelinck opgemelt mijn adelijcke angeboorne zegel wetentlijck beneden an desen brief gehangen ende met ondertekeninge mijns naems bevesticht. Gegeuen in den jaere onses heeren duisent seshondert 't soeventich, den elften Junij.

get. J. d. Mepsche.

De originele was geschreven op francyn met een uithangend zegel in roden wasche, waarop om het wapen stond S. JOHAN DE MEPSCHE.

Watersnood; 1562.

Nota, dat men den 9 Julij 1562 ter Ae de nootklocke heft laten slaen, vermits grote watersnoot, ook hebben de zijlvesten bij 2 zijlvester mark, wesende elk mark elf arents guld., dat ijder tusschen dit ende hogerkercke ende daer omtrent gelandet, met schuppen ende spaden selfs komen of volk senden soude, om de dijcken te helpen holden, doch sint daer nae de dijcken allenthalven tot Paterwolde, de Drentsche lane ende op andere oorden ingegaen, soo dat 't water bes achter in de hoene weijde gelopen, ende alle arbeijt verloren ende grote schade ende jammer geseen [1].

[1] Archief, h. s. in 4to 77, bl. 51ᵛ.

EEN FRIESCH BRUNO-MUNTJE

TEN ONREGTE TOEGESCHREVEN AAN DE HEEREN VAN KUINRE EN AAN MEWEKINUS, HEER VAN RUINEN.

Mijn stukje over dit onderwerp in dit tijdschrift, III, blz. 74—78, opgenomen, werd beoordeeld in de Revue numismatique Belge t. V. série 4, 1866, door den heer „J. Dirks, de l'académie royale des sciences des Paijsbas de Leeuwarde."

Ik moet dien beoordeelaar een enkel woord antwoorden.

Het groote belang, dat ik in de zaak stelde, de rede, waarom ik het denkbeeld van den heer J. E. Hooft van Iddekinge aan een nader onderzoek onderwierp, was daarin gelegen, dat die heer aan de heerlijkheid Ruinen het muntregt toeschrijft, 'tgeen ze niet gehad heeft.

Mijn standpunt was alzoo meer om te betoogen, dat het muntje niet aan Ruinen kon worden toegeschreven dan wel om ze bepaald aan Bruno toe te wijzen.

Ik wenschte de aandacht er op te vestigen, vooral omdat ik in de geschiedenis van waarheid houde en de gissing van den heer Hooft van Iddekinge door niet-onderzoekenden voor ontwijfelbare geschiedkundige waarheid kon worden aangenomen.

Bij de toezending van een afdruk aan het Friesch Genootschap gaf ik in bedenking om het stukje in de Vrije Vries over te nemen, zoo om het denkbeeld van den H^r Hooft van Iddekinge en mijne tegenbeschouwingen aan het nader oordeel van meer deskundigen te onderwerpen, als ook omdat de Vrije Vries de verhandelingen van den H^r Dirks over de Bruno-munten had medegedeeld, waarvan mijn stukje (gegrond of niet) een soort van toevoegsel was of kon zijn.

De heer Dirks deelt in de Revue mede dat het Friesch Genootschap hem op dit punt om advies had gevraagd.

Mijn in bedenking geven aan het Friesch Genootschap (waarop ik dusver geen antwoord heb ontvangen, evenmin als berigt van ontvang) was niet voor 't publiek bestemd: — wanneer het Genootschap aan een lid advies vraagt over het werk van een medelid, dan moet men al denken aan hooge ingenomenheid met die taak, met zich zelf en met eigen denkbeeld of aan indiscretie, wanneer men eene recensie en dat nog wel in een buitenlandsch tijdschrift begint met de vermelding van iets, waarin het publiek uit den aard der zaak geen belang kan stellen.

Op zeer hoogen toon zoekt de heer Dirks mijn stukje te wederleggen.

Men oordeele naar de volgende uitdrukkingen:

„La brochure de la main de M. L. Oldenhuis Gratama a la *prétention* de refuter l'opinion de M. le professeur van der Chijs" (pag. 1).

„Ou l'on veut à tort et à travers me forcer de reconnaitre" (pag. 2);

„nous ne savons par ou commencer pour refuter l'opinion de M. Gratama" (pag. 5).

„On n'a qu' à choisir!" (pag. 4).

„Comment M. Gratama peut il retrouver" enz.

„Cela passe les bornes" (pag. 6).

De namen van der Chijs, Hooft van Iddekinge, Camille Picqué, Dirks zijn zeker in de numismatiek aristocratische namen, sommiteiten in de wetenschap, maar de heer Dirks schijnt verschil van gevoelen met hen bijna te beschouwen als ongeoorloofd verzet tegen de openbare magt in dat vak.

Ik heb hooge achting voor die uitstekende numismatici, maar als openbare magt in het vak erken ik alléén de waarheid en de logica der argumenten.

De heer Dirks zegt, dat hij als advocaat voor eene jury van numismatici zijne zaak wil bepleiten.

Maar de toon is die van een regter die vonnis velt, en die het met den eerbied aan zijn ambt verschuldigd strijdig acht, ja die verontwaardigd is, dat aan de juistheid van 't gewezen vonnis wordt getwijfeld.

Ook zegt hij *bijna* de *vader* te zijn van de Brunomunten.

Dat *vaderschap* (*bijna*) moet dan echter zeer oneigenlijk zijn en is moeijelijk te begrijpen.

Mogelijk is het punt van vergelijking eene hooge ingenomenheid van een' vader met zijn kind.

Ik blijf er op staan, dat het muntje niet is van Ruinen: mijn streven was mede te werken, dat de historische dwaling als of Ruinen muntregt had, niet worde verbreid.

Heeft de heer Dirks mijne argumenten weerlegd?

Omtrent het punt, dat het vreemd is dat geen ander muntje van Ruinen dusver voorkwam?

Omtrent de verkorting van Mewekinus, die niet is Mecias maar Mewes?

Omtrent het woord *militis* in genitivo, dat alléén op de munten van Kuinre voorkomt?

Omtrent het vreemde, dat bij de gewoonte, om alles te verkorten, hier *militis* voluit staat?

Omtrent het ontbrekèn van geschiedkundige bescheiden over het beweerd muntregt? bij Piccardt en anderen?

Omtrent de gevolgtrekkingen uit de bulla aurea ontleend?

Omtrent het in Ruinen en Ruinerwold en elders niet vinden van zulke munten?

Alles wat de heer Dirks aanvoert is dit:

„On pourrait répondre qu'il s'agit ici probablement d'une monnaie copiée sur une autre monnaie, qui avait cours dans le paijs, et qui était, elle même, une imitation d'une monnaie légalement frappée. Ces Seigneurs de Kuinre, les pirates du Zuiderzee, étaient des monnaijeurs sans titre: pourquoi un Seigneur de Ruinen, à quelques lieues de distance, allèché et séduit par les gains importants, que les Seigneurs de Kuinre tiraient de leur monnaie, n'aurait il pas fait de même? Il n'avait eu besoin que de changer le K. en R., et il est très remarquable, qu'au moins sur une des monnaies attribuées à Kuinre, le K. est figuré de telle manière qu'un numismate du premier rang M. Lelewel y voïjait un R."

Als zelfs de groote numismaticus Lelewel een R voor een K aanzag, is het dan niet gevaarlijk en gewaagd, om, op grond van een half versleten twijfelachtig muntje, aan Ruinen het muntregt toe te kennen?

Meer argumenten geeft de heer Dirks om aan te toonen dat het geen Bruno-muntje is.

Die argumenten zijn de volgende:

„Vraiment, nous ne savons par ou commencer pour réfuter l'opinion de M. Gratama. Comparons d'abord tout simplement, sans nous occuper encore des legendes, le type

de la monnaie en question avec une véritable monnaie de Brunon III, monnaies qui n'ont qu'un seul type. — Elles ne se ressemblent en rien: les monnaies de Brunon représentent d'un coté, un *roi* ou *empereur* „(Henri III, roi 1039—1047, empereur 1047—1056), *couronné, avec le sceptre devant lui, tourné à droite*, le buste de la monnaie en question est tourné *à gauche*, il ne porte qu'une espèce de bourrelet ou ses cheveux au naturel, *sans couronne* et *sans sceptre*. La différence des revers est, s'il se peut, encore plus grande. Le champ est divisé en entier par deux rangéés de perles ou se trouve le nom du comte Brunon III de cette manière.

. . . .
BR. VN
. . . .

„avec la legende divisée en deux parties: LVIN—VERT, tandisque sur la monnaie en question on trouve une *croix partageant toute la monnaie* en *quatre* parties: un type tout à fait *insolite*, dans le XI siècle, sur les monnaies de l'Allemagne, inventé probablement par les Anglo-Saxons pour indiquer tout justement où la monnaie devait être partagée ou brisée pour obtenir des subdivisions, ou, comme on dit, de la petite monnaie.

Pour ce qui regarde les legendes, selon la lecture de M. Gratama, faisons observer que les mots I. (mperator) A. (ugustus) ne se trouvent sur aucune monnaie de l'empereur Henri III. C'était tout simplement I. (mperator). Aucune monnaie de Brunon n'a ce nom après celui de l'empereur pour finir la legende. Comment M. Gratama peut il retrouver HILIVNS VERT MO, ou quelque chose de semblable, dans la legende du revers? Cela passe les bornes, *judicent peritiores!*"

Ik geef alle eer aan deze argumenten en beken zeer verzwakt te zijn in mijne toen geuite overtuiging dat het bewuste een Bruno-muntje is.

Die overtuiging is echter niet zoo buitensporig dat de h^r Dirks daarvan zeggen kon onder anderen „*cela passe les bornes*" enzv.

Immers men behoeft slechts de boeken en platen van middeleeuwsche munten in te zien, om zich te overtuigen, hoezeer munten van dezelfde type variëren kunnen in omschrift, in beeldtenis, in alles: de eigen bijdrage van den H^r Dirks levert daarvan voorbeelden.

Ik stelde het mogelijk, dat het omschrift op vier ver-

schillende wijzen kon worden ontcijferd, welke allen op Leeuwarden doelden.

De Hr Dirks zegt daarvan: on n'a qu'à choisir!

Waarom?! waartoe deze uitdrukking?!

Bij de ontcijfering van zulke halfversletene omschriften in Gothieke letters, gelijk ook bij de critiek van plaatsen in Latijnsche classici en de Pandecten, zal men dikwijls zeggen, er staat dit of dat; men denke aan het grafschrift te Rinsumageest; de beroemde Lelewel zag zelf een K voor een R aan.

Is het dan zoo vreemd, dat ik zeide dat de onduidelijke letters vier verschillende lezingen toelaten: Judicent peritiores!

Moge het muntje geen Bruno-muntje zijn, ik blijf voor de heeren van Ruinen het vaderschap afwijzen en houd vol, dat er althans eene duidelijke munt moest zijn, om aan de heeren van Ruinen het muntregt toe te kennen.

Noemde ik de numismatiek eene bron van geschiedkundige waarheid, laat ons toch waken, dat niet, op grond van een onduidelijk omschrift van een versleten muntje, onwaarheid in de geschiedenis kome.

De numismatiek moet aan de geschiedenis en de geschiedenis aan de numismatiek dienstbaar zijn!

De veiligste conclusie, die uit deze debatten getrokken kan worden zal wel zijn om het muntje voor versleten en daardoor de omschriften voor onleesbaar te verklaren.

Assen, Februarij 1867.

Oldenhuis Gratama.

BLADVULLING.

Salm- ende vischbancken op 't vischmarkt door den Rentemeester tot profijt der stadt te verhuijren, den 27 Januarij 1564 [1]).

---

[1]) Archief, h. s. in 4to 77, blz. 52'.

VAANDEL

VAN

VRIJE GEZELLEN EN JONGELINGEN,

opgerigt in 1587.

Groningen had in vroege tijden, immers reeds in het begin der vijftiende eeuw, even als de meeste vaderlandsche steden, eene gewapende burgermagt, *schutten* genaamd. Bovendien bestond er de algemeene verpligting voor al de burgers, om zich te wapenen en tot de verdediging der stad, ten tijde van gevaar, gereed en behulpzaam te zijn [1]. In de drukkende jaren van het laatst gedeelte der zestiende eeuw verkreeg de burgerwapening eene belangrijke uitbreiding. In 1577 werd den 4 Mei door de regering besloten tot de vermeerdering der vier burgervaandelen op acht vaandelen, terwijl in datzelfde jaar werd bepaald, dat uit iedere kluft, van welke er destijds vier waren, een vaandel dagelijks de wacht zoude betrekken [2]. Welligt staat met deze verzwarende dienst van de bevelhebbers dier gewapende magt in verband de buitengewone uitgifte van wijn aan hen in datzelfde jaar verleend. Op den 3 April 1577 staat daaromtrent aangeteekend, „een schuttenkoninck en vier hoevelingen sampt den prefoes op Paschen een quaerte wijns gehat hebbende, heeft men hoer noch voor ditmaal vereeren laten ijder met een kanne wijns, als mede hoer twe capellaens." Het oprigten van bijzondere gewapende vereenigingen of vaandels achtte men in ditzelfde jaar noodzakelijk, zooals dan ook bij raadsbesluit van den 12 November de schuitenschuivers en andere „butenpoorters" op geweer werden gesteld en onder een vaandel werden gebragt. De artikelbrief voor het vaandel op

---

[1] Zie mijn stukje, *Over de oude Gron. schutterij*, in de *Bijdragen* van Mr. IS. A. NIJHOFF, dl. 5, bl. 133 en volg.

[2] De vermelding van deze en de volgende raadsbesluiten wordt gevonden op bl. 101[1], 102, 108[1], 112 en 135 van het in het archief aanwezig h. s. in quarto, nr. 77.

'tSchuitendiep draagt de dagteekening van den 19 Januarij 1578. Dit vaandel had twee tromslagers, die echter bij besluit van 12 Julij 1579 wederom werden afgedankt. De zorg voor eene naauwgezette waarneming der op de leden der gewapende burgermagt rustende verpligtingen blijkt ook uit het raadsbesluit van 29 Februarij 1579, waarbij de regering bepaalde, „dat een ieder in zijn vendel, die gesunt ende bij huijs is, sich selfs met zijn eigen geweer op alle tochten ende wachten sal laten vinden en niemant met eenige geliende geweren in tochten en wachten sal comen." Eindelijk werd den 30 December 1587, „tot meerder defensie vnd verseeckerheit deser stat" door de regering besloten tot de oprigting van een vaandel van *vrijgesellen*, waarover bij dat besluit tot hopman werd aangesteld Roelf de Mepsche. De onzekerheid omtrent den tijd, waartoe de, in het archief zonder jaar- en dagteekening aanwezige, ordonnantie voor hen, die onder dit vaandel werden verkozen en begrepen, zoude moeten worden gebragt, is nu door de vermelding van dit raadsbesluit in eene in het archief berustende verzameling van aanteekeningen van merkwaardige ordonnantien en besluiten der stedelijke regering opgehelderd [1]). Deze ordonnantie is voor de plaatsing in deze bijdragen wel geschikt en misschien thans te meer, nu wederom in ons vaderland de aandacht meer en meer wordt gevestigd op het zich oefenen in de wapenen en het zich bekwamen voor eene mogelijke verdediging van den vaderlandschen grond, ook door *jonge gezellen*. Bijzondere heldendaden, door dit vaandel verrigt, zijn mij niet bekend en toch mag men uit eenen brief van burgemeesteren en raad van den 19 Februarij 1588 aan den stadhouder Verdugo veilig het besluit trekken, dat de *junge gesellen* vol ijver en moed waren en dat zij, indien zij daartoe in de gelegenheid waren geweest, zonder twijfel den vijand moedig zouden hebben weerstaan. Dien brief voegen wij achter de Ordonnantie.

Ordinantie voer den jenigen die vndert veendel van den vrijen gesellen ende jonglingen dusser Stat Groningen erwelet vnd begrepen sint.

1. Inden eersten dat gij achtervolgende den generale artijckelsbrieff, dwelcke allen borgeren dusser stat tot der

---

[1]) H. s. in quarto 77, bl. 170.

Schutterije vnd wacht gehorende gegeuen is, Borgermesteren vnd Raedt Vwe verordente oeuericheit sullen als oeuerste Hoptmannen gehoorsaem oick trow ende holdt sijn, vnd dese stat Groningen tot dienste van Con. matt. onsen allergnedichste Heere ende onderholdinge derseluen stats vrijheijt vnd walfaert naer aller vwer macht beschutten vnd bescharmen.

2. Oeck vwe hopman, venrich ende beuelchhebberen in hoeren ampten vnd bedieningen goet gehoor geuen vnd hoer geboerliche kriechsbeuelen mit vlythe achteruolgen bij poena X g. g. oick arbitralijck gestraft te worden.

3. Vnd, alsoe dit vorss. vendel wt allerhande erheefflijcke oirsaecken tot meerder defensie vnd verseeckerheit deser stat is vpgerichtet, soelen ijder dach dree rodt vnder hoer verordnet worden, die sauonts mit hoeren beuelhebberen (dwelcke oick die loose [1]) hebben sall) sambt andern bijverordenten toe negen vhren sick vpt nije zael [2]) mit hoer gewehr erfuegen, vnd aldaer guede wacht holdende, verblijuen soelen bez smorgens tho vijff vhren, draegende daerbeneffens tijtlijcx goede correspondentie mit dem hoptman, die dan die wacht mit sijn vendel is hebbende.

4. Boeuen des sal der hoptman sondachs anden auont (van viertijn daegen tot XIIII dagen sulcx continuerende) mit zijn geheele vendel mede vp die wacht trecken, Jedoch alsdan meer niet dan dre rott mit een beuelchhebber vpt

---

[1]) Loose = parool, wachtwoord. Betreffende het groot gewigt, 't welk men te regt aan het hebben en houden van de *loose* hechtte, worden in het h. s. in quarto nr. 77, de beide volgende aanteekeningen gevonden. Bl. 154[1], den 16 Maart 1580, „Sijn Gen. anlangen laten, om sijn Gen. de loese tijdtlijx mede te deelen, 't welke bij de borgerije bevorens affgeslagen, als daer bij onraedt hebbende bevonden, door het hoffgesin ende dienaren, die de loese gewieten ende tegens de wacht misbruickt souden hebben, 't welke dan niet sonder gevaer ende perikel der gantzer stadt also wolde gescheen." — Bl. 167, den 26 April 1586 „bij den samptlijcken heeren voor raedtsaemts ingesien, den heer Stadthouder Verdugo te vereeren, also dat sijn Gen. in der stadt wesende, de loese sal mogen uitdeelen, dan als sijn Gen. van hijr sal absent zijn, dat alsdan de Borgemester in der tijdt de loese alhijr, nae als voor, sal weder uitdeelen ende niemant anders. — Nota, dat de Grave van Rennenberch de loese ook gehat dan als sijn Gen. drie vendelen soldaten selfs tot bescherm der stadt, buiten voor de poorten liggende gehat ende anders niet."

[2]) De *nije zael* was eene zaal in het raadshuis, welke gebruikt schijnt te zijn tot deze en dergelijke bijeenkomsten en vergaderingen. Onder anderen leest men bl. 162 van het h. s. in quarto nr. 77, „de verkiezing van taelman plagt op 't nije zael te geschieden."

nije zael den nacht denner verblijuen laeten woe boeuen verhaelt.

5. Solde sich oick begeuen, dat enich allarm (des godt verhoede) errijsen mochte, alsdan soolen die dree rott, soe vpt nije zael die wacht holden, daetlijck mit hoeren toe geordneten beuelchhebberen, sonder wijder ordinantie van Jemant te erwachten, sick an dat oort mit hoeren gewehr verfuegen, waer dat allarm den anfang nembt, vnd daertegens, soe voele in hoorder macht is, alle noetwendige defensie getrouwelijck anwenden.

6. Gelijcksfels soelen oeck alle ander jungesellen tot dit vendel gehörich in tijdt van allarm sich alsbald mit wehr vnd wapen voor des venrichs doere onder hoer vendel bij den ander fuegen vnd aldaer ordinantie vorwachten, woe vnd waer men se alsdan sall hebben am besten te gebruijcken, waer toe dieselue sich oick willen guetwillich erfinden laeten.

7. Vnd damit guede ordnung vnd enicheit moge vnderholden werden, sullen sij alle twijst, haet vnd nijth schempreden vnd scheltwoerden achterwegen laeten, vnd vwe schelinge vnd mizverstant durch vwen bestalten hoptman vnd beuelchhebbren entscheijden ofte entlich (ist nooth) bij ein Erb. raedt verrichten laeten, allent bij straffe arbitrale nae der saecken gelegenheit.

8. Worden oeuerst twe oder mehr onder sich vproerisch vnd handgemeen, sall sich nemants desfals tegens den andern rotten, dan sal van stunden an vrede genoemen end gegeuen worden, vnd wel alsdan noch in sijner moetwillicheit vulhardet sal van den rechst bijwesenden sonder boete ofte broecke daetlick gestuwet vnd angetastet worden, doch sijner gesunde (soe voel moegelijk) onuerhindert.

9. Jnder tochorde vnd vp wachten noch oick anderssintz en sall niemant vp den andern schieten, steken, houwen ofte slaen ofte sal nae gestalt der saecken arbitralijck gestraft worden.

10. Soe emants onder den gemeinen manne moijterie, vproer, oder vnlust anrichtede, daer een allarm ofte bloetuergieten wt erfolgen worde, sall die an den lijue ofte in sijne goede nae des daedes gelegenheit strengelijck gepuniert worden.

11. Soe oick emants enige boese vpsaete oder verraderije tegens dese stat Borgermesteren ende raedt oder den hopluijden mochte gewaer worden, sal 't selue (die sulx vernemen) bij sijn eer vnd eedt terstunt den heren Borgermesteren inder

tijt sijnen hopman oder den prefatz [1]) hemelijck anbrengen vnd vormelden omme voerts daerjnne geraeden ende gedaen te worden nae behoeren.

12. Ofte enige kriegesnoot vorhanden mochte koemen, soe sal sich niemant vnderstaen enige spraecke ofte verhandlunge mit den vijant noch heimelijck noch oepenbar toe holden ohne consent vnd voerweten van Borgermesteren ende raedt vnd des hopmans, bij pena arbitrale.

13. Jtem oft sichs toe Jeniger tijdt begeuen vnd toedraegen mocht, dat dese stat bekrieget, belegert, beschoten vnd bestormet mocht worden, dat in sollichen falle, alle vnd ijdere, wat weerden oder standes, Edel ofte vnedel, junck oder olt, soe ter jegenweer voor vnd nae vp die veste den vijanden toe weder gestelt, niemants van den andern affwijcken oder verloepen sal, ofte die naeste daerbij wesende, ofte denseluen obuierende vnd onder oogen koemende, terstunt moegen dorch schieten, ofte ersteken, vnd soe er daervan queme, so sall hem euen wal ein vreselijcken doot bescheert sijn.

14. Die Rottmeister sall egener persoon alle stunde die schiltwacht vp voeren vnd vernijen, an oort vnd ende daer he solcx van den hoptman beuelch heft, alwaer die gestalte schiltwacht verblijuen vnd daer nicht wth wijcken sall, alleer die nije schiltwacht weder in die plaetze gefoert is, bij poene vijff marck vnd arbitrale correctie.

15. Niemants sall, nae dat die wacht vpgefoert is, schieten vmb vproers vnd ander allarmes, daer enich quaet wth entstaen konde, tho vermijden, bij x marck vnd nae gelegenheit.

16. Niemants sall, vp der schiltwacht staende, die entfangene loese van sich geuen, dan allene den hopman, venrich vnd weiblen ofte den beuelchhebber, so jnsonderheit daertoe erwölet is, bij straffe anden lijue ofte des raedts goetbedunncken.

17. Niemant sal verbeij dien schiltwacht gelaeten worden ofte he hebbe die loese, vnd wel aldaer sonder loese erschijnt, sall stracx angegrepen vnd vorwaert worden.

18. So jemants vp die schiltwacht slaepende befunden ofte jemants die loese vergeten hette, sol elx vijff golt gulden vorbreecken end noch staen tot arbitrale correctie.

---

[1]) Profats, Profaes = Provoost, „die daer toe is verordineert, dat hij de delinquenten apprehenderen ende voor den kriegs-gerichte aenclagen sal,” Aanteekening op art. 78 van den Artikelbrief.

19. Niemant sall sick mit sijn gewehr alle vierthijn daegen mede vndert vendel vp te trecken verweigeren ofte sick van die wacht buiten consent desz hoptmans absentieren, elcke reijse bij een marcke end tot arbitrale correctie.

20. Geen rotmeister sall, vm geringe oirsaeck, jemants van sijn rott, soe die wacht vpt nije sael holden weert, daer van voer de bestimde tijt aff tegaen ofte tusschen tijden sick 't absentiren oerloff moegen geuen, tegens beleuent van den hopman, veurich ofte beuelchhebber, soe aldaer tegenwoerdich is, dan soelen daer jn altijt nae gelegentheit discretie gebruicken, alles bij pene in vorige artijckel verhaelt.

21. Der hoptman, veurich vnd beuelhebber soelen nemant gestaeden enich holt, doeren ofte vensteren, waer doer jemant mochte beschadiget worden, vpt nije sael te brengen oder verbarnen bij straffe, twe marck vnd nae gelegentheit.

22. Dat niemants druncken vp die wacht koemen, oder oick vp die wacht enich wijn ofte bier tdrinken sall haelen laeten, bij vijff marck te broecke end dieselue wal ernstlijck aff te nehmen.

23. Soe sich emants tot jenniger tijt in vnbehoerlijcke oder vneerlijke huijsen ofte plaetzen vinden leeth, daer solffs enige vntucht, muetwillen ofte vndaet bedreue, sall sulckes staen tot scherper straffe na der persoen end saecken gelegenheit.

24. Daer enige moijteris, vnlust vnd quaede feijten vnder den jungengesellen dusses vendels sich eerheuen mochten, daer wth der gemeine gestelter profaes ouer der borger vendels, sampt sijnen Lieutenanten sijner bestellinge nach verorsaeket worde, die miszhandlers, ouertreders vnd muetwilligen gefenglich an toenemen vnd den hafte in te trecken, dat niemants daeran hinderen ofte letten sall mit raedt ofte daet den moetwilligen sijn excesz tbeschermen, end dat bij straffe XX g.g. end arbitrale correctie.

25. Daer auerst der profaes oder sijne Lieutenanten in sollichen verhindert, vnd soedaenige muetwilligen entqueme, sollen alsdan die solichs verhindert hebben jn die plaetz ofte stede staen vnd dergelijcker straffe verfallen wesen die der verloepene verschuldet hadde.

26. Oick sall niemants in brants nooth (daer godt vor sij) van der wacht gaen, dan ijder vp sijn bestembde plaetz blijuen bij x g. g. tho broecke.

27. Niemants sal oick van desen junge gesellen ein andern vmb te waecken in sijn plaetz stellen, sonder der bij

huijs vnd gesunt is in egener persoen erschijnen, bij straff ein marck ofte hoeger nae gelegentheit.

28. Desz sall der hoptman mit sijnen beuelchebbern vlijtich acht hebben dat boeuen geschreuen artijckelen ernstlich nach gesetzt vnd vnderholden worden.

29. Daer oeuerst eijn ofte meer sick vngehoersaem oder mit vpsaete vnwillich maecken wurden, van denselben sall der hoptman durch den rottmeister, vnder dessen rott die vngehorsamen befunden sint, die geboerlijcke straff mit panden ofte andersins erforderen, alsoe te verstaen, sinnen die vngehorsamen borger kindern, soelen die olderen dar vmme gependet worden, sint sie ouerst in dienste eins andern, soelen die meistern mit denwelcken de vngehoersamen wohnen voer die vngehorsamheit heurder knechten gependet werden, vnd solchs hoeren knechten an hoer verdiende lohn afftrecken.

30. Worden alsdan der rottmeister sich des vorweigeren, sall der hoptman mit sijn beuelchhebbern vollenkoemen macht hebben, solliche vorfallene straff van den rottmeister toe erhaelen, vnd denseluen daervoer an toe seen, besz soe lange he van sijn vngehorsame rottgesellen dieselue sal erfordert vnd entfangen hebben.

31. Solde oick die vngehorsamheit alsoe erwassen, dat jemant noch doer sijns rottmeisters, noch doer des hoptmans, venrichs oder beuelchhebbern authoriteit tot vnderholdinge der vorss. artijckelen sich niet wolde laeten brengen, alsdan sal solcks an en Erb. raedt gelangt worden, dwelcke tegens solchen vnwilligen mit ernstlicher straff nae gelegenheit gedencken te vorfahren.

32. Dusse vorsz. Ordinantie, puncten end artijckelen sullen alle tijt staen tot verbeteringe, veranderinge, correctie end moderatie van Borgemesteren end raedt vpgemeldt [1]).

Ande Statholder Verdugo.

Edell gestrenge vnd vermoegende genediger heere, wij koenen VGen. niet vnuermeldet laeten, hoedat inden verleden nacht omtrent elf uren, sich in deser stat enich alarm begeuen, ter cause dat die vander schiltwacht staende an die suijdt sijdt van der Apoerte als oick enige andern borgern, dwelcke aldaer die wacht gehadt, enige brannende lonten buijten (hoeres bedunckens) der stat grafften weren geseen

[1]) In het Archief. z. j. en d. nr. 153.

worden, op twelcke als bald tot viermaelen losgeschoten, hebben die sametlijcke borgeren in groeter ijl mit guede ordninge sich mit hoeren gewehr vnd op den bolwercken vnd anderen oerden soe vlijtichlijcken vnd getrouwelijck begeuen, dat wij daeraen een güet behaegen gehatt, vnd niet en twijuelen, bij alsoe veer sich schoen enige vijanden hadden vernemen laeten, vnse getrouwe medeburger solden sich mit groeter enicheyt totter defensie mit gantsen ernst gestelt hebben. Het vendel vanden Jungen gesellen heeft sich gelyckxfals soe getroulick verholden, dat wij daer an allerdings een guet bennegen dragen. Wij koenen oeuerst nach gehol-dene vlijtige informatie in wenichsten erfaehren, datter enich volck vanden vijant voer die hant gewest sij, vnd moeten daeromme erachten, als ofte die schiltwacht in plaetze van lonten enich ander licht geseen mochte hebben. Sollichs soelen wij V Gen. niet verholden vns derseluen tot genaeden beuehlendt. Screven den 19 Febr. 1588 [1]).

V. E. Dienstwillige
Burgmr. vnd rath der stat Groeningen.

Bisschops ontvangst te Groningen, 1568.

B. en R. in Groningen hebben den Prior van Essen, Pater ten Hoorn, Pastoren van Haren ende Wolde, den Abten van ter Munten, den Prouest tot Hilligerlee sampt den Pastoren van Suidtbroeck ende van der groter Munte bij poena van 50 gg. en verlies van Sijn. Maj. Genade geboden, om haer met den Abts staff, koorkappen, rocken ende alle andere ornamenten ende ciraden daertoe behorende op vrijdage s'avonts na Michielis Archangeli tot Groningen in de herberge en des anderen daeges met andere heeren ende vrunden op den Raedhuise erschijnen, om den verordenten Bisschop alhijr t'ontfangen. Den 27 September 1568 [2]).

---

[1]) Archief, h. s. in folio 105, bl. 14.
[2]) Archief, h. s. in 4to 77, bl. 37.

DE

STADHOUDERS VAN DRENTHE,

HUNNE MAGT EN STAATSREGTERLIJKE VERHOUDING TOT DE LANDSCHAP [1]).

IX. Willem III, koning van Groot-Brittannië.

1696 April 29 werd onder den blooten hemel in 't Grollerholt [2]) deze resolutie genomen:

---

[1]) Vervolg van D. IV, p. 40.

[2]) De opgave van den heer MAGNIN, dat er in het jaar 1681 voor het laatst Landdags-vergadering in het Grollerholt is geweest, voorkomende in de eerste uitgaaf zijner „voormalige kloosters in Drenthe," Gron. 1835, bl. 189 is dus onnaauwkeurig, ten zij de heer M. bedoelt ordinaire vergaderingen, doch dit is het geval zeker niet, want de gewone vergaderingen aldaar zijn, reeds veel vroeger en wel in 1603, opgehouden en naar het voormalige kloostergebouw te Assen overgebragt: in de tweede uitgaaf zijner kloosters in 1846 te Heerenveen uitgekomen, herhaalt de heer M. dit niet, maar zegt bl. 259, dat nog in de achttiende eeuw eene landdagsvergadering in het Grollerholt is gehouden, zonder die op te geven, terwijl hij in de *losse bladen* enzv. uitgegeven in 1856 bl. 53 zegt dat, na de vergadering in den tekst bedoeld, geene andere landdagen zijn gehouden dan in't voormalig kloostergebouw te Assen: — 't laatste zal wel de waarheid zijn.

Daar er van de andere geschiedkundige werken over Drenthe van den heer Magnin geene tweede uitgaven te wachten zijn, is het te wenschen dat in dezelve geene opgaven voorkomen, die zoodanige herhaalde verbetering noodig hebben.

Eene vergadering in de open lucht is iets plegtigs, dat van de vroegste tijden af aan in verband stond met de benoeming of huldiging van koningen en opperhoofden: — nog in onze Grondwet van 1815, art. 52, was bepaald dat de koning moest worden ingehuldigd in eene zitting der beide kamers onder den blooten hemel te houden.

Ridderschap en Eygenerfden enz. Geconsidereert en in achtinge genomen hebbende dat, bij versterf van Zijne Hoogheid, den Heere Prince van Nassau en de tegenwoordige constitutie van zaken, niets noodsakelijker is, dan dat, hoe eerder hoe beter, uit de name van deze landschap besendingen werden gedaan aan zijne koninglijke Majesteit van Groot Brittanniën na het Loo, of den Hage, na tijds gelegentheid, en zijne Majesteit gefeliciteert over deszelfs gelukkige overkomst in deze landen en de ontdeckinge van de conspiratie tegen deszelfs geheijligde persoon jongst in Engeland ondernomen; mitsgaders om aan hooggedachte Zijne Majesteit als nog op te dragen het Erfstadhouderschap over deze landschap, invoegen hetselve bij Zijne Majesteit, ingevolge resolutie van den 16 Junij 1676, is geaccepteerd ende vervolgens te versoeken, dat het meerhoogstgedachte Zijne Majesteit believen mooge, deze landschap en derselver Ingesetenen in zijne genadige protectie te nemen ende hare belangen en interessen ten meesten beste ende voordeele van deze landschap te recommanderen;

Hebben ten fine voorschr. na deze tijdsgelegentheid gecommitteerd Zijne Hoog Welgeb. Den Heere Drost Baron van Pallant, den Heere Zeino Coenraad de Vos van Steenwijk tot Anssen, den secretaris Lucas Nijsingh en den continuërende Ontvanger Jan Sichterman [1]).

Hierop volgde deze acte van Aug. 1696:

Drost ende Gedeputeerde Staten der Landtschap Drenthe Doen kond dat Ridderschap ende Eygenerffden repraesenteerende de Staten van de voors. Landschap, by het vaceren van het Gouvernement ende Stadhouderschap van de Landschap Drenthe, beleeft heeft op eenen Landsdag den 29 April 1696 in Grollerholt gehouden, door Haare gecommitteerden, ingevolge de resolutie van den 16 Juny 1676, aan den tegenwoordigen Allerdoorluchtigsten, Grootmachtigsten Koning van Groot Brittannien, WILHELM DE DARDE met behoorlyke Eerbiedigheid, *erfelyk* te doen presenteren ende te offereren het voors. vacerende Gouvernement en Stadhouderschap over de gemelde Landschap, omme, wanneer tselve Gouvernement ende Stadhouderschap bij Zijne Majesteit soude werden geaccepteert, deselve Zijne Majesteit alsdan vervolgens, in name van gedagte Ridderschap ende Eygenerffden Staten van meergem. Landschap, daarop te passeren brieven van commissie in behoorlijke forme.

Ende dewyle Hoogstgedagte Zyne Majesteit hetselve Gouvernement en Stadhouderschap in manieren voors. heeft believen aantenemen: *Zoo is't* dat wij diselve Zijne Majesteit in conformite aan de voors. resolutie van den jare 1676 en op sodane commissien en conditien als de vorige Heeren Stadhouderen dese

---

[1]) Vgl. Magnin, Losse bladen, bl. 53.

charge hebben bekleed, En hierna zijn volgende, hebben gestelt ende gecommitteert, stellen ende committeren mits desen, volgens speciale resolutie van de welgemelte Ridderschap ende Eijgenerfden op eenen Landsdag tot Assen den 13 augusti 1696 gehouden, daarover genomen, tot Gouverneur, Erfstadhouder ende capitain generaal van de voors. Landschap Drenthe ende de fortressen en sterckten daarin gelegen, gevende Hoogstgedagte Zijne Majesteit volkomen magt, autoriteyt en sonderlinge bevel om de charge als Gouverneur, Erfstadhouder en Capitain generaal van de Landschap Drenthe soo datelick en reälick te aanvaarden, te houden, exerceren ende bedienen, de Limiten en Landpalen van de voors. Landschap tegens de nabuiren, die deselve souden willen invaderen, sijns uittersten vermogens, te mainteneren ende beschermen, sonder te gedogen dat deselve eenigzints verkleint ofte geinvadeert werden of dat de Ingesetenen van hetselve Landschap voor eenige, andere regters en buiten het voors. Landschap, contrarie hare privilegien, werden geëvoceert; Maar zooveel doenlijk te bemiddelen, dat alle differenten mit nabuirige provinciën of daaraan palende Heeren Landen op het spoedigste ende gevoeglijkste mogen werden afgedaan, hetzy by wege van accommodatie, rechte ofte geëligeerde arbiters: Ende de Staten van deselve Landschap, het collegie van Drost en Gedeputeerden, mitsgaders het collegie van Drost en Vierentwintig Etten als opperste regters in de Landschap Drenthe en alle hare Hoogheden, souverain gebied, vrijheid, gerechtigheden, rechten, privilegien en wel heergebragte goede costumen ende usantien te bewaren ende na vermogen de goede hand daaraan te houden, dat deselve Staten by hare bondgenoten niet anders mogen werden getracteert als na inhouden van de unie van Uitregt, ende conform de beloften zoo haer in het oprigten van hetselve syn gedaan. Voorts om de Ingesetenen van het Landschap Drenthe te beschutten en beschermen voor alle invasien, violentien, forcen, gewelt, kracht, overdaad en oppressie van buiten of van binnen, hetzy by eenige uitheemsche vianden, ofte ymand anders, wie het soude mogen syn, haar aangedaan werdende, Ende goede ende ernstige toesicht nemen ende doen nemen tegens alle vergaderinge van ruiteren, knegten, krygsvolk ofte heerlose soldaten ende andere, die zig onderstaan souden willen in de voors. Landschap te komen, om eenige inloop, invasie ofte aanslag te doen ofte maken; goede regel en krygsdiscipline te houden onder het krygsvolk door de gemelde Landschap de nodige doortocht doende; Ende de ordonnantien ende instructien op het stuk van den krygshandel gemaakt ende alsnog te maken, te doen onderhouden. De ware gereformeerde religie, zooals deselve tegenwoordig in de Landschap Drenthe word geleert en gepredikt, te handhaven, sonder daarin eenige veranderinge te gedogen ofte laten geschieden. Sullende Zijne Majesteit, opdat de saken van de kercken in goede ordre mogen verblyven, ende daarover mit goede

insigt, beleid, ende respect werde gebesoigneert, vermogen op alle synodale vergaderingen een bequaam persoon, wesende een Ingeseten deser Landschap, te committeren, omme uit name van Zyne Majesteit nevens de ordinaris Gedeputeerden de acta synodi bij te wonen ende ten besten te dirigeren, welke persoon, nevens den Drost ende Gedeputeerden de acta Synodalia zal helpen resumeren en ratificeren ende de voors. acta Zijne Majesteit ter handen gestelt werden, om deselve mede te visiteren, resumeren, ratificeren ende approberen, ende de voors. gecommitteerde van Zijne Majesteit nevens den Drost ende Gedeputeerde na voorgaande nominatie by de respective classen gedaan, van tyd tot tyd mogen eligeren nieuwe visitatoren over deselve classen, welckers commissie sal werden gedepescheert by Zyne Majesteit ende het collegie van Drost ende Gedeputeerden gesamentlyck, alles conform den gewoonlyken ende tot nog toe geobserveerden voet; sal ook Zyne Majesteit op de vergaderingen van Ridderschap en Eygenerfden mogen compareren, en in het collegie van Drost en vierentwintig Etten, Ende in het collegie van Drost en Gedeputeerden mede stemmen ende voteren, zoo dikwyls Zyne Majesteit hetselve geraden sal vinden; voor zooveele aangaat het stellen ende committeeren van alle officieren zoo van bedieninge der policie als saken van State, administratie van justitie, sal hetselve geschieden, ende gedaan werden, conform die alle tijd geobserveerde gewoonte ende oude heerkomen, sulx dat de electie van den Drossard, Gedeputeerden, ontfangers, rentmeesters, secretarissen, etc. sal werden gedaan by de Staten selfs, van dewelke zy ook commissie sullen hebben te ontfangen; ende sullen de vierentwintig Etten werden geëligeert volgens de instructie op het Drostampt en volgens accoord geduirende het leven van den tegenwoordigen Heere Drost, met denselven hierover opgerigt; Ende aangaande de schultessen, sullen de Heeren Drost en Gedeputeerde van wege de Staten van deselve Landschap drie bequame personen opstellen, uit dewelke Ridderschap ende Eygenerfden volgens vorige Instructie een, wesende de bequaamste, tot Schults sullen mogen nomineren ende van Zyne Majesteit hebben te ontvangen zyne commissie, ook aan Zyner Majesteits handen moeten doen den behoorlyken Eed ofte dengenigen, zoo Zyne Majesteit daartoe soude gelieven te committeren; sal ook den Drossard nomineren ende eligeren de burgemeesteren van de stad Coevorden, alles na ouder gewoonte: Ende voor zooveele belangt het vergeven van officien van oorloge, waarvan de compagnien op des Landschaps repartitie staan, sullen de Staten van de Landschap ofte derselver Drost en Gedeputeerden, als wanneer eenige plaatsen in guarnisoen komen te vaceren, telkens drie gequalificeerde personen nomineren volgens vorige practique en usantie, uit dewelke Zyne Majesteit alsdan een sal believen te eligeren; Blyvende nogthans de militaire charges te velde vacant vallende, ter dispositie van

Zyne Majesteit sonder eenige voorgaande nominatie Ende de Landsaten, even bequaam synde, voor de uitheemse gerecommandeert; Ende dit alles tot alsulcke Eeren, rechten, tractementen, profijten ende Emolumenten als de voorgaande Gouverneurs ende Stadhouders gehad, getrokken ende genoten hebben: Bevelende voorts allen en een iegelyk hare residentie in de Landschap Drenthe houdende, van wat staat, qualiteyt ofte conditie deselve mogen zyn, gelyk ook Ritmeesteren, Hopluyden, Bevelhebberen, Ruiteren ende Knechten, op de Landschap Drenthe gerepartieert, alsmede allen anderen luiden van oorloge, die in de Landschap zyn ofte nog sullen mogen komen, dat sy hoogstgemelde Zyne Majesteit houden, respecteren ende kennen voor Gouverneur, Erfstadhouder ende Capitain-generaal van de voors. Landschap Drenthe, ende denselven niet alleene alle behoorlyke eere ende reverentie bewysen, Maar ook alle behoorlyke hulpe ende assistentie in het effectueren van dese Zyner Majesteits commissie en hetgeen daarvan dependeert, betonen; want sulks tot dienst ende welvaart van de Landschap Drenthe ende derselver ingesetenen bevonden is te behooren. Blyvende dan Zyne Majesteit gehouden aan de Landschap door Desselfs onderteekeninge, in plaatse van den gewonen Eed te verklaren dese poincten en articulen na vermogen te willen agtervolgen, ende te willen gelieven te doen alle 't gunt een goed en getrouw Gouverneur en Erfstadhouder te doen schuldig is. Des ter oerkonde hebben wy desen in behoorlyke forme onder onse gewoonlyke paraphure ende signature onses secretarii doen verveerdigen, en met 's Landschaps uithangende zegel doen bezegelen.

Gedaan en gegeven in onse vergaderinge gehouden binnen Assen den XV Augusti anno XVI^c ses en negentig.

W. Lunsingh vt. 1696.

Ter ordonnantie van Drost en Gedeputeerde
Staten der Landschap Drenthe.
L. Nysing 1696.

Aan koning Willem III werd het Erfstadhouderschap opgedragen [1]) tevens met felicitatie over de ontdekking van eene conspiratie [2]) tegen zijn persoon door de heeren E. A. van Palland drost, Z. C. de Vos van Steenwijk gedep^de, Lucas Nijsingh secretaris en J. Sichterman continuerende ontvanger, doch werkelijk landschrijver. Later werd het diploma overgegeven door den heer J. Sichterman ontvanger generaal,

---

1) In andere gewesten was dit reeds eerder gebeurd.

2) Het was een aanslag, die te Londen zou worden ondernomen om koning Jacobus te herstellen en die aan den graaf van Portland werd ontdekt.

daartoe met credentialen voorzien: het werd door Z. M. den 13 Sept. 1696 op 't Loo geteekend.

Hij had *f* 2000-„ tractement.

1696 Aug. 13. Aan zijne secretarissen 100 ducatons vereerd, en de ontv. Sichterman aan Z. M. gecommitteerd, ten einde geliefde te redresseeren eenige begevingen van militaire charges in guarnisoen vacant geworden zonder nominatie.

1696 Oct. 19. Door den ontvanger Sichterman aan R. en E. gerapporteerd, dat Z. M. hem door den graaf van Portland [1]) had laten verzekeren, dat inkomstig geene begeving van militaire charges in guarnisoen vacerende zou gedaan worden als op voorafgaande nominatie.

„ „ aan de secretarissen vereerd 100 ducaten.

1699 Julij 20. Z. Majesteit in deze quartieren zijnde verzocht door D. en G. om als Stadhouder Dr. N. Schellinger te voorzien met de commissie van het Schultambt van Coevorden en Wolter Kymmel met de commissie van het Schultambt van Rolde.

1699 Nov. 9. Aan Gerrit Jan van Dongen, luitenant in 't regiment van Linstouw permissie gegeven door D. en G. om zich bij Z. M. te mogen adresseeren tot het bekomen eener acte als capitein.

1700 Meij 30. Z. M. als stadhouder verzocht Albertus Stuurman als schults te Coevorden van commissie te voorzien.

1702 Jan 20. Volgens brief uit Kensington heeft Z. M., hoezeer bewerende, dat de begeving van alle compagnien buiten de garnisoenen in het district van den staat vacant vallende aan hem buiten nominatie competeert, uit singuliere deferentie voor de recommandatie van de Staten daartoe benoemd den luitenant van Dongen, zoon van den hr. van Oldengaerden.

Willem III overleed zonder kinderen aan de gevolgen van een' val van zijn paard te Kensington den 19 Maart 1702, waarover condoleance werd betuigd en drie weken lang, drie uren daags de klokken zijn geluid.

STADHOUDERLOOS TIJDPERK.

1708 Maart 20, hebben R. en E. met eenparige stem-

[1]) Deze was Jan Willem Bentinck, heer van Rhoon en Pendrecht, de vriend en gunsteling van Willem III, door hem onder meer met dien titel begiftigd.

men geresolveerd, dat in de landschap nooit een stadhouder zal mogen of kunnen worden verkozen dan met eenparige stemmen en dat dienvolgens een riddermatig edelman, een dingspil, ja een carspil dat zal kunnen met effect tegenspreken en beletten [1].

X. WILLEM CAREL HENDRIK FRISO (WILLEM IV).

1722 Maart 17. Op de memorie van den hr. Wolf Dideric baron van Verschuir, opperhofmeester van H. H. mevrouw Maria Louisa, princesse douairière van Orangien en Nassau etc. geb. landgravinne tot Hessen etc., vertoonende uit den naam en van wege H. H., als daartoe gelastigd en geauctoriseerd, in wat voegen H. H. furst. D[t] geinformeerd was dat in 1708 bij de H. H. Staten dezer landschap eene resolutie zou zijn genomen, van geen stadhouder dezer landschap te kiezen als met eenparigheid van stemmen en dat een of ander lid alléén bevoegd zou wezen diergelijke verkiezing te beletten, en, vermits de princen van den huize Orangien en Nassau van de unie af door de heeren Staten dezer landschap successivelijk alleen tot het bekleeden van het stadhouderschap waren verkozen geweest, waarom uit de voors. resolutie vele argwanen zouden te trekken wezen tot nadeel van het doorluchtige huis, verzoekende overzulks, ten einde de voors. resolutie goedgunstiglijk moge worden ingetrokken; — waarover gedelibereerd, hebben R. en E. de resolutie van 1708 ingetrokken en tot stadhouder gekozen W. C. H. Fr. van Oranje en Nassau, nog minderjarig, op al zulke tractementen als zijn grootvader genoten had, op dien dag in te gaan: — ook werd eene commissie benoemd om aan te bieden, bestaande uit Jr. Nicolaus Harm van Echten, genaamd van Dongen tot Entinge, Joncker Seine Abel de Conink tot Peijze uit de ridderschap, en uit de eigenerfden gedep[de] G. C. Ellents, ontvanger H. J. Ellents en geadjungeerde landschrijver Q. Beeldsnijder.

Aanstelling 17 Maart 1722.

Ridderschap en Eygenerfden Staten van de Lantschap Drenthe,

[1]) Prof. de Rhoer en mijn Vader t. a. pl., bl. 59, W. Eekhoff, beknopte geschiedenis van Friesland, bl. 498, de schrijver, waarschijnlijk prof. Hofstede van Rotterdam, van „*het nut der Stadhouderlijke Regering*" bl. 63 en de schrijver van de schets van Neerlands Staatsbestuur, bl. 88, zeggen ten onregte, dat Joan Willem Friso in 1708 stadhouder werd van Drenthe: — hij is het nimmer geweest: hij was nog alléén stadhouder van Friesland en Groningen, toen hij den 14 Julij 1711 aan den Moerdijk verdronk!

in behoorlyke consideratie genomen hebbende de hoge meriten en uitmuntende diensten by de Doorluchtige Huisen van Orangien en Nassau aan den Staat der Vereenigde Nederlanden in 't Generaal en aan deze Lantschap in t particulier bewesen, hebben goetgevonden en geresolveert, gelyck wy goetvinden en resolveren by desen, het Stadhouderschap, Gouvernement en Capitainschap generaal van welgem. Lantschap te confereren en op te dragen aan Zyne Furstel. Doorlt. den Heere Prince WILHELM CAREL HENRIK FRISO, Prince van Orangien en Nassau, etc.: etc.: op zoodane conditien en instructie als by ons is gearresteert en vastgestelt, die door de Heeren Nicolaus Herman van Echten, genaamt Dongen tot Entinge; Zeino Abel de Conink tot Peijse; Gedeputeerde Gerhard Conraad Ellents; ontfanger generaal Henrik Jan Ellents en geadjungeerde Lantschrijver Quirinus Beeltsnyder als door ons gecommitteert, om aan Zijne Furstel. Doorlts. Vrouw Moeder, Haar Hoogheit, Mevrouwe de Princesse Douairière van Orangien en Nassau zal worden gepraesenteert, met vaste hope en vertrouwen, dat Zyne Furstel. Doorlt. zal navolgen de loffelijke voetstappen, heroique daden en princelyke deugden van zijne glorieuse Heeren Voorvaderen; zullende hooggem. heere Prince, als den ouderdom van agtien jaren zal hebben bereikt, in persoon den behorelyken eed praesteren van de poincten en articulen in onze instructie vervat, na uiterste vermogen te zullen agtervolgen en voorts te doen al hetgene een goed en getrouw Stadhouder, Gouverneur en Capitain Generaal te doen schuldig is en daarop het Stadhoudersampt, Gouvernement en Capitainschap generaal dezer Landschap aanvaarden en bekleden, op zodane tractement als Zyne Furstel. Doorlts. Heere Groot Vader, hooglofīr, memorie genoten heeft, welk tractement hooggem. Heere Prince Wilhelm Carel Henrik Friso dezer landschap verkoren Stadhouder, Gouverneur en Capitain generaal van de dagh der electie zal hebben te genieten. Des ter oirkonde is deze afgegeven onder des Lantschaps uithangende zegul en signature van onzen Lantschrijver, op den Lantsdag gehouden binnen Assen den 17 Martij 1722.

Ter ordonnantie van welgem. Heeren
Q. Beeltsnyder [1]), q. q.

---

[1]) Eene aanstelling en instructie met beëediging van W. C. H. Friso van ridderschap en steden de Staten des furstendoms Gelre en het graafschap Zutphen van 2 Nov. 1722 op W. C. H. Friso vindt men bij Johan Blombert, de geschiedenis van Nederland onder de princen van Oranje-Nassau, achter de voorrede: — de vergelijking is niet onbelangrijk.

Zeer opmerkelijk is daar de brief van de Staten van Holland en West Friesland, waarbij zij de keuze van een stadhouder dringend en met opgave van gronden aan de Staten des furstendoms Gelre en het graafschap Zutphen afraden en het antwoord daarop van dezen met de gronden ter contrarie: ook — afzonderlijk gedrukt te Nijmegen bij van Goor in 1722.

1723 Maart 23, werd besloten, dat in de kerken voor den stadhouder zou worden gebeden.

1724 Maart 21, werd besloten het te goede stadhouders-tractement van wijlen koning Willem aan de princesse-douairière van Oranje uit te betalen.

Willem IV had ook het tractement van *f* 2000-„.

Het bezworen diploma, na dat Willem IV 18 jaar bereikt had, door den landschrijver H. J. Ellents den 16 Maart 1730 overgegeven, luidt aldus:

17 Mrt. 1722.—16 Mrt. 1730.

Ridderschap en Eygenarfden Staten der Landschap Drenthe, doen te weten, dat in consideratie genomen hebbende de toestant onzer Landschap en wel inzonderheid, dat de hoge plaatze van Stadhouder, Capitain Generaal dezer Landschap sedert het overlyden van den Allerdoorlugtigsten, Grootmagtigsten Konink van Groot Brittannie, Wilhelm de Darde, Hoogloff. gedagtenisse heeft gevaceert en open geweest, en oordelende den welstant en securiteit van onze Landschap te vereyschen, dat voors. Staat wederom werde begeven: *Zo is 't*, dat wy considererende de signaleerde diensten door de Doorlugtige Vorouderen en Hoge Naverwanten van den Doorlugtigen en Hooggeboren Furst en Heere Willem Carel Henrik Friso, Prince van Orange en Nassauw aan dezen Staat in het gemeen en deze Landschap in het byzonder by alle gelegentheden bewezen, en vertrouwende dat Hooggem. Prince van Orange en Nassau de glorieuse voetstappen zyner Doorl. Voorouders en hoge Naverwanten ten dienste van ons Lieve Vaderlant zal navolgen, met eenparige stemmen op onzen Landsdag gehouden binnen Assen den 17 Maart 1722, tot Stadhouder en Capitain Generaal van het Landschap Drenthe hebben gestelt, geauthoriseert en gecommitteert dezen Doorl. en Hooggeb. Furst en Heer WILLEM CAREL HENRIK FRISO, PRINCE VAN ORANGIEN en NASSAUW, om, ingevolge instructie by ons ten voors. Landsdage gearresteert, met de adimpletie van den ouderdom van agtien jaren te tekenen en beëdigen: Gevende alsnu zyne Hoogheid volkomen magt en authoriteit om de hoge charge als Stadhouder en Capitain Generaal over deze Landschap ingevolge de op heden beëedigde Instructie en op zulke Eeren, Digniteiten, Praeëminentien en voordeelen daartoe staande te exerceeren en volbrengen: Bevelende derhalven allen ende een Iegelyk hare residentie in de Landschap Drenthe houdende, van wat Staat, qualiteyt of conditie deselve mogen zyn; gelyk ook alle Hoge en Lage Officieren, Ruiteren en Knegten op de Landschap Drenthe gerepartieerd, om Zijn Hoogheid voor Stadhouder en Capitain Generaal over deze Landschap te respecteren en alle behorelyke Eere en reverentie te bewijzen. Gegeven onder 's Landschaps uithangende zegel en gewone signa-

ture op onze ordinaris Landts Vergaderinge binnen Assen den 16 Maart 1730.

Ter ordonn. van de Heeren Ridderschap en Eygenerfden.

H. J. Ellents. 1730.

De instructie in deze beide stukken bedoeld luidt:

17 Maart 1722—14 Maart 1730.

Poincten en articulen, waarop de Doorluchtige Vorst WILLEM CAREL HENDRIK FRISO, Prince van Orangien en Nassau, etc. etc. etc. by de heeren Ridderschap en Eygenerfden, Staten van de Landschap Drenthe, is versogt tot het Stadhouderschap, Gouvernement en Capitainschap generaal.

1. Eerstelyk zal zyn Furstel. Doorl[t] de Staten dezer Landschap Drenthe alle behorelyke respect dragen, ook hanthaven ende maintineren in allen haren hoogheden, vryheit, geregtigheden, Regten, privilegien en wel heergebragte goede Costumen en usantien: Zal ook de goede hand na vermogen daaraan houden, dat deselvige Staten by hare Bondgenoten niet anders en werden getracteert als na inhoude van de Unie van Utrecht ende conform de beloften, so haar in het oprigten van deselve zyn gedaan.

2. Zal ook de gemelde Staten en allen inwoonderen der Landschap Drenthe beschutten en beschermen, voor alle invasien, violentien, force, ende gewelt, so *tegens hen luiden* zoude mogen worden getenteert, hetzy by enige uitheemsche vyanden of iemant anders, wie het zoude mogen zyn.

3. Tot welken einde Zyn Furstel. Doorl[t] goede opzigt en zorge zal dragen, dat het huis en Fort Coevorden ten allen tijden genoegzaam zij versien met proviand, munitien, en noodwendigheit van oorloge; dat ook de fortificatien aldaar behoorlyk onderhouden mogen worden.

4. Dat insgelijks het fort Coevorden zy en blyve bezet met een goet en suffisant guarnisoen, staande onder de gehoorzaamheit van haar Hoog Mog. ende Zyne Furstel. Doorl[t], die ook by alle bekwame middelen zal zoeken te weeg te brengen, dat de compagnien op de repartitie van dese Landschap staande, en op andere plaatsen liggende, ter gelegener tyd binnen Coevorden in guarnisoen gebragt mogen worden.

5. Dat ook de gem. plaatse stedes zy verzien met een bekwaam en ervaren Commandeur, staande op de repartitie van de voorz. Landschap, indien daartoe iemant bekwaam by zyn Furstel. Doorl[t] geoordeeld word, denwelken Zyn Furstel. Doorl[t] telkens zal committeren met voorgaande kennisse, goedvinden en approbatie van de Staten der Landschap Drenthe ofte derselver Gedeputeerden; en zal den Commandeur gehouden zyn, den behore-

lyken Eedt te presteren mede aan de Staten der Landschap Drenthe of hare Gedeputeerden.

6. Dat Zyne Furstel. Doorl[t] by de Ed. Mog. Heeren Raden van State zal zien te bemiddelen dat, in cas van stouwinge van het water by Coevorden, geobserveert en onderhouden moge worden de peyl, by wylen zyne genade den Heere Graaf Willem Lodewyk van Nassau etc. hoogloffel. memorie, gedaan stellen, en by oude Lieden daar omtrent wonende genoegzaam bekent, staande buiten de Graft; ofte dat andersins een ander Peyl moge worden gezogt en gevonden, waarmede de Graften behoorlyk met water verzien en evenwel de landen buiten nood niet geinundeert of verdronken mogen worden.

7. Ende indien tot versekeringe en beschermінge van de Geunieerde Provincien in genere ofte de Landschap in 't particulier, Zyne Furstel. Doorl[t] nog mogte bevinden enige nieuwe Schans ofte Forten in de Landschap te leggen, zal hetselve by goedvindinge en consent van de Staten der Landschap Drenthe mogen geschieden en anders niet: Ende zal alsdan nopende derzelver bewaringe worden gedaan en geobserveert, tgeen hier voren van 't Fort Coevorden is gezegt.

8. Gemerkt de Limiten van de Landschap Drenthe aan vele en diverse Landen en Provincien zyn palende, zal zyn F. D[t.] deselve met alle behorelyke middelen maintineren, ten einde des Landschaps limiten niet verkleint of geinvadeert mogen worden.

9. Ende, indien dezen aangaand tusschen de gem. Staten van de Landschap Drenthe en eenige daaraan palende Heeren, Landen ofte Provincien enig disput soude mogen ontstaan, zal zyn Furstel. Doorl[t] op het spoedigste (: zo veel doenlyk :) bemiddelen, dat al sodane differenten op 't gevoeglykste worden weggenomen, het zy by wege van accommodatie, Regte, ofte door geëligeerde arbiters.

10. Belangende het poinct van Religie zal zyn Furstel. Doorl[t] gehouden zyn te hanthaven en te maintineren de ware Gereformeerde Religie, zooals deselve tegenwoordig in dese Landschap Drenthe word geleerd en gepredikt, zonder enige veranderinge daarin te gedogen ofte laten geschieden.

11. Ende dat de zaken van de kerke in goede ordre zouden mogen verblyven, en daarin met goede inzigt, beleyt ende respect mag worden gebesoigneert, sal zyn Furstel. Doorl[t] vermogen op alle Synodale Vergaderingen een bekwaam persoon, wesende een ingeseten dezer Landschap, te committeren, om uit name van Zyne Furstel. Doorl[t] neffens de ordinaris Gedeputeerden of derselver Gecommitteerden de acten der synoden by te wonen en ten besten te dirigeren.

12. Welke persoon neffens de Drost en Gedeputeerden de Acta Synodalia zal helpen resumeren en ratificeren, en zal dienvolgens van deselve acten, na gedane resumtie ende ratificatie

aan Zyne Furstel. Doorl[t] een exemplaar of afschrift ter handen gestelt worden, ten einde zyn Furstel. Doorl[t] van alle tzelve behoorlyke kennis hebben moge.

13. De voorz. gecommitteerde van Zyne Furstel. Doorl[t] zal nevens de Drost en Gedeputeerden na voorgaande nominatie by de respectieve classen gedaan, hebben te eligeren van tyd tot tyt nieuwe visitatoren van deselve classe, welker commissie zal worden gedepecheert ter vergaderinge van de Heeren Drost en Gedeputeerden, en op den naam van Zyn Furstel. Doorl[t] en de Drost en Gedeputeerden gesamentlyk en met des Landschaps cachette gecachetteerd worden.

14. Ende opdat de directie over de zaken van State ende Politique Regeringe (: gelyk nodig:) naar behoren mag worden geconserveert, zal Zyn Furstel. Doorl[t] gehouden zyn, niet alleen de Ridderschap en Eygenerfden staande te houden in hare hun competente en Souveraine gebiet, als Staten van de Landschap Drenthe over dezelve Landschap, maar ook het Collegium van Drost en Gedeputeerden te maintineren en te handsterken in zyn behoorlyk respect en authoriteit.

15. Van gelyken zal zyn Furstel. Doorl[t] maintineren en handsterken het collegium van den Drossaard en Vierentwintig Etten als opperste Regters in zaken van Justitie.

16. Zal zyn Furstel. Doorl[t] ter vergaderinge van Ridderschap en Eygenerfden, van gelyken ook in 't Collegie van Drost en Gedeputeerden alsmede in de Vergaderinge van Drost en Vierentwintig Etten (: so dikwyls Zyn Furstel. Doorl[t] zal goetvinden:) in persoon mogen compareren en gecompareert zynde, zal alleen stemme mogen hebben in het collegie van de Heeren Drost en Gedeputeerden.

17. Zal ook zyn Furstel. Doorl[t] geenssins gedogen of toelaten dat de ingesetenen der Landschap Drenthe voer enige andere Regters en buiten deselve Landschap, onder schyn van regte worden geëvoceert, alles in conformiteit van derselver privilegien; gemerkt het welvaren van de ingesetenen ten hoogsten daaraan gelegen is.

18. Aangaande het stellen en committeren van alle officieren so van Bedieninge der Policie als zaken van State, administratie van Justitie, zal hetselve geschieden en gedaan worden conform de nu geobserveerde gewoonte; zulks dat de electie van alle so politique als militaire charges zal worden gedaan by de Staten zelfs, van welke, of derselver Heeren Gedeputeerden ook commissie zullen hebben te ontfangen, uitgezondert dat zyn Hoogheit, in persoon in tyden van oorloge in 't velt zynde, zal mogen disponeren van sodane militaire charges als aldaar zullen komen vacant te worden, sullende zyn Hoogh[t] omtrent de vergevinge dezer militaire charges meest reguard hebben op de Ingesetenen dezer Landschap.

19. De Drossaard zal nomineren en eligeren de Burgemeesteren van den Stede Coevorden: alles na onder gewoonte.

20. Zal ook Zyn Furstel. Doorl^{t} over het volk van Oorloge onderhouden en doen onderhouden goede militaire ordre en discipline.

21. Ende, als wanneer enig volk uit hun guarnisoen zal worden geligt, so de Landschap Drenthe zullen moeten passeren, zal zyn Furstel. Doorl^{t} daarvan den Drost ende Gedeputeerden in tyds veradverteren, ten einde alzodanig volk door de Landschap mag worden geconduiseerd met goede ordre, en de minste laesie der inwoonderen van dien.

22. Ende, ingevalle enige van des Landschaps Compagnien uit hare guarnisoenen zullen worden geligt, zal zyn Furstel Doorl^{t} de patenten beschikken ter handen van de Heeren Ordinaris Gedeputeerden, omme dezelve geaccompagneert met de patenten van de Heeren Drost en Gedep^{den} voorts te bestellen, en de goede meininge van zyn F. D^{t} te effectueren, ten einde ook op zodanig vertrek goede ordre in tyds zoude worden gestelt, ten ware de tyd en de noot zulks niet konde lyden.

23. En byaldien zyn Furstel. Doorl^{t} enige patenten om redenen goet mogte vinden te zenden aan enige andere provincien zyns gouvernements ofte andere Steden of Forten met het krygsvolk van zijnen Gouvernemente bezet, in dewelke opengelaten mogten worden de namen van de Capitainen ende ter discretie werde gestelt van deselve Provincie of andere steden of Forten, wien zy goetvinden zouden op dezelve patenten te doen vertrekken, zullen de compagnien op de Repartitie van de voors. Landschap staande, en by gevalle in enige van de Steden ofte Forten van dezelve Provincien of andere Steden en Forten guarnisoen houdende, op alsulke patenten niet mogen geligt worden zonder voorweten en consent van de Heeren Drost en Gedep^{den} van dezelve Landschap.

24. Dat ook zijn Furstel. Doorl^{t} gelieven wil te vernieuwen de acte, waarby de commandeur tot Coevorden word gelastet als wanneer de Heeren Drost en Gedeputeerden dezer Landschap ofte derzelver gecommitteerden ofte den Heere Drost alleen, aldaar praesent zyn, denzelven te praesenteren, de ordre en het woord te geven.

25. Laatselyk zal zyn Furstel. Doorl^{t} gehouden zyn, aan de Staten der Landschap Drenthe ofte derzelver Gecommitteerden in persoon te praesteren den behoorlyken Eedt, als den ouderdom van agtien jaren zal hebben bereikt, van te willen deze poincten en articulen na uitterste vermogen agtervolgen en voorts te zullen doen al hetgeen een goet ende getrouwe Stadhouder, Gouverneur en Capitain Generaal te doen schuldig is.

Aldus by de Heeren Ridderschap en Eygenerfden Staten der Landschap Drenthe geresolveert ende gearresteert, op den Lands-

dag, gehouden tot Assen den 17 Martii 1722 en verders beëedicht en geteykent op den Landtsdagh van den 16 Maart 1730.

Ter praesentie van my
H. J. Ellents. 1730.

1730 Maart 14. Gecommitteerden uit de staten benoemd nl. ged^e N. H. van Echten genaamd van Dongen tot Entingen en G. C. Ellents, om den hr. gedesigneerde stadhouder, door eene commissie van D. en G. zullende worden ingehaald, in Assen arriveerende te verwelkomen en des anderen daags in de vergadering op te halen en te reconduiseeren, welk laatste door den secretaris en den landschrijver zal gedaan worden zoo dikwijls Z. H. de vergadering frequenteert.

„ „ gaf Z. H., aan de Punt door eene commissie uit D. en G. gerecipieerd, door een' edelman van zijne komst kennis aan den fungerenden Drost v. Dongen tot Entingen en werd door de commissie verwelkomd ten hove en aan de trappen door Z. H. ontvangen en uitgeleid.

1730 Maart 16, aan Z. H. tot propine of intree vereerd *f* 2500-„ en aan den secretaris Arnoldi 100 zilveren ducatons.

„ „ Aan Z. H. de survivance van het regiment infanterie geoffereerd, mits dat de tijdelijke collonel-commandant het halve hoofdtractement zal genieten.

„ „ Z. H. ter vergadering opgehaald deed eene cierelijke en obligeante aanspraak en heeft, na aangehoorde praelectie der instructie, den eed gedaan op dezelve en is de acte door landschrijver Ellents gepraesenteerd: waarna de president heeft geantwoord en Z. H. is gereconduiseerd.

„ „ Door eene commissie gevalediceerd en door eenige heeren tot buiten de markte van Assen uitgeleide gedaan.

1732 Maart 18. Z. H. ter vergadering van R. en E. tegenwoordig doet en legt over eene propositie, daarbij aandringende op het reguleeren van de middelen over het loopende jaar 1732, op het betalen der quota in de generaliteits- en andere lasten: — voorts draagt Z. H. voor dat het dispuit tusschen den drost en gedeputeerden als nu door Hun Hoogmogenden beslist ter zijner kennis was gekomen; dat de drost hem daarover had geschreven, maar dat hij had mogen verwachten dat ook gedeputeerden, volgens art. 2 hunner instruc-

tie, met hem daarover hadden gecorrespondeerd, weshalve hij, zonder zich over 't verledene te beklagen, verzocht te weten, hoe hij zijne instructie en die van gedep^{den} had te verstaan: de heeren van de ridderschap waren van meening dat de gedeputeerden met den stadhouder hadden moeten correspondeeren: de pluraliteit van de eigenerfden verklaarde den stadhouder te willen maintineeren, maar zich niet te kunnen vereenigen met het geproponeerde door de ridderschap: de gedeputeerden bekenden te hadden moeten correspondeeren en inkomstig te zullen doen: — waarmede de stadhouder verklaard heeft genoegen te nemen betuigende zich door zijne applicatie en ijver de verleende praeëminentien en voorregten te zullen trachten waardig te maken, verzoekende ten slotte deze in actis aanteteekenen.

1733 Maart 17 hebben eenige heeren van de ridderschap verklaard: „des Heeren Stadhouders instructie en hooge character niet te moeten vergrooten en ampliëren tot declinatie van des lands regt en geregtigheid en zich daarom te moeten vereenigen met de stemming van de eigenerfden in Maart 1732: de heeren van 't collegie van gedeputeerden hebben hierop aangemerkt dat geene afzonderlijke prothocollatie op naam van enkele leden van de staten kon geschieden, dat ook correspondentie met den stadhouder, in voegen bedoeld, ondoenlijk was omdat dan op den regtdag alle zaken zouden moeten worden uitgesteld tot het inkomen van 't advijs van den stadhouder, waarop R. en E. hebben verklaard den stadhouder te maintineren bij zijne bezworene instructie en verder geene correspondentie gehouden en dat inkomstig geene prothocollatie zal geschieden als op naam van R. en E. even veel door wie van de twee leden de overstemming wordt te weeg gebragt.

1737 Maart 19 op voorstel van den stadhouder wordt besloten de sessien op de landsdagen, lottingen, regtdagen en rekendagen inkomstig met een gebed te beginnen, door een' der ministers voor te lezen.

1738 Maart 18 op de propositie van Z. H. hebben R. en E. de afstand van de compagnie van majoor Teusing aan Z. H. goedgevonden: en is alzoo deze compagnie aan den heer stadhouder opgedragen.

1741 Maart 21 hebben R. en E. Z. H. met D. en G. benevens de andere heeren geauthoriseerden verzocht de finantien der Landschap te examineeren.

1743 Maart 19. Schriftelijke kennisgave van den stad-

houder door zijn ordinaris edelman Jr. J. S. W. van Coenders van de geboorte eener princes: — felicitatie brief.

1747 Meij 4. Aanschrijving van H. H. M., om de patenten [1]) van den stadhouder te respecteeren.

1748 Maart 8, werd geboren prins Willem V, waar van de kennisgeving namens Z. H. door zijn' ordinaris edelman Jr. van Wilkenits aan R. en E. werd overgebragt: — missive van felicitatie.

Het is bekend, dat de republiek ten gevolge van het viervoudig verbond in 1746 en 1747 in zeer moeijelijke omstandigheden en in een' verderfelijken oorlog verkeerde: men meende verbetering van dien toestand te verkrijgen door een stadhouder te benoemen en door het stadhouderschap en de hooge waardigheden erfelijk te verklaren in het huis van Oranje, waarmede men meer eenheid hoopte te krijgen en waarin andere gewesten reeds waren voorgegaan: ik heb die belangrijke tijden, voor zoover Drenthe betreft, beschreven in den Drentschen Volksalmanak 1843, bl. 34, vlgg., al waar tevens beschreven is, hetgeen de stadhouder verder deed, om de zaken te regelen, waarnaar kortheidshalve verwijs ook voor de verdere betrekkingen van Willem IV als stadhouder tot Drenthe, de poincten van redres, enz. enz.: kunnende ik door die verwijzing volstaan met hier bloot de punten te vermelden.

Hetzij om de opdragt van nog uitgebreider magt, hetzij om volksbewegingen voor te komen, althans vóór dat er ter zake nog algemeene beweging was, werd de navolgende commissie vastgesteld en eene commissie benoemd om te overhandigen:

19 Mrt. 1748.—25 April 1748.

Drost en Gedeputeerde Staten der Landtschap Drenthe Doen kond dat Ridderschap en Eygenerffden, repraesenteerende de Staten van voorschreven Landtschap op jongstleden Landtsdag gehouden

[1]) Patenten: „opene brieven van de hooge overigheid, Staten „der respective provincien of hunne gecommitteerden mogten compagnien „met patenten binnen der zelver provincien van de eene plaats naar de „andere verzenden, mits dadelijk kennis gevende aan de Staten Generaal" zij waren de reisrouten voor de compagnien en de aanwijzing voor de overheid der doorgetrokken en bezette plaatsen om bijstand te verleenen. Zie E. van Zurck Codex Batavus op het woord, bl. 839. Er was eene instructie of ordre op de patenten van de S. G. van 2 Meij 1654, bij Aitsema, herstelde Leeuw. bl. 391.

tot Assen den 19 Maart 1748, om vele gewigtige ende haar moverende redenen met eenparige stemmen hebben goedgevonden aan Zijne Doorluchtigste Hoogheit den Heere WILLEM CAREL HENDRIK FRISO, Prince van Orange en Nassau, onsen Stadhouder, Gouverneur en Capitain Generaal voor Zijne Doorluchtigste Hoogheit en desselfs manlyke en vrouwlyke descendenten, so lange deselve zyn en professie maken van de ware Gereformeerde Christelijke religie, in navolginge van andere provincien, het Erfstadhouderschap van de Landschap Drenthe te defereren op zodane instructie, als aan wylen Zyn Coninglyke Majesteit Willem de derde, glorieuser gedagtenisse, hetselve den 13 September 1696 is gedefereert, en by Zyne Majesteit geaccepteert. *Zo is 't*, dat wy deselve Zyne Doorluchtigste Hoogheit onzen Stadthouder WILLEM CAREL HENDRIK FRISO, Prince van Orange en Nassau, in conformité van voors. resolutie hebben gestelt en gecommitteert, stellen en committeren mits desen, tot Gouverneur, Erfstadhouder en Capitain-generaal, voor Zyne Doorluchtigste Hoogheit en desselfs manlycke en vrouwlyke descendenten, zoolange deselve zyn en professie maken van de waare Gereformeerde Christelyke Religie, over de voors. Landtschap Drenthe ende de fortressen en sterkten daarin gelegen; gevende Hoogstgedagte Zyne Doorluchtigste Hoogheid volkomen magt, authoriteit en sonderlinge bevel om de charge als Gouverneur, Erfstadhouder en Capitain Generaal van de Landschap Drenthe zoo datelyk en realyk te aanvaarden, te houden, exerceren ende bedienen, de Limiten en Landpalen van de geseyde Landtschap tegens de nabuiren, die deselve zouden willen invaderen, zyns uittersten vermogens te maintineren ende beschermen, zonder te gedogen dat deselve eenigsins verkleint ofte geinvadeert werden, of dat de ingesetenen van hetzelve Landschap voor eenige andere rechters en buiten het voors. Landtschap, contrarie hare privilegien, werden geëvoceert, maar so veel doenlyk te bemiddelen, dat alle differenten met nabuirige provincien of daaraan palende Heeren Landen, op het spoedigste ende gevoeglykste mogen werden afgedaan, hetzy by wege van accommodatie, rechte, ofte geëligeerde arbiters: Ende de Staten van deselve Laudschap, het Collegie van Drost en Gedeputeerden, mitsgaders het collegie van Drost en Vierentwintig Etten, als opperste Rechters in de Landschap Drenthe, in alle hare hoogheden, Souverain gebied, vrijheid, gerechtigheden, rechten, privilegien ende wel heergebragte goede costumen ende üsantien te bewaren ende na vermogen de goede hand daaraan te houden dat deselve Staten bij haar Bondgenooten niet anders mogen werden getracteert als na inhouden van de Unie van Utrecht ende conform de beloften zo haar in het oprigten van hetzelve zyn gedaan. Voorts om de Ingesetenen van de Landtschap Drenthe te beschutten en beschermen voor alle invasien, violentien, forcen, gewelt, kragt, overdaad en oppressie van buiten of van binnen, hetsy by eenige uitheemsche vyanden ofte ymand

anders wie het soude mogen syn, haar aangedaan werdende. Ende goede en ernstige toezigt nemen ende doen nemen tegens alle vergaderingen van ruiteren, knegten, krygsvolk of heerlose soldaten ende andere, die zig onderstaan zouden willen in de voorz. Landschap te komen, om eenige inloop, invasie ofte aanslag te doen ofte maken; goede regel en krygsdiscipline te houden onder het krygsvolk door de gem. Landschap de nodige doortogt doende: Ende de ordonnantien ende instructien op het stuk van den krygshandel gemaakt, ende alsnog te maken, te doen onderhouden. De waare gereformeerde religie, zo als deselve tegenwoordig in de Landschap Drenthe werd geleert en gepredikt, te handhaven, zonder daarin eenige veranderinge te gedogen ofte laten geschieden. Zullende Zyne Doorluchtigste Hoogheid, opdat de zaken van de kerken in goede ordre mogen verblijven ende daarover mit goede insigt, beleid ende respect werden gebesoigneert, vermogen op alle synodale vergaderingen, een bequaam persoon, wesende een Ingeseten deser Landschap te committeren, omme uit name van Zyne Doorluchtigste Hoogheit, nevens de ordinaris Gedeputeerden, de acta Synodi bytewonen ende ten besten te dirigeren; welke persoon nevens den Drost ende Gedeputeerden, de acta Synodalia zal helpen resumeren en ratificeren, ende de voors. acta Zyne Doorluchtigste Hoogheid ter handen gestelt werden, omme deselve mede te visiteren, resumeeren, ratificeren en approberen; Ende de voors. gecommitteerde van Zyne Doorluchtigste Hoogheit nevens den Drost ende Gedeputeerden na voorgaande nominatie by de respectieve classen gedaan, van tyd tot tyd mogen eligeren nieuwe visitatoren over deselve classen, welkers commissie zal werden gedepecheert by Zyne Doorluchtigste Hoogheit ende het Collegie van Drost ende Gedeputeerden gezamentlyk, alles conform den gewoonlyken ende tot nog toe geobserveerden voet. Zal ook Zyne Doorluchtigste Hoogheit op de vergaderingen van Ridderschap en Eygenerfden mogen compareren en in het collegie van Drost en Vierentwintig Etten, ende in het collegie van Drost ende Gedeputeerden medestemmen ende voteren zo dikwyls Zyne Doorluchtigste Hoogheit hetselve geraden zal vinden. Voorzoveel aangaat het stellen ende committeren van alle officieren, zo van bedieninge der policie, als zaken van State, administratie van justitie, zal hetselve geschieden ende gedaan worden conform de alle tyd geobserveerde gewoonte ende oude heerkomen, zulks dat de electie van den Drossard, Gedeputeerden, Ontvangers, Rentmeesters, Secretarissen, etc. zal werden gedaan by de Staten zelfs, van dewelke zy ook commissie zullen hebben te ontfangen; Ende zullen de Vierentwintig Etten werden geëligeert volgens de instructie op het Drostampt, en volgens accoord in dato den 4 Martii 1692 tusschen de provincie van Overijssel en de Landschap Drenthe hierover opgerigt, en by beide Heeren Staten, alsmede by wylen Zyne Majesteit Willem de derde, glorieuser gedagtenisse, geap-

probeert en geconfirmeert. Ende aangaande de Schultessen, zullen de Heeren Drost en Gedeputeerden van wegen de Staten van deselve Landschap, drie bequame personen opstellen, uit dewelke Ridderschap en Eygenerfden volgens vorige instructie een, wesende de bequaamste, tot Schults zullen mogen nomineren, ende van Zyne Doorluchtigste Hoogheid hebben te ontfangen zyne commissie, ook aan Zyne Doorluchtigste Hoogheits handen moeten doen den behoorlyken Eed, ofte dengenigen zo Zyne Doorluchtigste Hoogheit daartoe zoude gelieven te committeren. Zal ook den Drossard nomineren ende eligeren de Burgemeesteren van de Stadt Coevorden, alles na ouder gewoonte. Ende, voorzooveel belangt het vergeven van de officieren van oorloge, waarvan de compagnien op des Landschaps repartitie staan, zullen de Staten van de Landschap ofte derzelver Drost en Gedeputeerden, als wanneer eenige plaatsen in guarnisoen komen te vaceren, t'elkens drie gequalificeerde personen nomineren volgens vorige practique en usantie, uit dewelke Zyne Doorluchtigste Hoogheit alsdan een zal believen te eligeren. Blyvende nog thans de militaire charges te velde vacant vallende, ter dispositie van Zyne Doorluchtigste Hoogheit zonder eenige voorgaande nominatie ende de landzaten, even bequaam synde voor de uitheemse gerecommandeert. Ende dit alles tot alzulken eeren, rechten, tractementen, profiten ende emolumenten, als de voorgaande Gouverneurs ende Stadhouders gehad, getrokken ende genoten hebben. Bevelende voorts allen en een iegelijk, hare residentie in de Landschap Drenthe houdende, van wat staat, qualiteit ofte conditie deselve mogen zyn, gelyk ook allen Ritmeesteren, Hopluiden, Bevelhebberen, Ruiteren ende Knegten op de Landschap Drenthe gerepartieert, alsmede allen anderen luiden van oorloge, die in de Landschap zijn ofte nog zullen mogen komen, dat zy Hooggemelte Zyne Doorluchtigste Hoogheit houden, respecteren ende kennen voor Gouverneur, Erfstadhouder ende Capitain-Generaal van de voors. Landschap Drenthe en denzelven niet alleene alle behoorlyke eere ende reverentie bewyzen maar ook alle behoorlyke hulpe ende assistentie in het effectueren van deze Zyne Doorluchtigste Hoogheits commissie ende hetgene daarvan dependeert, betonen, want zulks tot dienst ende welvaart van de Landschap Drenthe ende derzelver ingesetenen bevonden is te behoren. Blijvende dan Zyne Doorluchtigste Hoogheid gehouden aan de Landschap door desselfs onderteekeninge in plaatse van den gewonen Eed te verklaren deze poincten ende articulen na vermogen te willen agtervolgen ende te willen gelieven te doen alle 't gunt een goed en getrouw Gouverneur en Erfstadhouder te doen schuldig is. Des ter oirconde hebben wy desen in behoorlyke forme onder onze gewoonlyke paraphure en signature onses secretarii doen verveerdigen en met 's Landschaps

uithangenden zegel doen bezegelen. Gedaan en gegeven in onze vergaderinge, gehouden binnen Assen den 25 April 1748.

D. G. van Dongen vt.

Ter ordonnan. van Drost en Gedeputeerde
Staten der Landschap Drenthe:
J. Kymmel. 1748.

Deze commissie werd in een gouden doos aan zijne Hoogheid overgereikt (18 Meij) door de gedeputeerden C. van Dongen tot den Oldengaarden en G. H. van der Woude en secretaris J. Kymmel [1]). Bij hetzelfde besluit kregen deze gecommitteerden in last, om des landschaps interessen bij Z. H. te betrachten omtrent de limiet- en marktscheiding tusschen het huis Nyenoorth en de marktgenooten van Een en „de beswaernisse der turftollen so tot Zwartsluis als te Groningen.”

Ongeveer drie maanden daarna ontstonden in het Oostermoer en Noordenveld, waar men bijzonder voor de erfelijke verheffing van den prins was, de bovenbedoelde bewegingen.

Den 30 Meij werd er bij Georgius Hiddema te Peijze daarover eene bijeenkomst gehouden, alwaar besloten werd om op 11 Junij te Schoonloo eene zamenkomst van de volmagten van alle kerspelen op te roepen: — niettegenstaande drost en G. deze bijeenkomst zooveel mogelijk tegen gingen, kwamen den 11 en 12 Junij te Schoonloo bij L. Meursinge 128 volmagten te zamen en werd besloten het stadhouderschap en de hooge digniteiten erfelijk op te dragen aan den prins van Oranje, zoo als in andere gewesten reeds geschied was, tevens werd op hun verzoek door drost en gedeputeerden op 25 Junij 1748 een extraordinaris landdag uitgeschreven; op dien landdag werd door ridderschap en eigenerfden besloten aan zijne Hoogheid het erfstadhouderschap, het erfcapitein-, het erfadmiraal-generaalschap zoowel in de mannelijke als vrouwelijke linie op te dragen: vooraf rapporteerde de commissie den 18 Meij bevorens aan Z. H. de opdragt te hebben gedaan, maar dat Z. H., op grond van 't capitein-generaalschap, gemeend had de begeving van alle militaire ambten

[1]) Ten onregte zegt alzoo Arnoldus Rotterdam, predikant te Steenwijk „Gods weg met Nederland of vervolg op Blomhofs geschiedenissen der vereenigde Nederlanden” bl. 438: „dat de H. H. Staten van Drenthe nalatig waren in de opdragt van de erfelijkheid van het stadhouderschap, welke reeds in de maand maart paalvast door de Ridderschap was besloten.”

te mogen pretendeeren, — 'tgeen de commissie niet had kunnen toestaan, maar ook thans werd besloten: — over de opdragt van de volle magt en mate van gezag aan Z. H. ontstond eene discussie, waarin gezegd werd dat D. en G. zijne Hoogheid *beknibbelden* [1]). Daarna werden 52 artikelen door de volmagten voorgesteld [2]) en aangenomen: art. 1 hield in de volledigste opdragt aan Z. H.: art. 26 hield in dat Z. H., in cas van staking van stemmen, zou decideeren en art. 47 dat Z. H. de turftol in consideratie zou nemen, „als zijnde een ondugtige tol en in strijd met de unie."

Den 26 Junij 1748 werden door volmagten gecommitteerd, om Z. H. van het gebeurde kennis te geven en met de verheffing geluk te wenschen: G. Hiddema, als volmagt van 't geheele corpus der ingezetenen van Drenthe, Woltherus Boshof van Zweel wegens het dingspil van Zuidenveld, Hendrik Meijerink tot Brunsink wegens Beiler dingspil, Coop Hendriks van Oosterboer wegens Dieverder dingspil, Harm Julsingh van Grol wegens Rolder dingspil, Steven Hekkema van Peize, wegens het dingspil van Noordenveld en H. Steringa van Zuidlaren wegens het dingspil van Oostermoer.

Den 3 Julij werd deze commissie, die te Meppel en te Amsterdam door leden van hare partij met groot gejuich werd ontvangen, bij Z. H. ten gehoore toegelaten en las Hiddema, onder een vloed van zegenwenschen, zijne patriottische aanspraak voor; Z. H. dankte voor 't vertrouwen maar beval hun aan de eendragt te bewaren.

Den 9 Aug. 1748 committeerden assessor en gedeputeerden C. van Dongen tot den Oldengaarden en C. S. Nijsingh naar Z. H. om repraesentatie te doen van den waren staat des Landschaps en Z. H. te verzoeken de rust en vrede te helpen bevorderen.

De erfstadhouder gaf daarop den 22 Aug. 1748 een placcaat om zich van feitelijkheden te onthouden en over het onbehoorlijke van den uitgeschreven rekendag over den 50sten penning; hij vermaande om zijne komst af te wachten: tevens

---

[1]) Die discussie is door mij medegedeeld t. a. pl. bl. 64.

[2]) Deze 52 artikelen komen voor in de „authentique stukken, requesten en resolutien, behorende tot de extra ordinaris landdag, gehouden te Assen den 25 Junij 1748 in 4to, gedrukt te Groningen bij W. Febens in Agricola" als ook t. a. pl. in mijn stuk, bl. 57: ook zijn de stukken ter zake in 8vo. gedrukt te Gron. in 1748 bij Piet Brantsma, Hajo Spandaw en Hend. Crebas.

zond Z. H. 100 man van 't regiment van Veldman aangevoerd door luitenant Gockinga en 200 Zwitsers uit Kampen om de rust te handhaven.

Op den extraordinaris landdag van 24 Sept., op eene vergadering den 5 Nov. te Schoonloo gehouden werd nu weer gehandeld over de opdragt aan Z. H. van alle politieke en militaire ambten, over de eerste benoeming van ambten en meer punten, waarover zelfs de vrouw van Hiddema werkzaam was: de uitslag werd aan assessor en gedeputeerden medegedeeld in 8 artikelen.

Nogmaals werd eene commissie van v. Dongen en G. H. v. d. Woude naar Z. H. gecommitteerd.

Op den extraordinaris landdag van 30 Dec. 1748 werd door den invloed van den erfstadhouder in de tour van Overijssel tot drost benoemd A. C. van Heiden tot den Dam en werden de artikelen over de magt van Z. H. goedgekeurd, voorts werd den 25 Maart 1749 de drost benoemd om het diploma over te brengen.

Deze derde geamplieerde aanstelling door den drost van Heiden overgegeven luidde aldus:

25 Maart 1749.

Ridderschap en Eygenerfden Staten der Landtschap Drenthe doen kond dat wy, ter betuiginge van onse affectie en hoogagtinge voor het Doorluchtigste Huis van Oranje en Nassau, aan den Doorluchtigsten Hooggeboren Vorst en Heer W. C. H. FRISO, PRINCE D'ORANGE en NASSAU onzen erfstadhouder voor hem en zyne Doorluchtigste Successeuren, zowel in de vrouwelyke als mannelyke linie, ingevolge resolutie op desen Landsdag genomen, tot ampliatie van de magt aan Zyne Doorl^ste Hoogheid by het diploma van den 25 April 1748 geoffereert, hebben opgedragen, gelyk doen door desen, de begevinge van de hoge politike ampten, waaronder begrepen zijn de aanstellinge van den Drossart deser Landschap, wanneer daarvan de tour komt aan de Landschap en anderzins de electie, wanneer daarvan de nominatie staat aan de provincie van Overyssel, mitsgaders de aanstellinge van den assessor en gedeputeerden, landschryver, secretaris, ontfangers, rentmeesters en schouten. Dat mede aan Zyne Doorl^ste Hoogheit werd gegeven de aggreatie en de beschryvinge van de leden in de Ridderschap ende begeving van alle militaire bedieningen, gelyk ook de decisie in cas van discrepantie of oneenigheden onder de leden in het generaal en van ieder lid in 't byzonder.

Gegeven onder 's Landschaps uithangende zegel en gewone

signature op onse ordinaris Landsvergaderingc. Binnen Asseu den 25 Maart 1749.

Ter ordonnantie van de Heeren
Ridderschap en Eygenerfden.
Q. Beeldsnyder.

Bij de overgave van het diploma werd Z. H. uitgenoodigd hoe eer zoo beter commissarissen te zenden.

1749 Nov. 4 kwamen die commissarissen zijnde Jr. F. E. R. van der Cappellen tot den Boedelhoff en Rijssel, ordinaris raad in den hove provinciaal van Gelderland, Mr. Wijbrandus van IJtsma, burgemeester van Harlingen en Mr. Antoni Johan Persoon, burgemeester van Deventer, na wederkeerige opwachtingen, in de vergadering van ridderschap en eigenerfden na onderzoek der geloofsbrieven en met het gewone ceremonieel, en hield de heer v. d. Cappellen, in naam van Z. H., eene sierlijke aanspraak.

1749 Nov. 17 gaf de heer van der Cappellen, na bekomene audientie bij de staten, „eenige poincten van redres op bij Z. H., na ingenomen rapport en advijs, den 12 Nov. vastgesteld om te strekken tot wegneming van de abuisen in de regering, politie, justitie, finantie en het kerkelijke ingeslopen en om te dienen tot fundamentele wet in de toekomst [1])." Deze poincten werden aangenomen en dadelijk op naam van Z. H. gepubliceerd: in art. 2 werd aan Z. H. vrijgelaten twee andere gedeputeerden dan buiten den eed waren te benoemen; in art. 3 reserveerde Z. H. zich de aequivalenten nader te reguleeren; in art. 11 werd bepaald aan Z. H. een projectinstructie voor den clerk aan te bieden; in art. 12 om eene lijst van de jaarlijks te verkoopen goederen, in art. 13 om een project van verbetering der pagten aan den Stadhouder ter goedkeuring te zenden; in art. 30 verbleef de explicatie der poincten aan den erfstadhouder: aan 't slot verklaren R. en E. „seer gevoelig aangedaan te zijn voor de vaderlijke sorge en ijver, die Z. D. H., na deszelfs gewone liefde tot het vaderland in 't gemeen en voor de landschap in 't bijsonder wel heeft gelieven aan te wenden om de ingeslopene abusen te redresseeren en dese salutaire poincten van redres te statueren waarvoor Z. D. H. op het grondigste bedanken."

1749 Nov. 26 gaf de erfstadhouder een placcaat van

---

[1]) Gedrukt in 4to te Groningen bij Jacobus Sipkes en t. a. pl. in mijn stuk bl. 80 vggl.

amnestie met cassering van alle verbindtenissen gedurende de troubles gemaakt, waarvan R. en E. een concept hadden voorgedragen.

1750 Maart 6. De erfstadhouder schrijft een brief waarin voorkomt: „Hoe seer het nae onse aanstelling tot capitein-generaal over de militie van den staat seecker is dat alle militairen soo in civiele als crimineele saken moeten te recht staan voor den militairen regter, hebben wij nochtans geoordeeld, dat daarvan moeten worden uitgesonderd alle contraventien en fraudes, die omtrent de gemeene middelen door militairen souden mogen worden gepleegd en al hetgeen verders daartoe eenigsins betrekkelijk is, omdat de regtsoefening over de gemeene middelen aan een specialen rechter is gedemandeerd: aan wien wij derhalve goedvinden dat de judicature over alle militaire personen in dat stuk met seclusie van den militairen rechter zal worden overgelaten."

1750 Maart 17. Ingekomen een brief van den erfstadhouder in antwoord op de kennisgave van den landdag houdende: verhinderd te zijn om te komen, maar te oordeelen dat het het best is bij provisie, tot zoo lang geene andere middelen beraamd zijn, op nieuw de noodige consenten te dragen tot continuatie van de ingewilligde schattingen van den jongsten ordinaris landdag die afgeloopen zijn: over de andere punten, waarop consideratie was, den drost zijne meening te hebben medegedeeld.

„ „ Ingekomen een brief van den erfstadhouder met opgave der goederen der landschap met welker verkoop bij beklemming of zonder dat kan worden begonnen.

„ „ Gelezen eene missive van den erfstadhouder voorstellende een generaal omslag te maken over alle carspelen ten voordeele van die door de inkwartiering leden. Is hierop aan Assen, Vries, Zeijen en Rolde van de landschap tegemoetkoming gedaan.

1751 Maart 23. Ingekomen een brief van den erfstadhouder goedkeurende, behoudens eene enkele bedenking, het ingevolge art. 13 van de poincten van redres geformeerde project van verbetering der financien.

„ „ Jr. Justus Bartholomeus de Konink tot Peijze onder het lid der ridderschap door de staten geadmitteerd zijnde, verzoeken deze daarop de aggreatie van den erfstadhouder.

1751 Junij 24 de erfstadhouder schrijft een brief, waarin hetzelfde, als omtrent de contraventien op de gemeene middelen, bepaald wordt omtrent alle contraventien en fraudes,

die in het stuk van de jagt door militairen zouden mogen worden gepleegd en al hetgeen verder daartoe betrekkelijk is.

Prins Willem IV overleed den 22 October 1751.

XI. PRINSES ANNA van Engeland, douairière van Willem IV, GOUVERNANTE.

1751 Nov. 8 communicatie door de prinses douairière en door S. G. van 't overlijden van Willem IV: wordt besloten, vooral ook op aandrang van de staten generaal, dat de hooge charges, digniteiten en waardigheden, gedurende de minderjarigheid van den erfstadhouder Willem V, zullen worden waargenomen en bekleed door H. K. H. prinses Anna, kroonprinses van Groot-Brittannie, de vrouwe moeder van de minderjarigen als voogdesse onder den titel van GOUVERNANTE. Het tractement was *f* 2000-„: — condoleancebrieven aan de prinses douairière, aan de prinses douairière van O. en N. te Leeuwarden en aan de S. G.

Op last der landschap hebben mondeling bij H. K. H. condoleance afgelegd, de voogdijschap als gouvernante opgedragen en den eed afgenomen de heeren A. C. baron van Heiden drost, D. G. van Dongen tot Dunningen, C. S. Nijsingh gedeputeerden, J. Kymmel landsschrijver en C. W. Ellents secretaris: de boden, die mede naar den Haag reisden, waren in rouw gekleed: met veel ceremonieel begaf de commissie zich den 23 Nov. 1751 uit den Haag in 3 rijtuigen naar het huis in 't Bosch, voorafgegaan door 2 landschapsboden de bussche [1]) met floers overtrokken: aldaar werd de commissie met militaire honneurs en vele eerbewijzing binnengeleid en door prinses Anna gracieus ontvangen: na de aanspraak en beantwoording door de prinses en na hare beëediging werd de commissie met dezelfde eerbewijzing uitgeleide gedaan en keerde zij naar den Haag terug.

1751 Nov. 10 deelen R. en E. aan de gouvernante mede eenige aanmerkingen bij het nazien op de landschapsrekening gevallen, welk rapport de gouvernante, volgens missive van 26 d. a. v., zich laat welgevallen.

1752 Maart 21 praeparatie om te voorzien in het geval van overlijden der gouvernante bij minderjarigheid van den

---

[1]) *Bussche* volgens Kiliaan *stadswapen*, volgens andere woordenboeken eene plaat van koper of zilver: hier dus buiten twijfel het landschapswapen.

erfstadhouder. R. en E. committeeren den drost om het welmeenen van H. K. H. daarover te vernemen en D. en G. om, ingeval van goedkeuring, een project te formeeren en dit met goedkeuring van H. K. H. vast te stellen.

1752 Maart 21. Ontvangen bij R. en E. een brief van de gouvernante berigtende wel te hebben ontvangen de kennisgeving van den ordinaris landdag, maar dat het haar niet wel doenlijk zal zijn den landdag te assisteeren „zullende de heer Drossard omtrent de respective poincten van deliberatie, waaromtrent wij eenige consideratie zouden mogen hebben, UEd. Mog. onze intentie communiceren:" — hoedanige brief later telkens voorkomt.

„ „ R. en E. keuren goed een project van H. K. H. om bezuinigingen in 't militaire te brengen door de S. G. ter kennis gebragt: zij committeerden D. en G. tot de uitvoering.

„ „ Ingekomen een brief van de gouvernante aan den heer O. E. G. graaf van Styrum geconstitueerde volmagt ter synode van H. K. H., houdende goedkeuring van de uitvoering van zijne commissie bij de Drentsche synode alsmede van de acta synodi Drenthinae: — hoedanige brief later telkens voorkomt.

1753 Maart 20 rapport van eene commissie door D. en G. benoemd om met H. K. H. ofte die door haar gecommitteerd waren te besogneeren over de reforme in de militie. R. en E. nemen aan het „*summier Ideé*" daarover van H. K. H. en schrijven dit aan H. K. H.

1754 Maart 19. Ingekomen bij R. en E. eene miss. van de gouvernante omtrent haar „*summier Ideé*" in de reforme van de militie en de door R. en E. geopperde punten, waarop R. E. gedeeltelijk goedkeurend, gedeeltelijk afwijzend „in civiele termen" hebben geantwoord.

„ „ Op de propositie van eenige leden van de eigenerfden H. K. H. verzocht, conform art. 1 der poincten van redres, om bij de 4 gedeputeerden nog 2 onder den naam van Raden op een tractement voor riddermatigen van *f* 600-„ en voor eigenerfden van *f* 500-„ aan te stellen.

„ „ Door H. K. H. de ged. G. H. v. d. Woude geauthoriseerd om, bij indispositie van den assessor en absentie van den drost, op de lotting en crimineele vergaderingen als assessor te fungeeren.

1755 Maart 18. Ingekomen een appoinctement van H. K. H. waarbij zij verklaart zich te laten welgevallen dat

Jr. Justus Bartholomeus de Konink wegens de havezathe Peijze als lid der ridderschap geadmitteerd wordt.

Den 10 Febr. 1756 werd, volgens opdragt, door D. en G. gearresteerd „een plan van tutele in cas van vóóroverlijden van hare koninklijke Hoogheid bij de minderjarigheid van den heere of vrouwe erfstadhouder of erfstadhouderesse door de heeren drost en gedeputeerde staten der landschap Drenthe geformeerd, ingevolge auctorisatie van de heeren staten gearresteerd en vervolgens door welgem. staten onder 's lands resolutien doen registreeren [1]: — een zeer gewigtig staatsstuk dat de staatsregterlijke verhouding in dien tijd zoowel onder de ambten in het landschap onderling als met den stadhouder duidelijk in 't licht stelt: dat stuk luidt:

Martis den 10 Februarij 1756.

De Heeren Drost en Gedeputeerde Staten der Landschap Drenthe, gedelibereerd hebbende, over het schriftelijk rapport van den Heere Drossard, Baron van Heiden tot Laarwold, inhoudende, dat Gem. Heere Drossard de eere had gehad, an haar Koninklijke Hoogheid te presenteeren, het concept door ons den 15 April 1754 geformeerd, om te strekken tot eene eventuëele voorzieninge, ingeval het Godt Almagtig mogte behagen aan Hare Koninkl. Hoogheid Mevrouw de Princesse Gouvernante, bij minderjarigheid van den Heere ofte Vrouwe Erfstadhouder of Erfstadhouderesse, iets menschelijks te doen overkomen, en dat Hare Koninkl. Hoogheid goedgunstig had behaagd, die voorschreven ontworpene provisie te aggreëeren, en van deze aggreatie aan Gem. Heere Drossard kennis te geven. Luidende het ontwerp in volgende woorden:

MEMORIE.

Overgegeven door den Heere Drossard Baron van Heiden tot Laarwold, aangaande de besognes van de Heeren Drost en Gedeputeerden over een project van voorzieninge in het onverhoopt geval van vóóroverlijden van Hare Koninkl. Hoogheid, Mevrouwe de Princesse Gouvernante, gedurende de minderjarigheid van den tegenwoordigen Heere Erfstadhouder, geformeert den 15 *April* 1754.

[1] Reeds den 21 April 1755 hadden staten van Stad en Lande eene dergelijke maar meer uitvoerige voorziening in de „Hoog vorstelijke tuteele" vastgesteld met de instructie voor den hertog van Brunswijk en eedsformulier ook voor de ambtenaren en met de lijst van de ambten inmiddels door de heeren staten van Stad en Lande te begeven: welk een en ander gedrukt voor handen is.

De Heeren Drost en Gedeputeerde Staten der Landschap Drenthe hebben, in de behandeling van dit gewigtig en delicaat poinct, hare gedachten tot twee hoofdzaken moeten borneeren.

1ste. Op het stuk van opvoeding en curateele gedurende de minorenniteit van Zijne Doorlugtigste Hoogheid den Heere Erfstadhouder of vrouwe Erfstadhouderesse zelve, mitsgaders over den tijd wanneer de minderjarigheid voor geëxpireert, en Zij of Haar Doorluchtigste Hoogheid voor meerderjarig gehouden, en tot de Regeringe toegelaten zal worden.

2de. Op de administratie der zaken binnen de landschap en op wat voet de bestellinge der vacante ampten, waarover de dispositie aan den Heere Erfstadhouder competeert, gedurende dit onverhoopt en alleszints ongelukkig tijdperk zal geschieden.

Dat ten aanzien van het eerste hooftpoinct zich weder verdeelende in twee bijzondere stukken, het eerste concerneerende de curatele en opvoeding van onzen hoogst dierbaren Heere Erfstadhouder of Vrouwe Erfstadhouderesse zelve, en het tweede rakende de bepalinge van den tijd der minderjarigheid; — haar Ed. Mog. omtrent het eerste haare deliberatien hebbende aangevangen, bevinden, dat, hoe verder zij in dit stuk van zoo veele zwaarwigtigheid en zoo verre uitzigt indringen, hoe meerder zwarigheid dezelve ontmoeten bijzonder in hoe verre met relatie tot de Landschap in het particulier ietwes zouden kunnen voorslaan, en zich eindelijk in haare gedachten verliezen aangaande de praecautien en voorzieninge in de opvoedinge en zorge voor zoo een onwaardeerlijk en dierbaar pand, voor de Republiek in 't generaal en de Landschap in 't particulier, waarin geene zorg of attentie te groot ofte parallel kan zijn, en in dit embarras haar toevlugt moeten nemen, tot en gerustheid stellen, in het zoo zeer bekend en door vele preuves ondervonden, wijs en voorzigtig vooruitzigt van Hare Koninkl. Hoogheid gepaart met de teedre affectie en allernaauwste relatie tot hare Vorstelijke kinderen, mitsgaders de liefde gevoegd bij het onuitspreekelijk interesse en belangens der bondgenooten, tot en met Hoogstgem. Onzen Heere Erfstadhouder of vrouwe Erfstadhouderesse, waardoor Haar Ed. Mog. zich niet alleen beloven, maar ook volkomentlijk betrouwen, dat hierin niets zal worden gemenageert, maar alles aangewend, om onzen Hoogst Geliefden Heere Erfstadhouder in dier voegen te educeeren, en dat Hoogst dezelve, aan zoodanig opzigt toebetrouwd, en met sentimenten van zijn teedre jeugd af geimbueerd zal worden, waardoor dezelve, onder den rijken zegen van God Almagtig, tot zijne jaren gekomen zijnde, met alle hoedanigheden van een groot en goed Prince verrijkt zijn, ook die kennis van zaken aangaande de Republicq in het Generaal en de Provincien, en deze Landschap, onder Hoogstdeszelfs Gouvernement staande, in het particulier verkregen zal hebben, dat hoogstdezelve in navolginge, en (behage het Godt): in overtreffinge zijner illustre voorvaderen, (wier namen

en geheugenisse bij alle regtgeaarde patriotten in glorie en zegeninge zijn:) in staat bevonden worde, om die eminente charges glorieuslijk en loffelijk te administreeren, en het gewenschte werktuig moge zijn, om de Republicq (waaronder dit Landschap) bij haare verkregene en diergekochte panden van Godsdienst en vrijheid te beschermen, dezelve ongekrenkt te bewaren, en dezer landen rust en aanwas te vermeerderen. Uit welke consideratien Haar Ed. Mog. aangaande particuliere voorzieninge hieromtrent in egard dezer Landschap (doch alles onder het Hoogst gevenereerde welbehagen, van Haare Koninkl. Hoogheid) zich vermeenen te kunnen dispenseeren, en tot de schikkingen door Haare Koninkl. Hoogheid, en de gezamentlijke bondgenooten gemaakt, of nog te maken veiliglijk te mogen verlaten.

Met relatie tot het tweede poinct: zijn de Heeren Drost en Gedeputeerden van gedagten dat zijn Hoogheid of Mevrouwe de Princesse Carolina (wie van beiden in het geval zal bevonden worden) met den geädimpleerden ouderdom van achttien jaren voor meerderjarig gehouden, en, na vervulling van het achttiende jaar, in dadelijke exercitie en aanvaardinge van het Erfstadhouder-, en Capitein-Generaalschap dezer Landschap gesteld diende te worden, alles op dien voet en met die praeëminentien, praerogativen en concessien als aan wijlen Zijne Doorluchtigste Hoogheid Gl. Ged. bij resolutien van den 19 Maart 1748 en 25 Maart 1749, en daarop gefundeerde instructie en diploma van den 25 April 1748 en 25 Maart 1749, door de heeren Staten der Landschap Drenthe zijn opgedragen, zonder dat de heeren staten na dien geadimpleerden ouderdom hetzelve zullen mogen verschuiven of differeeren, maar integendeel gehouden zijn te bevorderen, dat Zijn of Haar Doorluchtigste Hoogheid, alsdan, zonder eenig dilais, in de reëele possessien en aanvaardinge der Voors. Hooge Digniteiten gesteld werden. Blijvende Zijn of Haar Hoogheid verpligt, alvorens aan 's Lands staten, ofte aan handen van die geene, welke door Haar Ed. Mog. daartoe zullen worden gecommitteert, den behoorlijken Eed op de Instructien en Concessien bij vooren gem. resolutien en diploma vervat af te leggen.

Waarmede het eerste object zijnde afgehandeld en overgaande tot het tweede, Haar Ed. Mog. bevinden, dat het zelve zich wederom tot drie poincten van consideratie uitstrekt. 1) Aangaande de exercitie van de politique en kerkelijke Regeringe binnen deze landschap. 2) De begevinge der politique en militaire emploijementen. 3) En eindelijk tot het commando over de militie ter dezer landschap repartitie gesteld. Met betrekking tot het eerste behoorden de poincten van redres door Zijn Doorluchtig^ste^. Hoogheid, Glor. Ged. overgegeven, en bij resolutie door de heeren staten dezer Landschap op den 17 November 1749 aangenomen, te blijven in haar geheel, zonder dezelve, als een grondwet om het gebouw der Regeringe, daarop voor het toe-

komende te vestigen, te mogen veranderen, of daaraan eenigermate te laxeren; dat daarom nu voor als dan konde worden geresolveert, dat meergem. poincten van redres bij haar volkomene vigeur en kracht zullen worden gelaten en geobserveert, zoo en in dier voegen; dezelve bij het onverhoopt geval zullen bevonden worden niet verandert te zijn, en alsdan te vigeeren. Dat vervolgens de heere Erfstadhouder, door minderjarigheid buiten staat zijnde, in eenige dezer Landschaps vergaderingen te compareeren, of constitutien en volmagten te passeeren, ook van zelve volgt, dat die comparitien zoowel als de qualificatie van een persoon, om in naam van Zijne Doorl^ste^. Hoogheid op de Synodale vergaderinge te compareeren moet blijven in suspenso, en cesseeren tot den gewenschten tijd der meerderjarigheid.

Ten aanzien van het tweede poinct, vinden Haar Ed. Mog. dat in dit droevig geval (wiens existentie God Almagtig behage van ons te weeren:) niets redelijker en natuurlijker is, dan, dat de begevinge der vaceerende Ambten weder gebragt worde tot en bewaard worde door de staten des lands, uit wier Souveraine magt de concessie aan den Heer Erfstadhouder gedaan, zijn oorsprong genomen heeft. Op welk fondament de begevinge aller politique ambten aan den heere Erfstadhouder competeerende, wederom bij Ridderschap en Eijgenerfden diende geëxerceerd te worden, op zoodanige wijze als hetzelve tot op den jare 1748 door Haar Ed. Mog. is gedaan; alles met die omzigtige reserve, dat hetzelve alléén uit noodzake en bij provisie geschiede, zonder de eminente magt van den Heere Erfstadhouder eenigzints te quetsen, om dewelke ongeschonden te bewaren, behoorde vastgesteld te worden, dat alle de ambtenaren pro interim aangesteld, hare confirmatie van den Heere of Vrouwe Erfstadhouder of Erfstadhouderesse meerderjarig zijnde zullen moeten verzoeken, en, voor zoo verre dezelve deze confirmatie niet mogten impetreren, dat aan haar het gedebourseerde aequivalent [1]) zal worden teruggegeven. En, op dat niemand door eene provisioneele bevorderinge ofte aanstellinge geprejudicieert, maar alles in den staat gesteld worde, als het vóór de existentie van dit ongelukkig geval geweest is; dat daarom mede diende te worden besloten, dat, zoo wanneer een of ander ambtenaar voor dit onverhoopt geval in eenige bedieninge gesteld zijnde, gedurende de voorz. minderjarigheid, 't zij bij changement, 't zij bij avancement eenig ander ambt mogt obtineeren, zonder daarvan bij meergem. meerderjarigheid van Zijn, of Haar Doorl^ste^. Hoogheid de confirmatie te verkrijgen, dezelve zijn vorig ambt weder aanvaarden, en de inmiddels in zijn plaats aangestelde ambtenaar gehouden zal zijn, het zelve aan zijn vorige bezitter ofte bedienaar over te laten. En, op dat

[1]) Aequivalent: ambtgeld dat bij de benoeming werd betaald. Vgl. hierboven 1694 Maart 6.

Zijn of Haar Doorlugtigste Hoogheid met volkomen kennis van zaken zal konnen disponeeren, zonden de Heeren Staten, of derzelver Drost en Gedeputeerden, eene pertinente lijst van alle immiddels en bij provisie aangestelde Regenten en Officianten aan den meerderjarigen Heere ofte Vrouwe Erfstadhouder of Erfstadhouderesse behooren over te geven.

Invoegen de intentie der Heeren Drost en Gedeputeerden daar heene zoude strekken, dat welgem. Heeren Staten provisioneelijk zullen aanstellen den Heer Drossaard, wanneer de tour aan de landschap is, en de electie genieten uit de nominatie, wanneer deselve op de tour van de provincie van Overijssel, volgens de gemaakte conventie zal worden overgegeven; met die reserve, dat de Drossard provisionneelijk op de een of andere tour aangesteld zijnde, zulks geen veranderinge aan de touren gemelde provincie en dit Landschap competeerende, zal toebrengen, ingeval het Zijn of Haar doorluchtigste Hoogheid niet mogte behagen den provisionneelijk aangestelden Drossard te continueren, maar dat in dien gevalle de provisioneelijk aangestelde en op nieuws door Zijn of Haar Doorluchtigste Hoogheid aan te stellene Drossard zullen gehouden worden op eene en dezelve tour geschied, en die aanstellingen uit ééne en dezelve vacature geproflueert te zijn.

Zullende inmiddels de tractementen en emolumenten van het Drostampt moeten continueren op den ouden voet, zonder daarin, gedurende de minderjarigheid, eenige verandering te maken, nogte mogen renverseeren de dispositie en welmeeninge van Zijne Doorluchtigste Hoogheid Glor. Ged. bij missive van den 2 November 1748.

Dat welgem. Heeren staten de aanstellinge als vooren zullen hebben van de heeren gedeputeerden, assessor, landschrijver, secretaris, ontfanger-generaal, rentmeesters en schultessen, alles op dien voet als dezelve voor den jare 1748 zijn begeven geweest, en dat dien ten gevolge de Assessor en Schultessen uit eene vorige nominatie van drie personen, door Drost en Gedeputeerden geformeert, door 's lands Staten zullen worden geëligeerd. Dat de nieuws benoemde Ambtenaren, die hunne commissien en acten van den Heere Erfstadhouder moeten ontfangen, met dezelve zoo als voor den jare 1748 gebruikelijk is geweest, door de Heeren Drost en Gedeputeerden zullen voorzien worden, in welke commissien met convenabele termes mentie van de minderjarigheid zal worden gemaakt, met deze of diergelijke woorden: *Bij de minderjarigheid van den Heere Erfstadhouder, ofte in naame van de Heeren Staten, als exerceerende het Erfstadhouderschap der Landschap Drenthe bij Minderjarigheid van Zijn Doorluchtigste Hoogheid den Heere Prince van Oranje-Nassau.*

Dat al verders de Heeren Gedeputeerden niet ad vitam fungeerende, maar jaarlijks af- en aangaande door de Heeren Staten zullen worden verkoren, uit die leden, welke ten tijde van het

meergem. geval in leven zullen zijn na die ordre en op die tour als dezelve als dan zullen moeten opvolgen, en dat hooggem. Heeren Staten geene der tegenwoordige leden (als zijn uit het lid van de Ridderschap Jr. Cornelis van Dongen tot den Oldengaarden, en Jr. Derk Gerrit van Dongen tot Dunningen, en uit het lid der Eigenerfden de Heeren Albert Nijsingh, Gerrit Hendrik van der Woude, Mr. Coenraad Samuel Nijsingh, en Mr. Joan van Lier), ofte die geene welke in diezelver plaatse verkoren zullen zijn (anders als bij ordinaris manier van procedeeren) zullen mogen voorbij gaan, met dien verstande egter, dat Ridderschap en Eigenerfden het getal der eligibele en af- en angaande leden tot derzelver competent getal van vier personen zullen mogen brengen, zoo wanneer er zoo veele fungeerende Gedeputeerden uit een of ander, ofte wel beide leden bij het geval (waarin tegenwoordig, zoo wij hoopen, onnodig word voorzien) niet mogten exteeren, mits dezelve vacatures vervullende door personen volgens landswetten gehabiliteert; alles voor zoo verre de nieuws Geëligeerdens angaat bij provisie, en onder verzoek van confirmatie, zoo als te vooren in het generaal is gezegt. Dat welgem. Heeren Staten, na examinatie van de qualiteiten der Edelen, die zich in die tusschentijd mogten aangeven, om onder het lid der Ridderschap geädmitteerd te worden, de faculteit zullen hebben, dezelve onder het lid van de Ridderschap toe te laten: in zulker voegen, dat alle de binnen dit Landschap geborene, wier familien, waarvan zij van 's vaders zijde de naam dragen, in de riddermatige beschrijvinge alhier zijn, ofte bekent zijn, ofte zoodaane buiten de Landschap geboren zijnde edelluiden, welke afstammen van vader of grootvader van vaders zijde, die in de beschrijvinge, onder de Ridderschap en Edelen dezer Landschap zijn ofte geweest zijn, in de beschrijvinge, sessien en praerogativen, uit dien hoofde redundeerende zonder aggreatie zullen kunnen continueeren: dat verder alle andere edelen, die zich buiten die beide gevallen zullen bevinden, wel geadmitteert worden, ook dadelijk sessie nemen, en op 's lands voorkomende zaken zullen kunnen helpen delibereeren en concludeeren; doch bij de meerderjarigheid van den Heere Erfstadhouder, ofte vrouwe Erfstadhouderesse zullen gehouden zijn de aggreatie te verzoeken, en zich vóór diens obtien van alle landsvergaderingen, mitsgaders commissien uit dien hoofde bij haar bekleed, te onthouden. Dat eindelijk, bij het overlijden van den tegenwoordigen Landschrijver, ofte wel de eerste vacature van het Landschrijversampt, de ordonnantien en acte gelden, die volgens speciaal goedvinden van wijlen Zijn Doorl[ste] Hoogheid Glor. Ged. tusschen den tegenwoordigen Landschrijver en Secretaris worden gedeeld, wederom in het geheel onder den tegenwoordigen, of alsdan fungeerenden Secretaris zullen volgen, en bij den zelven, gelijk bij zijne antecesseuren geschied is, genoten worden. Dat wijders, in geval de droevige omstandigheden, waarin de geheele Republicq

en deze Landschap inzonderheid zouden gebragt worden, door het verlies van onze Hoogstdierbare en Hoogstweerdige Vrouwe Gouvernante bij de minderjarigheid van den Heere Erfstadhouder ofte Vrouwe Erfstadhouderesse, nog luctueuser en geheel ondragelijk gemaakt mogten worden door binnenlandsche dissentien; en geconsideert, dat de decisie daarover met zoo veel wijsheid als vooruitzigt aan den Heere Erfstadhouder gedefereert, in het geval (waaromtrent nu praecautie, zoo wij hopen, onnoodig word genomen) niet kan volgen, en daar door veroorzaakt zoude kunnen worden, dat de zaken zoo verre zouden kunnen achter uitloopen, dat, om alle confusie en 's lands ruine te vermijden, daar in tijdig en met allen ijver diende te worden voorzien, den Heeren Drost en Gedeputeerden, voor het beste middel om daar aan te remedieeren, is voorgekomen, dat daaromtrent behoorde te worden gepraecaveert en gestatueert in dier voegen; dat de beide leden der Regeeringe van Ridderschap en Eigenerfden onvermoedelijk over hare regten en praerogativen, bij ieder derzelve gesustineert, discrepant wordende, dezelve ieder twee onpartijdige Gequalificeerde personen zullen kiezen, welke vier arbiters, dit getal met nog drie andere ('tzij gezamenderhand en unanimiter, 'tzij bij overstemminge of lotinge, zoo als dezelve arbiters convenabelst mogten oordeelen:) vermeerderen zullen; welke zeven leden de questie zoo mogelijk bijwege van minnelijk verdrag (daar toe zij gehouden zijn meest bekwame voorslagen te doen) en, bij diens ontstentenisse, bij decisie uit den weg zullen ruimen, volgens welke beide parthijen zich tot aan de meerderjaarigheid van den Heere Erfstadhouder zullen reguleeren; met dien verstande egter dat deze provisie geene reflexie kan hebben op zaken van policie, financie, justitie of eenige andere, waarin volgens den ouden voet, en tot nog toe gerecipieerde usance overstemminge plaats heeft gehad, in alle welke voor geroerde gevallen, de meeste stemmen de conclusie zullen blijven uitmaken.

Dat, aan Zijn Hoogheid, den Heere Prince van Brunswijk Wolfenbuttel, als representeerende Zijne Doorluchtigste Hoogheid in qualiteit als Capitein Generaal, zal worden gedefereert, de directe aanstellinge van alle hooge en lage militaire officieren, op dezer Landschaps repartitie staande, achtervolgens de instructie hier na beschreven, waarvan hooggemelde Heere Prince van 's lands wegen kennisse gegeven, en daartoe verzocht zal worden.

En, wat eindelijk het derde poinct, rakende het commando van de militie, ter dezer landschaps repartitie staande, aangaat, zouden de Heeren Drost en Gedeputeerden van advis zijn, dat zijne Hoogheid, den Heere Hertog van Brunswijk Wolfenbuttel, als representeerende Hoog. en meergem. Heere Prince van Orange en Nassau, in qualiteit als Capitein Generaal der Landschap Drenthe, daartoe verzocht en aan Hooggem. Heere Prince van Wolvenbuttel het commando over, en het geven van de nodige

ordres aan dezer Landschaps gerepartitieerde militie diende geoffereert te worden, uitgezondert het geven van patenten, waaromtrent de Heeren Drost en Gedeputeerden van gedachten zijn, dat deze Landschaps Staten zich niet behooren te chargeeren, maar zouden kunnen bepalen, tot de resolutien, door de respective bondgenooten op dit stuk alreeds genomen ofte nog te nemen: des dat gem. Heere Prince dezen voorslag en offerte gelievende te accepteeren, zal gehouden zijn na te komen en te beżweeren navolgende instructie:

INSTRUCTIE VOOR ZIJNE HOOGHEID, DEN HEERE HERTOG VAN BRUNSWIJK WOLFENBUTTEL, ALS REPRESENTEERENDE ZIJN DOORL^STE^ HOOGHEID, DEN HEERE PRINCE VAN ORANGE EN NASSAU, OF, BIJ VOOR OVERLIJDEN VAN HOOGST DEZELVE, HAARE HOOGHEID MEVROUWE DE PRINCESSE CAROLINA, IN QUALITEIT ALS ERF-CAPITEIN GENERAAL DER LANDSCHAP DRENTHE.

Art. 1.

De Heere Hertog van Brunswijk, zal, onder den titel, en in qualiteit als boven, over de militie ter dezer Landschaps repartitie staande het commando voeren, met al zulk gezag en authoriteit als den Capitein Generaal dezer Landschap is competerende.

Art. 2.

De patenten zullen in conformiteit van 's lands ordres gegeven worden, op den voet voor den jare 1747 tijd der verheffinge van Zijne Doorl^ste^ Hoogheid, Glor. Ged. tot Erfstadhouder der unie gebruikelijk is geweest, ofte zooals het zelve bij de bondgenoten anderzints in dit onverhoopt geval mogte goedgevonden en gereguleert worden.

Art. 3.

Zal de placcaten en ordonnantien op de wapeningen, militaire exercitien en krijgsdiscipline gemaakt en nog te maken, bij een iegelijk scherpelijk doen onderhouden, en zorgen, dat alle reglementen, zoo daar op als op de verdere deelen van den dienst gemaakt, praeciselijk werden nagekomen.

Art. 4.

Zal ook zorgvuldig acht geven, dat de compagnien in compleeten getalle, en in goeden staat, volgens de ordres van den Lande, werden gehouden, met regt om aan hem te doen overleveren lijsten van de sterkte en constitutien derzelven, en van de presenten en absenten, en al wat hij verder nodig heeft, om de militie buiten verval te houden.

Art. 5.

Zal de verloven mogen accordeeren in conformiteit aan de ordres van den lande, en wel inzonderheid conform de resolutien van haar Hoog Mogende van den 31 Maart 1714 en 18 November 1733 en van den Raad van Staten van den 7 Junij en 31 Augustus 1714 en 22 Januarij 1728; mits daarvan kennisse gevende aan den Raad van Staten, en om voorts daarin gehandelt te worden, zoo als vóór de verheffing van Zijne Doorl[ste] Hoogheid Glor. Ged. is gedaan geweest.

Art. 6.

Zijne Hoogheid zal, zoo in oorlog als vredens tijden, mogen begeven alle vacante militaire charges, zoo van hooft officieren, als capiteins, ritmeesters en subalternen, ter dezer landschaps repartitie open vallende, zoodanig echter, dat daarin zoo veel met den dienst van den Lande bestaanbaar zal zijn, de rang van de anciënniteit van de officieren zal observeeren, en in het bijzonder tot de charge van 's Lands casse de gepensionneerde officieren zoo lange er bekwaam tot den dienst zullen gevonden worden, remplaceeren.

Art. 7.

Alle welke Officieren, voor zoo verre zij op aequivalent zijn getaxeert volgens de dispositien, met kennisse, goedvinden, en zelfs op de propositie van Haare Koninglijke Hoogheid, vermogens een summier idée van den 9 Meij 1752 en missive van den 6 Junij 1753 geformeert, en bij 's lands Resolutien aangenomen en vastgesteld, hunne verschuldigde aequivalenten zullen moeten betalen zonder dat Hooggemelde Heer Hertog dezelve daarvan zal vermogen of kunnen dispenseeren.

Art. 8.

De voorsz. benoemde officieren zullen van Haare aanstellinge aan de Heeren Staten der Landschap Drenthe moeten kennis geven, om vervolgens na haar Edele Mogende bekomene approbatie (die niet dan bij eenparigheid van alle de stemmen, zoo van die der Ridderschap en Dingspillen in het Generaal, als van ieder Riddermatige, en Carspels volmagt ieder in Haar Lid in 't bijzonder zal kunnen geweigerd worden) van de Heeren Drost en Gedeputeerde Staten haare Commissien ontfangen.

Art. 9.

Zyne Hoogheid de Heere Hertog zal zich op het Territoir dezer Landschap geen gezag aanmatigen, nogte eenige ordres geven (uitgezondert met relatie tot de militie en militaire ordres, rakende derzelve discipline met hetgeene daar toe behoord, nog

zich eenigermate mengen in zaken dezer Landschaps Regeeringe in Policie, Justitie, Finantie, ofte het kerkelyke rakende, maar zulks alles laten ter dispositie van Welgemelde Heeren Staten, de Collegien, ofte Officieren, die zulks ratione officii incumbeert.

Art. 10.

Zal zich niet bemoeijen met onverhoopte geschillen zoo tusschen eenige leden dezer Landschaps Regeeringe ofte tusschen de Landschap en hare benabuurde landen ofte provincien mogten ontstaan, ten ware Zyne Hoogheids mediatie, en interpositie speciaal bij deze Landschap werd verzogt.

Art. 11.

Zal geene Officieren ten laste dezer Landschap mogen pensioneeren, maar zullen de verzoeken daartoe aan de Heeren Staten dezer Landschap moeten werden gedaan, om daar op na ingenomen advies van Zyne Hoogheid gedisponeert te worden.

Art. 12.

Hooggemelde Heer Hertog zal, alvorens de Exercitie dezer geoffereerde poincten aan te treden, gehouden zijn, in handen van de Heeren Staten ofte derzelver Heeren Gecommitteerden, op deze Instructie zoo als dezelve alhier is ingestelt, ofte op het tydstip van het droevig en onverhoopt evenement met goedvinden van Haar Koninglyke Hoogheid zal bevonden worden verandert, en als dan ingesteld te zyn, den behoorlyken Eed af te leggen.

Art. 13.

Eindelyk reserveeren de Staten der Landschap Drenthe aan zich de interpretatie van alle duisterheid, twyfelachtigheid, ofte misverstand uit deze instructie resulteerende, mitsgaders de ampliatie en veranderinge van dien, zoo als ter meesten nutte van den Lande zal bevonden worden.

EED VOOR DEN HEERE HERTOG VAN BRUNSWIJK ETC. ETC. ETC.

Wij Louis Hertog van Brunswijk, belove en zweere, wanneer aan Haar Koninglijke Hoogheid Mevrouwe de Gouvernante, gedurende de Minderjarigheid van Zijne Hoogheid den Heere Prince van Orange en Nassau, of bij vooroverlijden van Hoogstdezelve van Haare Hoogheid Mevrouwe de Princesse Carolina, iets menschelijks mogte overkomen, en alzoo het Representatijf van het Capiteinschap Generaal van de Landschap Drenthe op ons komt te devolveeren, en bij ons met de daad werd aanvaard, dat wij ons alsdan na de beraamde instructie in alle zijne leden en deelen getrouwelijk zullen gedragen, en voorts generaalijk alles te doen, wat een Goed en

Getrouw Representant van voorsz. Capitein Generaal verpligt is en behoort te doen.

Waarop gedelibereert zynde hebben de Heeren Drost en Gedeputeerden, vermogens resolutie van Haar Ed. Mog. de Heeren Staten der Landschap Drenthe op den Landsdag den 21 Maart 1752 genomen hier toe geautoriseert en gequalificeert het ontwerp in de bovenstaande memorie vervat, finaalijk gearresteert en verstaan, dat alle de voorsz. poincten by het geval (wiens existentie God Almagtig genadig verhoede) zullen worden achtervolgt, en nagekomen, en dat dezelve alsdan zullen stand grypen, om zich hierna zonder eenige dispensatie aan eenig poinct in dezen vervat te gedogen, striktelyk en punctueelyk te gedragen.

Aldus geresolveert en gearresteert, in Collegio tot Assen ten dage voorsz.

Corn. van Dongen tot den Oldengaarden vt.

Ter ordonnantie van de Heeren Drost en Gedeputeerden

C. W. Ellents 1756.

Om dit plan van tuteele (onder 's Lands resolutien geregistreerd den 1 feb. 1756) en 't welk ook in folio gedrukt zeldzaam voorkomt, te communiceeren en den Hertog van Brunswijk te beëedigen zijn gecommitteerd de Heer van Heiden Drost, C. van Dongen tot den Oldengaarden, mr. J. van Lier Gedeputeerden, en mr. C. W. Ellents Secretaris.

Den 12 Jan. 1759 overleed de Gouvernante Anna, zoodat de tuteele in werking trad: — tot condoleance zijn gecommitteerd de Drost A. C. van Heiden, Z. C. van Schwartz tot Ansen, Mr. J. van Lier, Gedeputeerden, Mr. C. W. Ellents Secretaris.

De Hertog van Brunswijk als representeerende den minderjarigen erfstadhouder of, bij voor overlijden, de erfstadhouderesse princesse Carolina deed eed en aanvaarde het commando over de militie: aan den commandant van 't bataillon Oranje-Drenthe werd door R. en E. aangeschreven hem als zoodanig te erkennen.

1760 Maart 18 kennisgeving van 't huwelijk van de princesse Carolina met Carel Christiaan van Nassau-Weilburg, Generaal der Infanterie, Collonel van een regiment voetvolk, Gouverneur van Bergen op Zoom en onderhoorige forten: missive van felicitatie.

1761 Maart 10 de conducteurs plaats vacant wordende, in de onzekerheid of dit ambt militair is of wel connectie met het militaire had, is de begeving opgedragen aan den Hertog van Brunswijk als representeerende den erfstadhouder.

wesende een Ingeseeten deser Landschap, te committeren, om uit name van Zijne Doorlugtigste Hoogheit nevens de ordinaris Gedeputeerden de acta synodi by te wonen en ten besten te dirigeeren, welke persoon nevens de Drost en Gedeputeerden de acta Synodalia zal helpen resumeren en ratificeeren. Zullende de acta Synodalia aan Zijne Doorluchtigste Hoogheid ter hand worden gesteld, om deselve mede te visiteeren, resumeeren, ratificeeren en approbeeren. En zal voorschreven gecommitteerde van Zijne Doorlugtigste Hoogheid nevens den Drost en Gedeputeerden na voorgaande nominatie bij de respective classen gedaan, van tijd tot tijd mogen eligeren nieuwe visitatoren over deselve classen, welker commissie zal worden gedepecheerd bij Zijne Doorlugtigste Hoogheid en het collegie van Drost en Gedeputeerden gesamentlijk, alles conform den gewoonlijken en tot nog toe geobserveerden voet. Zal ook Zijne Doorluchtigste Hoogheid op de Vergaderingen van Ridderschap en Eygenerfden mogen compareren en in't collegie van Drost en vierentwintig Etten en in 't Collegie van Drost en Gedeputeerden mede stemmen ende voteren, so dikwijls zijne Doorluchtigste Hoogheid hetselve geraeden sal vinden. Ende sooveel aangaat het stellen en committeeren van alle officieren soo aan de bedieninge der policie, als zaaken van State en administratie van Justitie, sullen de Etten worden geëligeert volgens de instructie op het Drostampt en volgens accoord in dato den 4 Maart 1692, tusschen de provincie van Overijssel en Landschap Drenthe hierover opgerigt en by de beide Heeren Staaten, alsmeede bij wijlen Sijne Majesteit Willem de Derde glorieuser gedagtenisse geapprobeerd en geconformeert. Zal ook de Drossard nomineren en eligeren, — de Burgemeesteren van de stad Coevorden, alles na ouder gewoonte. — Zal verders Sijne doorluchtigste Hoogheid begeeven alle hooge politique ampten, en hebben de aanstellinge van den Drossard, wanneer de tour komt aan de Landschap, en andersints de electie, wanneer daarvan de nominatie staat aan de Provincie van Overyssel, mitsgaders de aenstellinge van de Gedeputeerden, den Assessor, Landschrijver, Secretaris, Ontfanger, Rentmeesters en Schouten, blijvende gemelde Schultessen gehouden aan zijne Doorlugtigste Hoogheid off den genigen, zoo zyne Doorlugtigste Hoogheid daartoe sal gelieven te committeren, te doen den behoorlyken Eed. En zal Zyne Doorl: Hoogh: insgelyks hebben de agreatie op de beschrijvinge van de Leeden in de Ridderschap, de begevinge van alle militaire bedieningen, gelijk ook de decisie in kas van descrepantie off oneenigheden onder de Leeden in het generaal, en van ieder Lid in het bysonder. Ende dit alles tot alsulke eeren, rechten, tractementen, profyten ende emolumenten, als de voorgaande Gouverneurs ende Stadhouders getrokken en genoten hebben; Bevelende voorts allen en een iegelijk, haar residentie in de Landschap Drenthe houdende van wat staat, qualiteit ofte conditie deselve mogen syn, gelyk ook alle Ritmees-

teren, Hopluyden, Bevelhebberen, Ruiteren en Knechten, op de Landschap Drenthe gerepartieert, alsmeede alle andere luyden van oorloge, die in de Landschap syn off nog sullen mogen komen, dat zy hooggemelde Syne Doorl. Hoogh. houden, respecteren en kennen veor Gouverneur, Erfstadhouder en Capitein Generaal van de voorschreven Landschap Drenthe, en denselven niet alleen alle behoorlyke eere en reverentie bewysen, maar ook alle behoorlyke hulpe en assistentie in het effectueeren van deese Zyne Doorl. Hooghᵉ. commissie en hetgeene daarvan dependeert, betonen, want sulks tot dienst en welvaart van de Landschap Drenthe en derselver ingeseten bevonden is te behoren. Blyvende Zyne Doorl. Hoogh. gehouden aan de Staaten der Landschap Drenthe ofte derselve Geccmmitteerden te presteren den behoorlyken eed van dese poincten en articulen na vermogen te willen agtervolgen, ende te willen gelieven te doen al hetgeene een goed gouverneur en Erfstadhouder te doen schuldig is. Ten oirconde hebben wy deesen in behoorlyke forme onder onse gewoonlyke paraphure en signature van onsen secretaris doen verveerdigen en met 's Lands uythangend zegel doen beseegelen. Gedaan en gegeven in onze vergaderinge binnen Assen den 11 Februarij 1766.

J. Willinge 1766 vt.

Ter ordonnantie van welgemelde Heeren

C. W. Ellents.

Het diploma in een gouden doos gevat werd overgegeven en de eed afgenomen door A. C. van Heiden drost, Z. C. van Schwartz tot Ansen, W. Lunsingh Gedeputeerden, Mr. Jan Kymmel, Raad- en Landschrijver en Mr. Coenraad Wolter Ellents, Secretaris: — die heeren bedankten tevens den Hertog van Brunswijk voor de zorg in de opvoeding van Z. H. aangewend.

(Willem V. had het stadhouderlijk tractement *f* 2000 ende Hellebardiers *f* 250.— [1]).

[1]) Zie tegenwoordige Staat van Drenthe stuk I. bl. 59: bijna 200 jaar alzoo bleef het vaste tractement van den stadhouder gelijk, vgl. boven 1616 febr. 17 en de aanteekening: het is moeijelijk op te geven, hoeveel emolumenten hierbij kwamen: ik heb te vergeefs getracht zulks in het huisarchief van Z. M. op te sporen: het blijkt echter uit de aanteekening van 20 Aug. 1599 dat er althans toen opkomsten van vaste goederen aan 't Stadhouderschap verbonden waren en uit den twist tusschen den Stadhouder Hendrik Casimir II en Rabenhaupt (1675 Jan. 19) dat aan 't begeven der schoutambten een emolument verbonden was: — ook had de stadhouder in sommige tijden de aequivalenten van sommige ambten of een deel daarvan en voordeel van de opdragt van regimenten en militaire benoemingen. Uit het register der Landspenningen op 1741 fo. 161 op 't provinciaal archief blijkt dat Willem IV over dat jaar een

Met veel ceremonieel kweet de commissie in den Haag zich van haren pligt: met veel ceremonieel werd zij ontvangen bij den Erfstadhouder, die de aanspraak hartelijk beantwoordde en den eed deed, ook ging de commissie hare opwachting maken bij den Prins van Nassau-Weilburg gehuwd aan de erfprinces en bij den Hertog van Brunswijk: het verslag van deze commissie, van het ceremonieel, van de diners en soupers bij deze vorstelijke personen en van de feestdronken, enz. bedraagt in 't protocol der resolutien van R. en E. 19 bladz. in folio — de commissie overhandigde tevens de lijst der ambten, gedurende de minderjarigheid vergeven, welke allen door den erfstadhouder werden bevestigd.

1766 April 22 werd aan den Hertog van Brunswijk ƒ 10,000 toegelegd als gewezen voogd.

1767 Maart 21. Op de propositie van den Erfstadhouder door R. en E. verstaan dat geen rentmeester tot den rekendag kan worden gecommitteerd.

1767 Oct. 4 huwde de erfstadhouder te Potsdam met de princes Roijaal van Pruissen, waarover in de landschap de klokken geluid werden en vreugdebedrijven plaats hadden.

Tot de felicitatie werden gecommitteerd A. C. van Heiden tot Laarwoud, Drost, R. van Echten tot Echten, H. R. W. van der Feltz Gedeputeerden, C. W. Ellents Secretaris, (secretaris en landschrijver beiden, anders een van beiden, die het best kon vaceeren). De brieven van felicitatie zijn aan Zijne Hoogheid overgebragt door den secretaris Ellents en met een compliment ter materie dienende in handen overgegeven.

Ook deze commissie kweet zich van hare taak met veel ceremoniëel en werd met veel ceremoniëel ontvangen, zoowel bij den Erfstadhouder en zijne gemalinne, bij den Heere Prince en mevrouwe de princesse van Nassau-Weilburg, als bij den Hertog van Brunswijk.

1767 Dec. 19 werd aan Hare Koninklijke Hoogheid „eene bienvenue" van 2000 ducaten toegelegd.

1768 April 30 aan den erfstadhouder door D. en G. opgedragen het regt tot begeving der schoutambten in de

---

buitengewoon defroijement had van ƒ 600-„ waarschijnlijk voor 't bijwonen der vergadering en 't mede nazien der rekening: zie boven 1741 Maart 21: — ten onregte leidt de hr. Magnin hier uit af dat de stadhouders voor het bijwonen der vergadering tijdelijk genoten ƒ 600-„.

Ook de hellebardiers genoten die ƒ 250 lange jaren.

heerlijkheid Ruinen en Ruinerwold, die aan de Landschap bij koop was overgegaan [1]).

1769 Maart 14. Kennisgave door den Erfstadhouder van de zwangerschap van H. K. H.: missive van felicitatie en aanbod van gevaderschap: dankbetuiging daarvoor.

1769 Dec. 19 gebeden in de kerken voor H. K. H. door de kinderziekte aangetast, later dankzegging voor het herstel voorgeschreven.

1770 Maart 20. Kennisgave van den Erfstadhouder van de bevalling van H. K. H. van een doodgeboren Prins.

1770 Aug. 24. Kennisgave van de Staten Generaal en van den Erfstadhouder van de zwangerschap van H. K. H.: beantwoording en felicitatie aan beiden: — deliberatie over gevaderschap en pillegave: besloten tot gebeden in de kerken.

1771 Maart 19 verslag der commissie, bestaande uit de Heeren: A. C. Graaf van Heiden, Z. C. van Schwartz, H. R. W. v. d. Feltz en C. W. Ellents, die te 's Hage bij den doop van de den 19 Dec. 1770 geborene Princes Frederica Louisa Wilhelmina namens de landschap als peters of gevaders hadden gestaan: — uit het verslag blijkt van veel ceremonieel, dat eene pillegave was gegeven van *f* 800.„ s'jaars en dat de Drost in de kraamkamer had gelaten een beursje met 40 ducaten. De kosten van den expresse, die de tijding der bevalling overbragt, betaald en hem eene vereering geschonken: aan den Edelman, die den brief van Z. H. overbragt, gegeven 80 ducaten.

1772 Julij 10 kennisgave van de zwangerschap van H. K. H. door de S. G. en den Erfstadhouder: — beantwoording aan beiden en opdragt omtrent het gevaderschap en de pillegave aan D. en G. Besluit tot gebeden in de kerken.

1772 Augs. 24 werd geboren Prins Willem Frederik, later Koning Willem I: bij den doop (17 Sept. 1772) waren de Drost van Heiden, F. O. v. Dörnberg Heiden, H. R. W. v. d. Feltz voor de Staten van Drenthe als getuigen (peters, gevaders) zijnde ook eene pillegave, nl. een lijfpensioen van *f* 800.„ in een gouden doos gedecerneerd en voor de kraamkamer 60 ducaten.

1773 Aug. 11 kwam de Erfstadhouder in het land-

---

[1]) Vgl. Magnin G. O. III. 2 bl. 274: — in nader te melden pamflet; de tegenwoordige staat van 't Landschap Drenthe ontmaskerd. Amsterdam 1787 bl. 28 wordt dit aan de regering van de Landschap als eene zware grief aangerekend, omdat dit regt aan de landschap had moeten blijven.

schap om in de staatsvergadering sessie te nemen. Z. H. werd te Midlaren, (waar eenige tenten opgeslagen waren en een detachement van 23 ruiters nevens een trompetter, wachtmeester en officier uit Groningen gezonden was) door den Drost van Heiden, de beide oudste Gedeputeerden Z. C. van Schwartz tot Ansen, W. Lunsingh en den Secr: Ellents gerecipieerd en namens de Staten gecomplimenteerd met aanbod van een dejeuner onder eene der tenten. Na gedineerd te hebben te Zuidlaren bij den Drost kwam Z. H. s' avonds 9 uur te Assen, en werd aan den trap van het Ontvangershuis, waar hij zou vernachten, verwelkomd door de ged[en] van Echten tot Echten, v. Dörnberg Heiden tot ter Borch, Willinge en van der Feltz en den Landschrijver J. Kymmel (zijnde uit Groningen 42 grenadiers, 2 sergeanten en een tamboer gekomen onder commando van den luitenant Gockinga).

„ Augs. 12 werd Z. H. door dezelfde Heeren ter vergadering opgehaald en bij de deur van 't collegie door de H. H., die hem den vorigen dag te Midlaren hadden gecomplimenteerd, ontvangen: naar de stadhouderlijke stoel [1]) ge-

---

[1]) In den Tegenwoordigen Staat van Drenthe (Amst. 1795) stuk 1 bl. 28 wordt vermeld dat in de vergaderzaal of statenkamer (thans de danszaal in de woning van den Commissaris des Konings) aan het boveneind van de groote rondgebogen tafel met inham midden in de zaal voor den haard, het stadhouderlijk gestoelte was ter regterzijde naast dat van den Drost: — aan die tafel zaten ook de assessor, de Gedeputeerden, de Secretaris en Landschrijver; de zes dingspillen zaten binnen de balie rondom de groote tafel aan zes afzonderlijke langwerpig vierkante eiken tafels, op ieder van welke lag een ingebonden exemplaar van het Landregt van Drenthe met de resolutien, met den naam van het dingspil op den band (die groote rondgebogen tafel met inham is nog aanwezig op de algemeene raadkamer, eene der tafels van de dingspillen nog op 't parquet van den Proc: Generaal van het Hof); de balie maakte de scheiding tusschen de eigenlijke leden der vergadering en de eigenerfdens, die als toehoorders kwamen, welke laatste buiten de balie bleven (zie Tegenw. staat van Drenthe 1 bl. 45 en het „eenvoudig doch „naauwkeurig verhaal van zaken voorgevallen op den landsdag, welke „dingsdag den 13 Maart 1787 binnen Assen begonnen doch zaturdag den „17 vruchteloos is gescheiden, alomme te bekomen," bld 4): — uit eene aanteekening in het register der landspenningen blijkt dat de stoel van den stadhouder in 't collegie in 1762 heeft gekost ƒ 455,00. — Den 6 Maart 1731 werd den Ontvanger Ellents gerestitueerd ƒ 454,15.8 wegens aangekochte meubelen, ten gebruike van Z. H., toen die te Assen was, en voorts aan denzelfden toegelegd ƒ 50.— s' jaars, zoolang hij continueert een intrek voor Z. H. te Assen gereed te houden.

leid zijnde werd hij door den landschrijver Kymmel namens de staten aangesproken, 't geen Z. H. beantwoordde, waarna de besoignes aanvingen: Z. H. werd op dezelfde wijze naar des Ontvangershuis gereconduiseerd, nam daar een dejeuner en vertrok om half twee over Rolde naar Coevorden de heeren van het bepaalde uitgeleide naar Rolde dispenseerende.

Aan de ruiters elk man werd gegeven 1 Gl. 5 st., aan den trompetter en wachtmeester ieder 2 Gl. 10 st., ook de grenadiers kregen eene vereeringe, de officier een zilververgulden degen: — de 2 dejeuners te Midlaren en Assen en het souper te Assen hebben gekost *f* 4443.18,00: — alle kosten van de stadhouderlijke receptie bedroegen *f* 9606.19,10 en zijn nog de pachten van wijn, bier en vleesch en de tollen door de Landschap betaald.

1774 Maart 22 kennisgave van de geboorte van een Prins: miss. van felicitatie.

1775 missive van Z. H. zijn pourtrait overzendende.

1776 Feb. 22 kennisgave aan Z. H. van 't overlijden van den Drost.

1777 Maart 18 op de speciale recommandatie van den Erfstadhouder Mr. Petrus Hofstede aangesteld tot adjunct klerk der landschap.

„ Aug. 19. Ingekomen eene kennisgave van den Erfstadhouder dat hij in September met de prinses in Assen zou komen: waarop R. en E. D. en G. hebben gemagtigd alles te arrangeeren om H. H. naar behooren te ontvangen.

„ Sept. 12 komst van Z. en H. K. H. te Assen: — Z. K. H. woont de vergadering van D. en G. bij.

Volgens het register van 's lands penningen bedroegen de kosten van dit bezoek *f* 10.844.15.

1778 Maart 21 missive van Z. D. H. waarin, in antwoord op den beschrijvingsbrief, gezegd wordt dat de Drost als bij resolutie van 21 Maart 1768 aangesteld (als de landschap representeerende) tot heer van Ruinen moest gehandhaafd worden in de jagt van die heerlijkheid [1]).

1784 Maart 23. De erfstadhouder stelt voor, op zijn verzoek, een hoogst eervol ontslag aan Mr. C. W. Ellents te geven als Raad en secretaris met den titel van Raad en secretaris honorair en stelt voor in zijne plaats te benoemen

---

[1]) Vgl. Magnin G. O. II, 2, bl. 217 en III, 2, bl. 275, de Wal, Bijdragen, bl. 79.

Mr. W. H. Hofstede en tot clerk Mr. P. Hofstede, 't geen wordt aangenomen.

1784 Meij 24 missive van Z. D. H. en van H. H. M. over de zoogenaamde acte van consulentschap en bijlage. [1])

1784 Junij 1 Z. H. benoemt den heer van Ansen tot zijn representant op de Drentsche synode.

1785 Maart 22 op propositie van Z. H. besloten dat de gecommitteerden ten rekendage op ieder rekendag de kantoren zullen nazien en bepaald de rekendagen op 13 te stellen, en zulks op de missive van den Erfstadhouder van 8 maart, waarbij Z. H., „op grond van het verlaten van zijn ambt door „den voortvlugtigen Mr. I. van Lier en dat de Landschap „daardoor nu ten tweeden male in deze eeuw op 's lands comp„toir generaal zulke aanmerkelijke schade lijdt," er op aandringt om op onverwachte tijden de kantoren na te zien.

1785 Nov. 22. In antwoord op den beschrijvingsbrief tot de vergadering, die daarom alleen was bijeengeroepen, berigt de erfstadhouder, dat er den 11 Nov. jl. te Meppel bij de aankomst aldaar van Z. H. en van 't geheele vorstelijk gezin verregaande wanorders en ongeregeldheden hadden plaats gehad, waartegen hij aanraadt streng te waken en te handelen.

1787 Julij 2 missive van H. K. H. over de haar aangedane beleediging, door haar te Goejanverwelle sluis tusschen Gouda en Schoonhoven op te houden: rescriptie van D. en G.: — later Julij 29 missive van Z. K. H. daarover en rescriptie door D. en G.

1787 Sept. 29 R. en E. besluiten om den Erfstadhouder te verzoeken om in deze bedenkelijke tijden het garnisoen te Coevorden te vermeerderen en in nood ter dispositie te stellen van 't collegie of van den Drost met gelukwensching over Z. H. terugkomst in den Haag en hersteld gezag: Zij vergunnen het dragen van oranje-versierselen en vernietigen de exercitie genootschappen.

Het dingspil Zuidenveld dringt er op aan om de questie over de overstemming aan Z. H. ter decisie op te dragen.

---

[1]) Bij de meerderjarigheid van Willem V had de Hertog van Brunswijk zijnen voormaligen pupil door die acte aan zich verbonden: die acte later bekend geworden deed Willem V in de achting dalen en werd als inconstitutionneel veroordeeld, omdat de Hertog beloofd had zich niet met het binnenlandsch bestuur te zullen bemoeijen: zelfs eenige Oranjegezinden wilden den Prins van dien invloed ontheffen: de verwijdering van den Hertog werd verkregen hoezeer niet zonder moeite Vgl. Mr. J. de Bosch Kemper, t. a. pl. bl. 206, 219. Zie ook art. 9 en 10 der instructie voor den hertog van Brunswijk.

1787 Sept. 29 wordt bij R. en E. gelezen een brief van den Stadhouder met een gedrukt declaratoir omtrent den gevaarlijken toestand der republiek, omtrent Z. H. gevoelens en intentien tot heil van den Staat en tot bedaring der partijschappen, waarmede R. en E. zich vereenigen bij brief; tevens met verzoek om krijgsvolk in Meppel te leggen: — in het declaratoir komt voor dat aan H. K. H. den 28 Junij te Goejanverwellesluis het inkomen in Holland was verhinderd en dat aan den koning van Pruissen de gevorderde satisfactie voor de beleediging zijner zuster daarmede aangedaan was geweigerd.

1787 Dec. 20. Drost en G. doen aan R. en E. rapport over de zaken der vernietigde exercitie genootschappen met den aankleve van dien: — daaruit blijkt, onder anderen, dat de vernietiging dier genootschappen onder meer geregtvaardigd werd door dien gebleken was dat die genootschappen, opgerigt ter afwering van alle vijandelijke aanvallen in 't algemeen en in 't bijzonder bij de ontstane differenten met Z. Roomsch-keizerlijke Majesteit te duchten, mede bedoelden de vermindering of vernietiging van de praerogatieven en praeëminentien van Z. H. [1], die in die genootschappen als een dwingeland wordt gelasterd en voorgesteld.

1787 Dec. 20. De drost stelt voor ten strengsten te verbieden het inbrengen en verspreiden van alle stukken en pasquillen, die zouden kunnen strekken tot vernietiging van de stadhouderlijke regering en om een placcaat van amnestie te provoceeren.

1788 Jan. 15 een placcaat van amnestie op voorstel van den Erfstadhouder vastgesteld.

„ „ Ingekomen eene missive van den erfstadhouder houdende dankbetuiging voor de felicitatie met zijne herstelling in zijne waardigheden te 's Hage en kennisgave dat vooralsnog het garnisoen te Coevorden niet kan worden vermeerderd maar dat de Gouverneur is aangeschreven hetzelve ter dispositie als verzocht te stellen.

---

[1]) Dit rapport is gedrukt in folio en is een zeer merkwaardig staatsstuk vooral ook om de wijze van beschouwing van het algemeen staatsregt en om den geest der partijschappen te kennen: — als vervolg daarop is mede gedrukt eene resolutie van R. en E. van 24 Maart 1789, houdende mede eene lijst van leden dier ontbondene genootschappen, die het declaratoir niet hadden geteekend en daarom onbekwaam waren tot het waarnemen van politieke en kerkelijke ambten.

1788 Jan. 15. R. en E. besluiten met eenparige stemmen dat alle leden der Ridderschap en volmagten, alle comparanten ter vergadering, alle tegenwoordige en toekomstige ambtenaren, bij ampliatie van hunnen eed, zullen zweeren de souvereiniteit van de staten onder het stadhouderlijk bestuur, invoegen in 1749 en 1766 gedefereerd, te zullen helpen conserveeren zonder zich bevoegd te houden bij meerderheid van stemmen van dezen eed te ontslaan en anders daarvan kennis te geven aan den Erfstadhouder. Kennisgave daarvan door D. en G. aan Z. H.

„ „ werd bij R. en E. gelezen eene briefwisseling van en met Z. K. H. door D. en G. ook over het voorgevallene met de princes te Goejanverwellesluis: — waarin, na behandeling der zaak door R. en E., geconstateerd werden „eenige afwijkingen in stijl en uitdrukkingen van ouds in het schrijven aan Vorstelijke en Koninklijke personen gebruikelijk, met recommandatie van zich int toekomstige daarnaar te gedragen."

Deze in waarheid kinderachtige aanmerking van de Oranjepartij schijnt veel sensatie gemaakt te hebben.

1788 Maart 11 werd er eene missive aan Hun Hoog M. geschreven over de guarantie van het stadhouderschap in rescriptie op den brief van Hun Hoog Mog. over de eedelijke belofte op voorslag van Holland om het Erfstadhouderschap in voegen opgedragen en het huis van Orange te maintineeren, welke missive inhield volkomene accessie van R. en E. vooral omtrent de onderlinge guarantie.

„ „ R. en E. namen deze gelegenheid waar om Hun H. M., na een lijdzaam en zoo langdurig wachtend stilzwijgen, bij de nu herstelde orde van zaken, te verzoeken om nu eindelijk eens aan de landschap regt en zitting in de S. G. en de Generaliteits collegien toe te kennen, waarop zij regt had en verzoeken zij den Erfstadhouder dringend dit te ondersteunen [1]).

---

[1]) Bekend is het dat Drenthe de Unie van Utrecht mede had aangegaan en dat Johan van Echten tot Echten en Hendrik de Vos van Steenwijk den 11 April 1580, op auctorisatie van R. en E. den 20 Maart te voren verleend, dezelve namens de landschap hadden onderteekend, maar dat hun later, nadat de overheerde landschap weder van de Spanjaarden was bevrijd, de sessie in de generaliteits collegien werd geweigerd: éénmaal werden zij opgeroepen maar niet toegelaten: als wordende gezegd dat de griffier de oproeping bij vergis had gedaan en dat de voorzitter dit door de menigvuldigheid van te teekenen stukken niet

1788 Maart 11 werd besloten aan Z. H. den staat van het verschil met Overijssel over tollen van s'lands ingezetenen geheven wordende mede te deelen en H. D. appui tot favorabele afdoening te imploreeren, 'tgeen 30 Augs. door D. en G. geschiedde.

„ „ met eenparige stemmen besloten aan Z. H. de decisie over de quaestie van overstemming ten landsdage op te dragen.

„ „ R. en E. stellen vast het eedsformulier aan de Staats-stadhouderlijke Regering, door alle in functie zijnde en nieuwe ambtenaren te doen.

„ „ 100 zilveren ducatons uitgeloofd aan dengenen, die aan de justitie kan ontdekken de schenders van de eerebogen te Meppel op de verjaring van den Erfstadhouder opgerigt.

„ „ R. en E. zetten mr. H. J. Verschuir af als scholtus van Zweeloo en Sleen mede omdat hij den Erfstadhouder op onderscheidene tijden en plaatsen gelasterd had.

„ „ besloten geene alteratie ten nadeele der ambtenaren te maken in de voorwaarden, waarop zij de ambten hebben aanvaard, dan met toestemming van den Erf-Stadhouder.

„ „ 22 verzoek aan den Erfstadhouder om de plaats van Schultus van Sleen en Zweelo vacant door de afzetting van mr. H. J. Verschuir te vervullen.

---

had opgemerkt. De Drenthen hebben herhaaldelijk bij alle bondgenooten daartegen geprotesteerd en gedoleerd en den 27 Oct. 1618 en 9 Oct. 1643 daartegen betoogen ingediend, welke, volgens resolutie van R. en E. van 5 Dec. 1650 te Groningen bij Hans Sas zijn gedrukt onder den titel: „Propositie ter vergaderinge van H. H. en M. HH. S. G. der vereenigde Nederlanden uit naam van R. en E. der Landschap Drenthe met documenten, waarbij claerlijcken geblijcket dat de Landschap Drenthe geregtigt is tot sessie in die vergadering en in de andere Generaliteits-Collegien."

Vgl. daarover Magnin G. O. III. 2 bl. 57; de niet voleindigde dissertatie van Mr. P. Oosting, de provincia Drenthina ab ordinibus Generalibus provinciarum Belgarum Saeculo XVII exclusa Gron. 1835; Aitsema, herstelde Leeuw bl. 255 vlgg.; mijne beoordeeling van Mr. J. de Wal, Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden in Drenthe in de kunst- en letterbode nos. 28 en 29 van 1843, 8e bladz. dier recensie; Luiscius, woordenboek op 't woord Drenthe.

De beroemde President Bynkershoek ergerde zich te regt aan dit groote onregt en gaf zijne verontwaardiging op eene krachtige wijze lucht in zijne quaest: Jur: Publ. I. 16.

1788 Junij 14 procuratie op den Drost om bij de plegtige overgave der acte van guarantie opzigtelijk het stadhouderschap te assisteeren [1]).

1789 Maart 24 besloten het dupliek over het regt van overstemming ter vergadering ingekomen, en alle stukken daarover aan den Erfstadhouder te communiceeren om het poinct in questie bij regterlijke uitspraak finaal te decideren [2]).

„ „ R. en E. besluiten dat ieder vreemde, die in het landschap komt inwonen, en het declaratoir niet kan overleggen, voor 't collegie den eed moet doen van de Staats-stadhouderlijke Regering gehouw en getrouw te zullen aankleven.

„ „ R. en E. gelasten, op straffe van boete, bij publicatie alle ingezetenen om oranje te dragen ten blijke van goede gezindheid: „om niet eene minachting voor den

---

[1]) Bij de acte van guarantie was, onder meer, bepaald dat een der bondgenooten — in weerwil van de andere — het stadhouderschap niet mogt afschaffen of in gezag vermeerderen of verminderen: men wilde daardoor het stadhouderschap tot een integrerend deel maken van het grondwettig bestaan der Republiek, het verheffen tot den band die de provincien aan elkander bond. Vgl. Mr. J. de Bosch Kemper, t. a. pl. bl. 235.

[2]) De vraag over het regt van overstemming, welke ook in zekere mate in Overijssel in de zaak van de afschaffing der Drostendiensten door v. d. Capelle ontstond en ook daar tot geschriften aanleiding gaf (zie de verhandeling daarover in 1784 te Deventer uitgegeven en de vele stukken in de zaak van v. d. Pol), was belangrijk en niet voorzien in het Regerings reglement van 1603: aanleiding daartoe gaf de zucht van de eene partij om eene zaak door te drijven en om de andere of leden daarvan van de vergadering uit te sluiten: dezelve kwam daarop neer of de ééne stem der Ridderschap al of niet deelbaar was: over de vraag verscheen: 1⁰ het eenvoudige verhaal van 't voorgevallene op den Landsdag, welke den 17 Maart 1787 binnen Assen begonnen, doch den 17 vruchteloos is gescheiden. Alomme te bekomen; 2⁰ de deductie door de 4 dingspillen van Beilen, Diever, Noordenveld en het Oostermoer tegen de meerderheid der Ridderschap en de dingspillen van Zuidenveld en Rolde, gedrukt te Meppel bij G. de Voogd; en 3⁰ het tegenbetoog namens de Ridderschap en de dingspillen Zuidenveld en Rolde ter staatsvergadering van Drenthe ingediend, opgesteld door J. W. Knoop R. G. (dit laatste vooral zeer belangrijk ook om de bijlagen): — de questie is duidelijk ontwikkeld door Dr. Nassau, Mr. P. Hofstede in zijn leven en werken bld. 18 en 19, Drenthsche Volksalmanak, IV, 1840, bl. 11. Vgl. ook Mr. S. Gratama, leven van Mr. W. H. Erkenswijk, Drenthsche Volksalmanak III, 1839, bl. 87, 88 en Magnin, G. O. III, 2 bl. 172.

Heere prinse Erfstadhouder en het doorluchtigste Huis van Oranje meer en meer aan den dag te leggen."

1789 October 13. Bekendmaking van het huwelijk van den erfprins met Frederica Louisa Wilhelmina, prinses van Pruissen en van de Erfprinses met den oudsten zoon van den Hertog van Brunswijk: — missive van felicitatie.

1790 Maart 23. R. en E. hernieuwen de publicatie omtrent het doen van den eed van getrouwheid aan het Staatsstadhouderlijk bestuur door hen die van buiten inkomen en het declaratoir niet overleggen.

„ „ de Stadhouder beveelt aan R. en E. aan om de zaak van de wede Tebinge van Gasselte naauwlettend en op eene bedaarde wijze te onderzoeken „zonder hieromtrent eenige politique inschikkelijkheid te beoogen," waarop R. en E. hierin berusten en den stadhouder van de beslissing kennis geven.

1791 Maart 22. R. en E. besluiten, op voorstel van mrs. P. Hofstede, I. H. P. van Lier en W. H. Erkenswijk, hun project tot verandering van den Etstoel in een Hof van justitie, waarover door den Drost namens Z. D. H. den erfstadhouder eenige voorloopige consideratien waren gecommuniceerd, aan Z. H. ter aggreatie te zenden.

„ Sept. 9 verstaan den Erfstadhouder bij zijne komst te Assen landswege op een maaltijd naar deszelfs genoegen te onthalen en te defroijeeren.

„ „ aan den erfprins en aan deszelfs aanstaande gemalin te zamen op beide lijven een jaarlijksch lijfpensioen gedecerneerd van 800 gl., ingaande 1 Oct. 1791 en voorts besloten de acte te overhandigen en het compliment ter materie dienende af te leggen, waartoe gecommitteerd zijn de heer Drost, Gedepden Schwartz tot Ansen en van der Feltz nevens landschrijver en secretaris of een van beiden.

Een en ander maal hebben wij melding gemaakt van het ceremoniëel, dat door en met dergelijke commissien ten stadhouderlijken hove werd in acht genomen: het is niet onbelangrijk uit het officieel rapport door deze laatste commissie uitgebragt het volgende over te nemen:

De heeren Drost S. P. A. Grave van Heiden tot Entingen Gedepden, Jr. Z. C. van Schwartz tot Ansen en G. W. v. d. Feltz, benevens den raad- en landschrijver Mr. W. H. Erkenswyk door UEdel Mogende op den jongsten extra ordinaris landsdag met en nevens den raad en secretaris W. H. Hofstede gecommitteerd, om, na het voorbeeld der respectieve provincien, den heere erf-

prins van Orange en Nassau, benevens Hare Koninklijke Hoogheid, Mevrouw de princesse van Pruissen, Hoogstdeszelfs gemalinne, bij het arrivement in 's Hage, wegens de gelukkige voltrekking van Hoogstderzelver echtverbindtenisse, met overgave van een lijfrente brief te congratuleeren, mitsgaders Mr. P. Hofstede, welke laatstgenoemde door het collegie der heeren Drost en Gedeputeerden in plaats van deszelfs vader, den raad en secretaris W. H. Hofstede, die zich uit hoofde van indispositie van de onderneming der reis in een streng saizoen geëxcuseerd hadde, is gesurrogeerd, om mede als minister bij deze commissie te adsisteeren, hebben thans de eer van derzelver verrigtingen en de uitvoeringe van hunnen bekomenen last aan UEdelmogende het navolgende verslag te doen:

De staatsche commissie op den 3 November 1791 in den Haag gearriveerd zijnde, is den jongsten fungeerenden minister P. Hofstede gelast geworden zich naar het stadhouderlijke hof te begeven, ten einde, namens gemelde commissie, aldaar te vernemen, wanneer en waar het H.H. zoude convenieren de deputatie ter audientie te admitteeren; zulks vastgesteld zijnde op zaturdag den 5 November en wel in dier voege, dat de leden der commissie, in navolging van sommige der andere provintien, zig tegen den namiddag 3 ure in de Trèves kamer zouden verzamelen, om alsdan op den bepaalden tijd langs de gallerijen met de gebruikelijke ceremonien door H.H. aan de stadhouderstrap te worden gerecipieerd, zoo hebben de heeren zich op den bepaalden tijd aldaar laten vinden; dan inmiddels had de h^r^ Drost vernomen dat de deputatie van de Staten van Friesland, en, na diens voorbeeld, insgelijks die der Staten van Utrecht bepaald hadden om met statie eerst na 't oude Hof ter audientie van den h^r^ Erfprins en vervolgens na 't stadhouders Hof, onder genot van de militaire honneurs der hoofdwacht, te rijden, waardoor de h^r^ Drost zich verpligt vond, Zijne Hoogheid te informeeren, dat de Staatscommissie van Drenthe begeerde dien voet te volgen, hetgeen ook door Zijne Hoogheid zijnde gegouteerd en den h^r^ Erfprins door een edelman daarvan geprevenieerd, zoo begaf zich de commissie op het plein. De trein aldaar geformeerd zijnde, bestond dezelve uit 3 koetsen, ieder met 2 paarden bespannen, door 2 boden met ongedekten hoofde vooragegaan, zittende de h^r^ Drost alléén in de eerste koets, de heer van Ansen en van der Feltz in de tweede en de beide Ministers Landschr. Erkenswijk en Dr P. Hofstede in de derde, gaande ter zijde van iedere koets twee liverijdienders. De trein, in dier voege gereden zijnde langs het plein, over de korte en lange vijverberg, den kneuterdijk en het heulstraatje, na 't oude Hoff, werd de deputatie aldaar door Z. H. den h^r^ Erfprins, met Hoogstd. gevolg, bij het uittreden der koets beneden de trap gerecipieerd en na boven tot de appartementen van H. K. H. geleid, al waar de hofdames zich bevonden in de antichambre,

zijnde H. K. H. alléén vooraan in Hoogstdeszelfs daarop volgende audientiezaal. De commissie benevens den h[r] Erfprins binnengetreden zijnde en zich aan het hooger eind des vertreks op 5 daartoe geplaatste stoelen gezet hebbende, terwijl H. H. insgelijks aan de overzijde op 2 gelijke stoelen waren gezeten, is door monde van den landschrijver Erkenswijk een compliment ter materie dienende gedaan, met overgave van de lijfrente brief à *f* 800-„ gelegen in een O. I. verlakte doos, hebbende de h[r] Erfprins het compliment in beleefde termen met dankzegging beantwoord. Voorts is de commissie op dezelfde wijze weder uitgeleid en tot aan de koetsen door Z. H. gereconduiseerd.

Vervolgens in de vorige order en manier door denzelfden weg na 't binnen Hof gereden, alwaar, nadat de Vriesche commissie, welke juist van hare ceremoniëele visite terugkwam, was voorbij gereden, deze commissie door de hoofdwacht, met het gewone saluit is begroet en door Z. H. benevens Hoogstdez. gevolg bij het uittreden van de koets is ontvangen geworden en op gelijke wijze als de deputatie der vorige provincien na de appartementen van H. K. H. onder de eerbewijzing der Gardes du corps geleid en aldaar binnen de audientiezaal van H. K. H. getreden zijnde en zich op aanwezende stoelen aan het hooger einde des vertreks tegenover H. H. nedergezet hebbende, is insgelijks door monde van den landschrijver Erkenswijk het compliment afgelegd en door Z. H. in heuschen term beantwoord. De commissie wederom op vorige manier uitgeleid zijnde tot aan de koetsen, is dezelve door de hoofdwacht ook wederom gesalueerd en in statie gereden tot aan het plein, wanneer het ceremonieel geeindigd zijnde, de respective leden voor hun particulier na 't stadhouders Hof zijn gereden, om aldaar, volgens expresse invitatie, des ochtends namens Z. H. door een edelman bij den h[r] Drost gedaan, het middagmaal nevens de deputatien van Zeeland, Utrecht, Vriesland, Overijssel en stad en lande te houden, gelijk dezelve dan ook aldaar volgens hun rang aan de buitenzijde des tafels zijn geplaatst geworden, hebbende Z. H., nadat de gezondheid van stad en lande met een' bokaal was gedronken, die van de Landschap op dezelfde wijze ingesteld. H. H. gezamenlijk bepaald hebbende om de commissie den 10 November in dezelfde manier als die der overige provintien de audientie van afscheid te verleenen, zoo heeft dezelve zich op Donderdag den 10 November tegen 3 uur in de antichambre van H. K. H. laten vinden, nadat de commissie van Overijssel was vorafgegaan is dezelve binnengelaten en wederom gezeten zijnde, zoo als bij de eerste audientie heeft plaats gehad, is door den landschrijver een kort compliment van dankzegging en afscheid afgelegd en door Z. H. den erfstadhouder op het vriendelijkst namens de vier vorstelijke en K. personnages beantwoord. Wijders is de commissie namens Z. H. verzocht ge-

worden het souper en bal op den 11 November ten stadhouderlijken Hove bij te wonen.

1791 Sept. 27—30. Ingekomen een brief van den Erfstadhouder uit Groningen 24 Sept. 1791 goedkeurende het den 22 Maart te voren door R. en E. genomen besluit om het hoogste Regtscollegie, in plaats van uit Drost en XXIV Etten, inkomstig te doen bestaan uit den Drost en 8 raden in de regten gepromoveerd: — de Erfstadhouder stelde in den brief onder anderen ('tgeen werd aangenomen) voor om bij art. 1 van de concept ordonnantie op den nieuwen Etstoel te voegen: „zullende de heer Erfstadhouder in der tijd present zijnde, zoo als in alle Hoven van justitie binnen de provincien plaats heeft, in dat collegie praesideeren:" de Erfstadhouder benoemde volgens art. 4 de eerste maal de leden: — hij noemde in dit besluit het nieuwe collegie „Drossard en Raden in den hove van justitie:" in de generale ordonnantie op dit Hof was bepaald dat de leden inkomstig uit eene nominatie van drie op te maken door den Etstoel en door D. en G. conjunctim door den Stadhouder zouden worden benoemd, de formule van inzending der nominatie was tevens bepaald: het formule van den eed hield in de belofte om de souvereiniteit van de Staten onder het stadhouderlijk bestuur, zoo als hetzelve in de poincten van redres en plegtige opdragt aan Z. H. Willem IV in 1749 eenparig gedaan en nader in 1766 aan Willem V op den zelfden voet gedefereerd te zullen helpen conserveeren en maintineeren, zijnde hiervan bij placcaat op naam van R. en E. publicatie gedaan met vermelding van de aggreatie van den Erfstadhouder [1]).

1791 Oct. 25 verstaan bij D. en G. dat de kosten van paarden ter transport van Z. H. ad *f* 1.„ per uur, bij het bezoek van Sept. j. l. niet ten laste der Landschap zijn: de kosten bij die gelegenheid *f* 3062.2,10.

„ Nov. 13 Aan Z. H. door D. en G. geschreven over de jagt in Overijssel ten behoeve van den rentmeester van Dikninge: het convent Dikninge beweerde nl. het regt van jagt in een deel van Overijssel: in Overijssel werd dit betwist: — de beslissing was reeds vroeger aan den stadhouder opgedragen die echter daarin niet had beslist en op dezen

---

[1]) Vgl. Mr, H. Vos. diss. Jur. Inaug. de judiciis Drenthinorum antiquis. Gron. 1825, bl. 106. Men vindt het zeer belangrijke rapport en de reglementen in den Tegw. staat van Drenthe, 1, bl. 179 vlgg.

nieuwen aandrang daarin ook geene beslissing heeft genomen [1]).

1792 Maart 20 op nieuw door R. en E. besloten om, zonder onderscheid, van de inkomende vreemden den eed aan de Staats-stadhouderlijke regering te vergen.

„ Dec. 6 communicatie door den stadhouder van de bevalling van de Erfprinses van een zoon: — missive van felicitatie door D. en G.

1793 Maart 19. R. en E. bevelen aan strenge naleving der placcaten tegen allen die woelingen veroorzaken, om de regeringsvorm omver te werpen.

„ „ uit eene uitdrukking in een voorstel van D. en G. aan R. en E. om provisionneel de kosten dier zaak door het Landschap te laten betalen, blijkt dat de erfstadhouder „wegens de ontelbare occupatien der tijdsomstandigheden in de questie over de overstemming nog niet had beslist, 'twelk bij de tegenwoordige conjuncture van tijden ook zoo spoedig niet zal kunnen geschieden." (Z. H. heeft daarin nooit beslist.)

„ „ De erfstadhouder heeft gecommitteerd den landschrijver Mr. W. H. Erkenswijk als mede adjunctreviseur in zeker groot revys bij den Hove van Groningen hangende.

1794 Maart 24 D. en G. deelen den Erfstadhouder mede dat de inkomsten der landschap niet verminderd zijn.

„ Aug. 26 D. en G. brengen over bij R. en E. eene propositie van den Erfstadhouder om in deze bekommerlijke dagen over te gaan tot ligting van een corps landzaten.

„ „ in eene publicatie van R. en E., waarbij, wegens de bekommerlijke tijden, een bededag wordt uitgeschreven, komt voor „dat God moet worden gebeden, dat de onvermoeide pogingen van Zijne Doorluchtigste Hoogheid, Neêrlands Erfstadhouder in de uitoefening zijner onderscheidene waardigheden, ter handhaving van de eer, vrijheid en voorspoed der Nederlandsche natie mogen gezegend worden; dat de dappere prinsen, Hoogstdeszelfs beide zoons, aan de spits der legers hun leven voor het behoud van het lieve vaderland niet te dierbaar achtende steeds onder de overdek-

---

[1]) Vgl. Mr. J. de Wal, Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden van Drenthe, Hoofdstuk I Geschiedenis van het jagtwezen, bl. 75, Magnin kloosters van Drenthe 2de uitg. bl. 71, Tegw. staat van Drenthe I bl. 106.

kende hand des Almagtigen bevestigd en het gansche Vorstelijk huis tot welzijn en steunsel van den lande lang geconserveerd blijven."

1793 November 25 D. en G. hebben aan R. en E. opengelegd hunne missive van 14 Nov. aan den Erfstadhouder om in deze zeer bedenkelijke tijden het gemelde collegie niet aan incompleetheid en inactiviteit door zwakheid van leden te exponeeren.

Dit punt is het laatste in de resolutien van R. en E., die na dien tijd niet weer hebben vergaderd.

1795 Jan. 17 werd de erfstadhouder door den drang der omstandigheden genoopt het land te verlaten en ging hij in eene visscherspink naar Engeland.

1795 Febr. 7 had er eene oproeping plaats van het comité Revolutionnair van Drenthe aan de ingezetenen om de regering te veranderen.

1795 Febr. 11 werd de omwenteling tot stand gebragt nam het comité revolutionnair voorloopig de regering te Assen over en maakte het aan den volke bekend dat het Drentsche volk hersteld was in zijne onafhankelijkheid en in zijne onvervreemdbare regten van mensch en burger.

1795 Febr. 16 in 't eerste jaar der Bataafsche vrijheid gaven de provisionnele repraesentanten van het volk van Drenthe onder de spreuk „vrijheid, gelijkheid en broederschap," eene publicatie waarvan het begin luidt:

Alzoo door de opmerkenswaardige besturing der aanbiddelijke Voorzienigheid (aan wie de eer van de zoo zeer verlangde ommekeer van zaken met erkentelijke dankbaarheid moet worden toegebragt) het volk van Drenthe in deszelfs vrijheid, onafhankelijkheid en in alle zijne onvervreemdbare regten is hersteld.

Zoo is het dat voorschreven representanten goedgevonden hebben bij dezen aan hunne medeburgeren van den veranderden staat van zaken kennis te geven, verklarende dat zij representanten uitdrukkelijk erkennen de souvereiniteit des volks en de regten van den mensch en den burger en dat zij uit voorschreven hoofde gemeend hebben te moeten afschaffen, gelijk zij uit naam van het volk van Drenthe afschaffen het Erfstadhouderschap mitsgaders het capitain- en admiraal- generaalschap dezer landschap benevens alle adelijke of erfelijke regeringsposten,

Gelijk wijders door deze onze voorschrevene verklaring het onderscheid van regten en vrijheden tusschen de bewoners van

heerlijkheden en colonien en die van andere ingezetenen dezer Landschap mede geheel en al is komen te vervallen.

Wordende enzv.

Actum Assen het eerste jaar der Bataafsche vrijheid.

onder staat,

De provisionnele repraesentanten van het volk van Drenthe,

C. de Vos van Steenwijk vt.

ter ordonnantie

J. C. van Rossen,

secretaris.

In de vergadering der Staten Generaal der vereenigde Nederlanden van 16 Febr. 1795 werd, op voorstel van gecommitteerden van Holland, besloten voor het geheele volk te erkennen de oppermagt van het volk van Nederland en aangenomen de verklaring van de regten van den mensch en den burger, gelijk in Gelderland, Holland, Utrecht en Overijssel reeds was geschied en te vernietigen het ambt van Stadhouder, Capitein Generaal en admiraal, voor zooveel de generaliteit betreft, in alle zijne onderscheidene functien en hoe ook genoemde betrekkingen en een ieder te ontslaan van den eed.

Tevens werd besloten hiervan onder anderen aan het Landschap Drenthe kennis te geven.

Den 23 Febr. 1795 kwam bij provisionnele repraesentanten van Drenthe in deze missive van Hun Hoogmogenden, „tenderende onder anderen" (zoo als in de notulen staat) „om de afschaffing van het stadhouderschap met eene bijge- „voegde resolutie van H. H. M. M."

Er is daarop echter niets gedaan noch besloten: Provisionnele repraesentanten hadden het stadhouderschap reeds vernietigd.

De laatste sporen van het erfstadhouderschap van Drenthe treft men aan in eene proclamatie van den erfprins Willem Frederik (die zou geworden zijn als stadhouder Willem VI, later koning Willem I):

Toen de Engelschen en de Russen in 1799 het stadhouderschap zouden herstellen gaf Willem V den 28 Julij 1799 uit het paleis van Hampton Court in Engeland eene proclamatie, waarbij hij zijne waarde landgenooten opwekt de Engelschen en hunne bondgenooten als vrienden te ontvangen en hen in hunne bedoeling te helpen en waarbij hij zegt dat de erfprins hun vertrouwen verdient en zich aan hun

hoofd zal stellen: de erfprins deed daarbij tevens eene proclamatie aan 't volk van Nederland, waarin hij, krachtens eene volmagt van den Erfstadhouder van 19 Dec. 1798, onder anderen de collegien in Drenthe, die vóór de Fransche invasie politie, finantie of justitie hadden geadministreerd, uitnoodigt die administratien provisionneel weer op zich te nemen.

Willem V overleed te Brunswijk den 9 April 1806.

De onpartijdige geschiedschrijver teekent van hem aan: „een vorst kon wel haast moeijelijk onder meer ongunstige omstandigheden optreden dan Willem V: een inwendig verdeelde staat, met eene geknakte zee- en landmagt; bij de toenmalige staatkunde van Frankrijk en de aanmatigingen van Engeland, ziedaar het land, aan welks hoofd de ongelukkige Willem V was geplaatst: — met een gelukkigen aanleg geboren, den tijd zijner jeugd goed besteed hebbende was hij echter niet opgewassen tegen de moeijelijkheden van zijn' toestand: ook werd hij slecht bijgestaan."

Wij hebben de lotgevallen van 't Stadhouderschap der landschap Drenthe nagegaan: wij hebben feiten en authentieke stukken medegedeeld, waaruit de staatsregterlijke verhouding tusschen de landschap en deszelfs bestuur met de stadhouders duidelijk wordt.

De eerste stadhouders vooral die onder 't Spaansch bestuur waren meer militaire stadhouders.

Het is moeijelijk de attributen van de stadhouders in korte woorden te vervatten; — die waren ook niet van allen gelijk en zijn door het verloop der tijden veranderd. Ze blijken uit de aanstellingen door ons van ieder medegedeeld: de feiten strekken op vele punten tot regt begrip van die aanstellingen.

In den tegenwoordigen staat van Drenthe bl. 57 worden die attributen van den laatsten stadhouder in het kort aldus opgegeven:

„Zijne doorluchtige Hoogheid Willem de V, Prins van Oranje en Nassau, ingevolge de staatsbesluiten dezer Landschap van de jaren 1748, 1749 en 1765, bekleedt thans de waardigheid van Gouverneur, Erfstadhouder en Kapitein-Generaal van dit Gewest om in dezelve hooge Ampten en Bedieningen te worden opgevolgd, van de Mannelijke en, bij ontstentenisse van deze, van de vrouwelijke Afstammelingen, zoolang dezelve van de ware gereformeerde Religie belijdenis doen. De Heer Erfstadhouder is verpligt, het

Landschap tegen alle gewelt zijner vijanden te beschermen; de staten, het kollegie van Drost en Gedeputeerden en dat van Drost en XXIV Etten, als opperste Richters, nevens het Landschap zelve, in alle derzelver Hoogheden, recht en gerechtigheden, privilegiën en welherbragte costumen en usantien te bewaren, en, naar vermogen, de hand te houden, dat dezelve, bij hunne bondgenooten, niet anders worden behandeld, dan als overeenstemt met den inhoud van de Utrechtsche Unie, en de beloften, bij het oprichten van dezelve gedaan, voorts de ware gereformeerde Religie te handhaven, zonder daarin eenige verandering te gedoogen. Ten welken einde zijne Hoogheid een bekwaam persoon, in het Landschap wonende, zal kunnen magtigen om de Acta Synodi bij te wonen en ten beste te helpen regelen.

Zijne Hoogheid kan in de vergadering van Ridderschap en Eigenerfden verschijnen en in het kollegie van Drost en Gedeputeerden medestemmen, zoo dikwijls dezelve zulks zal geraden vinden. Voor het overige kan zijne Hoogheid alle vergaderingen bijwonen.

De Heer Erfstadhouder heeft de begeving van alle politieke ambten: namelijk, de aanstelling van den landdrost, wanneer de beurt aan het Landschap, en de verkiezing, wanneer de benoeming aan de provincie van Overijssel staat: wijders van den Bijzitter (Assessor), Gedeputeerden, Landschrijver, Secretaris, Ontvanger-Generaal, Rentmeesters en Schultessen, welke laatstgenoemde hunnen amptsëed in handen van zijne Hoogheid moeten afleggen, de aggreatie of bewilliging op de beschrijving der edelen en de beschikking over alle militaire bedieningen ter repartitie van het Landschap staande; eindelijk de beslissing, in gevalle van oneenigheid onder de leden van staat, in het gemeen of van ieder Lid in het bijzonder."

In 't algemeen konden de stadhouders, behalve de opzettelijk opgedragen zaken, bloot adviseeren en raden: alle magt voor zooverre niet afgestaan, bleef bij de staten.

De stadhouderschappen van Groningen, Friesland en Drenthe zijn zelden en slechts voor korten tijd gescheiden geweest, terwijl die van Drenthe en Groningen steeds vereenigd zijn gebleven.

De Drenthen waren zeer naijverig op hun regt om hun eigen stadhouder te benoemen: zij handhaafden dit regt tegen de Staten-Generaal bij de benoeming van Willem Lodewijk graaf van Nassau: In de vele deductien over het drostambt tegen Overijssel en de S. G. en over het regt van sessie in de Generaliteitscollegien beriepen zij zich steeds als het bewijs van de souvereiniteit van hun gewest daarop dat zij hunnen eigenen stadhouder kozen en benoemden: — en was dit steeds het punt van uitgang van al hunne betoogen.

Van alle stadhouders van Drenthe schijnt Willem Lodewijk Graaf van Nassau zich het meest verdienstelijk bij het Landschap gemaakt hebben. Behalve zijne militaire verdiensten schijnt hij een organiseerenden geest gehad te hebben: zijn aandrang om 't collegie van Drost en Gedep^{den} op te rigten, zijne bemoeijingen om de hervorming in te voeren, zijn aandrang om commissarissen politiek voor de landschap ter synode van Dordrecht, te zenden [1]), zijne onophoudelijke zorg om de onophoudelijke twisten in de landschap zoo over de oprigting van 't collegie van Gedeputeerden als andersins en tusschen dat collegie en de Eigenerfden ontstaan bij te leggen en allen den eed van getrouwheid aan de staten generaal te laten doen: zijn ijver in militaire zaken en in de versterking van Coevorden maakten het zeker dat het geene ijdele pligtpleging maar een gevoel van dankbaarheid was, hetwelk in 1620 Ripperda en Hiddingh deed afvaardigen om Drenthe bij zijne begrafenis te Leeuwarden te vertegenwoordigen.

De Friesche stadhouders schijnen in 't algemeen meer een vaderlijke zorg voor de landschap gehad te hebben.

Van de Spaansche stadhouders schijnt Joan van Ligne, hertog van Aremberg, zich het meest, het militaire niet medegerekend, verdienstelijk gemaakt te hebben bij de Landschap: Mr. J. de Wal zegt van hem: „de hoogst verdienstelijke, die bijna geen onderwerp van openbaar belang geheel uit het oog verloor [2])."

In Drenthe waren twee stadhouderlooze tijdperken van 1664 tot 1675 en van 1702 tot 1730.

Het is moeijelijk eene vergelijking te maken van die tijdperken met tijden, dat er een stadhouder was: het eerste was bloot stadhouderloos door minderjarigheid:

Opmerkelijk is de geest en de zucht om te doen uitkomen dat de Landschap Souverein en de stadhouder bloot de hoogste ambtenaar was: — den 15 Maart 1609 werd besloten over eene militaire benoeming, waar over de stadhouder zich bezwaarde (na genomene informatien bij Friesland en Groningen) op dien brief, „die zeer bitterachtig geschreven was" Zijne Genade daarop in debita forma ende *met goeden encket* te antwoorden, ten einde des *Landschaps autho-*

---

[1]) Dit waren Roelof van Echten en Roelof van den Clooster tot Rhebruggen.

[2]) Vgl. de Bijdragen, bl. 79, 80 Magnin G. O. III, 2 bl. 226.

riteit, zooveel mogelijk geconserveerd moge werden:" — den 20 Maart 1628 werd aan H. H. M. M., aan den Raad van State en aan Z. G. gedoleerd dat er schansen te Valthe en te ter Hoole gelegd werden zonder voorafgaande communicatie aan R. en E.," met beroep bij den stadhouder op art. 6 zijner Instructie: zoo ondersteunden D. en G. en R. en E. den 24 April 1738 de klagt van den Brigadier van Echten dat Z. H. zich het commando over zijn regiment aanmatigde: — in 1665 zeggen R. en E. „dat de digniteiten en hoogheden van wijlen den stadhouder, gedurende de minderjarigheid van den jongen vorst, (die eene acte van survivance had) wederom vervallen aan de landschap: — in 1708 werd gezegd door R. en E. „dat geen stadhouder dan met eenparige stemmen kon worden gekozen en dat dus een riddermatig edelman, een dingspil ja zelfs een carspil de benoeming van een' stadhouder kon beletten:" — in 't reglement van tuteele wordt gesproken, „van de Souveraine magt, van de staten van Drenthe, waaruit de concessie aan den heer Erfstadhouder gedaan zijn oorsprong genomen heeft:" — Willem IV beloofde in zijne bekende propositie aan de staten van Drenthe van 18 Maart 1732 „zich door zijne applicatie en ijver de verleende praeëminentien en voorrechten te zullen trachten waardig te maken" en drukt daardoor eigenaardig zijn standpunt en het gevoelen zijner lastgevers uit op eene wijze die hem hoogelijk vereert en die navolgenswaardig en betrachtenswaard is voor de Vorsten van alle tijden!

Onder de Republiek was het een nimmer ophoudende strijd over regten, die het stadhouderschap beweerde en die door de gewestelijke en stedelijke besturen als de hunne werden gehandhaafd: 't spreekwoord was dat het stadhouderschap vasthoudend was en naar uitbreiding haakte: ook in Drenthe was deze strijd: vooral was dit zigtbaar in de militaire benoemingen: de vacatures te velde konden nl. door den stadhouder zonder voordragt, maar die in de garniesoenen vallende moesten op voordragt van het bestuur in de landschap worden begeven: de stadhouders benoemden dikwijls officieren en militairen tot hoogere rangen in garnizoenen zonder eenige voordragt: de zaak kwam dikwijls voor omdat het regiment te voet (Oranje-Drenthe) bijna nooit in dien tijd in het veld werd gebruikt; vandaar onaangenaamheden, die onder Willem III zoo ver liepen dat, volgens Hoogstraten, [1]) de koning alle

[1]) In zijn Groot Algemeen Woordenboek op 't woord Drenthe.

die plaatsen begaf en het landschap ook: „wanneer nu die gene" — aldus vervolgt Hoogstraten daar — „welke door het landschap aangesteld waren bij het Regiment kwamen om voorgesteld (ingelijfd) te worden, waren de anderen reeds op des Konings order, zoo als men voorgaf, voorgesteld, dus moesten zij weder naar huis keeren, maar wanneer diegene, welke door den Koning waren aangesteld, op het comptoir van het landschap kwamen om geld te ontvangen, waren zij daar niet bekend en moesten zonder geld weder naar het regiment keeren, terwijl de van het landschap aangestelde alle maanden hun geld kregen. Wat men deed, het landschap was niet te bewegen, om een van alle deze officieren op het comptoir tot betaling aan te nemen en het ging zoo verre, dat er een besluit bij de landschap zou genomen zijn, om zijne Majesteit te bedanken voor de eere, welke zij had genoten, van hem tot hiertoe tot hunnen stadhouder te hebben gehad [1]), wanneer eindelijk diegene, die door het landschap aangesteld waren, bij het regiment werden voorgesteld en alle de anderen elders geplaatst [2])."

Tot dit geschil is betrekkelijk de aanteekening van 1696 Oct. 13 en ook reeds onder den stadhouder Hendrik Kasimir II deed zich dit geschil voor: zie aanteekening 1677 Febr. 6.

Bij Hoogstraten t. a. pl. wordt het als een bewijs van moed en van opprijsstelling van hunne vrijheden en regten aangevoerd dat de Drenthen hunne regten wisten te handhaven tegenover hunnen stadhouder, den magtigen Koning William III.

Eenmaal — althans dit blijkt uit de aanteekening 1677 Maart 4 — was het Capitein-generaalschap gescheiden van 't stadhouderschap: de prins van Oranje was toen capitein-generaal en Hendrik Kasimir II stadhouder: het blijkt uit die aanteekening hoe verkeerd dit kon werken: reeds vroeger, 15 Maart 1609, bij de begeving van de cornetsplaats van den

---

[1]) In de Resolutien van R. en E. is mij hiervan niets gebleken.

[2]) „Onder de kapiteinen, door het landschap aangesteld, was de „brave Sichterman, schout te Havelthe, welke na den dood van zijne „Majesteit het regiment als kolonel heeft gecommandeerd, en zich dap„per aan den Doel gekweten en met zijn bataillon Oudenaarden bewaard „heeft, toen de Franschen Gent, Brugge en andere plaatsen, wegnamen, „en dus den weg tot de overwinning bij de gemelde plaats heeft gebaand." Vgl. Hoogstraten t. a. pl.

Ritmeester Paignet door D. en G. aan Joost van Welvelde, werd beweerd, dat Graaf Hendrik die plaats aan een ander had begeven en dat, zonder advies en voorweten van Z. G. en van Graaf Hendrik (die toen waarschijnlijk Capitein generaal of militair gezaghebber was), zulks niet mogt geschieden.

Meermalen werd bij den stadhouder een beroep gedaan op het eigenbelang der Landschap, met de bepaalde veronderstelling dat de stadhouder verpligt was dat te bevorderen: duidelijk spreekt dit den 27 Nov. 1626 toen Z. G. verzocht werd: „de compagnie van den Kapitein Polman, zooals hij beloofd had, te Meppel, Ruinen en Zuidwolde te willen leggen uit Groningen, zijnde het anderzins verdrietig, dat men met 's Landschaps hulpe zoo de naburige provintien zou helpen secureren en deze landschap selvs te gelde geven."

Bij drie punten moeten wij nog stilstaan:

1° het eerste is de eed, waarop natuurlijk in de landschap groot belang werd gesteld, maar welke, zoo 't schijnt, somtijds moeijelijkheid ondervond: zoo werd den 10 Jan. 1621 door D. en G. verstaan „dat men agtede niet noodig te zijn dat zijne Princelijke Excellentie (Prins Maurits) een' lijflijken eed behoeve te doen, maar bij handtastinge in princelijke woorden zou beloven de Landschap houw en getrouw te zullen zijn en dat het dubbel van de Instructie geteekend bij de landschap bewaard zou worden:" dit is echter een eed genoemd, gelijk blijkt uit de aanteekening op 6 Dec. 1682 Willem III heeft ook nooit den eed gedaan maar werd op zijn Koninklijk woord aangenomen, gelijk Hoogstraten zegt [1]).

2° het tweede punt zijn de kerkelijke zaken; kerk en staat was een: de heerschende Godsdienst was de Staatskerk: de stadhouder moest „van de ware gereformeerde religie belijdenis doen" en de „ware gereformeerde religie handhaven" hij moest een afgevaardigde zenden naar de Drentsche synode, (commissaris politiek) die nevens den Drost en de Gedeputeerden de handelingen dier synode moest helpen nazien en goedkeuren terwijl nog die handelingen aan den stadhouder zelven moesten worden medegedeeld om dezelve te onderzoeken, na te zien en goed te keuren: de gecommitteerde van den stadhouder mogt, na voorafgaande nominatie van de classen, nieuwe visitatoren kiezen, waarvan de commissie werd

---

[1]) Vgl. het algemeen woordenboek op 't artikel Drenthe.

gedepecheerd door den Stadhouder en gedeputeerden gezamenlijk.

Dit punt was alzoo van groot gewigt: in een staat, waar die kerk staatskerk was, grijpt dit verder in dan wij ons thans kunnen voorstellen: de beide kerkenordre's van 8 Dec. 1638 en van 14 Maart 1730 waren echter door R. en E. vastgesteld: in 't besluit tot vaststelling der eerste staat dat een afschrift aan Zijne Genade gezonden was, welke vermelding in 't besluit tot vaststelling der tweede niet eens wordt gevonden [1]).

3°. Het derde punt betreft de bevoegdheden: in eene memorie van grieven in 't laatst der zestiende eeuw door of namens den Drost en de zijnen aan den stadhouder ingeleverd en door Magnin medegedeeld [2]) wordt gezegd: „die stadhouder heeft die landtsdagen mogen uytschrijven soe dickwils hem dat nodich heeft gedacht"; — dit was een eminent regt vooral bij eenen geheel democratischen regeringsvorm en bij de veronderstelling dat alle niet overgedragen magt bij de Staten bleef. De latere stadhouders hebben zelden van dit regt gebruik gemaakt.

Art. 2 van de instructie den 8 Dec. 1601 door de S. G. voor 't collegie van Gedeputeerden gearresteerd hield in: „In 't voorschreven collegie sal d'Heere Stadhouder van de Drenthe moogen compareren ende sessie nemen, soo dickwils als Zijner L. zal gelieven, ende sullen die voors. Ged^den^ metten selven Heer Stadhouder in Zijner L. absentie moeten houden alle goede correspondentie [3])."

Dit artikel het hoofdartikel in dezen tot regeling der bevoegdheid in die zaken is zeer algemeen, en, terwijl het bedoelde de zaak te regelen, bepaalde het eigenlijk niets: de onderwerpen, waarover gecorrespondeerd moest worden, zijn niet aangewezen: van daar veel onzekerheid en twist zoo als onder anderen opgegeven onder 1732 Maart 18, waar de stadhouder gelijk had en in zijn regt was.

Het stadhouderschap was, als 't ware het vereenigings-

[1]) Vgl. Magnin, Overzigt der kerkelijke geschiedenis van Drenthe. Gron. 1855, bl. 86 bijl. 28 en bl. 114, bijl. 30 en G. O. III. 2. 223.

[2]) G. O. III. 2. bl. 128 vgl.

[3]) Vgl. mijne mededeeling dier instructie in Drentsche Volksalm. 1851, 15e jaarg. bl. 60, Magnin G. O. III. 2 bl. 161.

punt van de verschillende bondgenooten der unie: 't wordt daarom niet onaardig vergeleken [1]) bij de mast van een zeeschip: voor de landschap Drenthe echter, waaraan door onregt de wederopname in de unie werd onthouden, was het dit, juist daardoor in dubbele mate, daar het stadhouderschap eenigzins in vele gevallen kon vergoeden of verhinderen nadeel veroorzaakt door 't niet hebben van zitting in de Generaliteitscollegien.

Het stadhouderschap was zijn oorsprong en zijn luister verschuldigd aan de zucht van het volk om een schild te hebben tegen de plaatselijke en provinciale regeringen en aristocratien: zeer aardig en verzachtend wordt dit uitgedrukt door den heer H. Thesingh in eene academische dissertatie den 30 Maart 1787 te Utrecht verdedigd [2]): „Ut autem optimatium errores, quantum fieri posset, corrigerentur, inde ab antiquissimis temporibus eorum imperio felix principis accessit auctoritas, sine quo et posterioribus temporibus, socii tum universi tum singuli professi sunt rempublicam prospere geri non posse; ut itaque mutua, patrum et populi fiducia conservaretur, populi jura, per virum excellentem (eminens caput) non vero per populi conciones, servari ordines, consensu populi constituerunt, eumque in finem, hanc potestatem jure hereditario, Serenissimo Principi Arausionensi, anno 1747 nomine Gubernatoris hereditarii, detulerunt."

Het stadhouderschap viel mede omdat het van dit zijn oorspronkelijk doel ontaardde en zich wierp in de armen der plaatselijke en gewestelijke autoriteiten en aristocratien.

Beschouwen wij dit eenigzins nader vooral om dat het, zooals wij zullen aantoonen, in Drenthe sterk uitkomt:

In 1783 en 1784, bij den ongunstigen uitslag, dien de oorlog met Engeland nam, werd de prins beschuldigd het land niet behoorlijk te hebben verdedigd uit sympathie voor de Engelschen: de democratische partij vereenigde zich met de aristocratie voor zoo verre tegen de Engelschen en den stadhouder gestemd: de anti-stadhouderlijke partij won daardoor in kracht. Tijdens het gevaar van oorlog met den

---

[1]) Vgl. Schets van Neêrlands Staatsbestuur Dordrecht, 1841 bl. 74.

[2]) Henricus Thesingh diss. Inaug. de summo imperio ordinum Hollandiae Traj. ad. Rh. 1787, bl. 29.

keizer Joseph II, aan 't eind van den Engelschen oorlog, vormden zich overal in de republiek exercitie genootschappen en societeiten, waardoor de burgerij werd gewapend en in den wapenhandel bedreven: 't was eene reorganisatie van de oude schutterijen in democratischen, antistadhouderlijken zin: ook in 't Landschap Drenthe vooral in 't zuiden (Meppel, Hoogeveen, Beilen, Borger, de Wijk, Sleen, gelegaliseerd en niet gelegaliseerd) vormden zich zulke genootschappen: dit gaf en verspreidde eene groote agitatie [1]).

In 1787 zegepraalde de Prins met de aristocratie mede omdat Pruissen en Engeland te zamen toen magtiger waren dan Frankrijk.

De Prins deelde met de aristocratie de vruchten der overwinning, het oude, dat niet meer deugde, werd hersteld: van de behaalde overwinning werd onkiesch en onverstandig door de Oranjepartij gebruik gemaakt niet om hervormingen in te voeren maar om het stadhouderschap te bevestigen door alle andere middelen behalve door de liefde en de overtuiging van het volk: — de aristocratie werd door de overwinning nog ondragelijker.

De patriotten hebben toen veel verkeerds gedaan en ook daarvoor geboet, maar zij streden voor de nieuwe begrippen, waaraan de toekomst behoorde: zij hadden op het oog de beginselen van een redelijk staatsregt op toestemming of veronderstelde toestemming gegrond; zij hebben bij het nageslacht groote verdiensten, zij hebben met volharding en onder groote moeijelijkheden de grondslagen gelegd, waardoor eene regering van regt voor allen mogelijk werd, waardoor eene regering kon ontstaan, als waaronder wij thans het voorregt hebben te leven.

Had de overwinnende oranjepartij toen in plaats van het oude versletene, duurzame hervormingen ingevoerd, het stadhouderschap zou, in plaats van eene kortstondige gewelddadige herstelling eene betere toekomst gehad hebben.

De volkspartij was uit zich zelf niet zoo zeer tegen Oranje maar tegen het oligargiesch bestuur, dat het voordeel van vrienden, bloedverwanten en partijgenooten bedoelde en waarmede de Prins, tot zijn groot nadeel, gemeene zaak maakte.

De hr. R. Fruin in de Gids [2]) haalt teregt aan het

---

[1]) Zie boven 1787 Sept. 29 en Dec. 20.

[2]) IIIde Série jaarg. V April 1867 Gijsbert Karel van Hogendorp en de omwenteling van 1787.

gezegde van van Hogendorp aan von Goertz: „de Prins moest zich aan geene staatspartij, ook niet aan de volkspartij verbinden, maar hij moest eerder tot de democraten dan tot aristocraten overhellen;" Hogendorp was overtuigd dat de aristocratie van vóór 1795 geene toekomst had: de hr. Jorissen zegt met het oog daarop van het stadhouderschap en deszelfs partij:" het jaar 1795 zag de uitvaart van een doode wiens leven overleven was geworden." Juist doordien de oranjepartij èen verkeerd gebruik maakte van hare overwinning in 1787 konden de patriotten, in 1795 zegevieren, 'tgeen bevorderd werd door dien Frankrijk toen sterker was dan Engeland en Pruissen.

Welke waren de denkbeelden der patriotten in Drenthe in die tijden over 't stadhouderschap? 't is te meer van belang die na te gaan om dat wij 't stadhouderschap steeds allèén van de officieële zijde beschouwden.

Wij zijn in de gelegenheid die te vernemen uit een zeer merkwaardig pamflet of blaauw boekje dier dagen getiteld: „de tegenwoordige staat van het landschap Drenthe ontmaskerd, gedrukt te Amsterdam 1787; dit boekje 50 bladzijden groot in den stijl dier dagen in vragen en antwoorden en met tusschen gevoegde aanmerkingen en voorstellen tot verbetering geschreven bevat veel waars en veel opmerkenswaardigs: men kan daarin geheel den geest der tijden en het vele verkeerde, dat in de landschap plaats had, leeren kennen, zonder alles voor waar aan te nemen, wat er in voorkomt, en zelfs met het oog op de overdrijving, die, naar den geest des tijds, in het boekje heerscht, kan men er uit opmaken en duidelijk uit zien dat de regeringsvorm verouderd was en niet meer passende aan den geest des tijds: dat het boekske veel sensatie maakte blijkt ook uit hetgeen daaromtrent bij de Regering van de landschap voorviel: op den 20 Dec. 1787 besloten Ridderschap en Eigenerfden, op voorstel van den Drost, na het bepaalde boven onder die dagteekening vermeld" om daarenboven eene premie van honderd gouden ducaten uit te loven aan den genen, welke de opstellers, drukkers of disseminateurs van een eerloos lasterschrift: onder den titel van *„de tegenwoordige staat van het landschap Drenthe ontmaskerd* binnen deze landschap verspreid mogt ontdekken, zoodanig dat dezelve in handen van de justitie geraken en van dit feit overtuigd kunnen worden, met belofte van impuniteit aan den aanbrenger, zoo wanneer daarvan zelf medepligtig mogte

zijn." En in de vergadering van Ridderschap en Eigenerfden van 15 Januarij 1788 werd een algemeen placcaat van amnestie door Ridderschap en Eigenerfden uitgevaardigd: Aan 't slot komt voor: „Hebben wij al wijders ter bewaring van orde en rust in den lande noodig en dienstig gevonden van deze onze amnestie en vergiffenis uit te sluiten:

1° enz.

6° de schrijver, drukker en verspreiders van het schandelijk lasterschrift geïntituleerd:

„De tegenwoordige staat van het Landschap Drenthe ontmaskerd."

De dwaze maatregel van R. en E. had het gewone gevolg: het boekje werd bij groote partijen het landschap ingevoerd en kreeg juist door de vervolging groot gewigt: men had nu eene schets van de grieven, welke ieder patriot in handen had en moest hebben als handleiding om zijne partij te bestrijden [1]).

Wij laten hier volgen 'tgeen in dat boekje over 't Stadhouderschap voorkomt [2]).

„Vraag. Door wien worden de Gedeputeerden verkooren?

„Antw. Door den stadhouder.

„Aanmerking. De stadhouder benoemt de Gedeputeerden, en „deze trekken duizend gulden wanneer ze in den eed zijn. Ze „moeten derhalve hem en zijne gunstelingen naar de oogen zien, „en in alles den wil opvolgen van Mijnheer den Drost of deze laat „hen naderhand in de pekel zitten. Ziet daar de rede, waarom „eenige van die schavikhorsten, om de vette brokken te behouden, „alles goedkeuren wat de Hofpartij welgevalt, hoe krom en scheef „het ook anders zijn moge.

„Vraag. Wat is de Stadhouder?

„Antw. Een amptenaar, die geplaatst is tusschen de regenten „en 't volk, om in de eerste plaats toe te zien dat de regenten, „door heerschzucht het volk niet verdrukken, en ten anderen, om „in zoodanig geval de billijke klagten van het volk te hooren en „te zorgen dat het van zijne verdrukkers ten spoedigste verlost „worde.

---

[1]) Mijn exemplaar werd in dien tijd, volgens de overlevering, voor den ongehoorden prijs van *f* 7-„ verkocht: twee der uitstekendste patriotten een van Meppel en de andere te Hoogeveen werden verdacht schrijvers te zijn. Zie nog over het boekje Mr. S. Gratama, leven van Mr. W. H. Erkenswijk, Drentsche Volksalm., 1839, bl. 91.

[2]) Zie bladz. 12 en vlgg.

„Vraag. Heeft men wel ooit den stadhouder aan dezen pligt „zien voldoen?

„Antw. In 't Landschap Drenthe ten minste niet; want hij „is net in tegendeel de vriend en beschermer van zulke schraap- „en heerschzuchtige Regenten die het volk tijranniseeren en uitplun- „deren, en heeft daartegen een onoverwinnelijke haat en afkeer „tegen alle goede Regenten, die het wel meenen met het volk en „vaderland.

„Vraag. Is de stadhouder d' uitdeeler van alle ampten, be- „dieningen en waardigheden in het landschap Drenthe?

„Antw. Niet volgens de wettige rechten; maar hij heeft dat „verderflijk gezag geusurpeerd door list en omkooping en blijft „'t zelve ten verderve van 't algemeen uitoeffenen, door de laffe „toegevendheid en slaafsche vleizucht van die ontaarten, die om „de gunst van een onwaardig stadhouder te verdienen, het geheele „vaderland ten gewissen val zouden brengen.

„Vraag. Aan welke personen begeeft de stadhouder of de „Drost in naam van denzelven de ampten en bedieningen?

„Antw. Zelden of nooit aan eerlijke en brave ingezetenen, „maar gemeenlijk aan zulke knapen, die om hun ergerlijk gedrag, „om hunne onkunde, of om hunne laagheid van ziel dezelve ge- „heel onwaardig zijn, terwijl brave, deugdzame en opregte vader- „landers nooit op eenig ampt hopen mogen.

„Vraag. Breng mij eens eenige bewijzen bij van usurpatie, „en dat Willem de ampten aan onwaardige of aan ongequalificeerde „personen geeft?

„Antw. De bewijzen zijn bijna ontelbaar, en ik zoude u met „eene lijst daarvan verveelen moeten, maar ziet hier ten minsten „een geval, waarin beide te gelijk plaats heeft. De held van „Waasdorp en veroveraar van Hattem [1]), alias Willem de over- „weldiger, maakte zekeren Piet Hofstede [2]) tot clerk, in de eerste „plaats bij usurpatie, want dat ampt staat ter begeving van de „Staten, en ten tweeden aan een ongequalificeerde, want Piet was „geen lidmaat van de heerschende kerk, gelijk hij volgens de wet-

---

[1]) Willem V bedwong daar patriotsche woelingen met wapen-geweld.

[2]) Men ergere zich niet over den toon, waarin hier gesproken wordt over Mr. P. Hofstede, den later zoo beroemden en hoogst verdienstelijken Gouverneur van Drenthe en zijn' broeder: — Dr. Nassau in zijn „leven en werken van Mr. P. Hofstede," bl. 17, zegt met het oog hierop zeer geestig: dat zulke woorden in den stijl des tijds bloot beduiden „tegenpartij" en dat die uitdrukkingen waren „reciproque zonder consequentie" en doen zien dat de aldus aangeduide niet gerekend werd tot de weinig beduidende tegenstanders." In de Zuid-Hollandsche courant en in den Post van den Neder-Rhijn dier dagen, werden de zaken van Drenthe en van 't geheele Vaderland, met niet minder hevigheid en bitterheid behandeld.

„ten zijn moest. — De Heeren Staten protesteeren tegen zoodanige „aanstelling: maar ziet, Pieter Hofstede wordt hals over kop tot „Lidmaat aangenomen, en daags daarna zijne aanstelling wettig „verklaard.

„Aanmerking. Mijn Heer Piet kon, als clerk, zijn heersch- „en schraapzugtigen rol, niet erg genoeg naar zijn zin spelen, dus „bedankt hij kort daarna voor het clerkschap, en mijn Heer Willem „begeeft al wederom dat ampt en wel aan een verloopen student, „met name Johannes Hofstede, die de broeder is van Piet. Onze „Piet nog clerk zijnde, kreeg van den Drost en zijn aanhang een „fraai stuk gronds, dat aan de Landschap toebehoorde en dus „een eigendom der gezamentlijke ingezetenen was, tot een geschenk. „Hierop kan men wederom te regt het spreekwoord toepassen: van „eens' anderen leer is goed riemen snijden. Dit was voor den inhali- „gen Piet nog niet genoeg. Hij krijgt de commissie om plantsoen „ten behoeve van het Assener bosch voor 's Landschaps rekening „te koopen; hier mede bepoot hij ook zijn eigen, eertijds der „ingezetenen grond, want 's Lands kas is goed voor de betaling „en nu steekt meester Piet aanhoudend de klink klaare voordeelen „van het gevelde hout in zijn zak, zonder dat hij ooit een roode „duit behoefde uit te geven, om dien grond te koopen of te be- „pooten. Is zulks niet een mooi uitgedacht middel om iemand „uit den modder te helpen sleepen en zijn geldkist te vullen?

„Mr. J. H. Oosting, schoonzoon van den gevlugten landsdief „Jan van Lier, wordt door Willem Ontvanger-Generaal gemaakt „waarschijnlijk, omdat dezelfs schoonvader dat gewigtig ampt zoo „bijzonder eerlijk waargenomen had!!!

„Willem zendt een onbekend Duitscher, die zijn Garde du „Corps was geweest, naauwelijks een verstaanbaar woord Hollandsch „spreken, en maar even leesbaar schrijven kan naar Meppel, om „daar het ampt van commies waar te nemen.

„Doch het is ook Willem alleen niet, die zich dat voorrecht „aanmatigt, want men ziet Drost en Gedeputeerden op gelijke „wijze handelen; deze begeven de ijkmeestersplaats over Diever- „Dingspil, aan den knecht van den Landschrijver, daar nogthans „dat ampt ter begeving staat van Ridderschap en Eigenerfden. „Het fraaiste daarvan is, dat Drost en Gedeputeerden, ten voor- „deele van een mosterd-jongen over dat ampt reeds beschikten, „terwijl de wettig aangestelde ijkmeester nog in leven was."

Het stadhouderschap heeft buiten twijfel groot nut gedaan vooral in Drenthe: aan goeden wil, voor zoover niet door partijzucht verblind ontbrak het den stadhouders nooit.

De onverstandige ijver van de zoogenaamde vrienden

van het huis van Oranje heeft meer nadeel gedaan dan de onverzettelijke tegenstand zijner vijanden.

De onzekerheid of de republiek zonder stadhouder bestaan kon, was steeds eene groote bron van verdeeldheid. Bij elke verandering in den regeringsvorm was dit een der hoofdpunten, waarom zich de questie bewoog.

Niettemin was het stadhouderschap eene zeer gebrekkige instelling ook omdat de staatsregeling der republiek zelve zeer gebrekkig was: de Raadpensionnarissen van de Spiegel en Slingeland zagen dit te regt in, maar waren door de plaatselijke en provinciale regeringen, aristocratien en souvereiniteiten niet bij magte verbeteringen door te voeren.

Uit een gebrekkig en verouderd stadhouderschap ontwikkelde zich door den loop der tijden een in den wil des volks geworteld, door ministerieële verantwoordelijkheid en directe verkiezingen geschraagd en verre boven de staatspartijen verheven constitutionneel koningschap.

Mogt ook meer en meer in Nederland, in plaats der stedelijke en provinciale aristocratien van voor 1795, die door hare omhelzingen en liefkozingen het stadhouderschap hielpen verstikken, zich vestigen en over geheel Nederland uitbreiden, tot steun van Vorst en volk, eene Nederlandsche aristocratie, van talent, van deugd, van vaderlandsliefde, van liberalisme!

LITTERATUUR.

Het was niet doenlijk om bij ieder der vele enkele punten, waarover ik jaren lang heb bijeenverzameld, de bronnen op te geven:

Ik laat die voor zooverre niet opgegeven volgen.

De meeste authentieke stukken heb ik, op bekomene toestemming van Z. M. onzen hoogst geëerbiedigden Koning, doen afschrijven op 't Huisarchief van Z. M., waardoor ik de volledige expeditien der stukken met de onderteekeningen heb kunnen mededeelen.

De Resolutien van Ridderschap en Eigenerfden ter griffie van 't Hof van Drenthe en ter Provinciale griffie aanwezig.

De Resolutien van Drost en Gedeputeerden.

Het register van 's lands penningen, de landschaps rekeningen op 't prov. archief.

Wagenaar, vad. Historie.

Kok, Vaderl. Woordenboek.

De Nederl. jaarboeken.

Piccardt, Chronijk voor zoo ver vroeger dan 1660.

Hoogstraten, Algemeen Woordenboek op 't woord Drenthe.

Luiscius, Algemeen Woordenboek. „ „ „

Mr. W. H. Hofstede, diss. Jur. Inaug. De regiminis in Drenthina regione forma cum antiqua tum nova Gron. 1821.

G. Oosting, spec. Juridicum inaugurale de origine et progressu Juris Drenthini. Harderovici 1805.

Pestel, commentarii de Republica Batava, waarin ook fragmenten van aanstellingen van enkele stadhouders medegedeeld worden.

P. Paulus, over de Unie van Utrecht.

De Drentsche Volksalmanak.

Katechismus van het stadhouderschap der prinsen en vorsten van Oranje-Nassau. Rotterdam bij Hofhout.

Het nut der stadhouderlijke regering.

De Bataafsche menschelijkheid ontwikkeld en de rijke en hoogst belangrijke verdedigende ophelderingen van J. Le Francq van Berkheij (een verboden boek).

Schets van Neêrlands Staatsbestuur Dordrecht 1841.

Mr. J. de Bosch Kemper, Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1795. Amsterdam 1866.

Over Schenk van Tautenburg, den stadhouder onder Karel V:

Vulpius, uebersicht der geschichte der Schenken von Tautenburg. Erfurt 1820. 8.

Over Johan van Ligne, graaf van Aremberg:

Friesche Volksalmanak 1849, bl. 84. vlg. Scheltema, oud en nieuw II. bl. 149. Id. Tijdschrift III. bl. 263.

Over Gillis van Barlaimont: Drentsche Volksalm. 1843 bl. 99.

Over Caspar Robles:

Eekhoff zijn leven in de Vrije Fries IX. 24, Friesche Volks-Alm. 1844 p. 3. Diegerick in den Codex van 't Utr. Hist. Gen. 2e Reeks IV. bl. 198.

Over den Graaf van Rennenberg:

Levensbeschr. III. 334, v. d Aa in den Frieschen Volks-Alm. 1847 bl. 64.

Over Willem Lodewijk Graaf Nassau:

Leeuwarder Couranten 1843 van 8, 15 en 22 Aug. nos. 63, 65 en 67.

De levensbeschrijvingen van Willem I, II, III, IV en V.

DE VILLA GRONINGEN,

IN OUDE BESCHEIDEN,

BEPAALDELIJK DE KRONIJKEN VAN WIERUM,

DE STAD NIET HET HUIS GRONINGEN.

Nu er van wege het Historisch Genootschap te Utrecht ten vorigen jare door den Heer Mr. H. O. Feith en mij eene nieuwe verbeterde uitgaaf is bezorgd van onze gewestelijke Kronijken van Emo en Menko met het vervolg van een Ongenoemde [1]), zoo is men thans in staat gesteld, om met meer zekerheid den inhoud dier kronijken te kunnen nagaan en bespreken. Ik wensch zelf dit nu en dan in deze bladen te doen, en al dadelijk van deze gelegenheid gebruik te maken, om vooreerst eenige plaatsen daarin toe te lichten, die betrekking hebben tot het belangrijk geschilpunt in de oude geschiedenis van onze stad, te weten, hare onderhoorigheid aan de Bisschoppen van Utrecht en hunne Prefekten.

Zooals bekend is, hebben de H. H. Ypeij en Feith in hunne *Oudheden van het Gooregt en Groningen, ontleend uit den Giftbrief van Hendrik III aan de St. Maartenskerk van Utrecht van den jare* 1040 (Gron. 1836), tot staving van hunne hoofdstelling, in dat werk verdedigd, t. w. dat de stad Groningen niet onder de in dien brief vermelde gift begrepen zou zijn geweest, maar alleen het Goregt, getracht te betoogen o. a. ook dit, dat onder de in den giftbrief genoemde *villa Cruoninga* niet te verstaan is de *stad* zelve,

---

[1]) Zie de werken van dat Genootschap, Nieuwe reeks No. 4, *Bronnen van de Geschiedenis der Nederlanden in de Middeleeuwen*, Utr. 1866.

maar alleen het *Huis Groningen* aldaar, waar het hoofdbestuur enz. van het bij dien brief aan genoemde kerk geschonken *praedium* of landgoed gevestigd was. Hun betoog berust in 't algemeen op de naar hunne meening in dien tijd meer gewone beteekenis van *villa* voor een *heerenhuis* en in 't bijzonder daarop, dat onder den naam van *villa Groninge*, *Groningensis* of *Groniensis*, in de voorzeide Jaarboeken van Emo en Menko uit de 13[de] eeuw voorkomende, evenmin de stad, die bij hen daarentegen door *civitas* wordt aangeduid, maar dat Huis of het Hof, toen van gezegde Prefekten van Groningen, te verstaan is, zoodat die Prefekten niet van wege de Bisschoppen van Utrecht aangesteld waren en te zeggen hadden over de stad, maar alleen over het Goregt, waartoe het geschonkene landgoed zich bepaalde. Aan het verzuim van die onderscheiding tusschen *villa* en *civitas* of *hof* en *stad* schrijven zij zelfs toe, dat Emmius en anderen de Prefekten als zoodanig ook van de stad hebben beschouwd. Laat ons zien wat daarvan zij.

Er is reeds in der tijd door de verslaggevers van het werk van Ypeij en Feith de aanmerking gemaakt en ook betwijfeld, of *villa* wel zoo uitsluitend of algemeen als die schrijvers meenden, in dien tijd, in de 11[de] eeuw en later, een *huis* en wel *heerenhuis* te kennen zou geven en geen stad of bewoonde plaats in het algemeen. [1]) Driessen, hunne als oudheidkenner van onze stad en provincie ook zoo geachte voorganger, was, schoon in de hoofdzaak instemmende, het daarin ook niet met hen eens, maar hield *villa Cruoninga* in meergemelden giftbrief wel degelijk voor de stad Groningen. [2]) Doch kon er alzoo twijfel bestaan, of werkelijk onder *villa Cruoninga* in den giftbrief van 1040 de stad zelve dan wel het Huis Groningen te begrijpen was, niet alzoo scheen dit het geval te zijn met de opgaven van onze Wierummer Kronijkschrijvers in de 13[de] eeuw daaromtrent, zooals ze namelijk door Ypeij en Feith uit hunne uitgaaf van Matthaeus medegedeeld en aldus door anderen, ook door mij, als juist zijn aangenomen, totdat de inzage van het oorspronkelijke werk mij van het tegendeel heeft overtuigd. Ik mag vertrouwen, dat dit met onze lezers ook het geval zal zijn en alzoo dienen om om-

---

[1]) Zie o. a. de *Gids*, 1837, No. 8, bl. 376. Nijhoff, *Bijdragen voor de Vaderl. geschied. en Oudheidk.*, V, 115.

[2]) Driessen, *Mon. Gron.* IV, 864.

gekeerd het gevoelen te schragen, dat intusschen ook meer en meer heeft veld gewonnen, dat de Bisschoppen van Utrecht en hunne Prefekten wel degelijk regtens zoowel als feitelijk de oppermagt mede over Groningen evenals het over Goregt hebben uitgeoefend.

Gaan wij eerst na de plaatsen, waarin het woord *villa* in gezegde kronijken voorkomt buiten die tot Groningen zelve betrekkelijk, zoo blijkt, dat het hier in het algemeen eene bewoonde plaats of verzameling van huizen beteekent en, naar gelange van den aard daarvan, verschillend een gehucht, dorp, vlek en ook wel eene stad kan aanduiden, nergens voor een enkel of afzonderlijk huis, een heeren- noch ander huis, maar daarvoor *domus* enz. wordt gebezigd. Koevorden met de overige plaatsen aan den Rijn, welke Emo op zijne reis naar Premonstreit in 1211 doortrok, worden alle door hem *uillae* genoemd. Evenzoo het toenmalige vlek Reide, *uilla Hreidensis.* [1]) Bij gelegenheid van den vloed van 1219 spreekt hij van de bewoners die veilig gezeten waren in *cacuminibus uillarum* [2]), dat is, op de hoogten der dorpen, blijkbaar de terpen, waarop vele dorpen gelegen zijn; voorts dáár van het geschil tusschen de zes *uillae* eenerzijds en de zeven *uillae* anderzijds aan de Eems over de herstelling der dijken, waaronder wel de dorpen aldaar bedoeld zullen zijn, zooals vroeger reeds door ons is opgemerkt (*Bijdr.* III, 201). Zoo worden verder uitdrukkelijk de dorpen Baflo, Hugemerche (d. i. Oldehove), Leens en Uskwerd *uillae* genoemd. [3]) Op het jaar 1230 [4]) wordt *etiam relictis uillis post tergum* gezegd van de vlugt der Eenrummers voor de Fivelingoërs, en hier kan ook wel niet anders dan dorpen onder deze *villae* verstaan worden, die zij achter zich lieten; evenzoo onder de *uillae adversariorum* de dorpen hunner tegenstanders, welke omgekeerd de Eenrummers kort daarop gezegd worden verwoest te hebben [5]). Aldus wordt nog bij Emo op het jaar 1232 *uilla Emetha* vermeld [6]) en duidelijk het dorp Wester-Emden bedoeld. — Voorts komt bij

---

[1]) Nieuwe Uitg. p. 13. Matth. p. 10. Later, N. U. p. 117, Matth. p. 88, heet Koevorden ook Castellum.

[2]) N. U. p. 64. M. p. 49.

[3]) N. U. p. 101. M. p. 75, die verkeerdelijk voor de beide eerstgenoemde plaatsen heeft Besclo en Hugemthe.

[4]) N. U. p. 121. M. p. 91.

[5]) N. U. p. 122. M. p. 92.

[6]) N. U. p. 124. M. p. 93.

Menko *uilla Rhromersuuerf* [1]) voor. Dat hieronder geen enkel huis of landgoed te verstaan is van Emo alleen, waarop eerst zijn klooster gesticht werd, blijkt daaruit, dat vroeger bij Emo nog een persoon behalve hem voorkomt, daarnaar genoemd en dus daar woonachtig [2]); het zal gevolgelijk een gehucht zijn geweest, even als later en nu nog, maar *Nijenklooster* genoemd naar het klooster. Menko meldt verder op het jaar 1238, hoe het leggen van de fundamenten van de nieuwe kerk in het klooster te Wittewierum zulk een gedaver verooorzaakte dat daardoor het geheele dorp schudde, ten gevolge waarvan in de naaste huizen de melkmollen de melk uitstortten enz. [3]) Zoo vertaal ik de woorden: „tota uilla contremuit, ita ut in uicinis domibus olle lacticiniorum effunderenter" enz. Hier is, meent men, onder *villa* het klooster te verstaan; ik zou er liever het dorp Wittewierum voor houden, daar er van de naburige huizen gesproken wordt, waaronder zeker de aan het klooster of de kerk grenzende woningen van die plaats gemeend zijn. — Men vindt nog in het Vervolg van Menko vermeld *villae* en met name *villae Astawalda*, *Luidibrundkircka* en *Sierdakiercka*, blijkbaar de dorpen van dien naam in de woudstreek van Fivelingo; en waar er dan ook bij gemeld wordt van *edelen* uit die plaatsen *(nobiles de villis diversis)*, zoo kunnen hiermede niet hunne *stinsen* bedoeld zijn, want deze worden buitendien genoemd *munitiones*, *domus lapideae*, *castra* [4]). De *villa Crewerth* en *Arnewerth* eindelijk in dezelfde landstreek [5]) waren even blijkbaar toen beide nog *gehuchten*, daar er sprake van is, om ze als zoodanig in het kerkelijke af te scheiden van Holwierde en te vereenigen onder eene afzonderlijke kapel of kerk te Krewerd, zooals ook is geschied en thans plaats vindt.

Zoo beteekent insgelijks, wat nu onze plaats aangaat, *villa Groningensis* of *Groniensis*, zoowel als de eigenlijke naam *Groninge* (zonder latijnschen uitgang, als Matthaeus heeft), en die van *civitas* in gemelde kronijken overal de stad, niet het Prefektenhof; dit wordt ook eenvoudig *domus* of *huis* genoemd. Getuige het volgende.

---

[1]) N. U. p. 152. M. p. 114.

[2]) N. U. p. 9 „Eno de Romerswerve." M. p. 7, hier onjuist „Eve de Romeswerve" genoemd.

[3]) N. U. p. 176. M. p. 133.

[4]) N. U. p. 264, 265 en 266. M. p. 206, die verkeerdelijk *milites* voor *nobiles* t. a. pl. heeft.

[5]) N. U. p. 273. M. p. 211.

Op het jaar 1227 teekent Emo kortweg aan: Eodem anno conflagrata est uilla Groningensis Kal. Maii [1], dat is: „In hetzelfde jaar is de *stad Groningen* verbrand" enz. Uit deze op zich zelf staande aanteekening zelve blijkt wel is waar niet, dat hier de stad bedoeld is. Maar daaraan kan geen twijfel bestaan, wanneer wij raadplegen andere kronijkschrijvers, zooals den gelijktijdigen Anonymus *de rebus Ultrajectinis*, Worp van Thabor, Heda en a., welke duidelijk op dat jaar vermelden, hoe de Prefekt van Groningen, door Rudolf Burggraaf van Koevorden met zijne Drenthenaren aangevallen en uit de stad verjaagd zijnde, zich naar de Ommelander Friezen begeven en met behulp van dezen de stad weder overmeesterd had, en dat bij deze gelegenheid de stad uitgeplunderd en op weinige huizen na verbrand is geworden [2]. Eenige regelen verder verhaalt Emo den dood van den Bisschop Otto van Utrecht in den noodlottigen slag bij Koevorden met voornoemden Rudolf, die, zoo vervolgt Emo, met eenige oproerlingen van Groningen, de Gelkingers met name, tegen den voornoemden Bisschop en Egbert, den bestuurder van voorzeide stad, had zamengezworen; of, zooals de laatste woorden in het oorspronkelijke luiden: „qui cum quibusdam sediciosis de Groninge, qui Geliconide dicebantur, contra Episcopum prefatum et Egbertum, prefate uille rectorem conspiraverat." Al slaan nu ook de woorden *prefata villa*, volgen Ypeij en Feith, op voormelde *villa* en niet op naastvoorgaande *Groninge*, zoo blijft dus toch onder *villa* de stad zoowel als onder *Groninge* te verstaan. Desgelijks, waar, op het jaar 1231, dezelfde Egbert weder geheeten wordt *de bestuurder van reeds genoemde stad (rector jam dicte ville)* en de oproerige Groningers *zijne burgers (ciues sui)* [3], ook daar iets verder die Egbert genoemd wordt de *bestuurder der Groningers (rector Groniensium)* en hierop vermeld, hoe hij door de Gelkingers was verdreven geweest *uit voorzeide stad (a prefata uilla)*. Hier, waar *villa* gelijk staat met *Gronienses*, kan de eerste niet anders dan de plaats zijn, waar de laatsten woonden [4]). Wij kunnen dit verder ten duidelijkste opmaken uit het verhaal dat op het jaar 1242 bij Menko voorkomt van den strijd tusschen de zoons van genoemden

[1]) N. U. p. 116. M. p. 8.
[2]) Zie Westendorp. *Jaarboek*, I, 270.
[3]) N. U. p. 121. M. p. 90.
[4]) N. U. p. 123. M. p. 92, die hier echter verkeerdelijk voor *Groniensium* heeft *Groningae*.

Prefekt en hunne tegenpartijders. Ik zal hier de geheele plaats, als zijnde van gewigt, opgeven: „Anno domini 1242 occisus est Rodulfus primogenitus egberti, qui fuit prefectus uille groniensis, et hoc per Thizonem militem et Rodulfum filium Christine cognatum ejusdem occisi, et per Gelekonidas et Papelingos confederatos in destructionem praedicti E. et fratrum suorum. Sed aliter quam estimatum fuit euenit. Nam Egbertus juuenis cum fratre Godescalco effugiens, vocatis ad se Rodolfo de Niurech et Menzone ad Amnem fratruelibus suis, auxilio militum de pedese et aliorum multorum domum suam uiris et armis munivit. Predicti autem occisores domum Thizonis, ecclesiam sancte Walburgis et alias duas domos occuparunt, et sic aliquamdiu pugnantes plurimos hinc inde occiderunt. Sed plures et meliores ceciderunt de parte Thizonis et Rodulfi, et tandem eis deficientibus ceperunt cedere, et capte sunt domus eorum et quedam funditus destructe, et fere tota uilla igni tradita, anno XV ab incendio priori" [1]). Vertaald luidt deze plaats aldus: „In het jaar 1242 is verslagen Rudolf de eerstgeboren zoon van Egbert, die Prefekt was geweest van de stad Groningen, en wel door den ridder Thizo en Rudolf, den zoon von Christina en verwant aan den verslagene, alsmede door de Gelkingers en Papelingers, die zich verbonden hadden ten verderve van voornoemden Egbert en zijne broeders. Maar het liep anders af, dan men dachte. Want Egbert de jonge ontkwam het gevaar met zijn broeder Godschalk en riep tot zich hunne neven Rudolf van Norg en Menzo ter A alsmede de hulp in van de ridders van Peize en vele anderen, en hij versterkte zijn huis met manschappen en wapenen. De voormelde doodslagers hebben het huis van Thizo, de St. Walburgskerk en twee andere huizen bezet. En zoo eenigen tijd onder elkander vechtende, zijn er verscheidene van deze en gene zijde gesneuveld. Maar de meesten en aanzienlijksten zijn gevallen van de zijde van Thizo en Rudolf, zoodat dezen, eindelijk het onderspit delvende, zijn begonnen te wijken. Hunne huizen zijn daarop ingenomen en sommige daarvan tot den grond toe afgebroken, en de geheele stad is bijna afgebrand, in het 15e jaar na den vorigen brand."

[1]) N. U. p. 181. M. p. 137. Er is in onze uitgaaf tusschen de eerste woorden *Anno domini* en 1242 nog ingeslopen een paar woorden die er niet instaan t. w. 1241 *nam.* — hoe, is ons een raadsel; misschien zijn zij, tot toelichting in de proef bij de laatste correctie geplaatst, door den drukker in den tekst opgenomen.

In dit verhaal wordt blijkbaar de *villa Groniensis*, waarvan Egbert de gewezen Prefekt wordt genoemd, onderscheiden van *zijn huis (domus sua)*, dat zijne zonen met de hunnen versterkten, terwijl hunne tegenpartijders andere huizen bezetteden. Maar deze werden ingenomen en vernield en daarbij schier de geheele *villa* afgebrand. Hiermede kan dus wel niet anders dan de *stad* bedoeld zijn. Want Egbert en Godschalk, de zonen van den Prefekt, zouden toch niet hun eigen huis in brand gestoken hebben; neen, het was de stad met hare huizen, waarin de Gelkingers en Papelingers, hunne bestrijders, woonden. En is dit zoo, dan wordt door de laatste woorden: *anno XV ab incendio priori*, waarmede gemeld wordt, dat dit gebeurde 15 jaren na den vroegeren brand, ook bevestigd, dat de brand van de *villa Groningensis* in 1227 — want daarop zien zij ook werkelijk — die van de *stad* is geweest. Deze laatste woorden nu en eenige regelen meer worden in de uitgaaf van Matthaeus gemist, zoodat daardoor het vervolg van het verhaal bij hem geheel onverstaanbaar is geworden, om van andere weggelatene en afwijkende woorden te zwijgen. Ypeij en Feith hebben deze gaping ook opgemerkt en vermoed uit de aanvulling bij Emmius, dat in het ontbrekende nog meer steun voor hun gevoelen zou te vinden zijn. Het tegendeel hebben wij in de aangehaalde woorden gezien en met het overige is dat ook geenszins het geval. Het betreft verder de verwoesting van het kasteel der Gelkingers buiten de stad gelegen en de verbranding van de *uilla in Elethe*, dat is ongetwijfeld het dorp Eelde, waar ook tegenstanders van den Groningschen Prefekt woonden.

Er is nog eene en andere plaats bij Menko, die hier in aanmerking komen. De eerste luidt aldus: „Anno domini 1252. Milites de groninge in autumpno in prima aurora, quibusdam de conciuibus consilium addentibus, in uillam Groninge prorumpentes Hermannum Buchel occiderunt confidentem in pace sibi, mediante episcopo trajectensi, iuramento firmata, et Geleconidas multis spoliis et iniuriis affecerunt, quia totam causam destructionis ciuitatis eis imposuerunt" etc. [1]). „In het jaar 1252 in den herfst bij het eerste krieken van den dag, drongen de ridders van groningen, met overleg van eenige hunner medeburgers, de stad Groningen bin-

[1]) N. U. p. 204. M. 155, die hier de woorden *de conciuibus* heeft uitgelaten en *considenten* voor *confidentem* genomen.

nen, doodden Herman Buchel, die vertrouwde op den vrede door bemiddeling van den Bisschop van Utrecht met eede gesloten, en deden den Gelkingers veel schade en leed aan, om reden, dat zij de geheele oorzaak van de verwoesting der stad hun weten" enz. Dat, zooals ik vertaal, met *Groninge* en *uilla Groninge*, zoowel als *ciuitas*, de stad bedoeld wordt, is daaruit klaar, dat deze het doel en het tooneel was van den inval der Groninger ridders, om zich te wreken op de Gelkingers, aan wien zij de ook voor hen zoo nadeelige overgaaf van de stad en hare verwoesting door de Friezen het jaar te voren toeschreven. Die Groninger ridders toch zijn de leden der Prefektenfamilie, die bij het daaromtrent gesloten verdrag uit de stad waren verbannen. Die Herman Buchel zal een van de voorname Gelkingers geweest zijn en misschien een van de regeringsleden der stad, zooals leden dier familie later onder den naam van Butzel als zoodanig meermalen voorkomen. Want dat de stad toen reeds eene eigene regering bezat is uit oude bescheiden bekend, hoezeer onze kronijk er overigens van zwijgt.

Zoo is onder *Groninge* ook niet anders dan de stad te verstaan in het verhaal van den herhaalden mislukten inval der Groninger ridders in het volgende jaar 1253. Dit verhaal begint aldus: „Anno domini 1253. Milites de Groninge falsis promissionibus de locis, uti obsides erant, euadentes et collectis uiribus Groninge uenientes in claustrum fratrum se receperunt, et tam claustrum quam domos vicinas lapideas munientes Geleconidas in ecclesia sancti Martini, Walburgis, Nicolai impugnabant" etc. D. i: „De ridders van Groningen op valsche beloften ontkomen uit de plaatsen, waar zij als gijzelaars gehouden werden, en met eene verzamelde magt te Groningen gekomen, hebben zich begeven naar het Minderbroederklooster en dit klooster alsmede de naaste steenen huizen versterkt en de Gelkingers in de St. Maarten-, Walburgs- en Nicolaaskerk (Akerk) bevochten" enz.

Ik heb hiermede al de plaatsen, waarin *villa Groningensis* enz. in de Wierummer kronijken voorkomt, nagegaan, en, naar ik meen, voldingend betoogd, dat hieronder overal de stad moet verstaan worden, niet het *Huis* of *Hof Groningen*. Het wordt daardoor te meer waarschijnlijk, dat de *uilla Cruoninga*, in den giftbrief van 1040 vermeld, evenmin het *Hof Groningen* aanduidt, zooals Ypeij en Feith willen, maar almede de stad. Er mag wel toen reeds een koninklijke *curtis* of *hof*

te Groningen bestaan hebben, als hoofdplaats van het Groninger *praedium*, en dit hetzelfde als het latere Prefektenhuis zijn geweest, maar dat dat hof Groningen heette en zijn naam aan de stad zou hebben gegeven, zooals ik met genoemde schrijvers ook wel heb gegist, dit blijkt nu zeer onzeker, ja zeer onwaarschijnlijk te zijn. Groningen kan en zal wel zelf alreeds dien naam gedragen hebben. Hoe dit zij, dat men ook nog later, in de 14de eeuw, onder *villa Groningen* de stad bedoelde, bewijst de brief van Hendrik van Selwerd van 1352, waarin deze, als opvolger zeker van zijn vader Ludolf, den vorigen overleden Prefekt, aan het Domkapittel te Utrecht belooft binnen den bepaalden tijd te zullen nakomen de met het kapittel gemaakte overeenkomsten over de beleening van het regtsgebied in de stad Groningen, zooals de woorden in het oorspronkelijke: „super infeodatione jurisdictionis opidi seu villae in Groningen" niet anders te kennen kunnen geven [1]). En zoo zal dan ook wel onder de gewone bijvoeging in de oorkonden achter den naam of titel van den Prefekt der woorden: *van* of *in Groningen* niet anders dan de stad zelve, niet het hof bedoeld en te verstaan zijn. Is dit een en ander aannemelijk, dan vervalt hiermede weder een steun, die er schijnbaar nog bestond voor het gevoelen van meergenoemde schrijvers en anderen, dat Groningen van ouds niet onderhoorig zou zijn geweest aan de Bisschoppen van Utrecht of hunne Prefekten. Ik heb het tegendeel reeds elders getracht te bewijzen [2]) en ben intusschen nog meer en meer in mijn gevoelen versterkt geworden; ik hoop dan ook van de gelegenheid, welke deze bladen aanbieden, gebruik te maken, dat nader aan te toonen en te staven, ten einde men hieromtrent eens zoo veel doenlijk tot zekerheid moge geraken.

---

[1]) Zie dien brief bij Matth. *ad Anon.*, p. 48, ook op het Gron. Arch. 1352, No. 1.

[2]) Zie *Aloude Staat en Geschied. v. o. Vaderl.* II, 2de st. bl. 235, en de aldaar aangehaalde geschriften.

KLOKKENSPEL IN DE MARTINI- EN Aa TORENS.

De brand in den St. Martini-toren te Groningen, veroorzaakt door het ontsteken van pickvaten den 15 Mei 1577, bij de vreugde betooning over het vertrek der Waalsche soldaten, deed toen mede verloren gaan „het schoone accort van clocken," gelijk staat vermeld op de groote klok, die nog in dezen toren hangt. Wanneer dit klokkenspel daar was geplaatst, is thans niet meer te bepalen. Zeker is het, dat in de stadsrekening van 1525 eene uitgave voorkomt voor 5½ ellen laken tot „kleedinge sonder foergoet aan Jacob clockespeler", die blijkens diezelfde rekening jaarlijks werd beloond met 20 Emder guldens, de gulden naar 18 st. berekend. Welligt was het kort na de bouwing van den toren tusschen de jaren 1470 en 1482 daar in gebragt. Het schijnt een fraai klokkenspel geweest te zijn, gelijk dan ook een ijverig verzamelaar van bijzonderheden uit de jaren van het laatste gedeelte der zestiende eeuw [1]), het een wijdberoemd klokkenspel heeft genoemd. Niet onbelangrijk zijn de volgende aanteekeningen van hem zoo omtrent den brand, waardoor die ramp aan de stad werd veroorzaakt als over de middelen welke werden aangewend om toren en klokken te kunnen herstellen.

„1577 15 Martij. Als nu de stadt over 't vertreck der soldaten vul vreuchde waer, pick- ende teervaten op markten ende straten hadden angesteken, ende ook eenige ongenanten sodane vuijrwerck mede op St. Martens tooren onwijslijck aengerecht ende qualijck verwaert geworden, is dese heerlijke tooren met dat wijtberoemde klockenspil door den

---

[1]) In het archief, h. s. in quarto, nr. 77, bl. 100, 105, 117.

brandt ommegekomen, vernielt ende verdorven, alles nochtans sonder raedt ende consent van Borgemesteren ende Raedt.

Des sondages den 17 Martij is op order van de Raedt in de respective kerken afgekundicht, dat also Godt de Heer ons met den brandt in St. Martens toorn hadde gestraft, ende 't muirwerck nochtans waer staende gebleven, 'twelke eerstdages met ankeren, balken ende beunen nootwendich dienet bevestiget ende verbonden worden, begeeren daromme B. ende R. dat sich een jeder vrijwillich nae sijn vermogen ende miltheit daertoe geven wil, waer toe goede luiden een ommeganck sullen doen, opdat voors. tooren met den eersten weder gesterket ende niet overhoop vallen ende instorten moge.

Den 19 Martij 1577 zijn de vier kerkvoochden, ijder in een kluft geadsisteert met een geestlijck heer ende een uit de gesworne meente verordent, om den ommeganck te doen voor de voors. tooren.

De grote klocke is huijden morgen weder gegoten den 7 October 1577 en den 15 Martij (1578) opgetrocken en op Paeschavont den 29 Martij is daer weder geluit geworden.

Den 15 Martij (1578) is de nije grote clocke *Salvator* genaemt weder in St. Martens toorn opgetogen ende gehangen, zijnde een jaer na dat door de brant de toorn en de klocke nedergevallen ende gebroken is geworden ende zijn de 4 Borgemesteren, Sijndicus ende eenige praelaten tot gevaders versocht, den 19 Martij 1578."

De volgende verklaring der regering van Groningen toont aan, dat in 1595 nog niet waren voldaan al de kosten van het gieten dezer klokken en van de levering van een uurwerk, en dat daarvan toen nog was verschuldigd een gedeelte aan Hindrick van Trier den vervaardiger van deze en van eenig geschut in 1578 geleverd.

„Wij Borgemesters ende Raedt der stadt Groningen doen khundt ende certificeren midts dessen, dat wij den Erb. Hindrick van Trier bij slut van Reeckeninge wegens unsz stadt plichtich ende schuldich gebleuen sesz endtwintichsten haluen hundert ende negenenddartich keijsz. gl. tot 20 st. brab., ofte paijement daer goedt voer sijnde, elcken gulden gereeckent, heercomende van enige clocken ende geschut de he anno 78 vergooten, oeck een vhrwarck then seluen tijde bij hem geleuert, welcke voors. sessentwintich hundert en negen en dartichsten haluen keisz. gl. bereeckende schuldt loeuen wij voer vns ende vnsze nacomelingen wegens vnsze

stadt, onder verbant van derseluer alle ende jederen guederen ende vpcumsten, den vpgemelten Hindrick van Trier ofte sijne arffgen. edder thoener deszes mit sijnen willen vrij kummer ende schadeloes tho betalen binnen dre jaeren na datum deszes ende dat sunder verbunden wesen an betalinge van enige renten ofte jnterest, blijuende den noch sulckes staen tot discretie ende guede wille van een Raedt. Sunder argelist dat vercunden wij mit vnsz stadt hijr onder vpgedruckt signete, den 4 Octobris anno xvc vijff ende tnegentich [1]."

Was men alzoo in 1578 reeds gereed, om de bij dien brand uit den toren gekomen klokken door nieuwen te vervangen, het klokkenspel had echter te veel geleden om weder te kunnen worden geplaatst en de kosten voor een nieuw waren zeker te groot om ze in die voor de finantien der stad zoo drukkende jaren voor zoodanig werk te kunnen besteden. Gedurende bijna eene eeuw bleef men dan ook verstoken van een klokkenspel. Eerst den 20 Februarij 1661 sloot de regering met Sr. Juriaen Spraeckel, groot horologiemaker te Amsterdam, eene overeenkomst over de levering van een nieuw klokkenspel. Het zoude moeten bestaan in een accoord van 32 klokken tot 20,000 ponden. Amst. gewigt, het pond à 16 st. en die „soo suiver van stoffe, spijse en accoordt als in de Nederlanden ofte elders can bevonden worden, tot oordeel van meesters ende musicijns hun des verstaende." Verder was Spraeckel verpligt, indien zulks de heeren uitbesteeders mogten goedvinden, eenige van de oude klokken wederom in betaling terug te nemen, pond tegen pond, mits genietende zes stuivers voor ieder pond tot opgeld en tien ponden op de handen voor „leckasie." Op dienzelfden dag sloot Spraeckel mede met de stedelijke regering eene overeenkomst over de levering van een tweede klokkenspel, bestemd voor den Aatoren, bestaande uit een accoord van 26 klokken tot zeven à achtduizend ponden van specie, stoffen en accoord als boven. De aannemer heeft zijne overeenkomst, om de een of ander thans onbekende reden, doch met toestemming van de regering, bij acte beleden den 16 Februarij 1662 voor den notaris Hendrick Westvrisius te Amsterdam, overgedragen aan Sr. Franciscus Hemonij klokgieter te Amsterdam. De levering geschiedde den 29 Mei 1664 voor den Martini toren. Volgens de in het archief bij het contract van levering aanwezige stukken, blijkt het, dat de 32 klokken

[1]) Archief, h. s. in folio, nr. 100, bl. 179.

voor St. Martini toren, wegende 19556 ponden, à 16 st. bedroegen de som van . . . . *f* 15644,16

Voor den Aatoren, den 14 Mei, 28 klokken wegende 8370 à 18 st. . . . . - 7533,0

f 23177,16

Deze vordering werd voldaan met:

1°. aan oude klokken ter waarde van . . *f* 15533

2°. contanten . . . . - 7644,16

f 23177,16

De eindafrekening werd echter eerst gesloten den 11 October 1671 met de erfgenamen van Franciscus Hemonij, die reeds in 1667 was overleden. Het klokkenspel in den Martini toren werd voor het eerst bespeeld den 1 October 1664 en toen en later steeds gehouden voor een fraai en welluidend spel. Later werd er nog, en wel volgens eene raadsresolutie van 2 Mei 1760, eene belangrijke verbetering aan het *handclavier* op Martini toren aangebragt. Van den tegenwoordigen klokspeeler, den bekwamen en bekenden orgelmaker, den heer P. van Oeckelen, is afkomstig de volgende beschrijving van het inwendige van dit orgelspel.

„Het klokkenspel op Martinitoren heeft 37 klokken, van kleine C. tot en met twee gestreken D. Van deze 37 klokken worden 32 gebezigd voor het uurwerk, het welk in beweging gebragt wordt door eene trom, die voorzien is met 6240 gaten. Door middel van stiften daar in te bevestigen kunnen muzijkstukken naar verkiezing worden aangebragt. De trom heeft in diameter 2 ellen, eene breedte van 1 el 17½ duim en is verdeeld in 75 volle ¼ maten voor het volle en 35 dito maten voor het halve uur en 8 maten voor het spel der beide kwartieren. Bij dit klokkenspel zijn gevoegd drie luidklokken, wier toonmaat gelijk is aan F, A en B mol van groot octaaf. De grootste dezer drie klokken heeft een diameter van 2 ellen 25 duimen en eene hoogte van 2 ellen 25 duimen en eene zwaarte, naar schatting, van 9500 ned. ponden."

Op de aan de vier zijden van den toren geplaatste wijzerplaat van het uurwerk is tot groot gemak der ingezetenen in 1866 gebragt een minuutwijzer, waardoor nu bijna ieder in een groot gedeelte der stad op den Martinitoren met naauwkeurigheid en op de minuut af kan zien, welk uur het is. Aan den Aatoren werd deze verbetering aan de wijzerplaten gebragt in 1865. Het klokkenspel, 'twelk deze

toren in 1664, zooals is vermeld, in plaats van een daarop reeds in het midden der zestiende eeuw gesteld klokkenspel ontving, bleef slechts weinige jaren daar in aanwezen. Een zwaar onweder vergezeld met zware en krachtige bliksemslagen sloeg den 1 Mei 1671 in den toren. Een groot gedeelte van den toren, het dak van de kerk en het orgel werden eene prooi der vlammen. Ofschoon orgel, kerk en toren in volgende jaren wel weder werden hersteld, zoo was dit niet het geval met het klokkenspel, 'twelk daar nimmer weer is geplaatst, en deze toren zulks thans nog mist.

Oproeping tot het houden van de Zeend.

1572.

De Archidiaken oder Domprobst Eeltz heft den Raedt door den Sijndico bekent gemaeckt, hoe Reverendiss. ende er besloten, morgen over den kerken kundinge te laten doen, dat op de naestvolgende wonsdach de zeendt sulde geholden worden, dat der wegen de R. eener van den Hoerenwachters oder stadsdienaers nevens den Coster wolden laten ommegaen, den rotten aen te seggen, om als de klocke geluidet wort in de kerke bij den H. Deeken te erschijnen, met verklaringe van te mogen lijden, dat eemant uit den sittende Raedt daer bij quaeme, om mede aen te horen, wat saken daer verhandelt werden. Soo hijr in eenige verhinderinge ofte resistentie geschiede, wilde daer af ende van sine diligentie geprotesteert hebben, dat hij soo een goedt werk nae sijn vermogen bevordert. Den 15 december 1571. Klachte der Rotmeesteren over dese citatie, den 16 Maart 1572 [1]).

---

[1]) **Archief, h. s. in 4to, nr. 77, bl. 59.**

KOSTPENNINGEN VAN GEVANGENEN.

Die IIII stadtknechten ontfangen bij boerten alle stadtsgeuangen ende versekerende in der stadtsgeuanckenisse mits hoer noedtdruft van eten ende drincken dagelijcx langende. Ende so veer eenich geuangen loss gelaten ende op sijn vrije voeten weder gestelt wordt, moet de den dienaer, de hem in de hechten gespijsiget, den kostpenningen betalen, inden het enichsins van hem to bekomen: so niet, moet de stadt de kostpenningen dragen so mannich dach so mannich x stuuer groninger to erleggende, als dat anno lxxix (1579) bij den samptlijcken heeren accordeert is. Oick so enich quaetdoender in de hechten geraeckte daer ghien kostpenningen van to verwachten weeren, ende niet so vele misdaen dat die van den mester gepunijeert solde worden, deselue behoert mit water ende broet onderholden te worden, tot penitentie sijner misdaet ende verlichtinge der stadt kosten, mits des dages 5 st. gron. van der stadt erlecht tworden als halff so voele woe voerg. So oeck en geuangen verordelt worde to hanghen, ofte mit den sweerde gerichtet to worden, behoert de stadt de kostpenningen neffens alle andere kosten to draghen, al weert schoen de misdadiger het wal in den guede hadde: gelijck sal oeck to verstaen wesen van de, de gestupet worden. De scharprichter geniet van elck examen ofte verhoer van ijder persoen 1 quart [1]) wijns. Ende als hie ene stupet hoert hem 11 quart wijne ende van handschoen 1 quart. Bet als he ene richtet mit den sweerde hoerdt hem 1 kanne wijns ende een paer handtschoen wort gerekent op 11 quart wijns. Als hie ener han-

---

[1]) Quart wijn = 3 gron. st. nu 15 centen.

get genieth hie 11 quart wijns en voer de handtschoenen 1 quart. De bijechtvader heft ijder reijse 1 kanne wijns [1]).

Belooning van den scherpregter.

Mester Hindrik Wolff scharprichter in stede Mr. Christopher verdient als de olde plechten, jaerlicx Michaelis bouen woninge ende kledinge, v Ryder tot hulpe van een slachtel beest ende $^1/_2$ schuijte turff, wort betaelt mit 11 Ryder v stuuer; sal nu betaelt worden mit so vele geldts als de torff tijdtlijcx in prijs is. Actum den 6 Octobris anno 87 (1587) [2]).

Vonnissen over eigen- of vrijgeboren te zijn.

1516.

In der schelinge tusschen de hovelingen van de Cremergilde ansprekeren op de eene ende Jan Luitken huisvrou, Talle, verantwoordersche op de ander zijde, also dat Talle voors. solde eegen wesen, waerop se gedient heft eenen brieff van den Edelen heere Everwijn Grave tho Benthem versegelt, daer haer moeder vrij gekoft waer, noch heeft se twe brieven met onser stads secreet versegelt mit tuigenisse, dat se nae der tijdt geboren is, so de moeder vrij was gekoft, hebben wij Borgemesteren ende Raedt voor recht een oordeel uitgesproken, dat sodane brieven sollen wesen ende blijven in vullen macht. Actum Anno 1516.

Een gildebroeder is gehouden, aleer hij in de gilde wert angenomen, sijn vrijbrieff te toonen of de gilde is gehouden het contrarie te bewijsen, dat de moeder eegen gewest sij. Actum Anno 1516 [3]).

---

1) Bl. 904 van het register der stadsgoederen opgemaakt in 1584 naar dat van 1548. Archief, Verz. van stukken dl. 41.

2) Bl. 877 van het gemelde register der stadsgoederen, waar bl. 895 staat vermeld: „de scharprichter VI ellen tot kledinge sonder foergoet."

3) Archief, h. s. in 4to, nr. 77 bl. 41 en 42.

GESCHIEDENIS

DER

ZIEKTEN,

DIE

IN DE 17de, 18de EN HET BEGIN DER 19de EEUW

ALGEMEEN GEHEERSCHT HEBBEN

TE GRONINGEN.

De noodlottige ziekte, welke in 1866 te Groningen, even als op zoo vele andere plaatsen in ons Vaderland en daarbuiten, op nieuw heerschte, bragt mij op het denkbeeld, om de algemeene ziekten in deze stad van vorige tijden na te gaan, vooral ook, ten einde de zorg der Stadsregering, om die ziekten te voorkomen en te beteugelen, en alzoo de staatshuishouding dier dagen, te onderzoeken.

Mijn onderzoek leidde mij, om de geschiedenis daarvan te schrijven van de *zeventiende*, *achttiende* en het begin van de *negentiende* eeuw. Ik heb er nog al eenige bijzonderheden hiertoe betrekkelijk in opgenomen, om die tijden in hunne eigenaardigheid voor te stellen, en alzoo beter te doen kennen [1]).

Ik nam een aanvang met de zeventiende eeuw, omdat de geschiedenis van vroegeren tijd in dezen op gebrekkige en twijfelachtige bescheiden rust [2]), en 'k eindigde

---

[1]) Ik stelde deze geschiedenis oorspronkelijk op voor eene redevoering door mij uitgesproken den 30 October 1866 in het Genootschap Pro excolendo jure patrio; maar ik heb ze gewijzigd en uitgebreid.

[2]) Over vorige tijden schreef o. a. Dr. S. P. Popta, Dissert. Historico-Medica inauguralis de morbis epidemicis, qui in urbe et regione

met 't begin van deze, omdat van dien tijd af de geschiedenis er van meer beschreven is.

Sedert 't begin der zeventiende eeuw bestaan er aanteekeningen van de handelingen der Stadsregering. Hieruit heb ik deze geschiedenis hoofdzakelijk geput. Het oudste boek daarvan is een: Protocol van politique sakenn Beginnende op den achtsten Februarij Anno 1605 wesende een Koerdach [1]). Eerst in het derde deel van die protocollen of notulen der vergaderingen van de Stadsregering vind ik iets over eene heerschende ziekte vermeld, en wel van eene vergadering van 7 Augustus 1622 waarin: Op de Requeste van de lijckdragers ten einde sekere personen onder hen luiden wthgekeurt mogen worden om te dragen dengenen dewelke in de peste starven, aan de Remonstranten werd geordonneerd; omme wth haer middel twalff personen wth te keuren tot het dragen van doden, die in de peste starven, dewelcke in plaetse van x stuv. volgens d'ordonnantie geniete sullen xx stuv., dies dat sij luiden in geen andere huisen sullen gaan om doden wth te halen.

De instelling van vaste lijkdragers was nog nieuw. In eene Ordonnantie van 30 Juni 1613 over 't begraven der dooden, komt daarvan niets voor; bij Raadsresolutie van 27 November 1620 werden ze voor 't eerst aangesteld, en in eene Ordonn. van de Begreffenisse der Doden, Wtinghen, Leetbieren, Waerschappen etc. Bij Borgermeesteren ende Raedt oldt ende nij, Taelluijden ende Gheswoorne Meente gearresteert ende publiceert den sevenden Februarij anno 1622 [2]), werd in art. III bepaald: Dat de dode Lichamen uijt de starfhuijsen ghehaelt ende ten grave ghedraghen sullen worden door niemant anders als door die Draghers tot dien

---

Groningana tractuque frisico vicino, a saeculo XIII ad saeculi XVIII finem, grassati sunt. Groningae 1838, en Dr. H. Reilingh, Geschiedk. Geneesk. Beschouwing der in de provincie Groningen epidemisch geheerscht hebbende tusschenpoozende koortsen sedert de elfde eeuw enz. Gron. 1858.

[1]) Ik laat de aanhalingsteekenen weg: die zijn m. i. overbodig, daar de spelling genoegzaam aanduidt, wat letterlijk is overgenomen.

[2]) Zie ook R. R. 19 Januarij 1622. Deze Raads Resolutie, even als andere, welke bij eene door mij besprokene Ordonnantie of Resolutie in 't vervolg worden aangehaald, zijn van minder belang, ze strekten ter voorbereiding enz.

eijnde gheordineert, op de boete enz., en in art. IIII: Zijnde tot dien eijnde bij provisie bestelt twee ende dertich Draghers. Deze ordonnantie wordt hierboven bedoeld; uit deze twee en dertig dragers zouden dus volgens genoemde resolutie van 7 August. 1622 twaalf worden uitgekeurd voor de aan de pest gestorvenen.

De ziekte nam in 't volgend jaar toe: want in eene Ordonn. van 5 Mei 1623 [1]): doen Borgermeesteren ende Raedt in Groeningen... allen Borgheren ende Inwoonderen deser Stadt te weten, dat... (: Godt betert:) d'aeuclevende Sieckte ofte Pestilentie verscheijden plaetsen binnen deser Stadt had geinfecteert, en daarbij werden op het advijs van de medicijns hierbinnen eenige maatregelen tot voorkoming van verbreiding der ziekte voorgeschreven.

Die maatregelen betreffen vooreerst 't voorkomen van besmetting door de lijken. Deze moesten in den derden dach begraven worden. Art. II luidt, dat die Dootkisten niet door der Naebueren Maeghden, maer door die daer toe gheordineerde Lijckdraegheren in die Pesthuijsen ghebracht sullen werden. Bij de dooden in de pest gestorven mogt niet gewaakt, noch aldaer eenighe Troontjens, Heenekleet offte anders bij die Naebuers ghemaeckt worden. Die ter begrafenis zouden volgen moesten in de Nabuershuijsen vergaederen. Die in 't pesthuis waren mogten niet mede volgen. Het laken, dat op 't lijk geweest was, moest dadelijk in 't water gestoken worden, mogt niet op 'tgraf gelegd worden. De doodkisten voor die in de pest gestorven waren, moesten boven plat sonder rovinghe worden ghemaakt; denkelijk om ze dieper te kunnen leggen. Men zorgde, dat de lijken zooveel mogelijk van het bebouwde gedeelte der stad verwijderd werden, art. IX toch luidt: Die ghene welcke gheen eijghen graven hebben, sullen voortaen op 't Nije Kerckhoff buijten die olde botteringhe poorte accomdieert worden. Aangezien de stad pas uitgelegd was, zoo was het buiten die oude poort nog weinig bebouwd. (Deze poort werd in 't volgend jaar afgebroken, en de steenen daarvan gebruikt tot een walmuur voor 't Hoendiep [2]). De eerste steen voor de Nieuwe kerk werd eerst in 1660 ge-

---

[1]) R. R. 24 en 26 April 1623; zie ook Dr. H. Nanninga, Diss. politico medica inauguralis de cura publica, in civitate Groningana, inprimis ad civres sanos et salvos servandos etc. Gron. 1838, pag. 37, 90. In deze dissertatie zijn deze en eenige andere ordonnantien afgedrukt.

[2]) R. R. 4 Mei 1624.

legd) [1]). Verder vinden we bij die ordonnantie nog bepalingen ter wering van besmetting door goederen uit de Pesthuijsen: die klederen, Kussens ende andere immeublen van de Pesthuijsen mochten niet op der straten, maer in deselve Huijsen op de Solders verluchtet worden; het Beddestroo uit de pesthuizen moest in zakken buiten de stad vervoerd worden, en aldaar ten minsten vijf hondert schreeden van der Stadt aff verbrandt worden. De boelgoederen mogten eerst na drie maanden, en de winkelgoederen, als lakens, vette waren enz., eerst na zes weken, na 't laatste sterfgeval in 't huis, daaruit gebragt of verkocht worden; de winkels moesten in dien tijd gesloten blijven. Voor de infecteerde Huijsen moest een stroo-wijsp tot een teecken ghehanghen worden, ende aldaer verblijven den tijdt als voren. Die luijden in die PestHuijsen woonende, ende insonderheijdt die Pest-waersters ende die Pestdraegers moesten vermijden in de Nabuershuijsen, alsmede in de vergaderinghen van Bruijloften, Gilden ende dergbelijcken te gaen. De honden moest men opbinden. De Sleedrijveren mogten de groepen oft derghelijcke wateringhen niet roeren ende daer uijt te gieten. Stinckende visch mogt niet aen der Stadt ofte op 't marckt gebragt worden; visch die op 't markt in de zon gelegen had moest s'avonds met de vuilnis weggenomen worden. Alles op boete enz.

De ziekte verergerde, want in eene Resolutie van 22 Julij van 't zelfde jaar 1623 vinden we: Also de beclijfflijcke siecte meer ende meer is toenemende, en daeromme raetsaem gevonden is een Barbier te hebben, dewelcke de personen daermede belast curere, hebben H. H. Borg. en Ra. de Ra. Wicheringhe, Huningha, ende Johannem Petri gecommitteert omme met mester Ovingh (: dewelcke sich daertoe presentiert) dien angaende te handelen. Eenighe dagen daarna [2]) werd besloten tot zijne benoeming op een hundert daler iaerlix voor een tijt van drie iaren lanck, en hij zou daarbij vrij zijn van de wacht.

Aan de van de ziekte onafscheidelijke ellende knoopte zich nog eene andere. Er kwam oproer. In eene R. R. van 5 Augustus van dit jaar lezen we:

Also wegen de grote starffte bij luiden van kleine middelen grote swaricheit gevallen is over het loon der Dodendragers, welcke swaricheit vermeerdert is door de begeerte

---

[1]) R. R. 2 Junij 1660.

[2]) R. R. 22 August. 1623.

van de gemiene man, liever willende de doden in hare nabuijrschappen selvest wth ende opdragen, ende na older gewoonte daerover compotatien en gastboden holden als den dodendrageren betalen, daerbij noch dit was dat deselve sich in haer ampt seer insolent draegen ende de armoet veractioneerden, waerover een gemien misnoegent in de gehiele Stadt is, over het ampt der voorss. lijckdragers, welck so verre gelopen, dat de gemiente alomme tegens d'ordonnantie van Borgemren en Raedt de dode lichamen hebben opgedragen, ende den lijckdrageren in haer ampt te doen verhindert, niet sonder grote apparentie van een opentlijcke seditie, so hebben d H. H. Borg. en Raedt omme hijrinne te versien, geresolviert, dat omme te bewaren de publicque authoriteit, de voorss. Lijckdragers morgen wederomme haer ampt sullen doen, ende daerin mit gewapender handt mainteneert worden, voorts den Ra. Johan Drews, Johan Huningha, ende de secretarius gecommitteert, omme tegens d'exactien ende insolentien der lijckdragers, mitsgaders tot verlichtinge ende soulagement van de arme gemiente een bequame order te beramen daermede het generaal miscontement tegens d'ordonnantie op het begraven der doden gestelt mach wechgenomen worden. — De zaak was hiermede echter niet afgedaan. In eene resolutie van den volgenden dag vinden we: Enige soldaten onder het commandement van den Oversten Marve in wapen gebracht sijnde door order van Borgemrn ende Raadt, ende enige plaetsen in de Stadt besettet wesende met gewapende borgerije omme reden hijrbevorens verhaelt, is een groot geloop van volck op de bienen geraeckt, mit groot gedruijs ende oproer, waerover de Lijck- offte dodendragers niettegenstaende sij op 't Raethuijs na vermaninge ende beloffte van mainctien belooft hadden, haer ampt te doen, wth vrese van mit stenen gesmeten ende beschadigt te worden (: gelijck oock al an enigen geschiede:) al te mael wechgelopen binnen. Daerheer den Borgemrn ende Raedt genodiget sijn geworden omme de nabuiren to te laten het opdragen van de Doden, ende na de middage doen vergaderen Taelmans ende geswoorne Miente, in welker presentie geresumeert is de ordonnantie op de begreffenisse der Doden arresteert den 7 Februarij 1622, ende bij provisie ende tot naerdere dispositie geduirende het grasseren van dese beclijfflijcke kranckheit, om voorvallende swaricheiden ende abuisen van de lijckdrageren het opdragen van de Dode lichamen toegelaten an de nabuijrschappen, sonder nochtans daervan

ieets te mogen nemen offte daeromme compotatien en gastboden te holden, wel verstaende dat niemant tot het waken, entkleden, huijs-holten halen en opdragen offte verluiden erdrungen sal mogen worden. Blivend andersins de voorss. ordonnantie in vuller waerde, wthgenomen dat in het 16 artic. van de voorss. ordonnantie de ses carol. gl. daermede het laken van de Diaconen redimeert mach worden, verhoocht sijn op twalff gelijcke gulden. — Dit 16[de] artikel luidt: Soo emants een swart Laecken op 't graft laet leggen, sal hetselve van de Diaconen moghen redimeren met ses Carolus gulden voor den Armen, mits dat aen de Coster voor het opleggheu ende afnemen voor den tijdt van ses weken lanck een daler sonder meer ghegheven sal worden. Die verhooging voor het laten liggen van het laken geschiedde zeker, om zulks tegen te gaan, uit vrees, dat daardoor meerdere besmetting zou ontstaan.

Ik deelde de Raadsnotulen over 't voorgevallene op genoemde dagen geheel mede, eensdeels omdat die zulk een eenvoudig en natuurlijk verhaal daarvan opleveren, en dergelijke stukken van den ouden tijd m. i. aan de vergetelheid onttrokken moeten worden, anderdeels om te doen zien, hoe de Regering destijds haar gezag met kracht trachtte te handhaven, maar ook wist toe te geven, om grooter kwaad te voorkomen; eindelijk ook, om een verhaal dat hieromtrent bestaat beter te kunnen doen beoordeelen.

Nijenborgh deelt in zijn verhaal over Groningen van 1660 eenvoudig mede: 1623: was mede in de Stadt doen een groote pestilentie ende sterfte, als oock een tumult om het dragen der dooden [1]). Maar in een Kronijkje van Groningen van 1727 [2]) vond ik: Anno 1623. Dit jaar was een grote Pestilentie in Groningen, als ook een groot oproer over het dragen der doden: want op den 5 Aug.

---

[1]) De druk, welke schrijver dezes van dit werkje bekwam door de welwillendheid van den Archivaris Mr. H. O. Feith, heeft tot titel: Groninger Historijen: of kort verhael van het gedenckwaerdighste datter in de provincie ofte Heerlijckheijdt van Stadt Groningen en Ommelanden geschiedt is, van de eerste geheugenisse af, tot desen tegenwoordigen Jare toe. Door Johan van Nijenborgh. Den vijfden Druck: veel vermeerdert en verbeetert. Tot Groningen gedruckt bij Jacob Sipkes, Boekdrucker, woonende op de Hoogestraat, 1660. — Het boekje moet zeer zeldzaam zijn.

[2]) Beknopt kronijkje van Groningen ende Ommelanden enz. T sedert hare eerste geheugenisse tot op den jare MDCCXXVI, te Groningen 1727.

zijn de oude doden des voormiddags door de Vrouwens, en de jonge doden des agtermiddags door de Maagden ter aarde gebragt; — en in een Kronijk van 1743 [1]): dat er in 't jaar 1623 een oproer ontstond, zoodat de verstorvene niet door mannen, als bevorens, maar door getrouwde vrouwen en ongehuwde dogteren wierde begraven. Men geeft hiervoor bovenvermeld Nijenburgs verhaal van Groningen als bron op. Soortgelijk verhaal werd later door andere schrijvers voorgedragen [2]), en meer en meer verdraaid. In de Herinneringen aan den jare 1826 staat, dat het wegvoeren der lijken destijds door vrouwen en ongehuwde dochters werd waargenomen, omdat het aan de mannen geheel ontzegd was. Teenstra zegt, dat het ter aarde brengen door de vrouwen verrigt werd, omdat de hoofden van huisgezinnen de nabuirspligten weigerden!

Ik voor mij houd 't er voor, dat de oude dooden op dien 5 en 6^den^ Augustus wel des voormiddags en de jonge dooden des achtermiddags ter aarde zullen gebragt zijn, daar zulks overeenkwam met het voorschrift van art. VII der voorn. ordonnantie van 1622. Dit luidt: Ordonneren ende bevelen voorts, dat van nu voortaen de Lichamen van olde doden opghedraghen zullen worden toe elf uijren voor middaghe, ende van junghe doden te twee uijren na de middach. — Er zullen op die dagen ook wel vrouwen bij de begrafenis geweest zijn; 't blijkt toch, dat zulks in de gewoonte lag: althans in eene ordonnantie van eenige jaren later, 16 Julij 1636, vinden we in art. IX: Sullen nae desen geen Vrouws-Persoonen, om de Dooden te volgen, gebeden mogen worden, of ongebeden mogen volgen bij poene van 50 guld. voor die gene, soe sulx begeert, ende 25 Guld. voor elcke vrouw enz. — Ik wil ook wel aannemen, dat toen bij de begrafenis der oude dooden de Vrouwens, en bij die der jonge dooden de Maagden zullen geweest zijn, daar men zich kan voorstellen, dat zulks vroeger de gewoonte was. — Maar ik stel mij voor, dat het ter aarde brengen door de vrouwen en maagden op die oproerige da-

---

[1]) Kronijk van Groningen ende Ommelanden ... tot op dezen jaare 1743. Bij Warnerus Febens Boekverkooper in R. Agricola 1743.

[2]) Herinneringen aan den jare 1826, of alphabetische Naamlijst, Groningen, bl. 95; M. D. Teenstra, Kronijk... inzonderheid voor de provincie Groningen enz. Uithuizen 1859, op het jaar 1623 D. II. bl. 50; A. Smith, Geschiedenis der prov. Groningen enz. Gron. 1849, bl. 247. Zie ook Popta t. a. p. pag. 32.

gen, toen men ontevreden was met de nieuwe wijze van begraven door de lijkdragers, alleen bestond in het volgen der dooden, en daarbij ook in andere opzigten het vroeger bestaand gebruik van begraven, zoo als zulks door de nabuurschappen gewoonlijk had plaats gehad, weder gevolgd zal zijn. Dit blijkt m. i. ook uit hetgeen daarvan in de Raadsnotulen voorkomt.

Den lesten October 1623 werd eene Ordonnantie arresteert op de Reijninghe der Marckten, Straten enz. binnen Groeninghen. Hierbij werd de opruiming der vuilnis met zorg geregeld. Bij R. R. van 24 April 1624 werd deswege nog een nader besluit genomen. Zulks geeft aanleiding tot het vermoeden, dat 't in verband staat met de ziekte van dien tijd. Maar in de overwegingen dier Ordonnantie wordt niet anders gezegd, dan dat Borghemeesteren ende Raedt der Stadt Groeninghen, gheneijcht zijnde eenmael te versien ende remedieeren tegens d'onreijnicheijdt van de Marckeden, Straten, Poorten ende Brugghen deser Stadt, tot ornament van derselver Stadt ende gerijf van derselver Ingesetenen, hebben geordonneert enz., en er komt overigens ook niets in voor, dat ons grond geeft tot dat vermoeden. Er zijn later zeer menigvuldige ordonnantien en resolutien omtrent die opruiming genomen, grootendeels in verband staande met den aanleg der StadsVeenkolonien, welke in 't begin der 17de eeuw begon, en uit slechts enkele van den tijd waarover ik schrijf, blijkt het, of kan men opmaken, dat ze tevens betrekking hadden op eenige ziekte, of ter bevordering van den gezondheidstoestand der stad. Van deze enkele zal ik alleen gewag maken.

Popta houdt de ziekte van 1623 voor eigenlijke pest, en geeft als waarschijnlijke oorzaak op het graven der nieuwe grachten en wallen, waarmede Groningen in dien tijd voorzien werd [1]; ook Thijssen gewaagt van eene pest van omstreeks dien tijd in plaatsen van ons Vaderland, en spreekt daarbij van warmte en zuidewinden, welke die voorafgegaan waren [2]. In 1621 moet er in ons land een zware zeevloed geweest zijn. [3]

Warmte en overstrooming der zee moeten een grooten invloed hebben op het ontstaan van ziekten. In het Verslag

[1] T. a. p. pag. 32.

[2] H. F. Thijssen, Geschiedk. beschouwing der ziekten in de Nederlanden. Amsterdam 1824, bl. 205, 206 noot, 210.

[3] Zie J. H. Hering, Bespiegeling over Neêrlandsch Waternood tusschen den 14den en 15den November 1775, bl. 57.

van de Plaatselijke commissie van geneeskundig toevoorzigt over de in het jaar 1826 te Groningen waargenomene ziekten wordt gezegd, dat het opmerking verdient, dat Epidemische ziekten telkens volgden op eene overstrooming van zout water; echter niet altijd dadelijk, wanneer namelijk de volgende zomers geene, daartoe genoegzame, groote en aanhoudende hitte opleveren, gelijk dit ten aanzien van sommige epidemiën zeer gemakkelijk kan worden aangewezen. Zij merkt op, dat men in andere heete jaren, als geen hooge vloed, noch overstrooming kort was voorafgegaan, de ziekten van eenen anderen aard waren, veel minder algemeen, hevig en doodelijk [1]. — Ik zal van die beide omstandigheden, voor zoo verre ze eenigzins in verband kunnen staan met ziekten, even als van andere, ook in het vervolg melding maken.

Groningen was toen eenige jaren vrij van buitengewone ziekten; althans ik vond hierover in de eerstvolgende jaren niets, dat aanleiding geeft, om die te veronderstellen.

Volgens R. R. van 28 Mei 1635 bestond het voornemen, om de Ordonnantie op het begraven der dooden te revideren. In verband met de omstandigheid, dat het bestaan eener buitengewone ziekte al spoedig blijkt, en dat er toen in 1635 ook elders in ons land pest of soortgelijke ziekte heerschte, waarover nader, mag men aannemen, dat er toen ook reeds hier eene ziekte heerschte, welke aanleiding gaf tot dat voornemen; maar 't schijnt toch, dat buitengewone maatregelen vooreerst niet zeer dringende waren, want de zaak bleef rusten tot in April van 't volgend jaar. Toen [2]) werd eene commissie benoemd, om de Pestordonnantie op het begraven der dooden te resumeren, en indien nodich te corrigeren, ten einde nader gearresteerd te worden, en den 16 Julij daaraanvolgende werd eene Naarder Ordonnantie Tegens eenige misbruijcken in 't Begraven van de Dooden enz. vastgesteld. Hierin komen wel eenige bepalingen voor ter voorkoming van besmetting, zoo als in de Pestordonn. van Mei 1623, maar het blijkt hieruit niet stellig, dat er eene zoogenaamde pest heerschte. Misschien, dat ze toen niet zeer algemeen was, en de Regering er niet in 't openbaar voor uitkomen wilde. Uit eene R. R. van 20 Augustus 1636 blijkt het bestaan eener pestziekte nader, want toen werden

---

[1]) Bl. 16. [2]) R. R. 27 April 1636.

Raadsheeren gecommitteerd: om ordre te stellen op het pesthuis in St. Antoni Gasthuis, en te besien offte niet een bequame plaatse is, om noch een kerckhoff te maaken tusschen Heere- en Papenpoortien [1]; —bij R. R. van 22 Augustus werden de voogden belastet eenige plaatsen in 't voorschreven (Pest- ofte Anthoni-) Gasthuis te separeren, ledig te maken en tot nooddruft der in die Pest liggende te doen praepareren, mits op Stadskosten genietende een chirurgijn tot dienst van die sieken [2]; en in eene R. R. van 10 September 1636 werd verstaan, dat Anthonij Gasthuis op 12 personen sijnde het ordinaris getal sal uitsterven, om de revenues voor een gedeelte tot een Pesthuis te gebruiken.

In de bovengenoemde Groninger Historijen van Nijenborgh vind ik: 1635 Grasseerde de pest heftigh in dese Stadt, soo datter over de hondert menschen in een weeck storven: doch nergens was de pest heftiger als tot Leijden, alwaer bij de 40,000 menschen dit jaar daar aen gestorven zijn. 't Komt mij op grond van 't boven medegedeelde waarschijnlijker voor, dat het jaar 1636 ten aanzien van Groningen had moeten vermeld worden, toen toch moet de ziekte hier het ergste geweest zijn [3]. — In 1635 heerschte ze in verschillende plaatsen van ons Vaderland, en ook deze ziekte moet voor werkelijke pest gehouden worden, en voorafgegaan zijn in 1635 door een warmen en droogen zomer [4].

Die opgave van Nijenborgh, datter te Groningen over de hondert menschen in een weeck storven, gaf mij aanleiding om te onderzoeken, of er grond is, om deze en andere opgaven van overledenen van vroegere jaren te kunnen aannemen; of er aanteekeningen of registers van de sterfte te Groningen bestaan, waaruit men de sterfte kan nagaan. De uitkomst van mijn onderzoek heb ik in een afzonderlijk stuk, 'twelk hierachter geplaatst wordt, uiteengezet. Ik zal in

---

[1]) Dientengevolge moet het Zuider Kerkhof (aan het Zuiderdiep) aangelegd zijn, dat volgens R. R. 19 Maart 1653 met een muur en eene poort werd voorzien. De poort werd in 1860 afgebroken, volgens R. R., van 9 Junij van dat jaar N° 3.

[2]) Zie ook R. R. 23 Aug. 1636.

[3]) Over de pest te Groningen van 1635 of, '36 komt mede voor in de Kronijken van 1727 en 1743; Popta t. a. p. pag. 33; Smith t. a. p. bl. 253; Teenstra t. a. p. II bl. 62.

[4]) Thijssen t. a. p. bl. 207, 208, 210.

deze geschiedenis de cijfers der sterfte hiernaar opgeven. De boeken, welke ik vond, en waaruit ik Tabellen der sterfte opmaakte, beginnen niet vóór 't jaar 1728. Of dus het cijfer der overledenen over 't jaar 1635 of '36 van meer dan honderd in ééne week juist is, kan ik niet beoordeelen.

Na 1636 schijnt de ziekte afgenomen te zijn; eerst omstreeks acht jaren later vind ik weder iets, dat er mede in verband staat; toen werd bij R. R. van 25 Mei 1644 eene commissie benoemd: om te despiciëren nae een bequaeme plaets tot een pesthuis te approprieeren, ende daertoe met de vooghden van Anthoni Gasthuis in conferentie te comen, waarop den 13 Julij daaraanvolgende door de Regering werd besloten, dat het (pesthuis) van uijt Anthoni Gasthuis sall worden genomen, ende geleght in het Olde Kruithuis bij Bottringepoorte tusschen de Cruit ende Jadtsdwengers op sulcken voet ende ordre als daerop hijrna beraempt sal worden. — Die verplaatsing uit het gasthuis naar eene vooral toen zeer afgelegene plaats, doet mij vermoeden, dat de voogden hadden aangezocht, om bevrijd te worden van de inrigting voor pestzieken, omdat ze niet meer zoo noodig was, en de Regering aan het aanzoek toegevende, toch nog de voorzorg nam in zekere mate in mogelijke behoefte te kunnen voorzien. Dit vermoeden, dat de ziekte toen in 1644 niet meer erg was, wordt althans eenigermate bevestigd door eene Naerdere Ordonnantie van 15 Februarij 1648, waarbij op die van 1636 gewezen wordt en gezegd: Ende omdat gedachte *Ordonnantie principalijck* gemaeckt is ter *Contemplatie* van destijdes *grasserende*, vuijrige ende Beclijflijeke Sieckten: Waarvan Godt lof! nu eenigen tijdt sijn bevrijdt geweest: wort bij desen toegestaen, dat alle Dooden, hier te huijs gehoorende, nochtans buijten dese Stadt overleden, ter aencomste alhier, in haere gewoonlijcke Behuijsinge ende Woonplaatse sullen moogen worden gebracht ... [1]). In 1648 was de stad dan nu toch sints eenigen tijd geheel van de ziekte bevrijd; maar uit het in werking blijven van het verbod, om hier dooden in te voeren, en omdat men in 1644 nog eene ziekeninrigting voor de pestzieken noodig achtte, moet men m. i. afleiden, dat men in die jaren er toch nog niet volledig vrij van was, althans dat ze nog ten platten lande bestond; te meer omdat men zich in 1640 nog streng aan het verbod van invoer van lijken

---

[1]) Art. XVII.

hield; toen toch werd een verzoek, om een doode van 't Zandt in de stad te brengen, geweigerd [1]).

Volgens Nijenborgh [2]) zou er reeds weder in 1652 oorlog, diere tijdt en sterfte gedomineert hebben, en veel vierige koortsen gegraseert, daer aen (te Groningen) wel 130 personen in eene week overleden zouden zijn. — Den 22 Februarij 1651 hadden gewigtige dijkbreuken en overstroomingen in ons land plaats [3]) — Ik vond over die koortsen echter niets in de Raadsnotulen van dat jaar, evenmin in die van 1653 tot in de eerste maanden van 1655; ten zij men uit het voornemen, om de Ordonnantie op de begraffenisse der dooden en anders in de Stadt, en over de Oldambte enz. te revideren, volgens R. R. van 17 Junij 1654, mag afleiden, dat er nog al veel sterfte was. In de eerste maanden van 1655 waren er zeer waarschijnlijk geen buitengewone ziekten, daar toen op de requeste van Olderman ende heuvelingen der Chirurgijns Gilde besloten werd, dat die gilde bij provisie in twintich welgeoefende meesteren zou bestaan, ende dat het getal, soo hijr boven is, tijtlix sou uitsterven [4]). (De gewone artsen werden destijds chirurgijns genoemd, zoo als zulks ook plaats had bij de aangehaalde R. R. van 22 Augustus 1636, waarbij werd bepaald, dat de voogden een chirurgijn tot dienst van die sieken zouden genieten.) Indien er toen buitengewone ziekte geheerscht had zou men 't getal chirurgijns m. i. niet hebben laten uitsterven, — alhoewel de stad toch al spoedig niet geheel vrij van de pest geweest is, daar in eene Ordonn. van 6 October 1655 bepaald werd, dat die in de pest waren gestorven in de veerde dach begraven zouden worden, de anderen in de seste dach.

Ze heerschte in Augustus van 't volgend jaar 1656 [5]); toen toch werd eene commissie benoemd: om d'ordonnantien van de jaeren 1623, 1636 en anderen, soo in Pestige tijden sijn geobserveert, nae te sien, ende examineren, en daer uijt een nieuwe ordre nae conjunctuire en gelegentheijt van dese tijdt te projecteren, enz. Dientengevolge werd eenige dagen daarna [6]) eene Ordonnantie gepubliceerd, waarin wordt ge-

---

[1]) R. R. 26 Aug. 1640. [2]) T. a. p. anno 1652.

[3]) Hering t. a. p. bl. 58, 78.

[4]) R. R. 31 Julij en 22 Sept. 1655.

[5]) R. R. 23 August. 1656.

[6]) Ordonn. 28 August. 1656.

zegd: dat Godt de Heere dese Stadt mede met de besmettelijcke sieckte ofte Pestilentie op verscheijden plaetsen had believen te besoecken. In deze ordonn. vinden we dergelijke, meestal dezelfde bepalingen als in de vorigen; enkele nieuwe, b. v. dat de Doodkisten binnen een etmaal nae 't overlijden toegespijkert of toegeschroven moesten worden; dat de kinderen uit pesthuizen zich gedurende zes weken na 't laatste sterfgeval in huis, uit de school moesten onthouden: dat de Borgeren ofte inwoonderen deser Stadt, haere vrienden ende *allieerden* in *contagieuse* ofte besmettelijcke plaetsen willende besoeken niet sullen vermogen alhijr weder binnen komen, noch oock eenige vrienden medebrengen, maer aldaer moeten verblijven ten minsten de tijdt van ses weken, naedat de laeste verstorven is, (*aldaar aan de pest*, zal daarbij gelezen moeten worden) [1]), ende sulx bij poena van 50 car. guld. bij ieder persone te verbeuren. — Bij Ordonn. van 29 September van 't zelfde jaar 1656 werd geordonneerd, dat de Banck van Leeninge van de taefelhouder *Mosis Hora*, de tijdt van ses Weecken sal sijn en blijven gesloten, alsoo Godt Almachtich belieft heeft, diens huijsgesin met de besmettelijcke sieckte van Pestilentie te besoecken. — Die banck van Leeninge van *Mosis Hora* moet in 't zelfde gebouw bij Martinitoren gehouden zijn, als waar ze thans is [2]).

Nijenborgh zegt t. a. p. op 't jaar 1656: En tot Leijden zijn dit jaar wel 31,000 menschen, en tot Deventer 11,000: Als meede in Vrieslandt veele aen de Pest overleden. Deze ziekte houdt men ook voor werkelijke pest [3]).

Omstreeks acht jaren later brak er weder eene soortgelijke ziekte uit. Volgens R. R. van 3 October 1664 werd 't noodig geacht een reglement en pestordonnantie te formeren, en we vinden dan ook eene Ordonnantie van 22 daaraanvolgende, waarin gezegd wordt, dat het: Godt de Heere belieft heeft, verscheijden... benabuijrde Steden ende Vlecken met de besmettelijcke sieckte van Pestilentie te besoecken; ende ... oock alreets in dese Stadt eenige Huijsen... sijn aengesteecken. Hierbij werden maatregelen voorgeschreven van

---

1) Dit wordt bevestigd door art. IV van de ordonn. 14 Decemb. 1779.

2) R. R. 22 Novemb. 1651 en 21 Januarij 1652.

3) G. van Doeveren, Sermo Academicus de Sanitatis Groninganorum praesidiis enz. Gron. 1770, pag. 47; Popta t. a. p. pag. 33; Thijssen, bl. 210, die van eene pestziekte van 1658 te Utrecht enz. gewaagt.

gelijken aard als vroeger (23 Aug. 1656.) Ik vind er ook weder de bepaling, dat die vrienden, bekenden of allieerden bezochten in contagieuse plaatsen, niet dan na een zeker tijd mogten terugkeeren; die bepaling viel mij op als bijzonder streng; in deze ordonnantie wordt ze echter verzacht of m. i. toegelicht: want hier wordt er bijgezegd, dat oock *generalick* alle en een ijder van de Borgeren ende Inwoonderen wort gewaarschouwt, soo veel doenlijck, van het reijsen ofte handelen in soodaene ge*infecteerde* plaetsen sich te onthouden, om sooveel in hun is, geen oorsaeck te geven, tot voortspruijtinge van de *contagie*, en die plaetsen, die noch door Gods genade suijver sijn, daermede te ontsteecken. De bedoeling der bepaling was dus niet allen handel en wandel met geinfecteerde plaatsen af te snijden, maar alleen onnoodige gemeenschap daarmede te voorkomen. — Volgens deze ordonnantie moesten de doodkisten niet alleen toegespijkerd worden, maar met peck of andersins waterdicht worden gemaeckt. Bij R. R. van 24 October 1664 werd besloten, om, niet zooals in 1623, met één, maar met d' Eene en ander van de Barbiers te spreken, de sich by dese en andere bedroefde tijden wegens de Pestilentiale kranckheden willen laten gebruicken, en daermede so veel doenlick op een redelijck tractament en te maeckene instructie 't accorderen, alsmede oock uitsien na een bequaem persoon tot een Siecken-Trooster. Ook uit deze resolutie zien wij, dat de betrekking van Barbier en Chirurgijn in die dagen zoo wat hetzelfde was.

In Junij van 't volgend jaar 1665 was de ziekte ook te Sappemeer. Hiertegen werd eene ordonnantie door de Stadsregering uitgevaardigd [1]), welke dergelijke maatregelen voorschreef als die van October van 't vorig jaar voor de stad. Voor de stad zelve werd den 27 Julij daaraanvolgende ook weder dergelijke ordonnantie gepubliceerd, waarin ik eene bepaling opmerk, waaruit blijkt, dat men bepaaldelijk het oog vestigde, om door zindelijkheid de ziekte tegen te gaan. Er werd toch bij deze pest-ordonnantie voorgeschreven, dat de publijcke straeten en merckten 2 mael sweecks sullen worden gereijnicht; hierop moesten die Colonel ende Hopluijden goede ordre stellen, en werd bij *provisie* voor de tijdt van drie maenden een jegelijck voerder ofte Dreckmender toegestaen de vuijlnis ende dreck wegh te voeren ter plaetsen sij tot haeren profijte sullen goetvinden.

[1]) 3 Junij.

De opruiming der vuilnis was vooral in dien tijd slecht geregeld. Bij R. R. van 26 Maart 1657 toch had de Regering: om moverende redenen ... geresolveert, dat de ordinaris StadsRatelwaegens op primo Maij aenstaende sullen cesseren en ophouden, mits dat alle Borgeren en Inwoonderen deser Stadt geholden sullen wesen haere vuijlnisse in, bij, ofte omtrent haere woningen liggende op geen andere plaetse als de publique Dreckstecken buiten Crane- en Oosterpoorte ... te laten brengen ofte voeren, om soo nae Sappemeer nae ouder gewoonte gescheept te worden. — Men liet dus nu in 1665 gedurende de ziekte tijdelijk toe, om van de oude gewoonte af te gaan, door een jegelijck voerder ofte Dreckmender toetestaen de vuijlnis ende dreck wegh te voeren ter plaetse sij tot haeren profijte sullen goetvinden; om alzoo de opruiming zooveel mogelijk te bespoedigen.

Voorts werd bij deze Ordonn. van 27 Julij 1665 nog bepaald, dat niet alleen geen stinkende visch, maar ook geen verrottelijcke Vruchten als onrijpe Pruijmen enz. mogten verkocht worden.

Dat men in dien tijd al reeds handel dreef met het hout van oude doodkisten, waarvan men ook in mijn tijd wel eens sprak, blijkt uit eene R. R. van 24 Aug. 1665, waarin gezegd wordt, dat de Dootgraevers van MartiniKercke, niettegenstaende gedaene Waarschouwinge, verscheijdene lijcken in deze conjuncture van tijden uit de graven lichten ende tijtlijcks boven op d' aerde staen laten tot groten stanck end' andere ondienst, maar oock selfs de planeken van de lijcken afnemen ende verhandelen. De kerkvoogden werden daarover aangeschreven. — Eenige dagen daarna (29 Aug. 1665) ordonneerde de Regering: tot voorkominge van vordere verspreidinge, soo veele des menschen voorsichticheijt onder Godes genadigen Zegen gewoon is te doen, dat in de naestkomende Vrijmarkt ... geene persoonen die daer komen uijt eenige plaetsen ... de met dese bedroefde sieckte van Pestilentie besmet sijn, sullen mogen opstellen eenige kramen enz. Men ziet dus ook uit dezen maatregel, zoo als zulks vroeger ook al bleek, dat alhoewel de ziekte in de stad heerschte, er toch nog zorg werd gedragen, dat ze van elders niet nog meer verspreid werd. — Bij R. R. van 7 September 1665 werd nae dese constitutie van tijden en voortspruijtinge van die contagie goetgevonden die Oldampster rechtdaegen 4 weecken uijt te stellen, en vacantie te maecken.

Uit een plakkaat van 26 October van dit jaar blijkt,

dat de ingezetenen onder den druk der tijden niet rustig waren, en ze niet genoeg medewerkten, om door eene geregelde leefwijze de ziekte tegen te gaan, maar ook dat de Regering geen middelen verzuimde, om er in te voorzien. We lezen toch in dit plakkaat: Alsoo wij klaerlijcken bemercken, dat niettegenstaende Onse vorige *placaten* ende *ordonnantien*, mitsgaders de jongste *publique* ommeslach der Trommen, Ieder een sich noch verstoutet, sonder redenen des Avonts bij Nachte ende bij ontijden, niet alleene op Marckten ende Straten, maer oock in de Wijnhuijsen ende andere Herbergen Gelaechs-wijse te vertonen ende laten vinden: Waerdoor dickwijls *tumulten* ende andere *inconvenientien gecauseert*, daeruijt verscheidene ongelucken end' onheijlen komen 't entstaen, ende Godes Rechtveerdigen toorn die tegenwoordich soo seer entsteken is, meer en meer wort verweckt, sulx dat de Middelen die daer worden aangewent, om Godes genadigen zegen wederom 't erlangen, 't gewenschte ogemerk end' *succes* niet konnen bereijcken... *zoo* werd geordonneerd... dat voortaen een jeder van wat staat, *conditie* ofte gelegentheit hij mach sijn, Hoge ofte Leges standes, Borger, Inwoonder ofte *militair*, sich sal moeten entholden van des avonts ofte des nachts, na besetter wacht ende de Clocke acht uiren, wanneer het Luiden van de Ruimstrate is gedaen, in eenige Wijnhuisen, Bierherbergen, en andere huisen ofte kamers daer men eenige gelagen ofte verteringen gewoon is te doen, te laten vinden... Voorts: dat niemant des Avondts na 't luiden van de Ruimstrate, ofte vorder bij nachte en doncker weder, (*Exempt* die van de houdende Wachten daar bescheiden sij), sich op enige Marckten, straten, ofte wegen deser Stadt sal laten vinden ofte passeren, ten ware bij mercklijcke end' erheftige *excusabele* redenen, in welcken cas sij bij sich sullen moeten hebben, een toortse, fackel, lanteerne, ofte andere gebruicklijcke ende bequaeme licht, bij de breuke enz.

Eenige maanden daarna heerschte de ziekte nog; zulks kan men opmaken uit de R. R. van 31 Mei 1666, waarbij besloten werd, dat het getal van overledenen alle weken door een der Diakeniedienaren aan den Raad moest worden opgegeven; maar 't blijkt bepaaldelijk uit eene R. R. van 23 Julij 1666, waarbij de Regering besloot, dat een plakkaat gedrukt zou worden tegen de slemperien... gildemaeltijden, invoer van pruimen, onrijpe fruiten, quade vis om die te vercopen... alsmede d'ordonnantie op de pestilentiale

siekte gerenoveerd zou worden. De renovatie dezer ordonnantie volgde dan ook den 4 Augustus, bijna gelijkluidend met die van 27 Julij des vorigen jaars, waarin weder gezegd wordt: dat alreets in dese stadt eenige Huijsen door die ziekte zijn angesteecken; hierin is o. a. eene nieuwe bepaling: dat oock de Huijsen daar jemant van de pest overleden is door d'Inwoonderen der Huijsen met een swarte P. sal worden geteekent voor de Deuren ofte derselver posten, soo dat deselve bequaemlijck gesien can worden. (Bij de ordonn. van 5 Mei 1623 was bevolen, dat een stroowijsp voor de infecteerde Huijsen tot een teecken ghehanghen moest worden).

Men hield de aandacht gevestigd op de opruiming der vuilnis; bij plakkaat van 11 Augustus 1666 toch werd geordonneerd: dat sick niemant sal onderstaen eenige vuijlnisse op puplijcke Merckten ende Straeten . . . te werpen, . . . maer de selvige vuijlnisse bewaeren tot die komste van die dreckende vuijlnismenders, dewelcke nae desen alle straeten tweemael ter weecke sullen doorvaeren enz. — De ordinaris Stads-Ratelwaegens, die gecesseert en opgehouden hadden (1657), waren dus weder in dienst gesteld, en in verband met de zoogenaamde Pestordonnantie van 27 Julij 1665 waarschijnlijk, ten einde de opruiming der vuilnis als middel tegen de ziekte te bevorderen. Dat de aandacht in dien tijd vooral op de reiniging der stad bleef gevestigd, is niet te verwonderen, die liet veel te wenschen over: zulks blijkt o. a. uit twee plakkaten van eenige maanden er na (11 Jannarij en 15 April 1668). Hierin lezen we: Borgemesteren ende Raadt . . . Alsoo wij daegelijx bevinden dat de Merckten, Straten, Cingels, midtsgaeders alle andere *publique* Plaetsen ende Stegen deser Stadt, hoe langer hoe meerder met allerhande Dreck ende Vuijlnisse worden besmeeten, waerdoor niet alleene de Lucht met eene vuile ende schadelijcke stanck wordt *infecteert*, de gedaente ende anschouw der *publycque* Plaetsen schandelijck ontciert, maer oock de passagie derselver tot een algemeijnen ongerijf der Ingesetenen belediget; *Soo is't.* Dat wij hierinne met ernst willende versien, tot *generael* opsichter van alle de publique plaetsen deser Stadt, hebben aengestelt *Ciriacus Hoorn*, Lieutenant Majeur der *Guarnisons* deser Provincie, met dese *expresse* Last en Ordre enz. In deze plakkaten wordt, naar ik heb nagegaan, voor het eerst er op gewezen, dat de Lucht door de Dreck ende Vuijlnisse met eene vuile ende schadelijcke stanck wordt *infecteert*.

't Is nog al opmerkelijk, hoe verschillend de Regering van vroegeren tijd, en die van lateren, dacht over het begraven bij avond in tijd van groote sterfte. Bij R. R. van 18 Augustus 1666 werd zulks toegelaten, mits betaelende hijrvoor aan die gemeene armen voor een oude doode 100 dl. en voor een kint 100 gl. en wel, zoo lezen wij: Alsoo diverse stadtspersoenen, bij occasie van dese besmettelijcke en alhijr grasserende sieckte, tijtlijks sijn aenholdende omme hunne verstorvenen ofte doode lichamen bij avonde ter aerde te mogen besteeden en begraeven. — Twee eeuwen later in de ziekte van 1866 werd het bij avond begraven door de Stadsregering bevorderd.

De laatste R. Resolutie, welke ik over deze ziekte vond, is van 1 September 1666. Toen werd ter vergadering gemoveert de wandebvoirs der suposten in het Executeren der salutaire ordonnantien ende placcaten op het entheijligen der Sondaegen, Hooge Feest ende Verbottdaegen met drincken, coopen ende vercoopen, op het irreguliere schencken, schieten ende stoijen van Bruidegom ende Bruiden, alsmede in dese besorgelijcke tijdt van pestilentie op het ontkleden der dooden, ende die ter begraeffenisse te brengen, als oock een jegelijck door een teecken van P. aan de huisen, waer in de swaerichheidt mach sijn, te waarschouwen enz. — waarop besloten, dat ieder Raadsheer wekelijks rapport zou doen van de contraventien tot zijne kennis gekomen.

Het blijkt dus, dat deze pest in de stad heerschte van de herfst van 1664 tot in de herfst van 1666.

Mr. H. O. Feith meldt in het Regeringsboek, dat er in 1666 wekelijks 150 menschen stierven [1]). Teenstra zegt op dit jaar 1666: In de stad Groningen heerschte de *Zwarte dood*, eene soort van pestziekte, waaraan wekelijks 150 menschen stierven, zijnde de laatste pest waardoor Groningen geteisterd werd; hij noemde de ziekte van 1636 ook *Zwarte dood* [2]). De benaming van *zwarte dood* wordt echter niet aan deze ziekte gegeven, maar aan eene van vroegeren tijd. Thijssen zegt daarvan: En van de *zwarte pest* of *groote dood*, die in 1349 het halve menschdom uitroeide, werden in onze streken (in de Nederlanden) de Joden door vergiftiging der bronnen, als oorzaak gehouden [3]). Popta spreekt ook van deze

---

[1]) Regeringsboek achter de Regeringsalmanak van en voor de prov. Gron. van 1835, op 't jaar 1666.

[2]) T. a. p. D. 11, bl. 94 en 62. [3]) T. a. p. bl. 199.

ziekte in 1349 te Groningen onder den naam van *zwarte dood* [1]), en een Duitsch geneeskundige, J. F. C. Hecker, schreef daarover een werk, onder den titel: Der Schwarze tod im vierzehnten Jahrhundert [2]).

Thijssen gewaagt van de pest van 1664 te Leijden, in den Haag, Dord, en vooral te Amsterdam, en meent, dat ze daar overgebragt is door een land'sschip, dat onder weg reeds vele dooden had, uit het besmette Algiers, en misschien door den damp en stank uit de grachten der toen vergroot wordende stad bevorderd is enz. — voorts spreekt hij van eene epidemie te Leijden in 1667 [3]). Hij zegt, dat deze pest in 1664 de laatste was in onze geschiedenis als zoodanig geboekt [4]). Popta houdt de ziekte van 1666 te Groningen voor de laatste, maar voor dezelfde epidemie [5]); deze schrijft ze mede toe aan eene groote overstrooming der zee in 1665 [6]).

Na deze ziekte van 1664, '65 en '66 zou er in de jaren 1672 en '73 weder eene buitengewone ziekte te Groningen geheerscht hebben. Het eerst wordt daarvan, volgens mijn onderzoek, melding gemaakt door Dr. Ph. J. Looff in eene verhandeling, in 1780 geschreven [7]); hij zegt, dat de sterfte in 1672 in het eerste half jaar was 549, in het laatste 1224, te zamen dus 1773; en in 1673 in het eerste half jaar, 1287, in het laatste 517, dus te zamen 1804 personen; andere schrijvers namen dit over, zonder eenige andere bron op te geven [8]).

---

1) T. a. p. pag. 21.

2) Der Schwarze tod im vierzehnten Jahrhundert; nach den Quellen für Aerzte und gebildete Nichtärzte bearbeitet, Berlin 1832.

3) T. a. p. bl. 211, 95. 4) T. a. p. bl. 212.

5) T. a. p. pag. 33 en 34. Zie daarbij ook Thijssen bl. 343.

Zie verder over deze ziekte van 1666 van Doeveren t. a. p, pag. 47; Dr. H. Nanninga t. a. p. pag. 37; Dr. Smith t. a. p. bl. 262 en 265.

6) T. a. p. pag. 35; Zie ook L. T. Schleurholts, Diss. Path. Med. Inaug. de Effluviorum Paludosorum, in regione inprimis Groningana, origine, natura et efficacia noxia in corpus humanum, Groningae 1830, bl. 41.

7) Beschrijving van de gesteldheid der Stad Groningen, Benevens de Ziekten aldaar in 't jaar 1779 voorgevallen enz. voorkomende in de Verhandelingen van de Natuur- en geneeskundige Correspondentie-societeit, in de Vereenigde Nederlanden, opgericht in 's Hage, D. 1, Stuk IV, bl. 872 en 877.

8) Aanteekeningen bij eene Redevoering en dichtregelen uitgespro-

Ik heb de resolutien, ordonnantien en plakkaten der Stadsregering hieromtrent naauwkeurig nagegaan, of ik er ook iets over zou vinden, maar 'k heb niets gevonden, dat voor 't bestaan dier ziekte pleit. Ik vond daarentegen veel, waaruit men moet opmaken, dat er in die jaren geen algemeene volksziekte heerschte.

In 1672 en '73 werden plakkaten uitgegeven voor het houden van een Danck-, Vast- ende Bededagh tot behoud van de vrede (5 Januarij 1672); tegen misbruick van Godes Heijlige naem... de profanatie ende Ontheijllinge van des Heeren Sabbat... bij dese bekommerlijcke ende dangereuse tijden (31 Januarij 1672); voor 't houden van Vast- en Bededagen ter afwending van den oorlog (17 April 1672); tegen nabuijr-maaltijden ofte gildebieren gedurende dezen oorloogh (8 Septemb. 1673). In niet één wordt gewag gemaakt van ziekte, en wat vooral in dezen afdoet, is dat in twee resolutien van 15 Februarij 1673 onderscheidene punten zijn opgegeven, waarom de huurdersche en de borg van het Heeren Wijnhuis korting op de huur vroegen, en wel naar ik bepaaldelijk moet opmaken mede voor het jaar 1672, en daarbij niet één op algemeene ziekte betrekkelijk is; er werd daarin wel gewezen op de gevaerlijcke en becommerlijcke tijden, maar daarbij uitdrukkelijk gevoegd: van oorloge. Die remissie van huurpenningen vraagt, vergeet niet ligt een argument, dat in dezen toch van veel invloed zou geweest zijn.

Dr. van Doeveren, die een tiental jaren vroeger dan Dr. Looff schreef, en de ziekten van 1656 en 1666 aanhaalt [1]), zegt geen woord van die van 1672 en '73, hoezeer zulks even zeer op zijn weg lag.

Ik moet 't er dus voor houden, dat hier aan eene dwaling van Dr. Looff moet gedacht worden; dat hij misschien eene ziekte van andere jaren bedoeld heeft.

---

ken ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig feest van het Departement Groningen der Maatschappij tot N. v. t. Algemeen door Mr. H. O. Feith en Mr. B. H. Lulofs Gron. 1819 bl. 84; Popta t. a. p. pag. 35; deze zegt: Cujus tamen naturae morbus fuerit, non constat, quoniam non aliud nisi hoc de illa epidemia memoraverit Doct. Looffius. Quum vero urbs per menses Julium et Augustum anni 1672 ab Episcopo Monasteriensi obsidionem perpessa est, non abs re est credere, morbum ad febrem putridam aliamve malignam contagiosam esse referendam, quales urbes diu obsessas obrepere solent. Dr. E. J. Diest Lorgion, Geschiedkundige beschrijving der Stad Groningen, Gron. 1852 en 1857, Deel II, bl. 340.

[1]) T. a. p. pag. 47.

In 1711 werd Groningen bedreigd met eene besmettelijke ziekte, en nam de Regering daartegen alle voorzorgen. Bij Resolutie toch van 8 September van dat jaar werd verstaan: dat de respective portiers ende Havemeesters geene personen hetzij jood ofte anderen, noghte enige schepen uijt het kleijn Oosten komende sullen vermogen binnen te laten, maar deselve vooraf afvorderen behoorlijke certificatie van wat plaetsen deselve sijn komende. — Aangezien: de besmettelijke sieckte van tijd tot tijdt verder quam in te kruipen ende nu jonhst na de publique nouvelles tot Altena soude sijn gebraght door Joden met oude klederen. Bij R. R. van 17 October 1712 werden dergelijke nog strengere maatregelen voorgeschreven, en wel: Also de besmettelijke siekte sigh hoe langer hoe meer koomd uit te breiden.

Groningen bleef echter voor deze ziekte bewaard [1]).

In 1719 was er veel ziekte; immers werd gepubliceerd de volgende: Notificatie. De H. Heeren Borgemeesteren ende Raadt hebben wegens de menighvuldige Siekten en Koortsen tegenswoordigh in dese Stadt *grasserende*, nae gehoudene: *deliberatie* goedt gevonden te *interdiceren* en te verbieden, dat in dese Stadt geen Pruimen tot voorkominge van verdere Siekten en ongemacken, so uijt diens *consumtie* souden konnen ontstaan, nae twee dagen *à dato* van de *affixie* deses in dese Stadt gevoerd off gebraght sullen mogen werden; *Ordonnerende* en beveelende de *respective* Portiers niet te *tolereren*, dat deselve hier binnen komen, maar de brengers met die weder te rugge te senden, en in *cas* moghten anhouden om deselve te *debiteren*, en onwilligh sijn te vertrecken, werd de Schoute en sijn Dienaars gelast, de Portiers te *adsisteren*, ten einde de Pruimén moghten werden *geruineert* met die in het Diep te werpen off als andersints gevoeglijks sal konnen geschieden. *Actum Groningae in Curia Veneris den* 25. *Augusti* 1719. *en geaffigeerd den* 26 *dito. Ter Ordonn. der H. Heeren voorsz.*

W. van Swinderen *Secret.* [2]).

We vinden over die ziekten in het genoemd Verslag van de Plaatstelijke commissie van geneeskundig toevoorzigt

---

[1]) Dr. Nanninga t. a. p. pag. 42. Deze haalt aan R. R. van 8 Octob. moet zijn 8 Sept.

[2]) Er bestaat eene dergelijke Notificatie van 14 Sept. 1713, maar slechts tot voorkominge van siekten en ongemakken, so uit dese extraordinaire overvloet van pruimen souden kunnen ontstaan.

over de in het jaar 1826 te Groningen waargenomene ziekten [1]), dat zij, niet door eenig Geschied- of Geneeskundig werk, maar door het opschrift en den inhoud van eene, nog voorhandene, geschrevene en in 1719 alhier uitgesprokene preek van den Heer S. Abbring, in het zekere onderrigt is, dat ook te Groningen, even als toen te Leiden, in 1719 eene Epidemische ziekte geregeerd heeft. Die preek zal wel niet meer voorhanden zijn; uit bovenstaande Notificatie blijkt het heerschen dier ziekte nu voldoende. Van Doeveren gewaagt ook ter loops van eene ziekte te Groningen na de overstrooming van 1717 [2]).

Die Commissie merkt op, dat deze ziekte van 1719 eerst anderhalf jaar na den Kersvloed van 1717 ontstond. — Thijssen spreekt van koortsen, welke in 1719 in Holland en Zeeland geheerscht hebben, die Koker, leerling van Boerhave, toeschreef aan den warmen zomer van dat jaar, in welke de Fahr. Therm. dikwerf tot 89° rees [3]).

Bij plakkaat van de Staten van Stadt Groningen en de Ommelanden van 20 Februarij 1723 werd op verzoek van Haar Ho. Mog. de Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden een Algemeene *Dank- Vast- en Bededag* uitgeschreven, ook omdat: de Pestilentie, voor dewelcke men soo regtmatige bekommeringe hadde tot in deese Landen niet is gekomen, en selfs geheel ophoud in 't Nabuirigh Koninkrijk, daer deselve gewoed heeft.

In de jaren 1727—1731 was de gezondheidstoestand te Groningen niet gunstig.

In de officiële stukken der Stadsregering komt daarover niet veel voor. In een Placcaat van 24 Julij 1727 werd gelast: sig te onthouden van Avonds ofte des Nagts, wanneer het luiden van de ruimstraat sal sijn gedaan .... in eenige Wijnhuizen .... te laaten vinden; en wel omdat zulks geschiedde: tot groote ergernisse van alle goede Ingesetenen in deze bekommerlijke tijden. Maar dat bij die bekommerlijke tijden niet zoozeer aan ziekte behoeft gedacht te worden, blijkt uit eene publicatie eenige weken bevorens gedaan (26 April 1727) over 't afschaffen der Bouwmeesters van de Agtien gilden enz. op grond van: de onlusten, commotien

---

1) T. a. p. bl. 16. 2) T. a. p. bl. 26.
3) T. a. p. bl. 89, 21, 121.

ende disorders sedert eenigen tijdt onder de Gemeinte alhier voorgevallen... tot voorkominge van alle *seditie* en oproer. Bovendien was er toen gevaar voor oorlog.

Uit de door mij hierboven besprokene Tabellen blijkt echter bepaald, dat er in die jaren ziekte te Groningen heerschte. Van 't laatst van Maart 1728, waarmede de opgaven in de boeken aanvangen, tot aan 't einde van 't jaar stierven: 552 oude en 397 jonge personen, dus in die ongeveer negen maanden 949. Looff zegt [1]), dat er in 1727: 1306 en in 1728: 1387 stierven. Deze laatste opgave van Dr. Looff komt vrij naauwkeurig met die van de Tabellen overeen, indien men de sterfte van het eerste kwartaal min of meer gelijk stelt met die van het tweede, zijnde 443. — In de jaren 1729, '30 en '31 bleef de sterfte aanhouden, toen bedroeg die toch: 1230, 1220 en 1101 personen.

Het blijkt, dat in die jaren, 1727—1731, algemeen in ons land ziekten heerschten. In een plakkaat toch van Gedeputeerde Staten van Stadt Groningen ende Ommelanden van 26 Januarij 1728 en in een van 5 Februarij daaraanvolgende van de Stadsregering, op verzoek van Haar Hoog Mog:, werd een *Dank- Vast-* en *Bededag* uitgeschreven, en daarbij werd gewag gemaakt van oorlog, alsmede van Koortsen en Siektens, waarmede verscheide plaatsen van den Lande ongemeen sijn besogt geweest, en die nog niet geheel *cesseren*. In een plakkaat van Gedep. Staten van 7 Maart 1729, mede op verzoek van Haar Hoog Mog:, wordt gezegd, dat de blijken en uitwerkingen van Gods regtvaerdige Oordeelen door swaere Watervloeden, door ongemeene Siekten ende Sterfte onder Menschen en Rundvee... gevoelt sijn. In een Plakkaat als voornoemd van 20 Februarij 1730 wordt weder gesproken van sware Watervloeden, sterfte onder het Rundvee, ongemeene siekten ende sterfte onder de Menschen, als mede in een dergelijke van 21 Februarij 1733, maar als voorgevallen in een verleden tijd.

De Kronijk van Groningen [2]) zegt: Anno 1727: In den nazomer had men in deze en naburige provincien en landen een droevige pestilentiale ziekte, die veele duizenden van menschen jong en oud, ten grave sleepte, stervende in eene week binnen de stad Groningen 72 menschen, durende deze bezoekinge een geruime tijt in 't volgend jaar. Ook

---

[1]) T. a. p. D. I, Stuk IV, bl. 877.

[2]) Van 1743.

andere schrijvers [1]) spreken van die ziekte te Groningen, maar alleen van 1727 en '28; van 1729, '30 en '31 zwijgen ze, hoezeer de sterfte, zoo als ik opgaf, toen ook zeer buitengewoon was. — Thijssen gewaagt van heerschende ziekten in die jaren, en wel van eene in 1727 te Leijden; en van eene algemeene in ons land in 1731, welke te Amsterdam zeer kwaadaardig moet geweest zijn, en buiten 's lands voor pest werd gehouden [2]).

In 1732—1735 was de gezondheidstoestand te Groningen ook niet gunstig: er stierven in die jaren 721, 823, 839 en 769 personen. Overigens vind ik er niets over.

In een Plakkaat van 29 Januarij 1739 van Gedeputeerde Staten, op verzoek van *Haar Hoog Moog:* wordt melding gemaakt, dat het land bevrijd is gebleven van Oorlogen, Pestilentie enz. welke in andere Landen, so smertelijk werden gevoelt.

De jaren 1741—1747 waren bijna alle ongunstig. In de laatste vier maanden van 1742, waarvan ik weder opgaven der sterfte heb, stierven 250 personen. In de jaren 1743—1747: 937, 661, 874, 815, 1030 personen.

In een Journaaltje door een landbouwer te Wester-Embden, gemeente Stedum, geschreven, welk handschrift mij toevallig in handen viel, en over 't algemeen geloofwaardig schijnt [3]), vond ik vermeld: In dit zelve jaar 1741 heeft hier een Besmettelijke ziekte geweest onder de Menschen, aan welkers ziekte bij menigte zijn gestorven. Anno 1742 heeft dezelve besmettelijke ziekte nog veel menschen uit ons Land weggenomen. — Voorts gewaagt Thijssen van eene ziekte van 1742 en 1743 in ons land, in welk laatste jaar zij volgens hem door geheel Europa heerschte [4]). Ze zou dus volgens deze berigten niet alleen elders in ons land, maar ook bepaaldelijk in de provincie Groningen geheerscht hebben.

Hoezeer de sterfte van 1747 bijzonder groot was (1030), heb ik overigens niets kunnen vinden, waaruit eene algemeene ziekte in onze stad blijkt; wel werd er in November geklaagd over drukkende en aanwassende armoede en over

---

[1]) Mr. H. O. Feith in de aangehaalde Aanteekeningen bl. 84; Popta, t. a. p. pag. 36; Dr. Smith, t. a. p. bl. 313; M. D. Teenstra, t. a. p. D. II, bl. 144.

[2]) T. a. p. bl. 89, 90, 108, 122.

[3]) Over de jaren 1740—1795. [4]) T. a. p. bl. 80.

den slechten toestand der Diaconije Cassa enz. [1]), maar die Cassa stond met 't begin van 't jaar ook reeds niet best [2]).

Thijssen gewaagt van een loop, welke galachtig en besmettend was, na den heeten zomer van 1747, in de Veluwe en te Zwolle [3]).

Indien overstrooming invloed heeft op het ontstaan van ziekten, zoo als boven medegedeeld, is er ook hierdoor reden, om in de laatste jaren het heerschen van ziekten te veronderstellen. In een plakkaat toch van 18 Januarij 1741 van Gedeputeerde Staten van Stadt Groningen ende Ommelanden op versoek van Haar Hoog Moog: wordt melding gemaakt van: de droevige calamiteiten, die Ons Lieve Vaderland tegenwoordig drukken..... als daar zijn na een harde en langduirige winter, die buitengewoone koude en onvrugtbaarheid van het voorleede jaar, en daaruit ontstaene duuren tijd en gebrek van levensmiddelen, mitsgaders daarop nu korteling gevolgde vreesselijke stormwinden en overstroomingen van Landen en huisen, met verlies van menschen en vee, alle blijken van Gods slaande hand en toorn, die met reden voor meerder en swaarder oordeelen moeten doen vreezen, indien deselve door waere boete en bekeeringe niet voorgekomen... worden; weshalve ook nu een algemeene *Dank-*, *Vast-* en *Bededag* werd uitgeschreven. In een plakkaat als voornoemd van 28 Januarij 1742 wordt gezegd, dat: de droevige overstromingen van wateren op veele Plaatsen soo swaar gevoelt, en de hartdrukkende duurte der levensmiddelen zeer is vermindert geworden. In dergelijke plakkaten van 1743 en '44 wordt wel van plagen gesproken, niet bepaaldelijk van overstrooming; maar in een van Januarij 1745 van Gedeputeerde Staten mede op verzoek van Haar Hoog Moog: vinden wij weder melding gemaakt van: groote overstromingen van Wateren, vreesselijke stormwinden en andere droevige calamiteiten, welke sedert eenige jaren.... gevoelt zijn geworden, en in een van Januarij 1746, als voornoemd, wordt gesproken van plage op plage en Oordeel op Oordeel, en dat Gods regtvaerdige Toorne en Gramschap rookende is, over 's Lands hooggaende en God tergende, so openbare als heijmelijke sonden en ongeregtigheden. — In geen van die plakkaten

---

[1]) R. R. 13 Novemb. bis. Zie ook R. R. 26 Octob. en 10 Aug. 1747.

[2]) R. R. 28 Januarij 1747.

[3]) T. a. p. bl. 313.

wordt eenige bepaalde melding gemaakt van algemeene ziekten, evenmin in een van 21 Februarij 1747 [1]).

Van 1748, toen in ons land eene zeer gevaarlijke koorts moet geheerscht hebben [2]), tot en met 1752 was het hoogste cijfer van overledenen te Groningen 800, in 1749, het laagste 674, het gemiddelde 747 [3]).

In 1753 stierven 1048 personen; ik vond hierover echter overigens niets vermeld, behalve, dat in een Plakkaat van 21 Februarij 1754 van Anne Gouvernante mitsgaders Gedep. Staten, weder ter uitschrijving van een biddag, gesproken wordt van de bittere gevolgen van swaare overstroomingen, waarmede een gedeelte van ons land is besogt geweest.

In de jaren 1754—1757 was de sterfte gering, gemiddeld ruim 611. In 1758 en 1759: 813 en 921, dus ongunstiger; in 1760: 634. — Thijssen zegt, dat in 1760, een jaar, dat zich door zuidewinden, slappen en natten winter kenteekende, te Groningen wormkoortsen te gelijk met pokken waargenomen werden [4]); maar daar de sterfte toen zoo gering was, moet men 't misschien er voor houden, dat hij het vorig jaar bedoelde.

De jaren 1761—1778 kenteekenen zich door middelmatige sterfte: 't hoogste cijfer was in die achttien jaren 840, 't laagste 595, 't gemiddelde nagenoeg 715.

Er wordt in die 18 jaren wel in een Plakkaat van Januarij 1770 ter uitschrijving van een biddag gezegd,: De Wateren ... hebben haare Paalen overtreeden, en door een schrikkelijke overstrooming een uitgestrekt gedeelte van het Land in angst en benauwdheid gebragt, zonder dat als nog een einde daarvan kan worden gezien; en in een van Januarij

---

[1]) Plakk. 24 Januarij 1743; 29 Januarij 1744; 26 Januarij 1745; 25 Januarij 1746.

[2]) Thijssen, t. a. p. bl. 117.

[3]) In de plakkaten van Gedeput. in conformité van Haar Hoog Mog: resolutie, van 20 Febr. 1748; van de Staten op verzoek van Haar Hoog Mog: van 5 Junij 1749; van Erfstadh. mitsgaders Gedep. mede als boven, van 5 Maart 1750; van Anne Gouvernante mitsgaders Gedep. mede als boven, van 6 Maart 1752, en in andere, alle ter uitschrijving van Biddagen, vind ik niets, dat met algemeene volksziekten in verband staat.

[4]) T. a. p. bl. 97; ook bl. 104.

1771: De Wateren, die onze Dijken op nieuw zijn doorgebrooken, en een groot gedeelte van ons land hebben bedekt, brengen eene meenigte van deszelfs ongelukkige Ingezeetenen in den uitersten nood en elende in een *Saisoen* het welk reeden geeft te vreezen, dat deszelfs verwoestingen zig verder zullen uitbreiden [1]). Van ziekte in die jaren wordt echter niet gesproken.

In 1771 vreesde men voor 't overbrengen der pestziekte, toen in Polen en Rusland heerschende, in onze stad, en de Postmeester werd op 't serieuste gelast alle brieven, welke van daar mogten komen, en waaromtrent enige suspicie mogt zijn, dat van besmette plaatzen koomen, te prikken, rooken, en door azijn te haalen, bevoorens dezelve werden uitgelangt, en voorts, zooveel mogelijk zorge te dragen, dat diergelijke praecautien werden genomen, bevoorens dezelve alhier koomen [2]). — Toen de Stadsregering eenige dagen later vernam, dat er in 't Canaal een Hollandsch schip swerfde, waarop werkelijk de pest was, werd besloten, hiervan aan Gedeputeerde Staten kennis te geven, en verder eene commissie benoemd over nader te nemen praecautien [3]). Overigens vind ik hierover niets naders.

In 1779 openbaarde zich weder eene algemeene ziekte. 't Eerste spoor daarvan vind ik in eene R. R. van 20 September van dat jaar, waarin we lezen: Op het gemoveerde ter vergadering of niet in de tegenswoordige bedenkelijke tijdsomstandigheden, waarin geheele huisgesinnen met de thans regerende ziektens zijn besogt, enige praecautien dienden te worden genoomen, om onder den zeegen des Allerhoogsten de publijke gestigten, als weeshuisen en andere daarteegen te praeserveeren, dewijl het te vreesen stond, dat zo wanneer die ziekten aldaar ontstaaken daardoor vreeslijke verwoestingen onder de Conventuaalen zouden ontstaan. Eene Commissie werd daarover benoemd. Dien ten gevolge werd den 24sten daaraanvolgende een schriftelijk advies gegeven door den Heer StadsPhysicus Busch: waarbij deze declareerde, dat het hem met de meeste Geneesheeren in deese Stad, tot dus

---

1) Plakk. 29 en 7 Januarij 1770 en '71 van Erfstadhouder mitsgaders Gedep. Stat. namens Hun Hoog Moog: In een dergelijk van 29 Januarij 1772 vind ik hierover niets.

2) R. R. 6 Novemb. 1771.

3) R. R. 20 Novemb. 1771; Nanninga t. a. p. pag. 42.

verre niet was gebleeken, dat de thans heerschende ziektens van een contagieusen aard zijn, zo dat zij zig als een gif van den eenen aan den anderen zouden mededeelen, maar dat deselve epidemice, even als zij in de herfsttijden na heete somers hier te lande doorgaans pleegen, thans ook hoewel talrijker, grasseeren, om welke reeden ook geene middelen van praecautie of praeservatie wisten aan de hand te geeven, door welke de publijke magt van Hun Edelmog: den voortgang deeser ziekte zoude kunnen stuiten of bijsondere publijke gestichten daarvan praeserveren.

Hierin berustte men vooreerst, maar men nam toch al spoedig eenige maatregelen om de ziekte tegen te gaan.

Bij R. R. toch van 4 October besloot men orde te stellen, dat de lijken behoorlijk diep zouden begraven worden; dat zulks zou mogen geschieden vóór den vijfden dag, en de kerken behoorlijk zouden gelucht worden. Den 11den daaraanvolgende werd door eene Raadscommissie o. a. gerapporteerd, dat een der voogden van de Noorderkerk haar had geinformeerd, dat om daarbij aangevoerde redenen op 't Noorderkerkhof: altijd en wel voornamentlijk tegenswoordig, doordien aan die kant van de Stad de grootste mortaliteit is, verreweg het grootste getal lijken ter aerde wierden bestelt, soodat er onlangs negen lijken in één graf zouden sijn gezet, en naa het zeggen van andere, souden de graven dáár ook niet diep genoeg worden gegraven; dat voorloopig de noodige orders waren gegeven aan de doodgravers der Kerken en Conventen, alsmede aan die van het Zuider kerkhoff, om de grafsteeden behoorlijk diep te graven, en de doodgraver van de Noorderkerk in 't bijzonder over de boven ter nedergestelde klagten was onderhouden, en daartegen niet dan vaale echappades wetende in te brengen op het serieuste gereprimendeert. — Ik geloof, dat er wel zelden eene groote sterfte is geweest, zonder dat een doodgraver gereprimendeerd werd. — (Bij R. R. van 27 Januarij 1780 werd de diepte der graven nader geregeld.) Verder komen in dit rapport nog bijzonderheden voor over het reinigen en zuiveren der straten, en de bevordering van de frissche en zuivere lucht in de kerken, waarop alle medici eenparig hadden geinsteert, en waarin reeds gedeeltelijk ook door lattendeuren, (welke men er thans nog ziet,) was voorzien, en nader zou voorzien worden. In dien tijd, toen men nog in de kerken begroef, was zulks dan ook wel hoogst noodig. Voorts wordt daarbij nog te kennen gegeven, dat de voornaamste Geneesheeren het be-

graven vóór den vijfden dag niet noodzakelijk achtten, en dat sulks thans bij publieke ordonnancie door de regeringe werde gestatueerd. Professor Munniks vond er nog al reden voor, daar hij een geval had van allersterks bederv, bij een lijk uit het tugthuis, dat hij ontleed had. Hierop werd besloten, dat de medici in zoodanig geval terstond kennis zouden geven, ten einde de Raad daarin zou kunnen voorzien. De Regering wenschte dus alle openbaarheid zooveel mogelijk te voorkomen. — Voorts werd in dit rapport nog gesproken over de dompigheid der Siekenkamers in de beide weeshuisen en over de spijze aldaar, waarin zou worden voorzien.

Eenige dagen hierna (15 Octob.) werd ter Raadsvergadering gemoveerd: dat door het stilstaand water in de kom, tot de aanbouw van een nieuw Stadshuis gegraven, staende, veele kwaede dampen wierden veroorzaakt, alsmede dat buiten de poorten aan de wegen verscheidene doode peerden en andere krengen werden needergelegt, hetgeen tot aanstood der voorbijgangers, bederv der lugt, en selvs tot ongeluk met peerden verstrekte. In 't laatste werd voorzien; hoe men met de kom aan zou werd in advies gehouden [1].

Het blijkt, dat de destijds heerschende ziekte in den herfst van 1779 zeer algemeen was. Volgens R. R. toch van 19, 22 en 28 October waren: de Heeren Predikanten deser Stad niet in staat, om in de tegenwoordige tijd, terwijl er van de neegen vier ziek waaren, met hun vijven, waaronder nog zulke zig bevonden die weegens zwakheid als weegens andere omstandigheden ter nauwernood hun eigen beurten konden waarneemen, neegen beurten te vervullen, te minder dewijl zij thans veel bij zieken wierden geroepen, en daardoor van hun hoofdwerck werden afgetrokken, kunnende bovendien, nog van buitenPredikanten nog van Proponenten, zelvs voor geen geld, enige hulpe bekoomen. Hierin werd door den Raad te gemoet gekomen. — Een der predikanten overleed. In eene R. R. van 29 Novemb. 1779 lezen we: De WelEerwaarde Heer Pastor Bachiene en de Ouderling E. Sibenga, als gecomtden van de WelEerwaarden Kerkenraad deeser Stad heden ter vergaderinge binnen staende, hebben naa een welgepast en dierbare zegenwensch over Hun Edle Mog: derzelver aensienlijke familiën en gewigtige ambtsverrigtingen uit naam van het WelEerw. Consistorie kennisse gegeven, dat de WelEerwaarde en Zeer Ge-

[1] R. R. 31 Januarij en 21 Febr. 1780.

leerde Heer W. B. Budde voor korten tijd was komen te overlijden, versogten oversulks, dat aan de bovenkerkeraad handopeninge mogte worden verleent, enz. Blijkens R. R. van 6 Decemb. was de Statie in de Roomsche Kerk bij der Aa ook vakant wegens 't afsterven van den Priester. Uit nog andere resolutien van dien tijd zien we, dat ziek of overleden waren, een Raadsheer, een Olderman, een Hopman, een Vaendrick, een StadsLeeaanzegger, twee Diaconen, in dezelfde kluft, de StadsCipier en Vroegmeester [1]; en de Olderman en Heuvelingen van de smedenknegtengilde gaven bij requeste te kennen: hoe 's weeks aan ieder sieke knegt verpligt zijn te geven één daalder, welk getal thans zooveel is geaccresseert, dat niet meer in de kiste overig is, en ieder gesonde knegt wel 8 à 9 st. 's weeks sou moeten geven [2].

Blijkens mijne Tabellen was de sterfte in de laatste week van Augustus 25, in de eerste van September 32, in de eerste van November het hoogst, en wel 71, toen daalde ze in de laatste week van December op 30. In de eerste *acht* maanden stierven er slechts 487, en in de laatste *vier:* 870 personen. In 't geheele jaar 1779 stierven: 820 oude en 537 jonge, dus te zamen 1357 personen [3].

Dr. Looff, die destijds te Groningen praktiseerde, bevestigt in zijne bovengenoemde Beschrijving [4]) dat de mortaliteit in dit jaar in 't Noordelijk gedeelte der stad het ergste was. Terwijl, zegt hij, het Noorder gedeelte der Stad vol van zieken was, bespeurde men naauwelijks eenige ziekte in het Zuider gedeelte, alwaar men somtijds in eene streek van 40 tot 50 huizen in het woedenste der *Epidemie* naauwelijks eenen zieken vond. Daarenboven, door de goedheid en Barmhertigheid Gods, was deese Ziekte in zich zelven niet kwaadaartig, maar eerder gehoorzaam aan de middelen; indien maar ter gepaster tijd in haare oorzaak wierd aangetast en beteugeld. Hij achtte de ziekte niet besmettelijk, noemde ze Febris epidemica, en geeft daarbij nog haren bijzonderen àard enz. op. Hij vermeldt ook, dat de ziekte zich in 't midden van Augustus verhief, en spoedig erg toenam. Het zielental der Stad in dien tijd stelt hij op 25 à 26000.

---

[1]) R. R. 25, 27 November en 27 December 1779.

[2]) R. R. 30 Novemb. 1779.

[3]) Men zie bepaaldelijk hierbij de opgave van Dr. Looff in de Bijlage.

[4]) T. a. p. bl. 875 vv.

De ziekte heerschte ook in de provincie, daar wij in een Plakkaat van de Staten van Stad Groningen en Ommelanden van 26 November 1779 ter uitschrijving van een Biddag o. a. lezen van de menigvuldige herfstkoortsen, sedert eenige weken herwaarts ook in deze provincie ondervonden, en waardoor een meer dan gewoon getal van Ingezetenen door den dood is wech gerukt.

In het aangehaald journaaltje staat: 1779 ... in de Herfst openbaarde zig buitengewoone koortsen onder de Menschen ... in Groningen zijn gestorven 1391 en 2 jooden. Daar 1778 maar gestorven zijn 641 Menschen ... [1]). Den 22 December Biddag geweest, om den Heere te Bidden, dat dezen plaag moog ophouden.

Bij de ziekten van 1779 moet melding gemaakt worden van den Rooden loop. — Deze ziekte heerschte echter slechts in de omstreken der stad en elders, niet in de stad zelve, waar er alleen vrees bestond, dat ze zou binnendringen. Ze behoort dus niet tot de ziekten, welke in de stad geheerscht hebben; 't geen hieromtrent is voorgevallen staat geheel op zich zelf. Ik zal dus den loop der ziekten van dit en de eerstvolgende jaren eerst volgen, en er later op terug komen.

In 1780 was de ziekte minder hevig. In Mei [2]) waren de zieke predikanten hersteld, en werden de predikbeurten wederom op den vorigen voet gebragt. Blijkens R. R. van 21 November waren echter drie voogden van gasthuizen overleden, en bij Raads Apostille van 1 Januarij 1781 werden twee provisioneele Raadsdienaren aangesteld, omdat er drie ziek waren [3]). Overigens vond ik over dit jaar 1780 niets bijzonders. 't Hoogste cijfer der sterfte in eene week was 35, en wel in Januarij en in November. Er stierven in dit jaar: 630 oude en 349 jonge, te zamen 979 personen. Volgens het journaaltje 650 ouden 364 jongen en 3 jooden te zamen 1017 Menschen.

In de laatste maanden van 1781 nam de ziekte op nieuw toe. In eene Raadsvergadering van 23 Augustus werd geproponeerd: of niet in deese tijden, dat er zooveele menschen stierven, en zoo schijlijk aan bederv onderhevig waren tot voorkominge van besmettinge de lijken schielijker dienden te worden begraven, dan wel bij de ordre is bepaald. Er

---

[1]) Volgens de Tabellen in 1779: 1357 en in 1778: 610.
[2]) R.R. 25 Mei 1780. [3]) R.R. 31 Januarij 1782.

werd besloten zulks op den derden in plaats van den vijfden dag te doen plaats hebben [1]; maar na enkele dagen verstaan, dat het concept placcaat hiervan provisioneel zou blijven beliggen [2]; en wel: aangezien, dat het emaneren van dit placcaat veel gerugt zou maken buitenlands, even als of alhier eene besmettelijke siekte heerschte (waarvoor echter deze stad en provincie tot nog toe is bewaard gebleven), waardoor dus de buitenlandsche correspondentie afgesneden en negotie verhinderd zoude worden, alsmede dat het jaarsaisoen zooverre gevorderd was, en het warme weer sederd eenige dagen hebbende opgehouden, thans die vrees van het schielijk bederv der lijken zoo groot niet meer was.

In die dagen werd ook voorzien in het te lang staan blijven der palen bij ziekte: welk ongemak zich tegenwoordig door het meerder aantal van zieken sterker deed gevoelen [3], en er werden maatregelen genomen op een request van den Archidiaconus dezer Stadsarmen namens den ganschen kerkeraad tegen de menigvuldige toeloop en vermeerderinge der armen, ontstaande, zoo uit veelvuldige stervgevallen van de hoofden des huisgezinds, duurte van het koorn, als anders [4]; maar toch ook weinige dagen daarna in dezelfde maand December werd de vraag in den Raad behandeld, of de collecten der Diaconie, die bevorens alle veertien dagen geschiedden, en nu sedert eenige tijden alle week, zoo zouden continueeren [5].

Het cijfer der sterfte was in 1781 nog aanzienlijk; in de eerste week van Augustus was het 36, in de laatste 56, in de laatste van September 61; dit was het hoogste, toen daalde het, zoodat het in de voorlaatste week van December 38, maar in de laatste slechts 29 was. In de eerste zeven maanden stierven 527, in de laatste vijf 959 personen. In 't geheele jaar 1781: 1011 oude en 475 jonge, dus te zamen 1486 personen. Volgens het journaaltje 1048 ouden, 492 jongen en 3 joden, te zamen 1543. Popta [6] vermeldt, dat in dit jaar 1781 ook velen aan de pokken overleden zijn, maar de sterfte van jongen was toch gering in vergelijking van de ouden. Lorgion spreekt ook over de h.. ..ge epidemie gedurende de jaren 1779 tot 1781 [7].

In 1782 was de sterfte in het eerste halfjaar nog bui-

---

1) R. R. 20 Sept. 1781. 2) R. R. 28 Septemb. 1781.
3) R. R. 24 Septemb. en 9 Octob. 1781.
4) R. R. 15 Decemb. 1781. 5) R. R. 24 Decemb. 1781.
6) T. a. p. pag. 37. 7) T. a. p. D. II, bl. 340.

tengewoon: in de laatste week van Junij stierven 41 personen, zijnde het hoogste cijfer; toen daalde het spoedig tot een meer gewoon getal. In de eerste zes maanden was de sterfte 620, in de laatste 406; in 't geheele jaar 1782: 743 oude en 283 jonge, te zamen 1026 personen. Volgens 't Journaaltje 758 ouden, 292 jongen, te zamen 1050.

In 1783 was de sterfte in de eerste weken van Julij 23 en 29, in de laatste van October 33, in de drie laatste van December 43 (zijnde het hoogste cijfer van dit jaar), voorts 40 en 38; in het eerste halfjaar overleden 389, in het laatste 690; in 't geheele jaar 1783: 560 oude en 519 jonge, te zamen 1079 personen.

In 1784 was de sterfte in de eerste weken 42, 47, 54, 84, 34, 33; toen werd ze minder, maar bleef in de eerste vijf maanden nog boven het gewone cijfer; in die maanden toch stierven 572, in de laatste zeven 360; in 't geheele jaar 1784: 502 oude en 430 jonge, te zamen 932 personen.

Met afwisselende hevigheid heerschte er dus voortdurend veel ziekte van Augustus 1779 tot Junij 1784.

De aandacht der schrijvers schijnt tot dus verre niet op die langdurige groote sterfte te Groningen gevallen te zijn. Van die van 1783 en 1784 vind ik toch nergens iets vermeld.

Het aangevoerde, dat de epidemische koortsen bijna alleen in het noordelijk gedeelte der stad plaats hadden, betreft bepaaldelijk het jaar 1779; daar in de stad zoolang ziekten heerschten, is het zeer waarschijnlijk, dat ze zich later ook in het zuidelijk gedeelte verspreid zullen hebben.

De jaren 1779—1784 waren niet alleen ongunstig voor onze stad, maar ook in 't algemeen voor ons land. In een Plakkaat toch van den Erfstadhouder, mitsgaders de Gedeputeerde Staaten, agtervolgens missive van *Hun Hoog Mogende de Staaten Generaal*.... van 23 Maart 1784, lezen wij: dat de opregte zugtingen tot den Getrouwen God van Nederland, den God onzer Vaderen, zich moeten vereenigen, dat het Hem behaage.... de besmettelijke ziekten onder de menschen, waardoor zoo een aantal *ingezeetenen* in verscheide Provincien is weggesleept, geheel te doen ophouden. — Onderscheidene schrijvers gewagen van heerschende ziekten in die jaren in ons land [1]).

[1]) In de aangehaalde Verhandelingen van de Societeit in 's Hage

Het weder moet in 1779 zeer opmerkelijk zijn geweest; in bovengenoemd Journaaltje vond ik daarvan deze eenvoudige schets:

1779. Den 1 Januarij was het bij uitstek koud, ook van vorst en sneeuw.

2den Dito veel zagter en angenaamer, En dat zoo de gansche Maand door.

Febr. en Maart zoo schoon en aangenaam, dat men verbaast moeste staan. Daagen bijna zoo schoon, als in 't voorzoomer, En half April was het zoo warm en angenaam weer, als was het in de Hondsdaagen geweest, het en konde niet angenamer wesen; maar 't laatste van April was het weer veel stuirder, maar in de Maand Maij heel angenaam. En zoo het gansche Zoomer door, bezonder Droog en Heete Daagen.

In de aangehaalde Verhandelingen van de Societeit in 's Hage zijn zeer uitvoerige berigten over de Luchtgesteldheid van 't jaar 1779. Men heeft het den naam van *wonderjaar* gegeven [1]).

Ook moet het weder in 1783 buitengewoon zijn geweest; hierover zegt het Journaaltje: 1783 Den 24 Junij had de Zonne een bleek Roode Coleur, zoodat men er alle uiren in zien kon, verzelt met een dikke drooge mist en groote Hitte, zoodat bijna alles verzengde en verbrande... 't gras in de hoven, en op het veld verzengde zodanig, dat men veel kort konde wrijven... In 't laatste van de hondtsdagen waren de weijden zoo verdort en uitdroogt, dat het bijna onmogelijk scheen voor ons Mensen dat de beesten op 't veld het leven konden houden, maar Evenswel de Heere, de alles regeert; gaf uitkomste, gevende Eene verquikende Regen; zoodat in de natijd de Weijdlanden in korten tijd waren als look zoo groen... bij zommige waren de beesten nog na St. Niclaas op het veld.

De genoemde plaatselijke Commissie van geneeskundig toevoorzigt zegt, dat de ziekte van 1779 gevolgd is op twee hooge vloeden en overstroomingen van November 1775, en ruim $2\frac{1}{2}$ jaar na den stormvloed in 1776, zekerlijk telkens niet reeds vroegtijdiger na die overstroomingen, wijl de tus-

---

komen vele belangrijke Verhandelingen voor over die ziekten. Men zie voorts Thijssen t. a. p., bl. 81, 90, 92, 104, 109, 110, 114, 115, 121, 122, 218, 219, 225, 230, 233, 239, 240, 243, 247, 314, 316, 317, 345.

1) Verhandelingen van de Societeit: Bericht wegens de Luchtgesteldheid, D. I, Stuk IV, bl. 379; Popta, t. a. p. bl. 38.

schen-invallende Zomers — gelijk dit ten aanzien van 1777 en 1778... zeer gemakkelijk kan worden aangewezen — geene, daartoe genoegzame, groote en aanhoudende hitte opleverden [1]. — In de aangehaalde Verhandelingen van de Societeit in 's Hage lees ik echter: De Warmte van den Zomer (van 1779) in aanmerking neemende, gepaard met de Helderheid der Lucht, benevens de langduurige Stilte, maakt dat dezelve onder de zeldzaamste gerekend moet worden: de Jaaren waarmede deeze Zomer het meeste overeenkomst heeft, zoo ten opzichte van de Warmte, als geduurzaamheid, zijn 1757, 1775 en 1778. De bijzonderheden van deeze Warmte, hebben wij iedere Maand breedvoerig verhandeld: bij deeze komt een derde bijzonderheid, namelijk de groote Droogte in het begin, en groote Vochtigheid op het einde van het jaar [2].

Wij lezen in een Plakkaat van den Erfstadhouder mitsgaders Gedeputeerde Staten namens Hun Hoog Mogende, van 2 Februarij 1776, ter uitschrijving van den jaarlijkschen biddag, betrekkelijk den verloopen tijd: Een haastig Onweer, schrikkelijk door zijn geweld en langduurigheid, heeft zich verheeven. De Wateren hebben de Landen, die den Arbeid, en Noestigheid der Inwoonders haar hadden onttrokken, gedreigt, op nieuw te bedekken. De Dijken tot derzelver beteugeling geschikt, zijn daardoor los geraakt. Verscheiden bloeijende Steeden scheenen aan een naderend Verderf te worden overgelaten: maar God heeft nog eenmaal gezegt aan de Zee. *Tot hiertoe, en niet verder*. De Zee is stil geworden. Het Gevaar en de Schrik zijn verdweenen.

Ik lees in 't Journaaltje: 1775 Den 14 Nov. heeft het den Ganschen Dag zoo sterk geregent, en gewaejt en 's Nagts daar an volgende, zoo dat veel Dijken zijn Doorgebroken, En verscheidene provintjen zijn onder water gezet, Menschen, en veel vee verdronken [3].

In 1776 was de overstrooming erger; in een Plakkaat als voornoemd, van 27 Januarij 1777 staat, dat men: door den geweldigen Storm, op nieuw onlangs voorgevallen, wederom zoo veel ongelukkige menschen in sommige Provincien over

[1] T. a. p. bl. 17. Zij deelt ook mede, dat de ziekte van 1826 gevolgd is 1½ jaar na de geweldige overstrooming in Februarij 1825.

[2] Bericht wegens de Luchtgesteldheid enz. D. I, Stuk IV, bl. 379.

[3] Men zie over dezen watersnood de aangehaalde Bespiegeling van Hering.

deszelfs droevige uitwerkzels hoort zugten. — Het Journaaltje zegt hieromtrent: 1776 tusschen Den 20 en 21 Nov. heeft het zoo sterk gewaejt en geregent, dat veele Dijken zijn doorgebroken in verscheiden Provintjen als Noordhollant, Overijssel, zoo dat zelvs Huisen zijn weggespoelt. Menschen en Vee verdronken, en menigte van Scheepen verongelukt, zelfs bij Groningen is de Dijk van 't Reijdiep gedeeltelijk weggespoelt, en veel Lant onder water gezet.

Over 't jaar 1777 vinden we in een volgend Plakkaat als boven van 2 Februarij, dat de Stormen en Watervloeden... tot nog toe geen ellende, nog verwoestingen hadden aangeregt; maar in een over 1778 van 1 Februarij wordt gesproken van 't stillen, en doen ophouden van die vreesselijke Stormwinden, die laastelijk ontstaan zijn, en geen merkelijk teeken hebben nagelaten van de droevige uitwerkingen, die dezelve anders zoo meenigmaal hebben te weeg gebragt. In een Plakkaat van 23 Maart 1784 lezen we: van de groote en verderfelijke Watervloeden, waarmeede Wij weder bezogt zijn. — De vele ziekten in de jaren 1779 tot in 1784 waren dus vergezeld of werden voorafgegaan door heete zomers en vele overstroomingen in ons land, en ook in onze provincie.

Thijssen brengt de ziekten van 1779 en volgende jaren in verband met de komeet van 1779, en geeft meerdere voorbeelden op van den invloed dier komeeten op ziekten [1].

Ik ga nu over tot de behandeling van den Rooden Loop, waarvan 'k vroeger melding maakte. Wij vinden hieromtrent in de Raadsnotulen van 17 November van dat jaar: dat in Westphaalen, en wel ter plaatse alwaar de zoogenaamde Westphaalsche koussen worden gemaakt, en na herwaarts versonden een besmettelijke rodeloop zoude omgaan. Zulks bleek dan ook al spoedig, en er werden maatregelen genomen ter verwijdering uit de jurisdictie van koussekoopers van die streken afkomstig [2]; voorts werd besloten, om H.H. Gedeputeerde Staten kennis te geven, dat de besmettelijke roodeloop sich langs hoe meer de confinia van deese provincie nadert, en een plakkaat tegen de verspreiding ter tafel gebragt, terwijl aan Heeren Gedeputeerde Staten zou worden geproponeerd: of niet in deese tijdsomstandigheeden een dank en biddag of beedestonden naa het exempel

[1]) T. a. p. bl. 411. [2]) R. R. 22 Nov. 1779.

van andere provincien en landen dienden te worden uitgeschreven, om den Allerhoogsten te danken voor het steeds verminderen der sieken en den Hemel te bidden van deze provincie nog te spaaren en te bewaeren voor swaarderer en dreigende onheilen, waarmede onze nabuiren en andere landen gedrukt worden [1]). In genoemd Plakkaat, gedagteekend 23 November, komen eenige bepalingen voor tegen den invoer van Westphaalsche wollen koussen, lakens enz., het inkoomen van omloopende Jooden, vreemde bedelaars en *notoire* zieken in de Stad en hare *jurisdictien;* daarbij werd het Plakkaat van 13 Julij 1765 op het logeren van vreemde persoonen voortdurend van kracht verklaard [2]). Dit was echter in dien tijd niet vastgesteld wegens eenige ziekte; er waren daarbij bepalingen gemaakt tegen 't inkomen in herbergen van Joden,. Marskraamers, Omloopers met Coopmanschappen, Olien, Kijkkassen, Liedjes enz., omdat Borgem. en Raad *geinformeert* waren, dat een groote bende Rovers en Gaudieven zig in Duitslandt hebbende opgehouden, sedert eenigen tijdt bijlangs de Rijn was afgezakt.

Wanneer men stilstaat bij de bewoordigingen, waarmede men den dank- en biddag op den 23 November bij H.H. Gedeputeerden aanbeval, dan moet men opmerken, dat de Stadsregering toen goed kennis nam, dat de sterfte eenigzins verminderde; ze bedroeg in de laatste drie weken van October 63, 49 en 65, in de drie eerste van November 71, 53 en 39; voorts dat men goed liet uitkomen, dat men gespaard wenschte te worden van dreigende onheilen, waarmede onze nabuiren en andere landen gedrukt werden; dat Groningen daarvan dus nog vrij was. Wanneer we ons hierbij herinneren, dat de R. Resolutie van 20 September 1781, om op den derden dag te begraven, werd ingetrokken, uit vrees, dat men buitenlands zoude meenen, dat hier eene besmettelijke ziekte heerschte, ten nadeele van de negotie, dan geeft het voorstel tot dezen dank- of biddag nog al eenigen schijn, dat die niet alleen werd voorgesteld ten einde te danken en te bidden. De regering toonde echter in allen gevalle, dat zij veel zorg had voor de algemeene welvaart. — De dank- en biddag werd bij Plakkaat van de Staten van Stad Groningen en Ommelan-

---

[1]) R. R. 23 Nov. 1779.

[2]) Dergelijk plakkaat bestaat ook van de Staaten van Stadt Groningen en de Ommelanden van 16 Aug. 1765.

den van 26 November uitgeschreven tegen den 15den December. Het werd geschreven in den geest, waarin de Stadsregering 't had aanbevolen, en den 2 December werd ook door hen een Plakkaat ter voorkoming van besmetting gepubliceerd, houdende bepalingen over 't vervoer van aan rooden loop lijdende personen, over de verpligting voor alle Doctoren enz. bij ontdekking van zoodanigen patient zulks ter kennis te brengen van Gedeputeerden enz.

't Was aan de regering in November nog niet bekend, of die gevreesde roode loop reeds in de jurisdictien der stad heerschte [1]). In 't begin van December werd de Stadsphisicus met adsumtie van een ander medicus naa derwaarts gezonden, ten einde onderzoek te doen [2]), en deze rapporteerden den 11 December, dat die ziekte reeds was te Kalkwijk en Colham, en zich in 't laatst van October bevorens reeds te Westerbroek en vervolgens te Scharmer had geopenbaard, van alle welke gevallen de overbrenging van den een op den ander bleek; ze zou ook sedert eenigen tijd reeds op andere plaatsen in de Provincie geheerscht hebben. Er werd besloten Gedeputeerde Staten hiervan kennis te geven, en den 14 December verklaarde de Stadsregering: dat zij nadere middelen van voorzorge had beraamd, ten einde onder des Hemels Zegen de voortspruitinge van die besmettinge zooveel mogelijk voor te koomen door een oplettend en dankbaar gebruik van die wegen, welke eene medelijdige Voorzienigheid te midden in haare tugtiging ons aan de hand geeft. Daarbij werd voor alle Ingezetenen der Stads *districten* en *Colonien*, alwaar zich de zoogenaamde roode, of besmettelijke Loop heeft geopenbaard, of verder mogte openbaren, met instandhouding van vorige placcaten van H.H. Staaten en der Stadsregering, bepaald, dat de Bewooners van huizen, waarin de besmetting valt, buiten op hunne Voordeuren groot en leesbaar de letteren R. L. moesten zetten. De overige bepalingen zijn wel van gelijken aard, als die van 1623 en 1656 tegen de pest, maar naar den tijd gewijzigd; zoo werd er nu voorgeschreven, dat de geringe lieden, niet onder de Diaconie gehoorig, gratis geneeskundige hulp en geneesmiddelen konden bekomen, en verboden recepten tegen dezen Loop in de *Groninger Courant* te plaatsen, maar een voorschrift bij de Ordonnantie ten gemeenen nutte medegedeeld. Men erkent daarbij, dat tot

---

[1]) R. R. 27 en 29 Nov. 1779.

[2]) R. R. 9 Dec. 1779.

nog toe geen eigentlijke of zogenaamde Specifique Geneesmiddelen tegen de ziekte bekend waren; dat Genever en andere geestrijke dranken geen voorbehoedmiddelen waren; men waarschuwde tegen aanraking van besmette personen of goederen; geoorloofde gerustheid des gemoeds werd aanbevolen, alsmede eene gewone matige leefwijze, zindelijkheid enz. Er is een recept bijgevoegd voor gezonden, als de afgang meer dan gewoonlijk traag is. Men wijst er op, dat de besmetting wel het meest door den waassem des afgangs der lijderen, het speeksel der gezonden aandoende, wordt voortgeplant. Die bij een zieke is, moet zich zoo veel mogelijk wachten voor het doorslikken van zijn speeksel; in 't ziekenvertrek niet eeten of drinken; men moet niet nuchteren bij een zieke komen; 't aangezicht en handen dikwijls wasschen, tabak en myrrhe enz. kaauwen en rooken; de afgang moet niet in 't secreet geworpen, maar in de aarde bedolven worden; 't ziekevertrek moet zuiver gehouden worden, ook door het stooken van een lugtig turfvuurtje met hout, 't branden van buskruid of met den waassem van heeten azijn enz. — Ik heb nog al eenige bijzonderheden van dit voorschrift medegedeeld, hoezeer meer voegende in een geneeskundig geschrift, omdat het nog al opmerkelijk is, dat er zooveel in voorkomt, dat ons aan de voorschriften tegen de Cholera herinnert.

De Regering zorgde van hare zijde, dat hare verordeningen in hare jurisdictien goed bekend zouden worden, en kon hierin geen nalatigheid dulden. Ze vernam, dat het in 't laatst van 1779 naar Veendam gezonden plakkaat ter aflezing in de kerk, niet was afgelezen [1]). De Secretaris wordt [2]) gecommitteert, om aan den Heer Pastor Janssonius uit naam van den Raad te schrijven, en te requireeren de reedenen waarom Zijn Wel Eerw. het bovengenoemde placcaat, op de eerste Sondag na den Ontfang aan de gemeente niet heeft voorgeleesen en bekent gemaakt. — ZWEerw. antwoordt, dat hij juist op die Zondag voor de middag avondmaal had uitgedeelt, waarom het tot des namiddags hadde uitgestelt, als wanneer het vroeg donker was geworden, waarom hij in eenvoudigheid het tot den eersten kersdag hadde uitgestelt; waarop HH^ren Burgem^ren en Raad den Secretaris committeerden, om aan Ds Janssonius te rescribeeren, dat hoewel die redenen niet voldoende zijn, Hun Edelmog. egter dese zaak

---

1) R. R. 30 Decemb. 1779. 2) R. R. 3 Januarij 1780.

zullen passeeren met ernstige recommandatie aan Zijn WelEerw. om zig inkomstig stiptelijk naar des Raads welmeninge te gedraagen [1]).

Bij plakkaten van 27 Januarij en 18 Februarij 1780 van wege de Provincie en Stad, werden die tegen den rooden loop ingetrokken, omdat de ziekte in de Provincie en aangrenzende Provincien en Landen was opgehouden [2]).

Deze ziekte heerschte dus in de Provincie van 't laatst van October 1779 tot ongeveer 't einde van 't jaar.

In de Stad zelve heerschte ze eigenlijk niet; enkele gevallen zullen er misschien geweest zijn: in eene R. Resolutie van 18 December 1779 leest men, dat een persoon uit een besmet huis uit de Kalkwijk ongesteld met de schuit te Groningen was aangekomen, waaromtrent voorzorgen genomen werden.

Bij R. R. van 7 December 1780 werd besloten aan den StadsPhysicus Busch en den Med. Doctor B. Beenes wegens haare gedaane reisen, genomene informatien, gehoudene besoignes, gegevene advisen, en het formeeren van articulen tot voorkominge, behandeling en genezing van de toen ontdekte ziekte, toe te leggen aan ieder *tien gouden dukaaten*, te zaamen bedragende een honderd en vijf guldens, met daarenboven de somma van twintich guldens, wegens verschoten reiskosten.

De hier destijds praktiserende Dr. Looff zegt in 1780 [3]): dat de roode loop te Groningen van zeer weinig belang is geweest. — De ellende, waarmede de Stad door de in 1779 tot in 1784 heerschende ziekten werd bezocht, werd door dezen rooden loop alzoo niet van eenige beteekenis verzwaard.

Elders schijnt de ziekte nog lang te hebben aangehouden; we lezen toch in eene R. R. van 15 September 1783: H.H. Burgem^r ende raad gelasten de officieren van de koopmanen kramergilde naauwkeurige toeverzigt en zorg te dragen, dat niemand op den aanstaande kermis door hun werde gepermitteerd met eenige koopmanschappen hoegenaamd ten zij door eene geregtelijke attestatie of andersins geblijke, dat komt van plaatsen alwaar geene besmettelijke roode loop grasseerd, en welke attestatien vooraf aan den heer Praesiderende zullen moeten worden vertoont enz. Zeer waarschijn-

---

1) R. R. 10 Januarij 1780.

2) R. R. 18 en 25 Januarij 1780; Nanninga t. a. p. pag 47.

3) T. a. p. bl. 874.

lijk doelt het hiervoren aangehaalde Plakkaat van 28 Maart 1784 voornamelijk of wel geheel op den rooden loop, en was hij toen in ons land nog niet overal geweken.

In de eerste jaren na 1784 was de gezondheidstoestand in Groningen in 't algemeen gunstig: er stierven in de jaren 1785—1799 gemiddeld nagenoeg 668 personen, zijnde het hoogste cijfer 818, het laagste 549.

In 't jaar 1800 was de sterfte grooter, vooral in de laatste maanden. Er stierven van October af achtereenvolgens wekelijks: 32, 35, 52, 48, 56, 39, 58, 62, 63, 60, 50, 34, 47, en in de eerste weken van 1801: 45, 44, 36, 30; verder daalde het wekelijksch cijfer geregeld tot op 't gewone. In de eerste negen maanden van 1800 stierven: 632, in de laatste drie 636; in 't geheele jaar 522 oude en 746 jonge, te zamen dus 1268 personen. Denkelijk zullen de pokken toen ook te Groningen, zoo als elders in ons land, geheerscht hebben [1]).

In 1801 stierven 791; in de volgende drie jaren 604, 614 en 816 personen [2]).

In 1805 vreesde men te Groningen voor de geele koorts. In een Plakkaat van 11 Maart werd bekend gemaakt, dat Burgem. en Raad geinformeerd waren, dat, volgens geruchten, zich enige Joden te Amsterdam zouden hebben geassocieerd, met oogmerk, om in de oorden, welke onlangs door de geele koorts zijn besmet geweest, oude klederen en stoffen te laten opkopen, en dezelve weder in andere Landen te laten verkopen, en werden eenige bepalingen gemaakt tegen invoer van oude kleederen enz. Binnen weinige dagen echter werd dit Plakkaat ingetrokken, ten gevolge eener missive van Wethouders der Stad Amsterdam, berigtende, dat die geruchten ten eenenmale valsch en ongegrond waren [3]).

Die Amsterdamsche Joden waren dus valschelijk beschuldigd. Ik heb meer dan eens plaatsen aangehaald, waarin met zekere minachting van de Joden werd gesproken. Ik vertrouw, dat mijne lezers zich daarbij met mij geërgerd zullen hebben over de bekrompenheid van onze voorouders, om in dien geest over hunne medemenschen te spreken; hoezeer dan ook ons Vaderland zoo vele andere landen in verdraagzaamheid vooruit was. Begreep men dan niet, dat

[1]) Thijssen, bl. 218.

[2]) Over de Roodvonk in 1785, '86 en 1804 zie Pots, pag. 46.

[3]) Plakk. 1 April 1805; Nanninga t. a. p. pag. 48.

juist die vernedering der Israëlieten, de stelling, waarin men hen in de maatschappij plaatste, een nadeeligen invloed moest uitoefenen, en aanleiding gaf, dat ze vaak hun toevlugt namen tot minder goede handelingen? — Die tijden van vernedering gaan gelukkig meer en meer voorbij. Indien zij, die zich vasthouden aan 't geloof hunner vaderen, eerbied verdienen, dan zal die wel in ruime mate verschuldigd zijn aan 't Oude Israëlietische Volk, dat, trots alle vernedering en verdrukking, getrouw bleef aan een geloof, waarvan de oorsprong zich in de grijze oudheid verliest.

Het cijfer der sterfte van 1805—1811 was gemiddeld nagenoeg 828, 't hoogste 1032, 't laagste 698, dus niet bijzonder gunstig.

In laatstgenoemd jaar werd bij Besluit van den Maire van 14 October 1811 No. 4 het inkomen van schepen uit Spanje enz. verboden, omdat de geele koorts zich te Carthagena zou hebben geopenbaard [1]).

Thijssen zegt, dat in 1816 de Mazelen nog al erg te Groningen heerschten, zoodat er door bijkomende tijpheuse gesteldheid van de 2000 Mazelzieken 140 stierven [2]). Het blijkt mij uit de sterfteregisters, dat het getal jonge overledenen in November en December van dat jaar zeer groot was; met Januarij 1817 verminderde het.

Ik ben aan 't einde van 't bestek, door mij afgebakend. Ik heb de ziekten, die in de zeventiende, achttiende en in 't begin van deze eeuw algemeen geheerscht hebben te Groningen, behandeld; daarbij de staatshuishouding dier dagen op den voorgrond gesteld, en nog al eenige daartoe betrekkelijke bijzonderheden vermeld, ten einde die dagen beter in hunne eigenaardigheid te doen kennen.

Nog een woord ten slotte!

Wij hebben gezien, dat Groningen reeksen van jaren had, waarin zij veel met ziekte te kampen had, andere, waarin zij zich over een gelukkigen gezondheidstoestand mogt verblijden. De laatste jaren kenteekenden zich droevig door vele

---

[1]) In dit besluit werden de retroacta aangehaald opzigtelijk de maatregelen van voorzorg genomen tegen de ziekten, waarmede de Stad bedreigd werd in 1711, 1771 en 1779 tegen den rooden loop. Hierin wordt eene R. R. aangehaald van 8 September 1811, moet zijn van 8 Septemb. 1711. Zie ook Nanninga t. a. p. pag. 48.

[2]) T. a. p. bl. 228; Dr. Steensma, Diss.... de typho, imprimis, qui Groningae grassari incepit anno 1816, Gron. 1818. Deze ziekte gaf aanleiding tot de oprigting van een stadsziekenhuis, Popta, pag. 46.

ziekten, vooral door die van 1826 en de Cholera-ziekten van 1832, '33, '34; '48, '49; '53, '54, '55; '59 en 1866, waarbij nog de veelvuldige koortsen van 1857—1861 [1]).

Zoude men nu op grond van de geschiedenis van vroegeren tijd eenig vertrouwen mogen koesteren, dat Groningen thans, of ten minste weldra, aan het einde van een noodlottig tijdvak gekomen is, en eene reeks van betere jaren te gemoet gaat?

Zal 1866 voor Groningen het laatste jaar geweest zijn van een noodlottig eenenveertigjarig tijdperk, en gevolgd worden door eene reeks van betere; even als 1666 het laatste was van een noodlottig vijfenveertigjarig tijdperk, en gevolgd werd door twee en vijftig gelukkiger jaren?

Nadat 't eerste vel dezer Geschiedenis afgedrukt was, vond ik nog eenige plaatsen ter bevestiging strekkende van het door mij aangehaald berigt van Nijenborgh, *dat in* 1652 *te Groningen veel vierige koortsen gegraseert* hadden, en wel in de, op de Akademische Bibliotheek voorhandene, Programmata in Academia Groningo-Omland. Publicata. Hierin komen o. a. bekendmakingen voor van het overlijden in de maanden Augustus, September, October, November en December, van: 1° Dr. Joachim Canter, Drost van het Oldampt enz., 2° Abraham Binder, Theologisch student; 3° Joannes de Mepsche, Hoveling in Humsterland enz.; 4° Albert Hooftman, van Eijchelbergh, meermalen Curator van de Akademie enz.; 5° Robert Robers, Sijndicus der stad; 6° Christiaan Velderman, Student; 7° Dr. Otto Valcke, meermalen Curator der Akademie enz.; 8° Dr. David De La Haije, Waalsch Predikant; 9° Dr. Lucas van Hulten, Raadsheer der stad enz., 10° Dr. Johannes Borgesius, Mathes. Prof. en 11° van Allard Clant, Student.

---

[1]) In 1859 stierven aan de Cholera slechts 27 personen, en toch was 't cijfer der overledenen 1576 bij eene bevolking bij 't begin van 't jaar van 35,898. De sterfte was in 1851: 804; '52: 857; '53: 851; '54: 948 (in 't verslag der geneeskundige commissie staat bij vergissing 1047); '55: 1114; '56: 968; '57: 918; '58: 1057; — in 1860: 1072; '61: 895 (in 't verslag der plaatselijke geneeskundige commissie staat bij vergissing 834); '62: 904; '63: 741; '64: 966; '65: 1067; '66: 1936; bij 't begin van dit laatste jaar was het cijfer der bevolking: 37,312. — In 1857—1861 heerschte eene epidemie van tusschenpoozende koortsen waaraan met de naziekten de groote sterfte van 1858—1860 voor een groot deel is toe te schrijven. Zie de Gemeente-Verslagen 1851—1866.

Ik vond bij de aanwijzing van de ziekten, waaraan zij gestorven waren, melding gemaakt: 1° van die epidemische ziekte, welke in dezen tijd wijd en zijd heerscht (hoezeer er, God dank, veel meer aan lijden dan er aan sterven); 2° van die algemeene verborgene ongunstige weersgesteldheid, waaruit, God ons tuchtigende, die epidemische koortsen ontspruiten, welke hier en op verscheidene plaatsen wijd en zijd heerschen; 3° van de epidemische koorts, waardoor velen nu bezocht worden; 4° van de epidemische ziekte, welke thans op onderscheidene plaatsen heerscht; 5° van die epidemische ziekte, die naar den wil van het Noodlot wijd en zijd heerscht; 6° van de rondsluipende epidemische ziekte; 7° van de dagelijksche sterfgevallen bij de rondsluipende epidemische ziekte, — van die ziekte, welke men nieuw noemt; 8° van de bijkomende epidemische ziekte, welke nu op onderscheidene plaatsen heerscht; 9° van de hier epidemische ziekte; 10° van eene soort van ziekte, waarvan het onzeker was, of het de epidemische was; 11° van die noodlottige ziekte [1].

Over de jaren 1653 en '54 vond ik in de Programmata niets over eenige heerschende ziekte, maar in een

---

[1]) Ik voeg hier eene nadere omschrijving bij, zoo als ze in het oorspronkelijke voorkomt:

1° ... cùm invasit eum morbus ille Epidemicus, qui hoc tempore longè lateque vagatur, (licet ex eo, Dei gratiâ, multo plures decumbant quam occumbant), ad quem cum septimo morbi die in ipso febrili paroxijsmo accessisset nausea vehementior ... in Domino obdormivit 10 Augustus); 2° ... cum partim ex Itineris fatigatione, partim ex aëris mutatione, partim ex generali illa intemperie occultiori, a qua originem trahunt, Deo sic nos castigante, Epidemicae istae Febres, quae hic et passim longé lateque grassantur, in Lethalem morbum incidit .... (1? August.) 3° Laboravit febri epidemicâ, multos nunc invadente, eáque diarrhaeae sociata, quae ipsum confecit. (13 Sept.); 4° ... sed malum deprehensum fuit accessisse vehementius, imó saltem aliquatenus epidemica lues, quae jam passim grassatur, vires omnes dejiciens et brevi expugnans, aliisque insuper morbis, sijmptomatis (ibus), et convulsionibus tandem debile corpus exanimantibus (23 Sept); 5° Correptus est hoc morbo epidemico; qui volentibus ita Fatis longè lateque grassatur, die hujus mensis 14, et abreptus... die 20. (25 Sept.) 6° Academiae hujus Civis,... quem serpens morbus epidemicus nobis eripuit... quin, postquam 12 Septembris sacra coenâ Dominicâ usus, altero post die morbo huic grassanti subjiceretur, d. 26 ejusdem mensis... pié ac beaté expiravit.... (1 Octob.); 7° Ejusce veró rei exempla, quum quotidie nunc, serpente lue epidemicâ, versentur,... is ex morbo illo, quem novum vocant, cum per tres hebdomadas ambulones mortis sensisset, recidivasque passus esset ... expiravit (4 Octob.); 8° ... et concurrente morbo, qui nunc passim grassatur, epidemico,... abreptus est (7 Octob); 9° Morbus hic epidemicus Selectam Virum corripuit... et abripuit ... (13 Octob.); 10° Ante tres menses coepit decumbere, aliquo alio morbi genere, incertum num illa epidemica lues fuerit: (26 Novemb.); 11° ... cui fatalis ille morbus moriendi necessitatem intulit (10 Decemb. 1852).

sterfberigt van 24 Junij 1655 over Gabriel Capelan, Theologisch student, komt voor, dat hij door eene hevige koorts en door de mazelen, thans op de wijze van epidemische ziekte heerschende, werd aangegrepen en bezweek [1]).

Voorts staat in een berigt van 26 Mei 1656, dat men dikwijls met schrik en droefheid vernomen heeft, hoe erg die door God gezondene, waarlijk menschen verdelgende ziekte, in het vorige jaar in andere provincien en steden van ons land geheerscht heeft; dat de goddelijke barmhartigheid ons tot nog toe gespaard heeft, maar dezelfde hand Gods (indien zijne genade 't niet afwendt, op onze vurige gebeden), ons nu helaas! insgelijks schijnt te dreigen, waarvan twee begravenissen heden uit hetzelfde huis getuigen. Deze waren van eene kleindochter en een zoon, Gerard, van Dr. Johannes Martinus, Predikant te Groningen [2]).

In een berigt van 't overlijden van Dr. Eijsso Eijssonius, Predikant te Groningen, van 12 September 1666, lezen we, dat hij leed aan eene hier en daar heerschende derdendaagsche koorts [3]).

In een dergelijk berigt over Professor Dr. Gerhard Lammers, van 15 October 1719, komt voor, dat hij eenigen tijd aan eene epidemische koorts leed [4]).

Eindelijk vond ik nog, dat Dr. Adam Menso Isinck

---

[1]) ... febri ardenti, morbillisque, hodie ad modum morbi Epidemici grassantibus, corripitur, imo ab iisdem hostibus prosternitur, superatur.

[2]) ... quam graviter ille (la) νόσος θεοῦ veré ἀνθρωπόλεθρος, anno praecedente grassatus sit in aliis Belgii nostri Provinciis, ac Civitatibus, saepe cum horrore et moerore accepimus. Nobis hactenus divina pepercit Clementia, ut tales tristiores casus experti non simus: ast nostris minús cautis, nec digné resipiscentibus, pro dolor! eadem manus Dei feriens nobis nunc similiter imminere videtur (nisi exorata ipsius misericordia hanc contineat et retrahat, quod ardentibus votis precamur) eoque eheu! a domo sua etiam apud nos judicium ipsius incipit. Testantur hoc duo funera ex eadem domo ac familia, fidelissimorum in Domo Dei servorum, hodie educenda. Alterum est neptis.... Alterum eo est tristius...

De predikant Martinus schreef in 1657 een Theologisch werkje onder den titel van: Eenige vragen, over de pest te Deventer, alwaar zijn schoonzoon Dr. W. Alstorphius destijds predikant was, volgens bovenstaand berigt. Zie ook Dr. Popta, t. a. p. pag. 34. Op de Akademische Bibliotheek is een exemplaar voorhanden van S. Maresius, Oratio Theol. de duobus extremis in peste declinandis, habita 4 Sept. 1656.

[3]) Correptus autem et ipse fuit... febri tertianâ, continuâ, acutâ, et malignâ passim grassante, in qua... animam Redemtori reddidit.

[4]) At vero febre epidemica correptus aliquamdiu decubuit.

in October 1727 werd aangetast door eene hevige koorts, misschien behoorende tot die, welke thans hier en bijna overal heerschen, maar tot dus verre zonder gevaarlijk te zijn [1]).

De programmata leverden mij alzoo nog belangrijke bijdragen tot opheldering of bevestiging van 'tgeen ik over het heerschen van ziekten in die jaren mededeelde.

Van latere jaren vond ik hierover niets.

Die verzameling van officiëele Akademische stukken is in 't algemeen voor de geschiedenis van veel belang; hoezeer er veel aan ontbreekt.

Men is den Akademischen Bibliothekaris, den Hoogleeraar Dr. W. A. Enschedé, dank schuldig voor de voortdurende zorg, om ook in dezen het ontbrekende aan te vullen.

---

[1]) ... febre correptus fuit fervente, ex earum forte numero, quae hodie hic et ubique fere, sed hucusque sine periculo, grassantur.

BIJLAGE.

De sterfte te Groningen vóór het houden van de akten van den burgerlijken stand.

Bij het onderzoek naar de sterfte, ten dienste van voorgaande Geschiedenis der ziekten, die in de zeventiende, achttiende en het begin der negentiende eeuw algemeen geheerscht hebben te Groningen, bleek het mij, dat er onzekerheid bestond, in hoeverre, ja zelfs, of er eenige bescheiden waren over de sterfte van die tijden in deze stad.

Mr. H. O. Feith toch zegt in zijne aanteekeningen bij eene Redevoering in 1819 uitgegeven [1]: Hoe groot de bevolking van Groningen voormaals en in onderscheidene tijdperken geweest is, kan men niet meer bepalen, omdat er voorheen geene volkstellingen hebben plaats gehad, en men in deze provincie, tot aan Oogstmaand 1811 toe, nooit eenige Geboorte- of Doodboeken gehouden heeft, zoodat men ook daardoor tegenwoordig de verhouding tusschen de geborenen en de overledenen vóór dien tijd niet meer kan nagaan. — Dr. Ph. J. Looff sprak echter in het door hem in 1780 geschreven stuk, waarvan ik in 't voorgaande melding maakte, over eene Lijst, welke hij sedert eenige jaren uit het Kerkenboek geligt had, waaruit hem de algemeene sterfte te Groningen bleek [2].

De uitkomst van mijn onderzoek is, dat er bescheiden zijn, waaruit van de sterfte te Groningen blijkt vóór het houden van de akten van den burgerlijken stand. Bij de

---

[1]) T. a. p. in voorgaand stuk, bl. 81.

[2]) T. a. p. in voorgaand stuk D. I, Stuk IV, bl. 875.

onbekendheid van 't hierover bestaande, oordeelde ik het nuttig, die uitkomst nog al eenigzins uitvoerig aan 't licht te brengen. Is het toch belangrijk, dat er sedert Augustus 1811 in onze stad regelmatige registers van geboorte en sterfgevallen voorhanden zijn, ook wegens de uitkomsten, welke ze voor de wetenschap opleveren, dan zal 't eveneens belangrijk zijn, om aan 't licht te brengen, wat daarvan van vroegeren tijd bestaat.

Alhoewel bij de in voorgaand stuk aangehaalde Raadsresolutie van 31 Mei 1666, ten tijde der toen heerschende volksziekte, besloten werd, dat het getal van overledenen alle weken door een der Diakeniedienaren aan den Raad moest worden opgegeven, en er alzoo aanteekeningen van dien tijd over bestaan zullen hebben, vond ik hiervan echter niets. Maar ik vond van lateren tijd in het archief van de Diakenie der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Groningen een aantal boeken, welke belangrijke opgaven bevatten, alsmede in het Raadhuis op het bureau van den burgerlijken stand eenige kerkelijke en andere bescheiden, die in dezen eveneens van belang zijn.

Het belangrijkste, dat ik vond, en wel in 't archief van de Diakenie der Ned. Hervormde Gemeente, is eene doorloopende reeks Kollektboeken (*Wekelijksche Collektboeken*), gehouden door Diakenen der gemeente, waarin de Kollekten in de vijf kerken geregeld wekelijks werden verantwoord. Hierbij werd tevens aan den voet der bladzijde opgegeven het getal der overledenen, of eigenlijk van die in de afgeloopene week begraven werden, jongen en ouden afzonderlijk, beginnende met 26 Maart 1728 en doorloopende tot na 1811. Tot mijn leedwezen ontbreekt daaraan echter een boek van in Maart 1736 tot aan September 1742. — Op de beide eerste bladzijden van 't oudste boek komen de opgaven van 26 Maart tot 17 September 1728 kwartaalsgewijze voor; ze zijn blijkbaar door den aanlegger van het boek genomen uit meer specifieke aanteekeningen, misschien op losse bladen geschreven. In het vervolg worden de wekelijksche opgaven kwartaalsgewijze en ook jaarlijks te zamen getrokken.

Bij genoemde aanteekening van 't getal overledenen werden ook de namen der *Dooden te laat opgedragen (Breukdooden* genoemd, omdat daarvoor *f* 6.— boete of breuk werd betaald), wekelijks vermeld, en wel tot 1 October 1796. Sedert dien tijd zijn er boeken, waarin de *Doode-Collekten bij de Begravenissen* van jonge en oude dooden op de ver-

schillende kerkhoven wekelijks voorkomen, waarvan de drie eerste loopen tot 2 Augustus 1811. Hierbij werden de breukdooden ook bij name genoemd, en hoezeer 't getal der overledenen voortdurend, even als vroeger, in de eerstgenoemde Kollektboeken werd opgeteekend, werden echter de namen der breukdooden daarin toen niet meer opgegeven.

Het getal der overledenen in de Kollektboeken en in de boeken der Doodekollekten stemt voortdurend overeen, behalve dat er eenig verschil hier en daar is, blijkbaar aan onnaauwkeurigheid toe te schrijven; zoodat die opgaven in de boeken der Doodekollekten als 't ware als eene meerdere specificatie van de opgaven in de Kollektboeken kunnen beschouwd worden [1]. — Er is een Alphabetisch register in drie deelen op de breukdooden van in 1729 tot en met 1805. In de beide eerste deelen tot in 1794 heeft men de letter der voornamen, in het derde deel die der geslachtsnamen gevolgd.

Door die opgaven van 't wekelijksch getal overledenen in de Kollektboeken, hoezeer kwartaalsgewijze en ook jaarlijks te zamen getrokken, verkrijgt men echter geen geregeld overzigt, daar het Diakeniejaar vroeger niet met het Burgerlijke overeen kwam, en ook niet altijd gelijk was. In de eerste jaren der aanteekening toch begon het in Februarij of Maart, in 1755 in November of December, en in 1802 werd het nagenoeg gelijk met het burgerlijk jaar.

Ik heb daarom uit die boeken Tabellen opgemaakt van de sterfte, zoo juist mogelijk [2]) ingerigt naar het burgerlijk jaar, waarin het *wekelijksch* alsmede het *jaarlijksch* getal van overledenen, jonge en oude afzonderlijk, wordt opgegeven. Zij loopen over de jaren 1728—1736 en 1742—1811, toen den 2 Augustus de akten van den burgerlijken stand van geboorte en overlijden een aanvang namen [3]).

---

[1]) In die boeken zijn ook andere kollekten of inkomsten aangeteekend o. a. de *Trouw-Collekten op het huis der gemeente;* 't eerst den 7 Mei 1797. In het derde deel staat, dat *die Collekten* ten voordeele der algemeene armen waren.

[2]) Ik heb de eerste wekelijksche opgaaf in Januarij als geheel tot dat jaar behoorende gerekend, hoezeer daarin nog dooden van 't vorig jaar begrepen waren.

[3]) Volgens kennisgeving van den Maire der Stad van 24 Julij 1811 moesten, te beginnen met Donderdag 2 Augustus, des Maandags, Donderdags en Zaturdags de opgaven op het Stadhuis gedaan worden van geboorte en overlijden in deze gemeente voorvallende.

Deze Tabellen zijn nedergelegd in het *Archief van Groningen*, opdat men, des verkiezende, ze kan inzien en gebruiken. Hier volgt een uittreksel, waarbij alleen de slotsom van de jaren wordt opgegeven.

Ik laat de jaren, waarvan de opgaven niet volledig zijn, voorafgaan.

1728: van in 't laatst van Maart tot 't einde van 't jaar bedroeg het getal oude dooden 552, jonge 397, te zamen 949.

1736: van 't begin van 't jaar tot in 't begin van Maart oude 81, jonge 67, te zamen 148.

1742: van 't begin van September tot 't laatst van 't jaar oude 116, jonge 134, te zamen 250.

STAAT van de sterfte in de stad Groningen van de jaren 1729—1735; 1743—1811.

Jaren.	Ouden.	Jongen.	Te zamen.	Jaren.	Ouden.	Jongen.	Te zamen.
1729	677	553	1230	1747	517	513	1030
1730	506	714	1220	1748	389	355	744
1731	482	619	1101	1749	405	395	800
1732	310	411	721	1750	348	376	724
1733	439	384	823	1751	338	336	674
1734	352	487	839	1752	326	467	793
1735	346	423	769	1753	351	697	1048
1736	»	»	»	1754	300	294	594
1737	»	»	»	1755	280	273	553
1738	»	»	»	1756	340	310	650
1739	»	»	»	1757	330	319	649
1740	»	»	»	1758	454	359	813
1741	»	»	»	1759	352	569	921
1742	»	»	»	1760	317	317	634
1743	428	509	937	1761	338	295	633
1744	309	352	661	1762	414	343	757
1745	369	505	874	1763	334	326	660
1746	472	343	815	1764	302	360	662

Jaren.	Ouden.	Jongen.	Te zamen.	Jaren.	Ouden.	Jongen.	Te zamen.
1765	390	445	835	1789	319	234	553
1766	375	330	705	1790	317	251	568
1767	329	284	613	1791	408	290	698
1768	337	349	686	1792	310	453	763
1769	363	368	731	1793	288	261	549
1770	371	452	823	1794	355	414	769
1771	451	323	774	1795	425	313	738
1772	420	316	736	1796	426	279	705
1773	431	297	728	1797	386	310	696
1774	353	242	595	1798	347	283	630
1775	386	385	771	1799	372	300	672
1776	384	456	840	1800	522	746	1268
1777	371	343	714	1801	443	348	791
1778	354	256	610	1802	321	283	604
1779	820	537	1357	1803	377	237	614
1780	630	349	979	1804	436	380	816
1781	1011	475	1486	1805	439	283	722
1782	743	283	1026	1806	369	329	698
1783	560	519	1079	1807	532	500	1032
1784	502	430	932	1808	639	310	949
1785	327	292	619	1809	534	244	778
1786	351	467	818	1810	528	293	821
1787	299	363	662	1811	514	280	794
1788	328	257	585				

Aangezien deze opgaven getrokken zijn uit boeken der Ned. Hervormde Diakenie, zoo moet de vraag ontstaan, in hoeverre die de sterfte van alle gezindten bevatten, en in hoeverre men op de juistheid daarvan kan rekenen. Ik heb dit mede onderzocht.

Het bleek mij vooreerst, dat de Roomsch-Catholijken onder deze opgaven in de Kollektboeken der Ned. Hervormde gemeente begrepen zijn. Bij de wekelijksche aanteekeningen der Dooden te laat opgedragen komen Roomsch-Catholijken voor. B. v. bij de aanteekening van: 18 Maart 1729 Trijntje Jacobsz, Cloppijn bij der A —: 13 Mei 1729 Lutgert Jans op de Laane (is een Cloppijn) —: 24 Februarij 1730 Annegijn Eltijs Cloppijn voor in Niewe Eggen-

straat [1]) —: 12 Mei 1730 Heer Desoojsche overleeden in Carolijweg ten huise heer Larutte Pater —: 8 Aug. 1732 Henrica Eppinge, Klopje in Oosterstraat.

Verder bleek 't mij nog, dat de Roomsch-Catholijken er onder begrepen zijn, uit de vergelijking van overlijdensregisters der Roomsch-Catholijken [2]). In het register gehouden door den priester in de Ebbingestraat komt o. a. voor: 26 Augustus 1731 obiit Maria Alberts, en in het Kollektboek: 31 Augustus 1731 als te laat opgedraegen Maria Alberts; — in het register staat: 6 November 1731 inuncta est Gesina Holtcamp obiit 8, en in 't Kollektboek: 16 November 1731 Gesina Kok, Wedw. van Jan Holtkamp; — in 't register: 19 Maij 1801 Gerardus Meuleman, obiit 21 ejusd. R. I. P., en in het boek, waarin de Doodekollekten in verband met de genoemde Kollektboeken onder de Breukdooden: 22 Maij 1801 Geert Meulman; — in 't register: 24 Xbris 1801 Wilhelmus Wilkens obiit postridie R. I. P., en bij de Doodekollekten: van 25 Decemb. tot 1 Januarij 1802 Willem Wilkens: — in 't register: 20 Februarij 1803 subitanea obiit Hermanna-Vlugge, vidua Joannis Ernens, en bij de Doodekollekten: van 18 tot 25 Februarij 1803 Harmanna Vlugge, Wed. Joh. Ernens.

Deze enkele aanhalingen zullen voldoende zijn, om te

---

[1]) In eene aanteekening van 24 Maart 1730 komt voor: Eggenbenpoort; in eene van 8 September 1730: Oude Egbenstraat, en in eene van 6 April 1731: Nieuwe Ebbingstraat.

[2]) Op het Raadhuis is een boek met 't opschrift Baptizati, juncti, uncti ab anno 1675 ad mensem Aprilis 1742 in missione... in Platea Ebbingana Groningae, waarvan een tweede deel met 't opschrift: Baptizati, Juncti, Uncti in oratorio Romano Catholico Plateae Ebbinganae Groninganae ab anno primo Saeculi 19ni. Voorts een soortgelijk boek van de Roomsch-Catholijke Kerk in de Guldenstraat, waarin een overlijdens-register van 1752 tot in 1811, en van de R. C. kerk in de Heerestraat, waarin een overlijdens-register van in 1729 tot in 1745 en van in 1766 tot in 1790. —Deze boeken zijn nog belangrijk, om de geboorte, 't huwelijk of 't overlijden van deze of gene op te sporen. Als overlijdens-register zal ook nog kunnen dienen een boek met 't opschrift: *Conter-boek van de Lijcklakens* van *Martinij- Dra-* en de *Noorder Kerk Begonnen.. Maij* 1749, waarin tot in 1758 vele namen van overledenen voorkomen, voorts een boek of *Lijst van door de Doodbidders aangegeeven Dooden begraven na halv twaalv uur 's morgens en met koetsen*, en nog een dergelijk van *Begravenissen met gevolg na halv twaalv uuren 's morgens*, beide begonnen 1807. Deze laatstgenoemde zijn echter van minder belang, omdat over dien tijd andere registers bestaan, waarover later.

doen zien, dat de Roomsch-Catholijken begrepen waren in de opgaven der dooden in de Kollektboeken.

Ik vond voorts nog aanwijzingen, waardoor ik nader ingelicht werd, in hoeverre alle dooden in genoemde boeken vervat werden.

Vooraan toch in het Kollektboek over de jaren 1772—1779 staat eene Nota als volgt:

DOODEN:

Van den 2 Janu. 1773 tot den 31 Decbr.

	Oude.	Jonge.	
Luthersche kinderen.		2	
Oosterpoorten Gasthuis	1	„	
Beide Weeshuisen.		3	
Jooden		3	
Volgens 't Collektboek	428	300	
	429	308	737.

Van den 1 Janu. tot den 31 Decb. 1774.

	Oude.	Jonge.	Te zamen.
Peper Gasthuis	2	„	2
Pelster Gasth.	5	„	5
Ooster P. Gasth.	2	„	2
Burgerweesh.	„	„	„
Diac. Kinderh.	„	1	1
Lutherse Kerk	2	2	4
Jooden	3	1	4
Volgens Collectboek	(onleesbaar)	245	598.
	(onleesbaar)	249	616.

Van den 31 Decb. 1774 tot den 30 Decb. 1775.

		Oude.	Jonge.	Te zamen.
4 reeds geboekt,	Peper Gasthuis.	„	„	„
1 geboekt,	Pelst. Gasthuis	1	„	1
	Oost. P. Gasth.	1	„	1
	Burger Weesh.	„	„	„
	Diac. Kinderh.	„	5	5
7 zijn opgeteek.,	Luthersche, Kerk	1	5	6
	Joden	2	1	3
	Volgens Collectboek . . .	386	385	771.
		391	396	787.

Van den 30 Decbr. 1775 tot den 28 Decbr. 1776.

	Oude.	Jonge.	Te zamen.
Peper Gasthuis	1	„	1
Pelster Gasthuis	2	„	2
Oosterp. Gasthuis	1	„	1
Burger Weeshuis	1	„	1
Diakenie Kinderhuis	„	2	2
Luthersche Kerk	2	2	4
Joden	5	„	5
Volgens 't Collectboek	384	456	840.
	396	460	856 [1]).

Dr. Looff geeft ook in voornoemd stuk (bl. 876) eene Lijst op van de overledenen in Groningen in het burgerlijk jaar 1779, en wel van elke week, oude en jonge afzonderlijk, en bovendien ook nog het getal overledenen van 1775—1778, van elk jaar in éénѕ. Deze opgaven komen zoo juist overeen met die van de Kollektboeken, behalve kleine verschillen, blijkbaar uit onnaauwkeurigheid voortspruitende, dat het duidelijk is, dat hij ze uit die boeken trok. Hij voegt bij het jaar 1779 ook nog 41 dooden, als begraven in de Gasthuizen, Weeshuizen en de Luthersche Kerk en 4 Jooden, te zamen 45.

Uit die Nota en de opgaven van Dr. Looff moet men opmaken, dat alle dooden in 't algemeen in de Kollektboeken werden opgeteekend, behalve die op genoemde bijzondere begraafplaatsen werden begraven, en dat zelfs ook daarvan sommige nog werden medegerekend, blijkens de kantteekening bij het Peper- en Pelster Gasthuis. Dat Dr. Looff de cijfers van de Kollektboeken voor *'t geheel getal* van overledenen nam, behalve de bijgevoegden, bewijst m. i. voldoende, dat in de Kollektboeken algemeene opgave der overledenen gedaan werd, daar hij in den tijd, waarover hij de opgaven deed, te Groningen woonde, en zich dus daarin niet zou vergissen. In lateren tijd, ten minste sedert 1 October 1796, werden de dooden, die in het Peper- en Pelstergasthuis en de Luthersche kerk begraven werden, bij de opgaven in het Kollektboek geregeld medegerekend, want in genoemde boeken der Doodekollekten, waaruit het getal dooden in het

[1]) Deze Nota uit het Kollektboek, opgemaakt ongeveer naar het burgerlijk jaar, evenals mijne Tabellen, komen met deze overeen, behalve dat er een verschil van 3 is in 't jaar 1774.

Kollektboek werd overgenomen, staan de dooden vermeld die begraven waren op het: Groote Kerkhof en in de Kerk, A. Kerkhof en in de Kerk, N. (ieuwe) Kerkhof en in de Kerk, in het Peeper Gasthuis en in de Kerk [1]), in het Pelster Gasthuis [1]), in de B. (roer) of Academie Kerk en in de Luiterse of Luttersche Kerk.

Dat al of niet mederekenen der dooden van die bijzondere begraafplaatsen maakt echter weinig verschil; het bedroeg toch blijkens bovenstaande Nota in 1773—1776 slechts 9, 18, 16 en 16. Het verschil met de opgave van Dr. Looff is van grooter gewigt: 45.

Van latere jaren is er een register, 'twelk eenigzins meer verschil met de Kollektboeken oplevert, waarin van Mei 1791 tot en met 1793 de overledenen staan vermeld, met opgave van geloofsbelijdenis, en wel van Gereformeerden, Lutherschen, Mennonieten, Roomschen en Joden. Volgens dit register waren in 1792 overleden 800, en in 1793: 565, en volgens het Kollektboek in 1792: 763 en in 1793: 549; dus volgens dit boek minder 37 en 16. (Volgens genoemd register waren in 1792 slechts 8 en in 1793 slechts 3 joden overleden).

Voorts zijn er nog vijf *Registerboeken*, waarbij tevens een Alphabetisch register in een afzonderlijk boek, waarin geregelde aangifte werd gedaan van alle overledenen door Leedaanzeggers, Diakenen of ook anderen, van 31 December 1805 tot 14 Augustus 1811, en wel, zoo als in eene aangifte van 4 Januarij 1806 staat: ter voldoening aan het 24ste artikel der ordonnantie op het regt van successie alomme Binnen het Battafse gemeenebest in te vorderen bij hun Hoog Moogenden gearresteerd den 4 October 1805. Hierin werden alle overledenen vermeld, ook die geen vermogen hadden nagelaten.

Het verschil met de Kollektboek is hierbij grooter; in 1806 tot en met 1810 is het getal der overledenen:

Volgens 't Kollektboek:	698	1032	949	778	821;
„ 't Registerboek:	804	1165	1031	847	912;
Dus volgens 't Registerb. meer:	106	133	82	69	91.

Volgens 't Registerboek zijn er dus gemiddeld ruim 11 pct. meer overleden.

---

[1]) Den 27 Mei 1799 vind ik het Pelster- en den 27 Mei 1809 het PeperGasthuis het laatst daarbij vermeld.

Ik heb ook enkele jaren van de akten van den burgerlijken stand na 1811 nagegaan, en die leveren minder verschil op met 't Kollektboek, dan 't Registerboek; in 1812 tot en met 1816 is 't getal overledenen:

Volgens 't Kollektboek:	860	805	1122	666	825;
„ de akten v. d. burgerl. stand	897	828	1170	702	886;
Dus volgens de akten meer: . . .	37	23	48	36	61.

Volgens de akten van den burgerlijken stand zijn er dus gemiddeld nog geen 5 pct. meer overleden.

Hierbij zijn natuurlijk niet medegerekend, die elders overleden waren, en waarvan melding gemaakt werd bij die akten volgens 't Wetboek Napoleon.

Het verschil tusschen 't Registerboek en de akten met 't Kollektboek is te groot, dan dat 't alleen kan liggen in 't niet opteekenen der Israëlieten en van die op bijzondere kerkhoven begraven werden. Het moet m. i. grootendeels mede toegeschreven worden aan onnaauwkeurigheid; dat bij de opgaven in de Kollektboeken enkele vergeten werden, misschien vooral armen, bij de begrafenis waarvan denkelijk wel eens geen Kollektant was, en waarvan de aangifte alzoo vergeten werd. 't Is te veronderstellen, dat men naauwkeuriger was in de aangiften, welke van wege den Staat waren voorgeschreven. Ik houd 't er dus voor, volgens mijn onderzoek, dat men zich voorstelde, dat alle dooden in de Kollektboeken, behalve de Israëlieten en die op bijzondere kerkhoven begraven werden, werden opgeteekend. Zoo als ik hierboven zeide, nam Dr. Looff, die in 1780 schreef, de cijfers van de Kollektboeken ook aan voor die van de geheele sterfte van Groningen. Hij stelde die in zijn tijd op tusschen de 600 à 700 jaarlijks, en die cijfers komen vrij wel overeen met de opgaven in de Kollektboeken [1]); volgens die boeken was de jaarlijksche sterfte zelfs nog iets grooter; en de door hem opgegeven cijfers van 't getal overledenen in de ziekte van 1779, alsmede die van 1775—1778 en van 1728, welke ik in voorgaand stuk aanhaalde, komen insgelijks overeen met die van 't Kollektboek.

De uitkomst van mijn onderzoek is dus, dat in de Kollektboeken der Nederduitsche Hervormde Gemeente geregelde opgaven zijn van nagenoeg de geheele sterfte in Groningen van de jaren 1729—1735 en 1743—1811. Men

---

[1]) T. a. p. bl. 875.

zal de daarin voorkomende opgaven echter met enkele procenten moeten verhoogen, om tot een meer juist cijfer te komen van 't geheele getal overledenen. Die boeken leveren alzoo eene belangrijke bijdrage op voor de geschiedenis van Groningen.

De overige door mij aangehaalde stukken strekken niet alleen, om de waarde dier opgaven in de Kollektboeken op te helderen, maar zijn ook op zich zelve belangrijk, vooral ook wegens de namen der personen, die daarin voorkomen.

Het zou van belang zijn, om ook het cijfer der geboorten in onze Stad van vroegere jaren op te sporen. De doopboeken in het archief der Ned. Hervormde gemeente en op het Raadhuis voorhanden, leveren naar 't mij oppervlakkig voorkomt, de noodige stof op, om ook hierin tot eene eenigzins bevredigende uitkomst te komen. Dergelijk onderzoek echter, indien het naauwkeurig geschiedt, en dat is toch een vereischte, kost veel tijd. 't Ligt, vooreerst ten minste, niet op mijn weg dien daartoe te besteden. Mogt een ander zich daaraan kunnen wijden, en alzoo van de bouwstoffen, welke daartoe voorhanden zijn, partij worden getrokken!

In genoemd archief der Diakenie zijn buitendien nog vele stukken van anderen aard, waarin naar 't mij voorkomt zeer veel, dat belangstelling verdient. 't Is wenschelijk, dat ook die stukken met zorg worden onderzocht, en 't belangrijke daaruit aan 't licht worde gebragt. 't Zou veel bijdragen tot de juiste kennis der geschiedenis van onze oude belangrijke Stad.

PLAATSELIJKE BIJZONDERHEDEN

UIT DE 17e EEUW, HERINNERENDE AAN DE VOORMALIGE R. C. EEREDIENST IN DE OMMELANDEN.

Onder dit opschrift plaatste ik in deze *Bijdragen*, II, 324—333, eenige aanteekeningen uit een onuitgegeven geschrift van een priester te Uithuizen. Sedert deelde Dr. Westerhoff mij mede, dat een ander handschrift van hetzelfde werk, door ZEd. vermeld in de *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, blz. 372, 373, in sommige opzigten uitvoeriger was, dan het door mij gebezigde.

Aan mijn verzoek, om in dit tijdschrift mijne mededeelingen daaruit aan te vullen, heeft de heer Westerhoff met de meeste belangstelling en welwillendheid voldaan.

De merkwaardige schets van de ambtsverrigtingen des Schrijvers en de opgave van zijn' gewijden en ongewijden inboedel komen in het exemplaar, waaruit ik heb geput, niet voor, terwijl het verslag van de furie der Wederdoopers te 't Zandt daarin slechts zeer verkort is opgenomen.

Bij den belangrijken brief, waarmede Dr. W. mij een en ander deed geworden en die met zijne toestemming tevens, wat den hoofdinhoud betreft, hier eene plaats vindt, heb ik niets te voegen, dan dat naast den Latijnschen tekst van het Hs. door mij eene Nederlandsche vertaling is gevoegd, ten gerieve onzer lezers. B—s.

„Ik voldoe thans (zoo schrijft de heer Westerhoff) aan UEd. verzoek door de toezending van eenige stukken, die ik er heb uitgekipt en die, volgens uw aan mij gegeven verslag, in het door u gebruikte exemplaar minder uitvoerig of geheel niet voorkomen, met verlof om er dat gebruik van te maken, hetwelk gij zult mogen goedvinden. Ik heb de

vrijheid genomen hier en daar eene korte aanteekening, aan den voet der bladzijden, bij te voegen. Gaarne had ik die vermeerderd en wat meer uitgebreid, doch ik heb gemeend de bescheidenheid te moeten betrachten en niet te veel van uw geduld te mogen vergen. Gij zult uit het hierbij gaande zien, dat de spelling, in het door mij gebruikte exemplaar gevolgd, verschilt van die in het HS. van den heer Hesselink, als zijnde eenigzins gemoderniseerd; maar bovendien schijnt mijn exemplaar, dat zeer duidelijk geschreven is, ook correcter dan het zijne te wezen. Een paar voorbeelden tot staving hiervan. Op bl. 325 in den 10den regel van boven hebt gij *genesen:* daarvoor leest men bij mij *geusen*, dat wel de bedoeling zal zijn. Op dezelfde bl. in den 30sten regel van boven bestaat bij u eene lacune, welke in mijn exemplaar is aangevuld door „*uure gaans.*” Op bl. 329 lees ik bij u onder *Usquert:* „Dese is van de oudste kercken van Ommelande.... In mijn exemplaar lees ik: „Dese is *een* van de oudste kercken van *de* Ommelanden. *De patroon is St. Jacob.*” Op bl. 330 vind ik bij u, in den ondersten regel weer eene lacune, die bij mij is aangevuld door „*dan woonde,*” waarop een nieuwe regel volgt, beginnende „*Naer*” en dan vervolgens zoo als bij u. Op bl. 332 hebt gij achter: *Middelstom:* „Dat” enz. Bij mij volgt op *Middelstom:* „*De patroon van de kerk is St. Hippolytus,*” en voor Cruysbancken-Kerck „lees ik in het door mij gebruikte HS. „*Cruysbeuken-Kerck.*” Op dezelfde bl. hebt gij in den 32sten regel van boven „*Veewer?,*” terwijl ik in mijn exemplaar lees: „*Veelker.*” Op bl. 333 lees ik bij u in den 8sten regel van boven „*daer,*” bij mij „*daer* 5.” Eindelijk, om niet meer aan te stippen, hebt gij in den 14den regel van boven: „*Werenfridus,*” waar voor ik bij mij vind: „*Walfridus,*” en teregt, omdat het bekend is, dat de kerk van Bedum vóór de reformatie, toegewijd was, behalve aan de H. Maagd Maria en den Apostel Paulus, ook aan S. Walfridus, een man, die zijn tijd ver vooruit schijnt te zijn geweest en die, vooral wegens zijne verbeteringen in de waterstaatsbelangen van die streken, nog voortleeft in de dankbare herinnering van den nazaat. Student te Groningen zijnde, heb ik in de oude pastorij te Bedum verschillende oude voorwerpen gezien die gedeeltelijk afgebeeld voorkomen in Westendorp's *Jaarboek* Dl. I, bl. 102, en die ons zijn gezegend aanwezen voor den geest terug roepen. Zoo als hij daar, eenigzins leunende op eene spade, voorkomt op de afbeelding van een archi-

traaf, thans, volgens Westendorp, gemetseld in de pastorijmuur te Bedum, zóó heb ik hem ook afgebeeld zien voorkomen op het uitgehamerd einde van den steel van een ouden zilveren lepel, die nog bij de familie van wijlen G. H. Elings, op *Hoisum* onder *Warfum* overleden, bewaard wordt en afkomstig moet zijn van het zilverwerk dat men er, naar men mij verzekerd heeft, oudtijds ook bij het Winsummer zijlvest, gelijk dit ook bij andere Zijlvestenijen plaats vond, ten gebruike der Scheppersmaaltijden op nahield; en ook hierin, gelijk in meer, vind ik eene reden om te vermoeden, dat Walfridus ook, zoo al niet de oorspronkelijke stichter, dan toch de verbeteraar van de overoude Winsumerzijl en het Winsumer Zijlvest zal geweest zijn; een gevoelen, dat ik — om niet te uitvoerig te worden — hier niet in het breede zal ontwikkelen, hoezeer ik daartoe anders wel lust gevoel.

Na deze uitweiding nog een paar regels over de door ons gebruikte handschriften. Reeds eenigen tijd had zich, zoo als ik u gezegd heb, het vermoeden bij mij gevestigd, dat onze handschriften verkorte uittreksels waren van een grooter HS. Vooral het zoo dikwijls voorkomen van enz. enz. of etc. in dezelve en het blijkbaar weglaten van volgregels, zoo als bv. bij u op bl. 331 in den 12den regel van boven en op bl. 333 in den 18den regel van boven, deden deze veronderstelling bij mij oprijzen. Het toevallig vinden van eene losse aanteekening, tusschen andere oude papieren, heeft mijn vermoeden volkomen bevestigd, aangezien die aanteekening mij geleerd heeft niet alleen, dat onze HSS. een verkort afschrift zijn van een veel uitgebreider HS., maar ook dat de vervaardiger of schrijver van dat uitgebreider HS. geweest is zekere Pater Jezuit Franciscus Mijleman, ook wel, doch ten onregte, Mileman en Meijleman geschreven. Deze Franciscus Mijleman, in de wandeling Pater Frans genoemd, en onder welken naam vele oude Roomsch-Catholijke familiën in deze streken, bij overlevering, nog veel van hem weten te verhalen, is eerst in de Staatsie van de Marne, als opvolger van Henricus de Vrede, die in 1641 aan de pest overleed, werkzaam geweest, doch zijne dienst schijnt dáár slechts van korten duur geweest te zijn, daar wij in 1641 Oom Christiaans (waaronder verstaan moet worden Pastoor Christianus de Plakker) met die dienst belast zien, die haar 42 jaren (de Schr. van de *Oudh. en Gest. v. Gron.* heeft, op bl. 472 verkeerd „40 jaaren"), onafgebroken heeft waargenomen; en in 1683 opgevolgd is door Oom Pauwels, dat wil zeggen:

François Pauli, en ons bovendien uit een MS. aanteekening betrekkelijk onze Mijleman gebleken is, dat hij na zijn noviciaat slechts één jaar in de zuidelijke Provincien vertoefde, de pestzieken bedienende, en in het jaar 1639 naar de Groninger Ommelanden gezonden werd, om daar het herderswerk op zich te nemen. De Staatsie van de Marne had toen nog geene kerk, daar, na de Reformatie, de eerste R. Catholijke kerk in de Marne gebouwd is te Hoorn, ten tijde dat Oom Thijs of Johan Baptista Thijssens de dienst in die Staatsie heeft waargenomen en wel van het jaar 1685—1725. Welligt zal de eerste kerk aldaar gebouwd zijn kort na zijne komst aldaar in 1685, dat moet hebben plaats gevonden onder begunstiging van den vermogenden invloed en vooral door geldelijke ondersteuning van de oud-adelijke familie van von Asbeck, vroegere bezitters en bewoners van den aanzienlijken burg, Lulemaburg geheeten, te Warfhuizen, die in 't jaar 1823 gesloopt is. Ik zeide zoo even, dat de dienst van onzen Mijleman in de Staatsie van de Marne van slechts korten duur scheen geweest te zijn, omdat de Vrede, wiens opvolger hij aldaar is geweest, in 1641 overleed en wij Oom Christiaans reeds in 1641 aldaar met de dienst belast zien. Dit kon evenwel anders zijn geweest. De Vrede, die op *Langenhuis* onder *Holwinde* „in het hoecksken van een caluerhockie" overleden is, kan vroeger dan 1641 — en dit is vrij zeker — met de dienst van de Staatsie van Uithuizen belast zijn geworden en zóó ook onze schrijver hem voor dien tijd, dat is vóór 1641, in de Marne zijn opgevolgd. Hoe dit ook zij, in allen gevalle is zijn dienst in de Marne niet van langen duur geweest, want de eerste die deze Staatsie, na de Hervorming, bediend heeft is geweest: Oom Henderik, die er in 1607 kwam en er 27 jaren, dus tot 1634 werkzaam is geweest. Wanneer nu Oom Henderik door de Vrede en deze door onzen Mijleman opgevolgd is geworden, dan hebben deze twee laatsten er, in allen gevalle, te zamen niet langer dan tot 1641 en dus omstreeks 6 jaren lang werkzaam geweest, daar wij, zoo als gezegd is, in 1641 Oom Christiaans er reeds aantreffen. Welligt zal de Vrede met de dienst in de Staatsie van Uithuizen belast zijn geworden toen Mijleman in 1639 in de Ommelanden kwam, en waarschijnlijk is het dat de Vrede, die, zoo als gezegd is, in 1641 overleed, terstond na zijn overlijden, in de staatsie van Uithuizen, door onzen Mijleman opgevolgd is geworden. De Vrede zal dus de staatsie van de Marne 5, en

Mijleman derhalve slechts $1\frac{1}{2}$ of wel 2 jaren bediend hebben. Was onze Mijleman, zoo als wij hebben aangestipt, in de staatsie van de Marne de opvolger van de Vrede, hij schijnt, zoo als wij zoo even aanmerkten, dat later ook geweest te zijn in de staatsie van Uithuizen, daar hij het sterven van de Vrede aan huis van Claes Harmes (op *Langenhuis*) vermeldende, hem zijn „voorsaet," noemt, dat zeker niet geschied is met het oog op de staatsie van de Marne, maar op die van Uithuizen.

Onze Mijleman (die zijn HS. voltooid heeft in 1664) is een reeks van jaren in de staatsie van Uithuizen met grenzenloozen ijver werkzaam geweest aan het behoud en den wederopbouw van zijne in deze streken te gronde neigende Kerk, aan welke hij als een goed herder getrouw was gebleven, daar hij op den 17 Januarij 1667, de betrekking van herder in die staatsie nog waarnemende, overleden is. Eene van de hierbij gaande aanteekeningen, door hem in het Latijn geschreven, de schets van zijne ambtsverrigtingen namelijk, levert daarvan de overtuigendste bewijzen op en dwingt ons eerbied en achting af voor een man, die, in weerwil van haat en vervolging van andersdenkenden, en verstoken van de noodige hulpmiddelen, toch moedig pal stond in het hem aanbevolen en toevertrouwde priesterwerk. Wegens den haat en de vervolging waaraan de Roomsch-Catholijken in die onzalige dagen bloot stonden, had zijn voorganger de Vrede, om veilig te zijn, zijne priesterlijke zwerftochten door Fivelgoo en een gedeelte van Hunsegoo steeds volbragt onder de vermomming van ketellapper: onze Mijleman bezocht de leden zijner gemeente later, toen de haat reeds wat bekoeld en de vervolging minder hevig was, vermomd als veehandelaar, doch ook hij was nog verpligt zijn heilig dienstwerk in het geheim, op afgelegen plaatsen en meestal bij nacht te verrigten. Hij overleed op de oud-adelijke burg Holwinde, gelegen in het gehucht van denzelfden naam, thans kerkelijk onder Uskwerd behoorende, doch vroeger ongetwijfeld een afzonderlijk kerspel en regtstoel in het Holwindster Hammerik, dat nog wel in zijn einden en zwetten bekend is, uitgemaakt hebbende. Indien ik mij niet vergis dan werd die burg destijds bewoond door de oud-adelijke familie ab Heerma of van Heerma, vermoedelijk afstammelingen van de familie van den edelman Watso Herema, die men reeds op het jaar 1167 vermeld vindt en die bij eenen kruistogt in het Heilige land sneuvelde, aangezien, volgens het *Nobiliarium* van Coen-

ders *van Helpen*, deze familie der Herema's in onze Ommelanden te huis behoorde.

Herkomst, geboorte en sterfdag van Pater Frans zijn mij lang onbekend gebleven, doch voortgezette nasporingen hebben mij eindelijk in dezen licht verschaft, en in staat gesteld te kunnen opgeven van waar hij gekomen is, zoowel als de dag en het jaar zijner geboorte en van zijn overlijden. Behalve bij Sotwell in zijn vervolg op den arbeid van Ribadeneira en Alegambe, waarover zoo aanstonds nader, heb ik in de straks genoemde MS. aanteekeningen een en ander gevonden, dat ons den schrijver van „*Ommelands Eer*" nader leert kennen. Ik heb daaruit, en wel vooral uit de aanteekeningen, geleerd, dat Franciscus Mijleman op den 15 Maart 1610 te Brugge geboren is, dat hij den 15 Maart 1636 tot priester gewijd zijnde, de orde der Jezuiten ingetreden is te Mechelen, op den 24 Julij 1636, en dat hij van 1639 zendeling was in de Groninger Ommelanden, alwaar hij, op den 17 Januarij 1667 op Holwinde overleden is. Later werd ik in kennis gesteld met een eigenhandige aanteekening van hem zelf, die ik hier zal laten volgen, letterlijk zoo als die uit zijne pen gevloeid is, omdat wij daardoor, behalve met zijne ouders, ook bekend worden met zijne opleiding tot geestelijke en waar en onder wien dit heeft plaats gevonden." „Ego Franciscus Mijleman," schrijft hij in die aanteekening, „Brugensis, natus a. 1610. 15 Martii ex legitimo thoro: Patre Petro Mijleman, matre Jacoba Bollaerts defunctis. Studui humanioribus, Brugis 6 annis, apud Pr. Pr. S. J. Philosophiae operam dedi Duaci, in Collegio Aquicinctino duobus annis sub professoribus S. J. sacerdotibus et in eadem universitate sum promotus ibidemque studui annis 3½ theologiae, partim apud nostros in Collegio Aquicinctino sub R° Pe Philippo de la Croix, partim (eo quod in collegio Theologorum habitans alias lectiones excipere cogerer) in schola publica sub eximio, jam reverendissimo D° Caspare Nemio Antuerpiensi Episcopo, et suscepi gradum baccalaureatus. Ad Sacros ordines promotus sum à Reverendissimo Episcopo Brugensi; in eadem Civitate functusque sum officio regentiae uno anno et paulo plus in schola Bogardica ejusdem Civitat., donec tandem ad Societatem Jesu aspiravi, in quam à Reverendo patre Frederico de Tassis, ejusdem Societatis Jesu per Provinciam Flandro Belgicam Provinciali, a° 1635 mense Maio, 3a Dominica post pascha Bergis Sti Winori admissus sum. Mechliniam veni a° 1636, 24 Julio

eo quod de consilio Rev. Patri Provinciales prius sacerdotium à me esset suscipiendum antequam ad domum probationis venire concederetur."

Ita Mechliniae 3 Sept. 1636.

Onze Mijleman heeft meer geschreven dan „*Ommelands Eer*", daar Sotwell een drietal werkjes, van hem afkomstig, opnoemt, die te Antwerpen en te Amsterdam gedrukt zijn, en men mij verzekerd heeft, dat er bovendien nog een vierde boekje, in de Vlaamsche taal, van hem gedrukt is, waarvan ik echter den titel niet weet op te geven en dat ik tot hiertoe vruchteloos gezocht heb. Ik wil hier nog het een en ander laten volgen van 't geen Sotwell ons over Mijleman heeft medegedeeld, ten einde daardoor zijne biographie zoo veel mogelijk volledig te maken en vooral ook omdat het werk van Sotwell (waaruit de *Bibliothèque des écrivains de la Comp. de Iés.* par Aug. et Aloijs de Backer *de la même Compagnie*, Vol. VI p. 377, de berigten aangaande Mijleman geput heeft) door verloop van tijd zeldzaam is geworden en ten gevolge daarvan, bij voorkomende gelegenheden, tot vrij hoogen prijs verkocht wordt. „Vir eximiae virtutis," schrijft hij onder anderen over hem, „annum consumpsit in obsequiis peste afflatorum, & missus in Hollandiam syluescentem ibi vineam Domini in agro Groningano, & Vicinis locis, per annos septem supra viginti magno labore solerter excoluit, adeo ut ab absurdissimis sectis, praesertim Mennonistica, plurimos abstraxerit, & velut, surculos verae viti Christo Domino inseuerit. Difficile explicatu est, quantas molestias exhauserit in eo munere, spiritu Apostolico perfusus vir, & excelsissimi animi semper vultu non solum sereno, sed & hilari, ita ut aspectu reficeret intuentes. Tandem ad laborum mercedem, denarium scilicet coelestem accipiendum euocatus, migravit ex hac vita Ibidem 17 Januarii 1667. Prodest iste adhuc posteris libellis, quibus deliramenta praecipue cujusdam Mennonis confutat, & contra quem lingua Belgica edidit:

Fidelem Ductorem, sub nomine Francisci van der Bruggen. Amstelodami typis Philippi van Eijck, 1664 in 8.

Demonstrationem Christi veré ex Virgine Maria incarnati Antuerpiae, typis Philippi van Eijck, 1661 in 12. Item *Belgicam Echonem*, seu *Cantilenas Sacras*, sub nomine *Victorii a Campis*, Autuerpiae iisdem typis 1664 in 12."

Vid. *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*, opus inchoatum A R. P. Petro Ribadeneira Ejusdem Societatis Theologo, anno salutis 1602. Continuatum A R. P. Philippo Ale-

gambe Ex eadem Societate, usque ad annum 1642. Recognitum & productum ad annum Jubilaei 1675. A Nathanaele Sotvello, Ejusdem Societatis Presbytero. Romae 1676. Art. Franciscus Mileman, p. 238.

Ik zal mijn langen brief hier eindigen, verschooning vragende voor mijne, in uw oog welligt, onbescheidene uitvoerigheid, doch de vrijheid nemen er nog bij te voegen, wáár de Schrijver van „*Ommelands Eer*," dien wij nu kennen, na zijne omzwervingen, zijn laatste rustplaats gevonden heeft. Bij zijne begrafenis dan viel aan onzen Pater Frans eene grootere eer ten deel dan aan zijn „voorsaet" Henricus de Vrede, daar de eerste, na daartoe bekomen verlof, werd bijgezet in den grafkelder van het adelijke huis Holwinde, onder het koor der Uskwerder kerk, terwijl het overschot der laatste, als in het geheim, begraven was geworden in het zoogenaamde binnenhuis van *Langenhuis*, zijnde de voormalige veestal of veeschuur van de abdij van Rottum, die daarbij veel land in gebruik had. Weinige jaren verleden heeft men, bij vertimmering van het binnenhuis dier boerderij, de overblijfselen van de Vrede's ligchaam nog gevonden en daarbij tevens de overblijfselen van een kelk of beker, uit eene compositie vervaardigd. Wáár en bij wien het oorspronkelijk en meer uitgebreid HS. van Mijleman zich schuil houdt is mij onbekend. Waarschijnlijk zal het nog wel bestaan, daar men zoodanige stukken, vooral als zij in handen van R. Catholijken zijn, dat met het onderwerpelijke wel het geval zal wezen, niet zoo ligt vernietigt. Ik zal mijne aandacht er op gevestigd houden en twijfel er niet aan, of het zal, vroeg of laat, wel uit zijn schuilhoek te voorschijn komen."

FARMSUM.

„Is een groote proosdije kerk met een hoge toorn om in de Eems uijt te sien, met een Ommekrans boven van pilaren. Den patroon van de Kerk is......

Nota. Aleer tot het opbouwen van die grote Kerk, heeft zekere Muij *Fokele*, grootmoeder ofte moeders moeder van Muij Aaltjen Iulles, nog in 't Leven, nagelaten Weduwe van Sal^e Oom Pieter Rewinx tot Westerwijtwert (voor desen Kerkvoogt in de Rijp, daarnaar met sijn huijsvrouw en beijde Dogters bekeert tot het Catholijk Gelove) met haar meege-

nomen een burse vol golde penningen, liberaalijk die opdragende aan de bouwmeesters van deselve kerk aldaar [1]).

„'t En sal dunkt mij, geensins vreemd wesen of buijten mijn propoost ofte voornemen, dat ik hier met eenen bij stelle, hoe dat voorn: Muij Aaltjen, nu beijde hare Dogters, Hilletjen en Fokeltjen Pieters met beijde hare respective Zwagers, Reijnder Janssen en Willem Luerts, nalaat tot een openbaar teeken van haaren ijver tot de Catholijke Religie, en groote Silver vergulde Kelk met silvere grote ampullekens, schelleken; voorts 't Autaarcieraad gebloemd damast verciert met grote golde kanten; item nog elk een altaars goed van zwart.

Elk doe soo na sijn vermogen ter Eeren Godts."

SOLWARD, BIJ DEN DAM,

Notabel miraculeus oorsprong van dit Kerksken.

---

[1]) Deze gift van „een burse vol golde penningen" aan de bouwmeesters, tot het opbouwen van de groote kerk te Farmsum door „Muij *Fokele*" zal waarschijnlijk hebben plaats gevonden in het jaar 1515 tot wederopbouw of herstelling van die kerk, nadat dezelve, benevens een groot deel van Farmsum, op den 10 Januarij 1515 door de troepen van den Hertog George van *Saksen*, die toen in Appingedam huis hielden, aan kolen was gelegd. Aan de stichting of opbouw der *oude* kerk, door de familie der Ripperda's, (die ook te Holwierde, Uitwierde, Jukwerd, Crewerd, Marsum en Tjamsweer de eerste Christen kerken en Kapellen hebben doen bouwen) kan hier toch niet gedacht worden. Wanneer de opbouw dier *oude* kerk door de Ripperda's heeft plaats gevonden is geheel onbekend, doch dit moet ongetwijfeld reeds zeer vroeg geschied zijn, vroeger, naar het ons toeschijnt, dan die te Tjamsweer, welke, blijkens een nog in de muur voorhanden zerkje, in 't jaar 1138 door Unico Ripperda gesticht of gebouwd is geworden, aangezien het blijkt, dat Farmsum, aan de Eems gelegen, reeds zeer vroeg eene belangrijke en bloeijende plaats is geweest. Zoo komen onder anderen in de *Index bonorum et redituum Monast. Werdinensis*, door Dr. Wilh. Crecelius onlangs uitgegeven, waarin eene menigte dorpen en plaatsen, vooral op het zoogenaamde Hoogeland en in het Westerkwartier gelegen, vermeld worden, niet minder dan twaalf personen voor, die te Farmsum (Fertmereshem) woonachtig en aan het klooster te Werden schatpligtig waren, voor eene somme gelds, welke men voor die tijden aanzienlijk mag noemen. In deze overoude Index, waarvan Cap. X in de 10de en Cap. XI in de elfde eeuw schijnt geschreven te zijn, doch die hoogst waarschijnlijk afschriften daarstellen van veel oudere stukken, komen behalve Farmsum ook nog voor Oterdum, Biessum, Wildenhof en Warven, alle plaatsen onder Delfzijl behoorende, als schatpligtig aan het klooster Werden.

W.

'n steen'.

„Mij is voor vast. en ongetwijffelt vertelt van Sal[e] Jan Hindriks koekebakker in den Dam (welker Mans Lof, om zijn ijver in 't beschermen van de Religie, logeeren der Priesters veele jaren en andere Werken nooijt en sal vergeeten worden) dat hij van sijn Vader, Hindrick Janssen, een David Joristen ketter, verstaan heeft en hooren vertellen, hoe dat aleer twee ofte sekere 3 Joden hebben binnen den Dam in S. Niĉlaas Kerke onder andere dingen berooft het H. Sacramentshuijsjen, alwaar sij de ciborie met 3 H. Hostien daarin mede dragende tot buijten den Dam, hebben deselve uijt de vergulde ciborie geworpen in een sloot."

„Dit schelmstuk bedreven sijnde, is er omtrent die plaats de 3 volgende nagten gesien een klaarblinkende hemels Ligt. Dit bemerkende het Volk van den Dam hoe langer hoe meerder, hebben dit aan de Geestelijkheijt te kennen gegeven."

„De Clergie dan ofte omliggende Geestelijkheijd is met Kruijs en Vanen aldaar ter plaatse gekomen, en hebben met alle eerbiedigheijd, drijvende boven op de sloot opgenomen en gesloten in hunne Ciborie (de 3 H. Hostien) en na de Kerke wederom gedragen."

„Tot eeuwige gedenkenisse dan, van dese wonderlijke geschiedenisse so heeft men geordonneert een Kerk te timmeren boven op dieselve sloot, daar nogtans de plaatse leeg, waterig en modderig is, heel ongeleegen, so men nog kan sien, want den praedikant der plaatse woont een goede streek van daar bij het Olde Kerkhof op een hoogte, bekwaam en droog, daar 't klokhuijs nog staat, en alwaar de klok getrokken wordt."

„'t Is aanmerkens weerdig, dat op dieselve sloot in sulker voegen de Kerk getimmert is, sodat het hoog Altaar kwam te staan regt boven dieselve plaats daar de H. Hostien gedreven hadden boven 't water, onder welke Altaar stee nu nog is een schoone kelder ofte put met gewelf en steene trappen, alwaar men nog somwijlen, met practijk, schoon en klaar water, gaat uijthalen, waar van wij dan Wij-water maken, en wert voordan met groote devotie door 't Land gebruijkt."

„De Kerkvoogden hebben de Kerk eenige reijsen willen laten toemetzelen en toe dempen, maar is altijd mislukt en 's anderen daags ingevallen en open gevonden: hebben oversulks (niet sonder Godts besondere beschikkinge) omtrent

over 12 Jaren een nieuwe Deure tot den ingang daartoe laten maken [1])."

„Ibi in loco, nocte infra Octavam Ven. Sacram. a me factum, dictum, auditum, datum ad Maj. Dei Gloriam ab annis 15."

KATMIS BIJ HOLWIERDE.

Oldenklooster St. Hathebrandus, Eersten Abt aldaar; alsdan Felwerd genaamt.

„Zijn Vader was Alundus genaamt, zijn Moeder Tette. Zij waren arme huijsluijden, geboren in Fiveling-quartier. Alundus verlatende sijn onvrugtbare huijsvrou is komen wonen tot Usquert, als dienstknegt bij een Huijsman die rijk was. Maar na eenige jaren geroepen van Godt tot sijn Huijsvrou, zijn in Vrede te Katmis gaan woonen, alwaar Hathebrandus is geboren. Desen 15 jaren oud geworden zijnde, ging ter Latijnsche school (zonder twijfell in den Dam) en wierd Priester daarnaar. Van Katmis gingen sij wonen bij een kleijne Zee; daar timmerende een huijs."

„Deze plaats is van ouds genaamt Felwerd."

„Hathebrandus monnik geworden zijnde, heeft door het ingeven van den Geest Godts, aldaar ter plaatse begonst Cellen te timmeren: 't Welke werk mettertijd voltrokken zijnde tot een klooster, is tot nog toe Oldenklooster genaamt. Siet breder Rosweijdi Legende, pag. 99."

„De laaste Abt aldaar, was Hermannus van Winsum."

„Het Orgel van 't klooster wort nu gebruijkt in de Kerk van Berum. Het parkemente antiphonaal en Graduaal, in de Choor aleer gebruijkt, werd tot Berum nog gesien en dit overdeksel is er van."

„Nota. Dit is te verstaan van 't overdeksel der schriften waarvan dit een Copij is."

---

[1]) Zoo als bekend is, wordt dit gewoonlijk, ook door Swam, anders opgegeven, en wel zoo, dat die diefstal gepleegd zou zijn in de kerk van Solwerd. Wij voor ons gelooven dat hier eerder aan de S. Niclaas kerk in Appingadam, zooals onze schrijver opgeeft, gedagt moet worden. dan aan de kerk van Solwerd. Na den gepleegden diefstal toch zullen de dieven zich den tijd niet gegund hebben, om het gestolene dadelijk buiten de kerk na te zien; integendeel zullen zij gevlugt zijn en zich uit de voeten hebben gemaakt om het geroofde later meer op hun gemak in oogenschouw te nemen en te onderzoeken. Vgl. met des schrijvers opgaven P. Boeles, Jr., *Het 250jarig bestaan der Herv. gem. te Noorddijk*, Gron. 1846, aant. blz. 64. W.

WESTER-WIJTWERD.

„De patroon van de Kerk is....

„Seker olde man, nu over 2 jaren in den Dam gestorven, old 94 jaren, heeft mij verteld, dat hij nog indagtig was, hoe hij aldaar eertijds gebiegt had, en op palmsondag, met de palm in de hand, ter processie medeging. Hij wiste dien pastoor op te noemen."

STAD DAM.

„Dadelijk in 't opsien naar het Oosten en is den Dam, geen minagtbare Stad, so men den omring, de menigte der Inwoonderen, 't getal der huijsen, en der Grote gebouwen, ook de grote straten wil aanmerken, maar is nu ontbloot van Wallen. Heeft een kerk van St. Niclaas met een schoone toorn en klokspel. Ook een hooge kerk van een klooster der Augustinen. Dese klooster kerk is getimmert A° 1302. Aan de Noordzijd regt voor 't Choor in de muur was magnificq opgestelt een crucifix van mirakelen, daar veele genesen wierden van allerhande siekten, zo zeggen nog de Olde Luijden, zelf de geusen. Heeft 5 bruggen; onder die eene St. Anna brugge."

Dese Stad is voor 150 jaren van Wallen en Poorten ontbloot door Grave Edzart, en 3 jaren daar na van Georgius van Saxen van Stadsregt en Magistraat wederom versien; maar na 12 jaren weder afgeset door de Geldersche. Is eijndenlijk van den Lands Gouverneur Toutenborg A° 1536 't eenemaal berooft van alle privilegien en bijna gantsch vernielt, dog door tusschenbidden so gelaten sonder moorden."

„Den Dam was het hooft van Fivelingo, en van haar so ontleenden sij haar oude Statuten, welker sommige privilegien eertijts a° 1327 sijn geapprobeert en door gantsch Vriesland voor goed aangenomen."

„Doorgaans is nu 't opperregt bij de Huijsen van Ripperda, Houwerda, nu (zijn zwager) Burmania, ook stad Groningen, mede bij de burgemeesters van den Dam."

Somma.

„Door de gantsche Ommelanden telt men 160 grote Dorpen met so veel Kerken. De voornaamste en grootste sijn Visch-Vliet, Loppersum, Winsum, Bedum, Uijthuijsen, Middelstum, Warfum, Farmsum."

„Daar bij Delfzijl als een stad is, een treffelijke fortresse, tegen 't aankomen uijt de Eems, met een haven etc."

„*Nota*. Te landewaarts 25 cloosters; vooral Aduwert had 't overgebied over 5 Carspelen; had so een magnifique kerk, na 't model en de mate van Claraval, met bolwerken, poorten, muuren."

„Neemt dit alles voor een proeve van de magnificentia des voorn. Cloosters dat A° 1277 is voltrokken, nadat daar 220 mannen 23 jaren lang aan gearbeijt hadden."

„*Nota*. Bij den Dam is Oldenklooster van de Benedictinerssen geweest; item bij Nijeklooster niet verre van daar ook van deselve ordre; een in de Marne, alsmede Rottum, Warfum, Thesinga, Selwert, Grijse monniken, Wittewerum, Oosterwerum, Wijtwert, Hilliger Lee, Schildwolde, Essen."

„Proosdijen waren Farmsum, Loppersum, Usquert, Leens, Hommerzee."

„Te Bedum was een Collegie-kerk daar 5 Cannoniken waren. Was boven de Ordinaire Landkerken een der Magnifiqste. Derwelker Deken ordinaris uijt Edele familie en uijt de geleerdste plagt verkoren te worden, van groten aansien, sooals men nog weet van een Jarges, Koning, Mepsche."

„Vicarissen waren te Baffelt en Middelstum."

Nota Bene.

„'t Is te verwonderen dat nog Koningen nog Potentaten of Prinsen hiertoe hebben gegeven! Alleen de boeren met weijnige van den Adel meer hiertoe opbrengende als gelooffelijk is, dat het Land kan opwerpen. Nog is 't wonder dat boven de 220 Priesters hier hebben geresideert in sulk een kleijn begrip van 't Landschap, uijtgenomen de Monniken en Religieusen derwelker getal is ongeloofelijk."

„Den Eersten, mede (door 't overgaan van de Stad) den laatsten, Joannes Knijf, is eerst over Stad en Lande gestelt, en in A° 1576 aan de pest gestorven [1])."

---

[1]) Onze Schrijver komt hier, betrekkelijk het sterfjaar van Joannes Knijff, die door vele zijner tijdgenooten niet gunstig beoordeeld is geworden, met Valerius Andreas overeen, die leert dat hij op den 1 October 1576 overleden is. De schrijver van de *Oudhed. en Gest. van Groningen* schrijft eerst op blz. 83, dat Raissius en Garaeus hem, „*met grooter schijn van waarheit*," nog twee jaren levens toeleggen, door te schrijven, dat hij niet gestorven is voor het jaar 1578, doch later, op blz. 316 leert hij overeenkomstig onzen schrijver, dat hij in 1576 aan de pest is gestorven. Later (op bl. 475) schrijft hij weer, op het voetspoor van M. Schoock, zonder eenige op- óf aanmerking daarbij te voegen: „Hij is overleden, niet in 't jaar 1572 of 1576, maar in 't jaar 1579." W.

„Ik kome nu nader en trede toe aan mijn voorgenomen particulariteijten en handelingen van de overgebleven gedenkweerdigste saken hier in de Ommelanden, wat de Religie aangaat, en beginne met:

Vierde Deel.

HUNSINGO.

„Latende een ander Liefhebber der Ommelanden die 't lusten sal ter sijner tijd beschrijvinge ofte aanteekeninge van eenige gedenkweerdige overblijfselen van de gepleegde tot nog toe godsdienstigheid in de stad Groningen, sedert den vooropgenoemden overgang deszelfs aan de Geconfoedereerde Staten; so sal ik ten kortsten tot vermaak van de liefhebbers huns Vaderlands en huns Voorouders aangeerft Catholijk Rooms geloof, hier bijbrengen, 'tgeen ik tot nog toe, so van geloofwaardige outjarige personen heb gehoort en verstaan, alsmede met mijn oogen, ten tijden van vijfentwintig jaaren, selfs heb gesien. Ik begin dan van 't deel Hunsingo, alwaar ik (Godt Lof) niet sonder wonderlijke bescherming van den Allerhoogsten, dus Langen tijd onverhindert den meesten tijd heb verkeert; alhoewel in Fivelingo mede en aleer in de Marne, Onderdendam, Leegland. So sal ik ook ijets van Fivelingo verhalen."

APPINGA DAM.

„In Hunsingo-deel so praesenteert sig dadelijk de Oude Stad Appinga-Dam naar 't Oosten [1]); nu een schoone Vlek, volkrijk en verzien van alderhande neringe ende Coopmanschappen: de passagie door deselve Stad seer gerieffelijk aanleijdende voor de passagiers over en weer van de hooge Landen alhier, en wederom van de neder Landen door Delfzijl, Embden opwaarts voordan. Nu met een trekschuit veerdig over weinige jaren herwaarts voor den spoedigen passagier. Siet boven, wat wij nog meer van de geleegentheijd deser Stad hebben bijgebragt. Dat daargelaten. Laat ons zien, wat ons voornemen raakt, hier nog te vinden is."

Zegul en Wapen.

„'t Is onder alle natien en Volken notoir dat bij henlieden het Zegul, onder meer andere duure en naau bewaarde

---

[1]) De schrijver dwaalt hier. Appingadam behoorde nimmer onder Hunsingo. Vroeger heeft hij dat beter opgegeven. W.

schatten het voornaamste is, so van Provintien, Republijken, als Steeden en Landen, ja Koningrijken en ook Adelijke familien. Nu is voor eerst merkensweerdig, hoedat onse vooronders nagelaten hebben bij het merkteeken van hunne respectieve Zegelen en Wapenen, wat dat ze daar ter tijd (zo als men zeijt) in hun schild voerden, ik wil seggen, wat voor een Religie dat ze behartigt, verdedigt, beleeft en ons nagelaten hebben."

(Hier volgt eerst eene beschrijving van het „Zegul van Stad Groningen;" in de tweede plaats van het „Zegul en Wapen van de Ommelanden" en daarna het volgende over het „Zegul en Stads Wapen van Appingadam.")

„Het Wapen hier van, al van ouds is: Een vergulde Pellicaan, staande met open Vleugels, op een doornagtig nest: nevens hem 3 staande vergulde Jongskens met open bekken gapende om het lopende bloed te vatten, 'twelk den Pellicaan voor hun uijt sijn borst is pikkende. Het veld van 't selve Wapen is Lasur of Hemelsblaau. Daar door onse vroome Ommelanders aleer een Eeuwigduurende Memorie willende nalaten van de twee hoogste en verhevenste mijsterien onses Christen Geloofs. Ten eersten hoe dat den Sone Godts sijn precieus bloed niet alleen voor in sijn dood heeft mildelijk laten uijtloopen tot een gesondmakende drank van sijn bevolen schaapkens, zo als hij te voren had geseijd; ik geve mijn ziel, dat is, mijn leven, voor mijn schapen; maar ook nadat hij nu gestorven was, heeft sijne lieve Bruid de H. Kerke gelaaft met Sijn bloed, 'twelk als een Pellicaan, hij uijt sijn borst heeft laten lopen op 't doornachtig nest van 't hout des Kruijs, buijgende Sijn gekroonde hooft na beneden, als willende nog minnelijk groeten na sijn dood Sijne jongskens daarvoor hij gestorven was. Ten 2den daarmede nog te kennen gevende hoe van toen af tot den ondergang des werelds de sijne soude voeden en laven met sijn H. Lighaam en bloed in 't Hoogw. H. Sacrament des Outaars verborgen. Die mijn vlees eet en mijn bloed drinkt blijft in mij en ik in hem."

„'t Is een wonder vermaak voor de volstandige Catholijken nog op dese dag, op de oude nagelaten roo fluweele Casufel in den Dam de Goldgeborduurde pellicaan met sijn nest en jongskens te sien aldaar."

„Voorts omdat het Excellent vat, waaruijt so een kostelijk vogt en duuren schat is gesproten, dat is de Hoogw. Moeder Godts Maria, geensints en soude vergeeten worden,

so hebben van Ouds de Catholijke Damsters tot dese dag toe op hun Stads Zegul op de Eene zijd den voorn. golden pellicaan met sijn Jongskens, en op de andere zijd het beeld van voorn. H. Maagd en Moeder Godts Maria, staande *in een poort* (want sij dog de ware poort des Hemels is) de regte Oosterpoort van Ezechiels tempel, aan beijde zijden van haar, tot meerder reverentie en respect, staande eenen Engel."

„Wat een schonen Zegul in de Ommelanden! is er in gantsch Christenrijk wel schoonder te vinden?"

Hier na volgt eene beschrijving van 't Wapen van 't Landschap Drenthe, van het wapen van Schaphalster zijlvest, 't welk in het beeld van Salvator mundi bestaat, en van het Wapen van Aduarder-zijlvest, dat St. Joris beeld voorstelt, waarna onze schrijver aldus voortgaat:

„Ik keere weer na Den Dam."

„Nog is in den Dam in de grote Broerkerk te sien het Wapen van den Catholijken Keijser Carolus V."

„De patroon van de parochiekerk aldaar is den H. Nicolaus Bisschop."

„Nog is aldaar een brug genaamt O. L. vrouwe brug."

„Nog een straat genaamt S. Anna straat, een Gasthuijs op S. Anthonius naam."

Nota. „Het vrije markt aldaar wort gehouden op O. L. Vrouwe Hemelvaartsdag; gelijk tot Groningen mede het vrije Markt met vreugde van de Gemeente sijn aanvang neemt op O. L. Vrouwe Geboortedag. Op welke voornoemde beijde vrije markt-tijden het vermakelijk en nodig is te aanmerken, hoe dat men so in Groningen als in den Dam wanneer het Markt met de Grote Klok ingeluid wort met de eerste klank van de klok, op de volle straten, in huijsen, in kelders, waar menschen bijeen zijn, of zij Catholijk of anders gezint zijn, de een d'andere toeroept, als blijdelijk wenschende Geluk en welvaaren met Luijder stem seggende: *Mijn Marie misse:* 't selve seggen te Lande de huijslieden malkander toe. En die 't eerst den anderen toe seijd, zo wint hij het regt en de toesegge van zijn mede maat, van te genieten eenige fraaijigheijd van 't Markt, daar alsdan alles te koop staat, so van vreemdelingen als van inwoonders, en dat uijt beleeftheijd alleen van Olde kostume, op de naam van de HoogW. Moeder Godts, en den Goddelijken dienst, op die dag in de kerk met den aanvang van 't selvige Markt gepleegt."

Quibus functionibus salus animarum procuratur in Omme-landen.

„1. A mense Septembris (avecta tum demum messe in horrea) incipiunt institui coetus a me nocturni. Bis terve nonnunquam fiunt in hebdomadâ variis locis usquedum instantibus solenniis pentecostes spatia nocturnarum tenebrarum negantur, apta ad istiusmodi labores. Tum deinceps paene alternis diebus dicendum ad sex, decem, aliunde convenientes: per dies (nisi solenniores fortasse) inbibent pericula praestari obsequia pluribus."

„2. In istis nocturnis congregationibus adsunt persaepe 80,100, immo nonnunquam 150,200, etiam 300 capita. Convenientibus undequaque per lutosa, aquosa itinera, per coecas tenebras etc. Stat is labor variis dicendi ad populum modis, ante audiendas confessiones (quae audiuntur in horrei angulo, seu alibi sat incommodo & frigoribus patulo) ante sacrum et post; quia instrui debent vacillantes, infirmi, novitii, scioli etc. Ad septem horas is durat labor, ut ad ignem appropinquanti vix umquam tempus suppetat. Tarda ingenia."

„3. Triginta pagos habeo jam

Door welke verrigtingen in de Ommelanden voor het heil der zielen gezorgd wordt.

1. Van af de maand September (daar de oogst dan eerst is binnengehaald) maak ik een aanvang met het houden van de nachtelijke vergaderingen. Twee- of somtijds driemaal worden zij wekelijks op verschillende plaatsen gehouden, totdat, tegen het ophanden zijn van de Pinkster-plegtigheden, de donkere, tot zulke werkzaamheden geschikte, nachten te kort worden. Dan moet men vervolgens om den anderen dag het woord rigten tot zes, tien, die van elders komen; telken dage (de meer feestelijke wel uitgezonderd) zijne diensten aan een grooter getal te betoonen, beletten de gevaren.

2. In deze nachtelijke zamenkomsten zijn zeer dikwijls bijeen 80, 100, ja somwijlen 150, 200, ook wel 300 hoofden, welke van heinde en verre bijeenkomen door slijkerige, natte wegen, gedurende den stikdonkeren nacht. Deze arbeid bestaat in het toespreken van het volk, op verschillende wijzen, alvorens de biecht wordt aangehoord (welke afgenomen wordt in een hoek van de schuur of ergens anders op eene vrij ongeschikte en aan de koude blootgestelde plaats), vóór en na het misoffer, vermits de wankelbaren, zwakken, nieuwelingen, eenvoudigen enz. onderrigt moeten worden. Deze arbeid houdt aan tot zeven uur, zoodat er bijna nimmer tijd overschiet om zich bij het vuur te zetten. Het zijn domkoppen.

3. Ik heb, reeds in het 26e

26 anno excolendos, fere per hebdomadas quinque sexve obeundum per singulos: hic diutius morari, ibi citius & pertransive debeo."

jaar, dertig dorpen te onderwijzen; in nagenoeg vijf of zes weken moet ik ieder afzonderlijk rondgaan; mij hier langer, daar korter en onder de doorreis ophoudende.

„4. Iter semper pedestre est, quia transilire fossas dissuevi, cum ante annos 20 brachium frangeretur in itinere ad nocturnam congregationem. Hinc immensus labor per ambages semitasque obliquas. Adeo rustici nostrates distrahuntur operibus aestate, ut vix semel et iterum curru juvari possim. Equo numquam utor, quia per vias publicas, per meditullia pagorum fovet transeundum notissimo per agrum homini."

4. De weg wordt steeds te voet afgelegd, omdat ik aan het springen over slooten ben ontwend, sedert 20 jaren geleden mijn arm, op de reis naar eene nachtelijke bijeenkomst, gebroken is. Van daar eene bovenmatige inspanning langs omwegen en oneffene voetpaden. Onze landlieden worden des zomers zoo zeer door hunne werkzaamheden afgetrokken, dat ik ter naauwernood een en andermaal geholpen kan worden met een wagen. Van een paard maak ik nimmer gebruik, dewijl het voor een te lande overbekend persoon beter is de openbare wegen en kommen der dorpen te vermijden.

„5. Subitaneae evocationes ad aegros, ad tingendos parvulos etc. sunt adeo molestae, & molestiarum caput, cum fatigatus saepe sis ex antecedentibus sudoribus, sive nocturnis sive diurnis."

5. Haastig geroepen te worden bij kranken of tot het doopen van kinderen is des te moeitevoller en de grootste lastpost, als men van de voorgaande inspanning, bij nacht of bij dag, vermoeid is.

„6. In pago primario (voco primarium ob capita ibidem facile 213 Catholica) habeo inter quietem suscitatam variis molestiis a concurrentibus vicinis e pagis quinque, quibus consilia, auxilia, etc."

6. In het hoofddorp (ik noem het zoo, omdat er gewis 213 Catholieke hoofden worden gevonden) heb ik onder het verkwikkend uitrusten veel last van hen, die uit vijf naburige dorpen om raad, hulp, enz. hun toevlugt tot mij nemen.

„Ibidem non habeo quidem aedes proprias, sed utor concesso hospitio duobus in locis. In Oriente similiter unam sedem quieti destinatam in Oppido Dam."

Ik heb daar wel geene eigene woning, maar maak van de mij op twee plaatsen toegestaane intrek gebruik. In het Oostelijk gedeelte heb ik evenzoo eene plaats om uitterusten in de stad Appingadam.

„Habeo domos nobilium tres, qui utuntur opera nostra, etiamsi minorita unus, alterve mijsta saecularis intercurrat."

„7. Universim numero facile circa 600 Catholicos; catechismos tres in diversis locis."

„Ostiatim, saepe ad domos unâ die 10,12, facio exhortatiunculas ad domesticos perbreves. Qui modus hominibus alliciendis tum ad fidem amplectendam, tum ad virtutes inserendas, probatur aptissimus [1])."

Ik heb drie huizen van Edelen, die van mijne dienst gebruik maken, ofschoon een zeker minderbroeder of ander wereldlijk geestelijke daar tevens den loop heeft.

7. Over het geheel tel ik zeker een aantal van 600 Catholieken. Op verschillende plaatsen (heb ik) drie Catechismen *).

Van deur tot deur, dikwerf bij de huizen, houd ik op éénen dag 10, 12 korte vermaningen tot de huisgenooten, — eene wijze, die zeer geschikt is om de menschen, zoowel tot omhelzing van het geloof te bewegen, als tot het inprenten van deugden.

*) Misschien wordt hier bedoeld: *Catechizatiën.*

[1]) Het blijkt hieruit dat de ijverige en aan zijne kerk getrouw gebleven geestelijke zich veel moeite getroost heeft om het klein getal, aan hunne kerk getrouw gebleven Roomsch Catholijken, te stichten, te leeren in hun geloof te sterken en bijeen te houden. Het getal Roomsch Catholijken, die aan hunne kerk gehecht waren gebleven, was in de eerste jaren der 17de eeuw, in dit gewest althans, niet groot meer, maar tot een klein kuddeke versmolten. De beginselen van Hervorming verbreidden zich in deze streken reeds vroeg onder graaf Edzard van Oost-friesland en onder den hertog van Saksen, waarvoor ons gewest, reeds in het midden der eerste helft van de 16de eeuw was voorbereid, doch eerst in en gedurende de tweede helft der 16de eeuw was de hervorming hier in vollen gang en zulks in weerwil der bloedplakkaten en der daarbij bevolen strenge vervolging der Spaansche regering, zoodat bij den aanvang der 17de eeuw verreweg het meerendeel der ingezetenen van deze provincie reeds de Roomsch Catholijke kerk had verlaten en tot het Protestantisme was overgegaan. De verzekering van Bilderdijk (*Gesch. d. Vaderl.* Dl. XIII St. 1 bl. 22), dat men namelijk in den aanvang der 17de eeuw hier te lande nog slechts één protestant tegen vijftig Roomsch-gezinden vond en dat het getal der laatsten ten platte lande toen nog ⅞ of meer der geheele bevolking beliep, mag dus niet, als voor deze provincie geldende, worden aangenomen. In dien tijd waren alle kerken van dit gewest reeds in handen der protestanten, en de weinige overgebleven Roomsch Catholijken waren genoodzaakt hunne Godsdienstige zamenkomsten in het geheim en in particuliere gebouwen te houden, zóó zelfs, dat des Schrijvers voorganger, Henricus de Vrede, die „seven jaren lang de Ommelanden soowel West als Oost, seer dapperlijk en Exemplaarlijk bedient" heeft

Cathalogus Francisci Mijleman supellectilis, tum sacrae, tum profanae, per agrum et in urbe.

Per agrum.

1mo In OPPIDO DAM.

„1). Tota sacra supellex eo in loco (uti et domus ipsa, quâ utor & in qua duae seniores filiae, eo loco natae, ministrantes habitant) aere communitatis isthic empta, ad communitatem spectat. Praeter unam picturam majorem ad aram, albas, cortinas & crucem."

„2). *Domestica supellex*, haec nostra: tres sedes, indusia quatuor, aliquot sudaria, pauca collaria, inferiores Caligae, pilei nocturni numero 3 seu 4, mappae 4, stragula una nova, libros novem, libes in culina, chartae etc., Ledekant."

2do in pago UIJTHUIJSEN.

In aedibus Geesje Michaëlis.

„Pictura una major, minor altera Sct. S. Agnetis."

„Stragula una, een oorkussen, confoor."

Opgave van den inboedel van Franciscus Mijleman, zoowel tot de Eeredienst als tot wereldlijk gebruik bestemd. Te lande en in de stad [1]).

Te lande.

1° In de stad APPINGADAM.

1. Alle voorwerpen tot de Eeredienst te dier plaatse bestemd (zoo ook het huis, waarvan ik gebruik maak en waarin twee bejaarde dochters, daar geboren, als bedienden, wonen), voor rekening der gemeente alhier aangekocht, behoort aan de gemeente, behalve het grootere schilderstuk bij het altaar, de witte Koorhemden, de olievaten en een Kruis.

2. Deze volgende voorwerpen tot huiselijk gebruik zijn de onze: drie stoelen, vier hemden, eenige zakdoeken, enkele halsdoeken, lage schoenen, nachtmutsen ten getale van drie of vier, 4 servetten, een nieuwe deken, negen boeken, een koperen ketel in de keuken, geschriften enz., ledikant.

2de in het dorp Uithuizen, in de woning van Geesje Michaëls.

Een grooter schilderstuk en een kleiner van de H. Agnes.

Een deken, een oorkussen, komfoor.

---

en daarna „in het hoeksken van een kalverhokje op d' Holwinde, niet ver van Jonker Ludolph ab Heerma, daar Sal° Claas Harmens dan woonde" (Langenhuis), gestorven is, zijne priesterlijke excursies, dikwijls als ketellapper vermomd, moest verrigten. W.

[1]) Hierbij vergelijke men de opgave van den inboedel van een priester te Uithuizen, in 1420, in deze *Bijdragen* II, blz. 161, en van die welke bij de St. Maartenskerk te Franeker behoorde in 1565. *De vrije Vries*, VIII, blz. 96. B—s.

3tio Item in eodem pago.
In aedibus Annae.

Supellex sacra:

„Paramentum sericum viride, aliud minoris pretii nigrum. Paramentum serico Damascenum rubrum, item paramentum sericum novum album."

„Calix argenteus inauratus, duae albae cum amictibus & Corporalibus."

„Tabernaculum ex ebeno nigrum, Crux ex eodem, duae picturae cum limbis ex eodem, item duae majores cum limbis ex eodem, picturae quatuor aliae, item picturae 5 colorum aquatilium, candelabra 4 aenea, 2 lignea, thuribulum aeneum, missale unum, mappa una, toga una, statua deargentata D. V. cum velis 3 & 2 angelis."

Supellex domestica seu profana:

„Arca nova, sedilia 5 cum bussinis, mappae 10, minores duae, indusia 8, sudaria 20, totidem collaria, pulvinaria 2, lodices 2, stragulae 2, scutellae ex stanno 3, cochlearia argentea 2, Crater argenteus unus, pulpitrum, Cor-

3de Insgelijks in hetzelfde dorp,
in de woning van Anna.

Voorwerpen tot de Eeredienst.

Een ornament 1) van groene zijde, een ander, zwart, van geringere waarde. Een ornament van rood zijden-damast, verder een nieuw ornament van witte zijde.

Een vergulde zilveren kelk, twee witte Koorhemden, met amicten en corporalen.

Een Sacramentshuisje van zwart ebbenhout, een kruis van hetzelfde; twee schilderijen met lijsten van hetzelfde, insgelijks twee grootere met lijsten van hetzelfde; vier andere schilderstukken, nog 5 schilderstukken in waterverw, vier koperen kandelaars, twee van hout, een koperen wierookvat, een missaal, een servet, een toga, een verzilverd beeld van de goddelijke Maagd met 3 sluijers en 2 engelen.

Huiselijke of ongewijde inboedel.

Een nieuwe kast, 5 stoelen met kussens, 10 servetten, twee kleineren, 8 hemden, 20 zakdoeken, evenveel halsdoeken, 2 peulen, twee bedlakens, twee dekens, 3 tinnen schotels, 2 zilveren lepels, een zilveren kop,

---

1) Ornament beteekent hier een ambtsgewaad. Op den inventaris van hetgeen bij de kerk te Franeker behoorde (zie vorige aant.) vind ik onder de afdeeling „van ornamenten" een en ander gespecificeerd als volgt:

„Item een roodt carmezyn fluwelen capell, naemlijck een choorcap, een casel ende twee dienrocken, elcx met golden beduirwerck ende cruycen met stolen ende manipulen dairtoe behoirende."

„Item een blaeuw damast fluwelen capel, tweten een choorcap, een casel, twee dienrocken met hoere stolen ende manipulen."

„Item een rood damasten capel, naemlick een casel met twee dienrocken sonder choorcap." B—s.

tinae novae, tibialia inf. 3 paria, 2 emunctoria, unum mortariolum, vestis superior & inferior lanea."

„Libri: Drexelii opera in 2 tomis, St. Jure, Saliani Epitome, aliquot controversistae & ascetici minoris momenti. Vendidi reliquos ob periculum corruptionis.

4to In aedibus Wijmianis eodem in pago.

Supellex Sacra.

„Paramentum feriale minoris momenti, toga hiemalis, missale, mappa 2, paramentum novum ex corio inaurato, picturae 2, Tabernaculum portatile ex holoserico rubro acu pictum, duo paria Candelabr., sedilia 2 cum totidem kussenis."

Supellex profana.

„2 lodices, 2 stragulae, pulvinar 1, sudaria 8 vel 10, ses servetten, unum cochlear argenteum, tibialia superiora 1, 2 paria infer. tibiae."

5to In Urbe in meo ordinario hospitio.

„Duae chlamides, vestes binae, 2 indusia, 10 collaria, 3 sudaria."

6to op 't Sand, tot Jr. Ompteda.

„1 indusium, aliquot libelli, 2 sudaria."

7mo In WESTERWIJTWERD.

„2 indusia, 4 sudaria, 2 pilei nocturni, 3 libri."

een pulpitrum, nieuwe vaten, 3 paren lage sokken, 2 snuiters, een vijzeltje, een wollen boven- en onderkleed.

Boeken: *Drexelii opera* in 2 deelen, de Kerkelijke wetten, *Saliani Epitome*, eenige controversisten en stichtelijke werken van minder aanbelang. De overigen heb ik, uit vrees voor hun bederf, verkocht.

4° In de woning van Wijme, in hetzelfde dorp.

Voorwerpen tot de Eeredienst.

Een ornament voor de feestdagen, van minder aanbelang; een winter-toga, een missaal, 2 servetten, een nieuw ornament van goudleder, 2 schilderijen, een draagbaar Sacramentskastje van echte roode gestikte zijde; twee paar kandelaars, 2 stoelen met evenveel kussens.

Ongewijde inboedel.

Twee bedlakens, 2 dekens, 1 peul, 8 of 10 zakdoeken, zes servetten, een zilveren lepel, 1 paar hooge sokken, 2 paar lage dito.

5° In de stad in mijn gewone intrek.

Twee reismantels, een paar vesten, 2 hemden, 10 halsdoeken, 3 zakdoeken.

6° op t' Zandt, bij Jr. Ompteda.

1 hemd, eenige boekjes, 2 zakdoeken.

7° In WESTERWIJTWERD.

2 hemden, 4 zakdoeken, 2 slaapmutsen, 3 boeken.

Oude nieupligtige grillen van den nieuwen Messias op 't Sand in Groninger Land, aangerigt in 't beginsel des jaars 1535. *Getrokken uijt Oude authentique schriften* [1]).

„Als die oproerige Wederdoopers Waterborg en Ubbo Philips met haren aanhang lang te voren met seer ootmoedig stuersien ende sugten henselven als sonderlinge Heijligen boven alle andere Luijden uijtgegeven hadden, , veel van de afstervinge des vlees, van de nieuwe Creature, van de wereld gantschelijk te versterven etc. geleert hadden ende ten laesten dies niet te min de stad Munster in Westphalen, ende die groote Abdije Oldenklooster ofte Olde Munster (die in West Vriesland na der stad Bolswert van Leeuwerden geleegen is) ingenomen hadden, het nieuwe aardsche Rijk en Jerusalem begonsten op te rigten als boven verhaald is [2]), zo hebben hen ook die voorgenoemde Wederdopers in Groninger Land en daaromtrent begonnen te roeren: te weten van haar Leeraars Batenborg, Gilles van Aken en Ubbo Philips verleijd sijnde. Dewelke Ubbo daarna, gelijk zij selve bekennen, Menno Symons wedergedoopt en in hare wederdoopsche gemeente opgenomen heeft. Ende als daar nu eene genaemt Claas van Alcmaar van den Coning [3]) Jan van Leijden tot hem gesonden was om hulp ende bijstand van zijne Wederdoopsche aanhangers te versamelen om Munster te ontsetten en binnen Munster te brengen (opdat zij gewis ende versekert mogten worden of haer voornemen en begonnen sake en samenhandelinge ook regt ware) zo hebben zij 2 van haren aanhang, namelijk Antonius Kistemaker en Jacob Kramer na Munster uitgesonden. Doe nu dese 2 alle dingen na haren sin en meijninge bevoerd hebbende wederom kwamen en haare medegesellen sulk alles voor een behaagelijke en aangename antwoord te kennen gaven, zo zijn zij alle in een Dorp genaamt op 't Zand, in een mans huis (nu nog genaamt de Arke) die Eppe Petersen genoemt was, uijt de andere omliggende plaatsen en dorpen, soo ook uijt den Dam, bij nagte te hope gekomen, om die nieuwe tijdinge

---

[1]) Het blijkt uit zijne aanteekeningen over 't Zand dat hij die „authentique schriften" gezien heeft bij Jhr. van *Ompteda* op 't Zand, bij wien hij nu en dan verblijf schijnt gehouden te hebben en eenige goederen in bewaring had. W.

[2]) Nam auctor omnia ab initio enarravit Mennonistarum delirmenta.

[3]) „Ita se appellarat ille, quasi regnum Christi restauraturus, ut ante narratum est ab auctore."

en antwoorde te hooren die dese 2 Commissarissen uijt Munster gebragt hadden. Dewelke sij hoorende, so vrolijk en blijde wierden, dat zij henselven, gelijk nu voort volgt, gantschelijk tot oproer begaven. Daar was een onder hen, genoemt Harmen Schoenmaker van 't Zand. Dese wierp hem selven op als voor den Regten propheet, den waaragtigen Messias, die ze alle verlossen wilde, ja voor den Vader selve: ende leijde hem zelven op een bedde boven naakt tot den halven Lijve, alwaar ook een tonne biers lag, daaruijt dat hem dikmaals te drinken getapt wierd, want hij was seer dorstig, overmits dat hij sommige dagen lang als een dronken zwijn op 't bedde liggende met luijder stemmen en wonderlijk gebaar onder andere woorden seer schrikkelijk geroepen hadde: slaat doooot, slaat doooot, slaat doooot monniken, papen, alle overigheijd over de gantsche Wereld en sonderlinge onse overigheijd. Betert u, betert u, betert u, uwe verlossing is nu voorhanden, u verlossinge is voorhanden."

„Hier entusschen ontbood hij, door sijne discipelen, den Vrede aan dusdanige luijden daar ontrent wonende, die van sijnen aanhang niet en waren; verhopende ook, die selve medegenoten van Sijne Rotterijen te maken, en liet hen verkondigen, dat sij immers die aangeboden vrede niet en souden verwerpen, so sij in het oordeel, daar mede Godt de werelt nu oordeelen en straffen wilde, dagten behouden en salig te worden. Daarna sond hij sommige uijt om een van sijn gevangen discipelen uijt de gevangenisse eens Edelmans, genoemt Jan ten Holte, met gewapender hand weder te haalen, met sulken bescheijd en bevel so ver als ijmand met woorden of werken enigsins tegen stonde, dat sij denselven door schieten of doodslaan souden. Het geschiede dan als sij met den verlosten gevangene wederom kwamen, dat er een man (een priester so men seijd) ter deuren uijt lag, denwelken sij souden doorschoten hebben, zo hij niet terstont te rugge geweken, en sijn deure toegesloten had."

„Daarna op den laasten nagt, als sij nu meijnden dat de Weerelt niet langer ongestraft soude blijven, maar dat het oordeel terstont door hem soude aangaan en den *tijd der behoudinge* (als sij die noemden) ofte haarder verlossinge daar was, so geschiede daar eenen grooten toeloop, en daar worden op dien selven nagt omtrent 300 menschen gedoopt, dewelke vreesden so sij als ongehoorsame kinderen niet wedergedoopt waren, dat sij dan ook niet mede verlost nog behouden en mogten worden, maar gantschelijk vergaan souden."

„Doe nu dit wederdopen aldus geschiede, zo vermaande die voorgenoemde *Vader* dat tegenwoordig volk tot bidden op dese wijze: *boete bid, bid, bid; boete bid, bid, bid, zo ras en vaardig van lippen, gelijk de oijevaar in 't clippen.*"

„Daarop vielen sij al plat op de aarde, en begaven al tot sulken snel bidden, dan wederom tot singen, dan weder tot bidden. Daarentusschen geschiedde't dat de weerd van 't huijs, Eppe Petersen, een lamme voet hebbende, daaromtrent mede bij den *Vader* voor 't bed sat, tot dewelke den *Vader* hem selven keerende, sprak: staat op weest gesond en wandelt. Maar als nu Eppe sag, dat hij zijn lamme voet wel behield, maar niet gesond en wierd, daaruijt merkende dat zij alle verleijd en bedrogen waren, so heeft hij hemselven heijmelijk daar uijt gemaakt, en over sommige velden weegs uijt grooter vreesen gehuppelt en in eens andermans Huijs verstoken."

„Voorts so kwam daar nog een ander met groote verbaastheijd en uijtsinnigheijd daar in geloopen, genoemt Cornelis in 't Kershof [1]), dewelke straks tot den *Vader* gaande, die daar op 't bedde lag, hem selven uijtgaf voor den *Zoone Godts*, voor den regten middelaar des menschelijken geslagts, die wonderlijke visioenen en openbaringen gesien hadde, die verwekt was om het menschelijk geslagt te voorbidden etc. en sprak met denselven *Vader* een uur of twee op 't bedde, seggende: O *Vader*, erbarmt dij des Volks, O *Vader* sijt haar genadig, hebt toch medelijden etc. Waardoor die *Vader* ten laatsten beweegt sijnde, liet uijt de voornoemde ton een kanne bier tappen, den welken hij den *Zoone* bragte seggende: *Drinkt den H. Geest in 't Lijf.* o Coelum! o Terram! o Fulgura!"

„Als nu die Soone gedronken hadde, sprong hij terstont van 't bedde onder 't volk, den ledigen drinkpot op de hand omhoog heffende, van den eenen hand in de andere grijpende etc. en liep also als een uijtsinnig dol mensch door dat volk uijt, en wederom roepende te samen met den *Vader*, die

---

[1]) Het *Karshof*, in de nabijheid van Garshuizen gelegen, is thans eene aanzienlijke boerderij met 50 bunders land. Vroeger stond op die plaats eene vrij groote en fraaije burg, toebehoorende aan en bewoond door de familie Cater, waarom het goed, in den regel *Catershof* genoemd werd. Dit *Catershof* is later verbasterd in *Karshof*. Velen meenen daarom ten onregte, dat deze laatste naam ontstaan en gegeven zou zijn, wegens de menigte van kersenboomen, die men op dat buitengoed aantrof.

W.

op 't bedde lag, aldus: dood u vlees, dood u vlees, u vlees is u duivel, u vlees is u duivel etc. En daarentusschen kwam nog een ander daarin, uijt sonderlinge openbaringe; ook also mederoepende en crijtende, dewelke nogtans (als zij zeggen) maar een weijnig naraasde. Daar benevens kwam daar ook nog een bedaagde vrouw in, dewelke van dat loopen en crijten des Zoons verwondert en verschrikt sijnde, seijde: O stuert den beseten mensch! stuert den beseten mensch! Als nu de luijden van dese rasernije verschrikt waren, begonsten sij hare herten tot alsulken geloove te dwingen, denkende dat het regt sijn moeste, dewijl hij de waarheijd seijde etc. Doen sij nu een wijle getuijmelt en gesuft hadden, so vermaanden sij wederom het volk het geweer af te leggen, alle strijpen en lijsten der klederen, alle gefronselde hembden af te trekken: item de vrouwen haar halsdoeken, ja al wat haar persede af te scheuren en van haar te smijten: Leerende hoe dat Godt (nu sonder sweerd of wapen sijnde) voor haar strijden soude, ende die Goddelosen (gelijk zij ze alle noemden, die van hare rotterije niet en waren) voor haar uijt de wereld roeijen en te niet doen soude."

„Die arme slegte en verleijde luijden uijt sodanige leeringe vertroost sijnde, werpen dan dat alles van haar."

„Dog een eenvoudig oud man ook zijn kleijn broodmesken van hem geworpen hebbende, bedagt hem en nam dat weder stillekens op; hetwelke sijn dogter sag die daar tegenwoordig was, en haren Vader daarom straffende, seijde hij tot haar: Lieve kind, ik moet immers nog eten, etc."

„Terstont quam daar nog een gerugte onder hen, hoe dat er nog een sonderlingen drek en duivel voorhanden was, ende en konden niet weten of gedenken wat dat het tog sijn mogte, tot dat het ten laasten van den *Vader* op 't bedde en van den omlopenden *Zone* bedied worde, als dat 't het geld was, met alle silver, goud en andere cieraad, *smijden* [1]) genoemt, die men aldaar gewoon is te dragen. So wort haar dan bevolen dat sij ook dat alles als drek van haar souden werpen. Het welke van alle also geschiedde. Dog

[1]) Onder „*smijden*" moet hier hetzelfde verstaan worden als onder „ *ghe-smijde*" bij Kiliaan (*Etijmol. Teut. Linguae*), namelijk alle gesmeede voorwerpen van goud of zilver of van eenig ander metaal. „Monilia, ornamenta, bullae, caelaturae ex auro vel argento." Van Hasselt voegt hier in de noot bij: „ *ghe-smijde* ornamenta] *alderhande ridders* gesmede, in 't Geld, Pl. B. Dl. I. 98." W.

wierpen sij 't also van haar, dattet de sommige wel wisten te vinden."

„In dit dolle en uijtsinnige wesen als nu die *Zone* also met sodanig roepen en gekrijt, dat verdoolde arm volk dan tot singen dan tot bidden en den drek met den duivel weg te werpen vermaant hadde, so vermaande die *Vader* en die *Zone* terstont wederom dat hem een ijegelijk seer haastelijk met geweer, wapenen en krijgskleederen toerusten soude, want den tijt van bidden was nu uijt (seijden sij). Het gebedt was verhoort, en den tijd van vegten en strijden, van heerschappijen en regeeringen was nu voorhanden, en mitsdien trad hij op den stoel en riep hem selven uijt voor den volke: *den Zone Godts, de regte middelaar* etc. te sijn, ende vraagde ook sijne moeder Bieuwe Johans, die daar ook tegenwoordig was, of zij ook wel geloofde dat ze den Zone Godts ter wereld gebragt hadde? dewelke eerst daartegen streed, maar antwoorde immers ten laatsten uijt vreese en verschrikkinge seer schamelijk: *ja.* Als nu hierover sommige begonsten te twijfelen, en een van hun sijn twijffelinge wat opentlijk bekende en daartegen sprak, so grijpt hem den *Zone* aan, en stoot hem in den koegruppel tot over sijn ooren in de koedrek, seggende: daar ligstu in den afgrond der hellen, en doen hij daar uijt seer onreijn opstond, so begonsten vele luijden te seggen: gewisselijk wij sijn hier mede altesamen also vuijlijk bescheten."

Terstont so komt ook dit gerugte, dat hij hem selven den *Zone* Godts noemde, buijten den huijse onder 't volk dat daarontrent was, en sonderlinge verhoorde dit de voorgenoemde Legaat of Commissaris Antonius Kistemaker, die nu van Munster gekomen was, dewelke daarover seer vertoornt sijnde, sogt hij binnen den huijse te komen om alsulke grouwelijke lasterwoorden te straffen. Maar die *Vader* en *Zone* sulks vernemende, bevolen den Volke seer ernstelijk dat zij hem niet inlaten souden. Doe hij nogtans evenwel door het volk daarin gedrongen was so heeft hij den lasteraar met harde woorden straffende op deser wijse aengesproken: O du booswigt, waar du binnen Munster, man solde dij den kop afhouwen. Hoe komste daaraan, dat du dij voor den Sone Godts uijtgeefst! en grijpt hem terstont bij den hals en werpt hem met grimmigheijd onder de voet, hetwelk de luijden siende, vielen ook met geweld op hem, slagen en stietten hem met vuijsten zo seer als zij immers konden (want sij hadden haar geweer te voren weggeworpen) tot dat hij al

zo wel met vuijsten geslagen, door 't Volk gedrongen zijnde, ten deuren uijt kwam en over een put sprong, die in 't ijs gehouwen was, waaruijt de beesten gewaterd wierden, over dewelke hij zo snellijk vloog alsof hem de duivel (zeijden sij) daarover gevoerd hadde, want dat gat wel ontrent 20 voeten wijd was. En de luijden naar hem soekende en wisten niet waar hij bleef."

„Als zij nu also metterdaad bevonden, dat sij alle bedrogen waren, so sogte een ijegelijk met grooter haastigheijd hem selven te verbergen overmits de groote vreese der hooge Overigheijd, namelijk des Ed. Jonker Caerle van Gelre Stadhouder tot Groningen van wegen des Vorsten van Gelria denwelke zij verstonden op den voet te zijn om sodanige oproer te verstoren. Maar nadat het volk gantschelijk verliep, so was er een onder hem, Drewes genoemt, die sij Doctor Nots noemden, dewelke met groter toornigheijd aangreep die daar nog op bedde lag, en seijde: gij boeve hebt ook geseijd dat het gebedt uijt was, dat men niet meer bidden soude, maar dat den tijd der regeringe voorhanden was etc. ende mitsdien hem also naakt in 't hembd, van 't bedde trekkende, heeft hem met hulpe sodaniger anderen met koorden gebonden en also tot den morgen alleen met de Vrouwe van den huijse daar laten liggen."

„Daarentusschen is die voorgenoemde Overigheid omdat huijs — de *arke*, twee huijsen van Jh. Omteda [1]) — gekomen en heeft dat rondom beset. De vrouwe dit siende, snijt hem de Coorden af, en hij terstont opspringende, en na geweer omsiende, grijpt een drietanden vork of gaffel in de hand, en gelijk een verbaasd en uijtsinnig mensch, valt haar also naakt aan, met alsulken gebaar, dat hij ook wel ontrent 40 mannen voor hem henendreef en tot door eens anderen mans huijs jaagde. En als hij dieselve also naakt navolgde, so wort hij daar onvoorsiens overvallen, aangegrepen [2]) en na Groningen gebragt. Ende omdat dese naakte *Vader*, ofte Sand-Messias op die plaatse so veel lieden met een gaffel

---

[1]) De *groote* en de *kleine* Ark, twee boerderijen, zijn, nog heden ten dage in de nabijheid van Zijldijk onder 't Zand, wel bekend en aantewijzen. W.

[2]) Vroeger over 't Zandt handelende, heeft onze schrijver aangeteekend dat hij „bij de kop gevat is van de Ed. Jonker *Jan ten Holte*, die boven ordinair kragtig was van Leden etc. en daarna aan de Stadholder overgelevert." W.

voor hem gejaagt hadde, so waren der nog lang daarna nog Wederdopers so verleijd ende dwars, dat sij op dese plaatse komende daar sulks geschiet was, haar seer verblijdden, en Godt dankten dat sij werdig waren op al sulken heijlige plaatse te komen, en dewelke (zeiden sij) Godt zelfs een merkelijk wonderdaad en mirakel gedaan hadde."

„Doe nu deeze valsche Messias ofte *Vader* te Groningen gevangen was, so is hij seer gepijnigt geworden om te vernemen of ook sulke Rotterije van hem geschikt was om met sodanige boeverije, onder den schijn van Religie, en sonderlinge heijligheijd de luijden haar geld en goed af te tuijsschen, gelijk veele meijnden. Hetwelk nogtans (gelijk zij zeijden) also niet en was: want hij heeft ook in 't midden deser pijnen, bestandelijk of hartnekkelijk bij sijn voornemen blijvende, geroepen: slaat dood, slaat dood, moniken en papen, de overigheijd over de gantsche wereld, en sonderlinge ook onse overigheijd etc. En is met alsulken grouwelijken gekrijt en roepen in de gevangenisse gestorven [1])."

Vleeschprijzen in 1567.

B. en R. hebben geordineert ende gesat ijder pont van 't beste varsch runtvleisch op 1 brab. st., de scheuernacke van jonge schapen mit lever en longe op 2 brab. st., ijder pont droech speck van 't beste op 2 brab. st. en een plack; een pont goede roode botter uit de tonne op 2 brab. st. en dat pont versche boter op 3 gron. st., de quaerte rijnsche wijns op veer gron. st., de Groninger bieren niet hoger ofte duurder bij kleene maten uit te tappen dan nae advenant, daer se opgebrouwen sint; ook sullen de marckmesteren geboerlijcke opsicht hebben op den visch, dat deselve goet ende voor redelijcke prijse verkoft worde, dit alles bij poene ende verbeurte der waeren, so hoger dan voors. verkoft worden en tot wederseggen des Erb. Rhades. [2])

[1]) Duidelijk blijkt het, dat men hier met een of misschien wel met meer krankzinnigen te doen heeft gehad, die lijdende waren aan *Mania religiosa.* — Van dezen oploop der wederdoopers in 't Zand gewaagt ook, maar slechts kort, E. Beninga in zijne Kronijk op het jaar 1535, alsmede J. Rengers van ten Post daaruit in de zijne, I, 235. W.

[2]) Gron. Archief, h. s. in 4to 77, bl. 36.

LAECKEN TOT KLEDINGE (DER STADSDIENAREN), DAT ENE JAER ROET, DAT ANDER JAER SANGEN. [1]

Alle jaer tegen Sacramenti gift ende besteet de Rentemester den Stadt knechten, dienars, officieers hoer geboerlijke kledinge ende geldt todt voerlaecken nae older gewoente ende wtwijsenge hoerer commissie. Dess de Rentemester mach enige dat geldt gheuen voer hoer kledinge, so veer sie mit hoer olde kledinge bestaen moegen de Stadt ter eere to dragen, ende dat gheldt meer van doene hadden als de kledinge et cet. — Van dit alles sal de Rentemester geholden wesen bewijss to verthonen; oeck om en goede conterrekenschup to holden vant ingekofte Laecken, moet de Rentemester mit der wthdielinge des Laeckens an den Stadtknechten, dienars en officieers gedaen, bewijsen so vele wthgekeert te hebben als ingekoft, Ende sint dese nabesn.

De doerwaerder vii E. tot kledinge ende iiii Ar. gl. tot foergelt.
De iiii Stadtknechten 't samen xxviii E. tot kledinge ende xx Ar. gl. tot foergelt.
Den iiii Stadt speelluijden tsamen xxii E. tot kledinge sonder foergelt.
Den vi busschenschutten tsamen xxxiii E. tot kledinge ende xxx ar. gl. tot foergelt.
Den schuttentrommelslager ende pijper xi E. sonder foergelt.
Den ii Stadtboden xi E. tot kledinge ende vii ar. gl. tot „
Den dienar des Oldenampts vi E. tot kledinge ende v ar. gl. tot foergelt.
Den Oldermans dienar vi E. tot kledinge ende v ar. gl. tot foergelt.
Den Tolnar opt Damsterdiep v E. tot kledinge sonder foergelt.
Den boemsluijter bij de Krane v E. „ „ „
De Kalckwroeger v E. tot kledinge sonder foergelt.
De Roeper v E. „ „ „ „
De Scharprichter vi E. „ „ „ „

[1]) Even als wij vroeger hebben medegedeeld (*Bijdr.* III, 44), hoe de stad Groningen hare regeringsleden enz. op wijn plagt te tracteren, zoo moge hier ook eene plaats vinden deze aanteekening, genomen naar het *Register der Stadsgoederen* van 1584 (Gron. Arch. No. 21, 1548), om nog te weten, hoe zij mede van ouder gewoonte hare dienaars in het pak stak. Doch waarom juist, vragen wij, inhet rood en sangen d. i. paarsch, en niet in het groen, als zijnde de kleur van haar wapen (de groene balk)?

De Klockenspoeler vi E. tot kledinge sonder foergelt.
Des Oldermans dienar opten Delfzijl v E. tot kledinge ende iiij ar. gl. tot foergelt.
De boemsluijter to Wolde vi E. tot kledinge ende v ar. gl. tot foergelt.
De Rentemesters dienar vi E. tot kledinge ende iiij ar. gl. tot foergelt.
De gesworen schrijuer des Woltamts genutz voer sijn cledinge 20 ar. gl. 1 stuv.
De gesworen schrijuer des Cleijampts v E. tot kledinge sonder foergelt. — Dit plecht niet to wesen.
De accijssmeister van de Schuijtemathe v E. tot kledinge sonder foergeldt. Wor nu niet gegheuen, want de Tolnar opt Damsterdiep die Schuijtemaete bedient voer xx rijder jaerlicx.
Johan Hoet v E. tot kledinge ende iiii ar. gl. tot voergelt. — Dit placht niet to sijn.
De iiii horenwachters tsamen tot kledinge xx E. ende tot foergelt tsamen xxvi ar. gl. — Plechten van oldes niet gecleedet te worden noch foergelt toe genieten.
De Dienar des Accijsskamer v E. tot kledinge ende iiii ar. gl. tot voergelt. Plecht oeck ghien kledinge noch foergelt toe genieten.

Noch plecht de Stadt to kleden eenige onnosele menschen omme Goedes willen.

Johan Keuelinck Tollenar bij Ooster ende Heerpoerte hebben Borg. ende Raedt anno LXXXV den XIX Junij accordeert v E. tot kledinge sonder foergelt.

Herman Berents Oldermans gesworen Loper is van den Raedt den xviiii Junij anno LXXXV toegestaen iiij E. laeckens tot kledinge sonder foergeldt.

Der Houelingen van den Schutten Dinar v E. tot kledinge ende iiij ar. gl. tot voergeldt. — Dit plechten de Houelingen van hoer veruallen broecken tho betalen ende is de Stadt angedrongen.

De Wechmaecker tusschen Harer Ess ende Helpen boert van die Stadt jaerlicx na der older Renthemesteren anteeckeninghe tot kledinge xix ar. gl. Dese wechmaecker is anno LXXXVI paschen offgedanckt ende van sijn denst ontslagen, des een ijder eigener der landen tusschen Helpen ende Haren beliggende ofte desselues meijers geholden sullen sijn den wech toe maecken tegen hoer landen.

WILLEM FREDERIKS.

I.

INLEIDING: POLITIEKE TOESTAND VAN FRIESLAND EN GRONINGEN IN 'T LAATST DER 15e EEUW.

„Vrede — zegt een bekende Friesche kroniekschrijver [1])— was den Friezen schadelijker dan aanvechting van vreemde heeren: want zij stortten in vredestijd meer bloed onder elkander, dan als zij eendrachtig den vijanden van buiten weerstand boden." Bijna twee eeuwen aaneen werden die ongelukkige gewesten geteisterd door eindelooze en noodlottige twisten, misschien ontstaan uit den onderlingen naijver tusschen de oude, aanzienlijke geslachten en de opkomende gemeenten [2]). Allengs mengde zich daaronder veel persoonlijke vijandschap en familieveete. De scheldnamen, Schieringers en Vetkoopers, werden partijnamen. Al spoedig wist niemand meer, wat de ware reden was. Strijdlust en wraakgierigheid deden de vlam van den fellen burgerkrijg telkens weer uitbarsten. Ieder edelman, elke stad koos zich partij, ieder brandde en roofde en schermutselde op zijne beurt naar hartelust. En dat ging dan over van ouder op kind, van geslacht op geslacht. Het was toen immers in dien goeden, ouden tijd, dat ieder deed, wat goed was in zijne oogen en zelf maar zorgen moest zijne vrijheid te handhaven en zich zelven recht te verschaffen. Maar

[1]) Worp Tyaerda van Rinsumageest, prior van het klooster Thabor in b. IV *der kronijken van Friesland*, p. 5. Over Worp van Thabor zie Eekhoff, *Gesch. van Friesl.* p. 463, in aant.

[2]) Eekhoff, ibid. p. 93, vlg.

onafhankelijkheid beminden zij, die onrustige stinsbewoners, die steden en stedekens, die woelige en strijdvaardige eigenerfden. Zelfs zij, die met hunne goddelijke wijsheid alle luiden tot het hemelrijk moesten leiden [1]), de geestelijken, deelden alleszins in de ruwheid dier tijden. Menig vrome en vroede abt reed, in ijzer gehuld èn tot de tanden gewapend, uit om zijn buurman of den vijand van zijn land te bevechten. Zoo duurden dan de bloedigste twisten vier of vijf menschengeslachten aaneen voort. De woede der partijen bracht alles in beroering; men had rust noch veiligheid binnen noch buiten 's huis; moord, roof en allerlei onrecht was aan de orde van den dag; de bloedige en onverzoenlijke twisten hielden alles in eene gedrukte stemming; bescherming der wetten bestond er niet, kracht gold voor recht, have en lijf van allen waren straffeloos aan de willekeur van den stoutste overgeleverd [2]).

De opkomst en de bloei der steden zou de eerste gunstige verandering brengen in dien toestand van ongebondene vrijheid. Maar die eerste kern van eene welgeregelde maatschappij moest gevormd worden langs den harden en snijdenden weg des zwaards na tijden van onbeschrijfelijke wanorde en ruw geweld. In den regel moesten de steden eerst herhaaldelijk geplunderd, afgebrand en verwoest zijn. Ook woedde de tweespalt er inwendig. Straten en pleinen dienden meermalen tot slagveld en weergalmden van het gerucht des krijgs. Elk steenhuis was eene vesting voor den aanzienlijke; kerken en kloosters werden door de verbitterde partijen geregeld en langdurig soms belegerd.

Te midden van zulke binnenlandsche onlusten was de stad Groningen door krachtigen vooruitgang van inwendige rust en maatschappelijke welvaart, en door gelukkig geslaagde verbonden [3]) verheven tot hoofdplaats van de gansche, omliggende landstreek. Onder bescherming van die macht bloeiden handel en nijverheid er ongemeen, zoodat onder eene opeenvolgende reeks van doortastende, wijze en in de kronkelwegen der staatkunde zeer ervarene burgemeesters, raadsheeren en hoofdmannen de hulpmiddelen, die Groningen ten dienste stonden, inderdaad voor elken tegenstander ontzag-

---

[1]) *Hunsig. Landr.* van 1252: (de) *mith hira Godes wisdome alle liuden ti hemelrike skelen leda.*

[2]) Emmius, *Rer. Fris. Hist.* lib. XXV, p. 394 op het jaar 1457. Zie ook Westendorp, *Jaarb. v. Gron.* II, 546.

[3]) Hieraan was in 1482 de kroon opgezet door het zoogenaamde *derde* of *groote verbond* met de Ommelanden.

wekkend genoemd konden worden. Dit bleek in den tijd, waarover ik in dit opstel zal handelen.

Sedert de 11e eeuw was uit Holland en Zeeland de naam van Friezen meer en meer verdwenen en kon die van toen af, op grond van oorsprong, taal, zeden en karakter, nog slechts met recht gedragen worden door den volksstam, die sinds onheugelijke tijden zijne tente had opgeslagen ten W. van de Lauwers in de tegenwoordige Nederlandsche provincie Friesland. Ten O. van dit riviertje was het recht der landzaten op den naam van Friezen ook niet zoo geheel meer boven elken twijfel verheven. Mocht hun oorsprong al kunnen worden afgeleid van die Friezen, welke eens van de monding van Maas en Schelde af tot aan het Deensche schiereiland de kusten der woelige Noordzee hadden bewoond — de Oost-lauwersche Friezen hadden door vermenging met andere bestanddeelen hun volkskarakter op verre na niet zoo zuiver bewaard als de West-lauwerschen. Bovendien traden in het land tusschen Lauwers en Eems de goën allengs in verband met de stad Groningen, die op oorspronkelijk niet-Frieschen grond was gebouwd [1], en smolten daarmede zamen tot het gewest Stad- en- Lande, d. i. Groningen en Ommelanden. Moge dat verschil van landaard nu al geene aanleiding gegeven hebben tot een bij elke gelegenheid ontbrandenden volkshaat, het valt evenmin te ontkennen, dat er van de vroegste tijden af niet slechts weinig sympathie maar zelfs verwijdering en naijver heeft bestaan. Tot hoe lang dat heeft geduurd of zal duren, is moeielijk te beslissen: de beschaving van latere eeuwen heeft langs allerlei wegen de scherpe tegenstellingen van volken en stammen allengs afgestompt en versleten. Maar bijzonder sterk was dàt verschil althans in het laatst der middeleeuwen. De gebeurtenissen van den nu te behandelen tijd zullen daartoe misschien niet weinig hebben bijgedragen.

Groningen, dat geenszins van heerschzucht vrij te pleiten is, begon zich eindelijk in de zaken van het zoo jammerlijk ontredderde Friesland te laten gelden. Het had zich daar reeds sedert 1418 een machtigen arm verworven door eene reeks van verbonden met dorpen, grietenijen, stedekens en enkele edelen. Men vischte in troebel water en de opbrengst beloonde rijkelijk de moeite. Aanleiding tot inmenging was

[1] Vergel. o. a. ook deze woorden uit de schenkingsakte van Hendrik III, a° 1040: *predium in villa Cruoninga nuncupata*, in comitatu Trente *situm*, bij Driessen, *Mon.* etc. p. 858, vlg.

er genoeg. Reeds tweemaal was der regeering van de bloeiende stad het bewind over gansch Friesland aangeboden met volmacht om daar een potestaat aan te stellen [1]). Maar men had die aanbieding afgewezen, omdat men aarzelde zich met andermans geschillen te bemoeien en een noodeloozen oorlog aan te gaan. Toen echter de Schieringers hunne tegenpartij vooral door de inname en plundering van Leeuwarden in 1487 en andere welgeslaagde ondernemingen vreeselijk in de engte hadden gedreven, riepen de Vetkoopers van Oostergo Groningen te hulp en sloten 1491 op eene bijeenkomst te Dockum een verbond, 'twelk de oorzaak geworden is van alle volgende verwikkelingen. Dit verbond gesloten met het doel om de rust en eenigheid in Friesland te herstellen, kon nimmer tot vrede leiden, omdat Groningen niet bemiddelend optrad maar terstond partij koos tegen de Schieringers. Want deze verzetten zich dadelijk heftig tegen den maatregel hunner tegenpartij en tastten naar de wapens, om hunne ontevredenheid kracht bij te zetten. Toen duurde het niet lang meer, of Groningen moest zich wel ten strijde toerusten, ten einde de nieuwe bondgenooten te steunen.

---

[1]) Nl. in 1479 en 1481 door den keizerlijken gezant Arnold van Loo, die afgezonden was om de zaken in Friesland naar zijn bevinden te regelen. Zie *Croniicke*, enz. van Occo Scharlensis e. a., Leeuw. 1597, p. 224, en vlg., p. 245—247: Winsemius, *Chronique*, enz. 1622, lib. X, p. 293 vlg.; Emmius, t. a. p. lib. XXVIII, p. 429—431, en lib. XXIX, p. 446; Schotanus, B. XI; p. 372; Worp van Thabor, t. a. p. b. IV, p. 167—170; Eekhoff, *Gesch. beschr. van Leeuw.* dl. I, p. 82—83.— Zie voorts voor de in dit opstel behandelde geschiedenis, behalve de bovengenoemden: Sicco Beninga, *Chronickel*, enz. in *Anal. Med. Aevi* van M. Brouërius van Nidek, R. G. 1725, dl. I, van p. 17 af; Petrus van Thabor, *Cronieck*, enz. St. I, p. 22, vlg.; Jancko Douwama, *Boeck der Partijen*, p. 79, vlg.; *Charterb. van Friesland*, dl. I, p. 748, vlg. p. 755; van Idsinga, *Staatsr. der vereen. Nederl.* dl. II, p. 424, vlg.; *Gron. passie*, p. 119; *Proeliarius* of *Strijdtboek* van Paulus Rodolphi van Rixtel, p. 43; Arend, *Alg. Gesch. des Vaderl.* dl. II, St. III, p. 439, vlg.; Lorgion, *Gesch. beschr. v. Gron.* dl. I, 312, vlg; *Tegenw. Staat*, dl. XX, p. 198; Eekhoff, *Gesch. v. Friesl.* p. 128; Nijhoff, *Gedenkw. uit de gesch. v. Geld.* dl. VI, st. II, p. VI en elders; Slichtenhorst, *Geld. Gesch.* en anderen, die later hier en daar aangehaald zullen worden.

II.

EENIGE BERICHTEN OMTRENT WILLEM FREDERIKS TOT OP ZIJNE VERHEFFING TOT PERSONA.

In dezen tijd leefde er in Groningen een man, die lange jaren aaneen door zijn machtigen invloed de burgerlijke en kerkelijke toestanden van deze stad en haar gebied regelde, die niet zelden geheel alleen de leiding der staatkunde van die dagen in handen had, die uitgerust met de uitstekendste talenten, zich meer dan dertig jaar tot aan zijn dood heeft gehouden op de eervolle hoogte, waarop hij ten gevolge van zijne groote verdiensten door zijne dankbare stadgenooten is gesteld en gewaardeerd, wiens naam samengeweven is met de gansche geschiedenis van Stad en Lande, ja ook van alle noordelijke gewesten van ons vaderland uit het laatst der 15e en het begin der 16e eeuw. Die man, bovendien de rijke, geëerde beschermer en voorganger van allen, die verstandsverlichting, geestesvrijheid en geloofsversterking voorstonden, was geheeten Willem Frederiks. Reeds meermalen werd door hooggeachte schrijvers [1]) de wensch te kennen gegeven, dat iemand de pen mocht opvatten om het leven en de verdiensten van dezen aanzienlijken Groninger naar waarde te beschrijven. In de volgende bladzijden zal men althans eene poging vinden om tot één geheel te brengen, wat aangaande dezen staatsman en geestelijke tot nog toe slechts verstrooid te vinden was.

Hoewel Willem Frederiks sedert ongeveer 1490 haast op elke bladzijde der geschiedenis van Friesland en Groningen als een man van beteekenis vermeld wordt, is er vóór dat jaar weinig van hem bekend. Het schijnt wel, dat er toen ter tijde in Groningen een geslacht Frederici of Frederiks [2]) bestond, waaruit hij gesproten mag zijn. Maar de personen en de stand van zijne ouders zijn gelijk alles, wat zijne eerste

---

[1]) J. Scheltema, *Staatk. Nederl.* dl. I, p. 360; Delprat, *Broederschap van Geert Groote*, ed. 2a, p. 140; Feith, in de werken van 't Gen. P. E. J. P. dl. VI, p. 569.

[2]) Frederici is een geslachtsnaam. Met name zijn ons bekend een Wernerus Frederici en Johannes Frederici, provisor van 't heil-geest-Gasthuis, *Gron. Arch.* 1502, n. 26 en 1545, n. 17, alsmede Willems zoon, de bekende Hieronymus Frederici. Bij Gerdes, *Hist. Ref.* T. III, p. 44, komt op het jaar 1525 voor een zekere Antonius Frederici, die *apud Nerdanos* de evangelische leer was toegedaan.

levensjaren betreft, met een heilig duister overdekt. Het vroegste spoor van zijn bestaan dagteekent uit het jaar 1487. Toen was hij curator of voogd aan de Martini-kerk [1]). Twee jaren later in 1489 treedt hij uit die schaduw helder op den voorgrond. Dan vinden wij voor het eerst bij Emmius melding van hem gemaakt. Hij wordt dan nog maar als eenvoudig priester aangeduid, hoewel hem toen reeds van den raad van Groningen eene eervolle onderscheiding te beurt viel. De hoofdlingen van Jeverland, Kniphuizen en Esens in Harlingerland hadden door hunne zeerooverij op Elbe en Weser ook den handel van Groningen zeer verontrust. Toen Groningen echter in 1488 een tienjarig verbond met het machtige Bremen sloot, werden de rooflustige heeren bevreesd en knoopten onderhandelingen aan. Zoo werd Frederiks in 1489 in plaats van Herman Eelrewoldt of Eelderwold, hoofdpastoor van de A-kerk [2]), in eene commissie benoemd om te Termunten met die heeren te beraadslagen over eene vergoeding in geld en landerijen. Hoewel niet uitdrukkelijk vermeld wordt, welk aandeel hij aan deze zaak heeft gehad, blijkt het echter uit den aard der zendingen, die hem vervolgens werden opgedragen, dat de regeering een hoogen dunk van zijne be-

---

[1]) *Gron. Arch.* 1487, n. 6. Hij wordt daar genoemd *artium et medicinae doctorem curatorem.* Dit stuk bevat eene uitspraak in een geschil van de voogden der hoofdkerk met den prior en de broeders van het fraterhuis te Groningen. Ten onrechte zegt Scheltema, *Staatk. Nederl.* dl. I, p. 357, dat zijn naam in 1494 voor het eerst voorkomt tijdens onderhandelingen met Hamburg om de stad Emden tot afstand van zekere te bewegen. (Frederiks heeft al die onderhandelingen bijgewoond en was dus beter dan iemand in staat om later aan de Hamburgers voldoende opheldering te geven aangaande hun afgevaardigde Jan Langebeek, die bij zijne medeburgers in sterke verdenking kwam van door graaf Edzard te zijn omgekocht. *Alzoo heeft men de ghoede naem van dien onschuldigen Man op-gehouden*, Schot. b. 11, p. 382.)

[2]) *Kerkheer ter Aa*, Gron. Arch. 1477, n. 18. Worp van Thabor, Cap. III, p. 12 noemt hem *Sacrae Theologiae professor ac ecclesiae sancti Martini pastor.* Deze opgave is echter door zijn naschrijver Cornelius Kempius *de Orig. Frisiae*, p. 40 verbeterd in: *Ecclesiae beatae Mariae Virginis pastor.* Op de lijst van gestorvenen achter de statuten van de Kalendebroeders staat niets dan *Meyster Herman Eylrewold, pastoer.* De woorden bij Emmius, p. 454: *cum... et Guilhelmus Friderici, sacerdos Groninganus Elderwoldio esset substitutus*, hebben misschien aanleiding gegeven om te meenen, dat Frederiks in 1489 Eelderwold als persona opvolgde, die echter bij Emmius nog vele jaren later in 1493 en 94 naast Frederiks als *sacerdos* voorkomt.

kwaamheid alsmède van zijn ijver voor de belangen van zijne vaderstad had opgevat. Zoo mag men dus uit de wijze, waarop, hij van toen af optrad en uit het vertrouwen, hem door zijne medeburgers geschonken, besluiten dat hij toen reeds den mannelijken leeftijd was ingetreden [1]). Hij behoorde ook tot den kring van geletterde en beschaafde mannen, die zich te Aduard had gevormd om den grooten Gansfort, blijkens den bekenden brief van Gosewinus van Halen uit het jaar 1528, waarin deze over een tijd van *voor veertig jaren en meer* spreekt [2]). Daar Frederiks in zeer hoogen ouderdom althans over de 70 jaren overleden is, zoo moet hij ongeveer 1457 of misschien wel iets vroeger te Groningen het eerste levenslicht hebben aanschouwd.

De jeugd van dezen invloedrijken Groninger valt dus omstreeks het midden van de 15e eeuw, het merkwaardige tijdvak van de herleving der wetenschappen in gansch Europa. Groningen was ook eene van de vele plaatsen, waar zich een kring van vrijzinnige en beschaafde mannen had gevormd, waar vele geschikte gelegenheden ter verrijking van kennis bestonden, waar men zelfs wijzen kon op een tweetal wereldberoemde meesters op het gebied van wetenschap en kunst. Onder de verlichte en geleerde mannen van Groningen wordt Willem Frederiks bij verscheidene schrijvers met achting vermeld. De titel, dien hij voerde en de veelzijdige bekwaamheden, die hij op lateren leeftijd ten toon spreidde, bewijzen dat hij zich in zijne jeugd op de verschillende wetenschappen, zooals zij in de laatste helft der 15e eeuw werden onderwezen, met goeden uitslag heeft toegelegd. Een beschaafde Groninger uit die dagen genoot in den regel zijne eerste opleiding aan de scholen van zijne vaderstad, of ook wel in het klooster van Aduard, dat toen zoowel wegens het verblijf van Gansfort als onder het bestuur van den verlichten en geleerden abt Hendrik van Rees [3]) en anderen zeer te recht

---

[1]) Volgens de bepaling van de Roomsche kerk geschiedt de wijding tot priester niet vóór het dertigste levensjaar, cf. Hagenbach, *Dogmen-Gesch.* 4e Aufl. p. 484.

[2]) In Hardenberg, *Vita Wesseli*, p. 7; vertaald bij Ypey, *Leerr. ter ged. van Nederl. vaderen*, p. 70 en 71; *Oud. en Gest.* p. 113; Brucherus, *Kerkherv. van Gron.* p. 18.

[3]) De 22e abt, van 1449 tot 1485. *Fuit sobrius, cantor egregius, largus eleemosynarum distributor et studiosus, praedicator egregius* — is de kale lof, dien de ongenoemde schrijver van de *Vita ac gesta abbatum adewerdensium*, als theol. diss. in 1850 door F. Koppius uitgegeven, vertaald in

ook van buiten af in goeden naam stond. Onder de scholen van de stad verdient met name genoemd te worden de school van het fraterhuis, die zeer goed was. Dat Frederiks deze bezocht heeft, blijkt uit zijne hooge vooringenomenheid met de broederschap des gemeenen levens: hij trad in latere dagen op als beschermheer dezer inrichting en ondersteunde haar feitelijk met geld en belangrijke boekgeschenken. Na dit voorbereidende onderwijs begaf men zich meestal naar eene buitenlandsche hoogeschool. Aan welke universiteit Frederiks de studie der godgeleerdheid voltooid en zijne andere graden behaald heeft, wordt nergens opgegeven [1]). Hij behaalde den graad van magister in de vrije kunsten en doctor in de medicijnen. Dat men aan de beoefening der letteren, theologie en philosophie ook die der artsenijkunst toevoegde, was in die dagen, toen de omvang der geleerdheid nog niet onoverzienbaar was, ook bij geestelijken zeer gewoon. Gansfort was ook doctor medicinae. Ook wordt ergens gemeld, dat Frederiks den graad van doctor in de beide rechten bezat [2]).

Nadat hij alzoo zijne academische opleiding voltooid had, keerde hij naar zijne vaderstad terug, werd daar tot priester gewijd en bij de Martini-kerk aangesteld. Hij was nog niet lang in die betrekking werkzaam geweest, toen de eervolle en belangrijke waardigheid van het personaat te Groningen vacant werd [3]). De keuze viel op den bekwamen en kundigen Meijster Wilhelm, en dat men zich in de keuze niet bedrogen heeft, werd bewezen door al zijne handelingen ge-

---

Oudh. en Gest. p. 186—328, hem geeft. Doch hij voegt er naief bij: *Dominus quippe dederat ipsi linguam eruditam, ut sciret quem deberet proferre sermonem.*

[1]) Toen ter tijd bezochten de Nederlanders meestal Heidelberg, Leuven en Parijs. In Leuven zijn de oudste albums verloren gegaan of slecht bijgehouden; die van Heidelberg zijn nog voorhanden.

[2]) Jancko Douwama, *Boeck der Part.* p. 249: *den Hoechgeleerden Heer, Mester Wilhelm, Doctor in beiden Rechten*, enz. Deze opgave steunt misschien daarop, dat Frederiks den doctorstitel bezat en vele rechtskundige bekwaamheid ten toon spreidde. Schotanus, *Gesch. Kerkel ende wereltl.* b. 12, p. 392: *W. F. beter Rechts-geleerde, ende in de Burgerlijke dingen verstandich, als in de Theologie zijnde in d'Academie Doctor gemaeckt in de Medicijnen.*

[3]) Blijkens het reglement op de keuze van den persona, *Gron. Arch.* 1513, no. 4, viel de voorkeur op hen, die eenigen graad hadden *in aliqua famosa universitate*, en voorts: *anteferatur membrum ecclesie (nostre) si sit, si non filius parochie si sit, si non filius oppidi*, enz.

durende de lange jaren, dat hij deze hooge geestelijke waardigheid bekleedde. Tusschen de jaren 1489 en 1492 is hij daartoe verheven [1]) en woonde als zoodanig tot aan zijn dood in de pastorij of weem van St. Maartenskerk, nu het huis aan de westzijde van het Martini-kerkhof, thans door Mr. W. L. Schiffer bewoond [2]).

In verbindtenis met zijne ambtgenooten, maar vooral door zijne eigene krachtige persoonlijkheid, door eigen aanzien, bekwaamheid, invloed en verdienste deed Frederiks de waardigheid van persona tot eene hoogte stijgen, die voor zijn tijd nog niet bereikt was en die kort na zijn dood ook al weer spoedig verloren ging. Hij is de man geweest, die aan het pauselijk hof wist te bewerken, dat den bisschop van Utrecht elk overblijfsel van geestelijk gezag in dit voormalig deel van zijne diocese ontnomen werd. Feitelijk was dit reeds langen tijd het geval geweest, maar nog altoos ontbrak de bezegeling der hoogste kerkelijke autoriteit om de Groninger geestelijkheid van elk ander gezag onafhankelijk te maken. Een pauselijk decreet, in 1522 door Adriaan VI uitgevaardigd, bekrachtigde het onbeperkt gezag der drie Groninger hoofdpriesters over al hunne geestelijke onderhoorigen en belangen. Reeds vroeger in 1513 had Frederiks de verkiezing van den persona, almede na ingewonnen volmacht van de roomsche kurie, in zulk een zin geregeld, dat door dit reglement het zegel werd gedrukt op het gewicht en het gezag van het hooge ambt van voorzitter in het clerikaal collegie van Groningen. Wat Frederiks aangaat mag men het er voor houden, dat hij in zijne hoedanigheid van persona op kleiner gebied den invloed en de eere van een bisschop heeft bezeten. Gelijk echter gezegd is, de persoonlijke verdienste van dezen machtigen Groninger heeft alles tot de verheffing van het personaat bijgedragen [3]).

Alzoo was zijn volledige titel: *Artium et Medicine Doctor, persona personatus ac alterius portionis Ecclesie sancte Martini opidi Groningensis, Trajectensis diocesis, curatus et*

---

[1]) Emmius, die hem in 1489 slechts als eenvoudig priester aanduidt, noemt hem op het jaar 1492 en sedert steeds *sacrorum praeses*.

[2]) Over de pastorij of de *weem* of *wehem* van St. Maarten *Gron. Volks-Alm.* 1845, p. 67, vlg.

[3]) Zie over dit alles en de beteekenis van het personaat mijn opstel in den vorigen jaargang van dit tijdschrift, D. III, 3, 4.

Rector [1]). Tijdgenooten noemen hem gewoonlijk kortweg *Meijster Wilhelm.*

III.

WILLEM FREDERIKS EN OTTO VAN LANGEN.

Aldus wordt Frederiks bij Emmius het eerst op het jaar 1489 in staatkundige betrekking genoemd. Hoe hoog Emmius als geschiedschrijver ook moge staan, hoewel er gevonden worden voor wie zijn woord evangelie was, toch laat hij zich nu en dan medesleepen tot onhistorische bijvoegsels. Daarmede bedoel ik vooral, dat hij zijne hoofdpersonen gaarne uitgewerkte en zeer sierlijke redevoeringen laat uitspreken. In zulke waarlijk elegante stijloefeningen naar het voorbeeld der classieken, die in zijne eeuw bepaald in de mode waren, is hij natuurlijk niet geheel te vertrouwen. Wel was Frederiks een bekend en beroemd redenaar, maar toch mogen wij om bovengemelde reden niet al te veel waarde hechten aan de woorden, die Emmius hem nu en dan in den mond legt. Uit dien hoofde kunnen de aan Frederiks toegeschrevene redevoeringen niet strekken tot hulpmiddel voor de kennis van zijn karakter [2]).

Doch keeren wij thans terug tot de gebeurtenissen, waarvan in de inleiding gewag is gemaakt, om te zien welke rol Frederiks daarbij nu en vervolgens vervulde. Het jaar 1492 brak aan. 't Was bij de verbittering van de Schieringers en de eerzucht van Groningen wel te voorzien, dat dadelijkheden niet zouden kunnen uitblijven. 't Schijnt echter, dat Groningen aanvankelijk meer geneigd was langs vreedzamen weg zijn invloed in Friesland te versterken. 't Is bekend, dat Frederiks er in dezen tijd meermalen op aandrong den

---

1) In een instrument van 6 Febr. 1510 en andere stukken, zie Driessen, *Mon.* p. 903, cf. Gerdes, *Hist. Ref.* T. III, p. 191; Harkenroht in *Math. Anal.* IV, p. 527. — Hij zelf noemt zich in door hem of onder zijn invloed opgestelde stukken doorgaans persona personaatschap, *Lectoer en pastoer der Kercken toe Sit Meerten binne grunigen.*

2) Gelijk Wichers, *Tract. v. Red.* Inl. p. 156, ten onrechte opmerkt, dat Frederiks *zijne zeer eerzuchtige beginselen meermalen in zijne uitstekende Redevoeringen ten toon spreidde.*

vrede zoo lang mogelijk te bewaren. De Schieringer edelman Botto Holdinga wendde zich dus tot den Groninger prelaat, die reeds heinde en ver als een man van veel invloed en aanzien bekend stond, met dringend verzoek, of hij den noodlottigen strijd niet kon voorkomen. Dientengevolge begaf Frederiks zich met Walter, abt van Aduard, tot den raad van de machtige stad om tot het bewaren van den vrede aan te sporen. Beide mannen wisten den raad te bewegen, dat er eene vredelievende zamenkomst met de niet zeer rustige geestesverwanten van Holdinga zou worden gehouden te Buweklooster. Doch toen men het daar niet eens kon worden, toen de invloed van Groningen vervolgens nog meer toenam door verbonden met Leeuwarden [1]), Franeker en Workum en tal van edelen, begonnen de Schieringers, die zich bijzonder daaraan ergerden, vechtende en moordende en brandende het land af te loopen. Derhalve tastte ook Groningen naar het zwaard en richtte op zijne beurt in de vijandige streken dergelijke verwoestingen aan. Sneek, dat door de Schieringers ter hulp was ingeroepen, werd door een sterk en geoefend leger zoo verslagen, dat men eindelijk wel om vrede smeeken moest. De voorwaarden voor de in 't naauw gebrachte tegenpartij waren vrij hard. Frederiks was door den raad uitgenoodigd ze op te stellen [2]). De overwonnenen moesten o. a. binnen negen maanden 17500 rijnsche goudguldens aan oorlogskosten opbrengen, en zoo zij of hunne nazaten de vredesvoorwaarden niet stiptelijk nakwamen, telkens 3000 schilden boete aan Groningen betalen. Daar men echter niet bij machte of niet van zins was die bepalingen na te komen, zoo schreef de vredelievende Holdinga 1 Jan. 1493 aan Frederiks, of hij nogmaals zijn invloed bij den raad wilde aanwenden om verzachting der voorwaarden te verwerven. Doch de persona was den Sneekers en Schieringers niet zeer welgezind [3]), de raad had over niet-nakoming van het verdrag te klagen, zoodat men een leger afzond om met geweld af te dwingen, wat men niet goedwillig bracht. Op bevel van den raad moest Frederiks het leger volgen.

Voordat het echter zoover kwam, had een gezantschap van de tegenpartij aan het keizerlijk hof te Weenen weten

[1]) *Arch. van Gron.* (10 Oct.) 1492, no. 17 en voorts alle verbonden in het archief op dat jaar.

[2]) *Charterb. v. Fr.* dl. I, p. 755; Emmius, lib. XXXI, p. 482.

[3]) Emmius, p. 483: *Ipse Guilhelmus, ut dixi, causae Snecensium durior erat.*

te bewerken, dat men van hooger hand onderzoek zou instellen. De keizerlijke gezant Otto van Langen van Bevervoorde, domheer te Mainz, kwam reeds in Jan. te Sneek en trok, nadat hem daar eene breede lijst van de geweldenarij, onderdrukking, heerschzucht en andere zonden der Groningers was voorgehouden, snel naar die schuldige stad, waar hij waarschijnlijk bij zijn vriend en vroegeren leermeester Frederiks [1]) zijn intrek nam en een keizerlijk bevel toonde om zich van alle geweld te onthouden. Daardoor bleef de zaak eenigen tijd hangende, totdat van Langen zich op nieuw te Deventer vertoonde met nog strengere bevelen des keizers [2]). Hij verbood Groningen eenige oppermacht hoedanige ook in Friesland uit te oefenen. Voortaan vond de gezant echter een krachtigen en geslepenen tegenstander in den kerkheer van Groningen. Deze ging van nu aan met gunstig gevolg den weg van politieke kuiperijen betreden, daarbij in het belang van zijne vaderstad en zijne partij zoowel op gezag van de overheid, als ook niet zelden naar eigen inzicht en goedvinden handelende. Terwijl Groningen rustig voortging zich in Friesland als machthebbende te gedragen, zocht Frederiks door allerlei onderhandelingen de zaak slepende te houden en allengs tot een gunstiger keer te leiden. Hoewel het keizerlijke hof door de hartbrekende klachten der Schieringers zeer tegen Groningen was ingenomen, zou het toch al spoedig blijken, dat Frederiks op den duur tegenover een Otto van Langen en eene kermende tegenpartij wel op kon wegen. Het was van het hoogste belang om te voorkomen, dat die lastgeving door den gezant terstond ten uitvoer werd gebracht. Derhalve vond Frederiks het niet meer dan gepast om aan van Langen een bewijs van zijne vriendschap te geven door hem te gemoet te reizen [3]). Tevens eene schoone gelegenheid om de belan-

---

[1]) (*G. F.*) *qui summo loco erat apud Ottonem, praeceptorque honorandus ab eo salutabatur*, Emmius, p. 485; *Zijn grote bekende*, Schotanus, t. a. p. Hoe, wanneer en waar beide mannen elkander in vroegere jaren hebben leeren kennen, is mij niet gebleken.

[2]) Bevel van Frederik III aan Groningen, gedat. 5 Juli 1493, *Charterb. v. Friesl.* p. 758—760 en voorts *ibid.* p. 764, vlg. gevolgd naar Schotanus en Emmius.

[3]) *Dissimulato consilio praetendens privatum studium atque officium*, Emm. p. 485. Schotanus b. XII, p. 394, voegt er bij, dat hij uit eigene beweging zonder bevelen van den raad naar Deventer reisde. Later toen van Langen te Sneek was, schreef Frederiks hem op last van de stadsregeering.

gen van de stad zijner inwoning te bespreken! Te Deventer aangekomen zocht hij zijn vriend over te halen zich eerst naar Groningen te begeven. De gezant weigerde en begaf zich, altijd trouw door Frederiks vergezeld, op reis naar Zwolle, waar hij de Schieringer afgevaardigden zoude hooren. Daar wist de welsprekende pleiter hem evenwel te bewegen, dat hij geen besluit van den keizer ten uitvoer zou brengen, voordat hij de zaak van beide kanten had hooren bespreken. Otto van Langen reisde nu terug [1]), waarmede men het doel bereikt en tijd gewonnen had. Doch terwijl men nu voorzichtig opzettelijk draalde om de vereischte rechtvaardiging af te leggen, werd Groningen wederom uit zijne rust opgeschrikt door eene onverwachte afkondiging van 's keizers bevelen te Groningen, in Wester- en Oostergo. Tevens werd de aanhangige quaestie ter beslissing overgegeven aan de bisschoppen van Keulen en Munster. Ter rechter tijd nog evenwel werd de stad in dezen nood vertroost door de vriendelijke raadgeving van Haringius Suffridi Sinnama, een geboren Fries, hoogleeraar in de rechten te Keulen [2]). Hij schreef dat men, hoezeer ook door de klachten der Schieringers vooringenomen, aan het keizerlijke hof toch het deugdelijke goud van Groningen zeer hoog schatte. Terstond vaardigde de raad Frederiks, Herman Eelderwold en den abt van Foswerd naar Keulen af, om met Sinnama te spreken. Volgens Frederiks inlichtingen wendde men zich toen tot een zekeren Edmund Frund. De persona haalde dezen voor de som van 70 gulden over [3]), dat hij de Groningers in hoffelijke en weidsche bewoordingen zou aanbevelen bij Waldener, des keizers kan-

---

[1]) Met Douwe Ytinga, persona van Itens, den gemachtigde der Schieringers. Van Langen gaf den Groningers vooraf bevel zich binnen 45 dagen voor den keizer te verantwoorden.

[2]) *Gente Frisius, ciuitate Snecensis, qui licet suis potissimum animos adderet, utrique tamen parti secreto sese venditabat*, Emmius, p. 489. Hij was eigenlijk geboortig van Heeg, gem. Wymbritseradeel. Over hem kan men nazien S. Petrus, *de Script. Frisiae*, D. 8. c. 9, nevens Mr. U. A. Evertsz, in de *N. Bijdr. voor Regtsgel. en Wetg.* VII. 348.

[3]) *Has (literas) ipsas nonminus florenis LXX esse a Frundio emptas*, schreef Frederiks aan den raad, Emmius p. 490. Heer Meynert toe Fraenker in *Ghehieten Groningher Passie*, afgedrukt in 't eerste stuk van *'t Arch. voor Nederl. en inzond. Friesche Gesch.* klaagt p. 112:

Breuen hebben sie anden Keyser ghesant
Om te copen dat Westerlant,
Sie sind in des Keysers hof ghecomen
Ende groot schat hadden sie mede ghenomen.

selier. Want Frund stond op zijne beurt weer hoog aangeschreven bij dien hoveling. Een afschrift van dien brief met bijgevoegde inlichtingen, o. a. dat men op geen geld moest zien, werd door Frederiks naar Groningen gezonden. De brief van Frund kwam echter te laat, want de keizer had al weer nieuwe bevelen op weg gezonden. Het gevoelen van den kanselier Waldener, dat men *smeekelingen, die goud bezaten* [1]), maar niet zoo eensklaps in den steek mocht laten, bleef echter een lichtpunt der hope. Onverwijld gaf dus de raad aan zijne drie gezanten te Keulen uitgebreide volmacht van handelen [2]) en beval hun naar Oostenrijk te reizen. Men moest van den kwalijk ingelichten op den beter in te lichten keizer appelleeren. Het scheen echter wel, of het noodlot zich geheel tegen hen verklaard had. Weinige dagen voor hunne komst te Linz in September was Frederik III des regeerens en des levens zat overleden. *Welk verstarv echter niet belette datter aan de zaacken van Frieslandt gewerckt wierdt* [3]). Immers de tegenpartij had tot nog toe aan bedrijvigheid waarlijk niets te wenschen overgelaten. De nieuwe keizer Maximiliaan bekrachtigde na ontvangen rapport van Otto van Langen niet slechts de eischen van zijn vader, maar beval bovendien om als van ouds een potestaat over Friesland aan te stellen, door welke maatregel de macht van Groningen van zelf geheel vernietigd zou zijn. Zoo had het recht van hem, die eerst komt en eerst spreekt, voor de Groninger gezanten schijnbaar alle hoop den bodem ingeslagen. Bovendien was de keizer als rouwende over zijns vaders dood voor hen volstrekt niet te spreken. Er moest evenwel doorgetast worden, voordat het onherroepelijk te laat was. Gelukkig voor de laatkomenden is niets zoo zeer aan ijdelheid en wisseling onderhevig als hofgunst. Dit nog bij tijds bedenkende, lieten de Groninger gezanten zich niet afschrikken, maar reisden haastig naar Weenen door, alwaar eenige *gepaste geschenken aan de hovelingen van welcke, behalve den genoemden cancelier, noch deeze en geene,*

[1]) Emm. p. 491. Waldener was vroeger ook al door van Langen en de Schieringers omgekocht, zei men.

[2]) Gedat. 23 Aug. *Gron. Arch.* 1493, no. 3.

[3]) van Idsinga, *Staatsr.* enz. dl. IV, p. 439. Occo Scharl. fol. 54 b, verhaalt de toedracht der zaak geheel anders. Hij zegt, dat de Groningers den keizer baden zijne besluiten in te trekken, *maer sy en hebben niet wtgherecht*, dat deze eerst daarna gestorven was, waarop de Groningers weer moed schepten en begonnen te rooven *ende alle moetwille te bedryven*, dat Maximiliaan toen nogmaals van Langen zond, enz.

door gouden snoeren in de Groninger belangens getrocken waaren [1]), maakten dat zij gehoor kregen. Wel was de keizer afwezig, maar zijn raad kwam bijeen. De drie geestelijken werden toegelaten, en men vergunde hun het woord te voeren. Frederiks [2]), die al het gewicht van het oogenblik zeer wel begreep, vatte deze gelegenheid aan, om door krachtige en vloeiende welsprekendheid, de trotsche, machtige rijksgrooten tot bewondering en welwillendheid te dwingen. Dat hij toen getoond heeft meester over de taal te zijn, kan bewezen worden door hetgeen vervolgens geschiedde, waarbij men wel degelijk in het oog dient te houden, dat de gemoederen der rijksgrooten tot nog toe zeer ten ongunste van Groningen waren gestemd. 't Kwam dus bovenal aan op de houding van Frederiks, die als het noodig was zeer vurig wist te pleiten voor de belangen van zijne vaderstad. Zoo liet zich dan het gevolg ook wel voorzien. Hoewel van Langen innig verheugd met de door Maximiliaan vernieuwde mandaten hals over kop was afgereisd, werd de keizer nu bewogen om een tegenbevel af te vaardigen aan van Langen en allen, die men geboden had de gemeenschap met Groningen af te breken. De brief tegen Groningen werd tevens ingetrokken. Men gebood elken maatregel op te schorsen, totdat andere keizerlijke gezanten beide partijen gehoord en verslag van die getuigenissen opgezonden zouden hebben. Met dit document gewapend reisde het gezantschap in Oct. van Langen welgemoed achterna. Zij haalden hem te Deventer in. Nu liet men hem onder getuigen terstond het nieuwe bevelschrift [3]) voorlezen. Frederiks vermaande hem vervolgens met krachtige redenen daaraan gehoor te geven. Van Langen maakte er zich zoo wat van af, maar toen Meijster Wilhelm en de zijnen

---

[1]) Van Idsinga t. a. p.

[2]) *Qui collegas eruditione, facundia, animique quadam praesentia anteibat*, Emm. p. 495. Daarop laat Emmius hem aldus spreken: *Zoo eenig sterveling ooit heeft ondervonden, welk een ondier de laster kan zijn, dan hebben wij dat voorwaar in dezen tijd tot onze groote schade geleerd! Immers wij van Groningen hebben met onze naburen een verbond gemaakt verreweg voordeeliger voor hen, met wie wij het hebben gesloten dan voor ons, maar het allermeest tot heil van den geheelen staat*, enz. enz. Mogen wij hier al niet de eigene woorden van den persona voor ons hebben, dan legt Emmius, die de geheele rede neerschrijft, daarin toch zijn gevoelen over de gansche zaak neer.

[3]) *Arch. van Gron.* 1493, no. 18. Van Langen was alleen, daar hij vol drift zijne medegezanten vooruitgereisd was.

naar Groningen getogen waren, begaf hij zich naar Sneek en handelde geheel volgens de eerste lastgeving van Maximiliaan. Op den landdag te Sneek 2 Jan. 1494 werd met nagenoeg eenparige stemmen Juwe Dekama tot potestaat verkozen. Hij zou gehuldigd worden op den eerstvolgenden landdag te Bolsward, werwaarts men ook de bondgenooten van Groningen onder bedreiging van zware straffen opriep. Doch in diezelfde maand vergaderden ook de Vetkoopers van Oostergo en wel te Leeuwarden onder voorzitting van Frederiks als vertegenwoordiger van Groningen. Deze wist met zijne overwegende staatkundige bekwaamheid [1]) de angstige en verdeelde gemoederen der Vetkoopers tot eenstemmigheid te brengen. Volgens zijn raad schreef men naar Sneek, dat men de huldiging niet zou bijwonen, dat men de besluiten daar genomen voor nietig verklaarde en dat men met de zaken van Westergo niets te maken had. Bovendien vonden de plannen van Otto van Langen ook bij zijne eigene partij vele afkeuring en tegenwerking, zoodat de gezant ten hoogste verbolgen, dat niet alles naar zijn wensch ging, naar Deventer trok en daar de twistende partijen samenriep. De norsch gebiedende toon van zijne oproeping aan Groningen hinderde den raad, zoodat zij gaarne luisterden naar het door Frederiks ten sterkste aanbevolene plan om zich nog eens weer op den keizer te beroepen. Een geschrift met die bedoeling werd op verzoek van den raad door den kundigen persona *in een galligen stijl ontworpen* [2]). Daarmede toegerust togen Meijster Wilhelm en drie andere afgevaardigden naar Deventer, en nadat men het stuk den gezant had laten voorlezen, hield de persona hem het onrechtmatige en willekeurige zijner handelingen zoo nadrukkelijk onder oogen, dat hij in zijne verlegenheid tot zijne groote beschaming het zwijgen wel moest bewaren. Het bleek evenwel, dat van Langen stijfhoofdig bleef en niet van zins was om te veranderen. Toen besloten de Groningers de reis maar verder voort te zetten en kwamen in April 1494 te Kempt aan. Van Langen was hun echter reeds met afgevaardigden van de Schieringers voor geweest. Geld en groote beloften werden toen van beide kanten kwistig aangewend. In Mei

---

[1]) *Homo solers ingenio et in rebus agendis ante caeteros versatus*, Emmius, p. 502.

[2]) van Ids. dl. II, p. 444. *Huius consilii dux fuit G. F. sacerdos eiusque stilo libellus conceptus acris et multa bile suffusus in Ottonem et Snecenses ac laude refertus Groningensium*, Emmius, p. 507.

belegde de keizer eene vergadering van de rijksgrooten. Nadat de Schieringers van het voorrecht om eerst te mogen spreken hadden gebruik gemaakt door de zonden van Groningen met overtuigende welsprekendheid te schilderen, nam Frederiks het woord, wederlegde in krachtige taal die beschuldiging van lid tot lid en drong aan op de instandhouding van het zooeven als zeer onrechtmatig en ergerlijk voorgestelde verbond met Oostergo. De vergadering ging onder den laatsten indruk uiteen, men gaf beide partijen hoop en stelde de beslissing voorloopig uit. Toen ging men nogmaals tegen elkander aan het opbieden bij de invloedrijkste hovelingen en den keizer. Frederiks deed het hoogste bod [1]) en derhalve werd Groningen in het gelijk gesteld. Het *dives egeni dominus* deed veel verborgen tegenzin over 't hoofd zien. Maximiliaan keurde nu het verbond met Oostergo goed, bekrachtigde het schriftelijk en erkende de stad in al hare voorrechten. Voor die goedertierenheid moest men hem 4000, of volgens anderen 8000 gulden opbrengen, den keizer trouwe gehoorzaamheid beloven en teruggeven, wat geroofd was.

Zoo was nu het verbond van 1491, 'twelk zooveel ongenoegen en tegenzin had verwekt, door de wettige macht bezegeld. Groningen stond nu niet langer tegenover, maar boven de tegenpartij. 't Valt niet te ontkennen, dat de stad deze zegepraal voor een goed deel aan haren opperpriester verschuldigd was, die door welsprekendheid en staatkundig doorzicht, door voortvarenden ijver en juiste keuze van maatregelen de kuiperijen van de Schieringers onschadelijk maakte en een Otto van Langen allengs geheel op zijde wist te schuiven.

De macht van Groningen was nu grooter geworden, dan men daar gelooven of in toepassing brengen durfde. 't Is soms, alsof die overigens wel zeer stoutmoedige stad nog niet volkomen al den omvang der behaalde voordeelen begreep.

---

[1]) Groningen bood den Keizer eerst 3000 gulden, doch dit bod werd door de Schieringers verhoogd. De bisschop van Brescia verweet Frederiks de karigheid van Groningen. Hoewel groote heeren het geld niet zoeken, scheppen zij veel vermaak in mildheid en dankbaarheid. De persona begreep dien wenk en *wierp ook den gapenden Bisschop den gouden angel in den mond.* Hij beloofde 4000 gl. Occo Scharlensis noemt fol. 76 slechts 400 gl. en oordeelt, dat het verkregen recht van Groningen van nul en geener waarde was, omdat zij het hadden gekocht. Alsof de Schieringers niet evenzeer geld geboden hadden!

Onverklaarbaar is dikwijls het weifelen der stedelijke regeering bij het nemen van sommige maatregelen, hetwelk den schijn geeft, alsof men eerst aanmoediging van hooger gezag afwachtte, voor dat men durfde doortasten in zaken, waartoe men zoo al niet het recht, dan toch de macht bezat.

Frederiks begreep de zaken beter. Hij stond om zoo te spreken in deze dagen aan het hoofd van den staat. De koene stuurman had zich zoo geheel op den voorgrond weten te plaatsen, dat alle stukken door hem of in zijn geest werden gesteld, dat ieder, die iets bij den raad wou bewerken, hem eerst raadpleegde en om ondersteuning vroeg, dat de raad zelfs geen maatregel nam tegen zijn gevoelen of zonder zijn oordeel te hebben ingewonnen. *Buiten zijn raad werd niets van aanbelang ondernomen en zonder zelf lid der stedelijke regering te zijn, werd hij doorgaans als haar hoofd aangemerkt* [1]. Waar de raad, uit vrees om den argwaan des keizers tegen Groningen wakker te schudden, zich nog schuchter betoonde, daar was Frederiks om de eerzucht aan te wakkeren. Terwijl de Schieringers in weerwil van 's keizers goedkeuring het verbond van 1491 nog geenszins wilden erkennen, besloot men door Frederiks aangespoord en moediger geworden door de gunst van het hof om maar met hen te handelen, als of zij onder de artikelen waren begrepen. Terstond na den terugkeer van den persona en de andere gezanten, werd een groote landdag te Leeuwarden belegd, waarop van de uitkomsten der zending verslag werd gegeven. Toen men echter kort daarna zou overgaan tot de op deze vergadering vastgestelde invordering der schatting, welke Oostergo moest opbrengen voor de kosten van het gezantschap en ter ondersteuning van de bondgenooten in Westergo, weigerden de Schieringers in Oostergo hun aandeel te betalen en beklaagden zich bitter bij den keizer. Deze beval Groningen voorloopig niet met de heffing voort te gaan en zond spoedig daarop ridder Konrad von Ampringen en Volprecht Tiers, kanunnik te Mainz, als zijne gevolmachtigden. Zij namen te Groningen hun intrek bij Frederiks. Door hem en in eene vergadering der staten van Oostergo op het raadhuis te Groningen in Jan. 1495 nader ingelicht, geboden zij den eed volgens de bepalingen van Kempt af te leggen en de gelden op te brengen. En toen zij zich vervolgens naar Friesland begeven hadden, ontving Frederiks van hen een brief, dat h

[1] Mr. I. A. Nijhoff, *Gedenkw. uit de gesch. v. Geld.* dl. VI, st. p. XIV.

den raad tot bespoediging moest vermanen. Den raad, die altoos maar nieuwe moeijelijkheden vreesde, werd hiermede op nieuw een riem onder 't lijf gestoken. Ook belegden zij in Febr. een landdag van alle staten te Leeuwarden in het Jacobijnerklooster, om den eed aan den keizer af te leggen en het verbond met Groningen te bezegelen. Frederiks was met het voorzitterschap bekleed. Op die vergadering bleek nog duidelijker, wat Groningen bedoelde. Toen de Schieringer edelman Aede Jongema [1], die met eenigen van zijne partij verschenen was, den voorzitter vroeg, wat onder die protectie en dat verbond met Oostergo werd verstaan, gaf Frederiks koelbloedig ten antwoord: men moest daaruit begrijpen, dat geheel Oostergo door den keizer aan Groningen was gegeven. In hoever hij namens zijne stad tot zulke inzichten gerechtigd was, is niet volkomen duidelijk. Althans Jongema beweerde, dat de onwilligen in Oostergo niet onder Gruno's beschermheerschap stonden en derhalve nooit gedwongen konden worden om de schatting mede te betalen. Den eed aan den keizer wilden hij en alle Schieringers wel afleggen, maar overigens bleven zij bij hunne weigering volharden. Die standvastige verklaring bracht den raad van Groningen weer in eene onaangename slingering, totdat Frederiks een zeer vereerenden brief toonde van den rijks-kanselier Stutzel [2], die hem benevens aanmoediging om voort te gaan nopens de gezindheid van den keizer gerust stelde. Nu durfde men krachtiger doortasten, het geld werd ingevorderd en het aan den keizer beloofde afgelost.

Van stonden aan verflauwde de tegenstand als van lieverlede. Van Langen's pogingen om het twistvuur gaande te houden mislukten jammerlijk [3]. Toen er tevens in deze dagen geruchten in omloop kwamen, dat hertog Albrecht van Saksen krijgsvolk naar Friesland wilde zenden, werden de gemoederen nog meer voor Groningen gestemd. De steden Bolsward

---

[1]) Dit tooneel tusschen Frederiks en Jongema is op dichterlijke wijze behandeld door Mr. A. van Halmael in zijn historisch drama: *Friesland in* 1498, p. 138—146.

[2]) Bij Emm. p. 522, *nulla mutata syllaba* opgenomen.

[3]) In 't laatst van 1494 had hij nog brieven naar Leeuwarden gezonden met bevelen tegen Groningen. Zie *Sted. Arch. v. Leeuw.* de stukken gedat. 6 en 13 Dec. 1494. Zijne eigene partij verliet hem. Toen hij hen poogde over te halen om nogmaals hunne bezwaren en belangen op den rijksdag te Worms te bepleiten, kwam geen Fries opdagen. Geld ontving hij ook niet meer.

en Workum alsmede eenige aanzienlijke Vetkoopers [1]) in Westergo verzochten nu ook in het verbond met Groningen opgenomen te worden. Als altijd maakte de raad thans weer allerlei bezwaren uit heimelijke vrees voor den argwaan des keizers, hoewel men ongemeen begeerig was naar vermeerdering van gezag. *Meester Willem kreeg evenwel zijn meening in een zoo eergierige en regeerzuchtige stad als Groningen lichtelijk door* [2]). Hij stelde zelf de bondsformule voor de Westergoërs op onder dezelfde voor Groningen zoo voordeelige voorwaarden als die voor Oostergo, waarover alle haspelarij begonnen was. Zijne artikelen werden in Mei 1495 door alle Vetkoopers te Bolsward goedgekeurd en onderteekend [3]). Toch aarzelde Groningen nog dit verdrag te bekrachtigen. Men had daartoe niet eerder den moed, voordat ook de oude vijandin Sneek met hangend hoofd was komen smeeken om de gunst van in het verbond opgenomen te worden. Dat stedeken had ter kwader ure Saksisch krijgsvolk binnengelaten. Deze hielden, omdat hunne soldij niet betaald werd, er zoo vreeselijk huis, dat men besloot zich tot de Groningers te wenden. In schuchtere besluiteloosheid speelden deze aanvankelijk een weinig met schoone beloften. Daaraan kwam echter terstond een einde, toen Frederiks een schrijven van Volprecht Tiers ontvangen had, waarbij deze de stad van des keizers gunst en zijne eigene dienstvaardigheid verzekerde. Alstoen verblijdden de Groningers zich in hun boezem, betaalden de soldij der Saksers, namen Sneek onder hunne hoede op en legden van hun eigen krijgsvolk in de stad. In hetzelfde jaar 1496 werd tevens ook het verbond met Westergo [4]) voor den tijd 20 jaren door den raad bekrachtigd.

De opname van Leeuwarden in het verbond was door de Schieringers niet zonder reden als hun ondergang beschouwd. Daarna verflauwde de tegenstand tegen Groningen allengs en doofde na de overvleugeling van Sneek schijnbaar uit. Dat

---

[1]) In 't laatst van 1494 had de woelige Juw Juwinga zich daartoe reeds per brief tot Frederiks gewend en der regeering zijn krijgsvolk aangeboden, maar om vele redenen had men zijn verzoek toen van de hand gewezen.

[2]) Schotanus, B. XII, p. 418.

[3]) *Quod Guilhelmo Friderico placebat, apud quem fiducia gratiae in aula praevalebat*, Emm. p. 523.

[4]) Het archief van Groningen bevat op het jaar 1496 eene menigte stukken, waarin verschillende overheden van dorpen, grietenijen, enz. verklaren het verbond tusschen Groningen en Westergo aan te nemen.

Groningen van de deels behaalde, deels aangebodene voorrechten gebruik maakte, was alleszins natuurlijk, nu het toch eenmaal, al was het maar voor korten tijd, in Friesland een invloed had verkregen, zooals het er nooit weer bezeten heeft. Hen daarom *kwaadwillige vijanden* [1]) te noemen is onbillijk, want zij steunden de partij, die hen had ingehaald en begingen zonden gelijk aan die, waaraan ook Schieringers zich schuldig maakten. Met meer grond kan men hen als *heerschzuchtige naburen* aanduiden.

IV.

VREEMDE HEEREN.

Beide partijen hebben echter zwaar geboet. Zij hadden vreemde heeren in hunne aangelegenheden geroepen, en 't bleek alras, dat die menschlievendheid om Frieslands toestand te ontwarren niet louter belangeloos was. De keizer kreeg er aanleiding door, zich nu eens met gezag als opperheer te doen gelden en hij verwierf er zich een sterken arm. Zoo stond er nu een geduchte heer voor de deur: Albrecht van Saksen, des keizers veldheer in de Nederlanden. De Schieringers, na eenige vergeefsche aanvragen om hulp door de geveinsde afkeerigheid van den sluwen vorst geprikkeld, legden eindelijk de belofte af, dat zij hem als heer van Friesland zouden huldigen. Dit vernemende kwām de hertog in het laatst van 1496 met zijne legerscharen opdagen. In 't begin van 1498 waren de Groningers reeds overal voor den bekwameren tegenstander geweken. Leeuwarden bezweek in Juli, en de keizer, die nog eene groote som gelds aan Albrecht schuldig was, erkende hem vervolgens als heer en potestaat [2]).

Al verder sloeg de hertog nu begeerige oogen op de stad Groningen, op grond dat hij door den keizer in dezelfde aanstelling potestaat over Groninger*land* was genoemd. Te-

[1]) Gelijk de meeste Friesche bronnen ze voorstellen en ook J. D. Ankringa in *De vrije Fries*, dl. IV, p. 387. Volgens dezen zouden de voordeelen der Saksische overheersching, onder stroomen bloeds verkregen, zeer wel tegen het verlies der onafhankelijkheid opwegen. Maar regelmaat van bestuur, veiligheid van leven en eigendom had Groningen ook als een zegen over de Ommelanden verspreid.

[2]) *Charterb.* dl. I, p. 786—792.

gelijker tijd echter daagde van eene andere zijde Graaf Edzard van Oost-Friesland op, kennelijk met datzelfde plan. Hij had reeds van de benarde dagen, welke de weleer zoo machtige stad nu doorleefde, gebruik gemaakt om zijn gezag in de Ommelanden te vestigen. Tusschen deze beide heeren werd Groningen gedurende de eerstvolgende jaren in de klem gezet. Eindelijk moest men in den nood het hoofd buigen, en graaf Edzard werd na bijna wanhopigen tegenweer tegen den machtigen Sakser als heer en meester gehuldigd.

Meester Willem was een heftig tegenstander der Saksers. Het is zeer waarschijnlijk, dat hij reeds eenige jaren vroeger naar middelen heeft omgezien, om die macht, welke hij eerder dan een zijner medeburgers zag naderen, tegen te gaan. Hij begreep zeer goed, dat de hertog zich nooit tot Friesland alleen zou bepalen. Over zulke aangelegenheden moet hij reeds in April en October 1495 met den afgevaardigde van graaf Edzard, die hem door zeer vriendschappelijke brieven had uitgenoodigd, op bijeenkomsten te Oterdum en Appingadam in onderhandeling zijn geweest. De graaf had den invloedrijken Groninger vooraf geschreven, dat hij allergewichtigste zaken te behandelen had, die hem (den graaf) en de regeering van Groningen aangingen [1]). Het schijnt echter, dat de machtige raadsman van Groningen hierin op eigen gezag gehandeld heeft — doch de zaak bleef nog voorloopig rusten. Frederiks was ten gevolge van zijne ingenomenheid tegen den nieuwen potestaat, den voorspoedigen verstoorder van Groningens zoo zorgvuldig, behendig en langzaam verworvene macht, in Friesland, en misschien ook uit persoonlijke genegenheid voortdurend op de hand van graaf Edzard. Het werd allengs zijn streven om zijne medeburgers, bij wie deze heer aanvankelijk in een kwaden reuk stond, ook voor dezen te winnen, vooral toen hij klaar inzag, dat men eindelijk toch wel gedwongen zou zijn om voor den druk der tijden te buigen. Maar voorloopig kwam het er nog op aan, tegenover de eischen en aanspraken van die beide heeren met hardnekkigheid bij de eigene rechten te volharden en geene moedeloosheid te toonen. Dit was echter zeer wel toevertrouwd aan den moed en het doorzicht van Frederiks, die telkens bij de onderhandelingen met alle partijen de hoofdrol speelde. Op eene bijeenkomst te Vollenhoven, waar de twistende partijen door haren bemiddelaar den bisschop van Utrecht

[1]) Emm. p. 524. *Sed quae res ea fuerit, nusquam legi;* ibid. p. 537, *de rebus magnis. Sed colloquium hoc quoque silentio pressum.* Hij vermoedt *de gubernatione Frisiae.*

bescheiden waren, in Oct. 1498, verdedigde de persona de belangen der stad in een vrij heftig dispuut tegen een van de Saksische afgevaardigden, den kanselier Phlug [1]). Het bleek evenwel, dat de gemoederen van weerszijden te zeer verbitterd waren om tot een eindresultaat te kunnen komen. De eischen van den hertog waren zoo onaannemelijk, dat de bemiddelaar der partijen slechts een wapenstilstand bewerken kon, om in Mei 1499 eene nieuwe bijeenkomst te Woerden plaats te doen hebben. De Groninger gezanten met den persona aan het hoofd hielden zich toen weer onverzettelijk aan de bepalingen van Kempt, zoodat ook deze onderhandeling vruchteloos afliep [2]), en de raad, na het verslag van Frederiks en de andere gezanten gehoord te hebben, zijn gevoelen om tot het uiterste te volharden toejuichte. Toen er tijdens de eerste belegering van Groningen sedert Juni 1500 van den kant des keizers en van den bisschop weer pogingen ter bemiddeling werden aangewend, was Frederiks onder de Groninger afgevaardigden degene, die van geen toegeven of aarzelen wilde weten [3]). Het krijgsgeluk was tegen Groningen, het verschil werd allengs ingewikkelder, maar hij bleef op alle bijeenkomsten [4]) dezelfde

---

[1]) Emm. p. 574, 575; Wichers, *Inl. op het tract. v. reductie*, p. 93.

[2]) De hertog eischte: Men moest volgens des keizers bevel de stad voor hem openstellen, hem grond afstaan voor 't bouwen van een kasteel, burgemeesters en raad door hem laten aanstellen, allen krijgsvoorraad overgeven, van alle inkomsten der stad en van de rechten op de Ommelanden afstand doen, enz. De onderwerping van Groningen nu was voor de bevestiging en bewaring van des hertogs gezag in Friesland bepaald noodzakelijk. Nadat een opstand der Friezen tegen den hertog tijdens zijne afwezigheid door hem met hulp van Graaf Edzard onderdrukt was, kwam Groningen, 'twelk een tijd lang met afwisselende kans tegen beide heeren geschermutseld had, aan de beurt. De hertog sloeg er in het jaar 1500 het beleg voor. Dat hij te bewegen was het zeer spoedig onder weinig eervolle voorwaarden op te breken, moet aan zijn ziekelijken toestand geweten worden. Albrecht stierf in 't zelfde jaar te Emden.

[3]) In 1501 schreef Arnold Michiels, die in naam van de stad zich te Brussel bij de onderhandeling van aartshertog Filips van Bourgondië met de beide hertogen Hendrik en George van Saksen gevoegd had, aan Frederiks *gratia ante omnes pollentem et causae gnarum*, dat hij moest overkomen, dewijl de zaken nu goed stonden. Doch daar Frederiks begreep, dat er toch vooreerst niet veel van te verwachten viel, omdat men Michiels steeds in de onzekerheid hield, werd de uitnoodiging afgeslagen. Emm. lib. XXXIX p. 603.

[4]) O. a. woonde Frederiks de onderhandelingen bij te Assen in 1501, te Leipzig in 1503, en te Deventer in Aug. 1505. *Arch.* 1505, no. 26.

houding bewaren. Terwijl de eischen van de beide zonen, opvolgers van hertog Albrecht, alsmede nu ook van graaf Edzard onveranderd bleven, zorgde Frederiks wel, dat Groningen niet ontijdig toegaf en het, hoezeer ook door den oorlog geteisterd, zoo lang mogelijk uithield.

Dit bleek vooral duidelijk op eene bijeenkomst te Hattem in Oct. 1505 [1]), die vooral de aandacht verdient om de vele hooggeplaatste personen, welke haar bijwoonden en het volledige verslag, 'twelk daarvan bewaard is gebleven. Des keizers vertegenwoordiger was de graaf von Zorn, voorzitter van de vergadering. Willem Frederiks en vier andere van de geachtste burgers zouden er voor de belangen van de stad optreden. De voorzitter opende de vergadering met eene rede, waarin hij de Utrechtschen vermaande Groningen niet te steunen en de hertogen van Saksen ongemoeid te laten in het bezit van 'tgeen hun nu reeds sedert zeven jaar toekwam. Daarop wendde hij zich vol toorn op zeer barschen toon tot de Groningers, beschuldigde de stad van alles in rep en roer gebracht te hebben en eindigde met uit naam van den keizer weer dezelfde harde eischen te doen, die men sedert 1498 steeds had moeten hooren. Door die strengheid onaangenaam verrast vroegen de aangesprokene partijen uitstel tot den volgenden dag. Toen zette de deken van het Utrechtsche domkapittel uiteen, dat Utrecht op grond van de aloude schenkingsakte van 1040 wel degelijk reden had om bemiddelend ten behoeve van Groningen op te treden. Hem volgde Willem Frederiks. Hij vestigde de aandacht op het onrechtvaardige en harde van des keizers eischen. Men zou ze niet strenger kunnen stellen tegenover eene oproerige en veroverde stad. Groningen was bovendien nooit wettig voor het gerecht geroepen, veel min veroordeeld — het had dus den rijksban niet verdiend. Karel de Groote en andere keizers, ook Maximiliaan, hadden aan deze landen vrijheid geschonken naar eigene wetten te leven en met naburen verbonden te sluiten. Men hoopte dus, dat de van oudsher verkregene voorrechten zwaarder zouden gelden dan de nieuwe aanspraken en de gunst van Saksen.

[1]) *Arch. v. Gron.* 1505, no. 25. Behalve von Zorn waren er nog van 's keizers wege de hofkanselier en een ander edelman, graaf Edzard begeleid door drie Ommelander edellieden en de bisschop van Utrecht, omstuwd door eene schare aanzienlijke edelen en hooge geestelijken van het Sticht, afgezanten van wege George hertog van Saksen, aan wien zijn broeder Hendrik in 1504 het erfstadhouderschap had opgedragen, en van koning Filips van Spanje; enz.

De graaf von Zorn trachtte de beide sprekers te wederleggen. Op den derden dag werden de klachten van graaf Edzard [1]), den Saksischen bevelhebber en de Ommelander heeren tegen Groningen te berde gebracht. Na de repliek der Groningers werd het gesprek over en weer zoo vinnig, dat men uit vrees voor grove hatelijkheden de gezanten der stad beval hun uitersten eisch op te geven. Toen antwoordde Frederiks na een kort overleg met zijne ambtgenooten, dat de vijanden van Groningen zeer zeker te vergeefs zouden hopen op zulke dwaze en onrechtmatige voorwaarden de stad te bemachtigen, daar men liever voor vrijheid en vaderland ter dood toe zou blijven strijden. Misschien konden zij nog bewogen worden om de zaak te stellen ter beoordeeling van Koning Filips en den bisschop van Utrecht, als de vorst van Saksen zich ook aan den uitslag van dat oordeel wou onderwerpen [2]). Meer te geven of te belooven hadden zij niet. Over deze krachtige verklaring van den fieren Groninger kerkheer waren de afgezanten van keizer en hertog zoo verbolgen, dat zij opstonden en de zaal verlieten. Toen de Groningers echter in eene volgende op verzoek van Utrecht vernieuwde zitting standvastig bleven verklaren tot het uiterste te willen volharden, gelastte von Zorn hun op staanden voet te vertrekken en te zorgen binnen twee dagen in veiligheid te zijn. Waarop Frederiks onbeschroomd uitriep: „Wilt gij het beloofde vrijgeleide schenden, neemt ons dan maar op staanden voet in hechtenis!" — Toen gaf men hun drie dagen tijd, de vergadering ging uiteen, maar de verbittering was er te grooter door geworden.

Veit von Drachsdorf, de ruwe Saks, ging ondertusschen voort met onmenschelijke wreedheid tegen de stad te woeden. Meester Willem, op hem afgezonden om hem tot zachtheid te stemmen, kon niets op den onhandelbaren krijgsman uitwerken [3]), die bovendien de zaken door elkander verwarde,

---

[1]) Zijne klachte was, dat de reeds voor ruim acht jaren aan Groningen geleende 5000 gulden hem nog niet teruggegeven waren.

[2]) S. Beninga, p. 122: *Men dit wolden se well gewogen weesen, se wolden de heele saecke stellen tot erkentenisse der coninckIyker Majesteit van Castilien Hartogh Philippus en oeren natuirlycken Heeren den Bisschop van Utrecht*, enz. Het oordeel van Utrecht zou niet ten nadeele van Gron. uitvallen, dat was Fredriks wel bekend.

[3]) S. Beninga, p. 131. Nadat beide veel over en weer gesproken hadden over de bijeenkomst te Hattem, *soo duchte den Pastoor Mr. Willem an Jr. Vijt, dat hij anders niet dede dan den mont en tonge schrabbeden*,

zoodat de persona bij het heengaan verdrietig uitriep: „Ik twijfel jonker, of gij mij wel goed verstaan wilt, of ik kan u niet recht verstaan, en dan kon ik onzen vrienden te Groningen wellicht andere berichten brengen, dan uwe meening is." — Men zou nu verder per brief de zaak behandelen, waarvan natuurlijk niet kwam.

Op zekeren dag kreeg jonker Veit, een liefhebber van den wijn, in dronkenschap twist met graaf Edzard, 'twelk ten gevolge had, dat deze met zijn leger de Ommelanden verliet. Men verheugde zich in Groningen over die onverwachte uitkomst, waardoor men uitzicht kreeg een machtigen vijand in een beschermer te veranderen. De stedelijke regeering kreeg een wenk zich om hulp tot den graaf te wenden. Het gevolg der onderhandelingen was, dat Edzard als heer van Groningen zou worden gehuldigd. Den 14 April 1506 trok hij de poorten binnen en werd *van den gemenen burgeren ook geestelick und wertlick mit grooter reverencie wel ontvangen.* Hij liet geld staan met het opschrift: *Edzardus. Comes. Conservator. Groning.* En de kinderen zongen op de straten:

Christi is upgestanden,
Herr Vyth moet nu uth dussen lande,
Des willen wij alle froh syn,
Graue Edsard wil onse troest syn,
Kyrie Eleison [1]).

Om niet voor den een te buigen, moest men den ander inhalen. Graaf Edzard betoonde zich voor Groningen steeds een welwillend, beminnenswaardig vorst, die gaarne deed, wat hij kon, om te beantwoorden aan het doel, waarvoor men hem geroepen had. Zijn beheer gaf eenige verademing na den tienjarigen druk. Toch had men te Groningen met dezen gebieder eene ongelukkige keuze gedaan, want graaf Edzard was lang niet machtig genoeg om zijne nieuwe onderdanen voor alle verwikkelingen en aanranding volkomenlijk te beschermen. Dit zou al spoedig blijken tot aller droefenis. Want men beminde graaf Edzard.

De keuze van dezen vorst was aanvankelijk geheel naar

---

want alse een Dinck ten ende hadden gelecht, en se van een ander punct tracteerden soo was em dat eerste all vergeeten, soo seide de Kerck-Heer ten laesten tot em: enz. — De eischen van Saksen bleven zoo hoog, dat zelfs het gemeene volk ze in weerwil van alle uitgestane ellende verwierp.

[1]) Egg. Beningha, *Historie*, enz. p. 463.

den zin van den Groninger kerkheer, die zonder twijfel geholpen door den loop der gebeurtenissen de zaken tot dit einde heeft zoeken te leiden. Van zijne ingenomenheid kon hij getuigenis afleggen op eene vergadering te Nuis in 1511, waar Groninger afgezanten voor eene keizerlijke commissie ter verantwoording opgeroepen, en vooral juist Frederiks, zoo vrijmoedig en bondig het gedrag van hun meester verdedigden, dat de beslissing voorloopig werd uitgesteld. Toen Maximiliaan den graaf na lang weifelen in 1513 ten behoeve van Saksen in den rijksban had gedaan, en de hertog George in 1514, voordat hij op de stad aanrukte, een heraut aan den raad zond met bevel om de partij des graven te verlaten, viel het Frederiks en anderen niet moeielijk een stellig afwijzend antwoord te bewerken. Kort daarna woonde Frederiks eene bijeenkomst bij in het klooster ten Hoorn door graaf Eberhard von Königstein als gezant des keizers belegd. Het gesprek nam daar aanvankelijk zulk een loop, dat de gezanten van graaf Edzard toornig de zaal verlieten met alle anderen [1]). Frederiks bleef alleen achter, ging tegenover den verbluften gezant staan en ontvouwde hem de ware toedracht van zaken zoo duidelijk en met zulk eene wijsheid van taal, dat von Königstein er verlegen onder werd en verklaren moest: „Ik ben niet genoeg met die dingen bekend. 't Is dus niet meer dan billijk, dat ik den hertog voor zich zelf hoor pleiten." Daarom noodigde hij den priester uit, om terstond met hem naar Leeuwarden tot den hertog te gaan. Dit voorstel werd gretig aangenomen. Men werd bij den vorst toegelaten. Het woord werd aan den welsprekenden raadsman van Groningen gegund. Hij voerde het wederom zoo wel, overtuigd van het gewicht des oogenbliks, dat de hertog geheel van zijn stuk geraakte [3]), en omdat hij zijne eigene zaak niet goed verdedigen kon, *eerst van quaetheyt stamerde en nau een woordt konde*

[1]) Oostfriezen nl. en Groningers. Königstein eischte, dat Groningen zich van den graaf zou losmaken, den keizer voorloopig als heer erkennen en aan Saksen de Ommelanden en Appingadam afstaan.

[2]) *Tot iam annos in summis reip. negotiis versatus, prora puppisque consilii publici*, Emm. p. 702. *Men de Pastoor Mester Willem de een wys vervaeren man was, en altyt van den eersten tot den laesten dit warck de naeste twintich Jaeren hen tot nu toe al dit Oorlogh.... nae hadde gehandelt, de gick doe allene sitten bij den Grave*, enz. S. Ben. p. 221.

[3]) S. Beninga, p. 221. *Soo wordt de Vursten mit den eersten heel importuin en uittermaeten heele quaet en heet, soodat hy*, enz. De Friesche bronnen melden van deze onderhandelingen niets.

uitspreecken. Daarna [1]) voer hij in heftige verwijten tegen graaf Edzard en de Groningers uit. De hertog moest in elk geval weer tot bezinning gebracht worden, en dat gelukte den bekwamen persona. Hij viel voor den verbitterden vorst op de knieën, *hij bemurfde hem met soete redenen* [2]) en sprak: *Hooggeboren Vurste, Genade Lieve Heere, U Genadige woorden sind toemaele heet ongenaedich quaet, ootmoedelycken uwe Genaeden de quaetheyt willen een weinich berusten laeten, en horen my genedelycken en setten van nu uwe Vurstelyckheyt en spreecken met my als Jurrien, en als een Vurste van Sassen, en ick schamele Priester Wilhelm wil met u spreecken alse Wilhelm, en mach dat ie alsoo niet scheen, soo begeer ick van u Genaden oorloff op myn gheleyde wederomme te huis toe reysen.* — Op deze woorden beval de hertog alle aanwezigen, Königstein natuurlijk uitgezonderd, zich te verwijderen, en zoo *ginck sy onder em drie by ene sitten.* De persona, die evenwel zeer goed overtuigd was, dat er maar niet zoo aanstonds eene verzoening tot stand zou komen, opende het gesprek op de navolgende wijze: „Ik kom hier niet om de artikelen van ten Hoorn te bespreken of te wederleggen: die vraag is vaak genoeg bij verschillende gelegenheden behandeld. Maar ik kom, om ernstig te spreken over vrede, opdat er een einde kome aan al de gruwelen en ellenden van een oorlog" — „Goed — antwoordde hertog George — maar ik vraag u, als zoo vele voorstellen, die wij gedaan hebben om dat alles te doen ophouden, door u met het hoofd in den nek verworpen zijn, hoe kunt gij dan nog verwachten hier eene schikking aan te gaan, die bevredigend voor ons en aangenaam voor uw volk is?" — „Wel, geene andere — viel Frederiks in — dan waarbij de billijkheid in het oog gehouden wordt. Als men die uit het oog verliest, dan kunnen zelfs bij geweldigen dwang vrede en onverbrekelijke eendracht toch niet bestaan blijven." Driftig riep de hertog nu uit: „Dat is het juist, wat ons van elkander gescheiden houdt. Want alles, wat in uw oog billijk is, lijkt mij juist onbillijk en oproerig!" — De graaf von Königstein ziende, dat de gemoederen warm zouden worden, gaf nu aan het gesprek eene andere wending [3]). Het werd

---

[1]) Emm. p. 702. *Ut solet accidere vehementer commotis.*

[2]) Schotanus, p. 545, ook Ben. en Emm. t. a. p.

[3]) S. Ben. p. 222. *Soo hevet de Grave tusschen beyden als een liefhebber des vreeden alst scheen ingesproocken.*

daarop met meer bedaardheid voortgezet, doch leidde al wederom niet tot het gewenschte resultaat, daar de verschillen te ingewikkeld en de bedoelingen te uiteenloopend waren. Wij kunnen nagaan, wat het plan van den geslepen Groninger opperpastoor is geweest. Graaf Edzard was te zwak om zich en Groningen op den duur tegen Saksen te handhaven. Als er dus van de zijde der Saksers geene toegeeflijkheid te verkrijgen was, zou de toestand van Groningen en graaf Edzard beide al spoedig onhoudbaar zijn. Men zou dan wel gedwongen zijn naar een machtiger beschermer uit te zien tegen Saksen, waarmede men ook nu nog in geen geval te maken wilde hebben. Zoo had Frederiks met al zijne vorige onderhandelingen en ook met deze het oogmerk, om graaf Edzard, dien hij aanhing, eenige verademing te verschaffen. Die poging mislukte echter ten eenenmale door de onverzettelijkheid van hertog George. Wel wist de keizerlijke gezant te bewerken, dat er een bestand voor veertien dagen gesloten werd [1]), tijdens hetwelk de beide vorsten hunne gevolmachtigden te Dorkwerd zouden laten onderhandelen over eenige artikelen nu door den hertog opgegeven. Deze waren evenwel zoo, dat zij de hoop van Frederiks op eene minnelijke schikking geheel teleurstelden [2]). Zijne verwachting kwam ook uit. De krijg werd weder met vernieuwde woede voortgezet, en graaf Edzard verloor al meer en meer [3]). Door deze wending van zaken werd Groningen haast wel genoodzaakt tot het uiterste over te gaan en heimelijk [4]) met den Saks over de opdracht van de heerschappij te onderhandelen. Frederiks was ten einde raad, doch moest zijn afkeer wel onderdrukken voor het welzijn van zijne vaderstad. Hij werd met twee burgemeesters afgevaardigd tot deze onaangename

---

[1]) Winsem. fol. 414 zegt daarvan, dat de landdag te Leeuwarden van 1 tot 20 April werd uitgesteld om slechte tijdingen, die hertog George ontving.

[2]) *Reversus Groningam, desperanti quam speranti propior*, Emm. p. 702.

[3]) De hertog van Saksen won steeds meer voet in de Ommelanden en teisterde zelfs Oost-Friesland, zoodat graaf Edzard zich om hulp tot den den hertog van Gelre wendde, die ze hem ook op zekere voorwaarden toezeide.

[4]) Egg. Ben. p. 527: *heemlich buten consent und willen oeres Heeren Grave Edsards, de se und oere erven und naekomlinge gelavet und geschwaren waren.* Beningha is onvoorwaardelijk op de hand van den Oostfrieschen vorst.

taak. De gezanten stelden den hertog de voor Groningen vrij gunstig gestelde artikelen voor, en daarop nam meester Willem, waarschijnlijk met het doel om den hertog als 't ware bij verrassing te doen toestemmen, eene bokaal wijn en dronk den vorst de stad van Groningen toe [1]). Heer George was echter zoo voorzichtig, niet aan den indruk van het oogenblik toe te geven, maar wilde eerst zijne raadslieden hooren. De groote grieve was, dat de hertog volstrekt een kasteel in de stad wou hebben, en nu waren de Groningers integendeel juist van plan dat van Graaf Edzard te slechten. Ook wilde men niet toelaten, dat er eene groote bezetting in de stad gelegd werd. Al moest de raad erkennen, dat de stad rechtens op grond van de keizerlijke edicten den hertog toebehoorde, er was evenwel geene reden, waarom men zich als overwonnenen de wet zou laten voorschrijven. De hertog echter gaf te kennen, dat hij van zijne eischen niets afstaan wilde en onvoorwaardelijk als heer moest worden gehuldigd. De artikelen van overdracht bleven dus even ongunstig. Daarom sprak Frederiks eindelijk op fieren toon: „Zoo weet dan, lieve heer, dat gij van uw leven geen heer van de stad Groningen worden zult!"

Het gedrag van Groningen, van welks staatkunde de machtige persona als type beschouwd mag worden, zou tot verkeerde vermoedens aanleiding kunnen geven. Het geheele streven van meester Willem was, de Saksische partij op den duur te dwarsboomen, omdat hij het strijdig met de belangen van zijne geliefde vaderstad achtte te buigen voor zulk een trotsch en gebiedend heer. Daar die heer echter bleek zeer geducht te zijn, zoo drong de nood, dat men om een bondgenoot te vroeg, en om dien bondgenoot vast aan zich te verbinden, moest hij wel als heer worden gehuldigd: waarlijk eene harde voorwaarde van behoud! De vorst, op wien de keuze viel, hoe bemind hij zich ook maakte, bleek op den duur Groningen niet te kunnen beschermen. 't Was dus geene beginselloosheid noch verraderlijke ontrouw, dat men den voorspoedigen vijand tot meerdere zachtheid poogde te stemmen, in welk geval men zijne wenschen en rechten wel zou kunnen inwilligen. Doch toen de hertog van geene verzachting wilde weten, gaf men hem

---

[1]) Petr. Thab. St. II, p. 175. *Soe nam Meyster Willem een schael wijns op syn hant, ende dranc dien Hartich van Sassen die stat van Groeninghen toe.*

manmoedig te kennen, dat men zich dan ook steeds tegen zijne rechten, al waren zij ook gegrond op de keizerlijke aanstelling en den rijksban tegen graaf Edzard, zou blijven verzetten.

Graaf Edzard zelf besloot hulp te vragen bij Karel van Egmond, hertog van Gelre [1]). Zoo zoude Groningen dus al weer eenen anderen worden toegekaatst. De vrees voor die macht en het gerucht van deze niet verwachte uitkomst stemde de Saksers nederiger. Nu wilden zij van hunne zijde wel gaarne pogingen doen tot toenadering. Een bierbrouwer van Groningen, Jakob Hillebrants, die met hen in verband stond, gaf dat *in 't hemelycken toe kennen Mester Willem den Pastoor toe Sunte Merten, de doch al doen en laeten was in Groningen* [2]). Daarop volgden twee bijeenkomsten, die Frederiks bezocht en leidde, te Dorkwerd en in de kapel bij Katerskruis, omstreeks de Noorderhoogebrug gelegen. Doch hertog Karel, als om zijn ijver en welmeenendheid te toonen, zond onverwijld, toen hij de belofte om als heer gehuldigd te worden ontvangen had, een sterk leger onder bevel van zijn maarschalk, Willem van Gent van Oijen, naar Groningen. Op het bericht van hulp in aantocht bleven de Groningers van eene derde bijeenkomst met de Saksers in het klooster te Essen weg, omdat bovendien Frederiks hun afgevaardigde ook ziek was. De wijsheid van den persona gepaard aan den tegenzin tegen Saksen deed alle verdere pogingen mislukken en *soo verbleeff alle den handel van der vruntschap*. Daar de zaken nu eenmaal dezen loop hadden genomen, is het waarlijk niet te verwonderen, dat Frederiks het met Groningens belang overeenkomstig oordeelde Gelre met opene armen in te halen. De onmacht van graaf Edzard, de hardheid van Saksen stemden gunstig voor den nieuwen heer [3]). De stem des volks evenwel was en bleef zeer op de hand van graaf Edzard. Dat men dien zoo beminden heer in weerwil van alles, wat hij had gedaan, liet varen,

---

[1]) Deze sluwe vorst maakte blijkens het geslotene verdrag gebruik van des graven nood. Hij zou landsheer en Edzard leenman of stadhouder zijn, enz. Cf. Nijhoff, *Gedenkw.* t. a. p. p. 462–465, *oork.* 735 en 736. Doch Groningen wilde geene twee heeren te gelijk, het koos natuurlijk den machtigste en liet nu graaf Edzard vallen.

[2]) S. Ben. p. 256.

[3]) *Hetzij nu, dat hij zich thans reeds voor de Gelderschen had laten winnen, hetzij hij werkelijk het afbreken der betrekkingen met Edzard voor de stad wenschelijk hield*, Nijhoff, p. XV. Over de bedekte beschuldiging, hierin gelegd, later.

was iets onbegrijpelijks voor de menigte, welke de handelingen der staatkunde op de markt en in hare kroegen uit de verte bespreekt. Het volk is blindelings trouw in zijne voorliefde. Zoo kwam het, dat Frederiks van dezen tijd af wel iets van zijne populariteit schijnt verloren te hebben. Men morde tegen de regeering, omdat zij den voormaligen redder zoo ondankbaar behandelen kon. De persona bleef wel een geacht en invloedrijk man, maar 't duurde lang, eer men hem zijn deel aan deze zaak vergeven kon. Aan die afkeuring werd ook nu en dan openlijk lucht gegeven het meest tegen de regeering, soms ook tegen hem, dien men als haar raadsman beschouwde.

De maarschalk reisde met een klein gevolg vooruit. Het verwekte nog al opzien bij het volk, dat hij niet bij den graaf, maar bij Frederiks, die hem reeds vóór zijn vertrek uit Gelderland uitgenoodigd had, huisvesting nam. Op eene eerste bijeenkomst werden de voorwaarden des hertogs aan de regeering en den graaf uiteengezet. Men kon er zich wel in vinden, doch de graaf ontveinsde zijne teleurstelling met moeite [1]). Vervolgens zond de raad Frederiks en den regeerenden burgemeester tot hem op zijn kasteel in de stad om hem tot afstand te bewegen. Bij deze commissie beklaagde Edzard zich bij monde van zijn kanselier, dat men hem verliet, nu zijne schatten verslonden waren, en zijn land verwoest lag ten behoeve van eene stad, welke hij voor negen jaar gered had van den ondergang. Frederiks antwoordde met bescheidenheid op deze verwijten en wees met alle kracht van welsprekenheid op den drang der omstandigheden, hoe gaarne men hem anders ook tot heer zou gehouden hebben. Na gaf Edzard eindelijk toe, zeggende: „Welaan, ik ontsla u van den eed en wensch, dat gij onder den hertog van Gelre gelukkiger moogt zijn [2])!" Men bedankte hem voor die woorden, en het gezantschap, 'twelk dit bericht aan den hertog zou

[1]) Hij verkeerde tot nu toe in de meening, dat het leger opgedaagd was om hem te ondersteunen, niet om hertog Karel al dadelijk als heer te doen huldigen. Daarom was hij aanvankelijk niet zoo heel licht te bewegen.

[2]) Egg. Ben. ontkent dit, p. 535. Hoewel ooggetuige is hij hier echter niet volkomen te vertrouwen. Nogtans is er aanleiding tot die bewering op grond van des graven gedrag kort hierna. Het schijnt, dat hij al spoedig vreeselijk berouw kreeg, dat hij zich in een oogenblik van moedeloosheid en zwak gevoel had laten overhalen. Evenwel dat ontslaan of niet ontslaan is eene vraag van minder belang.

overbrengen, reisde terstond af. Frederiks was er natuurlijk ook onder. Op den volgenden dag ontving Willem van Oijen in de Walburgskerk van volk en regeering den eed van trouw aan den nieuwen heer.

Saksen had nu spoedig in deze gewesten afgedaan. 't Scheen wel, alsof men hunne heerschappij in Friesland moede was, want evenals in Groningen riep men daar ook overal de Gelderschen in [1]). Hertog George redde evenwel zijne positie door zijne rechten op Friesland in 1515 voor honderdduizend Rijnsche guldens aan Karel van Oostenrijk af te staan. Groningen schijnt in die overdracht niet begrepen te zijn geweest, anders is het moeielijk te verklaren, dat de hertog nogmaals eenige, maar nu zeer gematigde voorwaarden aan de stad liet aanbieden op eene zamenkomst te Essen. Uit naam van de stad hield Frederiks daar eene zeer bedachtzame redevoering, waarvan de moraal hierop neerkwam: Het getij was thans verloopen; men wilde nu maar onder den hertog van Gelre blijven. George begaf zich kort daarna voor goed naar zijne Duitsche staten.

Op aansporing van van Oijen toog Groningen weer aan het werk om zijn voormaligen invloed in de Ommelanden te herwinnen, waarvan graaf Edzard echter geen afstand had gedaan. Frederiks en Sickinghe werden tot den hertog gezonden om hem bij zijn terugkeer uit Italie te begroeten en wisten den vorst toen voor hunne belangen te winnen, zoodat hij beloofde de stad tegen de Oostfriezen te zullen ondersteunen. Weldra trok graaf Edzard dan ook des vechtens moede en met uitgeputte schatkist over de Eems terug [2]).

---

[1]) Jancko Douwama's *Boeck der Part.* p. 192, ens. passim.

[2]) Het laatste spoor van zijn verblijf in deze streken werd in datzelfde jaar vernietigd, toen de vesting Weerdenbras bij de Punt, door hem in 1505 tegen de stad gebouwd, maar in 1514 in handen van de Saksers gekomen, werd ontmanteld. Daar men nu toch bezig was het gezag over de Ommelanden te herstellen, moesten ook alle sporen van vreemde overheersching worden uitgedelgd. Reeds in 1515 had Frederiks over dergelijke punten eene zamenkomst gehouden met den invloedrijken persona van Leeuwarden, Bucho Aytta, een van de regenten van Friesland in naam van Bourgondie. Bij Emm. p. 755, 756 vindt men eenige brieven, die beide kerkheeren zoowel privatim als op hooger gezag daarover hebben gewisseld. Eindelijk werden beiden tot Karel van Bourgondie afgevaardigd naar Frankrijk en verkregen in April 1516 vergunning, dat dit kasteel, alsmede de sterkten te Appingadam en Delfzijl mochten worden gesloopt. 't Schijnt, dat men daartoe eerst de Bourgondische raadsheeren

Frederiks stond bij den nieuwen heer zeer hoog aang schreven. Daar de hertog ter bevestiging van zijn gezag naar streefde de invloedrijkste burgers voor zich te winnen moest zijne aandacht natuurlijk wel het eerst op den perso vallen. Deze behoorde dan ook tot de aanzienlijke ingezetenen welke uitgenoodigd werden om bij de huwelijksfeesten van de hertog in 1519 de stad te vertegenwoordigen [1]. De regeerin spaarde geene kosten om dit gezantschap recht luisterrijk doen zijn. Het bruidsgeschenk bestond in vier vergulde zi veren vaten, vier zware ossen en vier uitgelezene paarden Eene rijk versierde koets voerde Frederiks derwaarts, als hij een bisschop ware. De overige gezanten deden de rei te paard en waren zoo kostbaar en zelfs overdadig toegeta keld [2], dat zij den spotlust van de Gelderschen in hoog mate gaande maakten. Men begreep op die wijze den mach tigen heer naar de oogen te moeten zien. Dientengevolg wendden aanzienlijken, onder wie Frederiks op den voorgrond wordt gesteld, hun invloed aan om de Ommelanden te buigen, die langen tijd hardnekkig weigerden het gezag van Groningens gebieder te eerbiedigen. Eindelijk in Mei 1521 werden zij daartoe bewogen. Stad en Lande stonden den hertog een jaar lijksch inkomen van 7000 rijnsguldens toe [3], die met dit inko men echter bij sommen van 50 tot 400 gulden de jaarwedde zijner gunstelingen verhoogde. Toen de hertog in 1522 in persoon te Groningen kwam om gehuldigd te worden, werd hij door Frederiks bij de hoofdkerk begroet en nam gedurende een dag of tien zijn intrek bij den machtigen en rijken geestelijke

---

door omkooping moest winnen. S. Beninga, p. 294, vermeldt, dat di reis aan de stad 400 rijnsguldens kostte.

[1]) Douwama, p. 223. Beschrijving daarvan bij Nijhoff, t. 1. p LXIX—LXXVIII.

[2]) S. Beninga, p. 319, *en hebben sich heerlycken en costelycken ... gerustet all toesaemen mit eener kleedinge, mit de Borgemesteren en Ritme... mit zyden tabberden en kammelotten, paltrokken toe peerde in oer karnasch ... lyck oftet graven waren, dat manniger Borger verduchtte dattet soo kostelyck ... angestelt worde, en wort geholden eene gecksmeer.* In deze klachte ko... op den voorgrond de spaarzame Groninger burger, die zich hoogelijk ... al dien overdreven luister ergert. De kosten van geschenken en gezant schap beliepen eene som van 2500 gouden rijnsguldens.

[3]) De zuinige S. Beninga klaagt p. 328, dat 4 à 5000 voldoende gewcest zouden zijn, en vervolgt dan: *Men bij den blauwen sack sus weer... als de Pastoor meyster Wilhelm*, enz. dan volgen nog meer namen. Nijhoff, p. CIII en *oork.* 1002, op bl. 661; Emm. p. 789.

Over genoemde jaarwedden openbaarde zich veel argwaan en ontevredenheid onder de burgerij. De minder krachtige houding van de regeering en de voortduring van de bestaande onlusten werden toegeschreven aan den invloed der personen, die Geldersch jaargeld trokken. In 1525 werd de regeering op onstuimige wijze door de gilden gedwongen tot het besluit, dat niemand eenig staatsambt mocht bekleeden, die zulk eene toelage genoot. Hierbij dient men evenwel ook in aanmerking te nemen, dat Groningen niet langer de stoute en bijna uitdagende houding van voormaals kon aannemen. De uitputtende, rampspoedige oorlog had handel en welvaart doen kwijnen; de burgerij haakte naar rust; ontevredenheid en teleurstellingen maakten het volk oproerig; de herhaalde slagen van het noodlot en dat weifelen tusschen verschillende heeren had de energie op den langen duur wel eenigermate doen verslappen, ook van die weleer zoo fiere mannen. Het verlangen naar rust en herstel van krachten, het mocht dan kosten wat het wilde, begon zich luide te doen gelden, werd althans niet meer met den overmoed van vroeger verworpen. In zulke dagen van groote uitputting treedt het eigenbelang nevens de zucht tot zelfbehoud meer dan anders op den voorgrond.

Van Frederiks is gezegd, dat hij behoorde onder hen, *wier belang hen drong zich vrienden van Gelderland te betoonen* en dat hij ook *sinds lang aan de belangen des hertogs was verkocht* [1]). 't Is waar, de persona van Groningen staat bij Beninga en Emmius bovenaan op de lijst van hen, onder wie de hertog zijne inkomsten verdeelde. Bovendien was hij reeds vroeger tot raadsheer van den vorst verheven en had in die betrekking een jaarlijksch tractement van 200 rijnsguldens, 'twelk in 1520 tot 300 werd verhoogd [2]). Er zijn

[1]) Nijhoff, p. CXXXV.

[2]) Blijkens *oork.* 1002, gedat. April 1520 bij Nijhoff, a. w. p. 661 en hieronder afgedrukt. Beninga's opgave is dus niet in alle deelen juist, of het moest zijn, dat Frederiks jaargeld na 1521 nog weer verhoogd is.

„Wy doen kondt. Alsoe wy den weerdigen hoechgeleerden ind eirbaren, onsen lieuen aendechtigen ind getrouwen meister Wilhelm Frederici, doctor ind pastor onser stat Groenyngen, hyrbenorens vur onsen raet aengenomen ind hem daerop twee hondert golden Rijns guldens van gewicht jairlickscher pensien gegeuen ind verschreuen hebben; soe wy dan van onsen geschickten, die nv van Groenyngen gekomen syn, bericht warden, hy sich getrouwelick in onse saicken bewesen hoefft ind nogh daegelix bewyst; bekennen wy hartouch vurscr., dat wy den pastoer, onsen

dus gegevens om te gelooven, dat zijn eigenbelang het medebracht de partij van den hertog voor te staan. Toch is dit onbillijke argwaan. Waarom zou hij die inkomsten moeten geweigerd hebben? Dit werpt geene smet op zijne onwrikbare, ijverige liefde voor de belangen van zijne vaderstad, in zoover hij beter dan iemand anders de noodzakelijkheid van de Geldersche heerschappij kon beoordeelen. Men bedenke welk een gezworen tegenstander van Schieringers en Saksers Frederiks geweest was. Men vergete vooral niet, dat menigeen nog steeds met weemoedig heimwee aan den goeden graaf Edzard bleef gedenken, welke genegenheid toch bepaaldelijk den naam eener ongelukkige liefde verdient. Ieder, die van Schieringers en Saksers afkeerig was, moest zich ten minste aanvankelijk het heil van Groningen onder Gelre's vleugelen voorstellen. Daarom is ook Frederiks in het belang van hertog Karel blijven werken. Hij onderhandelde daarover met Jancko Douwama en eenige andere uitgewekene Friesche edellieden, die afkeerig van de Bourgondische overheersching [1]) de oude vrijheid terug wilden. Zij zagen echter al spoedig

---

lieuen raet vurgen., op dat hy ons voirtaen to trouwelicker ind to vlitiger raeden dienen moege, syne pensie hondert der vurgen. golden gulden jairlix verhoicht ind verbetert hebben, verhoegen ind verbeteren vermits desen onsen aepenen placaet, alsoo dat hij nv voirtaen driehondert der vurschreven golden Ryns gulden to pensien alle jair syne leuenlanck hebben ind boeren sall. Laeten hyromme weeten den waelgebaeren ind edelen, onsen lieuen neuen ind getrouwen Christoffell greuen to Moerse ind to Sarwarden, stathelder in onsen Vrieslanden, ind beuelen v Euert van Dompseler, rentmeister in der tyt, mit gantzen ernst, ind allen anderen onsen stathelderen ind rentmeisteren die hyrnaemaels van onser weegen aldair gestalt muchten warden, dat sy den vurgen. onsen lieuen raet die driehondert golden Ryns gulden van gewicht alle jair van onsen wegen vytrichten, vernuegen ind betaelen vyt vwen ontfanck van onsen Omlanden, sonder deshaluen vorder ennich beueell van ons to hebben off to verwachten, wanttet alsoe onse gantze will ind ernste meynonge is, ind ons sulx alle jair rekenen mit syne quytanciën als dat behoert, dair aen sall ons waell gennuegen ind guede betaelonge geschien. Allet vurschr. sunder argelyst. Oirkonde onss gewoentlicken hanteyckens ind secreet zegell hyrop gesath dess dinxsdages nae den sondach Quasimodo geniti anno etc. vicesimo."

[1]) Eerst had men na de Saksers de Gelderschen ingehaald, maar toen hun invloed zich in Friesland spoedig van eene nadeelige zijde deed kennen, werd Karel van Bourgondie (Karel V) te hulp geroepen. Nijhoff, passim en p. CIX; Slichtenhorst, *Geld. Gesch.* p. 357; vlg.; Schotanus, p. 608, vlg.; Douwama, p. 243, vlg. en elders.

in, dat ook de hertog van Gelre niet Frieslands vrijheid, maar eigene macht op het oog had. Toen zij in 1521 zich te Groningen ophielden, onderhield Frederiks zich met hen en deelde hun eenige voorwaarden mede, die hun meer aannemelijk zouden zijn. Doch de Friesche heeren hadden lont geroken en waren niet meer te bewegen. Zij verzoenden zich met de gedachte om zich weer bij de Bourgondische partij aan te sluiten, hoewel dit besluit nog niet geheel tot rijpheid was gekomen. Toen kwamen er bevelen van den hertog van Gelre, dat den uitgewekenen het verblijf in de stad opgezegd moest worden. Frederiks, die den hertog gunstiger hoopte te stemmen, poogde hen nog terug te houden. Zij begaven zich echter op eens overijld naar Kampen op onzijdig terrein en hadden daardoor openlijk met Gelre gebroken.

Douwama [1]) verhaalt zeer uitvoerig zijn laatste onderhoud met den eerwaardigen geestelijke, van wien hij overigens met de grootste achting spreekt. De Friesche edelen lagen, gelijk verhaald is, reeds onder de beschuldiging van Friesland aan den keizer d. i. aan de Bourgondische partij te willen verraden. Frederiks vreesde terecht, toen des hertogs bevel kwam, dat de stijfkoppige Friezen daardoor tot het uiterste zouden overslaan. Hij was toen juist ongesteld en zond daarom een bode tot Douwama en Jancko van Unema. Douwama kwam eerst alleen. De grijsaard, die hem aan zijn bed ontving, zocht hem te bewegen voorloopig nog in Groningen te blijven en beloofde, dat men den vorst beter zou onderrichten. *En dat dese goede Heer my der tydt sede van desen handel, dat is my so volcomelyck also geboert, recht oft he een Propheten gewest were; dat weet Godt wal; — dan he propheteerden oeck edtwes van de Keisere; ick hoep an Godt, he sal daeran faliert hebben!* Toen kwam van Unema, en de oude, wijze priester herhaalde zijne vermaning. Zoodra zij uit Groningen weken, zou de vorst hunne goederen verbeurd verklaren, hunne vrouwen en kinderen in ballingschap zenden. En als zij tot de partij van den keizer overgingen, zouden zij zich toch in elk geval bedrogen vinden, omdat hunne vijanden daar de overhand hadden. Deze zouden te eeniger tijd wel gelegenheid vinden en geen geld sparen, om hen uit de gunst des keizers te verdringen. Als men onrecht wou doen, was eene reden spoedig te vinden. Om aan zijne redeneering kracht bij te zetten, verhaalde Frederiks hun de

[1]) p. 260, vlg.

bekende fabel van Phaedrus van den wolf, die met het lam uit ééne en dezelfde beek ging drinken. Daarop namen de heeren afscheid van *syne Geleertheden, hem fruntlyck danckende voer syne lerong ende goet onderwysing, ende alder meest van syne grote erbeding, so he sick erboden hadden voer ons te doen.* Zij zouden over zijn raad nadenken en hem hun besluit doen weten. Toen Frederiks den volgenden morgen vroeg zijn dienaar zond, kreeg hij van Douwama, die echter bij zijn plan gebleven was, bericht dat hij nog geen besluit genomen had. Eenige uren later liet Douwama's vrouw hem weten, dat de Friezen reeds lang vertrokken waren.

Dat Frederiks zijn invloed mede aanwendde om de Ommelanden tot huldiging van Karel van Gelre over te halen, is reeds gezegd. In 1525 durfde de hertog eischen, dat men hem als volstrekt opperheer zou erkennen, dat de stad afstand moest doen van haar rechtsgebied in de Ommelanden, en dat recht zou gesproken worden in des hertogs naam. Raad en burgerij aarzelden, want des vorsten bescherming was nog onmisbaar. Toen kwamen er twee Geldersche raadsheeren over, Erkelens en Knoppert, die op verzoek van de regeering bij Frederiks en Everard Jarghes [1] gastvrij gehuisvest werden. Door de tusschenkomst van deze beide geestelijken, die *een schier onbepaald vertrouwen bij het volk genoten*, zou het den gezanten gelukken de zaak des hertogs te winnen. Want deze kerkheeren werden door den raad aan Erkelens en Knoppert als scheidsrechters toegevoegd. Zij traden in onderhandeling met eene commissie uit den raad, met de gezworen gemeente en de gilden. Er werd lang over en weer gepraat, totdat men eindelijk goed vond den nadrukkelijken raad van Frederiks en Jarghes op te volgen. De eischen van den hertog werden ingewilligd.

Het schijnt, dat dit het laatste feit van politieken aard is geweest, waarbij de machtige priester eene rol gespeeld heeft. Bij de volgende verwikkelingen wordt zijn naam niet meer genoemd [2]. In de laatste jaren van zijn werkzaam en veelbewogen leven heeft hij zich van dergelijke zaken al

---

[1]) *Utroque primario sacerdote*, d. i. pastoren aan de hoofdkerk. Emm. p. 828; Nijhoff, bl. CXXXV.

[2]) Zijn naam komt op het archief het laatst voor in een stuk gedateerd van *Donderdag post Judica* 1525, dat eene verklaring bevat over eenige duistere punten in het tractaat met den hertog van Gelre. *Arch.* 1525, n. 10.

meer en meer onthouden. Die rust verdiende hij voorzeker!

V.

FREDERIKS IN BETREKKING TOT DE GODSDIENSTIGE BEWEGINGEN VAN ZIJN TIJD.

Er is gezegd, *dat Willem Frederikz. en Evert Jarga van Emmius onder de aanhangers van de nieuwe gezindheit niet gerekent worden: daar niemand zulks beter zouw geweten hebben als hy* [1]). De zegsman heeft in zoover gelijk, als dat de bij hem zeer hooggeachte geschiedschrijver er geene melding van maakt. Maar dat zou Emmius toch beter geweten kunnen hebben, en als hij er aanleiding toe gevonden had, zou hij den persona wel degelijk onder de aanhangers van vrijheid en verlichting hebben gerekend. Om den grooten Wessel Gansfort, die te Groningen de laatste jaren zijns levens sleet, had zich een kring gevormd van geletterde en verlichte mannen uit de stad en omstreken. Zoo Gansfort zich niet tot den beperkten kring van zijne vrienden en leerlingen had bepaald, zoo hij met zijn geest en begrippen meer voor het leven dan voor de school had gewerkt, dan zou hij zeer zeker als hervormer [2]) zijn opgetreden. Moge nu uit dit brandpunt van geestesvrijheid al menige verlichtende straal gevallen zijn in de geloovige harten der eenvoudige gemeente — de invloed van Gansfort en zijne geestverwanten werkte slechts bij haast onmerkbaren overgang.

Tot die school, de voedster van de *nieuwe gezindheid*, behoorde ook Frederiks van jongs af met hart en ziel. Zijn naam staat onder de eersten op de lijst van mannen uit den kring te Aduard, door van Halen opgesomd. Die school werkte echter bij meester Willems levenstijd nog zeer indirect op het volk. Hij leefde nog in het tijdvak der voorbereiding: wat hij reeds nu aanhing, zou eerst veel later volkszaak worden. Gansfort en de meesten van zijne richting genoten volle crediet en hoogachting zelfs bij het meest Roomsch-

---

[1]) Woorden van den Kathol. schrijver van *Oudh. en Gest.* p. 484.

[2]) Blijkens al zijne geschriften en ook het bekende gezegde van Luther over Wessel.

gezinde deel der bevolking juist door hun niet openlijk partijkiezen, door hun zachtmoedig geloof aan de mogelijkheid van eene hervorming der kerk in de kerk. Dat Frederiks een hartelijk voorstander was van de zuivering der oude moederkerk, van verlichte en vrijzinnige geloofsbegrippen, was niet zoo geheel onbekend. Voor wij iets anders beschouwen, wil ik eene stem uit die dagen laten spreken. [1]) Het overdrevene in de uitdrukking is het pronkerige omhulsel der waarheid. De onbekende schrijver spreekt den persona aldus aan: „De gansche hemel en het heelal verblijden zich en wenschen zich op allerlei wijze geluk met de geleerde mannen van Duitschland, onder welke gij, zeer waarde opperpriester, die een man zijt, in elk vak van geleerdheid uitstekend ontwikkeld, geenszins tot de minsten behoort. De een heeft de gave van welsprekendheid, een ander munt het meest uit in de practiek der geneeskunst. Een ander is weer bij uitstek vermaard door andere geestesgaven — Gij gaat in alle talenten zoo voor, dat ieder die u naauwgezet heeft nagevolgd, niet onberoemd is geweest.

„Daarbij voegt gij aan hooge jaren deftigheid van zeden en allerlei geleerdheid, en ik vermoed, dat er nog meer dan dit tusschen uwe eerwaardige rimpels schuilt, nl. dat gij steeds nieuwen ijver om te leeren koestert. Gij zijt de roem van het vaderland, het sieraad van Friesland, de tuchtmeester der priesters, eene autoriteit bij het volk, de ziel van den raad, de hope der weezen, de toevlucht der behoeftigen, de beschermer van weduwen, de verdediger van allen, die onberispelijk leven. De geestelijkheid bezingt u, de woelige volkshoop bazuint uw lof uit. Niemand is er, die voor u niet de jaren van Methusalem afsmeekt. Op u, den herder, steunt de geestelijkheid vol vertrouwen, u den man van in elk opzicht onberispelijke zeden bemint iedereen. U juicht het liefelijke kinderhart toe, welker juiste studiën gij met hart en ziel aanmoedigt. Want, wat kan er meer uit de beoefening van fraaie letteren voortspruiten, dat gij niet overeenkomstig uwen vurigen ijver bevordert? O onvergankelijke lof van Groningen's priester! O onverwelkelijke verheerlijking

---

[1]) Bij Gerdes, *Hist. Ref.* T. III, *Mon.* p. 3—5. Het geschrift daar aangehaald draagt den vreemden titel: *Lamentationes Petri, autore Esdra scriba olim, modo publico Sanctorum Protonotario* etc., en is klaarblijkelijk uit dien tijd afkomstig. Het is vrij zeker verloren geraakt, en de schrijver is onbekend. *Scriptor hactenus nobis ignotus*, noemt Gerdes hem.

van een zoo grooten man! De hoogere besluiten van de hemelsche machten hebben u voor onze tijden bewaard. De hoog verheven God zorgt door u voor onze openbare en gemeenschappelijke belangen. Want niet zonder verborgene bedoeling Gods valt u zulk een ongemeen hooge ouderdom te beurt; het Opperwezen heeft dat gedaan, opdat door uw gezag de geestelijkheid bij haar plicht zou blijven. Eene grijsheid als de uwe lacht den heiligen hemelbewoners aan.

„Ik zie in u een tweeden Augustinus, indien van dezen kerkvorst verhaald is, wat ik volkomen in u aanschouw, dat gij al de uwen steeds met letterkundige vraagstukken oefent, en wel, dat gij bij beker en feestmaal op een tijd, dat alle anderen doorgaans in een meer ontspannen toestand verkeeren, de natuurlijke orde omkeert, en terwijl een ander zich als Epicurist gedraagt, gij u als wijsgeer met de uwen over de diepzinnigste dingen onderhoudt. Eindelijk, om dit nog aan al uwe verhevenheid toe te voegen, ik bemin in u geen ander dan Aurelius Augustinus, want met het leven van dezen kerkvorst (indien men het kleine naast het groote mag stellen) wordt het uwe het meest geschikt vergeleken."

De schrijver weidt vervolgens uit in den lof van Gosewinus van Halen, die hem aan *den goddelijken en grooten kerkvorst Gregorius* herinnert. Den vriend van Frederiks Gelmarus Canter [1]) noemt hij *Ambrosius* wegens zijne betrekking en bekende welsprekendheid. Ook den nog jeugdigen Hieronymus Verrutius [2]) prijst hij zeer. Dan eindigt het fragment: „Ziedaar, luisterrijke priester, vier [3]) niet middelmatige lichten van de kerk stelde het Opperwezen u ter zijde. Gij hebt in uwe stad, wat onlangs nog geheel Duitsch-

---

[1]) Hij was secretaris van de stad en woonde als afgevaardigde vele onderhandelingen bij, zoodat wij hem dikwijls in gezelschap van Frederiks ontmoeten. Scheltema, *Staatk. Nederl.* in voce, meent van hem na 1514, toen hij aan 't gezantschap naar ten Hoorn deelnam, geen spoor meer te kunnen vinden. Zie echter *Gron. arch.* 1517, no. 1; Nijhoff, t. a. p. *oork.* 794, p. 522 (16 Mei 1516), *oork.* 1032, p. 671 (27 Sept. 1520), p. CIII en CIX op het jaar 1521; Brucherus, p. 55.

[2]) Van dezen is weinig bekend. Brucherus, p. 57, verwart hem met een lateren, den zoon van Gerlach V. en Aleida Rotters, geb. 1546 gest. 1601, die volgens den *catalogus syndicorum*, op het Gron. arch. 1549 no. 33, in het jaar 1575 *Syndicus Omlandiae* werd. De vriend van Frederiks is een oudere uit hetzelfde geslacht.

[3]) Moet zijn *drie*.

land was ontzegd. Gij zult bewerkt hebben, dat de fraai letteren ook bij u herleven. De geleerde Minerva houde u tot beschermheer!"

Wanneer men nu een goed deel schuld aan de gezwol lenheid dezer stijloefening brengt op rekening van de verle delijke sierlijkheid der Latijnsche taal, dan bevat deze tirad uit de „klaagzangen van Petrus" eene loftuiting, die vel dankbare en eerbiedige stadgenooten hem in menig opzic zullen nagezongen hebben, alsmede eene nuttige bijdrage t kennisse van Frederiks gezindheid, studiën, dagelijksch leve en het karakter van zijne bemoeiingen in zijne naaste om ving. In den aanhef wordt hij genoemd met de geleerd van Duitschland, waarmede òf de Duitsche Humanisten òf d Hervormingsgezinden bedoeld zijn. Aan het slot wordt bij hem op aangedrongen, om gesteund door de hulp van d drie anderen de schoone letteren in Groningen even als Duitschland te doen herleven.

Dat de geleerde en aanzienlijke priester een voorstand en beschermer was van de nu ontwakende geestesverlichtin blijkt nog te meer uit een brief van Erasmus [1]). Die br geschreven te Leuven 1 Mei 1521 aan den persona Groningen, is van veel belang zoowel om zijn inhoud, a ook omdat daardoor het bestaan van eene zekere betrekki tusschen hem en den beroemdsten van de middeleeuws Humanisten bewezen kan worden. 't Schijnt, dat Erasm uit het navolgende tot schrijven aanleiding nam. Een jeugd leerling van het Groninger fraterhuis had het gesticht v laten en was op de eene of andere wijze met Erasmus aanraking gekomen, die hem opgenomen en verzorgd h Men riep den knaap weder op, en toen Frederiks daar vernomen had, hoeveel zorg de groote geleerde voor d ronddwalende had gedragen, zond hij den loftuiter der dw heid nevens een brief vol dankbetuigingen een gouden een beker ten geschenke. Brief en bokaal werden door Gosewi

---

[1]) Bij Gerdes, T. III, *Mon.* p. 6—8, en vertaald in de *Oud. Gest. van Gron.* bl. 88. Van de correspondentie van Frederiks is er behalve deze brief en een paar andere bij Emmius overgenomen er t hunner plaatse reeds gemeld, niets overgebleven. Brieven van zijne ha bezitten wij niet, terwijl toch zijne staatkundige briefwisseling zeer uit breid was en de bewijzen er zijn, dat hij met vele geleerden in z vaderstad en gansch Nederland, ja zelfs daarbuiten in nauwe betrekk stond.

van Halen, den prior van het fraterhuis, die waarschijnlijk tevens den knaap kwam terug halen, aan Erasmus overhandigd. Misschien kende deze Frederiks wel niet persoonlijk, maar had van Gosewinus, met wien hij vervolgens briefwisseling onderhield, veel tot lof van den patroon der Groninger fraterstichting vernomen. Na zijn dank betuigd te hebben over het vorstelijke geschenk, weidt Erasmus in vleiende bewoordingen uit over des milden gevers deugden en verdiensten als hierarch, als herder en leeraar, als beminnaar en voorstander van alle wetenschappen. Ook in dezen brief wordt evenals in het zooeven aangehaalde geschrift met lof gewaagd van de degelijke, geest en hart ontwikkelende gesprekken, die Frederiks tafel kruidden. „Ook laat gij — zoo schrijft Erasmus — uwe tafel niet bevuilen door vergiftigde praatjes, die haat en nijd ademen. Hoe ernstig toch hebt gij onlangs het zwijgen opgelegd aan twee, die zich gewijde predikers van het Evangelie noemen [1]), toen zij even onbeschaamd als hatelijk hun gal over Erasmus begonnen uit te braken: om hun vuile taal af te breken, vroegt gij, of zij mijne geschriften hadden gelezen, en zij moesten bekennen, dat zij er nooit toe waren gekomen. Terstond liet gij daarop volgen, dat gij u verwonderdet over de onbeschaamdheid, waarmede zij zoo babbelden over de leer van iemand, wiens werken zij zelfs niet gelezen hadden. En toen hunne domheid nog niet door die terechtwijzing werd beteugeld, ja zelfs door den wijn in onbescheidenheid toenam, zeidet gij, dat gasten, die uwe tafel met zulke taal verontreinigden, u ten hoogste mishaagden. Zij moesten hunne taal nalaten, of van tafel gaan."

Zeer merkwaardig zijn uit dezen brief de volgende woorden, die steunen op de getuigenis van een gelijktijdigen Groninger, nl. Gos. van Halen: *Gij licht een ieder voor door uw vroom leven, gij weidt uwe kudde ijverig naar de leer des Evangelies, gij verkiest u zoodanige priesters, die zoo wel door onberispelijkheid van zeden als door ervarenheid in de godgeleerdheid uwe gemeente versieren.* Zij doen ons een licht opgaan over den aard van de zorg des verlichten kerkheers ook in 't belang van de geestelijke welvaart zijner stad.

Het was dus genoeg bekend, en bij voorkomende gelegenheden bedekte Frederiks het niet, welke gevoelens hij aankleefde. Die gevoelens zoowel van hem als van zijne

---

[1]) Waarschijnlijk dus twee Dominicaners.

geestesverwanten waren althans ruchtbaar genoeg geworden om de onrust der Groninger predikheeren gaande te maken. Het gezag van den alvermogenden persona moge hunne tegenwerking nog wel een tijdlang binnen zekere grenzen hebben gehouden, de sporen van hun woelen en werken zijn echter aanwezig, en al is het weinig, men kan de Dominicaner monnikken van Groningen daaruit leeren kennen als obscuranten en schreeuwers van hetzelfde slag, als waarop Erasmus zijne ironische drijfjacht hield. Een staaltje daarvan vonden wij in de bovenaangehaalde slotpassage van Erasmus brief. IJveraars voor de oude leer ontbraken er in Groningen niet, zij lieten zich daar nu en dan ook van den kansel gelden en hadden gezag bij de schare. Aan hun hoofd stond de prior van het Jacobijnerklooster, pater Laurentius, *een stout*, *hoochmoedigh*, *onverstandich Mensche*[1]). Deze was nog maar korten tijd in Groningen geweest, of de Dominicanen riepen mannen van allerlei stand op om een dispuut over eenige door hen opgeworpene stellingen bij te wonen. Het verdient de opmerking, dat de aanvallers van die stellingen juist allen priesters waren aan de Martinikerk. Frederiks had ze met zijn ambtgenoot Jarghes aangespoord den handschoen op te vatten[2]), omdat hij het gezwets der monnikken ten hoogste afkeurde. Hoogstwaarschijnlijk hebben zij beiden het dispuut ook bijgewoond. Echter is het twistgesprek bij de meeste burgers nagenoeg geheel onbekend gebleven[3]). Het werd in 1523 gehouden, duurde maar weinige uren en was over het algemeen van zeer vriendschappelijken en vredelievenden aard, waartoe het ontzag der monnikken voor den erkend vrijzinnigen opperpastoor, toen reeds een grijsaard, maar sterker van arm dan ooit, niet weinig zal hebben bijgedragen.

Men mag dus met goeden grond de bij het dispuut uitgesprokene denkbeelden houden voor uitdrukking der gevoelens, die Frederiks sedert zijne jeugd, toen hij te Aduard zat aan de voeten van Gansfort, steeds meer was toegedaan geworden. De mannen van die school, tot dit oordeel gebracht zoowel door de eigenaardige vorming hunnes geestes als door hunne positie in een gewest, waar wijzigen en allengs

---

1) Schotanus, p. 627 vlg, p. 633 vlg. In een brief bij Gerdes, T. II, suppl. p. 450, geeft Erasmus hem den bijnaam *Ruffus*.

2) Dit wordt bericht op pag. 5 van de inleiding voor de *Disputatio habita Groningae* enz. 2e ed. Gron. 1614.

3) Gerdes, *Hist. Ref.* T. III p. 33.

verbeteren nog wel eene mogelijkheid scheen, waren maar in één opzicht onderscheiden van de groote hervormers van Duitschland, dat zij nl. het van ouderdom zwak gewordene schip der kerk nog niet als zoo versleten en zoo uitgediend beschouwden, of het kon nog wel gekalefaterd worden [1]). Hoewel dus Frederiks tot de mannen behoorde, die de hervorming hebben voorbereid, zoowel door zijn aanzien als door 'tgeen hij zelf gedaan en gepredikt heeft, beleefde hij die hervorming niet. Zijn eigen zoon Hieronymus, wiens richting en neigingen voorzeker voor een groot deel naar en door den geest des vaders waren gevormd of geleid, was met hart en ziel *van d'Evangelische of Luthersche gesintheit* [2]).

Niet ten onrechte wordt aan Frederiks het vereerend epitheton gegeven: *beschermheer van alle hoogere beschaving* [3]). De verlichte persona van Groningen had zich opgeworpen tot patroon van de stichting der broeders van het gemeene leven [4]), 'twelk hij metterdaad betoonde door hare boekerij aanzienlijk te vermeerderen. Bovendien had hij in de sacristie van de Martinikerk een begin gemaakt met den aanleg van eene bibliotheek, die zoo goed was, dat zij zelfs door Erasmus geroemd werd [5]) *als voornl. te zijn opgevuld met die schrijvers welker geschriften Evangelischen liefdegeest ademen.* Die dubbele

---

[1]) Dit blijkt ook uit de geheele redeneering van Timmerman in de *Disputatio*, p. 32—35. Hij beredeneerde, dat het gezag van den paus door eene algemeene kerkvergadering van alle ingeslopene misbruiken strijdig met het Evangelie gezuiverd kon en moest worden.

[2]) Brandt, *Hist. der Ref.* dl. I, p. 144.

[3]) Zoo in *Disputatio*, etc. p. 4. *Omnisque melioris eruditionis assertor praecipuus.*

[4]) In den brief bij Gerdes, t. a. p. *Mon.* p. 5, schrijft Erasmus: *Audivi dudum Fratriciarum aedium Patronum te esse deditissimum, atque ipsam eorum bibliothecam non temnendo munere locupletasse.*

[5]) Ibid. p. 7. *Mihi et illud arguit tuum pietatem, quod in sacrario bibliothecam adornas, iis potissimum autoribus refertam, quorum scripta spirant euangelicam charitatem. Quales sunt Origines, Chrysostomus, Cyprianus, Ambrosius, Augustinus, Hieronymus.* Glasius, *Godgel. Ned.* dl. I, p. 475 zegt, dat hij zijne eigene huisbibliotheek aan de Martini-kerk vermaakte. In 1622 werd de bibliotheek van de Martini-kerk gevoegd bij die van de pas opgerichte academie, *dies dat deselve aldaer allenich ende separatim van de Provincie boecken* gesteld zouden worden. Zie nader de *Aanteek.* van Mr. H. O. Feith achter zijne bekende *Redevoer.* uitgespr. in 1817, Gron. 1819, bl. 47. De inventaris is verloren geraakt, doch er moeten op de acad. bibliotheek nog werken zijn, waarin de eigenhandige naamteekening van Willem Frederiks staat.

schenking doet dus met goeden grond vermoeden, dat zijn eigene boekerij goed en voor die dagen zelfs zeer ruim voorzien is geweest.

Benevens zijne andere studien schijnt het, dat de geleerde persona zich ook bijzonder wijdde aan de oudheden van zijn vaderland. Op het archief van Groningen is in handschrift aanwezig een opstel van Willem Frederiks [1]. 't Is eigenlijk een afschrift 16 bladzijden folio groot, en hoewel de titel belooft, dat het handelen zal „over de ligging, oorsprong, zeden, lotgevallen en beroemde mannen van Friesland," handelt het stuk, dat in vorm en aanleg de bestemming toont om in een wetenschappelijken kring voorgelezen te worden, slechts over de beide eerste punten [2]. Uit dit fragment kan blijken dat Frederiks zeer belezen was, dat hij stond op de hoogte van de wetenschap van zijn tijd en de gelegenheden en rijke hulpmiddelen, die ten zijnen dienste waren, geenszins had verwaarloosd. Maar dit is helaas ook het eenige! Voor ons heeft dat brokstuk, bestaande in een vrij dor vertoog over de geographische gesteldheid en de grenzen van Friesland en over de afkomst der Friezen, al zeer weinig belang. Het is te bejammeren, dat wij het vervolg niet kennen. Onwaardeerbaar toch zouden de opmerkingen kunnen zijn van een man, die aan alle belangrijke gebeurtenissen op staatkundig, kerkelijk of godsdienstig terrein gedurende een tijdvak van veertig jaren zoo levendig deel nam, die geheel in en met zijn tijd leefde in een kring van waarlijk hoog ontwikkelde mannen.

---

[1]) 1558, no. 12. De titel is: *Wilhelmi Frederici Gron. Personae Personatus de Frisionum situ, origine, moribus, rebus gestis et viribus illustribus (opus affectum quod ad situm et originem.)* Aan het einde van dit afschrift, na het jaar 1558 genomen, staat:

Descripta ex autographo M. Wilhelmi Frederici, patris sicilicet Doctoris Hieronymi.

Quorum ille obijt

Hic vero 26 Augusti 1558.

[2]) Om de bijvoeging van den afschrijver bij den titel is het zeer waarschijnlijk, dat het door den lateren bezitter slechts voor een deel overgeschreven is. Frederiks zegt in het begin, dat hij er in 1498 mede bezig was.

VI.

HIERONYMUS.

Willem Frederiks, de hoofdpastoor van Groningen, had een zoon, de welbekende Hieronymus Frederiks. Evenwel mocht de machtige persona als geestelijk persoon nooit wettig huwen, en wordt de naam der moeder nergens opgegeven. Of wij hier te denken hebben aan een onwettig huwelijk of aan het gevolg van een onberaden oogenblik, kan moeielijk worden uitgemaakt. Misschien zal een blik op zekere toestanden in die dagen tot verklaring kunnen dienen.

Eene van de hoofdredenen, waarom de zedelijkheid en het crediet van den geestelijken stand in deze gewesten niet zoo laag gedaald was als elders, heeft men te zoeken in de hier heerschende vrijzinnigheid nopens het gehuwde leven der priesters. Velen zijn daardoor zelfs in de meening gebracht, dat het decreet op het coelibaat in de noordelijke gewesten van ons vaderland, behalve natuurlijk bij de kloosterorden, nooit in werking is gebracht, dat de priesters werkelijk en wettig gehuwd bleven. Klachten en uitdrukkingen van tijdgenooten en geloofwaardige schrijvers schijnen dit te bevestigen [1]. En het is inderdaad ook zeer waarschijnlijk, dat na het in werking brengen van de bul op het coelibaat de huwelijken van de priesters in deze afgelegene en onafhankelijke gewesten niet eensklaps zijn ontbonden. Dit was eerst bij langzamen overgang mogelijk. Maar toen de coelibaatswet ook werkelijk hier werd erkend, bleef een zeker soort van huwelijk toch nog bestaan. Dit moet men zich aldus voorstellen. Het huwelijk van den priester was noch door den staat noch door de kerk gewettigd, ja werd zelfs afgekeurd en tegengegaan. De kinderen uit zulk eene verbind-

---

[1] Emo zegt in zijne *Kroniek* (N. U. van Feith en Stratingh in de *Werken van het Histor. Genoots. te Utr.*, 1866) p. 67: *Coniugati sacros ordines capiunt et beneficia ecclesiastica, et coniuges coniunguntur contra decretales.* E. Beningha: *De Priesteren ahne ehefruwen wolden se nicht gerne by sick liden, updat se andere luden bedde nicht besudelden.* Aen. Sylv. Piccolomini (Pius II) in *Cosmographia* etc. c. 35 *de Phrisia: Foeminarum impudicitiam severius puniunt. Sacerdotes, ne alienac ubilia polluant sine coniuge non facile admittunt. Vix enim continere hominem posse et super naturam arbitrantur.*

tenis voortgesproten waren bastaarden *kyndere de damnato coitu*. Als zoodanig waren zij van alle rechten uitgesloten, en de vrouwen werden niet erkend. De kerk heeft zulke verbindtenissen van tijd tot tijd door strengere bepalingen afgekeurd en gebrandmerkt [1]). In 1310 werd door Guido bisschop van Utrecht de ban uitgesproken over alle *sacerdotes et cleros focarias habentes*. Emo bejammert het als eene vergaande zedeloosheid, niet te vergoelijken bij hen, *die het zout der aarde zijn moesten*.

Ja, die vrouwen, al heetten ze *coniuges*, waren bijzitten, die kinderen waren uit onechten bedde en hadden geene andere rechten, dan die het laissez-aller van de gewoonte hun liet. Maar in deze streken baarde het bijna nooit ergernis. Want zelfs de meest geachte priesters kozen zich eene vrouw tot levensgezellinne, even alsof er een wettig huwelijk was aangegaan. Die vrouwen gedroegen zich in het maatschappelijke leven met dezelfde kieschheid en zedigheid, zij kleedden zich en werden met dezelfde achting behandeld als eerbare en wettiggehuwde vrouwen. Die band toch was even goed voor het leven gelegd als een huwelijk, waaraan kerk en staat hun zegel hadden gehecht. Het schijnt zelfs, dat de leek deze door eeuwenlange gewoonte tot regel geijkte ordeloosheid gaarne zag. Eerst sedert de tweede helft van de 16e eeuw, toen Groningen een eigen bisschop had, kon die gewoonte voor goed worden onderdrukt. Hieruit behoeft men niet af te leiden, dat zulk een huwelijk, hoe talloze voorbeelden wij daarvan ook ontmoeten, onder de priesters van deze streken algemeen was. Evenwel zijn deze landen daardoor lang verschoond gebleven van vele misbruiken en ergerlijke onzedelijkheid der geestelijken [2]).

Zoo had dan de persona Frederiks een kind, dat openlijk als zijn kind bekend stond [3]). In de geschiedenis van Groningen is de naam van Hieronymus Frederiks ook bekend ge-

---

[1]) J. Rengers ten Post, *Kron. der Ommel.* dl. I. p. 344: (Bisschop Knijff) *schattede den papen de den vrouwen hielden den eenen tyd na den anderen na... en... visiteerde jarlix de kercken (dan niet vergeves)...* de *papen Ehefrouwen hadden.*

[2]) Zie verder het *Geschiedkundig betoog over den ongehuwden staat der priesters in de Vriesche landen* van Mr. H. O. Feith in de *Verhand. van het Genootsch. P. E. J. P.* D. VI, 267—596.

[3]) Zoo was Hendrik Eelderwoldt, vicaris van de A-kerk (*Gron. Volks-Alm.* 1846, p. 113), waarschijnlijk ook een zoon van den reeds genoemden Herman Eelderwoldt.

noeg, want hij was tot aan zijn dood in Augustus 1558 rentmeester van de stad [1]) en met hoogen lof wordt bij verscheidene schrijvers melding van hem gemaakt [2]). Dat hem echter zulk eene aanzienlijke betrekking was toevertrouwd, dat hij door zijne medeburgers met niet te miskennen achting is bejegend, kan met het oog op zijne niet wettige geboorte eenige zwarigheid veroorzaken. Zeer zeker althans was het een zeldzaam verschijnsel. Want gelijk bekend is, bastaarden waren toen per se van alle staatsburgelijke eerambten uitgesloten: de wet ontzeide den kinderen van priesters alle rechten. Dat nu niemand uit onechten bedde eene hooge, aanzienlijke betrekking bekleedde, kan alleen aldus worden verklaard, dat òf de machtige invloed des vaders voor den zoon den weg had gebaand, òf dat het eene hulde was van dankbare medeburgers aan de nagedachtenis en de groote verdiensten van den beroemden vader van een zeer bekwamen en verdienstelijken zoon.

VII.

BESLUIT.

Den derden Augustus des jaars 1527 overleed meyster

---

[1]) *Gron. Arch.* 1549, no. 31; 1554, no. 4, 91; 1556, no. 77.

[2]) Menso Alting, *Not. Germ. Inf.* II, p. 74, 75; Kempius, *de Or. Fris.* p. 154, 157; Revius, *Dav. Ill.* p. 265; R. Praedinii *Opera*, fol. 410 Gerdes, III, p. 202, 269); Brandt, *Hist der Ref.* dl. I, p. 144; Schelsma, *Staatk. Ned.* III, p. 583; Feith, in de werken van *P. E. J. P.* dl. I, p. 568, 569; Brucherus, *Gesch. der Herv.* p. 124, 125. — Hij was doctor utr. iuris en op godsdienstig gebied zeer verlichte denkbeelden egedaan. Gerdes, III, *Mon.* p. 139, 141. — Praedinius hield eene de bij zijne begrafenis. Dr. J. J. Diest Lorgion, *Regn. Praed.* p. 78. et schijnt, dat hij eenige kinderen had, althans in Gabbema, *Epist. mt.* I, 68, wordt genoemd een *Rotgerius paedagogus liberorum Doct. Heronymi.* Zie ook *Epist.* 69. In het programma van Prof. Henricus Jssonius van 1679 op burgem. Joh. Isbrandts, curator der academie, erleden 1 April 1679, wordt melding gemaakt van zijn vader Mr. Hyronymus Isbrandts... *inter primos Academiae tum fundandae octo viros, aeternus D. Joh. Northoorn uterque consul:* sed etiam proavus D. Hieronymi Frederici, tam abavus magnus ille Wilhelmus Frederici, *qui in personae personatus dignitate constitutus, varias ad caesaream majestatem et alteros principes legationes obiit atque in foederibus cum illis ictis ac initis et notissimus.*

Wilhelm in hoogen ouderdom [1]. Lang en beteekenisvol was zijn leven geweest. Groningen verloor in hem een van haar meest verlichte en beroemde burgers, misschien den bekwaamste van hare staatslieden, een man van aanzien en gewicht in een voorwaar zeer belangrijken en veelbewogen tijd.

Uit de voorgaande bladzijden hebben wij gezien dat hij, *die al doen en lasten was in Groningen* met de gansche kracht van zijne persoonlijkheid gedurende het grootste deel zijns merkwaardigen levens staatsman is geweest. Zeer juist is dus de lof, die Emmius [2] hem geeft: *Willem Frederiks, het hoofd en de voornaamste leider bij de staatkundige beraadslaging, in geleerdheid, verstand en kracht van taal boven allen in dezen staat uitmuntende, van inborst zeer eerzuchtig, hevig ingenomen tegen de partij van de Schieringers, rusteloos, maar verheven en tot handelen geboren. Daarom verkeerde hij meer in de raadzaal dan in den tempel, behandelde hij vaker staatkundige dan gewijde aangelegenheden, was hij beter bekend met de schriften van wetgeleerden dan van profeten of apostelen of heilige vaders. En opdat gij dien man nog meer zult bewonderen, zijne betrekking was geneesheer en hij voerde daarom dien titel naar het gebruik der scholen.*

[1]) *Obiit* 1527 *d.* 3 *Augusti*, Gerdes, *Hist. Ref.* T. III, p. 191. Dit gevoelen wordt ook aangehangen door allen, die Gerdes hebben gevolgd. Zijne opgave heeft alle aanspraak op juistheid, daar hij ze gevonden heeft in eene lijst van pastoren in de stad tot 1594, eigenhandig door burgem. Joach. Alting opgemaakt. Volgens deze lijst overleed Hugo ter Nulo, Frederiks opvolger, 1549 in *Festo Simonis et Judae.* — Sommigen als Scheltema, *Staatk. Nederl.* dl. III, p. 583, van der Aa *Biogr. W. B.*, Glasius, *Godgel. Nederl.*, Arend, *Vaderl. Gesch.* dl. II, st. III, p. 602; Harkenroht, in annot. op E. Ben. *Hist. van Oostfr.* p. 528, enz. noemen 1525 zijn sterfjaar. Tot dit gevoelen zijn zij waarschijnlijk gebracht door eene uitdrukking bij Emmius op het jaar 1525, lib. LIII p. 832: *Everardi Jargaei primario sacerdotio in fano Martiniano tum praediti.* Vergl. S. Beninga, p. 399. Jarghes is evenwel nooit hoofdpastoor van de Martini-kerk geweest, noch persona, gelijk Emmius hiermede aanduidt. De opvolger van Frederiks was Hugo ter (of van, of de) Nulo. Hij was *persona der personaatschap en kerkheer der kerken to St. Merten en St. Walburg*, blijkens eene verzegeling op het stedel. Arch. gedat. *St. Odgerus avond* 1527, n. 17. Diezelfde *Mester Hugo ter Nyll doctor en vicarius toe Sunte Merten* was in 1515 uit naam van de stad afgezant naar Rome. S. Beninga, p. 282.

[2]) Lib. XXXI p. 482. De getuigenis van eenige andere schrijvers: (H. V. R.) *Oudh. en Gest.* p. 86, 87, 102 en 103, van Harkenroht in Matth. *Anal.* p. 527, 528, e. a. komt bijna geheel op het gevoelen van Emmius neer.

Wij hebben tal van bewijzen gevonden, dat Frederiks zich gedurende meer dan dertig jaren wist te handhaven in de steeds toenemende achting en het bewonderende vertrouwen zijner medeburgers. Die algemeene, blijvende achting toont dat Frederiks beginselen geene andere waren dan ijver voor de belangen van zijne vaderstad, in welker dienst hij in die dagen van onveilige en ongebaande wegen tallooze bezwaarlijke reizen ondernam en zich blootstelde aan allerlei moeielijkheid. Al moest hij soms in nood middelen bezigen als omkooping en knuiperij, waarvan hij als geestelijke beter dan iemand anders het zedelijk ongeoorloofde kon inzien — hij is niet de eenige diplomaat, die zich daaraan schuldig heeft gemaakt — en er is geene reden om hem van zelfzucht te verdenken, gelijk sommigen te vergeefs hebben getracht, door bijv. de zaak van het beruchte jaargeld uit de kas van den Gelderschen hertog al te sterk te kleuren. 't Is waar, hij handelde soms zeer voortvarend en eigenmachtig, 't is zeer wel mogelijk, dat hij genoeg eerzucht en energie bezat om te willen bereiken, wat hij bedoelde, om zich te verheffen tot den man, die allen en alles leidde, die alleen aan het hoofd stond der staatkunde van zijn gewest, die niet gedoogde, dat er iets buiten zijn wil en voorkennis geschiedde. Maar immers, wie meester is van de taal, is het ook van het gemoed. Daarbij bezat Frederiks uitgebreide kennis op rechts- en staatkundig gebied. En waar de gaven en talenten zijn om veel invloed uit te oefenen, daar ontsiert eerzucht, als zij door waarachtige vaderlandsliefde wordt geleid, den staatkundige geenszins.

Behalve door zijne groote, staatkundige verdiensten behoorde Frederiks ook door aanzienlijke inkomsten en een onafhankelijk vermogen tot de voornaamste ingezetenen der stad. Dat hij een voor die dagen vrij aanmerkelijk fortuin moet hebben bezeten, is op allerlei wijze gebleken. De hooge geestelijken toch werden toen zeer ruim, ja overdadig beloond. Aan het pastoorschap van de Martini-kerk [1]) waren geenszins te verachten tijdelijke voordeelen verbonden. De verre en kostbare reizen, waarbij de gezanten door luister en mildheid de eere van hunne stad moesten ophouden, werden telkens

---

[1]) Hoewel de inkomsten dezer kerk door vele schenkingen ontzaglijk gestegen waren, hebben ze echter nimmer die van de A-kerk overtroffen.

ruimschoots vergoed. Herhaaldelijk ontving de rijke persona aanzienlijke, ja zelfs vorstelijke personen ten zijnen huize, niet zelden voor den tijd van vele dagen en weken. Bovendien bezat Frederiks eene uitgebreide boekerij in dagen, toen aan eene dergelijke verzameling een vrij belangrijk vermogen te koste gelegd kon worden.

Hoewel Frederiks meer een man van staatszaken dan van de hervorming is geweest, mogen wij niet nalaten aan de aanwezigheid van zulk een man als hij zeer veel invloed toe te kennen met opzicht tot den eigenaardigen gang, dien de hervorming van nu af in Groningen heeft genomen. De groote denkbeelden, die leven wekken en licht brengen in de menschheid hebben behoefte aan steunselen, als hij een was, aan mannen, op wie, als hooggeplaatsten in staat en kerk door rijkdom, aanzien, beschaving en gehuldigde bekwaamheden, de oogen van allen zijn gevestigd. Behalve hetgeen zij zelve door aan te moedigen, te beschermen als anderszins tot stand brengen, bestaat de verdienste van personen als Frederiks ook hierin, dat zij den volke ten voorbeelde zijn, op hoedanige wijze groote en heilzame denkbeelden practisch kunnen worden aangewend, hoe de gepredikte verdraagzaamheid, zuivering van geloof en leven, vrijzinnigheid en geestesbeschaving eene mogelijkheid zijn in het leven.

Zoo is ook meester Willem de persona een zegen geweest voor zijn gewest. Groningen moge hem dankbaar gedenken en zijn naam met eere blijven vermelden, zoolang het sta en gevoel behoude voor ware verdienste!

Groote hitte,

1589.

Vermits de overgrott heete dagen is den Rotmeesteren angeseit, dat ijder borger en inwoonder een tijne ofte vat met water voor sijn deure setten soude bij vijff mark te broecke; den 25 Julij 1589 [1].

---

[1]) Gron. Archief, h. s. in 4to, no. 77, bl. 173.

DE PRECARIE OF BEDE,

BESCHOUWD ALS EENE WERELDLIJKE SCHATTING,

DOOR GRONINGEN ZOOWEL ALS HET GOREGT EN DRENTHE, AAN DEN BISSCHOP VAN UTRECHT OP TE BRENGEN.

Het is eene bekende zaak dat oudtijds de stad Groningen met het Goregt en Drenthe, als één geheel, als te zamen het oude Graafschap Drenthe uitmakende, aan den bisschop van Utrecht eene belasting plagt op te brengen, die *precarie* of *bede* werd genoemd, en wel alle vierde of schrikkeljaar, ook *scholt- schult-* of *schaltjaar* geheeten [1]. Men is het nog niet eens over den aard dezer belasting: of het eene *kerkelijke* is geweest die aan dien bisschop, als zoodanig, dan eene *wereldlijke*, die aan hem, als vorst of hooge overheid, door de stad zoowel als het Goregt en Drenthe, werd opgebragt. Buitendien levert dat onderwerp een en ander punt op, dat een nader onderzoek en opheldering allezins behoeft en verdient.

Het eerst vinden wij deze precarie of bede vermeld in eene uitspraak van 1328 over een geschil nopens de wijze van betaling daarvan, zoowel als over meer andere geschillen, zoo wereldlijke als kerkelijke, tusschen den Utrechtschen bisschop Johannes III en de onderzaten van Drenthe, Goregt en Groningen, toen bijgelegd door de aanzienlijke scheidslieden, Godfried van Borculo, Reinold, prefekt van Koevorden, en Aso van den Rutenberg. Die overige geschillen betroffen eensdeels het aanstellen van een deken in Drenthe en van een wijbisschop aldaar, het verleenen van bescherming

---

[1]) De laatste naam zal de juiste zijn, gelijk die dag nog zoo heet in het duitsch.

aan genoemde ingezetenen in en buiten het Sticht en over hun voorregt van niet te mogen gedaagd worden buiten Hulsford, bij Koevorden, en Bisschopsberg bij Westerhesselen, of niet buiten de grenzen van Drenthe. Gelijk in deze vier voorregten eenerzijds de ingezetenen bij die uitspraak werden bevestigd, zoo luidde zij anderzijds gunstig voor den Bisschop omtrent een ander viertal articulen, waarover verschil was ontstaan. Dezen betroffen, behalve de precarie, de misbruiken door de vasallen van den bisschop gepleegd in de overdragt van goederen, die zij van hem of de Utrechtsche kerk in leen hadden; het bezit door andere dan hoorige lieden van deze en gene goederen; en het betalen van tienden. Van dit viertal geschilpunten was dit laatste kerkelijk maar de beide voorafgaande, de goederen en hoorige lieden van den bisschop betreffende, waren voorzeker wereldlijk van aard. Zoo waren van het eerste viertal die van den deken en den wijbisschop klaarblijkelijk kerkelijk, die der bescherming van de ingezetenen en van het privilegie *de non citando* of *de non evocando*, zooals het heette, wereldlijk misschien zoowel als kerkelijk [1]. Er worden hier dus geenszins kerkelijke zaken alleen, maar ook wereldlijke geregeld, en die van de precarie kan daarom het een zoowel als het ander zijn. Er was, om ons nu bij die precarie te bepalen, verschil ontstaan over den tijd van betaling daarvan. De bisschop beweerde, dat de precarie hem elk vierde en wel elk schrikkeljaar moest opgebragt worden; de ingezetenen daarentegen vermeenden die slechts alle zeven jaar aan hem verschuldigd te zijn. De zaak werd ten voordeele van den bisschop beslist, na op den eed gesteld te zijn en dien bezworen te hebben met zeven stolen of zeven kerkelijke personen in hun plegtgewaad, dat dit van ouds altijd zoo gebruikelijk was geweest. Er werd nog bij bepaald, hetzij op nieuw of van ouds, het volgende. De bisschop moest in eigen persoon te Hulsford of te Bisschopsberg de precarie komen vragen, zoodat hij, zelf dit niet doende, die precarie niet zou ontvangen, noch met eenig regt mogen eischen door zijn gelastigde of de regters te Koevorden en te Groningen. Bij wanbetaling daarentegen, moest de nalatige dubbeld betalen en aan die regters drie ponden

---

[1]) J. S. Magnin, *Geschiedkund. Overzigt van de Besturen in Drenthe*, II, 1ste Ged. bl. 107 en 2de Ged. bl. 146, houdt dit laatste, even als de precarie, alleen voor kerkelijk, doch wij moeten dit hier in het midden laten, als op zich zelf een opzettelijk onderzoek vereischende.

tot straf of breuk, terwijl de precarie omstreeks St. Lambertsdag of den 17 September moest opgebragt zijn [1]).

Dat nu deze precarie eene wereldlijke opbrengst was, zal, als ik mij niet bedrieg, ten volle blijken uit de bewijzen, welke de volgende overwegingen opleveren.

1. In de eerste plaats komt hier in aanmerking de naam van *precarie* of *bede* en haar aard. Zoo ver ik weet, is deze naam steeds en overal die geweest van eene wereldlijke opbrengst door de onderdanen aan hunne souvereine overheid. *Bede* is de gewone, *precarie* meer de ongewone latijnsche, kerkelijke benaming daarvan, bij zoodanige overheden als den vorst-bisschop van Utrecht in gebruik — en waarom ik ze ook zoo zal blijven noemen. Haar oorsprong is al zeer oud en waarschijnlijk reeds te zoeken in de eerst vrijwillige geschenken, welke de onderdanen aan hunne vorsten jaarlijks of bij bijzondere gelegenheden en omstandigheden plagten te geven, maar welke de gewoonte al spoedig wettigde en gedwongen maakte. Daar dit nog op verzoek van de vorsten bleef geschieden, behielden deze geschenken of opbrengsten den naam van *bede*. Zoo moesten de graven van Holland hunne beden ook in persoon vragen [2]). Dit karakter van bede behield onze bischoppelijke belasting steeds, zoodat ingevalle de bisschop verhinderd werd die in persoon te komen vragen, en dit door anderen deed, de ingezetenen de bede niet toestonden dan onder voorbehoud van dit regt of zonder praejudicie voor het vervolg. Onderscheidene zoodanige brieven of acten *de non praejudicando* aan Drenthe in zijn geheel, dat is ook aan het Goregt en de stad Groningen mede, door de bisschoppen van Utrecht afgegeven, schoon eerst van lateren tijd, kunnen dit getuigen [3]). Men had alzoo gewone vaste of bepaalde, maar ook buitengewone

---

[1]) Zie den brief van 1328 uit het Groninger archief bij Driessen, *Mon. Gron.* I, 101.

[2]) Kluit, *Hist. der Holl. Staatsr.* IV, 470. Driessen, a. w. I, 107.

[3]) Magnin, a. w. II, 2de Ged. bl. 159, geeft zeven stuks aan van die acten, namelijk van 1460, 1472, 1477, 1480, 1484, 1494 en 1516, en den inhoud van de laatste, van 1516, in zijn geheel op, terwijl de eerstgenoemde, van 1460, gedrukt is bij Driessen, *Mon. Gron.* III, 529. Dat die acten voor geheel Drenthe, d. i. Groningen en het Goregt er bij gerekend, dienden, is te zien uit de notariele kopij van de acte van 1460, ter requisitie van de stad ten zelfden jare en op den dag van de betaling der precarie door haar afgegeven. Van vroegeren tijd schijnen er te ontbreken; het ware anders van belang die ook te kennen.

onbepaalde beden. Tot de eerste behoorde de bisschoppelijke precarie van Drenthe. Maar dat zij misschien ook altijd niet zoo bestendig geweest is, mag men opmaken uit het geschil daarover ontstaan, of ze alle zeven dan alle vier jaar verschuldigd was. Hoe dit zij, men moge oneens geworden zijn over den tijd van betaling, aan de regtmatigheid daarvan, van de precarie zelve, werd, blijkens de oorkonde van 1328, aan de zijde van de ingezetenen niet getwijfeld, maar die ten volle door hen erkend.

Schoon ook volgens dezelfde uitspraak reeds eene oude belasting zijnde, verneemt men vóór dien tijd daarvan met zekerheid niets. Er wordt op het jaar 1187 van den toenmaligen bisschop Boudewijn vermeld, hoe deze bij zijn vertoef in Drenthe en Groningen, ter waarneming van de regtspleging en andere zaken, te dezer plaats niet alleen door den prefekt en de burgers luisterrijk ontvangen, maar ook met ruime geschenken *(exeniae)* vereerd werd; de Prefekt voorzag hem bovendien met de meijers en hoorige lieden van den bisschop van de noodige wagens en karren en in andere uitgaven; en de Drenthenaren met de meijers en onderhoorigen in de Groninger prefektuur bragten bij deze gelegenheid zekeren algemeenen dienst *(servicium)* op, bestaande in drie tot vierhonderd ponden, welke te Koevorden in zijne handen gesteld werden [1]). Magnin gist, dat onder dien dienst de precarie te verstaan is, en onder gene geschenken andere beden. Hij maakt namelijk onderscheid tusschen beide en houdt (zooals gezegd is) de precarie voor eene kerkelijke of geestelijke inkomst en de beden, die de bisschoppen van Utrecht ook buitendien zouden hebben getrokken bij deze en latere gelegenheden, voor wereldlijke opbrengsten. Maar onder bovenvermelden *dienst* of *servicium* is stellig niet de precarie te verstaan. Want deze was eene algemeene opbrengst van vrije, zoowel als van dienstbare lieden, gene, blijkbaar alleen van der laatsten; en onder de vrijen zullen dan geestelijken en wereldlijken, edelen en onedelen, gelijkelijk daartoe betaald hebben, naar mate van hun bedepligtig landbezit; want dit zal wel de maatstaf daarvan geweest zijn. Men heeft geene lijsten of opgaven van den omslag der precarie meer uit de bisschoppelijke tijden, alleen nog van lateren tijd uit het midden der 16de eeuw, toen Groningen en Drenthe niet meer

---

[1]) Anon. *de rebus Ultrajectinis* etc., p. 4, 5. Westendorp, *Jaarb.* I, 201. Magnin, a. w. I, 8.

in het wereldlijke onder de bisschoppen van Utrecht stonden, maar onder Karel V, doch die lijsten zullen toch zeker opgemaakt zijn naar vroegere van hen. Behalve afzonderlijke van het Goregt, met of zonder de stad Groningen, leveren alzoo de rekeningen, die er nog overig zijn van de domeingoederen aldaar en in Drenthe algemeene lijsten der precarie op, zooals zij hierover verdeeld was [1]). Op deze lijsten of registers nu wordt, na de stads-, dorps- en gehuchtsgewijze opgaaf der precarie, die van de heeren eigen lieden en goederen afzonderlijk vermeld. Op de bijzondere van het Goregt of Selwerd worden de kloosters Essen en den Hoorn ook opgenoemd als schuldig hun aandeel in de precarie op te brengen [2]). De kerkelijke of pastorijgoederen zullen echter even als van andere lasten daarvan vrij zijn geweest. Wat de plaatsen betreft, schijnt de stad en heerlijkheid Koevorden alleen eene uitzondering in dezen gemaakt te hebben, als komende op gezegde registers niet voor [3]). Daar wijders de pre-

---

[1]) Zie bij Driessen (a. w. III, 530) een register van de precarie van het Goregt van het jaar 1540 (niet 1440, zooals in het Groninger archief daarvan vermeld wordt, *Reg.* 1440, No. 2). Voorts vindt men nog een dergelijk register in H. S. in den Staat van de goederen der stad van 1584, maar opgemaakt naar een vroeger van 1548, in het Groninger archief (*Reg.* 1548, No. 21) en vermeld bij Ypeij en Feith, *Oudh. van het Cooregt* enz. bl. 254, alsmede een ouder doch minder naauwkeurig register bij Hofstede, *Diss. de regim. in Drenth. regione forma*, p. 19, met een ander van 1536, bij Westendorp, *Jaarb.* II, 147, beide ook de precarie van de stad bevattende, en het laatste volgens hem door haar toen opgemaakt. De oude rekeningen der domeingoederen van Groningen en Drenthe, loopende volgens Magnin, *Besturen v. Drenthe*, III, 1ste Ged. bl. 286, over de jaren 1537 tot en met 1560, waarin de opbrengst der precarie zich mede bevindt, zijn thans ook uit 's Rijks archief op het Groninger archief overgebragt, althans die van 1° Octob. 1548 tot den laatsten September 1559. Magnin geeft in zijn werk, III, 1ste Ged. bl. 277, bij de opbrengst van die domeingoederen ook die van de precarie op, doch slechts in haar geheel, maar in zijn later werk, *Overzigt der kerk. geschied. v. Drenthe*, Gron. 1855, eene omstreeks het jaar 1546 vervaardigde volledige lijst daarvan; zie bl. 68 en Bijl. No. 2.

[2]) Het Selwerder klooster vindt men niet opgenoemd, en dit laat zich verklaren, als men bedenkt, zooals uit de opgegeven Ommelander tiendbrieven reeds is gebleken (*Bijdr.* I, 193), dat dit gesticht toen kerkelijk onder het Bisdom Munster is gerekend geworden en zoo wereldlijk onder Hunsingo. In hoe verre echter het oude Selwerd, onder Utrecht en het Goregt behoorende, al of niet vrij geweest zij van de precarie, is mij niet gebleken.

[3]) Magnin, *Besturen v. Drenthe*, II, 2de Ged. bl. 215. Deze S.

carie er zoo voorkomt, gelijk zij over de stad, dorpen en gehuchten in haar geheel verdeeld was, niet nader over de landerijen of personen in 't bijzonder, zoo blijft het overigens onzeker, welke bepaaldelijk al of niet bedepligtig zullen geweest zijn. Hoe dit zij, de vóórgemelde dienst *(servicium)* op het jaar 1187 opgebragt kan dus niet onze precarie zijn, maar wel de eerstgemelde *geschenken (exeniae)*. Met gewisheid is dit echter niet meer te zeggen. Evenmin is het uit te maken of onder zekere *buitengewone belasting* (exactio pecuniae ultra consuetudinem), welke de bisschop Henrik op het jaar 1259 met hulp der Drenthenaren in Drentherwolde (Goregt) poogde in te vorderen [1]), deze precarie of eene andere geldelijke opbrengst, hetzij wereldlijke, hetzij kerkelijke, te verstaan zij. Dit en de oorsprong of oudheid der precarie en hoe het daarmede gesteld was vóór de uitspraak van 1328 daargelaten, de geschiedenis leert ons onder de precarie welke de bisschop van Utrecht trok uit Drenthe, Groningen met het Goregt er bij genomen, geen ander dan wereldlijke schatting kennen. Magnin beweert wel het tegendeel, maar hij blijft schuldig hiervoor een bewijs bij te brengen. Voor onze stelling is daarentegen nog het volgende in het algemeen aan te voeren.

Kerkelijke overheden, met name de bisschoppen, hadden als zoodanig de precarie niet te vorderen; hunne inkomsten of de algemeen kerkelijke waren daarentegen de tienden. Ware de precarie eene kerkelijke belasting geweest, dan zou in het Drentsche Zeend- of Kerkelijke regt daarvan wel melding zijn gemaakt, even als van de tienden. Dan zou de geestelijkheid daarvan vrij zijn geweest, even als zij ook was van de tienden. Maar dat dit niet het geval was en tevens uitdrukkelijk de precarie als eene wereldlijke schatting werd beschouwd, volgt nog uit een stuk van 1397, waarin bisschop Frederik van Blankenheim te kennen geeft, met name aan zijn ambtman en dienaar te Koevorden en in Drenthe, dat de abt en kloosterlingen van Dickenynghe in

---

was ook onzeker omtrent de heerlijkheid van Ruinen, althans onder de bisschoppen (a. w. II, 1ste Ged. bl. 153, 2de Ged. bl. 215), doch vermeldt later, dat onder den Gelderschen hertog, Karel van Egmond, de precarie is geheven geworden (a. w. III, 1ste Ged. bl. 79); en zoo komt Ruinen enz. ook wel degelijk op de aangevoerde registers voor. Welke reden er bestaan hebbe voor de uitzondering van Koevorden, schijnt niet bekend te zijn.

[1]) *Kron. van* Emo en Menko, N. U., p. 209. Matth. *Anal.* II, 158.

Drenthe aan hem *precari ende bede* gegeven hebben voor hun klooster en goederen met de anderen geestelijkheid van zijn Sticht, gelijk zij schuldig waren te doen, wijders gelastende hen niet te bezwaren met eenige andere wereldlijke schatting [1]).

Men vindt hier bij de *precarie* ook nog *bede* opgenoemd en zal hier door bede eene dergelijke maar buitengewone van de gewone *precarie* verschillende belasting te verstaan hebben, welke genoemde bisschop toen ook heeft genoten, naar 't schijnt alleen van de geestelijkheid in Drenthe en zijn bisdom. Want, terwijl zijne voorgangers, bij het aanvaarden van hunne waardigheid, o. a. moesten bekennen, dat de beden, welke zij tot dusver van hunne onderdanen in het bisdom hadden ontvangen, bij gunste, niet bij regte, waren genoten en zij dus geene meerdere bede of andere belasting mogten vorderen, zoo had bisschop Frederik weten te bewerken, dat hij voor zijn leven in zoo verre van die bepaling wierd ontheven, dat het hem werd vrijgelaten, om door de *vordering van beden* in des bisdoms behoeften te voorzien, voorbehoudens echter nog de vrijheden, die zijne onderdanen daaromtrent van ouds mogten bezitten [2]). Dit mag vooral geschied zijn met het oog op het doel om de verpande heerlijkheid Koevorden terug te bekomen, even als hem tot dat einde ook vervolgens vergund werd goederen

---

[1]) Wij deelen hier dit merkwaardige stuk in zijn geheel mede uit Driessen, a. w. I, 168: „FREDERIC, bi der ghenaden Goeds Bisschop *T' Utrecht*, maken kond allen luden ende sonderlinghe ZWEDER van HEKER, onsen Amptman tot *Covorde*, ende in *Drenthe*, ende JOHAN HAGHEN, onsen Dyenre, dat die eerbare ghiestelike personen, die Abt ende dat Convent ons Cloesters van *Dickenynghe*, ons precari ende bede ghegheven hebben voer hoer Cloester ende guede, mitter ghiestelicheyt ons ghestichts, als sy schuldich sin te doen. Ende want wy niet en willen dat sie daer boven ghekroed of beswaert warden mit weerliker luden schattinghe to ghelden, soo ontbieden ende bevelen ju SCHWEDER ende JOHAN voerscr. ende voert allen den ghenen, die bevelinge van onser weghen hebben, dat sie den Abt ende dat Cloester voerscr. daer inne verdedinghen ende oec beschudden in onsen name, soe dat sie daer niet omme ghemoyet en waerden. Ende weert oec dat hem yemant onderwonde, sie of hoer meyere hier boven te bezwaren, dat wolden wij an hem holden ende doen rechten, alst sijn tijd hadde. Ghegheven *Ter Horst* onder onsen seghel hier beneden anghedrukt, int jaer ons Heren MCCCXCVII, op Sunte Peters avond ad vincula."

[2]) Magnin, a. w. II, 1e Ged. bl. 171, stelt dit niet juist voor. Verg. van Idsinga, *Staatsrecht*, II, 5, en vooral den landbrief van den bisschop Arend van Hoorn van 1375, welke hier ten grondslag ligt.

ten op de nalatigen eene regterlijke, dan laat zich begrijpen, dat de eerste ook kon geschieden door een kerkelijk persoon, door den deken, maar de laatste niet mede door dezen, door geen kerkelijken regter, maar alleen door den wereldlijken regter van den bisschop.

3. Naar de uitspraak mede van 1328 bedroeg de precarie oorspronkelijk 150 marken ligte sterlingen, maar er werden daarop gekort 8 marken en 4 schellingen, verschuldigd door de 12 kerspelen van Drenthe die zich aangesloten hadden aan de Friezen van Stellingwerf. Deze korting is inzonderheid nog te beschouwen als een bewijs voor de wereldlijkheid der precarie. — Magnin wil onder deze 12 kerspelen van Drenthe die van het land of kwartier van Vollenhoven verstaan hebben, dat met Stellingwerf en Schoterwerf zelfs eenmaal onder Drenthe zou behoord hebben. Ik heb de ongegrondheid daarvan reeds elders aangewezen en die aansluiting en weigering van gezegde kerspelen om hun aandeel in de precarie te betalen daaruit verklaard, dat de landerijen, waarvan dit moest geschieden, bezeten zouden zijn door de naburige Friezen van Stellingwerf [1]). Bij herziening echter van dit punt, ben ik van het laatste denkbeeld terug gekomen en nu geneigd onder de aansluiting van de 12 Drentsche kerspelen aan die van Stellingwerf eene werkelijke aansluiting te verstaan — en dus eene scheiding van die kerspelen zelve van Drenthe aan te nemen. De geschiedkundige bescheiden hiertoe betrekkelijk, schoon nergens uitdrukkelijk die kerspelen noemende, geven dit duidelijk genoeg te kennen en laten wel geene andere verklaring toe. Er blijkt namelijk daar uit, dat de bisschop van Utrecht vóór en na 1328 veelmalen met de Friezen van Stellingwerf overhoop gelegen heeft en in oorlog is geweest over het bezit of gebruik van land bij de Kuinre te IJsselham aan den bisschop, naar 't schijnt, toebehoorende en op Vollenhoofsch grondgebied gelegen, maar ook, omdat er onder waren, die zich aan zijn wereldlijk gebied hadden onttrokken. Zoo deed, lezen wij, bisschop Guido van Henegouwen in 1309 eene sterkte in Stellingwerf bouwen ter beteugeling van dit land; maar eer deze sterkte voltooid was, wierpen de bewoners haar omver, vervolgden en belegerden zelfs den bisschop in zijn

---

1) Magnin, a. w. I, 100. *Aloude Staat* enz. Dl. II, St. 2, bl. 10[illegible], 217. In zijn later uitgegeven werk: *Overzigt der kerkelijke Geschiedenis van Drenthe*, Gron. 1855, bl. 67, heeft Magnin alsnog hetzelfde gev[illegible] staande gehouden.

slot te Vollenhove. Hij werd wel ontzet, maar zijn voornemen, om de Stellingwervers in hun eigen land te vervolgen en te tuchtigen, mislukte en den bisschop bleef niet anders over dan hen in den ban te doen [1]. In den banbrief van 1310 verklaart de kerkvoogd omtrent de Friezen van Stellingwerf en Schoterwerf, dat zij allen in het geestelijke aan hem onderworpen waren, en *dit in het wereldlijke ook eenigen van Stellingwerf moesten zijn* [2]. Of nu in dien twist en oorlog de naastbijwonende Drenthenaren den Stellingwervers zijn bijgevallen in hun verzet tegen den prelaat van Utrecht, dan reeds bij eenige vroegere gelegenheid, die zich mag hebben opgedaan in den langdurigen strijd ook tusschen den bisschop en de Drenthenaren gevoerd, blijkt daaruit niet, evenmin uit het verdrag van 1313 tusschen bisschop Guido en de Stellingwervers en andere Friezen gesloten, daar dit hoofdzakelijk de grondbezittingen te IJsselham betreft en daarbij van geene Drenthenaren sprake is [3]. Ik meen echter uit de in 1328 bestaande en zoo, gelijk wij nader zullen zien, voortdurend geblevene vermindering der precarie van wege den afval dier 12 kerspelen te moeten opmaken, dat hunne aansluiting, sedert welken tijd dan ook, stand gehouden heeft. Tot die aansluiting, om dit er nog bij te voegen, kan ook werkelijk aanleiding gegeven hebben, dat onder de bewoners of grondbezitters dier 12 kerspelen misschien vele Friezen zullen geweest zijn. Wat hier van zij, dat niet slechts hunne landerijen behoorden aan Friezen, maar die 12 Drentsche kerspelen zelve zich bij hen hadden gevoegd, geene andere verklaring laat toe de bepaling van het verdrag in 1408 gesloten, waarbij de bedoelde geschillen tusschen den bisschop Frederik van Blankenheim en de Friezen van Stellingwerf en Schoterwerf over de hooilanden te IJsselham eindelijk voor goed, naar 't schijnt, zijn bijgelegd. Die bepaling houdt immers in, dat die prelaat die Friezen niet meer zal aanspreken ter zake de precarie, *„die die Drenthen plegen te wijzen op die landen voorz."* [4]. Deze bisschop zal even als

[1]) Beka, *Chron.* p. 107. Heda, *Histor.* p. 230.

[2]) Zie dien brief bij v. Mieris, *Charterboek* II, 93: „et nonnulli de Stellingwerf in temporalibus de jure subesse debebunt," zoo staat er in het oorspronkelijke.

[3]) Zie dit verdrag bij van Mieris, a. w. II, 137.

[4]) Van Mieris, a. w. IV, 107. De nogtans over die hooilanden nog weder herhaalde oneenigheden zijn bijgelegd bij verdrag van 1413.

zijne voorgangers op de betaling der precarie door de 12 kerspelen zoowel als hunne onderwerping aangedrongen hebbèn, maar dit eindelijk hebben moeten opgeven. Met geweld ze te dwingen, maakte de ver verwijderde en afgezonderde ligging des lands, omgeven van woeste heide- en zandvelden, zoowel als de tegenstand van de Friezen zelve bezwaarlijk, zoo niet ondoenlijk.

Maar welke zullen dan die twaalf kerspelen geweest zijn?

Daar ze nergens met name genoemd worden, kunnen wij hier niet meer dan gissen, maar zeer vermoedelijk zullen daarvoor te houden zijn die van Oost-Stellingwerf. Dit deel bevatte toen omstreeks dat getal van kerspelen en springt juist als met een uithoek in Drenthe in. Er valt hierbij ook nog op te merken, dat in het gemelde verdrag van 1408 bij het opnoemen stukswijs van de kerspelen van Stellingwerf ter zake van hèt bedrag der achterstallige pachten, die elk van voornoemde hooilanden betalen moest, juist de elf kerspelen, welke dat deel van Stellingwerf daar uitmaken, met een *item* als 't ware afzonderlijk of onderscheidenlijk opgegeven worden. Voorts wordt in de bijgebragte bescheiden alleen van *één* Stellingwerf gewaagd en schijnt dus de verdeeling of onderscheiding in Oost- en West-Stellingwerf later ontstaan te zijn, misschien ten gevolge der vergrooting met de twaalf Drentsche kerspelen. Het bedrag der korting van 8 marken en 4 schellingen stemt almede zeer wel overeen met den omvang van Oost-Stellingwerf, als men dit een en ander vergelijkt met het overige aandeel der precarie en land van Drenthe, dat dit betalen moest. Ten slotte zij ook nog opgemerkt, wat ik wel eens gehoord heb, dat de Stellingwervers zich voor geene echte Friezen plegen te houden. Op gezegd deel van Stellingwerf toegepast, kon dit beweren dan inderdaad gegrond zijn.

Is nu deze mijne verklaring de ware, dan pleit het ophouden van de betaling der precarie door de twaalf afgescheiden Drentsche kerspelen ook geheel voor mijn gevoelen, dat die belasting eene wereldlijke was, even als die scheiding zelve. Ware zij eene kerkelijke geweest, dan behoefde ze met de scheiding der 12 kerspelen niet op te houden; want

V. Mieris, a. w. IV, 267. Vooraf in 1395 had reeds die bisschop eene eeuwigdurende vriendschappelijke verbindtenis gesloten met de Stellingwervers en andere naburige Friezen, waarin o. a. bepaald werd, dat de overeenkomsten, tusschen Drenthe en Stellingwerf of de gemeene Friezen aangegaan, van kracht zouden blijven. V. Mieris, a. w. III, 625.

zij bleven even als voorheen daarin onderworpen aan hunnen bisschop van Utrecht; en mogten zij ook uit wrevel of anderszins eerst die belasting niet hebben willen betalen, vervolgens toen de scheiding eene afgedane zaak was, zouden zij zich niet verzet hebben tegen hunne kerkheeren.

4. De verdere geschiedenis van de Drentsche-precarie bevestigt ook volkomen haar wereldlijk karakter. — Min of meer overeenkomstig met de opgaaf in de vermelde uitspraak van 1328, waarin de geheele precarie van Drenthe na aftrek der 8 marken en 4 schellingen wegens de afgescheidene 12 Drentsche kerkspelen, geschat wordt op 141 m. en 8 s., wordt haar bedrag ook later opgegeven, gelijk nog in de voormelde registers of rekeningen der domeingoederen van Drenthe uit de 16e eeuw, toen Drenthe niet meer onder den Bisschop van Utrecht stond en die precarie ook niet meer betaald werd [1]). De stad Groningen betaalde daartoe de som van 16 m. en 8 s., het Goregt, volgens het volledigst en naauwkeurigst register daarvan van 1540, 32 m., 6 s. en $4^1/_2$ penning, de schelling gerekend naar 10 penningen, die anders en oorspronkelijk 12 p. bedroeg, even als een mark 12 s. [2]). Het overige, ten bedrage dus hiernaar van 92 m., 1 s. en 1 p., betaalde het Landschap Drenthe met uitzondering van de heerlijkheid Koevorden, die, zooals wij gezien hebben, daarvan vrij was; wij vinden echter de gezamenlijke bijdrage van Drenthe niet afzonderlijk opgegeven, wel dorps- en groepsgewijze, in genoemde registers en rekeningen van dit landschap.

[1]) Zoo wordt in de rekening van 1545 de vierjaarlijksche precarie uitgetrokken op omtrent 137 olde marck, ix schellingen ende xi penningen, verschenen, zoo als er bij gezegd wordt, in 1540 en beloopende naar de toenmalige geldswaarde bij raming omtrent 500 goudguldens. Hier wordt ook, minder naauwkeurig, opgegeven, dat die precarie gegeven wordt „elcke schultjaer, to weten, alle zeven jaer tweemael." In eene latere rekening van 1551 bedraagt zij de som van 141 m. 3 s. en $5^1/_2$ p. (Magnin, a. w. III, 1ste Ged. bl. 277); in de omstreeks 1546 vervaardigde lijst 141 m. 6 s. en 2 p. (Magnin, *Kerk. geschied. van Drenthe* bl. 69.) Hoe zij in het laatst der 15de eeuw gerekend werd op ongeveer 600 Fransche schilden, hebben wij boven gezien (bl. 316, n. 3).

[2]) Zie dat register, met anderen boven bl. 313, n. 1, vermeld, bij Driessen, a. w. III, 530. Volgens het register van 1548, beliep toen de precarie van het Goregt in latere geldswaarde de som van 201 rijder, 11 stuiver en $1^1/_2$ plak, de rijder gerekend tot 30 Groninger st.; in 1698 die van 226 gl., 10 st. en 7 pl. luidens de gedrukte conditien van veiling van deze en andere Goregter inkomsten door de stad op dat jaar.

In het algemeen kan men zeggen, dat de precarie zoolang uitbetaald is aan den bisschop van Utrecht, zoolang hij vorst of souverein van die onderscheidene deelen van Drenthe gebleven is. Hoe hij deze ook beleende of verpachte, hij hield de precarie steeds aan zich. En dit is zeer natuurlijk te verklaren, wanneer die schatting als een regt en blijk der souvereiniteit te beschouwen is. Telkens wanneer er een nieuwe bisschop aan het hoofd kwam, zal de wederkeerige verzekering der regten van hem en zijne onderzaten bij de uitspraak van 1328 vastgesteld, en waartoe dan ook de precarie behoorde, hebben plaats gehad. Dit behoorde immers zoo, en er zijn nog eenige bescheiden daaromtrent overig van de jaren 1344, 1368, 1380 en 1400. Maar het blijkt, althans uit die van 1380, dat niet altijd geheel van beide zijden en wel niet van de zijde van de stad Groningen daaraan voldaan is [1]). Toen namelijk bisschop Floris van Wevelikhoven in dit jaar aan Groningen, even als aan Drenthe, den bevestigingsbrief gaf van de hieraan toegekende regten, om daartegen te ontvangen dien van het aan den bisschop verschuldigde, zooals zij ook beloofd had en Drenthe deed, bleef de stad hiermede echter in gebreke. Er was

[1]) Zie die brieven: van 1344, bij Driessen, a. w. I, 162, en Magnin, a, w. II, 1ste Ged. bl. 98, van 1368, 1380 en 1400, bij Driessen, a. w. II, 258, 352 en 519. Driessen houdt het voor waarschijnlijk, dat in de beide andere voornoemde jaren van 1344 en 1368 ook de stad geen renversaal of erkentenis van hare zijde aan den bisschop zal hebben afgegeven. Magnin beweert zelfs, dat de brief van 1344 niet door Groningen mede bezegeld is geworden. Dit beweeren komt echter wat verdacht voor, daar het afschrift daarvan op het Groninger Archief aanwezig (1344, No. 2) uit dezelfde bron, namelijk uit zeker ter provinciale Griffie van Utrecht berustend register, afkomstig schijnt te zijn, blijkens het onderschrift, en evenwel van die bijzonderheid hierin geene melding wordt gemaakt. Zoo deelt Westendorp (*Jaarb.* II, 162) dezen brief daaruit ook mede, zonder daarvan te gewagen. Volgens het slot van den brief hebben de Prefekt te Koevorden en de Regter te Groningen ook niet, zooals Magnin elders verkeerdelijk zegt (a. w. I. 99), alleen *op 's bisschops verzoek* dien mede bezegeld, maar integendeel *op verzoek van Drenthe en Groningen.* Ik heb vruchteloos getracht te Utrecht zelf mij zekerheid daaromtrent te verschaffen en of er ook renversalen van de stad op voornoemde bisschoppelijke brieven bestaan; en welkom zou het mij nog zijn daaromtrent voldoende inlichting te bekomen. Dit kan ik er nog bijvoegen, dat, ofschoon er van het jaar 1400 ook alleen des bisschops bevestigingsbrief van de regten van de stad en het Goregt bekend is, geen renversaal van Groningen, zij evenwel de precarie heeft betaald, zoo als wij straks zullen zien.

zelfs een dubbele brief voor haar afgegeven door den bisschop, de een aan den burgemeester der stad Lubbert Sikking, de andere aan Johannes Mijle, den stads schrijver. Daar de stad echter nalatig bleef van hare zijde den bisschop den beloofden brief af te geven, zoo moest de burgemeester den zijnen van den bisschop ontvangen teruggeven en wierd hij ook gedrongen op straffe dien van Mijle weder over te leveren [1]). Hoe dit verder afgeloopen zij, blijkt niet [2]), maar het kan zeer wel zijn, dat onder de zwakke regering van voornoemden bisschop van de afgifte van den stadsbrief aan hem niet gekomen is en dus misschien ook niet van de betaling der precarie. Dat buitendien deze niet altijd door elk deel, niet door de stad zal voldaan zijn, is wel denkelijk. Bekend is het toch, hoe zij zich zocht te onttrekken aan het wereldlijk gebied van den bisschop; en daarom zal zij ook gepoogd hebben zich te onttrekken aan die precarie, juist omdat deze eene wereldlijke schatting was, die zoozeer het bewijs opleverde van hare onderdanigheid. Was het eene kerkelijke schatting geweest, dan bestond er immers geene reden, om die niet te blijven voldoen.

Maar hoe het hiermede gelegen was en gegaan is, aangenomen zelfs dat de precarie niet betaald is door Groningen na 1328 in het grootste deel dezer eeuw, toen de stad aan het hoofd van het Friesche bondgenootschap stond, zooals Driessen hieraan twijfelt (a. w. III, 524); dan blijft toch de zekerheid, dat zij dat vóór 1328 wel gedaan heeft, en hare erkentenis toenmaals, dat zij dit ook voor 't vervolg werkelijk verschuldigd was, gelijk Driessen ook niet ontkent. En het heeft Groningen ook niet mogen gelukken zich op den duur van die belasting te bevrijden, zoolang zij niet geheel haar eigen meester was. De stad trachtte wel, nog onder het bestuur van denzelfden bisschop, zich daarvan zoo veel mogelijk onafhankelijk te maken, door van het domkapittel zelf te Utrecht in 1392 het Groninger *praedium* voor zich in pacht te verwerven. Maar de volgende des te krachtiger bisschop, Frederik van Blankenheim, die weder goed trachtte te maken, wat zijne voorgangers verwaarloosd hadden, wist

[1]) Zie verklaring en protest van den bisschop van 1383 bij Driessen, a. w. II, 370.

[2]) Westendorp (*Jaarb.* II, 238) gist wel, dat het tot een vergelijk gekomen is tusschen den bisschop en de stad, met het oog op een brief van hem van het volgende jaar 1384, bij Driessen, a. w. II, 376, maar deze betreft alleen het dagvaardingsregt.

daarentegen van het kapittel al de regten op dat landgoed aan zich te verkrijgen en zoo te houden, dat Groningen in 1405 alleen behield het regtsgebied binnen hare stad en stadstafel en met de voorwaarde, dat de schout, die van harentwege de justitie uitoefende, nog beëedigd moest worden door des bisschops ambtman van het Goregt. Hij had bij de herwinning van Drenthe en zijne huldiging als Heer aldaar in 1395 de Drenthenaren bevestigd in de bisschoppelijke voorregten en zich verbonden om van hen geen meerdere precarie of beden te zullen eischen, noch hen hooger te zullen belasten dan de vorige bisschoppen hadden gedaan [1]; ook aan de stad Groningen had hij toen de plegtige gelofte gedaan, haar in het bezit van hare oude regten te laten [2]. Hij bevestigde haar vervolgens in 1400 eveneens in de voornoemde voorregten; en dat de stad, schoon er geen blijk van voorkomt, van haren kant die van den bisschop zal erkend hebben, althans het regt op de precarie, volgt uit de kwitantie daarvan door den bisschop nog hetzelfde jaar afgegeven [3]. Dit is het oudste blijk van betaling, dat er op het Groninger archief daarvan bestaat. Men heeft vervolgens nog de kwitantien van de jaren 1404, 1409, 1433, 1436, 1440, 1444, 1452 en 1460. Omtrent deze laatste betaling is opmerkelijk de voorafgaande verklaring van den bisschop David van Bourgondie, hoe hij, verhinderd in eigen persoon in Drenthe te komen, om de precarie te eischen, dit door zijne hierbij genoemde gelastigden gedaan heeft met toestemming van het land, beloovende voor zich en zijne opvolgers dit niet weder zoo te laten doen, maar zelf in persoon [4]. Driessen meent dat dit de laatste maal is geweest, dat de bisschoppen de precarie zouden hebben ontvangen van de stad Groningen en het Goregt, en nu de stad die van het Goregt zou hebben gebeurd, ten gevolge van de verpanding van het gerigt van Selwerd of het Goregt met deszelfs opkomsten „Renthen myt horen toebehoeren, broeken, opcomyngen ende vervallen” aan de stad, door gezegden bisschop bij verzegeling van 29 December van hetzelfde jaar [5]. Ik meen dit echter te mogen betwijfelen en

---

1) Van Idsinga, *Staatsr.* II, 11. Magnin, a. w. II, 1ste Ged. bl. 177.
2) Zie den brief hiervan bij Driessen, a. w. III, 477.
3) Zie Driessen, a. w. III, 519 en 522.
4) Driessen, a. w. III, 529.
5) Driessen, a. w. IV, 881.

aannemen, dat de stad alsmede het Goregt nog voortdurend hunne precarie aan de bisschoppen hebben betaald, schoon er geene kwitantien meer van bestaan, zoo lang zij nog meer of min wereldlijk gezag over deze oorden hebben gevoerd, namelijk tot 1518, toen de stad en het Goregt voor goed onder een nieuwen Heer, Karel van Gelder, zijn gekomen. Driessen begrijpt onder voornoemde opkomsten van het Goregt ook de precarie, wel niet als oorspronkelijk tot het Groninger *praedium* behoorende, maar, even als de Tafelgoederen of overige bezittingen, welke de bisschoppen of het domkapittel daar liggende hadden, van eene latere herkomst of onder de *accessoria* van het *praedium* te rangschikken [1]. Wat het laatste betreft, ben ik ook geenszins van gevoelen, dat de bisschoppen van Utrecht die precarie genoten zouden hebben van de stad en het Goregt ten gevolge van de bijzondere koninklijke gift van het Groninger *praedium* in 1040 aan het domkapittel van Utrecht; neen, maar, even als die van het landschap of overig Drenthe, veeleer krachtens de gift van het geheele graafschap Drenthe in 1046 aan den bisschop zelven, zoodat de precarie van Groningen en het Goregt, onzes inziens, ook niet is te beschouwen als eene bijzondere inkomst van dat *praedium* en dus eigenlijk verschuldigd aan dat domkapittel, maar wel, gelijkerwijs die van het landschap Drenthe, als eene meer algemeene landsinkomst, aan den bisschop zelven. Dit laatste is daarom ook wel zoo aannemelijk, omdat de precarie, zooals wij gezien hebben, van ouds als één geheel door geheel Drenthe verschuldigd, beschouwd is geworden. Bij de vorige verpachtingen zoo min als bij laatstgenoemde verpanding kwam het dan ook niet te pas deze precarie uit te zonderen van de overige inkomsten, daar zij er inderdaad niet toe behoorde. De precarie komt alzoo op de registers van de domeingoederen in Drenthe, en zoo ook op die van dergelijke goederen, welke de stad vervolgens in het Goregt bezat, steeds op zich zelf afgezonderd van de Tafelgoederen en anderen voor. De precarie van het Goregt kan derhalve bij de verpanding in 1460 van hetzelve niet aan de stad gekomen, maar moet aan den bisschop verbleven zijn. En zoo zullen de stad en het Goregt beide de precarie ook verder betaald hebben, ook nog onder de beschermheerschappij van graaf Edsard van Oostfriesland van 1506 tot ongeveer 1518. Bij zijne aanneming werd uit-

---

[1] Driessen, a. w. III, 832; IV, 884.

drukkelijk bedongen, dat de bisschoppen van Utrecht hunne regten op de stad en het Goregt zouden behouden. Dit zal vooral gezien hebben op de voordeelen, die zij daaruit trokken, met name dan ook vooral op de precarie; want met de verpachting en verpanding van stad en Goregt hadden zij geenszins van hunne opperheerschappij afstand gedaan. Dat de stad ook en het Goregt werkelijk na die verpanding nog de precarie betaald hebben is op te maken uit den (bl. 311, n. 3) aangevoerden brief van 1516 van den bisschop Frederik van Baden, behelzende de laatst bekende acte *de non praejudicando* wegens ontvangst van de precarie, zonder die in persoon in Drenthe gevraagd te hebben, als men namelijk mag veronderstellen, dat deze brief, even als de voorgaande van 1460 van bisschop David van Bourgondie, voor geheel Drenthe, stad en Goregt mede ingesloten, afgegeven is. Doch ik behoef mij met geene veronderstelling te behelpen; de registers der precarie in meergenoemde rekeningen van de domeingoederen van Groningen en Drenthe zijn daar, om mijn beweren te staven. Er komt daarin de precarie van de stad en het Goregt even als van overig Drenthe voor. Zij wordt hier genoemd een *ordinaris subsidie*, maar alleen *pro memoria* uitgetrokken en daarbij gezegd, dat zij sedert 1536, toen het laatste scholtjaar vervallen was, doch genoemde stad en gewesten van Karel van Gelder onder Karel V waren gekomen, niet meer is geeischt noch ontvangen geworden, uit hoofde van derzelver armoede. Er wordt hier geene uitzondering gemaakt met de precarie van de stad en het Goregt en deze is dus tot 1536 ook nog betaald geworden — en wel aan den bisschop van Utrecht — tot dat Karel van Gelder opperheer is geworden van Groningen en Drenthe. Het eerste is voor goed geschied in 1518, het laatste eenige jaren later in 1522, en schoon in het verdrag van de stad met dien vorst ook werd bepaald, dat de regten van de Utrechtsche kerkvoogden onverkort zouden blijven, zoo maakte hij zich meester niet alleen van het bestuur, maar ook van alle de bisschoppelijke inkomsten van het Goregt en zoo ook voorzeker van de precarie; even als dit vervolgens ook met Drenthe plaats had [1]) Dat de stad nog, zoowel als het Goregt, zoo

[1]) Magnin, a. w. III, 1ste Ged. bl. 64. — In de verdragen door de stad Groningen met graaf Edsard en hertog Karel gesloten, wordt, wel is waar, strikt genomen met geen woord het Goregt vermeld en men zou dus daaruit niet kunnen afleiden hunne magt over deze streek, zoo dit niet van achteren feitelijk bevestigd werd. Verg. het *beknopt geschied-*

lang de precarie betaald heeft, volgt mede uit de bijzondere lijst in 1536, het laatste jaar van het gezag van Karel van Gelder, van stadswege opgemaakt, volgens Westendorp, en zeker naar de toen onder hem bestaande, daar op deze lijst het bedrag van de stad er nog op uitgetrokken staat, even goed als van de dorpen en gehuchten in het Goregt. Bij de aanneming in 1536 van Karel V tot Heer wist de stad het Goregt weder aan zich te bekomen en nu ook de precarie daarvan. Dien ten gevolge zal in 1540, het hierop volgende scholtjaar, de lijst opgemaakt zijn, die er nog bestaat van de Goregter precarie van dat jaar en nu, zooals in het opschrift luidt: *op bevel des Raads*, door haar ontvangen. Terwijl zij zelve nu geen precarie meer betaalde, evenmin als de landschap Drenthe, bleef zij zelve dus die heffen van het Goregt. De stad zal zich gehouden hebben, geheel in de regten te zijn getreden van de vorige bisschoppen, en dus als Heer van het Goregt de precarie daarvan opgebeurd hebben, schoon ze overigens in Drenthe niet meer gevorderd werd. En dat kon geredelijk geschieden, daar de Goregter precarie van ouds, blijkens de registers, te Groningen betaald werd. Maar het zou de vraag geweest zijn, als Karel V zijne aanspraak op die precarie had doen gelden, of zij dan ook niet aan hem als Opperheer zou hebben moeten uitgekeerd zijn. Hoe dit zij, was nu, herhaal ik, de precarie eene kerkelijke inkomst geweest, dan zou die gebleven zijn, evenzeer als de bisschop van Utrecht de kerkheer van het Sticht bleef, al heeft hij ook afstand moeten doen van zijn wereldlijke magt in hetzelve en zoo ook in Groningen, Goregt en Drenthe. Maar neen, eene wereldlijke schatting zijnde, is het natuurlijk dat zijne opvolgers in dat gezag nu ook daarop regt hadden en aanspraak maakten, getuige de opsomming daarvan onder de domeingoederen of onder de inkomsten daarvan, al werd ze werkelijk niet meer gevraagd noch gebeurd, zooals in Drenthe het geval was. Dat de stad Groningen er ook zoo over dacht en de precarie toenmaals als eene wereldlijke opbrengst beschouwd heeft, getuigt voornoemd ligger of register van de goederen der stad in het Goregt of het Gerigt van Selwerd van het jaar 1584, doch opgemaakt naar een ouderen staat van 1548. Daarop begint de lijst der precarie met de volgende woorden: „De precaria

---

kundig overzigt van Selwerd en diens regten van den vorigen Archivaris, Mr. H. O. Feith, in de werken van het Gen. P. E. J. P. D. VI.

veruallen alle jaaren bissextilis ofte alle sprinckjaren *der Overheijt'* [1]).

Tot hoe lang de stad ze gebeurd heeft, is ons niet met zekerheid gebleken en schijnt niet bekend te zijn, daar de schrijvers van de *Oudheden van het Gooregt en Groningen* dit anders wel zouden vermeld hebben. Wel trachtte zij meermalen bij openbare veiling de precarie zoowel als andere voornoemde goederen of inkomsten van het Goregt te verkoopen, gelijk o. a. in 1698 (bl. 321, n. 2), en heeft zij ook een gedeelte hiervan verkocht, maar daarmede niet de precarie. In eene Instructie voor den Rentmeester van de stad bij Resolutie van den 18 Jan. 1783 vastgesteld trof ik althans onder de rubriek van ontvangst uit het Goregt nog de *precarie* aan. De ontvangst daarvan zal dus nog wel tot de omwenteling van 1795 voortgeduurd hebben, maar misschien ten gevolge daarvan opgehouden of *verbijsterd* zijn, zoo als het heette.

5. Aan het einde gekomen van dit onderzoek zal het niet overbodig zijn nog de vraag te beantwoorden, die welligt gedaan wordt door dezen of genen: waarom zooveel moeite aangewend, om deze zaak toe te lichten en wel te bewijzen, dat de oude Drentsche precarie in waarheid geene kerkelijke maar wereldlijke landsbelasting is geweest, ook door de stad Groningen van ouds opgebragt? Dit zal duidelijk zijn als ik wijs, eensdeels op de duisterheid, die er hieromtrent nog bestond, en anderdeels op het groote gewigt van de juiste kennis daarvan voor de kennis van de oude geschiedenis van de stad Groningen, bepaaldelijk voor de vraag: of zij al dan niet van ouds onderhoorig geweest is, ook in het wereldlijke, aan de bisschoppen van Utrecht?

Magnin, anders geneigd deze onderhoorigheid aan te nemen, heeft zich nogtans stellig voor den kerkelijken aard van de besprokene belasting verklaard, maar, gelijk wij zagen, zonder het minste bewijs daarvoor bij te brengen. Van onze eigen Groninger geschiedschrijvers is het alleen Westendorp, die zich stellig over den aard van onze precarie uitlaat en haar omgekeerd als een wereldlijke belasting beschouwt. Hij slaat echter den bal geheel mis, als hij haar houdt voor zoodanig van aard als bij overdragt van bijzondere landerijen *per precariam* bedongen werd. De ingezetenen,

---

[1]) Ypeij en Feith, *Oudh. v. h. Gooregt* enz. bl. 254. Deze lijst en die van 1536 en 1540 zijn reeds boven, bl. 313, n. 1, met de bronnen vermeld.

zoo vermoedt hij, hadden hunne landen voorheen aan den Utrechtschen bisschop overgegeven, en die *per precariam*, als precarie, teruggenomen, waarvoor eene zekere bepaalde som zou worden opgebragt [1]. Daargelaten ook zijne verklaring hier van dusdanige overdragt van land, zoo verwart hij hier blijkbaar twee geheel verschillende zaken met elkander. Dit springt zoo in het oog, dat ik de onjuistheid van zijne opvatting niet opzettelijk nader zal behoeven aan te wijzen.

Driessen en Feith, onze vorige Archivarissen, zeggen wel nergens, zoo ver ik weet, uitdrukkelijk, dat onze precarie eene wereldlijke opbrengst was, maar zij schijnen dit toch aan te nemen door ze onder dergelijke opkomsten op te noemen. Driessen, die ons eerst naauwkeuriger met de precarie heeft bekend gemaakt, stelt haar zelfs gelijk met de beden aan de Graven van Holland opgebragt (bl. 311, n. 2). Nogtans wil hij Groningen, en zelfs het Goregt, niet beschouwd hebben als regtens onderhoorig aan den bisschop van Utrecht. Maar had hij het karakter der precarie als bede in het oog gehouden, dan zou hij de precarie van het Goregt, waaromtrent hij zich alleen nader uitlaat, niet verward hebben met de bijzondere inkomsten of zoogenoemde Tafelgoederen, welke die bisschoppen daar ook bezaten; ja had hij daarbij bedacht, dat Groningen, even goed als het Goregt en overig Drenthe, die precarie heeft erkend en aan gezegde bisschoppen opgebragt, zoo als hij niet ontkent, vóór dat zij getracht heeft zich daaraan te onttrekken, even als verder aan het bisschoppelijk gezag, en zij daarom daartoe door bisschop Frederik van Blankenheim is gedwongen geworden, dan zou hij ook op grond alleen hiervan de heerschappij van Utrecht over Groningen en het Goregt, zoowel als over Drenthe, hebben moeten erkennen. — Feith, alsmede Ypeij, beschouwen de precarie als eene inkomst van het Groninger *praedium*, zonder den aard daarvan nader te onderzoeken, en spreken er alleen van als van eene inkomst uit het Goregt, geheel niet met betrekking tot de stad noch Drenthe [2]. Men weet echter, hoe zij, even als Driessen, er op uit zijn geweest, om Groningen, als eene vrije rijksstad door hen beschouwd, te houden buiten de gift van het Groninger *praedium* in 1040, en buitendien geenszins regtens onderdanig

---

[1]) Westendorp, *Jaarb.* II, 172. Verg. over verlij van land *precario* Dr. Noordewier, *Nederd. Regtsoudh.* bl. 241.

[2]) Ypey en Feith, *Oudheden van het Goorcgt* enz., bl. 253.

aan de kerk van Utrecht. Maar hoe zij de betaling der precarie door haar daaraan hiermede hebben overeengebragt, blijft ons onbekend, daar zij hiervan mede zwijgen. Doch hoe zij er ook over gedacht hebben, is en blijft het waar, als de slotsom van mijn betoog, niet alleen dat de precarie werkelijk eene wereldlijke schatting was en juist die schatting, welke de onderdanen aan hunne hooge overheid of landsheer plagten op te brengen, maar ook dat Groningen dit als zoodanig van ouds heeft gedaan, even zoowel als het Goregt en overig Drenthe, dan moet dit tevens een slagend bewijs opleveren voor hare betwiste onderhoorigheid aan de bisschoppen van Utrecht, een bewijs, dat voor zooveel mij bekend is, nog niet bijgebragt was en in zooverre dus ook nieuw kan heeten [1]).

[1]) Ik voeg er hier nog bij, dat dergelijke *precarien* of *beden*, als in Drenthe, ook in Overijssel aan de bisschoppen van Utrecht en latere landsheren zijn opgebragt geworden, even als vervolgens nog onder de provinciale domeinen voorkomen. Zie *Teg. Staat van Overijssel*, II, 32 en vooral 56, waar men nog onder die domeinen opgegeven vindt het bedrag van die precarien, zooals ze door onderscheidene steden en dorpen toen in de 17de eeuw nog en wel jaarlijks betaald werden. Behalve dit verschil in betaling met de Drentsche precarien, blijken zij hiermede zoo overeenkomstig te zijn, dat zij ook allezins kunnen bevestigen, wat ik van den aard daarvan heb vermeld.

Generaal Pardon, 1574.

Het generael pardon van een stellage ten oosten van 't wijnhuijs in tegenwoordicheit des heeren Stadthouders, Episcopi, Lieutenant iv Borgemesteren en iv Hooftmannen met vier trompetten solemniter gepubliceert, ende daernae 't grof geschutt over de stadt gelost op 't teeken van twe afgeschoten hantroers van den tooren, ende is de heer Stadhouder met een toelast van omtrent vier amen wijns vereert. Den 21 Julij 1574. Dit pardon is bij verscheijden versocht ende aengenomen den 17 Sept., den 2, 5, 6, 9, 11 Octob. 1574 [1]).

[1]) Gron. Archief, h.s. in 4to, nr. 77, bl. 68.

GEEN FRIESCH-BRUNOMUNTJE.

TEN ONREGTE ALS ZOODANIG BESCHOUWD DOOR

Mr. L. OLDENHUIS GRATAMA.

Want ick al voor langen geleert hebbe, dat de konst geenen Snoderen vijandt heeft als de Ignoranten, en die het A. B. C. van Antiquiteten noch niet geleert en hebben.
Johan Picardt's Antiquiteten. bl. 125.

Voor ongeveer twee jaren gaf ik in dit tijdschrift een kort overzigt der geschiedenis, zoowel van de heerlijkheid Ruinen zelve, als van hare opeenvolgende bezitters, en besloot die bijdragen met een betoog over de mogelijkheid dat een dier vroegere heeren zelf kon hebben laten munten, als ook over de waarschijnlijkheid waarmede men hem eene, tot dusverre doch ten onregte aan Kuinre toegeschrevene munt kon toekennen.

Was die gissing — want méér dan eene gissing kon ik niet geven — nieuw en mogt zij vreemd klinken, ongehoord, veel minder ongerijmd was zij niet, als men bedenkt van hoevele, dikwerf zeer weinig beteekenende, heerlijkheden er in de laatste jaren munten voor den dag zijn gekomen. Dat echter mijne bewering onaangevochten zoude blijven kon ik niet verwachten; welke ketterij bleef er ooit onbestreden, en in sommiger oog moest het bestaan van eene munt te of ten behoeve van Ruinen geslagen wel als zoodanig gelden. Bovendien hoopte ik, indachtig aan het gezegde: *du choc des opinions jaillit la Vérité*, dat deze of gene, der zake kundig, zich geroepen mogt gevoelen, om een van beiden, òf mijne gissing te ontzenuwen, òf wel die te bevestigen.

Met genoegen vernam ik dan ook kort daarop dat de heer *Mr. L. Oldenhuis Gratama* te Assen, die bekend stond als specialiteit voor alles wat de geschiedenis en oudheden van Drenthe betrof en die tevens, zooals men algemeen dacht, ook in onze vaderlandsche numismatiek geen vreemdeling was, zich gereed maakte om mijn gevoelen te wederleggen. Meer kon ik niet verlangen, en vast vertrouwende dat zijn schrijven nieuw licht over deze zaak zoude verspreiden, zag ik de uitgave daarvan met evenveel belangstelling als ongeduld te gemoet.

Wat ik echter van iemand die ook maar eenigermate met onze oude muntkunde vertrouwd was niet had kunnen verwachten, was hier gebeurd. De heer G. heeft, in strijd met de allereerste gronden van die wetenschap, eene XIIIe eeuwsche munt verward met een stuk uit de XIe eeuw, munten die noch in typen, noch in grootte, omschriften of gewigt de minste overeenkomst vertoonen.

Wat ook ik vroeger gedaan had, deed de heer G.; hij onderwierp zijn gevoelen aan de voor die zaken hoogste regtbank en zond zijne verhandeling ter beoordeeling aan de redactie der te Brussel verschijnende Revue de la Numismatique Belge. Deze droeg die beoordeeling op aan een harer medewerkers, aan den heer Mr. J. Dirks te Leeuwarden, zeker in dezen den meest bevoegden beoordeelaar, omdat die heer de oud-friesche numismatiek, om zoo te spreken, uit niets tot op hare tegenwoordige hoogte heeft opgevoerd. Dat ZE. voorzitter van het Friesch Genootschap was en als lid der redactie van de Vrije Fries zich met zijne mederedacteuren tegen het *nog eens drukken* van Mr. Gratema's stukje in dat tijdschrift, door dezen schriftelijk gevraagd, had verklaard, was eene geheel toevallige omstandigheid die geen invloed op de beoordeeling in de Revue heeft gehad, en dat ik eindelijk de mij toegeworpen handschoen niet opnam is ligt verklaarbaar, als men bedenkt dat ik wist wie dat destijds doen zou. Ook aan de redactie der Revue was de opname van het stuk, daarvoor vertaald, gevraagd, doch dit even als bij het Friesch Genootschap, stilzwijgend afwijzend beantwoord.

Over het door den heer Dirks te vellen vonnis kon wel bij niemand eenigen twijfel bestaan. Slechts een doodvonnis mogt men over het gevoelen van den heer Gratama uitspreken, en de eenige vraag was, hoe dat in te kleeden, om dien schrijver niet al te hard te vallen. De heer Dirks koos

toen dien geestig schertsenden toon, zoo bijzonder eigen aan menig artikel in de Belgische Revue, waardoor zelfs de dorste beoordeeling nog eene aantrekkelijke aangename lectuur wordt. Vandaar dat enkele uitdrukkingen den heer G. onbegrijpelijk en kwetsend voorkwamen, uitdrukkingen die zeer goed passen en veel van hunne scherpte verliezen, wanneer men ze maar in haar verband leest.

Men had nu met regt kunnen verwachten dat de heer G. het onjuiste zijner gissing zoude inzien en dat dus de debatten in deze zaak hiermede waren gesloten, maar tot groote verwondering van allen die hunne aandacht aan dezen strijd hadden geschonken, was dit in geenen deele het geval. Op nieuw schrijft de heer G. in dit tijdschrift tegen de beoordeeling door hem zelve gevraagd, en, hoewel iets, ja bijna alles wat zijne curieuse gissing betreft, toegevende, herhaalt hij, wel verre van zich over te geven, zijne vroegere bewijzen voor het onjuiste van mijne bewering, bewijzen die al zeer weinig beteekenen, en eindigt met, niettegenstaande hij geene betere gissing aangeeft, toch de mijne te blijven verwerpen. Dat *toegeven* zonder zich *over te geven* is vreemd en viel beiden, den Ned. Spectator en der minder bekende Drentsche Courant, als een ongewoon verschijnsel in het oog. Bovendien komt de heer G. met verschillende grieven tegen den heer Dirks voor den dag, grieven die òf onbeteekenend, óf wel geheel ingebeeld zijn. Gaarne had ik ZE., die daarop gesteld schijnt te zijn, dan ook het laatste woord willen laten, maar ik mogt dit niet, omdat hij daardoor in de oogen van minder ervarenen *schijnbaar* gelijk zoude krijgen en omdat daaronder dan de door ZE. zelven zoo voorgestane waarheid in alles wat de geschiedenis betreft zou kunnen lijden. Vandaar dat ik na lang wijfelen nog eens, maar nu ook voor het laatst, de pen over dit onderwerp opneem en den heer G. van het onvoldoende zijner bewijsvoering zal trachten te overtuigen.

Om te bewijzen dat ik in mijn betoog, dat de munt in kwestie door Mewekinus heer van Ruinen kan geslagen zijn, gefaald had, stonden er aan den heer Gratama twee wegen open, namentlijk door òf te bewijzen dat die heer van Ruinen nimmer *kon* gemunt hebben, òf wel door eene betere verklaring te geven der munt waarop mijn betoog gegrond was. Beiden heeft de heer G. beproefd, maar beiden met, mijns inziens, even weinig geluk. Over zijne toekenning van het muntje aan Bruno III van Brunswijk zal ik

niet meer spreken, dewijl daarover reeds meer dan voldoende gehandeld is. Mij blijft derhalve alleen over te beschouwen in hoeverre het den heer G. gelukte, om te bewijzen dat de munt *niet* door Mewekinus kan geslagen zijn. Zulks *positief* te willen bewijzen behoort tot de onmogelijkheden, omdat ons de noodige bescheiden betrekkelijk de heerlijkheid Ruinen en haar beheer in die dagen, zoo zij ook al ooit bestonden, nu geheel ontbreken of ontoegankelijk zijn; men kan derhalve niet verder gaan dan de *waarschijnlijkheid* van het vóór of tegen aan te toonen.

Alvorens echter de door den heer G. voor zijn gevoelen bijgebragte gronden te toetsen, moet ik ZE. op eene meermalen herhaalde onjuistheid opmerkzaam maken, eene onjuistheid welke mij, indien ik haar over het hoofd zag, bepaald in het ongelijk zou stellen.

Nimmer beweerde ik dat Ruinen het regt om te mogen munten gehad heeft en ook maar kon gehad hebben. Wel sprak ik van een munthuis dat aldaar kon bestaan hebben; want, zoodra ergens ook maar ééne munt werd geslagen, kan men spreken van een munthuis (atelier), niet echter van muntregt, en dat Ruinen dit laatste nimmer bezat geef ik den heer G. gaarne toe. Zeer ten onregte spreekt ZE. daarom van *muntregt*. Daarover repte ik nimmer een woord; immers al kan men van eenige plaats eene geheele reeks munten aanwijzen, dan bewijst dit nog niets voor het bestaan van het muntregt dier plaats. Niemand twijfelt er thans meer aan dat er b. v. te Koevorden eenmaal geld werd geslagen, maar van het *regt* om dat te mogen doen heeft evenmin iemand ooit gehoord. Van menige stad en heerlijkheid welke ons munten nalieten is dit regt twijfelachtig, zoodat men gerust kan aannemen dat ook te Ruinen — zonder daartoe geregtigd te wezen — de een of andere heer kan hebben laten munten.

Doch het is tijd om terug te keeren tot de zeven argumenten van den heer Gratama. In de eerste plaats beweert die heer: *„Dat het vreemd is dat geen ander muntje van Ruinen tot dusver voorkwam.”* Waarlijk een fraai bewijs om aan te toonen dat de munt in kwestie niet aan Ruinen mag worden toegekend. Dus ook omdat er slechts ééne munt van b. v. Almelo werd uitgegeven, is die munt daar niet geslagen? Zeer zeker behooren de munten van Ruinen tot de zeldzame, evenals die van Koevorden, Kuinre en zoo menige andere heerlijkheid meer; vandaar dat men er maar weini-

gen van *kan* vinden; wie echter geeft ons de verzekering dat er, nu eenmaal de aandacht op Ruinen gevestigd werd, niet meerdere aan het licht zullen komen die nu nog schuilen onder de „onbepaalde" en niet verklaarde stukken, waarvan men er in bijna elke verzameling enkelen aantreft?

2°. *„Dat de verkorting van Mewekinus niet is Mecias maar Mewes,"* even alsof men in de XIIIe eeuw streng volgen vaste regels spelde en schreef. Niet altijd nog doet men dat in onzen veelgeprezen tijd, hoe kan men het dan in die dagen verwachten. Ieder die niet volslagen onbekend is met middeleeuwsche munten weet het hoe fautief dikwerf de omschriften daarop gespeld werden. En bovendien, waarom kan, zooals ik vroeger opmerkte, Mecias geene *verbastering* van Mewekinus zijn?

3°. *„Het woord militis in génitivo, dat alléén op munten van Kuinre voorkomt.*

Weet de heer G. dan zoo bepaald zeker dat het woord *militis* in génitivo of in eenigen anderen naamval *alléén* op munten van Kuinre voorkomt? ZE. stemt toe dat het muntje in kwestie ten onregte aan Kuinre werd toegekend. Op dat muntje kan een ieder het woord *militis* lezen; wie het nu ook liet slaan, een heer van Ruinen of een ander, wij hebben in elk geval dan toch een ander dan een heer van Kuinre die dezen titel gebruikt heeft. Dit argument heeft derhalve hoegenaamd geenen grond. Voor ons echter was het voorkomen daarvan eene reden te meer om de munt aan Ruinen toe te kennen. *Militis* of juister: *miles* blijft een weinig voorkomende titel, die echter door de heeren van Kuinre op hunne munten veel gebruikt is. Vinden wij nu eene munt waarop *militis* voorkomt en die niet door een heer van Kuinre werd geslagen, dan moeten wij den vervaardiger daarvan toch in de nabuurschap van die heerlijkheid zoeken, omdat het een vaste regel is dat allen die munt sloegen, zonder daartoe geregtigd te zijn, zoo getrouw mogelijk de bij hem zoowel als in de nabuurschap gangbare munten nabootsten, en dat het numerair van Kuinre ook te Ruinen bekend en gewild was, kan men om den korten afstand van beide plaatsen onderling veilig aannemen. Is het dan zoo vreemd dat Mewekinus, heer van Ruinen, die in een charter van 1263 den titel *miles* voerde, dien ook *in genitivo*, in navolging zijner naburen op eene munt plaatste?

4°. *„Het vreemde dat bij de gewoonte, om alles te verkorten, hier militis voluit staat."* Bijna had ik gewenscht,

dat die gewoonte ook nu nog in gebruik was, dan had de heer G. zijn betoog zeer gevoegelijk kunnen verkorten door dit argument achterwege te laten. Weinige regels vroeger zegt ZE. zelf dat men het woord zóó op munten aantreft, en hier vindt men het vreemd dat het er niet verkort op voorkomt. Dat is niet consequent.

5°. *„Het ontbreken van geschiedkundige bescheiden over het beweerd muntregt bij Piccardt en anderen;"* en

6°. *„De gevolgtrekkingen uit de bulla aurea ontleend."*

Beide argumenten vervallen na hetgeen ik boven aangeteekend heb nopens het muntregt van Ruinen, iets waarover ik nimmer sprak. Gelijk de heer Dirks reeds opmerkte, sloegen de heeren van Kuinre, even als zoo vele anderen, alleen munt om partij te trekken van de aanzienlijke daaraan verbonden geldelijke voordeelen. Mewekinus van Ruinen zal wel geen ander doel gehad hebben, en dat bij gebreke aan toezigt van hooger hand zulke zaken konden plaats hebben ten spijt der gouden bulle boven bedoeld, is verklaarbaar door de veelal onrustige tijden, die den Duitsche keizers en koningen wel iets anders te doen gaven dan te zorgen dat alle vroegere en latere wetten in verre uithoeken des rijks behoorlijk werden nageleefd.

Dat geen enkel schrijver van de te Ruinen geslagene munten spreekt verwondert ons niet; wat ons echter zeer bevreemdt is dat de heer G. hier Piccardt nog als bron aanhaalt. Piccardt, wiens grootste verdienste het is dat hij onder de oudere schrijvers over Drenthe bijkans alleen staat, verdient alleen vertrouwen dáár, waar hij als tijdgenoot spreekt. Kan men echter in goeden moede geloof slaan aan een schrijver, die, zelfs in de zeventiende eeuw, in vollen ernst beuzelen kan over reuzen als de stichters der hunnebedden, die ons allerlei huishoudelijke zaken nopens die reuzen weet te vertellen en zijn werk — geen fabelboek maar een historiestuk — opluistert (?) door daaraan verschillende prenten met voorstellingen van die reuzen toe te voegen? Bewijst dit niet genoeg voor den ligtgeloovigen en weinig kritischen geest van dien schrijver, dan heeft men maar na te slaan wat hij over Hunzou en andere zaken vertelt, om te moeten toestemmen dat die bron te troebel, te verdacht is, om langer nog gebruikt te worden daar waar geene andere bescheiden ons helpen [1]).

[1]) Dat Piccardt, waar hij als tijdgenoot en ooggetuige spreekt.

7°. De laatste bewijsgrond door den heer G. aangevoerd: *„het niet vinden van Ruiner munten te Ruinen, Ruinerwold en elders"* is van gelijk gehalte als de overigen. Zelden vindt men op of nabij de plaats waar zij vervaardigd werden middeleeuwsche munten, en gebeurt dit ook al eens, hoe weinig komen die dan nog in de regte handen. Wie durft derhalve te verzekeren, dat er in den loop der eeuwen nimmer eens munten van Ruinen in of bij die plaats gevonden werden, en dat dan die stukken niet weder, hetzij door onachtzaamheid, hetzij uit onkunde en niet naar waarde geschat, op nieuw verloren gingen. —

Ik gaf mij de moeite om alle argumenten van den heer Gratama te weerleggen, en dat was, hoe nutteloos oogenschijnlijk, niet overbodig, omdat, zooals genoemde heer zelf (bl. 4) zegt, hij „alleen de waarheid en de logica der argumenten als openbare magt in het vak" erkent. Ik hoop dat ZE., van het onhoudbare zijner bewijsvoering overtuigd, mij de mogelijkheid van het bestaan eener, door Mewekinus heer van Ruinen geslagene, munt niet langer betwisten zal.

Wat de grieven tegen den heer Dirks betreft, daarover zal ik niet spreken. Had deze eene verdediging zijnerzijds noodig geacht, hij had zeker zelf de pen daartoe opgevat.

Had de heer G. zijn laatste stukje, na het te hebben opgesteld, eenigen tijd laten rusten, hij had er, hiervan houd ik mij overtuigd, bij wederinzage, menigen regel in geschrapt, ja mogelijk het geheel achterwege gelaten.

Het heeft mij leed gedaan de pen te moeten opnemen tegen iemand van meer leeftijd dan ik, iemand dien ik daarenboven persoonlijk ken. Lang heb ik dan ook geweifeld, maar zwijgen was hier toegeven, en toegeven was te kort doen aan de waarheid in de geschiedenis, ons beiden dierbaar boven persoonlijk gevoelen. Dat deze eerste keer dat wij elkander in het strijdperk ontmoeten tevens de laatste moge zijn hoop ik van harte, en voor ik eindig vraag ik den heer G. om vergeving, als ik, zonder het te willen, hem hier of daar te hard ben gevallen.

---

naauwkeurig was bleek mij onder anderen uit eenige door hem zelven geschrevene aanteekeningen betrekkelijk zijn geslacht. Die aanteekeningen bevatten, hoewel niet voor den druk bestemd, menige bijzonderheid welke èn voor de geschiedenis èn voor de kennis van het maatschappelijke leven zijner dagen belangrijk kan geacht worden en verdiende gekend te zijn.

HOE EN WAAR OUDTIJDS

IN

APPINGEDAM

HET AANZWEREN DER REGTERS BIJ DE AANVAARDING HUNNER AMBTSBETREKKING PLAATS VOND.

Onze beroemde oudheidkundige van Halsema schrijft in het IV^de Hoofdstuk van zijne *Oordeelkundige Verhandeling over den Staat en Regeringsvorm der Ommelanden*, op bl. 369, § 20, waarin hij handelt „over de eedstaving der rechteren," dat die magistraatspersonen in den eed traden onder den blooten hemel op zekere daartoe bepaalde tijden en plaatsen; dat de dag der eedstaving in Fivelgoo oudtijds een Zondag was, die daarom *Skeynosmandery* heette, terwijl de eedstaving te Onderdendam, volgens 't Hunsingoër Landr. van 1252, op een Donderdag en elders, overeenkomstig de Wilck. van Langew. van 1282, „in des hilligen cruces dach" moest plaats vinden; verder, dat de eedstaving plaats vond „ter stede, al waar de algemeene volksbijeenkomsten, ofte de gerechten, *warven* geheten, gehouden wierden", bevindende men, zooals hij verzekert, bij verloop van tijd, „dat de rechteren in de bijzondere rechtstoelen op de kerkhoven den eed hebben gestaavd." Vervolgens geeft hij op, dat, „opdat de gemeente behoorlijk verwittigd wierde, wie tot rechter over hun was aengesteld, als ook opdat de aanzwering niet agterbaks, maar openlijk ten overstaan van genoegzame getuigen, toeginge, zoo moesten de ingezetenen, uit ieder huis een persoon, bij zekere gestelde breuke de eedstaving bijwonen"; en eindelijk, dat in de oudste tijden, „in Hunsingo, een zeker daartoe benoemd persoon van de Abten den rechteren den gewoonen eed afnam", doch dat „vervolgens, wanneer de rechteren in hunne rechtstoelen beëdigd wierden,

zulks geschiedde door den afgaanden Wedman, ofte bij gebreke van dien door iemand uit de gemeente," bepalende de nieuwe wetgever (Oml. Landr. I b. lid 8) „'t zelve tot den afgaenden rechter, Wedman, ofte Buur-rechter."

Betrekkelijk dit onderwerp vond ik in een oud H S. in folio, gebonden in eene, gedeeltelijk nog van koperen krappen voorziene perkamenten band en inhoudende onderscheidene, zoowel kerkelijke als wereldlijke, stukken op Appingedam betrekking hebbende en niet verder gaande dan tot het einde der zestiende eeuw, op de jaren 1566, 1576, 1578 en 1579, behalve het eedsformulier van den regter, ook aangeteekend, hoe en waar hij die met het „Redgerampt" bekleed werd, in Appingedam, vóór het aanvaarden van die betrekking, den ambtseed moest praesteren. Aangezien er bij dat zoogenaamde aanzweren van den Redger eene bijzonderheid plaats vond, welke mij, voor zoo ver ik mij herinner, nimmer elders in ons vaderland is voorgekomen en die ook door onze geleerde en naauwkeurige van Halsema, een ingezeten bovendien van Fivelgoo, niet vermeld wordt, zoo heb ik gemeend dezen of genen, die belang stelt in de geschiedenis van ons gewestelijk regtswezen, geen ondienst te zullen doen, wanneer ik aan de Redactie van de Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid van de Provincie Groningen, verzocht, zoo als ik doe bij dezen, om voor eenige daaraan gewijde bladzijden eene plaats in zoo even genoemd Tijdschrift te willen inruimen.

Het aanzweren dan van den „Redger" te Appingedam vond, volgens aanteekeningen in bovengenoemd oud H S., in de laatste helft der zestiende eeuw, plaats onder den blooten hemel, voor of ten overstaan van „de oldeste Burgemeijster" als eedstaver, zoo als in de twee na te noemen stukken van 1576 en 1578 gezegd wordt, „in jegenwoordicheijt van de Weddeman, den gemeinte deners und menicher gude lude" (welke laatsten, volgens eene latere aanteekening „eedgenoten" heeten), op Dingsdag (d. i. gerigtsdag [1]), des voormiddags tusschen tien en elf uur in „de

[1]) Vergel. hierbij: I. C. H. Dreijer, *Versuch einer Abhandlung von dem Nutzen der heidnischen Gottes-Gelahrtheit in Erklärung der Teutschen Rechte und Gewohnheiten mittler Zeiten*, in zijne *Sammlung vermischter Abhandlungen zur Erläutrung der teutsehen Rechte und Alterthümer, wie auch der Critic und Historie*, Th. II, Rostock nnd Wismar 1756, S. 820 u. f.; Dr. M. J. Noordewier, *Nederduitsche Regtsoudheden*, Utrecht 1853, bl. 375; Jacob Grimm, *Deutsche Rechts-Alterthümer*, Göttingen 1828, S. 811 u. ff.

Wijck" *op een groote steen of vlint*, liggende op het kerkepad tusschen de kerkstraat „und de Roester," zoo als in de drie na te noemen stukken van 1566, 1576 en 1578 gezegd wordt. Op het jaar 1566 vind ik toch in dat oude boek aangeteekend: „Im Jaer 1566 dem 7 dach des Monaets Maij hefft die Erbre unnd frome Tammo in den Ham van wegen den Erbaren unnd Dogetsamen frouw Clare van Euwsum frouwe tho fermessum unnd ten Daem...... sijnen Redgers Eidt dorch vor....... des Erbaren Bastian Wabbens als oldesten Richter up der gewoonetlicken platz, alsz nemptlick *up den grothen steen* up dem karckepadt tusschen der kerckstraet unnd der Roester gelegen [1]), In bijwesen der Eidgenooten unnd des gantzen.... gedaen, in nabeschreven forma." Hier volgt het formulier van den eed [2]). Op het jaar 1576 vind ik met een andere hand het volgende geschreven: „In dem Jaere unses Here 1576 dem 15 dach Maij tusschen X und XI uuren voermiddags hefft de Erbare und vrome Eppo Baeuckens [3]) dat Redger recht im Dame van wegen der Edelen und Ehrentrijken vrouwe Clara van Ewsum vrouwe thc

---

[1]) Het schijnt wel dat die steen *buiten* en niet *op* het kerkhof lag, dat anders, zoo als wij bij van Halsema gezien hebben, veelal de plaats was voor volksvergaderingen en „bij verloop van tijd" ook de plaats alwaar „de rechteren in de bijzondere rechtstoelen" den eed pleegden te staven. Er staat in dit stuk toch, zoowel als in de volgende van de jaren 1576 en 1578, dat het aanzweren van den redger te Appingedam geschiedde op den grooten steen die gelegen was op het kerkpad, tusschen de kerkstraat en den rooster of *stengel*, zoo als een latere hand voor *rooster* geschreven heeft. De kerkstraat maakte toch geen deel van het kerkhof uit en de *rooster* of *stengel* moet, zoo als wij later zullen zien, in het kerkpad, en wel ter plaatse alwaar de doorgang was, in de muur die het kerkhof omgaf, geplaatst zijn geweest.

[2]) In ons HS. komt Tammo in den Ham verder niet voor en toch vinden wij hem het volgende jaar 1567 nog genoemd als „redger te Damme en Farmsum". Vergel. Mr. H. O. Feith, *Register van het Archief van Groningen*, op het jaar 1567, no. 12.

[3]) Deze Eppo Baeuckens, welligt woonachtig op of afkomstig van Bauckens, geen *vicus*, zoo als Falke (*Registr. Saraeh.* p. 141) schrijft, maar een *burg* of *heerenhuis*, tusschen Weiwerd en Heveskes gelegen en als zoodanig op kaarten van dit gewest aangewezen. Of de familie Baeuckens of Bauckens den naam van deze burg ontleend dan wel hun naam aan deze burg gegeven hebben is onzeker. Men vindt voorbeelden dat beide heeft plaats gevonden. Later, en wel op het jaar 1598, vinden wij, niet in ons HS., maar bij Feith (*Register v. h. Arch. v. Gron.* op het jaar 1598, no. 71), een Hilbrandt Baukens vermeld, als „redger in den *Dam*". Waarschijnlijk zal deze een zoon van Eppo geweest zijn

Hinte, Dam und Farmsum etc. angesweerd, up der gewoontlicker plaesze: als nemptlick in de Wijck *up die eenen groten steen* up dat kerkpadt, tusschen der kerkstrate und de Roester gelegen." Dit vond plaats voor of ten overstaan van Aebko Fockens [1]) „als oldeste Richter." Op het jaar 1578 lees ik: „In dem jaere unses here 1578, des dinxdages nae Jubilate, sijnde den 22 aprilis hefft de Erbare Eppo Baeuckens, dat Redger recht angeswoeren in de Wijck *up den eene grote steen* [2]) *edder vlinte* up dat kerckpadt tusschen der kerckstrate und roster gelegen." Deze plegtigheid vond plaats ten overstaan van „der Ehrbare Baltho, Balcho of Balsso (want dit blijkt uit het onduidelijke schrift niet duidelijk genoeg) Amptzweer Borghemeijster in der tijdt, in gelijcken forma, als dorch sijn Ehrb. anno 76, den 15 Maij gedaen [3]). In jegenwoerdicheijt Willem Sweerdik Wed-

[1]) Meermalen vonden wij in het oude HS. waaruit wij geput hebben Aebko en ook, zoo als in een stuk van 't jaar 1572, Aebke Fockens geschreven, doch soms ook, zoo als in stukken van 1563, 1565, 1567 en 1559, Aepcko Fockens. Hij was vele jaren achtereen „Borghemeijster edder Richter" te Appingedam en schijnt alzoo tot de aanzienlijkste inwoners van die plaats behoord te hebben. De uitdrukking „als oldeste *Richter*" is hier hetzelfde als in het stuk van 1579 „oldeste *borgemeijster*". Richter en Burgemeester is in al die oude stukken synoniem. Zoo vinden wij onder meer anderen, in een stuk van 1577 „op dage petri ad cathedam" Aebka Fockens, Emo Tammen en Baltho Amptzweer en in een stuk van 1578, mede „up dage petri ad cathedram", Emo Tammen, Baltho Amptzweer, Claes ten Buren en Doede van Amptsweer vermeld als verkozen „Borgemeijsteren *edder Richteren*".

[2]) „*Up den eene grote steen*" en „*up die eenen groten steen*", in het voorgaande stuk, schijnt wel aan te duiden dat daar, op het kerkpad, meer steenen gelegen hebben, doch dat het aanzweren op den grootsten steen zal hebben plaats gevonden. Misschien hebben wij hier te denken aan „ene hoghe staghe van stene" waarvan, zoo als wij straks zullen zien, in „den Vos Reinaerde" gesproken wordt. Dat er bij het spannen van de vierschaar of bij het houden van gerigt oudtijds wel eens meer steenen in het spel kwamen dan *eene*, daarvan kan men bij Jacob Grimm (a. w. S. 803 u. f.) en de straks te noemen schrijvers voorbeelden aangeteekend vinden. In de stad Groningen hield men oudtijds bij *drie steenen* gerigt. Zie *Gron. Stadboek* a. 1425 door Noordewier (a. w. bl. 370) aangehaald.

[3]) Dit schijnt aan te duiden dat onze Eppo Baeuckens in het jaar 1577 het Redger-ambt in Appingedam niet bekleed heeft. Zonder op nieuw aan te zweren zaten de redgers toch niet langer dan één jaar, het slijtingsjaar van de claauw. Van een ander redger te Appingedam in het jaar 1577, vind ik evenwel in mijn oud HS. niets aangeteekend; wel de verkiezing van het stedelijk bestuur voor dat jaar.

deman und Waerner Albers der gemeinte dener und meher gude lude.” Eindelijk lees ik in het oude boek op het volgende jaar 1579 nog dit: „In dem jaere 1579 des dinxdages nae Jubilate sijnde den 12 Maij, hefft de Ehrbare Eppo Baeuckens, dat Redger recht wedder angeswoeren in de Wijck *up de grote vlinte* up dat kerckpadt.” Deze aanzwering geschiedde weer voor denzelfden Baltho of Balsso Amptzweer „oldeste borghemeijster, in gelijker forme als boven geschreven” en in tegenwoordigheid van de straks genoemde weddeman „und mehr gude lude,” nu evenwel met de bijvoeging: „dat sulkes den hoefflingen in hoere gerechticheijt und privilegien nicht sall verminderen.”

Ziedaar wat ik nopens het aanzweren van den Redger, op een groote steen, te Appingedam, in het oude HS. aangeteekend heb gevonden. Het is gewis een opmerkelijk verschijnsel dat dit gebruik, waarvan de oorsprong zich zeker in de grijze oudheid verliest, dáár tot op het laatst der zestiende eeuw heeft stand gehouden. Doch indien de oude archieven beter bewaard waren geworden, dan zou het welligt blijken, dat Appingedam, in dit opzicht, niet geisoleerd en als eenigst voorbeeld voor ons zou staan. Dit is wel niet te denken, maar veeleer aan te nemen dat dit gebruik, bij het aanzweren, ook elders zal hebben plaats gevonden, al is het dan ook dat daaromtrent geene berigten tot ons zijn gekomen. Het zwijgen der oirkonden toch bewijst geenszins het niet bestaan. Was het oude HS. waaruit wij geput hebben niet door ons in bescherming genomen en bewaard geworden, maar met zoo vele andere in handen gevallen van den een of ander kruidenier, dan zou deze wijze van eedaflegging te Appingedam ook niet aan het licht zijn gekomen, maar met zoo veel meer aan de vergetelheid zijn prijs gegeven.

Dat steenen, en wel vooral groote steenen, bij volksvergaderingen, bij het verkiezen van volkshoofden of regenten, bij teregtzittingen van het gerigt enz. oudtijds hier en daar eene groote rol gespeeld hebben, is van algemeene bekendheid. Keijsler (*Antiq. select. Septentrion. et celticae*, Hannov. 1720, p. 85—96 et Addend. p. 58), J. C. Dreijer (in zijne uitvoerige en geleerde, reeds bl. 339, no. 1, aangeh. verhandeling), I. Grimm (*Deutsche Rechts-Alterth.* s. 236 und 802 u. ff.), Noordewier (*Nederd. Regtsoudheden*, Utrecht 1853, bl. 368 en volgg.) en Lubbock (*l'Homme avant l'histoire* etc. traduit de l'anglais par M. Ed. Barbier, Paris 1867, p. 57)

hebben daarvan onderscheidene voorbeelden opgeteekend, even als anderen [1]). Ook in het bekende werk: *Van den Vos Reinaerde*" getiteld, vinden wij eene merkwaardige plaats hiertoe betrekkelijk. Die plaats luidt als volgt:

„Dôe dese redene was gedaen,
Doe ghinc Nobel, die coninc staen
Up ene hoghe staghe van stene,
Daer hi up plach te stane allene
Als hi sat int hof te dinghe." [2])

Ook is het bekend dat oudtijds bij het eedzweren zeer verschillende en soms allervreemdste gebruiken plaats vonden [3]), doch dat het beëedigen van een Redger voormaals „up een grote steen edder vlinte" plaats greep, zoo als te Appingedam, dit is gewis van mindere bekendheid. Zoo als ik reeds zeide, zijn mij, voor zoó ver ons vaderland betreft, daarvan geen meerdere voorbeelden bekend geworden [4]), en buiten hetzelve heb ik slechts een paar voorbeelden gevonden van het eedzweren op een steen (want de voorbeelden door

---

[1]) Zoo deelt, bijvoorbeeld, Sundler (*de Nycopia*, p. 151) dien aangaande een belangrijk berigt mede omtrent eene gerigtsplaats in het heilige woud omstreeks het dorp Bonested bij Nycoping.: „Tres in hoc luco," schrijft hij, „notatu dignissima lapidum circulari forma erectorum ordines, judicum et assessorum veterum territorii Roneturrensis inclytae sedes conspiciuntur. In medio eorum lapis prae ceteris grandior eminet, ad quem judicii praesidem, jus secundum leges et statuta cuivis dicturum, consedisse credibile est. Hunc ordine eleganti XII. insignis magnitudinis saxa cingunt, quibus assessores, decreti firmitudinem obsignaturi, insistebant." Verg. Dreijer, a. w. S. 720.

[2]) Zie *Van den Vos Reinaerde*, uitgegeven en toegelicht door W. J. A. Jonckbloet, Groningen 1856, vs. 2735. Vergel. ook *Reinhart Fuchs*, von Jacob Grimm, Berlin 1834, vs. 2755.

[3]) Zie daarover onder anderen: J. C. H. Dreijer, *Anmerckung von der in Holstein ehedessen üblicken Gewohnheit, die Eyde an der Klinge des Degens abzulegen* in zijne aangehaalde *Sammlung vermischter Abhandl.* Th. I, Rostock und Wismar 1754, S. 184 u. ff.; Jacob Grimm's a. w. S. 892 u. ff.; Noordewier's a. w. bl. 423 en volgg., die evenwel ook hier veel uit Grimm, wiens hand hij zelden waagde los te laten (zie Voorrede bl. XII), heeft overgeschreven.

[4]) Noordewier, a. w. bl. 432, schrijft wel is waar, naar Velius: „De meeste verdrevene burgers namen de overheden te Hoorn a. 1480 weder in"", mits dat sij eerst *op den rooden steen nederknielden* in tegenwoordigheid van de gansche gemeynte, *en swoeren* ten heiligen, dat sij, enz."", doch dit kan met het Appingedamster eedzweren niet vergeleken worden en heeft daarmede niets gemeens.

Noordewier a. w. bl. 426 en v. aangehaald, kunnen hier niet in aanmerking komen, aangezien in die gevallen het zweren *bij* en niet *op* een steen plaats vond), en dan nog niet, zoo als hier, bepaald van een regter. Het eerste voorbeeld heb ik aangeteekend gevonden bij J. Fr. de Malblanc, hoogleeraar in de regten te Tubingen. Wanneer hij op p. 264 van *het eedzweren op steenen* gewaagt, dan laat hij daarop, als ter bevestiging, deze aanteekening volgen: „I. Ericus *de nom. propriis Island.* p. 67. Lapides in juramentis adhibitos atque adeo jurisjurandi religione sanctos fuisse Godrunor quidem testatur, ubi Godruna Genci filia conjugalis amoris et consuetudinis in alios non sparsae fidem hoc juramenti purgatorii genere Atlio se facturam promittit: de his omnibus tibi juramentum praestabo *ad album illum sanctum lapidem.*" Conf. De Westphalen, *monum. ined. rer. germ.* T. II, p. IV, p. 164. „Turpiter autem," zoo vervolgt hij, „in veterum Germanorum ingenium grassati sunt, qui eosdem tanquam Deos lapides coluisse, ideoque eo modo jurasse putarunt. Mortuorum enim sub lapidibus sepultorum Manes tantum sanctitate quadam coluisse, atque, per eos interdum jurasse facile perspicitur. Illustr. Dreyer *von dem Nutzen der heijdnischen Gottesgelahrtheit in der Erklärung der teutschen Rechte* § 16. *in der Sammlung vermischter Abhandlungen* p. 894. G. Schütze in *den Schuzscriften für die alten teutschen und nordischen Völker*, I, B. Leipzig 1773, p. 246." [1]) Het andere voorbeeld van eedstaving op een steen heb ik gevonden in het belangrijke, reeds (bl. 343) vermelde werk von Sir John Lubbock F. R. S. [2]). In dat werk lezen wij, op p. 57, behalve voorbeelden van teregtzittingen bij steenen, ook dit: „En

[1]) J. F. de Malblanc, *Doctrina de jure jurando e genuinis legum et antiquitatis fontibus illustrata.* Ed. nova emend. et admod. aucta. Tubingae 1820. Deze aanteekening uit een IJslandsch schrijver luidt vertaald aldus: „Dat de steenen bij het zweren gebruikt en door den godsdienstigen zin van den eed geheiligd waren, getuigt wel is waar Godrunor, waar hij Godruna de dochter van Gencus aan Atlius laat beloven, dat zij den trouw der echtelijke liefde en gemeenschap onverbroken te bewaren zal bezweren met deze soort van zuiveringseed: dit alles zal ik u bezweren op dien witten heiligen steen. Men heeft echter den godsdienstzin der oude Germanen smaad aangedaan, door te meenen dat zij diezelfde steenen als Goden zouden hebben geëerd en daarom zoo gezworen. Het is duidelijk, dat zij alleen de schimmen van hen die onder die steenen begraven waren met een zeker heilig aandenken hebben vereerd en nu en dan daarbij gezworen."

[2]) *l'Homme avant l'histoire, etudié d'après les monum. et les costumes*

1438 même, nous trouvous la notice que „„John off Erwijne et Will Bernardson ont juré sur les pierres pendantes [1]), devant notre seigneur le comte d'Orkney et les gentilshommes du pays."" Cet usage, comparativement récent, des cercles de pierres justifie-t-il la conclusion que c'était là leur destination originaire? Sur cette question, les opinions diffèrent." etc. Ik zou hier nog kunnen bijvoegen de „*cespites in fornicem erecti*", waarop en waarbij de Groenlanders oudtijds den eed zwoeren (Torfaeus, *Grönland.* cap. 19, p. 151), als mede het zweren bij of op heilige bergen en rotsen, doch hoezeer ook verwant en overeenkomende met het eedzweren op een steen, moet het evenwel gezegd worden niet regtstreeks tot ons onderwerp te behooren.

Ik zal mij niet in wijdloopige beschouwingen begeven over de herkomst en het doel of de beteekenis van dit vreemd en aloud gebruik: het veld voor bespiegelingen in dezen is mij al te ruim en te uitgebreid en, op dit duistere veld, tot eene zekere uitkomst te geraken, daartoe zie ik ook geen kans. Keijsler van het verkiezen van koningen bij eenen grooten steen handelende, zegt, dat de verkozene, omgeven van het volk, den steen beklom, deels opdat hunne toespraak beter verstaan zoude worden, deels om te beteekenen dat de trouw, over en weder door koning en volk elkander betuigd, even hecht en vast als die zware steenen mogt zijn („tum ut eo melius oratio illorum perciperetur, tum *ut significarent, quemadmodum saxa pondere suo fere sint firma immobiliaque, ita fidem vicissim a populo aeque ac Rege datam, debere esse firmam atque immutabilem*). Aan het laatste zou hier, met het oog op den regter in zijne vonnissen „nar beschreven landrecht und sijn beste wetenschap" — zoo als in het formulier van den eed te lezen staat — ook gedacht kunnen

retrouvés dans les différentes pays de l'Europe etc. par Sir John Lubbock F. R. S. Traduit de l'anglais par M. Ed. Barbier, Paris 1867.

[1]) Wat men hier onder „pierres pendantes" — de *Wackelsteine* der Duitsche oudheidkundigen — te verstaan hebbe, leert ons de schrijver op p. 52. Aldaar lezen wij onder anderen: „En outre, le nom même de Stonehenge me semble un fort argument contre ceux qui lui attribuent une origine si récente. On pense généralement que ce mot signifie „„*pierres pendantes*,"" comme le suggéra il y a biens longtemps Wace, un poëte anglo-normand qui dit:

„Stanhengues ont nom en anglois,
Pieres pandues en françois *)."

*) Wright, Wanderings of an Antiquary, p. 301.

worden. Ook zou men hier kunnen denken aan de „*arae sepulcrales*" of „de grafaltaren", waarvan Saxo Grammaticus en Schaten spreken [1]), als plaatsen waarbij de regters vergaderden en waarbij men den eed aflegde, en de plaats op het kerkpad te Appingedam alwaar de regters aanzwoeren, alzoo als een geheiligde plaats waar het gebeente van een heilige of van een voortreffelijk man rustte kunnen aanzien, doch wij gelooven liever dat wij bij het nasporen van de beteekenis van dit zeker overoud gebruik tot den heidensche tijd en wel tot de steenvereering of den steendienst, waarover zoo veel, en nu onlangs nog door v. Gansauge [2]), geschreven is, moeten terugkeeren. Bij de invoering van den Christelijken godsdienst in deze streken, zoo wel als elders, ging er immers niet alleen veel van het heidendom in de Christen-kerk maar ook in het *regtswezen* over [3]) en heeft, ofschoon gewijzigd, voor een deel althans, daarin lang, ja tot op onze dagen stand gehouden [4]). In de zevende eeuw nu, schijnt de steendienst of de steenvereering nog in vollen gang te zijn geweest, zoo als wij onder anderen kunnen opmaken uit de vermaning van Eligius die door zijn levensbeschrijver Audoënus aan de vergetelheid ontrukt is geworden, ja, nog later vinden wij het bestaan daarvan in de *Indiculus superstitionum* of *opgaaf van de* toen nog in zwang zijnde *bijgeloovigheden*, achter het *Capitulare Carlomanni apud Leptinas* van het jaar 743: „*De his quae faciunt super petras*", dat is: *over hetgene*

---

[1]) Saxo Grammaticus, *Histor. Dan.* L. V, p. 84. Schaten, *Histor. Westphal.* L. VII. p. 487, als ook Olivar. Vredius, *Hist. comit Flandr.* p. 456, 510.

[2]) *Ueber Stein-Denkmaler und Stein-Cultus im ältester Zeit*, von *Generallieutenant Gansauge in Berlin; in Jahrbücher des Vereins von Alterthümsfreunden im Rheinlande*, Heft XLIII, Bonn 1867, S. 92—106.

[3]) Men leze om daarvan overtuigd te worden, onder anderen Dreijer's *Versuch einer Abhandl. v. d. Nutzen d. heidn. Gottesgel.* a. w.

[4]) Dreijer schrijft dienaangaande ook dit: „So viel aber begreift ein jeder leicht, dasz diese wunderliche Eydes solemnitäten ihren Ursprung aus dem blinden Heydenthum unserer Vorfahren haben, und nur zu bewundern sey, dasz solche heydnische Ueberbleibsel in dem Christenthum beybehalten und von den Gesetzgebern mit den andern Sauerteige nicht ausgefeget worden. Jedoch dergleichen heijdnische Grumpen, kommen in unsern teutschen von Christlichen Gesetzgebern verfertigten Gesetzbüchern *unzählig* vor." Zie J. C. H. Dreijer, *Anmerkung von der in Holstein ehedessen üblichen Gewohnheit, die Eyde an der Klinge des Degens abzulegen*; a. a. O. § V, S. 189.

men verrigt op de steenen; zou het daarom niet kunnen zijn dat het beëedigen van den regter *op een grooten steen of vlint*, zoo als in de laatste helft der zestiende eeuw nog te Appingedam plaats vond, een gewijzigd overblijfsel is uit den heidenschen tijd, dat men, uit gehechtheid aan het oude, daar ter plaatse zoo lang heeft aan- en vastgehouden?

Zoo ver was ik met mijn opstel gevorderd toen ik een beleefd en welwillend schrijven ontving van den Weled. Gestr. Heer Mr. E. van Loon, lid van de prov. Staten van Groningen en Kantonregter en Schoolopziener te Appingedam, in antwoord op een paar door mij aan hem gerigte vragen nopens het hier door ons behandelde onderwerp. In dat schrijven, waar voor ik den heer van Loon hier openlijk mijnen dank betuig, komt onder anderen ook dit voor: „dat hij zich betreffende den steen in de Wijkstraat heeft geinformeerd bij een hoog bejaard ingezeten, die altijd in de nabijheid der bewuste plaats heeft gewoond en op wiens geloofwaardigheid men zich gerust verlaten kan. Het resultaat van dit onderzoek is het volgende: de bewuste persoon herinnert zich zeer goed, dat in het midden van de Wijk of Wijkstraat nabij de Kerkstraat en het Raadhuis zich vroeger een gele vierkanten steen of zerk bevond, ter hoogte van p. m. 1½ voet waarop een pelikaan met jongen (het stadswapen) was gebeeldhouwd, mede van steen of zerk."

„Niet alleen de Regters maar ook de Burgemeesters van Appingedam zwoeren bij dien steen [1]); meermalen was hij daarvan getuige geweest. Hem vragende, of er bij die plegtigheid ook iets bijzonders voorviel, antwoordde hij: er werden voor het opgeschoven venster van het Raadhuis aanspraken gehouden."

„Dit had plaats voor 1795; in de nabijheid van dien steen was later de vrijheidsboom opgerigt. Sedert lang is de steen verdwenen; welligt staat de opruiming in verband met de verplaatsing van het kerkhof na 1826."

„Verder heb ik onderzoek gedaan, of de steen welligt

---

[1]) Wel hebben wij in ons HS. de jaarlijksche benoemingen van „Richteren of Borghemeysteren", van Kerkvoogden, van Bouwmeesters, van Huiszittende armenvoogden, van Gasthuisvoogden enz. te Appingedam aangeteekend gevonden als ook de vermelding dat de „Richteren of Borghemeysters" een eed praesteerden bij den aanvang hunner ambtsbetrekking, doch met geen enkel woord wordt er in vermeld op welke wijze dat aanzweren plaats vond.

nog in een der gemeentegebouwen of bergplaatsen te vinden was, maar het is mij gebleken, dat dit niet het geval is."

Uit dit belangrijk berigt van den heer van Loon meen ik te mogen opmaken, dat de hier bedoelde steen wel zal vertegenwoordigd hebben den grooten steen uit de zestiende eeuw en als plaatsvervanger daarvan zal zijn opgetreden, maar dat het niet dezelfde kan geweest zijn. De laatste toch blijkt vrij duidelijk een gele zandsteen geweest te zijn, terwijl de eerste een kei- of gerolde steen is geweest, dewijl in de hier boven medegedeelde aanteekening van 1578 uitdrukkelijk gesproken wordt van „eene groote steen *edder vlinte*", eene benaming welke men nimmer gegeven heeft aan een blok zandsteen [1]). Bovendien, indien de gele vierkante steen of zerk, met de gebeeldhouwde pelikaan met jongen op het hoofd, dáár reeds in 't jaar 1566 gelegen had, dan zou — hare zachtheid en oplosbaarheid in aanmerking genomen — zoo al niet de steen zelf, dan toch de pelikaan met de jongen, door de inwerking der uitwendige invloeden en door de daarop spelende jeugd, gedurende meer dan twee eeuwen, in het laatst der vorige eeuw geheel opgelost en verdwenen zijn geweest. Men kan daarom aannemen, dat men bij verloop van tijd, bij meerdere beschaving en ontwikkeling van het schoonheidsgevoel, den ruwen en plompen keisteen, die bovendien, midden op het kerkpad gelegen, hinderlijk zal zijn geweest, zal hebben weggeruimd en, gehecht aan oude herkomsten en gewoonten, door een smaakvoller meer gemoderniseerden en bovendien met het stadswapen versierden steen vervangen zal hebben, om voortaan den dienst te doen waarvoor de oude kei daar eeuwen gelegen had.

Wij zullen hier nog een woord moeten zeggen, over de beteekenis van „*roester*" of „*roster*" zoo als in het stuk van 1578 geschreven staat, en dat wel hetzelfde zal zijn als „*roester*" in de andere stukken, omdat misschien sommige lezers niet zullen weten wat men daaronder te verstaan hebbe [2]). Wij hebben zoo even in de laatste noot gezegd,

---

[1]) Bij Kiliaan (*Etymol.* in voce) lezen wij: VLINTE, *Sax. Fris.* j. KEIJE. SILEX. *ang.* FLYNT.

[2]) Met eene latere hand vind ik in mijn HS. aangeteekend, dat het aanzweren te Appingedam van den regter geschiedde „in de Wijk op de groote steen tusschen de *stengels* (een woord dat ik bij Kiliaan niet vind) en de kerkstraete." Wat stengels betreft, daaromtrent zij opgemerkt, dat daaronder oudtijds verstaan werden de toegangen of poorten in de muren die het kerkhof omgaven, dus de toegangen te

wat men onder *stengel* te verstaan heeft en daaruit zal misschien reeds vermoed kunnen worden, wat onder „roester" of *rooster* verstaan moet worden. Onder de zoo even beschreven stengels had men vrij algemeen een soort van keldertje dat overdekt was met een ijzeren *rooster*, welke, naar het ons toeschijnt, diende om daarop de voeten van aanhangende slijk en modder te zuiveren vóór dat men de kerk binnentrad en tevens ook strekte om te beletten, dat vee, zoo als schapen en varkens, die oudtijds niet alleen op de dorpen maar ook in sommige steden vrij rondwandelden en waarvoor de roosters onbegaanbaar waren, niet op het kerkhof en in de kerk doordrongen [1]). Wij zeiden zoo even opzettelijk „naar het ons toeschijnt", omdat de zaak niet helder en duidelijk is en daarover zeer verschillend gedacht wordt [2]). Opmerkelijk zeker is het wat wij vinden aangeteekend, dat oudtijds te Schagen die van de vroedschappen die door het lot benoemd zijn om de nominatie te maken, waaruit de afgaande schepenen de burgemeesters moeten verkiezen, voor dat zij die nominatie maken, met den baljuw uit de kerk, waar zij vergaderd zijn geweest, naar buiten gaan op den *kerken-rooster* alwaar zij *den eed afleggen*. „Die van de Vroedschappen Zeven zwarte Boonen getrokken hebben," zoo lezen wij in de *Tegenw. Staat der Vereen. Nederl.* D. VIII, 441, „gaan met den Baljuw naar buiten, op den *kerken-rooster*, alwaar zij den eed afleggen." Het is zeker niet gemakkelijk hier eene bevredigende verklaring te geven, waarom de eed juist op den *kerke-rooster* moest worden afgelegd. Zekerheid ontbreekt hier geheel en het feit laat een wijd veld voor gissingen en bespiegelingen open. Die roosters, hier en

---

het door een muur omringd kerkhof. Zoo had men in mijne jeugd, te Warfum, in de muur die het kerkhof toen nog omgaf, ook verschillende *stengels* (groote en kleine) of toegangen tot het kerkhof, de grootere voor den aanvoer van lijken, de kleinere voor de voetgangers, die de voetpaden gebruikten welke in verschillende rigtingen over het kerkhof liepen.

[1]) Ook vind ik aangeteekend dat die roosters gelegd zouden zijn, om volgens het oude bijgeloof den duivel, die met zijne bokspooten daar niet op staan en daar niet over kon, te beletten op het kerkhof en in de kerk door te dringen. Vergel. *de Navorscher*, Jaarg. XV, Amsterdam 1865, bl. 258. Ik geloof dat hier aan zoo iets niet wel gedacht kan worden en men de magt van den duivel dan veel te gering schat.

[2]) Zie o. a. *de Navorscher*, Jaarg. XV, bl. 107, 258, 356; Jaarg. XVI, bl. 35, 98, 99, 258, 328, 354.

daar nog bij sommige kerken aanwezig, waren buiten tegenspraak kerkelijk dienstbaar, doch of die dienst bestond en uitsluitend bestond in 'tgeen wij als *waarschijnlijk* hebben opgegeven, dan wel of zij ook tot andere doeleinden zijn of waren daargesteld, dit valt moeijelijk, ja onmogelijk te bepalen. Het gebruik te Schagen pleit voor het laatste en ook hetgeen de heer C. Kramm over die roosters te Utrecht heeft aangeteekend. „In de *Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, XXI jaarg. 1865" zoo schrijft hij (*Navorscher*, XVI jaarg. 1866, bl. 354) „vindt men eene mededeeling uit eene *Kronijk van Utrecht* 1576—1591, aldaar in het archief aanwezig, door Mr. J. W. L. Raven commies-archivaris. Deze Kronijk besprekende, zegt hij:"" „Inderdaad zij is kennelijk opgesteld door een kerkelijk persoon, wien de uitwendige belangen, de inrichting der eeredienst en de bezittingen der kerken uitsluitend schijnen aan te gaan. Van de groote gebeurtenissen van dien tijd in haren zamenhang wordt niets noemenswaardig door hem aangeteekend; de komst van den prins van Oranje binnen Utrecht is voor hem slechts de gelegenheid, waarbij de *roosters* van de kerken werden opgebroken en het vertrek van Leicester wordt slechts vermeld, in zoo ver het de aanleiding is tot eene verandering niet zoo zeer van regeringsbeginselen, als wel van regeringspersonen."" Het is hier duidelijk, dat de bedoelde *roosters* kerkelijk dienstbaar waren, en het verdient opmerking dat zij alle bij de komst van den prins buiten gebruik werden gesteld. Nu blijft nog de vraag te beantwoorden, waarvoor zij eigenlijk moesten dienen. Welligt staat dit in verband met hetgeen in de vraag (in *de Navorscher*) is aangegeven, namelijk of de eed, door wereldlijke personen afgelegd, op de scheiding van kerk- en gemeentegrond moest geschieden." Veel licht wordt ook door deze opmerkelijke aanteekening over de zaak der roosters niet verspreid, en raadselachtig vooral blijft het waarom die *roosters* bij de komst van den prins van Oranje werden opgebroken. Doch hoe dit alles ook zij, wij weten wat men onder *roester* en *roster* zoowel als onder *stengels*, gelijk een latere hand voor *rooster* schreef [1]), te verstaan

---

[1]) Toen de latere hand, in plaats van rooster, *stengels* schreef, zal de rooster welligt reeds opgebroken en verdwenen zijn geweest. Te Groningen schijnt men de toegangen tot het kerkhof in de kerkhofsmuur ook *stengels* genoemd en zoo ingerigt te hebben dat zij, bij gemis van *roosters* of bovendien, door deuren of hekken gesloten konden worden.

hebbe en daar het kerkhof van de Nicolaï-kerk te Appingedam, die toen ook, zooals onder anderen uit een stuk van 1560 blijkt, den naam van de *„groeve kercke"* droeg, in tegenstelling welligt van de vroeger daar aanwezige Augustiner- of Broerkerk [1]), oudtijds, even als in het algemeen alle andere kerkhoven [2]), ook met een muur omringd was,

---

daar wij vinden vermeld in haar Stadboek van 1425, L. IV, 4, bl. 69: „Dat recht vor den hove is to holden tusschen den tween *stengheldoren* ende voert westwert to den dreen steenen de ghesat sijn op de horne vander straten." Of beteekent *„stengeldoren"* hier misschien iets anders? De hoogl. J. de Rhoer haalt, in zijne *Aant. ter opheld. van het Stadboek van Gron.* (in de werk. van het Gron. Gen. *P. E. J. P.* D. V, bl. 85) en *Exercit. Hist.* C. I, aan eene oude aanteekening, afkomstig, naar hij gist, van den geleerden Groninger Burgemeester Menso Alting, waarin de bovengenoemde *regtplaats voor den hove* geplaatst wordt ten noorden op St. Walburgskerkhof en de *straat* aldaar gehouden voor de *„straat der Jacobinen,"* terwijl *stengheldoren* verklaard worden door *„twee doornen boomen of stengen"* en wel *„hagedoornboomen;"* doch deze verklaring komt ons, om verschillende redenen, die wij kortheidshalve hier niet zullen ontvouwen, minder aannemelijk voor dan de door ons opgegevene. Alleen voeg ik hier nog bij, dat er in 1565 te Groningen nog een *rooster* was, „daer men gaet van Sunte Walburg kercke to Jacopijnen." Zie Feith's *Reg. van het Gron. Arch.* op het j. 1464, No. 7, en 1565, No. 14.

[1]) Deze is in 1562 met het Augustiner klooster, waartoe dezelve behoorde, vernietigd. Zoo leert v. d. Aa in zijn *Aardrijksk. Woordenboek v. h. Kon. der Nederl.* art. *Appingedam.* Maar is dit wel juist? In mijn oud HS. toch vind ik aangeteekend, dat bij de vernietiging van het convent de daartoe behoorende goederen op de Augustiner kerk zijn overgegaan; dat beide kerken bestuurd en de daartoe behoorende goederen, na de slooping van het klooster, eerst door een collegie van vier kerkvoogden gezamenlijk beheerd zijn geworden, doch dat men in 1572, in eene vergadering van „Jasperus Vosz pastoor und commissarius en de „Erbare Aebke Fockens und Emo Tammen Borgemeysteren mit dem samptlicken Eydgenoten" overeengekomen is, dat de administratie der kerkegoederen voortaan weder afzonderlijk en gescheiden zou plaats hebben en dat bij ieder der twee kerken twee kerkvoogden met het beheer en de administratie van derzelver goederen belast zouden worden. Ten gevolge van dit besluit vind ik dan ook, verscheiden jaren achtereen, de jaarlijksche benoeming van twee kerkvoogden bij de Nicolaïkerk en twee andere bij de Augustiner of Broerkerk, aangeteekend. Hetgeen door pater F. Mijleman in zijn HS. „Ommelands Eer" getiteld, is aangeteekend, neemt allen twijfel in dezen weg, aangezien wij daaruit leeren, dat „de hooge kerk van het klooster der Augustinen" in de eerste helft der 17de eeuw, toen hij leefde en ook te Appingedam werkzaam was, nog bestond. Verg. deze *Bijdragen*, IV, 3, bl. 237 en 241.

[2]) Vergel. Dreijer's a. *Versuch*, Th. II, S. 775.

zoo zal men gemakkelijk begrijpen wat in de medegedeelde aanteekeningen over het aanzweren van den regter te Appingedam onder *roester* en *roster* verstaan moet worden en waar men dien te zoeken hebbe.

Ten slotte nog een woord over de uitdrukking: „up die eenen groten steen." Bij het lezen dezer woorden rees bij ons, en misschien zal dit ook bij anderen het geval zijn, de vraag: beteekent dat *up* hier, dat de aanzwerende regter den steen beklom? of moet daaronder verstaan worden, dat hij bij het eedzweren den steen met zijne hand of wel met zijne vingers aanraakte? Daar de tijdgenooten daaromtrent het stilzwijgen bewaren, valt het onmogelijk op die vragen met zekerheid te antwoorden. Ons komt het wel het waarschijnlijkst voor, dat de zwerende den steen niet beklommen maar met de hand of vingeren aangeraakt zal hebben, aangezien het oudtijds vrij algemeen gebruikelijk was, dat de zwerende, terwijl hij het eedsformulier uitsprak, het voorwerp, waarbij of waarop hij zwoer, moest aanraken. Zoo zwoeren b. v. de scheppers in het Winsumer en Schaphalster Zijlvest oudtijds onder den blooten hemel voor het Zijlvesterhuis *op* een pol-stok aan, een gebruik dat zeker overoud was, doch dat, hoewel nu afgeschaft, tot aan en in onzen tijd heeft voortgeduurd, niet door op den pol-stok te staan, maar door, bij het zweren, dien stok met de twee voorste vingers van de regterhand aan te raken [1]).

Om niet te uitvoerig te worden zal ik hier niet nagaan of „de Wijck", alwaar het aanzweren op den grooten steen te Appingedam plaat vond, ook met deze plegtigheid in verband heeft kunnen staan en hier alzoo niet in de gewone beteekenis, maar in die van heilige plaats moet worden opgevat. Gaarne laat ik dit te onderzoeken aan anderen over.

Warfum, December 1867.

---

[1]) Noordewier (a. w. bl. 432) schrijft dat de scheppers van het hier bedoelde Zijlvest tot aan 1795 den eed zwoeren, onder het leggen der beide voorste vingers op *een rietstok met zilver beslagen.* Wij hebben daarvan nimmer gehoord. Van Halsema (a. w. bl. 530) schrijft: „De eed-staving wierd somwijlen verrigt met 't leggen der vingeren op eenen stok, gelijk als noch in Winsumer Zijlvestenije en te Sybaldebuiren nopens de Baurechters gewoonlijk is."